Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/mtulliiciceronis03cice

M. TULLII

CICERONIS

OPERUM

TOMUS TERTIUS:

PHILOSOPHICORUM ALTER.

OXONII,

E TYPOGRAPHEO CLARENDONIANO.

M DCC LXXX III.

THE INSTITUTE OF MEDIAEVAL STUDIES
10 ELMSLEY PLACE
TORONTO 5, CANADA.
JAN 23 19[illegible]
4093

M. TULLII

CICERONIS

DE

DIVINATIONE

LIBER PRIMUS.

I. VETUS opinio eſt, jam uſque ab heroicis ducta temporibus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata conſenſu, verſari quandam inter homines divinationem, quam Græci *μαντικὴν* appellant, id eſt, præſenſionem et ſcientiam rerum futurarum. Magnifica quædam res et ſalutaris, ſi modo eſt ulla: quaque proxime ad deorum vim natura mortalis poſſit accedere. Itaque ut alia nos melius multa quam Græci, ſic huic præſtantiſſimæ rei nomen noſtri a divis, Græci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt.

Gentem quidem nullam video, neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem tamque barbaram, quæ non ſignificari futura, et a quibuſdam intelligi, prædicique poſſe cenſeat. Principio Aſſyrii, ut ab ultimis auctoritatem repetam, propter planitiem magnitudinemque regionum, quas incolebant, cum cælum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, trajectiones motuſque ſtellarum obſervaverunt: quibus

notatis, quid cuique ſignificaretur, memoriæ prodiderunt. Qua in natione Chaldæi, non ex artis, ſed ex gentis vocabulo nominati, diuturna obſervatione ſiderum, ſcientiam putantur effeciſſe, ut prædici poſſet, quid cuique eventurum, et quo quiſque fato natus eſſet. Eandem artem etiam Ægyptii longinquitate temporum innumerabilibus pæne ſeculis conſecuti putantur. Cilicum autem et Piſidarum gens, et his finitima Pamphylia, quibus nationibus præfuimus ipſi, volatibus avium cantibuſque, ut certiſſimis ſignis, declarari res futuras putant. Quam vero Græcia coloniam miſit in Æoliam, Ioniam, Aſiam, Siciliam, Italiam, ſine Pythio, aut Dodonæo, aut Hammonis oraculo? aut quod bellum ſuſceptum ab ea ſine conſilio deorum eſt?

II. Nec unum genus eſt divinationis publice privatimque celebratum. Nam, ut omittam cæteros populos, noſter quam multa genera complexus eſt? Principio, hujus urbis parens Romulus, non ſolum auſpicato urbem condidiſſe, ſed ipſe etiam optimus augur fuiſſe traditur. Deinde auguribus et reliqui reges uſi: et exactis regibus, nihil publice ſine auſpiciis nec domi nec militiæ gerebatur. Cumque magna vis videretur eſſe et in impetrandis conſulendiſque rebus, et in monſtris interpretandis ac procurandis, in haruſpicum diſciplina; omnem hanc ex Etruria ſcientiam adhibebant, ne genus eſſet ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur. Et, cum duobus modis animi ſine ratione et ſcientia, motu ipſi ſuo, ſoluto et libero incitarentur; uno, furente; altero, ſomniante: furoris divinationem Sibyllinis maxime verſibus contineri arbitrati, eorum decem interpretes delectos e civitate eſſe voluerunt. Ex quo genere ſæpe ariolorum etiam et vatum furibundas prædictiones, ut Octaviano bello Cornelii Culleoli, audiendas putaverunt. Nec vero ſomnia graviora, ſi quæ ad rempublicam pertinere viſa ſunt, a ſummo conſilio neglecta ſunt. Quin etiam memoria noſtra templum Junonis Soſpitæ L. Julius, qui cum P. Rutilio conſul fuit, de ſenatus ſententia refecit ex Cæciliæ, Balearici filiæ, ſomnio.

III. Atque hæc, ut ego arbitror, veteres rerum magis eventis moniti, quam ratione docti, probaverunt. Philoſophorum vero exquiſita quædam argumenta, cur eſſet vera divinatio, collecta ſunt. E quibus, ut de antiquiſſimis loquar, Colophonius Xenophanes, unus, qui deos eſſe diceret, divinationem funditus ſuſtulit. Reliqui vero omnes, præter Epicurum, balbutientem de natura deorum, divinationem probaverunt, ſed non uno modo. Nam cum Socrates omneſque Socratici, Zenoque, et hi, qui ab eo eſſent profecti, manerent in antiquorum Philoſophorum ſententia, vetere Academia et Peripateticis conſentientibus; cumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras jam ante tribuiſſet, qui etiam ipſe augur vellet eſſe; plurimiſque locis gravis auctor Democritus præſenſionem rerum futurarum comprobaret; Dicæarchus Peripateticus cætera divinationis genera ſuſtulit, ſomniorum et furoris reliquit: Cratippuſque, familiaris noſter, quem ego parem ſummis Peripateticis judico, iiſdem rebus fidem tribuit, reliqua divinationis genera rejecit. Sed cum Stoici omnia fere illa defenderent, quod et Zeno in ſuis commentariis quaſi ſemina quædam ſparſiſſet, et ea Cleanthes paulo uberiora feciſſet: acceſſit acerrimo vir ingenio Chryſippus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit ſententiam, uno præterea de oraculis, uno de ſomniis: quem ſubſequens, unum librum Babylonius Diogenes edidit, ejus auditor: duo Antipater: quinque noſter Poſidonius. Sed a Stoicis, vel principibus ejus diſciplinæ, Poſidonii doctor, diſcipulus Antipatri, degeneravit Panætius: nec tamen auſus eſt negare vim eſſe divinandi, ſed dubitare ſe dixit. Quod illi in aliqua re, invitiſſimis Stoicis, Stoico facere licuit, id, ut nos in reliquis rebus faciamus, a Stoicis non concedetur? præſertim cum id, de quo Panætio non liquet, reliquis ejuſdem diſciplinæ ſolis luce videatur clarius. Sed hæc quidem laus Academiæ præſtantiſſimi philoſophi judicio et teſtimonio comprobata eſt.

IV. Etenim nobiſmet ipſis quærentibus, quid ſit de divinatione judicandum, quod a Carneade multa acute et copioſe contra Stoicos diſputata ſint: verentibuſque, ne temere vel falſæ

PA
6278

rei, vel non ſatis cognitæ, aſſentiamur; faciendum videtur, ut diligenter etiam atque etiam argumenta cum argumentis comparemus, ut fecimus in iis tribus libris, quos de natura deorum ſcripſimus. Nam cum omnibus in rebus temeritas in aſſentiendo, errorque turpis eſt, tum in eo loco maxime, in quo judicandum eſt, quantum auſpiciis rebuſque divinis, religionique tribuamus. Eſt enim periculum, ne aut, neglectis iis, impia fraude; aut, ſuſceptis, anili ſuperſtitione obligemur. Quibus de rebus et alias ſæpe, et paulo accuratius nuper, cum eſſem cum Q. fratre in Tuſculano, diſputatum eſt.

V. Nam cum ambulandi cauſa in Lyceum veniſſemus: (id enim ſuperiori gymnaſio nomen eſt) Perlegi, inquit ille, tuum paulo ante tertium de natura deorum: in quo diſputatio Cottæ, quanquam labefactavit ſententiam meam, non funditus tamen ſuſtulit. Optime vero, inquam. Etenim ipſe Cotta ſic diſputat, ut Stoicorum magis argumenta confutet, quam hominum deleat religionem. Tum Quintus, Dicitur quidem iſtuc, inquit, a Cotta, et vero ſæpius: credo, ne communia jura migrare videatur: ſed ſtudio contra Stoicos diſſerendi, deos mihi videtur funditus tollere. Ejus orationi non ſane deſidero quid reſpondeam: ſatis enim defenſa religio eſt in ſecundo libro a Lucilio: cujus diſputatio tibi ipſi, ut in extremo tertio ſcribis, ad veritatem eſt viſa propenſior. Sed, quod prætermiſſum eſt in illis libris, credo quia commodius arbitratus es ſeparatim id quæri, deque eo diſſeri, id eſt, de divinatione, quæ eſt earum rerum, quæ fortuitæ putantur, prædictio atque præſenſio, id, ſi placet, videamus, quam habeat vim, et quale ſit. Ego enim ſic exiſtimo: ſi ſint ea genera divinandi vera, de quibus accepimus, quæque colimus, eſſe deos: viciſſimque, ſi dii ſint, eſſe qui divinent.

VI. Arcem tu quidem Stoicorum, inquam, Quinte, defendis, ſi quidem iſta ſic reciprocantur; ut et ſi divinatio ſit, dii ſint, et ſi dii ſint, ſit divinatio. Quorum neutrum tam facile, quam tu arbitraris, conceditur. Nam et natura ſignificari futura ſine deo poſſunt: et, ut ſint dii, poteſt fieri, ut nulla ab iis divi-

natio generi humano tributa ſit. Atque ille, Mihi vero, inquit, ſatis eſt argumenti, et eſſe deos, et eos conſulere rebus humanis, quod eſſe clara et perſpicua divinationis genera judico. De quibus quid ipſe ſentiam, ſi placet, exponam; ita tamen, ſi vacas animo, neque habes aliquid, quod huic ſermoni prævertendum putes.

Ego vero, inquam, philoſophiæ, Quinte, ſemper vaco. Hoc autem tempore, cum ſit nihil aliud, quod libenter agere poſſim, multo magis aveo audire, de divinatione quid ſentias. Nihil, inquit, equidem novi, nec quod præter cæteros ipſe ſentiam: nam cum antiquiſſimam ſententiam, tum omnium populorum et gentium conſenſu comprobatam ſequor. Duo ſunt enim divinandi genera; quorum alterum artis eſt, alterum naturæ. Quæ eſt autem gens, aut quæ civitas, quæ non aut extis pecudum, aut monſtra, aut fulgura interpretantium, aut augurum, aut aſtrologorum, aut ſortium, (ea enim fere artis ſunt) aut ſomniorum, aut vaticinationum, (hæc enim duo naturalia putantur) prædictione moveatur? Quarum quidem rerum eventa magis arbitror, quam cauſas, quæri oportere. Eſt enim vis et natura quædam, quæ tum obſervatis longo tempore ſignificationibus, tum aliquo inſtinctu inflatuque divino futura prænuntiat.

VII. Quare omittat urgere Carneades (quod faciebat etiam Panætius) requirens, Jupiterne cornicem a læva, corvum a dextra canere juſſiſſet. Obſervata ſunt hæc tempore immenſo, et in ſignificatione eventus animadverſa et notata. Nihil eſt autem, quod non longinquitas temporum, excipiente memoria, prodendiſque monumentis, efficere atque aſſequi poſſit. Mirari licet, quæ ſint animadverſa a medicis herbarum genera, quæ radicum ad morſus beſtiarum, ad oculorum morbos, ad vulnera: quorum vim atque naturam ratio nunquam explicavit: utilitate et ars eſt et inventor probatus. Age, ea, quæ, quanquam ex alio genere ſunt, tamen divinationi ſunt ſimiliora, videamus.

Atque etiam ventos præmonſtrat ſæpe futuros
Inflatum mare, cum ſubito, penituſque tumeſcit,

Saxaque cana, ſalis niveo ſpumata liquore,
Triſtificas certant Neptuno reddere voces:
Aut denſus ſtridor cum celſo e vertice montis
Ortus, adaugeſcit ſcopulorum ſæpe repulſu.

VIII. Atque his rerum præſenſionibus prognoſtica tua referta ſunt. Quis igitur elicere cauſas præſenſionum poteſt? etſi video Boethum Stoicum eſſe conatum: qui hactenus aliquid egit, ut earum rationem rerum explicaret, quæ in mari cælove fierent. Illa vero cur eveniant, quis probabiliter dixerit?

Rava fulix itidem fugiens e gurgite ponti,
Nuntiat horribiles clamans inſtare procellas,
Haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
Sæpe etiam pertriſte canit de pectore carmen,
Et matutinis acredula vocibus inſtat,
Vocibus inſtat, et aſſiduas jacit ore querelas,
Cum primum gelidos rores aurora remittit.
Fuſcaque nonnunquam curſans per littora cornix
Demerſit caput, et fluctum cervice recepit.

IX. Videmus hæc ſigna nunquam fere ementientia: nec tamen, cur ita fiat, videmus.

Vos quoque ſigna videtis, aquai dulcis alumnæ,
Cum clamore paratis inanes fundere voces,
Abſurdoque ſono fontes et ſtagna cietis.

Quis eſt, qui ranunculos hoc videre ſuſpicari poſſit? Sed ineſt in rivis et ranunculis natura quædam ſignificans aliquid, per ſe ipſa ſatis certa, cognitioni autem hominum obſcurior.

Mollipedeſque boves ſpectantes lumina cæli,
Naribus humiferum duxere ex aere ſuccum.

Non quæro, cur: quoniam, quid eveniat, intelligo.

Jam vero ſemper viridis, ſemperque gravata
Lentiſcus triplici ſolita grandeſcere fœtu,
Ter fruges fundens tria tempora monſtrat arandi.

Nec hoc quidem quæro, cur hæc arbor una ter floreat, aut cur arandi maturitatem ad ſignum floris accommodet. Hoc

ſum contentus, quòd, etiam ſi, quo modo quidque fiat, ignorem, quid fiat, intelligo. Pro omni igitur divinatione idem, quod pro iis rebus, quas commemoravi, reſpondebo.

X. Quid ſcammoneæ radix ad purgandum, quid ariſtolochia ad morſus ſerpentum poſſit, (quæ nomen ex inventore reperit, rem ipſam inventor ex ſomnio) video; quod ſatis eſt: cur poſſit, neſcio. Sic ventorum et imbrium ſigna, quæ dixi, rationem quam habeant, non ſatis perſpicio; vim et eventum agnoſco, ſcio, approbo. Similiter, quid fiſſum in extis, quid fibra valeat, accipio; quæ cauſa ſit, neſcio. Atque horum quidem plena vita eſt; extis enim omnes fere utuntur. Quid? de fulgurum vi dubitare num poſſumus? Nonne cum multa alia mirabilia, tum illud in primis? cum Summanus in faſtigio Jovis optimi maximi, qui tum erat fictilis, e cælo ictus eſſet, nec uſquam ejus ſimulacri caput inveniretur, haruſpices in Tiberim id depulſum eſſe dixerunt, idque inventum eſt eo loco, qui eſt ab haruſpicibus demonſtratus.

XI. Sed quo potius utar auctore, aut teſte, quam te? cujus edidici etiam verſus, et libenter quidem, quos in ſecundo Conſulatu Urania muſa pronuntiat;

Principiò ætherio flammatus Jupiter igni
Vertitur, et totum colluſtrat lumine mundum,
Menteque divina cælum, terraſque peteſſit,
Quæ penitus ſenſus hominum vitaſque retentat,
Ætheris æterni ſepta atque incluſa cavernis.
Et, ſi ſtellarum motus curſuſque vagantes
Noſſe velis, quæ ſint ſignorum in ſede locatæ,
Quæ verbo et falſis Graiorum vocibus errant,
Re vera certo lapſu ſpatioque feruntur:
Omnia jam cernes divina mente notata.
Nam primùm aſtrorum volucres, te Conſule, motus,
Concurſuſque graves ſtellarum ardore micantes
Tu quoque, cum tumulos Albano in monte nivales
Luſtraſti, et læto mactaſti lacte Latinas,

Vidiſti, et claro tremulos ardore cometas,
Multaque miſceri nocturna ſtrage putaſti;
Quod ferme dirum in tempus cecinere Latinæ,
Cum claram ſpeciem concreto lumine luna
Abdidit, et ſubito ſtellanti nocte perempta eſt.
Quid vero Phœbi fax, triſtis nuntia belli,
Quæ magnum ad columen flammato ardore volabat,
Præcipites cæli partes, obituſque peteſſit.
Aut cum terribili perculſus fulmine civis,
Luce ſerenanti vitalia lumina liquit:
Aut cum ſe gravido tremefecit corpore tellus.
Jam vero variæ nocturno tempore viſæ
Terribiles formæ bellum motuſque monebant:
Multaque per terras vates oracla furenti
Pectore fundebant, triſtes minitantia caſus:
Atque ea, quæ lapſu tandem cecidere vetuſto,
Hæc fore, perpetuis ſignis clariſque frequentans
Ipſe Deûm genitor cælo terriſque canebat.
XII. *Nunc ea, Torquato quæ quondam, et Conſule Cotta,*
Lydius ediderat Tyrrhenæ gentis haruſpex,
Omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans ſtellanti nixus Olympo
Ipſe ſuos quondam tumulos ac templa petivit,
Et Capitolinis injecit ſedibus ignes;
Tum ſpecies ex ære vetus, generataque Nattæ
Concidit, elapſæque vetuſto numine leges:
Et Divûm ſimulacra peremit fulminis ardor.
Hìc ſilveſtris erat, Romani nominis altrix,
Martia, quæ parvos Mavortis ſemine natos
Uberibus gravidis vitali rore rigabat:
Quæ tum cum pueris flammato fulminis ictu
Concidit, atque avulſa pedum veſtigia liquit.
Tum quis non artis ſcripta ac monumenta volutans,
Voces triſtificas chartis promebat Etruſcis?

Omnes civili et generoſa ſtirpe profectam
Vitare ingentem cladem peſtemque monebant:
Vel legum exitium conſtanti voce ferebant,
Templa Deûmque adeo flammis, urbeſque jubebant
Eripere, et ſtragem horribilem, cædemque vereri:
Atque hæc fixa gravi fato ac fundata teneri;
Ni pòſt exciſum ad columen formata decore
Sancta Jovis ſpecies claros ſpectaret in ortus:
Tum fore, ut occultos populus, ſanctuſque ſenatus
Cernere conatus poſſet, ſi ſolis ad ortum
Converſa, inde patrum ſedes, populique videret.
Hæc tardata diu ſpecies, multumque morata,
Conſule te, tandem celſa eſt in ſede locata:
Atque una fixi ac ſignati temporis hora,
Juppiter excelſa clarabat ſceptra columna:
At clades patriæ flammâ ferroque parata,
Vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
XIII. *Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,*
Qui populos urbeſque modo ac virtute regebant;
Rite etiam veſtri, quorum pietaſque fideſque
Præſtitit, et longe vicit ſapientia cunctos,
Præcipue coluere vigenti numine divos.
Hæc adeo penitus cura videre ſagaci,
Otia qui ſtudiis læti tenuere decoris,
Inque Academia umbrifera, nitidoque Lyceo
Fuderunt claras fæcundi pectoris artes.
E quibus ereptum primo jam a flore juventæ,
Te patria in media virtutum mole locavit.
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxas,
Quod patriæ voces ſtudiis nobiſque ſacraſti.

Tu igitur animum poteris inducere contra ea, quæ a me diſputantur de divinatione, dicere, qui et geſſeris ea, quæ geſſiſti, et ea, quæ pronuntiavi, accuratiſſime ſcripſeris?

Quid quæris, Carneades, cur hæc ita fiant, aut qua arte

perſpici poſſint? Neſcire me fateor; evenire autem te ipſum dico videre. Caſu, inquis. Itane vero? Quidquam poteſt caſu eſſe factum, quod omnes habet in ſe numeros veritatis? Quatuor tali jacti caſu Venereum efficiunt; num etiam centum Venereos, ſi cccc talos jeceris, caſu futuros putas? Adſperſa temere pigmenta in tabula, oris lineamenta effingere poſſunt; num etiam Veneris Coæ pulchritudinem effingi poſſe adſperſione fortuita putas? Sus roſtro ſi humi A literam impreſſerit; num propterea ſuſpicari poteris, Andromacham Ennii ab ea poſſe deſcribi? Fingebat Carneades, in Chiorum lapicidinis ſaxo diffiſſo caput extitiſſe Paniſci. Credo, aliquam non diſſimilem figuram, ſed certe non talem, ut eam factam a Scopa diceres. Sic enim ſe profecto res habet, ut nunquam perfecte veritatem caſus imitetur.

XIV. At nonnunquam ea, quæ prædicta ſunt, minus eveniunt. Quæ tandem id ars non habet? earum dico artium, quæ conjectura continentur, et ſunt opinabiles. An medicina ars non putanda eſt? quam tamen multa fallunt. Quid? gubernatores nonne falluntur? An Achivorum exercitus, et tot navium rectores, non ita profecti ſunt ab Ilio,

Ut profectione læti piſcium laſciviam
Intuerentur, ut ait Pacuvius, *nec tuendi ſatietas capere poſſet?*
Interea prope jam occidente ſole inhorreſcit mare,
Tenebræ conduplicantur, noctiſque et nimbûm occæcat nigror.

Num igitur tot clariſſimorum ducum regumque naufragium ſuſtulit artem gubernandi? Aut num imperatorum ſcientia nihil eſt, quia ſummus imperator nuper fugit, amiſſo exercitu? Aut num propterea nulla eſt reipublicæ gerendæ ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quædam M. Catonem, nonnulla etiam te ipſum fefellerunt? Similis eſt haruſpicum reſponſio, omniſque opinabilis divinatio. Conjecturâ enim nititur, ultra quam progredi non poteſt. Ea fallit fortaſſe nonnunquam; ſed tamen ad veritatem ſæpiſſime dirigit: eſt enim ab omni æternitate repetita; in qua cum pæne innumerabiles

res eodem modo evenirent iiſdem ſignis antegreſſis, ars eſt effecta, eadem ſæpe animadvertendo ac notando.

XV. Auſpicia vero veſtra quàm conſtant? quæ quidem nunc a Romanis auguribus ignorantur; (bonâ hoc tuâ veniâ dixerim) a Cilicibus, Pamphyliis, Piſidis, Lyciis tenentur. Nam quid ego hoſpitem noſtrum, clariſſimum atque optimum virum, Dejotarum regem commemorem? qui nihil unquam niſi auſ-ſpicatò gerit: qui cum ex itinere quodam propoſito et conſtituto revertiſſet, aquilæ admonitus volatu; conclave illud, ubi erat manſurus, ſi ire perrexiſſet, proxima nocte corruit. Itaque, ut ex ipſo audiebam, perſæpe revertit ex itinere, cum jam progreſſus eſſet multorum dierum viam. Cujus quidem hoc præclariſſimum eſt, quòd, poſteaquam a Cæſare tetrarchiæ regno, pecuniaque multatus eſt, negat ſe tamen eorum auſpiciorum, quæ ſibi ad Pompeium proficiſcenti ſecunda evenerint, pœnitere: ſenatûs enim auctoritatem, et populi Romani libertatem atque imperii dignitatem ſuis armis eſſe defenſam; ſibique eas aves, quibus auctoribus officium et fidem ſecutus eſſet, bene conſuluiſſe: antiquiorem enim ſibi fuiſſe poſſeſſionibus ſuis gloriam. Ille mihi videtur igitur vere augurari. Nam noſtri quidem magiſtratus auſpiciis utuntur coactis: neceſſe enim eſt, offâ objecta, cadere fruſtum ex pulli ore, cum paſcitur. Quod autem ſcriptum habetis, hinc tripudium fieri, ſi ex ea quid in ſolum ceciderit; hoc quoque, quod dixi coactum, tripudium ſoliſtimum dicitis. Itaque multa auguria, multa auſpicia, quod Cato ille ſapiens queritur, negligentiâ collegii amiſſa plane et deſerta ſunt.

XVI. Nihil fere quondam majoris rei, niſi auſpicato, ne privatim quidem gerebatur; quod etiam nunc nuptiarum auſpices declarant, qui, re omiſſâ, nomen tantùm tenent. Nam ut nunc extis, (quanquam id ipſum aliquanto minus, quam olim) ſic tum avibus, magnæ res impetriri ſolebant. Itaque, ſiniſtra dum non exquirimus, in dira et in vitioſa incurrimus; ut P. Claudius, Appii Cæci filius, ejuſque collega, L. Junius, claſſes maximas perdiderunt, cùm vitio navigaſſent. Quod

eodem modo evenit Agamemnoni: Qui, cum Achivi cœpiſſent

Inter ſe ſtrepere, aperteque artem obterere extiſpicum,
Solvere imperat ſecundo rumore, adverſaque avi.

Sed quid vetera? M. Craſſo quid acciderit, videmus, dirarum obnuntiatione neglecta. In quo Appius, collega tuus, bonus augur, ut ex te audire ſoleo, non ſatis ſcienter virum bonum et civem egregium cenſor C. Ateium notavit, quòd ementitum auſpicia ſubſcripſerit. Eſto; fuerit hoc cenſoris, ſi judicabat ementitum. At illud minime auguris, quòd adſcripſit, ob eam cauſam populum Romanum calamitatem maximam cepiſſe. Si enim ea cauſa calamitatis fuit; non in eo eſt culpa, qui obnuntiavit; ſed in eo, qui non paruit. Veram enim fuiſſe obnuntiationem, ut ait idem augur et cenſor, exitus approbavit. Quæ ſi falſa fuiſſent, nullam afferre potuiſſent cauſam calamitatis. Etenim diræ, ſicut cætera auſpicia, ut omina, ut ſigna, non cauſas afferunt, cur quid eveniat, ſed nuntiant eventura, niſi provideris. Non igitur obnuntiatio Ateii cauſam finxit calamitatis, ſed ſigno objecto monuit Craſſum, quid eventurum eſſet, niſi caviſſet. Ita aut illa obnuntiatio nihil valuit; aut ſi, ut Appius judicat, valuit, id valuit, ut peccatum hæreat, non in eo, qui monuerit; ſed in eo, qui non obtemperarit.

XVII. Quid? lituus iſte veſter, quod clariſſimum eſt inſigne auguratûs, unde vobis eſt traditus? nempe eo Romulus regiones direxit tum, cum urbem condidit. Qui quidem Romuli lituus, (id eſt, incurvum et leviter a ſummo inflexum bacillum, quod ab ejus litui, quo canitur, ſimilitudine nomen invenit) cum ſitus eſſet in curia Saliorum, quæ eſt in Palatio, eaque deflagraviſſet, inventus eſt integer.

Quid multis annis poſt Romulum, Priſco regnante Tarquinio? quis veterum ſcriptorum non loquitur, quæ ſit ab Attio Navio per lituum regionum facta deſcriptio? qui, cum propter paupertatem ſues puer paſceret, una ex his amiſſa, voviſſe dicitur, ſi recuperaſſet, uvam ſe Deo daturum, quæ maxima eſſet

in vinea. Itaque, ſue inventa, ad meridiem ſpectans in vinea media dicitur conſtitiſſe; cumque in quatuor partes vineam diviſiſſet, treſque partes aves abdixiſſent, quartâ parte, quæ erat reliqua, in regiones diſtributâ, mirabili magnitudine uvam, ut ſcriptum videmus, invenit. Qua re celebrata, cum vicini omnes ad unum de rebus ſuis referrent, erat in magno nomine et gloria. Ex quo factum eſt, ut eum ad ſe rex Priſcus arceſſeret: cujus cum tentaret ſcientiam auguratûs, dixit ei ſe cogitare quiddam; id poſſetne fieri, conſuluit. Ille, augurio acto, poſſe reſpondit. Tarquinius autem dixit ſe cogitaſſe, cotem novacula poſſe præcidi: tum Attium juſſiſſe experiri. Ita cotem in comitium allatam, inſpectante et rege et populo, novacula eſſe diſciſſam. Ex eo evenit, ut et Tarquinius augure Attio Navio uteretur, et populus de ſuis rebus ad eum referret. Cotem autem illam et novaculam defoſſam in comitio, ſupraque impoſitum puteal, accepimus. Negemus omnia; comburamus annales; ficta hæc eſſe dicamus; quidvis denique potius, quam Deos res humanas curare, fateamur.

Quid? quod apud te ſcriptum eſt de Tib. Graccho, nonne et augurum et haruſpicum comprobat diſciplinam? qui, cum tabernaculum vitio cepiſſet imprudens, quòd inauſpicato pomœrium tranſgreſſus eſſet, comitia Conſulibus rogandis habuit. Nota res eſt, et a te ipſo mandata monumentis. Sed et ipſe augur Tib. Gracchus auſpiciorum auctoritatem confeſſione errati ſui comprobavit, et haruſpicum diſciplinæ magna acceſſit auctoritas, qui, recentibus comitiis in ſenatum introducti, negaverunt juſtum comitiorum rogatorem fuiſſe.

XVIII. Iis igitur aſſentior, qui duo genera divinationum eſſe dixerunt: unum, quod particeps eſſet artis; alterum, quod arte careret. Eſt enim ars in iis, qui novas res conjectura perſequuntur, veteres obſervatione didicerunt. Carent autem arte ii, qui non ratione, aut conjectura obſervatis, ac notatis ſignis, ſed concitatione quadam animi, aut ſoluto liberoque motu futura præſentiunt: quod et ſomniantibus ſæpe contingit, et

nonnunquam vaticinantibus per furorem; ut Bacis Bœotius, ut Epimenides Cres, et Sibylla Erythræa. Cujus generis oracula etiam habenda ſunt, non ea, quæ æquatis ſortibus ducuntur, ſed illa, quæ inſtinctu divino afflatuque funduntur: etſi ipſa ſors contemnenda non eſt, ſi et auctoritatem habet vetuſtatis, ut eæ ſunt ſortes, quas e terra editas accepimus; quæ tamen ductæ, ut in rem apte cadant, fieri credo poſſe divinitus. Quorum omnium interpretes, ut grammatici poetarum, proxime ad eorum, quas interpretantur, divinationem videntur accedere.

Quæ eſt igitur iſta calliditas, res vetuſtate robuſtas calumniando velle pervertere? Non reperio cauſam. Latet fortaſſe obſcuritate involuta naturæ: non enim me Deus iſta ſcire, ſed his tantummodo uti, voluit. Utar igitur, nec adducar, ut rear, aut in extis totam Etruriam delirare, aut eandem gentem in fulguribus errare, aut fallaciter portenta interpretari, cum terræ ſæpe fremitus, ſæpe mugitus, ſæpe motus multa noſtræ reipublicæ, multa cæteris civitatibus gravia et vera prædixerint. Quid? qui irridetur, partus hic mulæ, nonne, quia fœtus extitit in ſterilitate naturæ, prædictus eſt ab haruſpicibus incredibilis partus malorum? Quid? Tib. Gracchus, P. filius, qui bis Conſul et Cenſor fuit, idemque et ſummus augur, et vir ſapiens, civiſque præſtans; nonne (ut C. Gracchus, filius ejus, ſcriptum reliquit) duobus anguibus domi comprehenſis, haruſpices convocavit? qui cum reſpondiſſent, ſi marem emiſiſſet, uxori brevi tempore eſſe moriendum; ſi fœminam, ipſi; æquius eſſe cenſuit, ſe maturam oppetere mortem, quam P. Africani filiam adoleſcentem. Fœminam emiſit; ipſe paucis poſt diebus eſt mortuus.

XIX. Irrideamus haruſpices; vanos, futiles eſſe dicamus; quorumque diſciplinam et ſapientiſſimus vir, et eventus ac res comprobavit, contemnamus. Contemnamus etiam Babylonios, et eos, qui e Caucaſo cæli ſigna ſervantes, numeris et motibus, ſtellarum curſus perſequuntur. Condemnemus, inquam, hos aut

ſtultitiæ, aut vanitatis, aut imprudentiæ, qui CCCCLXX millia annorum, ut ipſi dicunt, monumentis comprehenſa continent, et mentiri judicemus, nec ſeculorum reliquorum judicium, quod de ipſis futurum ſit, pertimeſcere.

Age, Barbari vani atque fallaces: num etiam Graiorum hiſtoria mentita eſt? Quæ Crœſo Pythius Apollo, ut de naturali divinatione dicam, quæ Athenienſibus, quæ Lacedæmoniis, quæ Tegeatis, quæ Argivis, quæ Corinthiis reſponderit, quis ignorat? Collegit innumerabilia oracula Chryſippus, nec ullum ſine locuplete auctore atque teſte; quæ, quia nota tibi ſunt, relinquo. Defendo unum hoc. Nunquam illud oraculum Delphis tam celebre et tam clarum fuiſſet, neque tantis donis refertum omnium populorum atque regum, niſi omnis ætas illorum oraculorum veritatem eſſet experta. Jamdiu idem non facit. Ut igitur nunc minore gloria eſt, quia minus oraculorum veritas excellit; ſic tum, niſi ſumma veritate, in tanta gloria non fuiſſet. Poteſt autem vis illa terræ, quæ mentem Pythiæ divino afflatu concitabat, evanuiſſe vetuſtate, ut quoſdam exaruiſſe amnes, aut in alium curſum contortos et deflexos, videmus. Sed, ut vis, acciderit; magna enim quæſtio eſt; modo maneat id, quod negari non poteſt, niſi omnem hiſtoriam perverterimus, multis ſeculis verax fuiſſe id oraculum.

XX. Sed omittamus oracula: veniamus ad ſomnia. De quibus diſputans Chryſippus, multis et minutis ſomniis colligendis facit idem, quod Antipater, ea conquirens, quæ, Antiphontis interpretatione explicata, declarant illa quidem acumen interpretis; ſed exemplis grandioribus decuit uti. Dionyſii mater, ejus, qui Syracuſiorum tyrannus fuit, ut ſcriptum apud Philiſtum eſt, et doctum hominem, et diligentem, et æqualem temporum illorum, cum prægnans hunc ipſum Dionyſium alvo contineret, ſomniavit ſe peperiſſe Satyriſcum. Huic interpretes portentorum, qui Galeotæ tum in Sicilia nominabantur, reſponderunt, (ut ait Philiſtus) eum, quem illa peperiſſet, clariſſimum Græciæ diuturna cum fortuna fore.

Num te ad fabulas revoco, vel noſtrorum, vel Græcorum poetarum? Narrat enim et apud Ennium Veſtalis illa;

Excita cum tremulis anus attulit artibu' lumen,
Talia commemorat lacrymans, exterrita ſomno:
Eurydicâ prognata, pater quam noſter amavit,
Vires vitaque corpu' meum nunc deſerit omne.
Nam me viſus homo pulcher per amœna ſalicta
Et ripas raptare, locoſque novos. Ita ſola
Poſt illa, germana ſoror, errare videbar,
Tardaque veſtigare, et quærere te, neque poſſe
Corde capeſſere. Semita nulla pedem ſtabilibat.
Exin compellare pater me voce videtur
His verbis; O gnata, tibi ſunt ante gerendæ
Ærumnæ: poſt ex fluvio fortuna reſiſtet.
Hæc effatu' pater, germana, repente receſſit,
Nec ſeſe dedit in conſpectum corde cupitus:
Quanquam multa manus ad cœli cærula templa
Tendebam lacrymans, et blanda voce vocabam.
Vix, ægro tum corde meo, me ſomnu' reliquit.

XXI. Hæc, etiamſi ficta ſunt a poeta, non abſunt tamen a conſuetudine ſomniorum. Sit ſane etiam illud commentitium, quo Priamus eſt conturbatus,

Quia mater gravida parere ſe ardentem facem
Viſa eſt in ſomnis Hecuba: quo facto pater
Rex ipſe Priamus, ſomnio mentis metu
Perculſus, curis ſumptus ſuſpirantibus
Exſacrificabat hoſtiis balantibus.
Tum conjectorem poſtulat, pacem petens,
Ut ſe edoceret obſecrans Apollinem,
Quo ſeſe vertant tantæ ſortes ſomniûm.
Ibi ex oraclo voce divina edidit
Apollo; puerum, primus Priamo qui foret
Poſt illa natus, temperaret tollere:
Eum eſſe exitium Trojæ, peſtem Pergamo.

Sint hæc, ut dixi, ſomnia fabularum: hiſque adjungatur etiam

Æneæ ſomnium, quod id Numerii Fabii Pictoris Græcis annalibus ejuſmodi eſt, ut omnia, quæ ab Ænea geſta ſunt, quæque illi acciderunt, ea fuerint, quæ ei ſecundùm quietem viſa ſunt.

XXII. Sed propiora videamus. Cujuſnam modi eſt Superbi Tarquinii ſomnium, de quo in Bruto Accii loquitur ipſe?

Cum jam quieti corpus nocturno impetu
Dedi, ſopore placans artus languidos;
Viſus eſt in ſomnis paſtor ad me appellere
Pecus lanigerum eximia pulchritudine:
Duos conſanguineos arietes inde eligi,
Præclarioremque alterum immolare me:
Deinde ejus germanum cornibus connitier
In me arietare, eoque ictu me ad caſum dari:
Exin proſtratum terra, graviter ſaucium,
Reſupinum; in cælo contueri maximum,
Ac mirificum facinus; dextrorſum orbem flammeum
Radiatum ſolis liquier curſu novo.

Ejus igitur ſomnii a conjectoribus quæ ſit interpretatio facta, videamus.

Rex, quæ in vita uſurpant homines, cogitant, curant, vident,
Quæque agunt vigilantes, agitantque, ea ſi cui in ſomno accidunt,
Minus mirum eſt: ſed in re tanta haud temere improviſo offerunt;
Proin vide, ne, quem tu eſſe hebetem deputes, æque ac pecus,
Is ſapientiâ munitam pectus egregium gerat,
Teque regno expellat. Nam id quod de ſole oſtentum eſt tibi,
Populo commutationem rerum portendit fore
Perpropinquam. Hæc bene verruncent populo. Nam quod ad dexteram
Cæpit curſum ab læva ſignum præpotens; pulcherrime
Auguratum eſt, rem Romanam publicam ſummam fore.

XXIII. Age nunc ad externa redeamus. Matrem Phalaridis ſcribit Ponticus Heraclides, doctus vir, auditor et diſcipulus

Platonis, viſam eſſe videre in ſomniis ſimulacra Deorum, quæ ipſa Phalaris domi conſecraviſſet; ex his Mercurium e patera, quam dextra manu teneret, ſanguinem viſum eſſe fundere; qui, cum terram attigiſſet, referveſcere videretur ſic, ut tota domus ſanguine redundaret. Quod matris ſomnium immanis filii crudelitas comprobavit. Quid ego, quæ Magi Cyro illi principi interpretati ſunt, ex Dinonis Perſicis libris proferam? Nam cum dormienti ei ſol ad pedes viſus eſſet, ter eum ſcribit fruſtra appetiviſſe manibus, cum ſe convolvens ſol elaberetur, et abiret: ei Magos dixiſſe, (quod genus ſapientum et doctorum habebatur in Perſis) ex triplici appetitione ſolis, XXX annos Cyrum regnaturum eſſe, portendi; quod ita contigit: nam ad ſeptuageſimum pervenit, cum XL natus annos regnare cœpiſſet.

Eſt profecto quiddam etiam in barbaris gentibus præſentiens atque divinans; ſiquidem ad mortem proficiſcens Calanus Indus, cum adſcenderet in rogum ardentem, O præclarum diſceſſum, inquit, e vita, cum, ut Herculi contigit, mortali corpore cremato, in lucem animus exceſſerit! Cumque Alexander eum rogaret, ſi quid vellet, ut diceret; Optime, inquit; propediem te videbo. Quod ita contigit: nam Babylone paucis poſt poſt diebus Alexander eſt mortuus. Diſcedo parumper a ſomniis; ad quæ mox revertar. Qua nocte templum Epheſiæ Dianæ deflagravit, eadem conſtat ex Olympiade natum eſſe Alexandrum; atque ubi lucere cœpiſſet, clamitaſſe Magos peſtem ac perniciem Aſiæ proxima nocte natam. Hæc de Indis, et Magis. Redeamus ad ſomnia.

XXIV. Annibalem Cælius ſcribit, cum columnam auream, quæ eſſet in fano Junonis Laciniæ, auferre vellet, dubitaretque, utrum ea ſolida eſſet, an extrinſecus inaurata, perterebraviſſe; cumque ſolidam inveniſſet, ſtatuiſſe tollere: ei ſecundùm quietem viſam eſſe Junonem prædicere, ne id faceret, minarique, ſi id feciſſet, ſe curaturam, ut eum quoque oculum, quo bene videret, amitteret; idque ab homine acuto non eſſe neglectum. Itaque ex eo auro, quod exterebratum eſſet, buculam curaſſe faciendam, et eam in ſumma columna collocaviſſe.

Hoc idem in Sileni, quem Cælius ſequitur, Græca hiſtoria eſt; is autem diligentiſſime res Annibalis perſecutus eſt: Annibalem, cum cepiſſet Saguntum, viſum eſſe in ſomnis a Jove in Deorum concilium vocari: quo cum veniſſet, Jovem imperaſſe, ut Italiæ bellum inferret, ducemque ei unum e concilio datum; quo illum utentem, cum exercitu progredi cœpiſſe: tum ei ducem illum præcipiſſe, ne reſpiceret; illum autem id diutius facere non potuiſſe, elatumque cupiditate reſpexiſſe: tum viſam belluam vaſtam et immanem, circumplicatam ſerpentibus, quacunque incederet, omnia arbuſta, virgulta, tecta pervertere; et eum admiratum quæſiſſe de Deo, quodnam illud eſſet tale monſtrum; et Deum reſpondiſſe, vaſtitatem eſſe Italiæ; præcepiſſeque, ut pergeret protinus; quid retro atque a tergo fieret, ne laboraret.

Apud Agathoclem ſcriptum in hiſtoria eſt, Hamilcarem Carthaginienſem, cum oppugnaret Syracuſis, viſum eſſe audire vocem, ſe poſtridie cœnaturum Syracuſas. Cum autem is dies illuxiſſet, magnam ſeditionem in caſtris ejus inter Pœnos et Siculos milites eſſe factam: quod cum ſenſiſſent Syracuſani, improviſo eos in caſtra irrupiſſe, Hamilcaremque ab iis vivum eſſe ſublatum. Ita res ſomnium comprobavit. Plena exemplorum eſt hiſtoria, tum referta vita communis.

At vero P. Decius ille, Q. F. qui primus e Deciis Conſul fuit, cum eſſet tribunus militum, M. Valerio, A. Cornelio Conſulibus, a Samnitibuſque premeretur noſter exercitus; cum pericula præliorum iniret audacius, monereturque, ut cautior eſſet, dixit, (quod exſtat in annalibus) ſibi in ſomnis viſum eſſe, cum in mediis hoſtibus verſaretur, occidere cum maxima gloria: et tum quidem incolumis exercitum obſidione liberavit. Poſt triennium autem cum Conſul eſſet, devovit ſe, et in aciem Latinorum irrupit armatus; quo ejus facto ſuperati ſunt et deleti Latini: cujus mors ita glorioſa fuit, ut eandem concupiſceret filius. Sed veniamus nunc, ſi placet, ad ſomnia philoſophorum.

XXV. Eſt apud Platonem Socrates, cum eſſet in cuſtodia

publica, dicens Critoni ſuo familiari, ſibi poſt tertium diem eſſe moriendum, vidiſſe ſe in ſomnis pulchritudine eximia fœminam, quæ ſe nomine appellans diceret Homericum quendam ejuſmodi verſum;

Tertia te Phthiæ tempeſtas læta locabit.

Quod, ut eſt dictum, ſic ſcribitur contigiſſe. Xenophon Socraticus (qui vir, et quantus!) in ea militia, qua cum Cyro minore perfunctus eſt, ſua ſcribit ſomnia; quorum eventus mirabiles extiterunt. Mentiri Xenophontem, an delirare, dicemus? Quid ſingulari vir ingenio Ariſtoteles, et pene divino? Ipſene errat? an alios vult errare? cum ſcribit, Eudemum Cyprium familiarem ſuum, iter in Macedoniam facientem Pheras veniſſe; quæ erat urbs in Theſſalia tum admodum nobilis, ab Alexandro autem tyranno crudeli dominatu tenebatur. In eo igitur oppido ita graviter ægrum Eudemum fuiſſe, ut omnes medici diffiderent. Ei viſum eſſe in quiete egregia facie juvenem dicere, fore ut perbrevi convaleſceret, paucifque diebus interiturum Alexandrum tyrannum; ipſum autem Eudemum quinquennio pòſt domum eſſe rediturum. Atque ita quidem prima ſtatim ſcribit Ariſtoteles conſecuta; et convaluiſſe Eudemum; et ab uxoris fratribus interfectum tyrannum: quinto autem anno exeunte, cum eſſet ſpes ex illo ſomnio, in Cyprum illum ex Sicilia eſſe rediturum, prælantem eum ad Syracuſas occidiſſe. Ex quo ita illud ſomnium eſſe interpretatum, ut, cum animus Eudemi e corpore exceſſerit, tum domum revertiſſe videatur.

Adjungamus philoſophis doctiſſimum hominem, poetam quidem divinum, Sophoclem; qui, cum ex æde Herculis patera aurea gravis ſurrepta eſſet, in ſomnis vidit ipſum Deum dicentem, qui id feciſſet: quod ſemel ille iterumque neglexit. Ubi idem ſæpius, aſcendit in Areopagum; detulit rem. Areopagitæ comprehendi jubent eum, qui a Sophocle erat nominatus. Is, quæſtione habita, confeſſus eſt, pateramque retulit. Quo facto, fanum illud Indicis Herculis nominatum eſt.

XXVI. Sed quid ego Græcorum? Neſcio quo modo me magis

noſtra delectant. Omnes hoc hiſtorici, Fabii, Gellii, ſed proxime Cælius. Cum bello Latino ludi votivi maximi primum fierent, civitas ad arma repente eſt excitata: itaque, ludis intermiſſis, inſtaurativi conſtituti ſunt. Qui antequam fierent, cumque jam populus conſediſſet, ſervus per circum, cùm virgis cæderetur, furcum ferens ductus eſt. Exin cuidam ruſtico Romano dormienti viſus eſt venire, qui diceret, præſultorem ſibi non placuiſſe ludis, idque ab eodem juſſum eſſe eum ſenatui nuntiare; illum non eſſe auſum. Iterum eſſe idem viſum, et monitum, ne vim ſuam experiri vellet; ne tum quidem eſſe auſum: exin filium ejus eſſe mortuum. Eandem in ſomniis admonitionem fuiſſe tertiam. Tum illum etiam debilem factum, rem ad amicos detuliſſe, quorum de ſententia lecticula in curiam eſſe delatum; cumque ſenatui ſomnium enarraviſſet, pedibus ſuis ſalvum domum revertiſſe. Itaque ſomnio comprobato a ſenatu, ludos illos iterum inſtauratos memoriæ proditum eſt. C. vero Gracchus multis dixit, ut ſcriptum apud eundem Cælium eſt, ſibi in ſomniis quæſturam petenti Tib. fratrem viſum eſſe dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem ſibi leto, quo ipſe interiſſet, eſſe pereundum. Hoc, antequam tribunus plebi C. Gracchus factus eſſet, et ſe audiſſe ſcribit Cælius, et dixiſſe multis: quo ſomnio quid inveniri poteſt certius?

XXVII. Quid? illa duo ſomnia, quæ creberrime commemorantur a Stoicis, quis tandem poteſt contemnere? Unum de Simonide: qui, cum ignotum quendam projectum mortuum vidiſſet, eumque humaviſſet, haberetque in animo navem conſcendere, moneri viſus eſt, ne id faceret, ab eo, quem ſepulturâ affecerat; ſi navigaſſet, eum naufragio eſſe periturum: itaque Simonidem rediſſe; periſſe cæteros, qui tum navigaſſent.

Alterum ita traditum, clarum admodum ſomnium. Cum duo quidam Arcades familiares iter una facerent, et Megaram veniſſent, alterum ad cauponem devertiſſe; ad hoſpitem, alterum. Qui ut cœnati quieſcerent, concubiâ nocte viſum eſſe in ſomniis ei, qui erat in hoſpitio, illum alterum orare, ut ſubveniret, quòd ſibi a caupone interitus pararetur. Eum primo perterritum

ſomnio ſurrexiſſe; dein, cum ſe collegiſſet, idque viſum pro nihilo habendum eſſe duxiſſet, recubuiſſe. Tum ei dormienti eundem illum viſum eſſe rogare, ut, quoniam ſibi vivo non ſubveniſſet, mortem ſuam ne inultam eſſe pateretur; ſe interfectum in plauſtrum a caupone eſſe conjectum, et ſupra ſtercus injectum; petere, ut mane ad portam adeſſet, priuſquam plauſtrum ex oppido exiret. Hoc vero ſomnio eum commotum, mane bubulco præſto ad portam fuiſſe; quæſiſſe ex eo, quid eſſet in plauſtro; illum perterritum fugiſſe; mortuum erutum eſſe; cauponem, re patefacta, pœnas dediſſe.

XXVIII. Quid hoc ſomnio dici poteſt divinius? Sed quid aut plura, aut vetera, quærimus? Sæpe tibi meum narravi; ſæpe ex te audivi tuum ſomnium. Me, cum Aſiæ proconſul præeſſem, vidiſſe in quiete, cum tu equo advectus ad quandam magni fluminis ripam, provectus ſubito atque delapſus in flumen, nuſquam apparuiſſes, me contremuiſſe, timore perterritum: tum te repente lætum extitiſſe, eodemque equo adverſam aſcendiſſe ripam, noſque inter nos eſſe complexos. Facilis conjectura hujus ſomnii; mihique a peritis in Aſia prædictum eſt, fore eos eventus rerum, qui acciderunt.

Venio nunc ad tuum. Audivi equidem ex te ipſo, ſed mihi ſæpius noſter Salluſtius narravit: cum in illa fuga, nobis glorioſa, patriæ calamitoſa, in villa quadam campi Atinatis maneres, magnamque partem noctis vigilaſſes, ad lucem denique arcte et graviter dormitare cœpiſſe. Itaque, quanquam iter inſtaret, te tamen ſilentium fieri juſſiſſe, neque eſſe paſſum te excitari. Cum autem experrectus eſſes horâ ſecundâ fere, te ſibi ſomnium narraviſſe, Viſum tibi eſſe, cum in locis ſolis mœſtus errares, C. Marium cum faſcibus laureatis quærere ex te, quid triſtis eſſes; cumque tu te tuâ patriâ vi pulſum eſſe dixiſſes, prehendiſſe eum dexteram tuam, et bono animo te juſſiſſe eſſe, lictorique proximo tradidiſſe, ut te in monumentum ſuum deduceret; et dixiſſe, in eo tibi ſalutem fore. Tum et ſe exclamaſſe Salluſtius narrat, reditum tibi celerem et glorioſum paratum, et te ipſum viſum ſomnio delectari. Nam illud mihi ipſi celeriter

nuntiatum eſt, ut audiviſſes, in monumento Marii de tuo reditu magnificentiſſimum illud ſenatûs conſultum eſſe factum, referente optimo et clariſſimo viro Conſule, idque frequentiſſimo theatro, incredibili clamore et plauſu comprobatum; dixiſſe te, nihil illo Atinati ſomnio fieri poſſe divinius.

XXIX. At multa falſa: immo obſcura fortaſſe nobis. Sed ſint falſa quædam; contra vera quid dicimus? quæ quidem multo plura evenirent, ſi ad quietem integri iremus. Nunc onuſti cibo et vino, perturbata et confuſa cernimus. Vide, quid Socrates in Platonis Politia loquatur. Dicit enim, *Cum dormientibus ea pars animi, quæ mentis et rationis ſit particeps, ſopita langueat; illa autem, in qua feritas quædam ſit atque agreſtis immanitas, cum ſit immoderato obſtupefacta potu atque paſtu, exſultare eam in ſomno, immoderateque jactari: itaque huic omnia viſa objiciuntur, a mente ac ratione vacua; ut aut cum matre corpus miſcere videamur, aut cum quovis alio vel homine, vel Deo, ſæpe bellua; atque etiam trucidare aliquem, et impie cruentari, multaque facere impure atque tetre, cum temeritate et impudentia. At qui ſalubri et moderato cultu atque victu quieti ſe tradiderit, ea parte animi, quæ mentis et conſilii eſt, agitatâ et erectâ, ſaturatâque bonarum cogitationum epulis; eâque parte animi, quæ voluptate alitur, nec inopiâ enectâ, nec ſatietate affluenti, quorum utrumque præſtringere aciem mentis ſolet, ſive deeſt naturæ quippiam, ſive abundat atque affluit; illâ etiam tertiâ parte animi, in qua irarum exſiſtit ardor, ſedatâ atque reſtinctâ: tum eveniet, duabus animi temerariis partibus compreſſis, ut illa tertia pars rationis et mentis eluceat, et ſe vegetam ad ſomniandum acremque præbeat: tum ei viſa quietis occurrent tranquilla, atque veracia.* Hæc verba ipſa Platonis expreſſi.

XXX. Epicurum igitur audiemus potius? Nam Carneades, concertationis ſtudio, modo ait hoc, modo illud. At ille quid ſentit? Sentit autem nihil unquam elegans, nihil decorum. Hunc ergo antepones Platoni et Socrati? qui, ut rationem non redderent, auctoritate tamen hos minutos philoſophos vincerent. Jubet igitur Plato, ſic ad ſomnum proficiſci corporibus affectis,

ut nihil ſit, quod errorem animis perturbationemque afferat. Ex quo etiam Pythagoricis interdictum putatur, ne faba veſcerentur, quod habet inflationem magnam is cibus, tranquillitati mentis, quærentis vera, contrariam.

Cum ergo eſt ſomno ſevocatus animus a ſocietate, et a contagione corporis, tum meminit præteritorum, præſentia cernit, futura prævidet. Jacet enim corpus dormientis, ut mortui; viget autem, et vivit animus: quod multo magis faciet poſt mortem, cum omnino corpore exceſſerit: itaque appropinquante morte multo eſt divinior. Nam et idipſum vident, qui ſunt morbo gravi et mortifero affecti, inſtare mortem: itaque his occurrunt plerumque imagines mortuorum; tumque vel maxime laudi ſtudent; eoſque qui ſecus, quam decuit, vixerunt, peccatorum ſuorum tum maxime pœnitet.

Divinare autem morientes, etiam illo exemplo confirmat Poſidonius, quo affert, Rhodium quendam morientem ſex æquales nominaſſe, et dixiſſe, qui primus eorum, qui ſecundus, qui deinceps moriturus eſſet. Sed tribus modis cenſet Deorum appulſu homines ſomniare: uno, quod prævideat animus ipſe per ſeſe, quippe qui Deorum cognatione teneatur; altero, quod plenus aer ſit immortalium animorum, in quibus tanquam inſignitæ notæ veritatis appareant; tertio, quod ipſi Dii cum dormientibus colloquantur: idque, ut modo dixi, facilius evenit appropinquante morte, ut animi futura augurentur. Ex quo et illud eſt Calani, de quo ante dixi, et Homerici Hectoris, qui moriens propinquam Achilli mortem denuntiat.

XXXI. Neque enim illud verbum temere conſuetudo approbaviſſet, ſi ea res nulla eſſet omnino;

Præſagibat animus, fruſtra me ire, cum exirem domo.

Sagire enim, ſentire acute eſt; ex quo ſagæ anus, quia multa ſcire volunt; et ſagaces dicti canes. Is igitur, qui ante ſagit, quam oblata res eſt, dicitur præſagire, id eſt, futura ante ſentire. Ineſt igitur in animis præſagitio extrinſecus injecta, atque incluſa divinitus. Ea ſi exarſit acrius, furor appellatur, cum a corpore animus abſtractus divino inſtinctu concitatur.

Sed quid oculis rabere viſa eſt derepente ardentibus?
Ubi illa paulo ante ſapiens, virginali modeſtia?
Mater optuma, tum multo mulier melior mulierum?
Miſſa ſum ſuperſtitioſis hariolationibus:
Neque me Apollo fatis fandis dementem invitam ciet.
Virgines vero æquales, patris mei, meûm factûm pudet,
Optimi viri: mea mater, tui me miſeret, mei piget,
Optumam progeniem Priamo repperiſti extra me: hoc dolet,
Me obeſſe, illos prodeſſe, me obſtare, illos obſequi.

O poema tenerum, et moratum, atque molle! Sed hoc minus ad rem. Illud, quod volumus, expreſſum eſt, ut vaticinari furor vera ſoleat.

Adeſt, adeſt fax obvoluta ſanguine atque incendio:
Multos annos latuit. Cives, ferte opem, et reſtinguite.

Deus incluſus corpore humano jam, non Caſſandra, loquitur:

Jamque mari magno claſſis cita
Texitur: exitiûm examen rapit:
Advenit, et fera velivolantibus
Navibu' complevit manu' littora.

XXXII. Tragœdias loqui videor, et fabulas? At ex te ipſo non commentitiam rem, ſed factam, ejuſdem generis audivi: C. Coponium ad te veniſſe Dyrrhachio, cum prætorio imperio claſſi Rhodiæ præeſſet, cum primis hominem prudentem atque doctum; eumque dixiſſe remigem quendam e quinqueremi Rhodiorum vaticinatum, madefactum iri minus xxx diebus Græciam ſanguine; rapinas Dyrrhachii, et conſcenſionem in naves cum fuga, fugientibuſque miſerabilem reſpectum incendiorum fore; ſed Rhodiorum claſſi propinquum reditum, ac domum itionem dari. Tum neque teipſum non eſſe commotum; Marcumque Varronem, et M. Catonem, qui tum ibi erant, doctos homines, vehementer eſſe perterritos. Paucis ſane poſt diebus ex Pharſalica fuga veniſſe Labienum; qui cum interitum exercitûs nuntiaviſſet, reliqua vaticinationis brevi eſſe confecta. Nam et ex horreis direptum effuſumque frumentum vias omnes angiportuſque conſtraverat; et vos naves ſubitò, perterriti metu,

conſcendiſtis; et noctu ad oppidum reſpicientes, flagrantes onerarias, quas incenderant milites, quia ſequi noluerant, videbatis. Poſtremo, a Rhodia claſſe deſerti, verum vatem fuiſſe ſenſiſtis.

Expoſui quam breviſſime potui, ſomnii, et furoris oracula, quæ carere arte dixeram. Quorum amborum generum una ratio eſt, qua Cratippus noſter uti ſolet; animos hominum quadam ex parte extrinſecus eſſe tractos et hauſtos. Ex quo intelligitur, eſſe extra divinum animum, humanus unde ducatur: humani autem animi eam partem, quæ ſenſum, quæ motum, quæ appetitum habeat, non eſſe ab actione corporis ſejugatam; quæ autem pars animi rationis atque intelligentiæ ſit particeps, eam tum maxime vigere, cum plurimum abſit a corpore.

Itaque, expoſitis exemplis verarum vaticinationum et ſomniorum, Cratippus ſolet rationem concludere hoc modo. "Si "ſine oculis non poteſt extare officium et munus oculorum; "poſſunt autem aliquando oculi non fungi ſuo munere: qui vel "ſemel ita eſt uſus oculis, ut vera cerneret, is habet ſenſum "oculorum vera cernentium. Item igitur, ſi ſine divinatione "non poteſt officium et munus divinationis extare; poteſt au-"tem quis, cum divinationem habeat, errare aliquando, nec "vera cernere; ſatis eſt ad confirmandam divinationem, ſemel "aliquid eſſe ita divinatum, ut nihil fortuito cecidiſſe videatur. "Sunt autem ejus generis innumerabilia: eſſe igitur divinatio-"nem confitendum eſt."

XXXIII. Quæ vero aut conjecturâ explicantur, aut eventis animadverſa et notata ſunt, ea genera divinandi, ut ſupra dixi, non naturalia, ſed artificioſa, dicuntur; in quo haruſpices, augures, conjectoreſque numerantur. Hæc improbantur a Peripateticis; a Stoicis defenduntur. Quorum alia ſunt poſita in monumentis et diſciplina; quod Etruſcorum declarant et haruſpicini, et fulgurales, et rituales libri, noſtri etiam augurales: alia autem ſubitò ex tempore conjecturâ explicantur, ut apud Homerum Calchas, qui ex paſſerum numero belli Trojani annos auguratus

eſt: et ut in Syllæ ſcriptum hiſtoria videmus, quod te inſpectante factum eſt, ut, cum ille in agro Nolano immolaret ante prætorium, ab infima ara ſubito anguis emergeret; cum quidem C. Poſtumius haruſpex oraret illum, ut in expeditionem exercitum educeret; id cum Sylla feciſſet, tum ante oppidum Nolam florentiſſima Samnitium caſtra cepit.

Facta conjectura etiam in Dionyſio eſt paulo ante quam regnare cœpit: qui cum per agrum Leontinum iter faciens, equum ipſe demiſiſſet in flumen, ſummerſus equus voraginibus non extitit, quem cùm maxima contentione non potuiſſet extrahere, diſceſſit, ut ait Philiſtus, ægre ferens: cum autem aliquantulum progreſſus eſſet, ſubito exaudivit hinnitum, reſpexitque, et equum alacrem lætus aſpexit, cujus in juba examen apum conſederat. Quod oſtentum habuit hanc vim, ut Dionyſius paucis poſt diebus regnare cœperit.

XXXIV. Quid? Lacedemoniis paulo ante Leuctricam calamitatem quæ ſignificatio facta eſt, cum in Herculis fano arma ſonuerunt, Herculiſque ſimulacrum multo ſudore manavit? At eodem tempore Thebis, ut ait Calliſthenes, in templo Herculis valvæ clauſæ repagulis ſubito ſe ipſæ aperuerunt; armaque, quæ fixa in parietibus fuerant, ea ſunt humi inventa. Cumque eodem tempore apud Lebadiam Trophonio res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco ſic aſſidue canere cœpiſſe, ut nihil intermitterent: tum augures dixiſſe Bœotios, Thebanorum eſſe victoriam, propterea quod avis illa victa ſilere ſolet; canere, ſi viciſſet. Eademque tempeſtate multis ſignis Lacedæmoniis Leuctricæ pugnæ calamitas denuntiabatur. Namque et Lyſandri, qui Lacedæmoniorum clariſſimus fuerat, ſtatuæ, quæ Delphis ſtabat, in capite corona ſubito extitit ex aſperis herbis et agreſtibus: ſtellæque aureæ, quæ Delphis erant a Lacedæmoniis poſitæ poſt navalem illam victoriam Lyſandri, qua Athenienſes conciderunt, (qua in pugna quia Caſtor et Pollux cum Lacedæmoniorum claſſe viſi eſſe dicebantur, eorum inſignia Deorum, ſtellæ aureæ, quas dixi, Delphis poſitæ) paulo ante Leuctricam pugnam deciderunt, neque repertæ ſunt. Maximum vero illud portentum iiſdem Spartiatis

fuit, quòd, cum oraculum ab Jove Dodonæo petiviſſent, de victoria ſciſcitantes, Legatique illud, in quo inerant ſortes, collocaviſſent; ſimia, quam rex Moloſſorum in deliciis habebat, et ſortes ipſas, et cætera, quæ erant ad ſortem parata, diſturbavit, et aliud alio diſſipavit. Tum ea, quæ præpoſita erat oraculo, ſacerdos dixiſſe dicitur, de ſalute Lacedæmoniis eſſe, non de victoria, cogitandum.

XXXV. Quid? bello Punico ſecundo, nonne C. Flaminius, Conſul iterum, neglexit ſigna rerum futurarum magna cum clade reipublicæ? Qui, exercitu luſtrato, cum Arretium verſus caſtra moviſſet, et contra Annibalem legiones duceret, et ipſe, et equus ejus ante ſignum Jovis Statoris ſine cauſa repente concidit; nec eam rem habuit religioni, objecto ſigno, ut peritis videbatur, ne committeret prælium. Idem cùm tripudio auſpicaretur, pullarius diem prælii committendi differebat. Tum Flaminius ex eo quæſivit, ſi ne poſtea quidem pulli paſcerentur, quid faciendum cenſeret. Cum ille quieſcendum reſpondiſſet; Flaminius, Præclara vero auſpicia, ſi eſurientibus pullis res geri poterit, ſaturis nihil geretur: itaque ſigna convelli, et ſe ſequi juſſit. Quo tempore, cum ſignifer primi haſtati ſignum non poſſet movere loco, nec quidquam proficeretur, plures cum accederent; Flaminius, re nuntiata, ſuo more neglexit: itaque tribus horis conciſus exercitus, atque ipſe interfectus eſt. Magnum illud etiam, quod addidit Cælius, eo tempore ipſo, cum hoc calamitoſum fuerit prælium, tantos terræ motus in Liguribus, Gallia, compluribuſque inſulis, totaque in Italia factos eſſe, ut multa oppida corruerint, multis locis labes factæ ſint, terræque deſederint, fluminaque in contrarias partes fluxerint, atque in amnes mare influxerit.

XXXVI. Fiunt certe divinationum conjecturæ a peritis. Midæ illi Phrygio, cum puer eſſet, dormienti formicæ in os tritici grana congeſſerunt. Ditiſſimum fore, prædictum eſt; quod evênit. At Platoni, cum in cunis parvulo dormienti apes in labellis conſediſſent, reſponſum eſt, ſingulari illum ſuavitate orationis fore: ita futura eloquentia proviſa in infante eſt. Quid amores

ac deliciæ tuæ, Roſcius? num aut ipſe, aut pro eo Lanuvium totum, mentiebatur? qui cum eſſet in cunabulis, educareturque in Solonio, qui eſt campus agri Lanuvini; noctu, lumine appoſito, experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplicatum ſerpentis amplexu; quo adſpectu exterrita clamorem ſuſtulit. Pater autem Roſcii ad haruſpices retulit; qui reſponderunt, nihil illo puero clarius, nihil nobilius, fore. Atque hanc ſpeciem Praxiteles cælavit argento, et noſter expreſſit Archias verſibus. Quid igitur exſpectamus? an, dum in foro nobiſcum Dii immortales, dum in viis verſentur, dum domi? Qui quidem ipſi ſe nobis non offerunt, vim autem ſuam longe lateque diffundunt; quam cum terræ cavernis includunt, tum hominum naturis implicant. Nam terræ vis Pythiam Delphis incitabat, naturæ Sybillam. Quid enim? non videmus, quam ſint varia terrarum genera; ex quibus et mortifera quædam pars eſt, ut et Ampſancti in Hirpinis, et in Aſia Plutonia, quæ videmus: et ſunt partes agrorum aliæ peſtilentes; aliæ ſalubres; aliæ, quæ acuta ingenia gignant; aliæ, quæ retuſa: quæ omnia fiunt et ex cæli varietate, et ex diſparili adſpiratione terrarum.

Fit etiam ſæpe ſpecie quadam, ſæpe vocum gravitate et cantibus, ut pellantur animi vehementius: ſæpe etiam cura et timore: qualis eſt illa,

Flexanima tanquam lymphata, ut Bacchi ſacris
Commota, in tumulis Teucrum commemorans ſuum.

XXXVII. Atque etiam illa concitatio declarat vim in animis eſſe divinam. Negat enim ſine furore Democritus quenquam poetam magnum eſſe poſſe: quod idem dicit Plato. Quem, ſi placet, appellet furorem, dummodo is furor ita laudetur, ut in Phædro Platonis laudatus eſt. Quid veſtra oratio in cauſis? quid ipſa actio? poteſt eſſe vehemens, et gravis, et copioſa, niſi eſt animus ipſe commotior? Equidem etiam in te ſæpe vidi, et (ut ad leviora veniamus) in Æſopo familiari tuo, tantum ardorem vultuum, atque motuum, ut eum vis quædam abſtraxiſſe a ſenſu mentis videretur.

Objiciuntur etiam ſæpe formæ, quæ reapſe nullæ ſunt; ſpeciem autem offerunt. Quod contigiſſe Brenno dicitur, ejuſque Gallicis copiis, cum fano Apollinis Delphici nefarium bellum intuliſſet. Tum enim ferunt, ex oraculo hæc fatam eſſe Pythiam;

Ego providebo rem iſtam, et albæ virgines.

Ex quo factum eſt, ut et viderentur virgines ferre arma contra, et nive Gallorum obrueretur exercitus.

XXXVIII. Ariſtoteles quidem eos etiam, qui valetudinis vitio furerent, et melancholici dicerentur, cenſebat habere aliquid in animis præſagiens atque divinum. Ego autem haud ſcio, an nec cardiacis hoc tribuendum ſit, nec phreneticis: animi enim integri, non vitioſi corporis, eſt divinatio; quam quidem eſſe re vera, hac Stoicorum ratione concluditur; ſi ſunt Dii, neque ante declarant hominibus quæ futura ſunt; aut non diligunt homines; aut, quid eventurum ſit, ignorant; aut exiſtimant, nihil intereſſe hominum, ſcire quid futurum ſit; aut non cenſent eſſe ſuæ majeſtatis præſignificare hominibus quæ ſunt futura; aut ea ne ipſi quidem Dii ſignificare poſſunt. At neque non diligunt nos; ſunt enim benefici, generique hominum amici: neque ignorant ea, quæ ab ipſis conſtituta et deſignata ſunt; neque noſtra nihil intereſt, ſcire ea, quæ eventura ſunt; (erimus enim cautiores, ſi ſciemus) neque hoc alienum dicunt majeſtate ſua; nihil eſt enim beneficentia præſtantius; neque non poſſunt futura prænoſcere: non igitur ſunt Dii, nec ſignificant futura. Sunt autem Dii; ſignificant ergo. Et non, ſi ſignificant, nullas vias dant nobis ad ſignificationis ſcientiam; fruſtra enim ſignificarent: nec, ſi dant vias, non eſt divinatio. Eſt igitur divinatio.

XXXIX. Hac ratione et Chryſippus, et Diogenes, et Antipater utitur. Quid eſt igitur, cur dubitandum ſit, quin ſint ea, quæ diſputavi, veriſſima, ſi ratio mecum facit, ſi eventa, ſi populi, ſi nationes, ſi Græci, ſi barbari, ſi majores etiam noſtri, ſi denique hoc ſemper ita putatum eſt, ſi ſummi philoſophi, ſi poetæ, ſi ſapientiſſimi viri, qui reſpublicas conſtituerunt, qui urbes condiderunt? An, dum beſtiæ loquantur, exſpectamus? hominum

conſentiente auctoritate contenti non ſumus? Nec vero quidquam aliud affertur, cur ea, quæ dico, divinandi genera, nulla ſint; niſi quòd difficile dictu videtur, quæ cujuſque divinationis ratio, quæ cauſa ſit. Quid enim habet haruſpex, cur pulmo inciſus etiam in bonis extis dirimat tempus, et proferat diem? quid augur, cur a dextra corvus, a ſiniſtra cornix, faciat ratum? quid aſtrologus, cur ſtella Jovis, aut Veneris conjuncta cum Luna ad ortus puerorum ſalutaris ſit; Saturni, Martiſve contraria? cur autem Deus dormientes nos moneat, vigilantes negligat? quid deinde cauſæ ſit, cur Caſſandra furens futura proſpiciat, Priamus ſapiens hoc idem facere non queat?

Cur fiat quidque, quæris? Recte omnino; ſed non nunc id agitur. Fiat, necne fiat, id quæritur. Ut ſi magnetem lapidem eſſe dicam, qui ferrum ad ſe alliciat et trahat; rationem, cur id fiat, afferre nequeam; fieri omnino neges. Quod idem facis in divinatione; quam et cernimus ipſi, et audivimus, et legimus, et a patribus accepimus. Neque ante philoſophiam patefactam, quæ nuper inventa eſt, hac de re communis vita dubitavit, et poſtea quam philoſophia proceſſit, nemo aliter philoſophus ſenſit, in quo modò eſſet auctoritas. Dixi de Pythagora, de Democrito, de Socrate: excepi de antiquis, præter Xenophanem, neminem: adjunxi veterem Academiam, Peripateticos, Stoicos: unus diſſentit Epicurus. Quid vero hoc turpius, quam quòd idem nullam cenſet gratuitam eſſe virtutem?

XL. Quis eſt autem, quem non moveat clariſſimis monumentis teſtata conſignataque antiquitas? Calchantem augurem ſcribit Homerus longe optimum, eumque ducem claſſium fuiſſe. At illum auſpiciorum credo ſcientiâ, non locorum. Amphilochus et Mopſus Argivorum reges fuerunt, ſed iidem augures; iique urbes in ora maritima Ciliciæ Græcas condiderunt. Atque etiam ante hos Amphiaraus et Tireſias, non humiles et obſcuri, neque eorum ſimiles, ut apud Ennium eſt,

Qui ſui quæſtûs cauſâ fictas ſuſcitant ſententias,

ſed clari et præſtantes viri, qui avibus et ſignis admoniti futura dicebant: quorum de altero etiam apud inferos Homerus ait,

ſolum ſapere, cæteros umbrarum vagari modo. Amphiaraum autem ſic honoravit fama Græciæ, Deus ut haberetur, atque ut ab ejus ſolo, in quo eſt humatus, oracula peterentur.

Quid Aſiæ rex Priamus, nonne et Helenum filium, et Caſſandram filiam divinantes habebat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione et permotione divina? Quo in genere Martios quoſdam fratres, nobili loco natos, apud majores noſtros fuiſſe ſcriptum videmus. Quid? Polyidum Corinthium nonne Homerus et aliis multa, et filio ad Trojam proficiſcenti mortem prædixiſſe commemorat? Omnino apud veteres, qui rerum potiebantur, iidem auguria tenebant. Ut enim ſapere, ſic divinare, regale ducebant, ut teſtis eſt noſtra civitas; in qua et reges, augures, et poſtea privati eodem ſacerdotio præditi rempublicam religionum auctoritate rexerunt.

XLI. Eaque divinationum ratio ne in barbaris quidem gentibus neglecta eſt: ſiquidem et in Gallia Druidæ ſunt, e quibus ipſe Divitiacum Æduum, hoſpitem tuum laudatoremque, cognovi; qui et naturæ rationem, quam phyſiologiam Græci appellant, notam eſſe ſibi profitebatur, et partim auguriis, partim conjectura, quæ eſſent futura, dicebat. Et in Perſis augurantur et divinant Magi, qui congregantur in fano commentandi cauſa, atque inter ſe colloquendi; quod etiam idem vos quondam facere nonis ſolebatis. Nec quiſquam rex Perſarum poteſt eſſe, qui non ante Magorum diſciplinam ſcientiamque perceperit.

Licet autem videre et genera quædam, et nationes huic ſcientiæ deditas. Telmeſſus in Caria eſt; qua in urbe excellit haruſpicum diſciplina. Itemque Elis in Peloponeſo familias duas certas habet, Jamidarum unam, alteram Cluditarum, haruſpicinæ nobilitate præſtantes. In Syria Chaldæi cognitione aſtrorum, ſolertiaque ingeniorum antecellunt. Etruria autem de cælo tacta ſcientiſſime animadvertit; eademque interpretatur, quid quibuſque oſtendatur monſtris atque portentis. Quocirca bene apud majores noſtros ſenatus tum, cum florebat imperium, decrevit, ut de principum filiis ſex ſingulis Etruriæ populis

in diſciplinam traderentur, ne ars tanta propter tenuitatem hominum a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque quæſtum. Phryges autem, et Piſidæ, et Cilices, et Arabum natio, avium ſignificationibus plurimum obtemperant: quod idem factitatum in Umbria accepimus.

XLII. Ac mihi quidem videntur e locis quoque ipſis, qui a quibuſque incolebantur, divinationum opportunitates eſſe ductæ. Etenim Ægyptii, ut Babylonii, in camporum patentium æquoribus habitantes, cum ex terra nihil emineret, quod contemplationi cæli officere poſſet, omnem curam in ſiderum cognitione poſuerunt. Etruſci autem, quod religione imbuti ſtudioſius et crebrius hoſtias immolabant, extorum cognitioni ſe maxime dediderunt: quodque propter aeris craſſitudinem de cælo apud eos multa fiebant, et quod ob eandem cauſam multa inuſitata, partim e cælo, alia ex terra oriebantur, quædam etiam ex hominum pecudumve conceptu et ſatu, oſtentorum exercitatiſſimi interpretes extiterunt. Quorum quidem vim, ut tu ſoles dicere, verba ipſa prudenter a majoribus poſita declarant; quia enim oſtendunt, portendunt, monſtrant, prædicunt, oſtenta, portenta, monſtra, prodigia dicuntur.

Arabes autem, et Phryges, et Cilices, quod paſtu pecudum maxime utuntur, campos et montes hyeme et æſtate peragrantes, propterea facilius cantus avium et volatus notaverunt: eademque et Piſidiæ cauſa fuit, et huic noſtræ Umbriæ. Tum Caria tota, præcipueque Telmeſſes, quos ante dixi, quod agros uberrimos maximeque fertiles incolunt, in quibus multa propter fœcunditatem fingi gignique poſſunt, in oſtentis animadvertendis diligentes fuerunt.

XLIII. Quis vero non videt, in optima quaque republica plurimum auſpicia et reliqua divinandi genera valuiſſe? Quis rex unquam fuit, quis populus, qui non uteretur prædictione divina? neque ſolum in pace, ſed in bello multò etiam magis quò majus erat certamen et diſcrimen ſalutis. Omitto noſtros, qui nihil in bello ſine extis agunt, nihil ſine auſpiciis domi habent. Auſpicia externa videamus. Nam et Athenienſes omnibus ſemper

publicis conſiliis divinos quoſdam ſacerdotes quos μάντεις vocant, adhibuerunt: et Lacedæmonii regibus ſuis augurem aſſeſſorem dederunt; itemque ſenibus (ſic enim conſilium publicum appellant) augurem intereſſe voluerunt; iidemque de rebus majoribus ſemper aut Delphis oraculum, aut ab Hammone, aut a Dodona petebant. Lycurgus quidem, qui Lacedæmoniorum rempublicam temperavit, leges ſuas auctoritate Apollinis Delphici confirmavit: quas cum vellet Lyſander commutare, eadem eſt prohibitus religione. Atque etiam qui præerant Lacedæmoniis, non contenti vigilantibus curis, in Paſiphaæ fano, quod eſt in agro propter urbem, ſomniandi cauſa, incubabant, quia vera quietis oracula ducebant.

Ad noſtra jam redeo. Quoties ſenatus Decemviros ad libros ire juſſit? Nam et cum duo viſi ſoles eſſent, et cum tres lunæ, et cum faces, et cum ſol nocte viſus eſſet, et cum e cælo fremitus auditus, et cum cælum diſceſſiſſe viſum eſt, atque in eo animadverſi globi. Delata etiam ad ſenatum labes agri Privernatis, cum ad infinitam altitudinem terra deſediſſet, Apuliaque maximis terræ motibus conquaſſata eſſet. Quibus portentis magna populo Romano bella, pernicioſæque ſeditiones denuntiabantur: inque his omnibus reſponſa haruſpicum cum Sybillæ verſibus congruebant.

Quid, cùm Cumis Apollo ſudavit? Capuæ Victoria? Quid ortus androgyni? nonne fatale quoddam monſtrum fuit? Quid, quod fluvius Atratus ſanguine fluxit? Quid, cum ſæpe lapidum, ſanguinis nonnunquam, terræ interdum, quondam etiam lactis imber defluxit? Quid, cum in Capitolio ictus Centaurus e cælo eſt? In Aventino portæ, et homines? Tuſculi ædes Caſtoris et Pollucis, Romæque Pietatis? nonne et haruſpices ea reſponderunt, quæ evenerunt, et in Sibyllæ libris eædem repertæ prædictiones ſunt?

XLIV. Quoties ſenatus Decemviros ad libros ire juſſit? quantis in rebus, quamque ſæpe reſponſis haruſpicum paruit? Cæciliæ, Q. filiæ, ſomnio, modò, Marſico bello, templum eſt a ſenatu Junoni Soſpitæ reſtitutum. Quod quidem ſomnium Siſenna

cum diſputaviſſet mirifice ad verbum cum re conveniſſe, tum inſolenter, credo, ab Epicureo aliquo inductus diſputat, ſomniis credi non oportere. Idem contra oſtenta nihil diſputat, exponitque initio belli Marſici et Deorum ſimulacra ſudaviſſe, et ſanguinem fluxiſſe, et diſceſſiſſe cælum; et ex occulto auditas eſſe voces, quæ pericula belli nuntiarent; et Lanuvii clypeos, quod haruſpicibus triſtiſſimum viſum eſſet, a muribus eſſe deroſos.

Quid, quod in annalibus habemus, Veienti bello, cum lacus Albanus præter modum creviſſet, Veientem quendam ad nos, hominem nobilem, perfugiſſe, eumque dixiſſe, ex fatis, quæ Veientes ſcripta haberent, Veios capi non poſſe, dum lacus is redundaret; et, ſi lacus emiſſus lapſu et curſu ſuo ad mare profluxiſſet, pernicioſum populo Romano; ſin autem ita eſſet eductus, ut ad mare pervenire non poſſet, tum ſalutare noſtris fore: ex quo illa admirabilis a majoribus Albanæ aquæ facta deductio eſt. Cum autem Veientes bello feſſi legatos ad ſenatum miſiſſent, tum ex his quidam dixiſſe dicitur, non omnia illum transfugam auſum eſſe ſenatui dicere; in iiſdem enim fatis ſcriptum Veientes habere, *Fore ut brevi a Gallis Roma caperetur.* Quod quidem ſexennio poſt Veios captos factum eſſe vidimus.

XLV. Sæpe etiam et in præliis Fauni auditi; et in rebus turbidis veridicæ voces ex occulto miſſæ eſſe dicuntur: cujus generis duo ſunt ex multis exempla, ſed maxima. Nam non multo ante urbem captam exaudita vox eſt a luco Veſtæ, qui a Palatii radice in novam viam devexus eſt, *Ut muri et portæ reficerentur; futurum eſſe, niſi proviſum eſſet, ut Roma caperetur.* Quod neglectum, cum caveri poterat, poſt acceptam illam maximam cladem explicatum eſt: ara enim AIO LOQUENTI, quam ſeptam videmus, exadverſus eum locum conſecrata eſt. Atque etiam ſcriptum a multis eſt, cum terræ motus factus eſſet, *Ut ſue plenâ procuratio fieret,* vocem ab æde Junonis ex arce extitiſſe: quocirca Junonem illam appellatam Monetam. Hæc igitur et a Diis ſignificata, et a noſtris majoribus judicata contemnimus?

Neque ſolum Deorum voces Pythagorei obſervitaverunt, ſed etiam hominum, quæ vocant omina. Quæ majores noſtri, quia valere cenſebant, idcirco omnibus rebus agendis, *Quod bonum, fauſtum, felix, fortunatumque eſſet*, præfabantur; rebuſque divinis, quæ publice fierent, ut *faverent linguis*, imperabatur; inque feriis imperandis, *ut litibus et jurgiis ſe abſtinerent*. Itemque in luſtranda colonia, ab eo, qui eam deduceret; et, cum imperator exercitum, cenſor populum, luſtraret, bonis nominibus, qui hoſtias ducerent, eligebantur: quod idem in delectu Conſules obſervant, ut primus miles fiat bono nomine. Quæ quidem a te ſcis et Conſule et imperatore ſumma religione eſſe ſervata. Prærogativam etiam majores omen juſtorum comitiorum eſſe voluerunt.

XLVI. Atque ego exempla ominum nota proferam. L. Paulus, Conſul iterum, cum ei, bellum ut cum rege Perſe gereret, obtigiſſet, ut ea ipſa die domum ad veſperam rediit, filiolam ſuam Tertiam, quæ tum erat admodum parva, oſculans animadvertit triſticulam. Quid eſt, inquit, mea Tertia? quid triſtis es? Mi pater, inquit, Perſa periit. Tum ille arctius puellam complexus, Accipio, inquit, mea filia, omen. Erat autem mortuus catellus eo nomine.

L. Flaccum, flaminem Martialem, ego audivi, cum diceret, Cæciliam Metelli, cum vellet ſororis ſuæ filiam in matrimonium collocare, exiſſe in quoddam ſacellum ominis capiendi cauſa; quod fieri more veterum ſolebat. Cum virgo ſtaret, et Cæcilia in cella ſederet, neque diu ulla vox extitiſſet, puellam defatigatam petiiſſe a matertera, ut ſibi concederet pauliſper, ut in ejus ſella requieſceret; illam autem dixiſſe, Verò, mea puella, tibi concedo meas ſedes: quod omen res conſecuta eſt; ipſa enim brevi mortua eſt: virgo autem nupſit cui Cæcilia nupta fuerat. Hæc poſſe contemni, vel etiam rideri, præclare intelligo: ſed idipſum eſt Deos non putare, quæ ab iis ſignificantur, contemnere.

XLVII. Quid de auguribus loquar? Tuæ partes ſunt: tuum,

inquam, auſpiciorum patrocinium debet eſſe. Tibi App. Claudius augur Conſuli nuntiavit, addubitato Salutis augurio, bellum domeſticum triſte ac turbulentum fore; quod paucis poſt menſibus exortum paucioribus a te eſt diebus oppreſſum. Cui quidem auguri vehementer aſſentior; ſolus enim multorum annorum memoriâ, non decantandi augurii, ſed divinandi, tenuit diſciplinam: quem irridebant collegæ tui, eumque tum Piſidam, tum Soranum augurem eſſe dicebant. Quibus nulla videbatur in auguriis aut auſpiciis præſenſio, aut ſcientia veritatis futuræ; ſapienter aiebant ad opinionem imperitorum eſſe fictas religiones. Quod longe ſecus eſt; neque enim in paſtoribus illis, quibus Romulus præfuit, nec in ipſo Romulo hæc calliditas eſſe potuit, ut, ad errorem multitudinis, religionis ſimulacra fingerent; ſed difficultas laborque diſcendi diſertam negligentiam reddidit: malunt enim diſſerere, nihil eſſe in auſpiciis, quam quid ſit, ediſcere.

Quid eſt in illo auſpicio divinius, quod apud te in Mario eſt, ut utar potiſſimum te auctore?

Hìc Jovis altiſoni ſubito pinnata ſatelles,
Arboris e trunco, ſerpentis ſaucia morſu,
Subigit ipſa feris transfigens unguibus anguem
Semianimum, et varia graviter cervice micantem.
Quem ſe intorquentem lanians, roſtroque cruentans,
Jam ſatiata animos, jam duros ulta dolores,
Abjicit efflantem, et laceratum affligit in unda,
Seque obitu a ſolis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi præpetibus pennis, lapſuque volantem
Conſpexit Marius, divini numinis augur;
Fauſtaque ſigna ſuæ laudis, redituſque notavit;
Partibus intonuit cæli pater ipſe ſiniſtris.
Sic aquilæ clarum firmavit Juppiter omen.

XLVIII. Atque ille Romuli auguratus paſtoralis, non urbanus, fuit: nec fictus ad opinionem imperitorum, ſed a certis acceptus, et poſteris traditus. Itaque Romulus augur, ut apud Ennium eſt, cum fratre item augure,

Curantes magna cum cura, concupientes
Regni, dant operam ſimul auſpicio, augurioque.
Hinc Remus auſpicio ſe devovet, atque ſecundam
Solus avem ſervat. At Romulu' pulcher in alto
Quærit Aventino, ſervans genus altivolantum:
Certabant, urbem Romam, Remoramne vocarent.
Omnibu' cura viris, uter eſſet induperator.
Exſpectant, veluti Conſul cum mittere ſignum
Volt: omnes avidi ſpectant ad carceris oras,
Qua mox emittat pictis ex faucibu' currus:
Sic expectabat populus, atque ore timebat
Rebus, utri magni victoria ſit data regni.
Interea ſol albu' receſſit in infera noctis.
Exin candida ſe radiis dedit icta foras lux:
Et ſimul ex alto longe pulcherrima præpes
Læva volavit avis: ſimul aureus exoritur ſol.
Cedunt de cælo ter quatuor corpora ſancta
Avium, præpetibus ſeſe pulchriſque locis dant.
Conſpicit inde ſibi data Romulus eſſe priora,
Auſpicio regni ſtabilita ſcamna, ſolumque.

XLIX. Sed, unde huc digreſſa eſt, eodem redeat oratio. Si nihil queam diſputare, quamobrem quidque fiat, et tantummodo fieri ea quæ commemoravi, doceam; parumne Epicuro, Carneadive reſpondeam? Quid, ſi etiam ratio exſtat artificioſæ præſenſionis, facilis; divinæ autem, paulo obſcurior? Quæ enim extis, quæ fulguribus, quæ portentis, quæ aſtris præſentiuntur, hæc notata ſunt obſervatione diuturna. Affert autem vetuſtas omnibus in rebus longinquâ obſervatione incredibilem ſcientiam, quæ poteſt eſſe ſine motu atque impulſu Deorum, cum, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem ſignificet, crebra animadverſione perſpectum eſt.

Altera divinatio eſt naturalis, ut ante dixi; quæ phyſicâ diſputandi ſubtilitate referenda eſt ad naturam Deorum, a qua, ut doctiſſimis ſapientiſſimiſque placuit, hauſtos animos et libatos

habemus: cumque omnia completa et referta ſint æterno ſenſu et mente divina, neceſſe eſt cognatione divinorum animorum animos humanos commoveri. Sed vigilantes animi vitæ neceſſitatibus ſerviunt, disjunguntque ſe a ſocietate divina, vinclis corporis impediti. Rarum eſt quoddam genus eorum, qui ſe a corpore avocent, et ad divinarum rerum cognitionem cura omni ſtudioque rapiantur. Horum ſunt auguria non divini impetûs, ſed rationis humanæ; nam et naturâ futura præſentiunt, ut aquarum fluxiones et deflagrationem futuram aliquando cæli atque terrarum. Alii autem in republica exercitati, ut de Athenienſi Solone accepimus, orientem tyrannidem multo ante proſpiciunt; quos prudentes poſſumus dicere, id eſt, providentes; divinos nullo modo poſſumus; non plus, quam Mileſium Thalem, qui ut objurgatores ſuos convinceret, oſtenderetque etiam philoſophum, ſi ei commodum eſſet, pecuniam facere poſſe, omnem oleam, antequam florere cœpiſſet, in agro Mileſio coemiſſe dicitur. Animadverterat fortaſſe quadam ſcientia, olearum ubertatem fore. Et quidem idem primus defectionem ſolis, quæ Aſtyage regnante facta eſt, prædixiſſe fertur.

L. Multa medici, multa gubernatores, agricolæ etiam multa præſentiunt; ſed nullam eorum divinationem voco: ne illam quidem, qua ab Anaximandro phyſico moniti Lacedæmonii ſunt, ut urbem et tecta linquerent, armatique in agro excubarent, quod terræ motus inſtaret, tum, cum et urbs tota corruit, et ex monte Taygeto extrema montis quaſi puppis avulſa eſt. Ne Pherecydes quidem, ille Pythagoræ magiſter, potius divinus habebitur, quam phyſicus; qui, cum vidiſſet hauſtam aquam de jugi puteo, terræ motus dixit inſtare.

Nec vero unquam animus hominis naturaliter divinat, niſi cum ita ſolutus eſt et vacuus, ut ei plane nihil ſit cum corpore: quod aut vatibus contingit, aut dormientibus. Itaque ea duo genera a Dicæarcho probantur, et, ut dixi, a Cratippo noſtro: ſi propterea quod ea proficiſcuntur a natura; ſint ſumma ſane, modo ne ſola: ſin autem nihil eſſe in obſervatione putant; multa

tollunt, quibus vitæ ratio continetur. Sed quoniam dant aliquid, idque non parvum, vaticinationes cum ſomniis; nihil eſt, quòd cum his magnopere pugnemus, præſertim cum ſint, qui omnino nullam divinationem probent.

Ergo et ii, quorum animi, ſpretis corporibus, evolant atque excurrunt foras ardore aliquo inflammati atque incitati, cernunt illa profecto, quæ vaticinantes prænuntiant; multiſque rebus inflammantur tales animi, qui corporibus non inhærent; ut ii, qui ſono quodam vocum et Phrygiis cantibus incitantur. Multos nemora ſilvæque, multos amnes aut maria commovent; quorum furibunda mens videt ante multo, quæ futura ſunt. Quo de genere illa ſunt,

Eheu, videte: judicavit inclytum judicium
Inter Deas tres aliquis: quo judicio Lacedæmonia
Mulier, furiarum una, adveniet.

Eodem enim modo multa a vaticinantibus ſæpe prædicta ſunt, neque ſolum verbis, ſed etiam

Verſibu', quos olim Fauni, vateſque canebant.

Similiter Marcius, et Publicius vates ceciniſſe dicuntur: quo de genere, Apollinis operta prolata ſunt. Credo etiam anhelitus quoſdam fuiſſe terrarum, quibus inflatæ mentes oracula funderent.

LI. Atque hæc quidem vatum ratio eſt; nec diſſimilis ſane ſomniorum. Nam quæ vigilantibus accidunt vatibus, eadem nobis dormientibus. Viget enim animus in ſomnis, liberque ſenſibus, ac omni impeditione curarum, jacente et mortuo pene corpore. Qui, quia vixit ab omni æternitate, verſatuſque eſt cum innumerabilibus animis, omnia, quæ in natura rerum ſunt, videt, ſi modo temperatis eſcis modiciſque potionibus ita eſt affectus, ut ſopito corpore ipſe vigilet. Hæc ſomniantis eſt divinatio.

Hic magna quædam exoritur, neque ea naturalis, ſed artificioſa ſomniorum Antiphonis interpetatio; eodemque modo et oraculorum et vaticinationum. Sunt enim explanatores, ut grammatici poetarum. Nam ut aurum et argentum, æs, ferrum, fruſtra

natura divina genuiſſet, niſi eadem docuiſſet quemadmodum ad eorum venas perveniretur: nec fruges terræ, baccaſve arborum cum utilitate ulla generi humano dediſſet, niſi earum cultus et conditiones tradidiſſet: materia deinde quid juvaret, niſi confectionis ejus fabricam haberemus? ſic cum omni utilitate, quam Dii hominibus dederunt, ars aliqua conjuncta eſt, per quam illa utilitas percipi poſſit. Item igitur ſomniis, vaticinationibus, oraculis, quod erant multa obſcura, multa ambigua, explanationes adhibitæ ſunt interpretum.

Quo modo autem aut vates, aut ſomniantes ea videant, quæ nuſquam etiam tunc ſint, magna quæſtio eſt. Sed explorata ſi ſint ea, quæ ante quæri debeant; ſint hæc, quæ quærimus, faciliora. Continet enim totam hanc quæſtionem ea ratio, quæ eſt de natura Deorum, quæ a te ſecundo libro eſt explicata dilucide: quam ſi obtinemus, ſtabit illud quidem, quod locum hunc continet, de quo agimus, Eſſe Deos, et eorum providentia mundum adminiſtrari, eoſdemque conſulere rebus humanis, nec ſolum univerſis, verum etiam ſingulis. Hæc ſi tenemus, quæ mihi quidem non videntur poſſe convelli; profecto hominibus a Diis futura ſignificari neceſſe eſt. Sed diſtinguendum videtur, quonam modo.

LII. Non placet Stoicis, ſingulis jecorum fiſſis, aut avium cantibus intereſſe Deum; neque enim decorum eſt, nec Diis dignum, nec fieri ullo pacto poteſt: ſed ita a principio inchoatum eſſe mundum, ut certis rebus certa ſigna præcurrerent, alia in extis, alia in avibus, alia in fulguribus, alia in oſtentis, alia in ſtellis, alia in ſomniantium viſis, alia in furentium vocibus. Ea quibus bene percepta ſunt, ii non ſæpe falluntur. Male conjecta, maleque interpretata, falſa ſunt, non rerum vitio, ſed interpretum inſcientiâ. Hoc autem poſito atque conceſſo, eſſe quandam vim divinam, hominum vitam continentem; non difficile eſt, quæ fieri certe videmus, ea qua ratione fiant, ſuſpicari. Nam et ad hoſtiam deligendam poteſt dux eſſe vis quædam ſentiens, quæ eſt toto confuſa mundo; et tum, ipſam cum immolare velis, extorum fieri mutatio poteſt, ut aut abſit aliquid,

aut ſuperſit. Parvis enim momentis multa natura aut affingit, aut mutat, aut detrahit.

Quod ne dubitare poſſimus, maximo eſt argumento, quod paulo ante interitum Cæſaris contigit; qui cum immolaret illo die, quo primum in ſella aurea ſedit, et cum purpurea veſte proceſſit, in extis bovis opimi cor non fuit. Num igitur cenſes ullum animal, quod ſanguinem habeat, ſine corde eſſe poſſe? Qua ille rei novitate perculſus, cum Spurinna diceret timendum eſſe, ne et conſilium, et vita deficeret; earum enim rerum utrumque a corde proficiſci: poſtero die caput in jecore non fuit. Quæ quidem illi portendebantur a Diis immortalibus, ut videret interitum, non ut caveret. Cum igitur eæ partes in extis non reperiuntur, ſine quibus victima illa vivere nequiſſet, intelligendum eſt, in ipſo immolationis tempore eas partes, quæ abſint, interiſſe.

LIII. Eademque efficit in avibus divina mens, ut tum huc, tum illuc volent alites; tum in hac, tum in illa parte ſe occultent; tum a dextra, tum a ſiniſtra parte canant oſcines. Nam ſi animal omne, ut vult, ita utitur motu ſui corporis, prono, obliquo, ſupino; membraque quocunque vult, flectit, contorquet, porrigit, contrahit; eaque ante efficit pene, quam cogitat; quantò id Deo eſt facilius, cujus numini parent omnia?

Idemque mittit et ſigna nobis ejus generis, qualia permulta hiſtoria tradidit; quale ſcriptum illud videmus; Si luna paulo ante ſolis ortum defeciſſet in ſigno leonis, fore, ut armis Darius, et Perſæ ab Alexandro et Macedonibus prælio vincerentur, Dariuſque moreretur: et, ſi puella nata biceps eſſet, ſeditionem in populo fore, corruptelam et adulterium domi: et, ſi mulier leonem peperiſſe viſa eſſet; fore, ut ab exteris gentibus vinceretur ea reſpublica, in qua id contigiſſet. Ejuſdem generis etiam illud eſt, quod ſcribit Herodotus; Crœſi filium, cum eſſet infans, locutum; quo oſtento regnum patris, et domum funditus concidiſſe. Caput arſiſſe Servio Tullio dormienti, quæ hiſtoria non prodidit? Ut igitur qui ſe tradet quieti, præparato animo tum bonis cogitationibus, tum rebus ad tranquillitatem accommodatis,

certa et vera cernit in ſomnis; ſic caſtus animus puruſque vigilantis, et ad aſtrorum, et ad avium, reliquorumque ſignorum, et ad extorum veritatem eſt paratior.

LIV. Hoc nimirum eſt illud, quod de Socrate accepimus, quodque ab ipſo in libris Socraticorum ſæpe dicitur, Eſſe divinum quiddam, quod dæmonion appellat, cui ſemper ipſe paruerit, nunquam impellenti, ſæpe revocanti. Et Socrates quidem (quo quem auctorem meliorem quærimus?) Xenophonti conſulenti, ſequereturne Cyrum; poſtea quam expoſuit, quæ ſibi videbantur, *Et noſtrum quidem*, inquit, *humanum eſt conſilium, ſed de rebus et obſcuris, et incertis ad Apollinem cenſeo referendum*: ad quem etiam Athenienſes publice de majoribus rebus ſemper retulerunt. Scriptum eſt item, cum Critonis ſui familiaris oculum alligatum vidiſſet, quæſiviſſe, quid eſſet: cum autem ille reſpondiſſet, in agro ambulanti ramulum adductum, ut remiſſus eſſet, in oculum ſuum recidiſſe; tum Socrates, *Non enim paruiſti mihi revocanti, cum uterer, qua ſoleo, præſagitione divina.* Idem etiam Socrates, cum apud Delium male pugnatum eſſet, Lachete Prætore, fugeretque cum ipſo Lachete, ut ventum eſt in trivium, eâdem, qua cæteri, fugere noluit: quibus quærentibus, cur non eadem via pergeret, deterreri ſe a Deo dixit. Tum quidem ii, qui alia via fugerant, in hoſtium equitatum inciderunt. Permulta collecta ſunt ab Antipatro, quæ mirabiliter a Socrate divinata ſunt, quæ prætermittam: tibi enim nota ſunt; mihi ad commemorandum non neceſſaria. Illud tamen ejus philoſophi magnificum ac pene divinum, quod, cum impiis ſententiis damnatus eſſet, æquiſſimo animo ſe dixit mori: neque enim domo egredienti, neque illud ſuggeſtum, in quo cauſam dixerat, aſcendenti, ſignum ſibi ullum, quod conſueſſet, a Deo, quaſi mali alicujus impendentis, datum.

LV. Equidem ſic arbitror, etiam ſi multa fallant eos, qui aut arte, aut conjectura divinare videantur, eſſe tamen divinationem; homines autem, ut in cæteris artibus, ſic in hac poſſe falli. Poteſt accidere, ut aliquod ſignum dubie datum pro certo ſit acceptum: poteſt aliquod latuiſſe, aut ipſum, aut quod eſſet illi

contrarium. Mihi autem ad hoc, de quo diſputo, probandum, ſatis eſt non modo plura, ſed etiam pauciora, divine præſenſa et prædicta reperiri.

Quin etiam hoc non dubitans dixerim: ſi unum aliquid ita ſit prædictum præſenſumque, ut, cum evenerit, ita cadat ut prædictum ſit, neque in eo quidquam caſu et fortuito factum eſſe appareat, eſſe certe divinationem, idque eſſe omnibus confitendum. Quocirca primùm mihi videtur, ut Poſidonius facit, a Deo, de quo ſatis dictum eſt, deinde a fato, deinde a natura, vis omnis divinandi, ratioque repetenda. Fieri igitur omnia fato, ratio cogit fateri. Fatum autem id appello, quod Græci εἱμαρμένην, id eſt, ordinem ſeriemque cauſarum, cum cauſa cauſæ nexa rem ex ſe gignat: ea eſt ex omni æternitate fluens veritas ſempiterna. Quod cum ita ſit, nihil eſt factum, quod non futurum fuerit; eodemque modo nihil eſt futurum, cujus non cauſas id ipſum efficientes natura contineat.

Ex quo intelligitur, ut fatum ſit non id quod ſuperſtitioſe, ſed id quod phyſice dicitur, cauſa æterna rerum, cur et ea, quæ præterierunt, facta ſint, et, quæ inſtant, fiant, et, quæ ſequuntur, futura ſint. Ita fit, ut et obſervatione notari poſſit, quæ res quamque cauſam plerumque conſequatur, etiam ſi non ſemper: nam id quidem affirmare difficile eſt. Eaſdemque cauſas veriſimile eſt rerum futurarum cerni ab iis, qui aut per furorem eas, aut in quiete videant.

LVI. Præterea cum fato omnia fiant, (id quod alio loco oſtendetur) ſi quis modo talis poſſit eſſe, qui colligationem cauſarum omnium perſpiciat animo, nihil eum profecto fallet. Qui enim teneat cauſas rerum futurarum, idem neceſſe eſt omnia teneat, quæ futura ſint. Quod cum nemo facere, niſi Deus, poſſit; relinquendum eſt homini, ut ſignis quibuſdam conſequentia declarantibus, futura præſentiat. Non enim illa quæ futura ſunt, ſubito exiſtunt; ſed eſt quaſi rudentis explicatio, ſic traductio temporis, nihil novi efficientis, et primum quidque replicantis. Quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data eſt; et ii, quibus curſus rerum obſervando notatus eſt. Qui etſi cauſas ipſas

non cernunt, ſigna tamen cauſarum et notas cernunt: ad quas adhibitâ memoriâ et diligentiâ, ex monumentis ſuperiorum efficitur ea divinatio, quæ artificioſa dicitur, extorum, fulgurum, oſtentorum, ſignorumque cæleſtium.

Non eſt igitur, ut mirandum ſit, ea præſentiri a divinantibus, quæ nuſquam ſint: ſunt enim omnia, ſed tempore abſunt. Atque ut in ſeminibus vis ineſt earum rerum, quæ ex iis progignuntur, ſic in cauſis conditæ ſunt res futuræ; quas eſſe futuras aut concitata mens, aut ſoluta ſomno, cernit; aut ratio, aut conjectura præſentit. Atque ut ii, qui ſolis et lunæ reliquorumque ſiderum ortus, obitus, motuſque cognorunt, quo quidque tempore eorum futurum ſit, multo ante prædicunt; ſic qui curſum rerum, eventorumque conſequentiam diuturnitate pertractata notaverunt, aut ſemper, aut, ſi id difficile eſt, plerumque; quod ſi ne id quidem conceditur, nonnunquam certe, quid futurum ſit, intelligunt. Atque hæc quidem, et quædam hujuſmodi argumenta, cur ſit divinatio, ducuntur a fato.

LVII. A natura autem alia quædam ratio eſt; quæ docet, quanta ſit animi vis ſejuncta a corporis ſenſibus: quod maxime contingit aut dormientibus, aut mente permotis. Ut enim Deorum animi ſine oculis, ſine auribus, ſine lingua ſentiunt inter ſe, quid quiſque ſentiat; ex quo fit, ut homines, etiam cum taciti optent quid, aut voveant, non dubitent quin Dii illud exaudiant; ſic animi hominum, cum aut ſomno ſoluti vacant corpore, aut mente permoti per ſe ipſi liberi incitati moventur, cernunt ea, quæ permiſti cum tempore animi videre non poſſunt.

Atque hanc quidem rationem naturæ difficile eſt fortaſſe traducere ad id genus divinationis, quod ex arte profectum dicimus; ſed tamen id quoque rimatur, quantùm poteſt, Poſidonius, cum eſſe cenſet in natura ſigna quædam rerum futurarum. Ut enim Ceos accepimus ortum caniculæ diligenter quotannis ſolere ſervare, conjecturamque capere, ut ſcribit Ponticus Heraclides, ſalubriſne, an peſtilens, annus futurus ſit. Nam ſi et obſcurior et quaſi caliginoſa ſtella extiterit, pingue et concretum eſſe cælum, ut ejus adſpiratio gravis et peſtilens futura ſit; ſin illuſtris

et perlucida ſtella apparuerit, ſignificari cælum eſſe tenue, purumque, et propterea ſalubre. Democritus autem cenſet ſapienter inſtituiſſe veteres, ut hoſtiarum immolatarum inſpicerentur exta, quorum ex habitu atque ex colore tum ſalubritatis, tum peſtilentiæ, ſigna percipi; nonnunquam etiam quæ ſit vel ſterilitas agrorum, vel fertilitas futura. Quæ ſi a natura profecta obſervatio atque uſus agnovit; multa afferre potuit dies, quæ animadvertendo notarentur; ut ille Pacuvianus, qui in Chryſe phyſicus inducitur, minime naturam rerum cognoſſe videatur.

Nam iſtis, qui linguam avium intelligunt,
Pluſque ex alieno jecore ſapiunt, quam ex ſuo,
Magis audiendum, quam auſcultandum cenſeo.

Cur, quæſo? cum ipſe, paucis interpoſitis verſibus, dicas ſatis luculente;

Quidquid eſt hoc, omnia animat, format, alit, auget, creat,
Sepelit, recipitque in ſeſe omnia: omniumque idem eſt pater;
Indidemque eadem, quæ oriuntur, de integro, atque eodem occidunt.

Quid eſt igitur, cur, cum domus ſit omnium una, eaque communis, cumque animi hominum ſemper fuerint, futurique ſint, cur ii, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem ſignificet, perſpicere non poſſint?

LVIII. Hæc habui, inquit, de divinatione quæ dicerem. Nunc illa teſtabor, non me ſortilegos, neque eos, qui quæſtûs cauſâ hariolentur, neque pſychomantia quidem, quibus Appius amicus tuus uti ſolebat, agnoſcere.

Non habeo denique nauci Marſum augurem,
Non vicanos haruſpices, non de circo aſtrologos,
Non Iſiacos conjectores, non interpretes ſomniûm.
Non enim ſunt ii ſcientiâ, aut arte, divini,
Sed ſuperſtitioſi vates, impudenteſque harioli,
Aut inertes, aut inſani, aut quibus egeſtas imperat:
Qui ſibi ſemitam non ſapiunt, alteri monſtrant viam:
Quibu' divitias pollicentur, ab iis drachmam ipſi petunt.
De his divitiis ſibi deducant drachmam, reddant cætera.

Atque hæc quidem Ennius, qui paucis ante verſibus eſſe Deos cenſet, ſed eos non curare opinatur quid agat humanum genus. Ego autem, qui et curare arbitror, et monere etiam, ac multa prædicere, levitate, vanitate, malitiâ excluſâ, divinationem probo. Quæ cum dixiſſet Quintus; Præclare tu quidem, inquam, paratus * * * *Deſunt pauca quædam.*

DE

DIVINATIONE

LIBER SECUNDUS.

I. QUÆRENTI mihi, multumque et diu cogitanti, quanam re poſſem prodeſſe quam plurimis, ne quando intermitterem conſulere reipublicæ, nulla major occurrebat, quam ſi optimarum artium vias traderem meis civibus; quod compluribus jam libris me arbitror conſecutum. Nam et cohortati ſumus, ut maxime potuimus, ad philoſophiæ ſtudium eo libro, qui eſt inſcriptus Hortenſius; et quod genus philoſophandi minime arrogans, maximeque et conſtans, et elegans arbitraremur, quatuor Academicis libris oſtendimus. Cumque fundamentum eſſet philoſophiæ poſitum in finibus bonorum et malorum, perpurgatus eſt is locus a nobis quinque libris, ut, quid a quoque, et quid contra quemque philoſophum diceretur, intelligi poſſet. Totidem ſubſecuti libri Tuſculanarum diſputationum, res ad beate vivendum maxime neceſſarias aperuerunt. Primus enim eſt de contemnenda morte; ſecundus de tolerando dolore; de ægritudine lenienda tertius; quartus de reliquis animi perturbationibus; quintus eum locum complexus eſt, qui totam philoſophiam maxime illuſtrat; docet enim ad beate vivendum

virtutem ſe ipſa eſſe contentam. Quibus rebus editis, tres libri perfecti ſunt de Natura Deorum; in quibus omnis ejus loci quæſtio continetur. Quæ ut plene eſſet cumulateque perfecta, de Divinatione ingreſſi ſumus his libris ſcribere. Quibus (ut eſt in animo) de Fato ſi adjunxerimus, erit abunde ſatisfactum toti huic quæſtioni. Atque his libris annumerandi ſunt ſex de Republica, quos tunc ſcripſimus, cum gubernacula reipublicæ tenebamus. Magnus locus, philoſophiæque proprius, a Platone, Ariſtotele, Theophraſto, totaque Peripateticorum familia tractatus uberrime. Nam quid ego de Conſolatione dicam? quæ mihi quidem ipſi ſane aliquantum medetur; cæteris item multum illam profuturam puto. Interjectus eſt etiam nuper liber is, quem ad noſtrum Atticum de Senectute miſimus. In primiſque, quoniam philoſophiâ vir bonus efficitur, et fortis, Cato noſter in horum librorum numero ponendus eſt. Cumque Ariſtoteles, itemque Theophraſtus, excellentes viri cùm ſubtilitate, tum copiâ, cum philoſophia dicendi etiam præcepta conjunxerint, noſtri quoque Oratorii libri in eundem numerum referendi videntur. Ita tres erunt de Oratore; quartus, Brutus; quintus, Orator.

II. Adhuc hæc erant. Ad reliqua alacri tendebamus animo, ſic parati, ut, niſi quæ cauſa gravior obſtitiſſet, nullum philoſophiæ locum eſſe pateremur, qui non Latinis literis illuſtratus pateret. Quod enim munus reipublicæ afferre majus meliuſve poſſumus, quam ſi docemus atque erudimus juventutem? his præſertim moribus atque temporibus, quibus ita prolapſa eſt, ut omnium opibus refrænanda ac coercenda ſit. Nec vero id effici poſſe confido, quod ne poſtulandum quidem eſt, ut omnes adoleſcentes ſe ad hæc ſtudia convertant. Pauci utinam! quorum tamen in republica late patere poterit induſtria. Equidem ex his etiam fructum capio laboris mei, qui jam ætate provecti in noſtris libris acquieſcunt; quorum ſtudio legendi, meum ſcribendi ſtudium vehementius in dies incitatur: quos quidem plures, quam rebar, eſſe cognovi. Magnificum illud etiam, Romaniſque hominibus glorioſum, ut Græcis de philoſophia literis

non egeant. Quod aſſequar profecto, ſi inſtituta perfecero.

Ac mihi quidem explicandæ philoſophiæ cauſam attulit gravis caſus civitatis, cum in armis civilibus nec tueri meo more rempublicam, nec nihil agere, poteram; nec, quid potius, quod quidem me dignum eſſet, agerem, reperiebam. Dabunt igitur mihi veniam mei cives, vel gratiam potius habebunt, quod, cum eſſet in unius poteſtate reſpublica, neque ego me abdidi, neque deſerui, neque afflixi, neque ita geſſi, quaſi homini aut temporibus iratus; neque ita porro aut adulatus, aut admiratus fortunam ſum alterius, ut me meæ pœniteret. Id enim ipſum a Platone, philoſophiaque didiceram, naturales eſſe quaſdam converſiones rerum publicarum, ut eæ tum a principibus tenerentur, tum a populis, aliquando a ſingulis. Quod cum accidiſſet noſtræ reipublicæ, tum priſtinis orbati muneribus hæc ſtudia renovare cœpimus, ut et animus moleſtiis hac potiſſimum re levaretur, et prodeſſemus civibus noſtris qua re cunque poſſemus. In libris enim ſententiam dicebamus, concionabamur, philoſophiam nobis pro reipublicæ procuratione ſubſtitutam putabamus. Nunc, quoniam de republica conſuli cœpti ſumus, tribuenda eſt opera reipublicæ, vel omnis potius in ea cogitatio et cura ponenda; tantum huic ſtudio relinquendum, quantum vacabit a publico officio et munere. Sed hæc alias pluribus: nunc ad inſtitutam diſputationem revertamur.

III. Nam, cum de divinatione Quintus frater ea diſſeruiſſet, quæ ſuperiore libro ſcripta ſunt, ſatiſque ambulatum videretur; tum in bibliotheca, quæ in Lyceo eſt, aſſedimus. Atque ego, Accurate tu quidem, inquam, Quinte, et Stoicè Stoicorum ſententiam defendiſti: quodque me maxime delectat, plurimis noſtris exemplis uſus es, et iis quidem claris et illuſtribus. Dicendum eſt mihi igitur ad ea, quæ ſunt a te dicta, ſed ita, nihil ut affirmem, quæram omnia, dubitans plerumque, et mihi ipſe diffidens. Si enim aliquid certi haberem, quod dicerem; ego ipſe divinarem, qui eſſe divinationem nego. Etenim me movet illud, quod in primis Carneades quærere ſolebat, quarumnam rerum divinatio eſſet; earumne, quæ ſenſibus perciperentur? At

eas quidem cernimus, audimus, guſtamus, olfacimus, tangimus. Numquid ergo in iis rebus eſt, quod proviſione, aut permotione mentis magis, quam naturâ ipſâ ſentiamus? aut num neſcio qui ille divinus, ſi oculis captus ſit, ut Tireſias fuit, poſſit, quæ alba ſint, quæ nigra, dicere? aut, ſi ſurdus ſit, varietates vocum, aut modos noſcere? Ad nullam igitur earum rerum, quæ ſenſu accipiuntur, divinatio adhibetur. Atqui ne in iis quidem rebus, quæ arte tractantur, divinatione opus eſt. Etenim ad ægros non vates, aut hariolos, ſed medicos ſolemus adducere. Nec vero, qui fidibus, aut tibiis uti volunt, ab haruſpicibus accipiunt earum tractationem, ſed a muſicis. Eadem in literis ratio eſt, reliquiſque rebus, quarum eſt diſciplina. Num cenſes eos, qui divinare dicuntur, poſſe reſpondere, ſol majorne, quam terra ſit? an tantus, quantus videatur? lunaque ſuo lumine, an ſolis, utatur? ſol, luna, quem motum habeant? quem quinque ſtellæ, quæ errare dicuntur? Nec hæc, qui divini habentur, profitentur ſe eſſe dicturos; nec eorum, quæ in geometria deſcribuntur, quæ vera, quæ falſa ſint. Sunt enim ea mathematicorum, non hariolorum.

IV. De illis vero rebus, quæ in philoſophia verſantur, numquid eſt, quod quiſquam divinorum aut reſpondere ſoleat, aut conſuli, quid bonum ſit, quid malum, quid neutrum? Sunt enim hæc propria philoſophorum. Quid de officio? num quis haruſpicem conſuluit, quemadmodum ſit cum parentibus, cum fratribus, cum amicis vivendum? quemadmodum utendum pecunia? quemadmodum honore? quemadmodum imperio? Ad ſapientes hæc, non ad divinos, referri ſolent. Quid? quæ a dialecticis aut phyſicis tractantur, num quis eorum divinare poteſt, unuſne mundus ſit, an plures? quæ ſint initia rerum, ex quibus naſcuntur omnia? Phyſicorum eſt iſta prudentia. Quo modo, aut mentientem, quem ψευδόμενον vocant, diſſolvas? aut quemadmodum ſoriti reſiſtas? quem, ſi neceſſe ſit, Latino verbo liceat *acervalem* appellare; ſed nihil opus eſt: ut enim ipſa philoſophia, et multa verba Græcorum, ſic ſorites ſatis Latino ſermone tritus eſt. Ergo hæc quoque dialectici dicent, non divini. Quid?

cum quæritur, qui ſit optimus reipublicæ ſtatus, quæ leges, qui mores aut utiles aut inutiles, haruſpiceſne ex Etruria arceſſentur, an principes ſtatuent et delecti viri, periti rerum civilium?

Quod ſi nec earum rerum, quæ ſubjectæ ſenſibus ſunt, ulla divinatio eſt; nec earum, quæ artibus continentur; nec earum, quæ in philoſophia diſſeruntur; nec earum, quæ in republica verſantur; quarum rerum ſit, nihil prorſus intelligo. Nam aut omnium debet eſſe, aut aliqua ei materia danda eſt, in qua verſari poſſit. Sed nec omnium divinatio eſt, ut ratio docuit; nec locus, nec materia invenitur, cui divinationem præficere poſſimus. Vide igitur, ne nulla ſit divinatio.

V. Eſt quidam Græcus vulgaris in hanc ſententiam verſus;

Bene qui conjiciet, vatem hunc perhibebo optimum.

Num igitur, aut quæ tempeſtas impendeat, vates melius conjiciet, quam gubernator; aut morbi naturam acutius, quam medicus; aut belli adminiſtrationem prudentius, quam imperator, conjecturâ aſſequetur?

Sed animadverti, Quinte, te caute, et ab iis conjecturis, quæ haberent artem atque prudentiam, et ab iis rebus, quæ ſenſibus aut artificiis perciperentur, abducere divinationem; eamque ita definire, Divinationem eſſe earum rerum prædictionem et præſenſionem, quæ eſſent fortuitæ. Primùm eòdem revolveris: nam et medici, et gubernatoris, et imperatoris præſenſio eſt rerum fortuitarum. Num igitur aut haruſpex, aut augur, aut vates quis, aut ſomnians melius conjecerit, aut e morbo evaſurum ægrotum, aut e periculo navem, aut ex inſidiis exercitum, quam medicus, quam gubernator, quam imperator?

Atqui ne illa quidem divinantis eſſe dicebas; ventos, aut imbres impendentes quibuſdam præſentire ſignis: in quo noſtra quædam Aratea memoriter a te pronuntiata ſunt: etſi hæc ipſa fortuita ſunt; plerumque enim, non ſemper, eveniunt. Quæ eſt igitur, aut ubi verſatur, fortuitarum rerum præſenſio, quam divinationem vocas? Quas enim præſentiri aut arte, aut ratione, aut uſu, aut conjectura poſſunt, ea non divinis tribuenda putas, ſed peritis. Ita relinquitur, ut ea fortuita divinari poſſint, quæ nullâ

nec arte, nec ſapientia provideri poſſunt. Ut, ſi quis M. Marcellum illum, qui ter Conſul fuit, multis annis ante dixiſſet naufragio eſſe periturum, divinaſſet profecto; nulla enim arte alia id, nec ſapientia ſcire potuiſſet. Talium ergo rerum, quæ in fortuna poſitæ ſunt, præſenſio, divinatio eſt.

VI. Poteſtne igitur earum rerum, quæ nihil habent rationis, quare futuræ ſint, ulla eſſe præſenſio? Quid eſt enim aliud fors, quid fortuna, quid caſus, quid eventus, niſi cum ſic aliquid cecidit, ſic evenit, ut vel non cadere atque evenire, vel aliter cadere atque evenire, potuerit? Quo modo ergo id, quod temere fit cæco caſu, et volubilitate fortunæ, præſentiri et prædici poteſt? Medicus morbum ingraveſcentem ratione providet, inſidias imperator, tempeſtates gubernator; et tamen hi ipſi ſæpe falluntur, qui nihil ſine certa ratione opinantur. Ut agricola, cum florem oleæ videt, baccam quoque ſe viſurum putat; non ſine ratione ille quidem; ſed nonnunquam tamen fallitur. Quod ſi falluntur ii, qui nihil ſine aliqua probabili conjectura ac ratione dicunt; quid exiſtimandum eſt de conjectura eorum, qui extis, aut avibus, aut oſtentis, aut oraculis, aut ſomniis futura præſentiunt? Nondum dico, quam hæc ſigna nulla ſint, fiſſum jecoris, corvi cantus, volatus aquilæ, ſtellæ trajectio, voces furentium, ſortes, ſomnia: de quibus ſingulis dicam ſuo loco; nunc de univerſis.

Quî poteſt provideri, quidquam futurum eſſe, quod neque cauſam habet ullam, neque notam, cur futurum ſit? Solis defectiones, itemque lunæ, prædicuntur in multos annos ab iis, qui ſiderum curſus et motus numeris perſequuntur: ea enim prædicunt, quæ naturæ neceſſitas perfectura eſt. Vident ex conſtantiſſimo motu lunæ, quando illa e regione ſolis facta incurrat in umbram terræ, quæ eſt meta noctis, ut eam obſcurari neceſſe ſit; quandoque eadem luna ſubjecta atque oppoſita ſoli, noſtris oculis ejus lumen obſcuret: quo in ſigno quæque errantium ſtellarum, quoque tempore futura ſit: qui exortus quoque die ſigni alicujus, aut qui occaſus futurus ſit. Hæc qui ante dicunt, quam rationem ſequantur, vides.

VII. Qui theſaurum inventurum, aut hæreditatem venturam dicunt, quid ſequuntur? aut in qua rerum natura ineſt, id futurum? Quod ſi hæc, eaque quæ ſunt ejuſdem generis, habent aliquam talem neceſſitatem; quid eſt tandem, quod caſu fieri, aut fortè fortunâ putemus? Nihil enim eſt tam contrarium rationi et conſtantiæ, quam fortuna; ut mihi ne in Deum quidem cadere videatur, ut ſciat, quid caſu et fortuito futurum ſit. Si enim ſcit, certe illud eveniet: ſin certe eveniet, nulla fortuna eſt: eſt autem fortuna; rerum igitur fortuitarum nulla eſt præſenſio. Aut ſi negas eſſe fortunam, et omnia, quæ fiunt, quæque futura ſunt, ex omni æternitate definita dicis eſſe fataliter; muta definitionem divinationis, quam dicebas præſenſionem eſſe rerum fortuitarum. Si enim nihil fieri poteſt, nihil accidere, nihil evenire, niſi quod ab omni æternitate certum fuerit eſſe futurum rato tempore; quæ poteſt eſſe fortuna? qua ſublata, qui locus eſt divinationi, quæ a te fortuitarum rerum eſt dicta præſenſio? quanquam dicebas, omnia quæ fierent, futurave eſſent, fato contineri. Anile ſane et plenum ſuperſtitionis fati nomen ipſum; ſed tamen apud Stoicos de iſto fato multa dicuntur, de quo alias: nunc quod neceſſe eſt. Si omnia fato; quid mihi divinatio prodeſt?

VIII. Quod enim is, qui divinat, prædicit, id vero futurum eſt; ut ne illud quidem ſciam quale ſit, quod Dejotarum, neceſſarium noſtrum, ex itinere aquila revocavit; qui niſi revertiſſet, in eo conclavi ei cubandum fuiſſet, quod proxima nocte corruit: ruinâ igitur oppreſſus eſſet. At id neque, ſi fatum fuerat, effugiſſet; nec, ſi non fuerat, in eum caſum incidiſſet. Quid ergo adjuvat divinatio? aut quid eſt, quòd me moveant aut ſortes, aut exta, aut ulla prædictio? Si enim fatum fuit, claſſes populi Romani bello Punico primo, alteram naufragio, alteram a Pœnis depreſſam interire; etiamſi tripudium ſoliſtimum pulli feciſſent, L. Junio, et P. Clodio Conſulibus, claſſes tamen interiſſent. Sin, cum auſpiciis obtemperatum eſſet, interituræ claſſes non fuerunt, non interierunt fato. Vultis autem omnia fato; nulla igitur eſt divinatio.

Quod ſi fatum fuit, bello Punico ſecundo exercitum populi Romani ad lacum Thraſimenum interire; num id vitari potuit, ſi Flaminius Conſul iis ſignis, iiſque auſpiciis, quibus pugnare prohibebatur, paruiſſet? Certe potuit. Aut igitur non fato interiit exercitus; mutari enim fata non poſſunt: aut ſi fato, (quod certe vobis itá dicendum eſt) etiamſi obtemperaſſet auſpiciis, idem eventurum fuiſſet. Ubi eſt igitur divinatio iſta Stoicorum, quæ, ſi fato omnia fiunt, nihil nos admonere poteſt, ut cautiores ſimus? Quoque enim modo nos geſſerimus, fiet tamen illud, quod futurum eſt: ſin autem id poteſt flecti, nullum eſt fatum: ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum futurarum eſt. Nihil autem eſt pro certo futurum, quod poteſt aliqua procuratione accidere ne fiat.

IX. Atque ego ne utilem quidem arbitror eſſe nobis futurarum rerum ſcientiam. Quæ enim vita fuiſſet Priamo, ſi ab adoleſcentia ſciſſet, quos eventus ſenectutis eſſet habiturus? Abeamus a fabulis: propiora videamus. Clariſſimorum hominum noſtræ civitatis graviſſimos exitus in Conſolatione collegimus. Quid igitur? ut omittamus ſuperiores, Marcone Craſſo putas utile fuiſſe, tum, cùm maximis opibus fortuniſque florebat, ſcire, ſibi, interfecto Publio filio, exercituque deleto, trans Euphratem cum ignominia et dedecore eſſe pereundum? An Cn. Pompeium cenſes, tribus ſuis conſulatibus, tribus triumphis, maximarum rerum gloria, lætaturum fuiſſe, ſi ſciret ſe in ſolitudine Ægyptiorum trucidatum iri, amiſſo exercitu; poſt mortem vero ea conſecutura, quæ ſine lacrymis non poſſumus dicere?

Quid vero Cæſarem putamus? ſi divinaſſet fore, ut in eo ſenatu, quem majore ex parte ipſe cooptaſſet, in curia Pompeiana, ante ipſius Pompeii ſimulacrum, tot centurionibus ſuis inſpectantibus, a nobiliſſimis civibus, partim etiam a ſe omnibus rebus ornatis, trucidatus ita jaceret, ut ad ejus corpus non modo amicorum, ſed ne ſervorum quidem quiſquam accederet; quo cruciatu animi vitam acturum fuiſſe? Certe igitur ignoratio futurorum malorum utilior eſt, quam ſcientia.

Nam illud quidem dici, præſertim a Stoicis, nullo modo

poteſt: non iſſet ad arma Pompeius: non tranſiſſet Craſſus Euphratem: non ſuſcepiſſet bellum civile Cæſar. Non igitur fatales exitus habuerunt. Vultis autem evenire omnia fato: nihil ergo illis profuiſſet divinare; atque etiam omnem fructum vitæ ſuperioris perdidiſſent: quid enim poſſet iis eſſe lætum, exitus ſuos cogitantibus? Ita, quoquo ſe verterint Stoici, jaceat neceſſe eſt omnis eorum ſolertia. Si enim id, quod eventurum eſt, vel hoc vel illo modo poteſt evenire, fortuna valet plurimum; quæ autem fortuita ſunt, certa eſſe non poſſunt. Sin autem certum eſt, quid quaque de re, quoque tempore futurum ſit, quid eſt quod me adjuvent haruſpices, cum res triſtiſſimas portendi dixerint?

X. Addunt ad extremum, omnia leviùs caſura, rebus divinis procuratis. Si enim nihil fit extra fatum, nihil levari re divina poteſt. Hoc ſentit Homerus, cum quærentem Jovem inducit, quod Sarpedonem filium a morte contra fatum eripere non poſſet. Hoc idem ſignificat Græcus ille in eam ſententiam verſus;

Quod fore paratum eſt, id ſummum exſuperat Jovem.

Totum omnino fatum etiam Atellanio verſu jure mihi eſſe irriſum videtur: ſed in rebus tam ſeveris non eſt jocandi locus. Concludatur igitur ratio. Si enim provideri nihil poteſt futurum eſſe eorum, quæ caſu fiunt, quia eſſe certa non poſſunt; divinatio nulla eſt: ſin autem idcirco poſſunt provideri, quia certa ſunt et fatalia; rurſus divinatio nulla eſt: eam enim tu fortuitarum rerum eſſe dicebas. Sed hæc fuerit nobis tanquam levis armaturæ prima orationis excurſio: nunc cominus agamus, experiamurque, ſi poſſimus cornua commovere diſputationis tuæ.

XI. Duo enim genera divinandi eſſe dicebas, unum artificioſum, alterum naturale. Artificioſum conſtare partim ex conjectura, partim ex obſervatione diuturna. Naturale, quod animus arriperet, aut exciperet extrinſecus ex divinitate, unde omnes animos hauſtos, aut acceptos, aut libatos haberemus. Artificioſæ divinationis illa fere genera ponebas, extiſpicum, eorumque, qui ex fulguribus oſtentiſque prædicerent, tum augurum, eorumque,

qui ſignis, aut ominibus uterentur; omneque genus conjecturale in hoc fere genere ponebas. Illud autem naturale, aut concitatione mentis edi, et quaſi fundi videbatur, aut animo per ſomnum ſenſibus et curis vacuo provideri. Duxiſti autem divinationem omnem a tribus rebus, a Deo, a fato, a natura. Sed tamen, cum explicare nihil poſſes, pugnaſti commentitiorum exemplorum mirificâ copiâ: de quo primùm hoc libet dicere. Hoc ego philoſophi non eſſe arbitror, teſtibus uti, qui aut caſu veri, aut malitia falſi fictique eſſe poſſunt. Argumentis et rationibus oportet, quare quidque ita ſit, docere; non eventis, iis præſertim, quibus mihi liceat non credere.

XII. Ut ordiar ab haruſpicina, (quam ego reipublicæ cauſa, communiſque religionis, colendam cenſeo: ſed ſoli ſumus: licet verum exquirere ſine invidia, mihi præſertim de pleriſque dubitanti) inſpiciamus, ſi placet, exta primùm. Perſuaderi igitur cuiquam poteſt, ea, quæ ſignificari dicuntur extis, cognita eſſe ab haruſpicibus obſervatione diuturna? Quam diuturna iſta fuit? aut quam longinquo tempore obſervari potuit? aut quo modo eſt collata inter ipſos, quæ pars inimici, quæ pars familiaris eſſet; quod fiſſum, periculum; quod, commodum aliquod oſtenderet? An hæc inter ſe haruſpices Etruſci, Elii, Ægyptii, Pœni contulerunt? At id, præterquam quòd fieri non potuit, ne fingi quidem poteſt: alios enim alio more videmus exta interpretari, nec eſſe unam omnium diſciplinam. Et certe, ſi eſt in extis aliqua vis, quæ declaret futura, neceſſe eſt eam aut cum rerum natura eſſe conjunctam, aut conformari quodam modo numini Deorum. Atqui divina cum rerum natura tanta, tamque præclara in omnes partes motuſque diffuſa, quid habere poteſt commune? non dicam gallinaceum fel, (ſunt enim qui vel argutiſſima hæc exta eſſe dicant) ſed tauri opimi jecur, aut cor, aut pulmo, quid habet naturale, quo declarari poſſit, quid futurum ſit?

XIII. Democritus tamen non inſcite nugatur ut phyſicus; quo genere nihil arrogantius.

Quod eſt ante pedes, nemo ſpectat: cœli ſcrutantur plagas.

Verum is tamen habitu extorum et colore declarari cenſet, hoc duntaxat, pabuli genus, et earum rerum, quas terra procreet, vel ubertatem, vel tenuitatem: ſalubritatem etiam, aut peſtilentiam extis ſignificari putat. O mortalem beatum! cui certo ſcio ludum nunquam defuiſſe. Hunccine hominem tantis delectatum eſſe nugis, ut non videret, tum futurum id veriſimile, ſi omnium pecudum exta eodem tempore in eundem habitum ſe coloremque converterent? Sed ſi eâdem horâ aliæ pecudis jecur nitidum atque plenum eſt, aliæ horridum et exile, quid eſt quod declarari poſſit habitu extorum et colore? An hoc ejuſdem modi eſt, quale Pherecydeum illud, quod eſt a te dictum? qui, cum aquam vidiſſet ex puteo hauſtam, terræmotum dixit futurum. Parum, credo, impudenter, quòd, cum factus eſſet motus, dicere audent, quæ vis id effecerit: etiamne, futurum eſſe, aquæ jugis colore præſentiunt? Multa iſtiuſmodi dicuntur in ſcholis: ſed credere omnia vide ne non ſit neceſſe.

Verum ſint ſane iſta Democritea vera: quando ea nos extis exquirimus? aut quando aliquid ejuſmodi ab haruſpice, inſpectis extis, audivimus? Ab aqua, aut ab igni pericula monent: tum hæreditates, tum damna denuntiant: fiſſum familiare et vitale tractant: caput jecoris ex omni parte diligentiſſime conſiderant: ſi vero id non eſt inventum, nihil putant accidere potuiſſe triſtius.

XIV. Hæc obſervari certe non potuerunt, ut ſupra docui. Sunt igitur artis inventa, non vetuſtatis, ſi eſt ars ulla rerum incognitarum. Cum rerum autem natura quam cognationem habent? quæ ut uno conſenſu juncta ſit et continens, quod video placuiſſe phyſicis, eiſque maxime, qui omne, quod eſſet, unum eſſe dixerunt; quid habere mundus poteſt cum theſauri inventione conjunctum? Si enim extis pecuniæ mihi amplificatio oſtenditur, idque fit naturâ; primum exta ſunt conjuncta mundo, deinde meum lucrum naturâ rerum continetur. Nonne pudet phyſicos hæc dicere? Ut enim jam ſit aliqua in natura rerum cognatio, quam eſſe concedo: multa enim Stoici colligunt: nam

et muſculorum jecuſcula brumâ dicuntur augeri, et puleium aridum floreſcere brumali ipſo die, et inflatas rumpi veſiculas, et ſemina malorum, quæ in iis mediis incluſa ſint, in contrarias partes ſe vertere: jam nervos in fidibus aliis pulſis reſonare alios; oſtreiſque et conchyliis omnibus contingere, ut cum luna creſcant pariter, pariterque decreſcant; arboreſque ut hyemali tempore, cum luna ſimul ſeneſcentes, quia tum exſiccatæ ſint, tempeſtive cædi putentur. Quid de fretis, aut de marinis æſtibus plura dicam? quorum acceſſus et receſſus lunæ motu gubernantur. Sexcenta licet ejuſmodi proferri, ut diſtantium rerum cognatio naturalis appareat.

XV. Demus hoc: nihil enim huic diſputationi adverſatur. Num etiam, ſi fiſſum cujuſdammodi fuerit in jecore, lucrum oſtenditur? Qua ex cognatione naturæ, et quaſi concentu atque conſenſu, quam συμπάθειαν Græci appellant, convenire poteſt, aut fiſſum jecoris cum lucello meo, aut meus quæſticulus cum cælo, terra, rerumque natura? Concedam hoc ipſum, ſi vis; etſi magnam jacturam cauſæ fecero, ſi ullam eſſe convenientiam naturæ cum extis conceſſero. Sed tamen, eo conceſſo, quî evenit, ut is, qui impetrire velit, convenientem hoſtiam rebus ſuis immolet? Hoc erat, quod ego non rebar poſſe diſſolvi: at quam feſtive diſſolvitur! Pudet me non tui quidem, cujus etiam memoriam admiror, ſed Chryſippi, Antipatri, Poſidonii, qui idem iſtuc quidem dicunt, quod eſt dictum a te, ad hoſtiam deligendam ducem eſſe vim quandam ſentientem, atque divinam, quæ toto confuſa mundo ſit.

Illud vero multo etiam melius, quod et a te uſurpatum eſt, et dicitur ab illis; cum immolare quiſpiam velit, tum fieri extorum mutationem, ut aut abſit aliquid, aut ſuperſit: Deorum enim numini parere omnia. Hæc jam, mihi crede, ne aniculæ quidem exiſtimant. An cenſes, eundem vitulum ſi alius delegerit, ſine capite jecur inventurum; ſi alius, cum capite? Hæc deceſſio capitis, aut acceſſio, ſubitone fieri poteſt, ut ſe exta ad immolatoris fortunam accommodent? Non perſpicitis, aleam quandam ineſſe hoſtiis deligendis, præſertim cum res ipſa doceat? Cum

enim triſtiſſima exta ſine capite fuerunt, quibus nihil videtur eſſe dirius, proxima hoſtia litatur ſæpe pulcherrime. Ubi igitur illæ minæ ſuperiorum extorum? aut quæ tam ſubito facta eſt Deorum tanta placatio?

XVI. Sed affers, in tauri opimi extis, immolante Cæſare, cor non fuiſſe: id quia non potuerit accidere, ut ſine corde victima illa viveret judicandum eſſe tum interiſſe cor, cum immolaretur. Quî fit, ut alterum intelligas, ſine corde non potuiſſe bovem vivere; alterum non videas, cor ſubito non potuiſſe neſcio quò avolare? Ego enim poſſum vel neſcire, quæ vis ſit cordis ad vivendum, vel ſuſpicari, contactum aliquo morbo, bovis exile, et exiguum, et vietum cor, et diſſimile cordis fuiſſe. Tu vero quid habes, quare putes, ſi paulo ante cor fuerit in tauro opimo, ſubito id in ipſa immolatione interiſſe? an, quod adſpexit veſtitu purpureo excordem Cæſarem, ipſe corde privatus eſt? Urbem philoſophiæ, mihi crede, proditis, dum caſtella defenditis. Nam, dum haruſpicinam veram eſſe vultis, phyſiologiam totam pervertitis. Caput eſt in jecore, cor in extis: jam abſcedet, ſimul ac molam et vinum inſperſeris. Deus id eripiet; vis aliqua conficiet, aut exedet. Non ergo omnium interitus atque obitus natura conficiet; et erit aliquid, quod aut ex nihilo oriatur, aut in nihilum ſubito occidat. Quis hoc phyſicus dixit unquam? Haruſpices dicunt. His igitur, quam phyſicis, potius credendum exiſtimas?

XVII. Quid, cùm pluribus Diis immolatur, quî tandem evenit, ut litetur aliis, aliis non litetur? Quæ autem inconſtantia Deorum eſt, ut primis minentur extis, bene promittant ſecundis? aut tanta inter eos diſſenſio, ſæpe etiam inter proximos, ut Apollinis exta bona ſint, Dianæ non bona? Quid eſt tam perſpicuum, quam, cum fortuito hoſtiæ adducantur, talia cuique exta eſſe, qualis cuique obtigerit hoſtia? At enim id ipſum habet aliquid divini, quæ cuique hoſtia obtingat; tanquam in ſortibus, quæ cui ducatur. Mox de ſortibus: quanquam tu quidem non hoſtiarum caſum confirmas ſortium ſimilitudine, ſed infirmas ſortes collatione hoſtiarum.

An, cum in Æquimelium miſimus qui afferat agnum, quem immolemus, is mihi agnus affertur, qui habet exta rebus accommodata, et ad eum agnum non caſu, ſed duce Deo, ſervus deducitur? Nam ſi caſum in eo quoque dicis eſſe, quaſi ſortem quandam cum Deorum voluntate conjunctam; doleo tantam Stoicos veſtros Epicureis irridendi ſui facultatem dediſſe: non enim ignoras, quam iſta derideant. Et quidem illi facilius facere poſſunt. Deos enim ipſos jocandi cauſa induxit Epicurus perlucidos et perflabiles, et habitantes, tanquam inter duos lucos, ſic inter duos mundos, propter metum ruinarum; eoſque habere putat eadem membra, quæ nos, nec uſum ullum habere membrorum. Ergo is circuitione quadam Deos tollens, recte non dubitat divinationem tollere. Sed non, ut hic ſibi conſtat, item Stoici. Illius enim Deus nihil habens nec ſui, nec alieni negotii, non poteſt hominibus divinationem impertire. Veſter autem Deus poteſt non impertire, ut nihilominus mundum regat, et hominibus conſulat. Cur igitur vos induitis in eas captiones, quas nunquam explicetis? Ita enim, cum magis properant, concludere ſolent, Si Dii ſunt, eſt divinatio: ſunt autem Dii; eſt ergo divinatio. Multo eſt probabilius, Non eſt autem divinatio; non ſunt ergo Dii. Vide, quam temere committant, ut, ſi nulla ſit divinatio, nulli ſint Dii. Divinatio enim perſpicue tollitur; Deos eſſe, retinendum eſt.

XVIII. Atque, hac extiſpicum divinatione ſublata, omnis haruſpicina ſublata eſt. Oſtenta enim ſequuntur et fulgura. Valet autem in fulguribus obſervatio diuturna; in oſtentis ratio, plerumque conjectura, adhibetur. Quid eſt igitur, quod obſervatum ſit in fulgure? Cælum in XVI partes diviſerunt Etruſci. Facile id quidem fuit quatuor, quas nos habemus, duplicare: poſt idem iterum facere, ut ex eo dicerent, fulmen qua ex parte veniſſet. Primum, id quid intereſt? deinde, quid ſignificat? Nonne perſpicuum eſt, ex prima admiratione hominum, quod tonitrua jactuſque fulminum extimuiſſent, crediſſe ea efficere rerum omnium præpotentem Jovem? Itaque in noſtris commentariis ſcriptum habemus; JOVE TONANTE, FULGURATNE, *comitia populi*

habere nefas. Hoc fortaſſe reipublicæ cauſa conſtitutum eſt: comitiorum enim non habendorum cauſas eſſe voluerunt. Itaque comitiorum ſolùm vitium eſt, fulmen; quod idem omnibus rebus optimum auſpicium habemus, ſi ſiniſtrum fuit. Sed de auſpiciis alio loco, nunc de fulguribus.

XIX. Quid igitur minus a Phyſicis dici debet, quam quidquam certi ſignificari rebus incertis? Non enim te puto eſſe eum, qui Jovi fulmen fabricatos eſſe Cyclopas in Ætna putes: nam eſſet mirabile, quomodo id Jupiter toties jaceret, cum unum haberet. Nec vero fulminibus homines, quid aut faciendum eſſet, aut cavendum, moneret. Placet enim Stoicis, eos anhelitus terræ, qui frigidi ſint, cum fluere cœperint, ventos eſſe: cum autem ſe in nubem induerint, ejuſque tenuiſſimam quamque partem cœperint dividere atque diſrumpere, idque crebrius facere et vehementius, tum et fulgores et tonitrua exſiſtere: ſi autem nubium conflictu ardor expreſſus ſe emiſerit, id eſſe fulmen. Quod igitur vi naturæ, nullâ conſtantiâ, nullo rato tempore, videmus effici, ex eo ſignificationem rerum conſequentium quærimus? Scilicet, ſi iſta Jupiter ſignificaret, tam multa fruſtra fulmina emitteret? Quid enim proficit, cum in medium mare fulmen jecit? quid, cum in altiſſimos montes, quod plerumque fit? quid, cum in deſertas ſolitudines? quid, cum in earum gentium oras, in quibus hæc ne obſervantur quidem? At inventum eſt caput in Tiberi. Quaſi ego artem aliquam iſtorum eſſe negem: divinationem nego. Cæli enim diſtributio, quam ante dixi, et certarum rerum notatio docet, unde fulmen venerit, quo conceſſerit: quid ſignificet autem, nulla ratio docet.

XX. Sed urges me meis verſibus;

Nam pater altitonans ſtellanti nixus Olympo,
Ipſe ſuos quondam tumulos, ac templa petivit,
Et Capitolinis injecit ſedibus ignes.

Tum ſtatua Nattæ, tum ſimulacra Deorum, Romuluſque et Remus cum altrice bellua, vi fulminis icti conciderunt, deque his rebus haruſpicum extiterunt reſponſa veriſſima. Mirabile autem illud, quòd eo ipſo tempore, quo fieret indicium conjurationis

in ſenatu, ſignum Jovis biennio poſt, quam erat locatum, in Capitolio collocabatur. Tu igitur animum induces, (ſic enim mecum agebas) cauſam iſtam et contra facta tua, et contra ſcripta defendere? Frater es: eò vereor. Verùm quid tibi hic tandem nocet? reſne, quæ talis eſt; an ego, qui verum explicari volo? Itaque nihil contra dico; a te rationem totius haruſpicinæ peto. Sed te mirificam in latebram conjeciſti. Quòd enim intelligeres, fore ut premerem te, cum ex te cauſas uniuſcujuſque divinationis exquirerem, multa verba feciſti, te, cum res videres, rationem cauſamque non quærere; quid fieret, non cur fieret, ad rem pertinere. Quaſi ego aut fieri concederem, aut eſſet philoſophi, cauſam cur quidque fieret, non quærere. Et eo quidem loco et prognoſtica noſtra pronuntiabas, et genera herbarum, ſcammoneam, ariſtolochiamque radicem; quarum cauſam ignorares, vim et effectum videres.

XXI. Diſſimile totum. Nam et prognoſticorum cauſas perſecuti ſunt et Boethus Stoicus, qui eſt a te nominatus, et noſter etiam Poſidonius: et, ſi cauſæ non reperiantur iſtarum rerum, res tamen ipſæ obſervari animadvertique poſſunt. Nattæ vero ſtatua, aut æra legum de cælo tacta, quid habent obſervatum ac vetuſtum? Pinarii Nattæ nobiles: a nobilitate igitur periculum: hoc tam callide Jupiter cogitavit. Romulus lactens fulmine ictus; urbi igitur periculum oſtenditur, ei, quam ille condidit. Quam ſcite per notas nos certiores facit Jupiter? At eodem tempore ſignum Jovis collocabatur, quo conjuratio indicabatur. Et tu ſcilicet mavis numine Deorum id factum, quam caſu, arbitrari? et redemptor, qui columnam illam de Cotta, et de Torquato conduxerat faciendam, non inertiâ, aut inopiâ tardior fuit, ſed a Diis immortalibus ad iſtam horam reſervatus eſt?

Non equidem plane deſpero iſta eſſe vera, ſed neſcio, et diſcere a te volo. Nam, cum mihi quædam caſu viderentur ſic evenire, ut prædicta eſſent a divinantibus; dixiſti multa de caſu, ut, Venereum jaci poſſe caſu, quatuor talis jactis; quadringentis, centum Venereos non poſſe caſu conſiſtere. Primum neſcio, cur non poſſint; ſed non pugno. Abundas enim ſimilibus:

habes et reſperſionem pigmentorum, et roſtrum ſuis, et alia permulta. Idem Carneadem fingere dicis de capite Paniſci. Quaſi non potuerit id evenire caſu; et non in omni marmore neceſſe ſit ineſſe vel Praxitelia capita. Illa enim ipſa efficiuntur detractione; nec quidquam illuc affertur a Praxitele: ſed cum multa ſunt detracta, et ad lineamenta oris perventum eſt, tum intelligas, illud, quod jam expolitum ſit, intus fuiſſe. Poteſt igitur tale aliquid etiam ſua ſponte in lapicidinis Chiorum extitiſſe. Sed ſit hoc fictum. Quid? in nubibus nunquam animadvertiſti leonis formam, aut hippocentauri? Poteſt igitur, quod modo negabas, veritatem caſus imitari.

XXII. Sed quoniam de extis et de fulguribus ſatis eſt diſputatum, oſtenta reſtant, ut tota haruſpicina ſit pertractata. Mulæ partus prolatus eſt a te: res mirabilis, propterea quia non ſæpe fit; ſed ſi fieri non potuiſſet, facta non eſſet. Atque hoc contra omnia oſtenta valeat; nunquam, quod fieri non potuerit, eſſe factum; ſin potuerit, non eſſe mirandum. Cauſarum enim ignoratio in re nova mirationem facit. Eadem ignoratio ſi in rebus uſitatis eſt, non miramur. Nam qui mulam peperiſſe miratur, is, quo modo equa pariat, aut omnino quæ natura partum animantis faciat, ignorat. Sed, quod crebro videt, non miratur, etiam ſi, cur fiat, neſcit. Quod ante non vidit, id ſi evenerit, oſtentum eſſe cenſet. Utrùm igitur, cum concepit mula, an cum peperit, oſtentum eſt? Conceptio contra naturam fortaſſe; ſed partus prope neceſſarius. Sed quid plura? Ortum videamus haruſpicinæ: ſic facillime, quid habeat auctoritatis, judicabimus.

XXIII. Tages quidam dicitur in agro Tarquinienſi, cum terra araretur, et ſulcus altius eſſet impreſſus, extitiſſe repente, et eum affatus eſſe, qui arabat. Is autem Tages, ut in libris eſt Etruſcorum, puerili ſpecie dicitur viſus, ſed ſenili fuiſſe prudentia. Ejus adſpectu cum obſtupuiſſet bubulcus, clamoremque majorem cum admiratione edidiſſet; concurſum eſſe factum, totamque brevi tempore in eum locum Etruriam conveniſſe: tum illum plura locutum multis audientibus, qui omnia ejus verba exceperint,

literiſque mandaverint: omnem autem orationem fuiſſe eam, qua haruſpicinæ diſciplina contineretur: eam poſtea creviſſe rebus novis cognoſcendis, et ad eadem illa principia referendis. Hæc accepimus ab ipſis: hæc ſcripta conſervant: hunc fontem habent diſciplinæ. Num ergo opus eſt ad hæc refellenda Carneade? num Epicuro? Eſtne quiſquam ita deſipiens, qui credat exaratum eſſe, Deum dicam, an hominem? Si Deum, cur ſe contra naturam in terram abdiderit, ut patefactus aratro lucem adſpiceret? Quid? idem nonne poterat Deus hominibus diſciplinam ſuperiore e loco tradere? Si autem homo ille Tages fuit, quonam modo potuit terrâ oppreſſus vivere? Unde porro illa potuit, quæ docebat alios, ipſe didiciſſe? Sed ego inſipientior, quam illi ipſi, qui iſta credunt, qui quidem contra eos tam diu diſputem.

XXIV. Vetus autem illud Catonis admodum ſcitum eſt, qui mirari ſe aiebat, quòd non rideret haruſpex, haruſpicem cum vidiſſet. Quota enim quæque res evenit prædicta ab iſtis? aut ſi evenit quippiam, quid afferri poteſt, cur non caſu id evenerit? Rex Pruſias, cum Annibali apud eum exulanti depugnari placeret, negabat ſe audere, quod exta prohiberent. An tu, inquit, carunculæ vitulinæ mavis, quam imperatori veteri, credere? Quid? ipſe Cæſar, cum a ſummo haruſpice moneretur, ne in Africam ante brumam tranſmitteret, nonne tranſmiſit? quod ni feciſſet, uno in loco omnes adverſariorum copiæ conveniſſent. Quid ego haruſpicum reſponſa commemorem, (poſſum equidem innumerabilia) quæ aut nullos habuerunt exitus, aut contrarios? Hoc civili bello, Dii immortales! quam multa luſerunt? quæ nobis in Græciam Româ reſponſa haruſpicum miſſa ſunt? quæ dicta Pompeio? etenim ille admodum extis et oſtentis movebatur. Non lubet commemorare, nec vero neceſſe eſt, tibi præſertim, qui interfuiſti. Vides tamen omnia fere contra, ac dicta ſint, eveniſſe. Sed hæc hactenus. Nunc ad oſtenta veniamus.

XXV. Multa, me Conſule, a me ipſo ſcripta recitaſti; multa ante Marſicum bellum a Siſenna collecta attuliſti; multa ante Lacedæmoniorum malam pugnam in Leuctris a Calliſthene

commemorata dixiſti. De quibus dicam equidem ſingulis, quoad utile videbitur: ſed dicendum etiam eſt de univerſis. Quæ eſt enim iſta a Diis profecta ſignificatio, et quaſi denuntiatio calamitatum? Quid autem ea volunt Dii immortales primùm ſignificantes, quæ ſine interpretibus non poſſumus intelligere; deinde ea, quæ cavere nequeamus? At hoc ne homines quidem probi faciunt, ut amicis impendentes calamitates prædicant, quas illi effugere nullo modo poſſint: ut medici, quanquam intelligunt ſæpe, tamen nunquam ægris dicunt, illo morbo eos eſſe morituros. Omnis enim prædictio mali tum probatur, cum ad prædictionem cautio adjungitur. Quid igitur aut oſtenta, aut eorum interpretes, vel Lacedæmonios olim, vel nuper noſtros, adjuverunt? Quæ ſi ſigna Deorum putanda ſunt, cur tam obſcura fuerunt? Si enim, ut intelligeremus, quid eſſet eventurum, aperte declarari oportebat; aut ne occulte quidem, ſi ea ſciri nolebant.

XXVI. Jam vero conjectura omnis, in qua nititur divinatio, ingeniis hominum in multas ac diverſas, aut etiam contrarias partes ſæpe deducitur. Ut enim in cauſis judicialibus alia eſt conjectura accuſatoris, alia defenſoris, et tamen utriuſque credibilis; ſic in omnibus iis rebus, quæ conjecturâ inveſtigari videntur, anceps reperitur oratio. Quas autem res tum natura, tum caſus affert, (nonnunquam etiam errorem creat ſimilitudo) magna ſtultitia eſt earum rerum Deos facere effectores, cauſas rerum non quærere.

Tu vates Bœotios credis Lebadiæ vidiſſe ex gallorum gallinaceorum cantu, victoriam eſſe Thebanorum, quia galli victi ſilere ſolent, canere victores. Hoc igitur per gallinas Jupiter tantæ civitati ſignum dabat? An illæ aves, niſi cum vicerint, canere non ſolent? At tum canebant, nec vicerant. Id enim eſt, inquies, oſtentum. Magnum vero: quaſi piſces, non galli, cecinerint. Quod autem eſt tempus, quo illi non cantent, vel nocturnum, vel diurnum? Quod ſi victores alacritate, et quaſi lætitia, ad canendum excitantur; potuit accidiſſe alia quoque lætitia, qua ad cantum moverentur. Democritus quidem

optimis verbis cauſam explicat, cur ante lucem galli canant. Depulſo enim de pectore, et in omne corpus diviſo, et mitificato cibo, cantus edere, quiete ſatiatos: qui quidem ſilentio noctis, ut ait Ennius, *favent faucibus ruſſis cantu, plauſuque premunt alas*. Cum igitur hoc animal tam ſit canorum ſua ſponte, quid in mentem venit Calliſtheni dicere, Deos gallis ſignum dediſſe cantandi, cum id vel natura, vel caſus efficere potuiſſet?

XXVII. Sanguinem pluiſſe ſenatui nuntiatum eſt; Atratum etiam fluvium fluxiſſe ſanguine; Deorum ſudaſſe ſimulacra: num cenſes his nuntiis Thalem, aut Anaxagoram, aut quemquam phyſicum crediturum fuiſſe? Nec enim ſanguis, nec ſudor, niſi e corpore eſt: ſed et decoloratio quædam ex aliqua contagione terrenâ maxime poteſt ſanguinis ſimilis eſſe, et humor allapſus extrinſecus, ut in tectoriis videmus auſtro, ſudorem imitari. Atque hæc in bello plura et majora videntur timentibus; eadem non tam animadvertuntur in pace. Accedit illud etiam, quòd in metu et periculo cum creduntur facilius, tum finguntur impunius.

Nos autem ita leves, atque inconſiderati ſumus, ut ſi mures corroſerint aliquid, quorum eſt opus hoc unum, monſtrum putemus. Ante vero Marſicum bellum, quòd clypeos Lanuvii, ut a te eſt dictum, mures roſiſſent, maximum id portentum haruſpices eſſe dixerunt. Quaſi vero quidquam interſit, mures, diem noctem aliquid rodentes, ſcuta, an cribra, corroſerint. Nam ſi iſta ſequimur, quod Platonis Politiam nuper apud me mures corroſerint, de republica debui pertimeſcere; aut, ſi Epicuri de voluptate liber corroſus eſſet, putarem annonam in macello cariorem fore.

XXVIII. An vero illa nos terrent, ſi quando aliqua portentoſa aut ex pecude, aut ex homine nata dicuntur? Quorum omnium, ne ſim longior, una ratio eſt. Quidquid enim oritur, qualecunque eſt, cauſam habeat a natura neceſſe eſt; ut, etiam ſi præter conſuetudinem extiterit, præter naturam tamen non poſſit exiſtere. Cauſam igitur inveſtigato in re nova, atque admirabili, ſi

poteris. Si nullam reperies; illud tamen exploratum habeto, nihil fieri potuiſſe ſine cauſa; eumque errorem, quem tibi rei novitas attulerit, naturæ ratione depellito. Ita te nec terræ fremitus, nec cæli diſceſſus, nec lapideus, aut ſanguineus imber, nec trajectio ſtellæ, nec faces viſæ terrebunt.

Quorum omnium cauſas ſi a Chryſippo quæram, ipſe ille divinationis auctor nunquam illa dicet facta fortuito, naturalemque rationem omnium reddet. Nihil enim fieri ſine cauſa poteſt; nec quicquam fit, quod fieri non poteſt; nec, ſi id factum eſt quod potuit fieri, portentum debet videri. Nulla igitur portenta ſunt. Nam ſi, quod raro fit, id portentum putandum eſt; ſapientem eſſe, portentum eſt: ſæpius enim mulam peperiſſe arbitror, quam ſapientem fuiſſe. Illa igitur ratio concluditur; nec id, quod non potuerit fieri, factum unquam eſſe; nec quod potuerit, id portentum eſſe: ita omnino nullum eſſe portentum.

Quod etiam conjector quidam et interpres portentorum non inſcite reſpondiſſe dicitur ei, qui cum ad eum retuliſſet, quaſi oſtentum, quòd anguis domi vectem circumjectus fuiſſet, Tum eſſet, inquit, oſtentum, ſi anguem vectis circumplicaviſſet. Hoc ille reſponſo ſatis aperte declaravit, nihil habendum eſſe portentum, quod fieri poſſet.

XXIX. C. Gracchus ad M. Pomponium ſcripſit, duobus anguibus domi comprehenſis, haruſpices a patre convocatos. Quî magis anguibus, quam lacertis, quam muribus? quia ſunt hæc quotidiana, angues non item. Quaſi vero referat, quod fieri poteſt, quam id ſæpe fiat. Ego tamen miror, ſi emiſſio fœminæ anguis mortem afferebat Tib. Graccho; emiſſio autem maris anguis erat mortifera Corneliæ; cur alterutram emiſerit. Nihil enim ſcribit reſpondiſſe haruſpices, ſi neuter anguis emiſſus eſſet, quid eſſet futurum. At mors inſecuta Gracchum eſt. Cauſa quidem, credo, aliqua morbi gravioris, non emiſſione ſerpentis: neque enim tanta eſt infelicitas haruſpicum, ut ne caſu quidem unquam fiat, quod futurum illi eſſe dixerint.

Nam illud mirarer, ſi crederem, quod apud Homerum Calchantem dixiſti ex paſſerum numero belli Trojani annos

auguratum: de cujus conjectura ſic apud Homerum, ut nos otioſi convertimus, loquitur Agamemnon;

XXX. *Ferte viri, et duros animo tolerate labores,*
Auguris ut noſtri Calchantis fata queamus
Scire, ratoſne habeant, an vanos pectoris orſus.
Namque omnes memori portentum mente retentant,
Qui non funeſtis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut veſtita eſt claſſibus Aulis,
Quæ Priamo cladem, et Trojæ, peſtemque ferebant:
Nos circum latices gelidos fumantibus aris,
Aurigeris Divûm placantes numina tauris,
Sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai,
Vidimus immani ſpecie tortuque draconem
Terribilem, Jovis ut pulſu penetrabat ab ara:
Qui platani in ramo foliorum tegmine ſeptos
Corripuit pullos: quos cum conſumeret octo,
Nona ſuper tremulo genetrix clangore volabat:
Cui ferus immani laniavit viſcera morſu.
Hunc, ubi tam teneros volucres matremque peremit,
Qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
Abdidit, et duro formavit tegmine ſaxi.
Nos autem timidi ſtantes mirabile monſtrum
Vidimus in mediis Divûm verſarier aris.
Tum Calchas hæc eſt fidenti voce locutus;
Quidnam torpentes ſubito obſtupuiſtis Achivi?
Nobis hæc portenta Deûm dedit ipſe creator,
Tarda et ſera nimis: ſed fama ac laude perenni.
Nam quot aves tetro mactatas dente videtis,
Tot nos ad Trojam belli exanclabimus annos:
Quæ decimo cadet, et pœnâ ſatiabit Achivos.
Edidit hæc Calchas; quæ jam matura videtis.

Quæ tandem iſta auguratio eſt ex paſſeribus, annorum potius, quam aut menſium, aut dierum? Cur autem de paſſerculis conjecturam facit, in quibus nullum erat monſtrum; de dracone ſilet, qui, id quod fieri non potuit, lapideus dicitur factus?

Poſtremo, quid ſimile habet paſſer annis? Nam de angue illo, qui Syllæ apparuit immolanti, utrumque memini, et Syllam, cum in expeditionem educturus eſſet, immolaviſſe, et anguem ab ara extitiſſe; eoque die rem præclare eſſe geſtam, non haruſpicis conſilio, ſed imperatoris.

XXXI. Atque hæc oſtentorum genera mirabile nihil habent; quæ cum facta ſunt, tum ad conjecturam aliqua interpretatione revocantur: ut illa tritici grana in os pueri Midæ congeſta, aut apes, quas dixiſti in labris Platonis conſediſſe pueri, non tam mirabilia ſint, quam conjecta belle: quæ tamen vel ipſa falſa eſſe, vel ea quæ prædicta ſunt, fortuito cecidiſſe potuerunt. De ipſo Roſcio poteſt illud quidem eſſe falſum, ut circumligatus fuerit angui; ſed ut in cunis fuerit anguis, non tam eſt mirum, in Solonio præſertim, ubi ad focum angues nundinari ſolent. Nam quòd haruſpices reſponderint, nihil illo clarius, nihil nobilius fore; miror, Deos immortales hiſtrioni futuro claritatem oſtendiſſe, nullam oſtendiſſe Africano.

Atque etiam a te Flaminiana oſtenta collecta ſunt, quod ipſe et equus ejus repente conciderit. Non ſane mirabile hoc quidem. Quòd evelli primi haſtati ſignum non potuerit; timide fortaſſe ſignifer evellebat, quod fidenter infixerat. Nam Dionyſii equus quid attulit admirationis, quod emerſit ex flumine, quodque habuit apes in juba? Sed quia brevi tempore regnare cœpit; quod acciderat caſu, vim habuit oſtenti.

At Lacedæmoniis in Herculis fano arma ſonuerunt; ejuſdemque Dei Thebis valvæ clauſæ, ſubito ſe aperuerunt; eaque ſcuta, quæ fuerant ſublime fixa, ſunt humi inventa. Horum cum fieri nihil potuerit ſine aliquo motu, quid eſt cur divinitus ea potius, quam caſu, facta eſſe dicamus?

XXXII. At in Lyſandri ſtatuæ capite Delphis extitit corona ex aſperis herbis, et quidem ſubita. Itane cenſes, ante coronam herbæ extitiſſe, quam conceptum eſſe ſemen? Herbam autem aſperam, credo, avium congeſtu, non humano ſatu. Jam quicquid in capite eſt, id coronæ ſimile videri poteſt. Nam quod eodem tempore ſtellas aureas Caſtoris et Pollucis, Delphis

poſitas decidiſſe, neque eas uſquam repertas eſſe dixiſti; furum id magis factum, quam Deorum, videtur. Simiæ vero Dodoneæ improbitatem hiſtoriis Græcis mandatam eſſe demiror. Quid minus mirum, quam illam monſtroſiſſimam beſtiam urnam evertiſſe, ſortes diſſipaviſſe? Et negant hiſtorici Lacedæmoniis ullum oſtentum hoc triſtius accidiſſe! Nam illa prædicta Veientium, ſi lacus Albanus redundaſſet, iſque in mare fluxiſſet, Romam perituram; ſi repreſſus eſſet, Veios: ita aqua Albana deducta ad utilitatem agri ſuburbani, non ad arcem urbemque retinendam. At paulo poſt audita vox eſt monentis, ut providerent ne a Gallis Roma caperetur; ex eo Aio Loquenti aram in nova via conſecratam. Quid ergo? Aius iſte loquens, quando eum nemo norat, aiebat, et loquebatur, et ex eo nomen invenit; poſteaquam et ſedem, et aram, et nomen invenit, obmutuit? Quod idem dici de Moneta poteſt; a qua, præterquam de ſue plena, quid unquam moniti ſumus?

XXXIII. Satis multa de oſtentis. Auſpicia reſtant, et ſortes eæ quæ ducuntur, non illæ quæ vaticinatione funduntur, quæ oracula verius dicimus; de quibus tum dicemus, cum ad naturalem divinationem venerimus. Reſtat etiam de Chaldæis: ſed primum auſpicia videamus. Difficilis auguri locus ad contra dicendum; Marſo fortaſſe, ſed Romano facillimus. Non enim ſumus ii nos augures, qui avium reliquorumve ſignorum obſervatione futura dicamus: et tamen credo Romulum, qui urbem auſpicato condidit, habuiſſe opinionem, eſſe in providendis rebus augurandi ſcientiam, (errabat enim multis in rebus antiquitas) quam vel uſu jam, vel doctrina, vel vetuſtate immutatam videmus. Retinetur autem et ad opinionem vulgi, et ad magnas utilitates reipublicæ, mos, religio, diſciplina, jus augurum, collegii auctoritas.

Nec vero non omni ſupplicio digni P. Claudius, L. Junius, Conſules, qui contra auſpicia navigarunt. Parendum enim fuit religioni, nec patrius mos tam contumaciter repudiandus. Jure igitur alter populi judicio damnatus eſt; alter mortem ſibi ipſe conſcivit. Flaminius non paruit auſpiciis; itaque periit cum

exercitu. At anno poſt Paulus paruit; num minus cecidit in Cannenſi pugna cum exercitu? Etenim, ut ſint auſpicia, quæ nulla ſunt; hæc certe, quibus utimur, ſive tripudio, ſive de cælo, ſimulacra ſunt auſpiciorum, auſpicia nullo modo.

XXXIV. Q. FABI, TE MIHI IN AUSPICIO ESSE VOLO: reſpondet, AUDIVI. Hic apud majores noſtros adhibebatur peritus, nunc quilibet. Peritum autem eſſe neceſſe eſt eum, qui, ſilentium quid ſit, intelligat. Id enim *ſilentium* dicimus in auſpiciis, quod omni vitio caret. Hoc intelligere, perfecti auguris eſt. Illi autem, qui in auſpicium adhibetur, cum ita imperavit is, qui auſpicatur, DICITO, SI SILENTIUM ESSE VIDEBITUR; nec ſuſpicit, nec circumſpicit: ſtatim reſpondet, SILENTIUM ESSE VIDERI. Tum ille, DICITO, SI PASCUNTUR AVES. PASCUNTUR. Quæ? aut, ubi? Attulit, inquit, in cavea pullos is, qui ex eo ipſo nominatur pullarius. Hæ ſunt igitur aves internuntiæ Jovis: quæ paſcantur, necne, quid refert? Nihil ad auſpicia: ſed quia, cum paſcuntur, neceſſe eſt aliquid ex ore cadere, et terram pavire; *terripavium* primo, pòſt *terripudium* dictum eſt, hoc quidem jam *tripudium* dicitur. Cum igitur offa cecidit ex ore pulli, tum auſpicanti tripudium ſoliſtimum nuntiatur.

XXXV. Ergo hoc auſpicium divini quidquam habere poteſt, quod tam ſit coactum et expreſſum? quo antiquiſſimos augures non eſſe uſos, argumento eſt, quòd decretum collegii vetus habemus, omnem avem tripudium facere poſſe. Tum igitur eſſet auſpicium, ſi modo eſſet ei liberum ſe oſtendiſſe: tum avis illa videri poſſet interpres et ſatelles Jovis. Nunc vero incluſa in cavea, et fame enecta, ſi in offam pultis invadit, et ſi aliquid ex ore cecidit, hoc tu auſpicium, aut hoc modo Romulum auſpicari ſolitum, putas? Jam de cælo ſervare non ipſos cenſes ſolitos, qui auſpicabantur? Nunc imperant pullario: ille renuntiat.

Fulmen ſiniſtrum, auſpicium optimum habemus ad omnes res, præterquam ad comitia: quod quidem inſtitutum reipublicæ cauſa eſt, ut comitiorum vel in judiciis populi, vel in jure

legum, vel in creandis magiſtratibus principes civitatis eſſent interpretes.

At Tib. Gracchi literis Scipio et Figulus, quod tum augures judicaſſent eos vitio creatos eſſe, magiſtratu ſe abdicaverunt. Quis negat augurum diſciplinam eſſe? divinationem nego.

At haruſpices divini; quos cum Tib. Gracchus propter mortem repentinam ejus, qui in prærogativa referenda ſubito conci-diſſet, in ſenatum introduxiſſet, non juſtum rogatorem comitiorum fuiſſe dixerunt. Primum vide, ne in eum dixerint, qui rogator centuriæ fuiſſet; is enim erat mortuus. Id autem ſine divinatione conjecturâ poterant dicere: deinde fortaſſe caſu, qui nullo modo eſt ex hoc genere tollendus. Quid enim ſcire Etruſci haruſpices aut de tabernaculo recte capto, aut de pomœrii jure potuerunt? Equidem aſſentior C. Marcello potius, quam App. Claudio; qui ambo mei collegæ fuerunt; exiſtimoque jus augurum, etſi divinationis opinione principiò conſtitutum ſit, tamen poſtea reipublicæ cauſâ conſervatum ac retentum.

XXXVI. Sed de hoc loco plura in aliis: nunc hactenus. Externa enim auguria, quæ ſunt non tam artificioſa, quam ſuperſtitioſa, videamus. Omnibus fere avibus utuntur; nos admodum paucis. Alia illis ſiniſtra ſunt, alia noſtris. Solebat ex me Dejotarus percontari noſtri augurii diſciplinam, ego ex illo ſui. Dii immortales! quantum differebat? ut quædam eſſent etiam contraria. Atque ille iis ſemper utebatur; nos, niſi dum a populo auſpicia accepta habemus, quam multum iis utimur?

Bellicam rem adminiſtrari majores noſtri niſi auſpicato noluerunt. Quam multi anni ſunt, cum bella a proconſulibus et proprætoribus adminiſtrantur, qui auſpicia non habent? Itaque nec amnes tranſeunt auſpicato, nec tripudio auſpicantur. Nam ex acuminibus quidem, quod totum auſpicium militare eſt, jam M. Marcellus ille quinquies Conſul totum omiſit, idem imperator, idem augur optimus. Ubi ergo avium divinatio? quæ, quoniam ab iis, qui auſpicia nulla habent, bella adminiſtrantur, ab urbanis rètenta videtur, a bellicis eſſe ſublata. Et quidem ille dicebat, ſi quando rem agere vellet, ne impediretur

auſpiciis, lecticâ opertâ facere iter ſe ſolere. Huic ſimile eſt, quod nos augures præcipimus, ne juge auſpicium obveniat, ut jumenta jubeant disjungere. Quid eſt aliud nolle moneri a Jove, niſi efficere, ut aut ne fieri poſſit auſpicium, aut, ſi fiat, videri?

XXXVII. Nam illud admodum ridiculum, quod negas Dejotarum, auſpiciorum, quæ ſibi ad Pompeium proficiſcenti facta ſunt, pœnitere, quòd, fidem ſecutus amicitiamque populi Romani, functus ſit officio: antiquiorem enim ſibi fuiſſe laudem et gloriam, quam regnum et poſſeſſiones ſuas. Credo id quidem: ſed hoc nihil ad auſpicia. Nec enim ei cornix canere potuit, recte eum facere, quod populi Romani libertatem defendere pararet. Ipſe hoc ſentiebat, ſicuti ſenſit. Aves eventus ſignificant, aut adverſos, aut ſecundos.

Virtutis auſpiciis video eſſe uſum Dejotarum; quæ vetat ſpectare fortunam, dum præſtetur fides. Aves vero, ſi proſperos eventus oſtenderunt, certe fefellerunt. Fugit e prælio cum Pompeio: grave tempus. Diſceſſit ab eo: luctuoſa res. Cæſarem eodem tempore hoſtem et hoſpitem vidit: quid hôc triſtius? Is cum ei Troginorum tetrarchiam eripuiſſet, et aſſeclæ ſuo Pergameno neſcio cui dediſſet, eidemque detraxiſſet Armeniam a ſenatu datam; cumque ab eo magnificentiſſimo hoſpitio acceptus eſſet, ſpoliatum reliquit et hoſpitem, et regem. Sed labor longius: ad propoſitum revertar. Si eventa quærimus, quæ exquiruntur avibus; nullo modo proſpera Dejotaro: ſin officia; a virtute ipſius, non ab auſpiciis, petita ſunt.

XXXVIII. Omitte igitur lituum Romuli, quem in maximo incendio negas potuiſſe comburi: contemne cotem Attii Navii. Nihil debet eſſe in philoſophia commentitiis fabellis loci. Illud erat philoſophi, totius augurii primùm naturam ipſam videre, deinde inventionem, deinde conſtantiam. Quæ eſt igitur natura, quæ volucres huc et illuc paſſim vagantes efficiat, ut ſignificent aliquid, et tum vetent agere, tum jubeant, aut cantu, aut volatu? Cur autem aliis a læva, aliis a dextra datum eſt avibus, ut ratum auſpicium facere poſſint? Quo modo autem hæc, aut

quando, aut a quibus inventa dicemus? Etruſci tamen habent exaratum puerum auctorem diſciplinæ ſuæ. Nos quem? Attiumne Navium? At aliquot annis antiquior Romulus et Remus, ambo augures, ut accepimus. An Piſidarum, aut Cilicum, aut Phrygum iſta inventa dicemus? Placet igitur humanitatis expertes habere divinitatis auctores?

XXXIX. At omnes reges, populi, nationes utuntur auſpiciis. Quaſi vero quidquam ſit tam valde, quam nihil ſapere, vulgare; aut quaſi tibi ipſi in judicando placeat multitudo. Quotus quiſque eſt, qui voluptatem neget eſſe bonum? Plerique etiam ſummum bonum dicunt. Num igitur eorum frequentiâ Stoici de ſententia deterrentur? aut num pleriſque in rebus ſequitur eorum auctoritatem multitudo? Quid mirum igitur, ſi in auſpiciis, et in omni divinatione imbecilli animi ſuperſtitioſa iſta concipiant; verum diſpicere non poſſint?

Quæ autem eſt inter augures conveniens et conjuncta conſtantia? Ad noſtri augurii conſuetudinem dixit Ennius,

Cum tonuit lævum bene tempeſtate ſerena.

At Homericus Ajax apud Achillem querens de ferocitate Trojanorum, neſcio quid hoc modo nuntiat;

Proſpera Jupiter his dextris fulgoribus edit.

Ita nobis ſiniſtra videntur, Grajis et barbaris dextra, meliora. Quanquam haud ignoro, quæ bona ſint, ſiniſtra nos dicere, etiamſi dextra ſint. Sed certe noſtri ſiniſtrum nominaverunt, externique dextrum, quia plerumque melius id videbatur. Hæc quanta diſſenſio eſt? Quid, quod aliis avibus utuntur, aliis ſignis? aliter obſervant, alia reſpondent? Non neceſſe eſt fateri, partim horum errore ſuſceptum eſſe, partim ſuperſtitione, multa fallendo?

XL. Atque his ſuperſtionibus non dubitaſti etiam omina adjungere. Æmilia Paulo, Perſam periſſe; quod pater omen accepit. Cæcilia ſororis filiæ ſedes ſuas tradere. Jam illa, *Favete linguis*, et prærogativam, omen comitiorum; hoc eſt, ipſum eſſe contra ſe copioſum et diſertum. Quando enim illa obſervans, quieto et libero animo eſſe poteris, ut ad rem gerendam

non ſuperſtitionem habeas, ſed rationem, ducem? Itane? Si quis aliquid ex ſua re, atque ex ſuo ſermone dixerit, et ejus verbum aliquod apte ceciderit ad id, quod ages, aut cogitabis, ea res tibi aut timorem afferet, aut alacritatem?

Cum M. Craſſus exercitum Brundiſii imponeret, quidam in portu caricas Cauno advectas vendens, *Cauneas*, clamitabat. Dicamus, ſi placet, monitum ab eo Craſſum, caveret, ne iret: non fuiſſe periturum, ſi omini paruiſſet. Quæ ſi ſuſcipiamus, pedis offenſio nobis, et abruptio corrigiæ, et ſternutamenta erunt obſervanda. Sortes reſtant, et Chaldæi; ut ad vates veniamus, et ad ſomnia. Dicendum igitur putas de ſortibus?

XLI. Quid enim ſors eſt? idem propemodum, quod micare, quod talos jacere, quod teſſeras: quibus in rebus temeritas et caſus, non ratio, nec conſilium valet. Tota res eſt inventa fallaciis, aut ad quæſtum, aut ad ſuperſtitionem, aut ad errorem. Atque ut in haruſpicina fecimus, ſic videamus, clariſſimarum ſortium quæ tradatur inventio. Numerium Suffucium Prænestinorum monumenta declarant, honeſtum hominem et nobilem, ſomniis crebris, ad extremum etiam minacibus, cum juberetur certo in loco ſilicem cædere, perterritum viſis, irridentibus ſuis civibus, id agere cœpiſſe: itaque perfracto ſaxo ſortes erupiſſe, in robore inſculptas priſcarum literarum notis. Is eſt hodie locus ſeptus religioſe propter Jovis pueri, qui lactens cum Junone Fortunæ in gremio ſedens, mammam appetens, caſtiſſime colitur a matribus. Eodemque tempore, in eo loco, ubi Fortunæ nunc ſita eſt ædes, mel ex olea fluxiſſe dicunt; haruſpiceſque dixiſſe, ſumma nobilitate illas ſortes futuras, eorumque juſſu ex illa olea arcam eſſe factam; eâque conditas ſortes, quæ hodie Fortunæ monitu tolluntur. Quid igitur in his poteſt eſſe certi, quæ, Fortunæ monitu, pueri manu miſcentur, atque ducuntur? Quo modo autem iſtæ poſitæ in illo loco? Quis robur illud cecîdit, dolavit, inſcripſit? Nihil eſt, inquiunt, quod Deus efficere non poſſit. Utinam ſapientes Stoicos effeciſſet, ne omnia ſuperſtitioſâ ſollicitudine et miſeria crederent! Sed hoc

quidem genus divinationis vita jam communis exploſit. Fani pulchritudo et vetuſtas, Præneſtinarum etiam nunc retinet ſortium nomen, atque id in vulgus. Quis enim magiſtratus, aut quis vir illuſtrior utitur ſortibus? Cæteris vero in locis ſortes plane refrixerunt: quod Carneadem Clitomachus ſcribit dicere ſolitum, nuſquam ſe fortunatiorem, quam Præneſte, vidiſſe Fortunam. Ergo hoc divinationis genus omittamus.

XLII. Ad Chaldæorum monſtra veniamus: de quibus Eudoxus, Platonis auditor, in aſtrologia, judicio doctiſſimorum hominum facile princeps, ſic opinatur, id quod ſcriptum reliquit, Chaldæis in prædictione, et in notatione cujuſque vitæ ex natali die, minime eſſe credendum. Nominat etiam Panætius, qui unus e Stoicis aſtrologorum prædicta rejecit, Archelaum et Caſſandrum, ſummos aſtrologos illius ætatis, quâ erat ipſe, cum in cæteris aſtrologiæ partibus excellerent, hoc prædictionis genere non uſos. Scylax Halicarnaſſeus, familiaris Panætii, excellens in aſtrologia, idemque in regenda ſua civitate princeps, totum hoc Chaldaicum prædicendi genus repudiavit.

Sed, ut ratione utamur, omiſſis teſtibus; ſic iſti diſputant, qui hæc Chaldæorum natalitia prædicta defendunt. Vim quandam eſſe aiunt ſignifero in orbe, qui Græce ζωδιακὸς dicitur, talem, ut ejus orbis unaquæque pars, alia alio modo, moveat, immutetque cælum, perinde ut quæque ſtellæ in iis finitimiſque partibus ſint quoque tempore: eamque vim varie moveri ab iis ſideribus, quæ vocantur errantia. Cum autem in eam ipſam partem orbis venerint, in qua ſit ortus ejus qui naſcatur; aut in eam, quæ conjunctum aliquid habeat, aut conſentiens; ea triangula illi et quadrata nominant. Etenim cum tempore anni tempeſtatumque, cæli converſiones commutationeſque tantæ fiant acceſſu ſtellarum, et receſſu; cumque ea vi ſolis efficiantur, quæ videmus; non veriſimile ſolum, ſed etiam verum eſſe cenſent, perinde, utcunque temperatus ſit aer, ita pueros orientes animari atque formari, ex eoque ingenia, mores, animum, corpus, actionem vitæ, caſus cujuſque, eventuſque fingi.

XLIII. O delirationem incredibilem! non enim omnis error ſtultitia eſt dicenda. Quibus etiam Diogenes Stoicus concedit aliquid, ut prædicere poſſint duntaxat qualis quiſque naturâ, et ad quam quiſque maxime rem aptus futurus ſit. Cætera, quæ profiteantur, negat ullo modo poſſe ſciri: etenim geminorum formas eſſe ſimiles, vitam atque fortunam plerumque diſparem. Procles et Euryſthenes, Lacedæmoniorum reges, gemini fratres fuerunt. At hi nec totidem annos vixerunt; anno enim Procli vita brevior fuit, multumque is fratri rerum geſtarum gloriâ præſtitit. At ego id ipſum, quod vir optimus Diogenes Chaldæis, quaſi quadam prævaricatione, concedit, nego poſſe intelligi. Etenim cum, ut ipſi dicunt, ortus naſcentium luna moderetur, eaque animadvertant et notent ſidera natalitia Chaldæi, quæcunque lunæ juncta videantur; oculorum fallaciſſimo ſenſu judicant ea, quæ ratione atque animo videre debebant. Docet enim ratio mathematicorum, quam iſtis notam eſſe oportebat, quanta humilitate luna feratur terram pene contingens; quantum abſit a proxima Mercurii ſtella, multo autem longius a Veneris; deinde alio intervallo diſtet a ſole, cujus lumine colluſtrari putatur. Reliqua vero tria intervalla infinita et immenſa, a ſole ad Martis, inde ad Jovis, ab eo ad Saturni ſtellam, inde ad cælum ipſum, quod extremum atque ultimum mundi eſt. Quæ poteſt igitur contagio ex infinito pene intervallo pertinere ad lunam, vel potius ad terram?

XLIV. Quid? cum dicunt id, quod iis dicere neceſſe eſt, omnes omnium ortus, quicumque gignantur in omni terra, quæ incolatur, eoſdem eſſe, eademque omnibus, qui eodem ſtatu cæli et ſtellarum nati ſint, accidere neceſſe eſſe; nonne ejuſmodi ſunt, ut ne cæli quidem naturam interpretes iſtos cæli noſſe appareat? Cum enim illi orbes, qui cælum quaſi medium dividunt, et aſpectum noſtrum definiunt, (a Græcis ὁρίζοντες nominantur, a nobis finientes rectiſſime nominari poſſunt) varietatem maximam habeant, aliique in aliis locis ſint, neceſſe eſt ortus occaſuſque ſiderum non fieri eodem tempore apud omnes. Quod ſi eorum vi cælum modo hoc, modo illo modo

temperatur; quî poteſt eadem vis eſſe naſcentium, cum cæli tanta ſit diſſimilitudo? In his locis, quæ nos incolimus, poſt ſolſtitium Canicula exoritur, et quidem aliquot diebus; apud Troglodytas, ut ſcribitur, ante ſolſtitium: ut, ſi jam concedamus aliquid vim cæleſtem ad eos, qui in terra gignuntur, pertinere, confitendum ſit illis, eos, qui naſcuntur eodem tempore, poſſe in diſſimiles incidere naturas propter cæli diſſimilitudinem. Quod minime illis placet: volunt enim illi, omnes eodem tempore ortos, qui ubique ſint nati, eadem conditione naſci.

XLV. Sed quæ tanta dementia eſt, ut in maximis motibus, mutationibuſque cæli, nihil interſit, qui ventus, qui imber, quæ tempeſtas ubique ſit? Quarum rerum in proximis locis tantæ diſſimilitudines ſæpe ſunt, ut alia Tuſculi, alia Romæ eveniat ſæpe tempeſtas. Quod, qui navigant, maxime animadvertunt, cum in flectendis promontoriis, ventorum mutationes maximas ſæpe ſentiant. Hæc igitur cum ſit tum ſerenitas, tum perturbatio cæli; eſtne ſanorum hominum, hoc ad naſcentium ortus pertinere non dicere; quod non certe pertinet: illud neſcio quid tenue, quod ſentiri nullo modo, intelligi autem vix poteſt, quæ a luna, cæteriſque ſideribus cæli temperatio fiat, dicere ad puerorum ortus pertinere?

Quid? quod non intelligunt, ſeminum vim, quæ ad gignendum, procreandumque plurimum valeat, funditus tolli; mediocris erroris eſt? Quis enim non videt, et formas, et mores, et pleroſque ſtatus ac motus effingere a parentibus liberos? quod non contingeret, ſi hoc non vis et natura gignentium efficeret, ſed temperatio lunæ, cælique moderatio.

Quid? quod uno et eodem temporis puncto nati, diſſimiles et naturas, et vitas, et caſus habent; parumne declarant, nihil ad agendam vitam naſcendi tempus pertinere? niſi forte putamus neminem eodem tempore ipſo et conceptum, et natum, quo Africanum. Num quis igitur talis fuit?

XLVI. Quid? illudne dubium eſt, quin multi, cum ita nati eſſent, ut quædam contra naturam depravata haberent, reſtituerentur,

et corrigerentur ab natura, cum ſe ipſa revocaſſet, aut arte, atque medicina? aut quorum linguæ ſic inhærerent, ut loqui non poſſent, eæ ſcalpello reſectæ liberarentur? Multi etiam naturæ vitium meditatione atque exercitatione ſuſtulerunt; ut Demoſthenem ſcribit Phalereus, cum RHO dicere nequiret; exercitatione feciſſe, ut planiſſime diceret. Quod ſi hæc aſtro ingenerata et tradita eſſent, nulla res ea mutare poſſet. Quid? diſſimilitudo locorum nonne diſſimiles hominum procreationes habet? quas quidem percurrere oratione facile eſt, quid inter Indos et Perſas, Æthiopas et Syros differat corporibus, animis; ut incredibilis varietas diſſimilitudoque ſit. Ex quo intelligitur, plus terrarum ſitus, quam lunæ tractus, ad naſcendum valere. Nam quod aiunt, quadringenta et ſeptuaginta millia annorum in periclitandis, experiundiſque pueris, quicumque eſſent nati, Babylonios poſuiſſe, fallunt. Si enim eſſet factitatum, non eſſet deſitum. Neminem autem habemus auctorem, qui id aut fieri dicat, aut factum ſciat.

XLVII. Videſne, me non ea dicere, quæ Carneades, ſed ea, quæ princeps Stoicorum Panætius dixerit? Ego autem etiam hoc requiro, omneſne, qui Cannenſi pugna ceciderunt, uno aſtro fuerint. Exitus quidem omnium unus et idem fuit. Quid? qui ingenio atque animo ſingulares, num aſtro quoque uno? Quod enim tempus, quo non innumerabiles naſcantur? At certe ſimilis nemo Homeri. Et, ſi ad rem pertinet, quo modo cælo affecto, compoſitiſque ſideribus, quodque animal oriatur; valeat id neceſſe eſt etiam in rebus inanimis: quo quid dici poteſt abſurdius? L. quidem Tarutius Firmanus, familiaris noſter, in primis Chaldaicis rationibus eruditus, urbis etiam noſtræ natalem diem repetebat ab iis Parilibus, quibus eam a Romulo conditam accepimus; Romamque, in jugo cum eſſet luna, natam eſſe dicebat, nec ejus fata canere dubitabat.

O vim maximam erroris! Etiamne urbis natalis dies ad vim ſtellarum et lunæ pertinebat? Fac in puero referre ex qua affectione cæli primum ſpiritum duxerit; num hoc in latere, aut

in cæmento, ex quibus urbs effecta eſt, potuit valere? Sed quid plura? quotidie refelluntur. Quam multa ego Pompeio, quam multa Craſſo, quam multa huic ipſi Cæſari a Chaldæis dicta memini; neminem eorum niſi in ſenectute, niſi domi, niſi cum claritate eſſe moriturum! Ut mihi permirum videatur, quemquam extare, qui etiam nunc credat iis, quorum prædicta quotidie videat re et eventis refelli.

XLVIII. Reſtant duo divinandi genera, quæ habere dicimur a natura, non ab arte; vaticinandi, et ſomniandi. De quibus, Quinte, inquam, ſi placet, diſſeramus. Mihi vero, inquit, placet. His enim, quæ adhuc diſputaſti, prorſus aſſentior: et vere ut loquar, quanquam tua me oratio confirmavit, tamen etiam mea ſponte nimis ſuperſtitioſam de divinatione Stoicorum ſententiam judicabam; ac me Peripateticorum ratio magis movebat, et veteris Dicæarchi, et ejus, qui nunc floret, Cratippi, qui cenſent eſſe in mentibus hominum tanquam oraculum aliquod, ex quo futura præſentiant, ſi aut furore divino incitatus animus, aut ſomno relaxatus, ſolute moveatur ac libere. His de generibus quid ſentias, et quibus ea rationibus infirmes, audire ſane velim. Quæ cum ille dixiſſet, tum ego rurſus quaſi ab alio principio ſum exorſus dicere.

Non ignoro, inquam, Quinte, te ſemper ita ſenſiſſe, ut de cæteris divinandi generibus dubitares: iſta duo, furoris et ſomnii, quæ a libera mente fluere viderentur, probares.

XLIX. Dicam igitur de iſtis ipſis duobus generibus mihi quid videatur, ſi prius, Stoicorum concluſio rationis, et Cratippi noſtri, quid valeat, videro. Dixiſti enim, et Chryſippum, et Diogenem, et Antipatrum concludere hoc modo. "Si ſunt Dii, neque ante "declarant hominibus, quæ futura ſint; aut non diligunt homi- "nes; aut, quid eventurum ſit, ignorant; aut exiſtimant nihil "intereſſe, hominem ſcire, quid ſit futurum; aut non cenſent "eſſe ſuæ majeſtatis, præſignificare hominibus, quæ ſint futura; "aut ea ne ipſi quidem Dii ſignificare poſſunt. At neque non "diligunt nos; ſunt enim benefici, generique hominum amici: "neque ignorant ea, quæ ab ipſis conſtituta et deſignata ſunt:

“ neque noſtra nihil intereſt, ſcire ea quæ futura ſunt; erimus “ enim cautiores, ſi ſciemus: neque hoc alienum ducunt majeſ-“ tate ſua; nihil eſt enim beneficentia præſtantius: neque non “ poſſunt futura prænoſcere. Non igitur Dii ſunt, nec ſignificant “ nobis futura: ſunt autem Dii; ſignificant ergo. Et non, ſi “ ſignificant futura, nullas dant nobis vias ad ſignificationum “ ſcientiam, fruſtra enim ſignificarent: neque, ſi dant vias, non “ eſt divinatio: eſt igitur divinatio.”

O acutos homines! quam paucis verbis negotium confectum putant! Ea ſumunt ad concludendum, quorum iis nihil conceditur. Concluſio autem rationis ea probanda eſt, in qua ex rebus non dubiis id, quod dubitatur, efficitur.

L. Videſne Epicurum, quem hebetem et rudem dicere ſolent Stoici, quemadmodum, quod in natura rerum omne eſſe dicimus, id infinitum eſſe concluſerit? *Quod finitum eſt,* inquit, *habet extremum.* Quis hoc non dederit? *Quod autem habet extremum, id cernitur ex alio extrinſecus.* Hoc quoque eſt concedendum. *At, quod omne eſt, id non cernitur ex alio extrinſecus.* Ne hoc quidem negari poteſt. *Nihil igitur cum habeat extremum, infinitum ſit neceſſe eſt.* Videſne, ut ad rem dubiam conceſſis rebus pervenerit? Hoc vos dialectici non facitis: nec ſolum ea non ſumitis ad concludendum, quæ ab omnibus concedantur; ſed ea ſumitis, quibus conceſſis, nihilo magis efficiatur quod velitis. Primum enim hoc ſumitis: *Si ſunt Dii, benefici in homines ſunt.* Quis hoc vobis dabit? Epicuruſne, qui negat, quidquam Deos nec alieni curare, nec ſui? An noſter Ennius, qui magno plauſu loquitur, aſſentiente populo?

Ego Deûm genus eſſe ſemper dixi, et dicam cælitum:
Sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus.

Et quidem, cur ſic opinetur, rationem ſubjicit. Sed nihil eſt neceſſe dicere, quæ ſequuntur. Tantum ſat eſt intelligi, id ſumere iſtos pro certo, quod dubium controverſumque ſit.

LI. Sequitur porro, *Nihil Deos ignorare, quod omnia ſint ab iis conſtituta.* Hic vero quanta pugna eſt doctiſſimorum hominum, negantium eſſe hæc a Diis immortalibus conſtituta? *At noſtra*

intereſt ſcire ea quæ eventura ſint. Magnus Dicæarchi liber eſt, neſcire ea melius, quam ſcire. *Negant id eſſe alienum majeſtate Deorum,* ſcilicet caſas omnium introſpicere, ut videant quid cuique conducat. *Neque non poſſunt futura prænoſcere.* Negant poſſe ii, quibus non placet eſſe certum, quid futurum ſit. Videſne igitur, quæ dubia ſint, ea ſumi pro certis atque conceſſis? Deinde contorquent, et ita concludunt; *Non igitur ſunt Dii, nec ſignificant futura:* id enim jam perfectum arbitrantur. Deinde aſſumunt; *Sunt autem Dii:* quod ipſum non ab omnibus conceditur. *Significant ergo.* Ne id quidem ſequitur; poſſunt enim non ſignificare, et tamen eſſe, Dii. *Nec, ſi ſignificent, non dant vias aliquas ad ſcientiam ſignificationis.* At id quoque poteſt, ut non dent homini; ipſi habeant; cur enim Tuſcis potius, quam Romanis, darent? *Nec ſi dant vias, nulla eſt divinatio.* Fac dare Deos; quod abſurdum eſt: quid refert, ſi accipere non poſſumus? Extremum eſt, *Eſt igitur divinatio.* Sit extremum: effectum tamen non eſt: ex falſis enim, ut ab ipſis didicimus, verum effici non poteſt. Jacet igitur tota concluſio.

LII. Veniamus nunc ad optimum virum, familiarem noſtrum, Cratippum. "Si ſine oculis, inquit, non poteſt extare officium "et munus oculorum, poſſunt autem aliquando oculi non fungi "ſuo munere; qui vel ſemel ita eſt uſus oculis, ut vera cerneret, "is habet ſenſum oculorum vera cernentium. Item igitur, ſi "ſine divinatione non poteſt officium et munus divinationis ex-"tare; poteſt autem, cum quis divinationem habeat, errare ali-"quando, nec vera cernere; ſatis eſt ad confirmandam divina-"tionem, ſemel aliquid ita eſſe divinatum, nihil ut fortuito ce-"cidiſſe videatur. Sunt autem ejus generis innumerabilia. Eſſe "igitur divinationem confitendum eſt.

Feſtive et breviter: ſed, cum bis ſumpſit quod voluit; etiam ſi faciles nos ad concedendum habuerit, id tamen, quod aſſumit, concedi nullo modo poteſt. "Si, inquit, aliquando oculi pec-"cent, tamen, quia recte aliquando viderint, ineſt in iis vis "videndi. Item, ſi quis ſemel aliquid dixerit, is etiam cum "peccet, tamen exiſtimandus ſit habere vim divinandi."

LIII. Vide, quæſo, Cratippe noſter, quam ſint iſta ſimilia; nam mihi non videntur. Oculi enim vera cernentes, utuntur natura atque ſenſu: animi ſi quando vel vaticinando vel ſomniando vera viderunt, uſi ſunt fortuna atque caſu. Niſi forte conceſſuros tibi exiſtimas eos, qui ſomnia pro ſomniis habent, ſi quando aliquod ſomnium verum evaſerit, non id fortuito accidiſſe. Sed demus tibi iſtas duas ſumptiones, ea quæ λήμματα appellant dialectici; ſed nos Latine loqui malumus: præſumptio tamen, quam πρόληψιν iidem vocant, non dabitur.

Aſſumit autem Cratippus hoc modo; *Sunt autem innumerabiles præſenſiones non fortuitæ.* At ego dico nullam. Vide, quanta ſit controverſia. Jam, aſſumptione non conceſſa, nulla concluſio eſt. At impudentes ſumus, qui, cum tam perſpicuum ſit, non concedamus. Quid eſt perſpicuum? Multa vera, inquit, evadere. Quid, quod multo plura falſa? Nonne ipſa varietas, quæ eſt propria fortunæ, fortunam eſſe cauſam, non naturam, docet? Deinde, ſi tua iſta concluſio, Cratippe, vera eſt; (tecum enim mihi res eſt) nonne intelligis eadem uti poſſe et haruſpices, et fulguratores, et interpretes oſtentorum, et augures, et ſortilegos, et Chaldæos? quorum generum nullum eſt, ex quo non aliquid, ſicut prædictum ſit, evaſerit. Ergo aut ea quoque genera divinandi ſunt, quæ tu rectiſſime improbas; aut, ſi ea non ſunt, non intelligo, cur hæc duo ſint, quæ relinquis. Qua ergo ratione hæc inducis, eâdem illa poſſunt eſſe, quæ tollis.

LIV. Quid vero habet auctoritatis furor iſte, quem divinum vocatis, ut, quæ ſapiens non videat, ea videat inſanus, et is, qui humanos ſenſus amiſerit, divinos aſſecutus ſit? Sibyllæ verſus obſervamus, quos illa furens fudiſſe dicitur; quorum interpres nuper falſâ quadam hominum famâ dicturus in ſenatu putabatur, eum, quem re vera regem habebamus, appellandum quoque eſſe *regem*, ſi ſalvi eſſe vellemus. Hoc ſi eſt in libris, in quem hominem, et in quod tempus eſt? Callide enim, qui illa compoſuit, perfecit, ut, quodcunque accidiſſet, prædictum videretur, hominum et temporum definitione ſublata. Adhibuit etiam latebram obſcuritatis, ut iidem verſus aliàs in aliam rem poſſe accommodari

viderentur. Non eſſe autem illud carmen furentis, cum ipſum poema declarat, (eſt enim magis artis et diligentiæ, quam incitatationis et motus) tum vero ea quæ ἀκροστιχὶς dicitur, cum deinceps ex primis verſus literis aliquid connectitur, ut in quibuſdam Ennianis, *Q. Ennius fecit.* Id certe magis eſt attenti animi, quam furentis. Atque in Sibyllinis ex primo verſu cujuſque ſententiæ primis literis illius ſententiæ carmen omne prætexitur. Hoc ſcriptoris eſt, non furentis; adhibentis diligentiam, non inſani. Quamobrem Sibyllam quidem ſepoſitam et conditam habeamus, ut, id quod proditum eſt a majoribus, injuſſu ſenatûs ne legantur quidem libri; valeantque ad deponendas potius, quam ad ſuſcipiendas religiones: et cum antiſtitibus agamus, ut quidvis potius ex illis libris, quam regem proferant; quem Romæ poſthæc nec Dii, nec homines eſſe patientur.

LV. At multi ſæpe vera vaticinati, ut Caſſandra,

Jamque mari magno . . . .

Eademque paulo poſt:

Eheu videte . . . .

Num igitur me cogis etiam fabulis credere? quæ delectationis habeant, quantum voles; verbis, ſententiis, numeris, cantibus adjuventur: auctoritatem quidem nullam debemus, nec fidem commentitiis rebus adjungere. Eodemque modo nec ego Publicio neſcio cui, nec Marciis vatibus, nec Apollinis opertis credendum exiſtimo; quorum partim ficta aperte, partim effutita temere, nunquam ne mediocri quidem cuiquam, non modo prudenti, probata ſunt.

Quid? inquies: remex ille de claſſe Coponii, nonne ea prædixit, quæ facta ſunt? Ille vero, et ea quidem, quæ omnes eo tempore, ne acciderent, timebamus. Caſtra enim in Theſſalia caſtris collata audiebamus; videbaturque nobis exercitus Cæſaris et audaciæ plus habere, quippe qui patriæ bellum intuliſſet; et roboris, propter vetuſtatem. Caſum autem prælii, nemo noſtrûm erat, quin timeret; ſed ita, ut conſtantibus hominibus par erat, non aperte. Ille autem Græcus, quid mirum, ſi magnitudine timoris, ut plerumque fit, a conſtantia, atque a

mente, atque a ſe ipſe diſceſſit? qua perturbatione animi, quæ, ſanus cum eſſet, timebat ne evenirent, ea demens eventura eſſe dicebat. Utrum tandem, per Deos atque homines! magis veriſimile eſt, veſanum remigem, an aliquem noſtrûm, qui ibi tum eramus, me, Catonem, Varronem, Coponium ipſum, conſilia Deorum immortalium perſpicere potuiſſe?

LVI. Sed jam ad te venio,

O ſancte Apollo, qui umbilicum certum terrarum obſides,
Unde ſuperſtitioſa primum ſæva evaſit vox fera.

Tuis enim oraculis Chryſippus totum volumen implevit, partim falſis, ut ego opinor; partim caſu veris, ut fit in omni oratione ſæpiſſime; partim flexiloquis, et obſcuris, ut interpres egeat interprete, et ſors ipſa ad ſortes referenda ſit; partim ambiguis, et quæ ad dialecticum deferenda ſint. Nam cum ſors illa edita eſt opulentiſſimo regi Aſiæ,

Crœſus Halym penetrans magnam pervertet opum vim;

hoſtium vim ſeſe perverſurum putavit, pervertit autem ſuam. Utrum igitur eorum accidiſſet, verum oraculum fuiſſet. Cur autem hoc credam unquam editum Crœſo? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? Num minus ille potuit de Crœſo, quam de Pyrrho, fingere Ennius? Quis enim eſt, qui credat, Apollinis ex oraculo Pyrrho eſſe reſponſum,

Aio te, Æacida, Romanos vincere poſſe.

Primum, latine Apollo nunquam locutus eſt. Deinde, iſta ſors inaudita Græcis eſt. Præterea, Pyrrhi temporibus jam Apollo verſus facere deſierat. Poſtremo, quanquam ſemper fuit, ut apud Ennium eſt,

ſtolidum genus Æacidarum,
Bellipotentes ſunt magi', quam ſapientipotentes;

tamen hanc amphiboliam verſûs intelligere potuiſſet, *vincere te Romanos*, nihilo magis in ſe, quam in Romanos, valere. Nam illa amphibolia, quæ Crœſum decepit, vel Chryſippum potuiſſet fallere; hæc vero ne Epicurum quidem.

LVII. Sed, quod caput eſt, cur iſto modo jam oracula Delphis non eduntur, non modo noſtra ætate, ſed jamdiu; ut modo

nihil poſſit eſſe contemptius? Hoc loco cum urgentur, evanuiſſe aiunt vetuſtate vim loci ejus, unde anhelitus ille terræ fieret, quo Pythia, mente incitata, oracula ederet. De vino, aut ſalſamento putes loqui, quæ evaneſcunt vetuſtate. De vi loci agitur, neque ſolum naturali, ſed etiam divina; quæ quo tandem modo evanuit? Vetuſtate, inquies. Quæ vetuſtas eſt, quæ vim divinam conficere poſſit? Quid tam divinum autem, quam afflatus ex terra mentem ita movens, ut eam providam rerum futurarum efficiat, ut ea non modo cernat multo ante, ſed etiam numero, verſuque pronuntiet? Quando autem iſta vis evanuit? an poſtquam homines minus creduli eſſe cœperunt? Demoſthenes quidem, qui abhinc annos prope CCC fuit, jam tum φιλιππίζειν Pythiam dicebat, id eſt, quaſi cum Philippo facere. Hoc autem eò ſpectabat, ut eam a Philippo corruptam diceret; quo licet exiſtimare, in aliis quoque oraculis Delphicis aliquid non ſinceri fuiſſe. Sed neſcio quomodo iſti philoſophi, ſuperſtitioſi, et pene fanatici, quidvis malle videntur, quam ſe non ineptos. Evanuiſſe mavultis, et extinctum eſſe id, quod ſi unquam fuiſſet, certe æternum eſſet, quam ea, quæ non ſunt credenda, non credere.

LVIII. Similis eſt error in ſomniis; quorum quidem defenſio repetita quam longe eſt! Divinos animos cenſent eſſe noſtros, eoſque eſſe tractos extrinſecus, animorumque conſentientium multitudine completum eſſe mundum: hac igitur mentis et ipſius divinitate, et conjunctione cum externis mentibus, cerni quæ ſint futura. Contrahi autem animum Zeno, et quaſi labi putat, atque concidere, et ipſum eſſe dormire. Jam Pythagoras et Plato, locupletiſſimi auctores, quo in ſomnis certiora videamus, præparatos quodam cultu atque victu proficiſci ad dormiendum jubent. Faba quidem Pythagorei utique abſtinuere; quaſi vero eo cibo mens, non venter, infletur. Sed neſcio quomodo nihil tam abſurde dici poteſt, quod non dicatur ab aliquo philoſophorum.

Utrum igitur cenſemus dormientium animos per ſemetipſos in ſomniando moveri, an, ut Democritus cenſet, externa et

adventitia viſione pulſari? Sive enim ſic eſt, ſive illo modo, videri poſſunt permulta ſomniantibus falſa pro veris. Nam et navigantibus moveri videntur ea, quæ ſtant; et quodam obtutu oculorum duo pro uno lucernæ lumina. Quid dicam, inſanis, quid ebriis quam multa falſa videantur? Quod ſi ejuſmodi viſis credendum non eſt, cur ſomniis credatur, neſcio. Nam tam licet de his erroribus, ſi velis, quam de ſomniis, diſputare: ut ea quæ ſtant, ſi moveri videantur, terræ motum ſignificare dicas, aut repentinam aliquam fugam; gemino autem lucernæ lumine declarari, diſſenſionem ac ſeditionem moveri.

LIX. Jam ex inſanorum aut ebriorum viſis innumerabilia conjecturâ trahi poſſunt, quæ futura videantur. Quis eſt enim, qui totum diem jaculans non aliquando collineet? Totas noctes dormimus; neque ulla eſt fere, qua non ſomniemus: et miramur, aliquando id, quod ſomniarimus, evadere? Quid eſt tam incertum, quam talorum jactus? tamen nemo eſt, quin, ſæpe jactans, Venereum jaciat aliquando, nonnunquam etiam iterum, ac tertium: num igitur, ut inepti, Veneris id fieri impulſu malumus, quam caſu, dicere? Quod ſi, cæteris temporibus, falſis viſis credendum non eſt; non video, quid præcipui ſomnus habeat, in quo valeant falſa pro veris.

Quod ſi ita natura paratum eſſet, ut ea dormientes agerent quæ ſomniarent, alligandi omnes eſſent qui cubitum irent: majores enim, quam ulli inſani, efficerent motus ſomniantes. Quod ſi inſanorum viſis fides non eſt habenda, quia falſa ſunt; cur credatur ſomniantium viſis, quæ multo etiam perturbatiora ſunt, non intelligo. An, quod inſani ſua viſa conjectori non narrant, narrant qui ſomniaverunt? Quæro etiam, ſi velim ſcribere quid, aut legere, aut canere vel voce, vel fidibus, aut geometricum quiddam, aut phyſicum, aut dialecticum explicare, ſomniumne expectandum ſit, an ars adhibenda, ſine qua nihil earum rerum nec fieri nec expediri poteſt? Atqui, ne ſi navigare quidem velim, ita gubernarem, ut ſomniaverim: præſens enim pœna ſit. Quî igitur convenit, ægros a conjectore ſomniorum potius, quam a medico, petere medicinam? An Æſculapius, an Serapis poteſt

nobis præſcribere per ſomnium curationem valetudinis; Neptunus gubernantibus non poteſt? Et, ſi ſine medico medicinam dabit Minerva; Muſæ ſcribendi, legendi, cæterarum artium ſcientiam ſomniantibus non dabunt? At ſi curatio daretur valetudinis, hæc quoque, quæ dixi, darentur: quæ quoniam non dantur, medicina non datur: qua ſublata, tollitur omnis auctoritas ſomniorum.

LX. Sed hæc quoque in promptu fuerint: nunc interiora videamus. Aut enim divina vis quædam, conſulens nobis, ſomniorum ſignificationes facit; aut conjectores ex quadam convenientia et conjunctione naturæ, quam vocant συμπάθειαν, quid cuique rei conveniat, ex ſomniis, et quid quamque rem ſequatur, intelligunt; aut eorum neutrum eſt, ſed quædam obſervatio conſtans atque diuturna eſt, cum quid viſum ſecundùm quietem ſit, quid evenire, et quid ſequi ſoleat.

Primùm intelligendum eſt, nullam vim eſſe divinam effectricem ſomniorum. Atque illud quidem perſpicuum eſt, nulla viſa ſomniorum proficiſci a numine Deorum: noſtrâ enim cauſâ Dii id facerent, ut providere futura poſſemus. Quotus igitur eſt quiſque, qui ſomniis pareat? qui intelligat? qui meminerit? Quam multi vero, qui contemnant, eamque ſuperſtitionem imbecilli animi atque anilis putent? Quid eſt igitur, cur his hominibus conſulens Deus, ſomniis moneat eos, qui illa non modo curâ, ſed ne memoriâ quidem, digna ducant? Nec enim ignorare Deus poteſt, qua mente quiſque ſit; nec fruſtra, ac ſine cauſa quid facere, dignum Deo eſt: quod abhorret etiam ab hominis conſtantia. Ita, ſi pleraque ſomnia aut ignorantur, aut negliguntur; aut neſcit hoc Deus, aut fruſtra ſomniorum ſignificatione utitur. Sed horum neutrum in Deum cadit: nihil igitur a Deo ſomniis ſignificari fatendum eſt.

LXI. Illud etiam requiro, cur, ſi Deus iſta viſa nobis providendi cauſa dat, non vigilantibus potius det, quam dormientibus. Sive enim externus et adventitius pulſus animos dormientium commovet, ſive per ſe ipſi animi moventur, ſive quæ cauſa alia eſt, cur ſecundum quietem aliquid videre, audire, agere videamur,

eadem cauſa vigilantibus eſſe poterat; idque ſi noſtrâ cauſâ Dii ſecundum quietem facerent, vigilantibus idem facerent; præſertim cum Chryſippus, Academicos refellens, permulto clariora et certiora eſſe dicat, quæ vigilantibus videantur, quam quæ ſomniantibus. Fuit igitur divina beneficentia dignius, cum conſulerent nobis, clariora viſa dare vigilanti, quam obſcuriora per ſomnium; quod quoniam non fit, ſomnia divina putanda non ſunt.

Jam vero quid opus eſt circuitione et amfractu, ut ſit utendum interpretibus ſomniorum potius, quam directò? Deus, ſi quidem nobis conſulebat, *Hoc facito, Hoc ne feceris*, diceret; idque viſum vigilanti potius, quam dormienti daret.

Jam vero quis dicere audeat, vera omnia eſſe ſomnia? *Aliquot ſomnia vera*, inquit Ennius, *ſed omnia non eſt neceſſe*.

LXII. Quæ eſt tandem iſta diſtinctio? quæ vera, quæ falſa habet? et, ſi vera a Deo mittuntur, falſa unde naſcuntur? Nam ſi ea quoque divina, quid inconſtantius Deo? quid inſcitius autem eſt, quam mentes mortalium falſis et mendacibus viſis concitare? Sin vera viſa, divina ſunt; falſa autem et inania, humana; quæ eſt iſta deſignandi licentia, ut hoc Deus, hoc natura fecerit potius, quam aut omnia Deus, (quod negatis,) aut omnia natura? Quod quoniam illud negatis, hoc neceſſario confitendum eſt. Naturam autem eam dico, qua nunquam animus inſiſtens, agitatione et motu eſſe vacuus poteſt. Is, cùm languore corporis, nec membris uti, nec ſenſibus poteſt, incidit in viſa varia et incerta ex reliquiis, ut ait Ariſtoteles, inhærentibus earum rerum, quas vigilans geſſerit, aut cogitarit; quarum perturbatione mirabiles interdum exiſtunt ſpecies ſomniorum. Quæ ſi alia falſa, alia vera; qua nota internoſcantur, ſcire ſane velim. Si nulla eſt; quid iſtos interpretes audiamus? Sin quæpiam eſt; aveo audire, quæ ſit. Sed hærebunt.

LXIII. Venit enim jam in contentionem, utrum ſit probabilius, Deoſne immortales, rerum omnium præſtantia excellentes, concurſare omnium mortalium, qui ubique ſunt, non modo lectos, verum etiam grabatos, et, cum ſtertentes aliquos viderint, objicere his viſa quædam tortuoſa et obſcura, quæ illi exterriti

ſomnio ad conjectorem mane deferant; an natura fieri, ut mobiliter animus agitatus, quod vigilans viderit, dormiens videre videatur. Utrum philoſophia dignius, ſagarum ſuperſtitione iſta interpretari, an explicatione naturæ? Ut, ſi jam fieri poſſit conjectura vera ſomniorum, tamen iſti, qui profitentur, eam facere non poſſint: ex leviſſimo enim et indoctiſſimo genere conſtant. Stoici autem tui negant quemquam, niſi ſapientem, divinum eſſe poſſe.

Chryſippus quidem divinationem definit his verbis, *Vim cognoſcentem, et videntem, et explicantem ſigna, quæ a Diis hominibus portendantur:* officium autem eſſe ejus, prænoſcere, Dii erga homines mente qua ſint, quidque ſignificent; quemadmodumque ea procurentur, atque expientur. Idemque ſomniorum conjectionem definit hoc modo, *Eſſe vim cernentem et explanantem, quæ a Diis hominibus ſignificentur in ſomnis.* Quid ergo? ad hæc mediocri opus eſt prudentia, an et ingenio præſtanti, et eruditione perfecta? Talem autem cognovimus neminem.

LXIV. Vide igitur, ne, etiam ſi divinationem tibi eſſe conceſſero, quod nunquam faciam, neminem tamen divinum reperire poſſimus. Qualis autem iſta mens eſt Deorum, ſi neque ea nobis ſignificant in ſomnis, quæ ipſi per nos intelligamus; neque ea, quorum interpretes habere poſſimus? Similes enim ſunt Dii, ſi ea nobis objiciunt, quorum nec ſcientiam, neque explanatorem habeamus, tanquam ſi Pœni aut Hiſpani in ſenatu noſtro loquerentur ſine interprete.

Jam vero quo pertinent obſcuritates et ænigmata ſomniorum? Intelligi enim a nobis Dii velle debebant ea, quæ noſtrâ cauſâ nos monerent. [Quid? poeta nemo, nemo phyſicus, obſcurus? Ille vero nimis etiam obſcurus Euphorion: at non Homerus: uter igitur melior? Valde Heraclitus obſcurus; minime Democritus: num igitur conferendi? Meâ cauſâ me mones, quod non intelligam? Quid me igitur mones? Ut ſi quis medicus ægroto imperet, ut ſumat

Terrigenam, herbigradam, domi-portam, ſanguine caſſam,

potius quam hominum more, cochleam, dicere. Nam Pacuvianus Amphio,

Quadrupes tardigrada, agreſtis, humilis, aſpera,
Capite brevi, cervice anguina, adſpectu truci,
Eviſcerata, inanima, cum animali ſono,

cum dixiſſet obſcurius, tum Attici reſpondent; Non intelligimus, niſi aperte dixeris. At ille uno verbo, Teſtudo. Non potueras hoc igitur a principio, cithariſta, dicere?

LXV. Defert ad conjectorem quidam, ſomniaſſe ſe, ovum pendere ex faſcia lecti ſui cubicularis. Eſt hoc in Chryſippi libro ſomnium. Reſpondit conjector, theſaurum defoſſum eſſe ſub lecto. Fodit; invenit auri aliquantum, idque circumdatum argento. Miſit conjectori quantulum viſum eſt de argento. Tum ille, Nihilne, inquit, de vitello? Id enim ei ex ovo videbatur aurum declaraſſe; reliquum, argentum. Nemone igitur unquam alius ovum ſomniavit? Cur ergo hic neſcio quis theſaurum ſolus invenit? Quam multi inopes, digni præſidio Deorum, nullo ſomnio ad theſaurum reperiendum admonentur? Quam autem ob cauſam tam eſt obſcure admonitus, ut ex ovo naſceretur theſauri ſimilitudo, potius, quam aperte theſaurum quærere juberetur; ſicut aperte Simonides vetitus eſt navigare? Ergo obſcura ſomnia minime conſentanea ſunt majeſtati Deorum.

LXVI. Ad aperta et clara veniamus, quale eſt de illo interfecto a Caupone Megaris; quale de Simonide, qui ab eo, quem humarat, vetitus eſt navigare; quale etiam de Alexandro, (quod a te præteritum eſſe miror) qui, cum Ptolemæus, familiaris ejus, in prælio telo venenato ictus eſſet, eoque vulnere ſummo cum dolore moreretur, Alexander aſſidens ſomno eſt conſopitus. Tum ſecundum quietem viſus ei dicitur draco is, quem mater Olympias alebat, radiculam ore ferre, et ſimul dicere, quo illa loci naſceretur; neque is longe aberat ab eo loco: ejus autem eſſe vim tantam, ut Ptolemæum facile ſanaret. Cum Alexander experrectus narraſſet amicis ſomnium, emiſiſſe qui illam radiculam quærerent; qua inventa, et Ptolemæus ſanatus dicitur, et multi milites, qui erant eodem genere teli vulnerati.

Multa etiam ſunt a te ex hiſtoriis prolata ſomnia, matris Phalaridis, Cyri ſuperioris, matris Dionyſii, Pœni Hamilcaris,

Annibalis, P. Decii; pervulgatum jam illud de præſule: Gracchi etiam, et recens Cæciliæ, Balearici filiæ, ſomnium. Sed hæc externa, ob eamque cauſam ignota nobis ſunt: nonnulla etiam ficta fortaſſe: quis enim auctor iſtorum? De noſtris ſomniis quid habemus dicere? Tu de merſo me et equo ad ripam; ego de Mario cum faſcibus leaureatis me in ſuum deduci jubente monumentum.

LXVII. Omnium ſomniorum, Quinte, una ratio eſt; quæ, per Deos immortales! videamus ne noſtra ſuperſtitione et depravatione ſuperetur. Quem enim tu Marium viſum a me putas? Speciem, credo, ejus, et imaginem, ut Democrito videtur. Unde profectam imaginem? a corporibus enim ſolidis, et a certis figuris vult fluere imagines. Quod igitur Marii corpus erat? Ex eo, inquit, quod fuerat. Plena ſunt imaginum omnia. Iſta igitur me imago Marii in campum Atinatem perſequebatur; nulla enim ſpecies cogitari poteſt, niſi pulſu imaginum. Quid ergo? iſtæ imagines ita nobis dicto audientes ſunt, ut ſimul atque velimus, accurrant? Etiamne earum rerum, quæ nullæ ſunt? Quæ eſt enim forma tam inuſitata, tam nulla, quam non ſibi ipſe fingere animus poſſit? ut, quæ nunquam vidimus, ea tamen informata habeamus, oppidorum ſitus, hominum figuras. Num igitur, cum aut muros Babylonis, aut Homeri faciem cogito, imago illorum me aliqua pellit? Omnia igitur, quæ volumus, nota nobis eſſe poſſunt. Nihil eſt enim, de quo cogitare nequeamus. Nullæ ergo imagines obrepunt in animos dormientium extrinſecus, nec omnino fluunt illæ; nec cognovi quemquam, qui majore auctoritate nihil diceret. Animorum eſt ea vis, eaque natura, ut vigeant vigilantes, nullo adventitio pulſu, ſed ſuo motu, incredibili quadam celeritate. Hi, cum ſuſtinentur membris, et corpore, et ſenſibus, omnia certiora cernunt, cogitant, ſentiunt. Cum autem hæc ſubtracta ſunt, deſertuſque eſt animus languore corporis, tum agitatur ipſe per ſeſe. Itaque in eo et formæ verſantur, et actiones; et multa audiri, multa dici, videntur. Hæc ſcilicet in imbecillo remiſſoque animo, multa omnibus modis confuſa et variata verſantur; maximeque reliquiæ earum rerum moventur

in animis, et agitantur, de quibus vigilantes aut cogitavimus, aut egimus; ut mihi temporibus illis multum in animo Marius verſabatur, recordanti, quam ille gravem ſuum caſum magno animo, quam conſtanti tuliſſet. Hanc credo cauſam de illo ſomniandi fuiſſe.

LXVIII. Tibi autem de me cum ſollicitudine cogitanti ſubito ſum viſus emerſus e flumine. Inerant enim in utriuſque noſtrûm animis vigilantium cogitationum veſtigia. At quædam adjuncta ſunt: ut mihi de monumento Marii; tibi, quod equus, in quo ego vehebar, mecum una demerſus rurſus apparuit. An tu cenſes ullam anum tam deliram futuram fuiſſe, ut ſomniis crederet, niſi iſta caſu nonnunquam, forte, temere concurrerent? Alexandro draco loqui viſus eſt. Poteſt omnino hoc eſſe falſum, poteſt verum; ſed utrum ſit, non eſt mirabile: non enim audivit ille draconem loquentem, ſed eſt viſus audire; et quidem, quo majus ſit, cum radicem ore teneret, locutus eſt. Sed nihil eſt magnum ſomnianti. Quæro autem, cur Alexandro tam illuſtre ſomnium, tam certum, nec huic eidem aliàs, nec multa cæteris. Mihi quidem, præter hoc Marianum, nihil ſane, quod meminerim. Fruſtra igitur conſumptæ tot noctes tam longa in ætate. Nunc quidem propter intermiſſionem forenſis operæ, et lucubrationes detraxi, et meridiationes addidi, quibus uti antea non ſolebam: nec tam multum dormiens, ullo ſomnio ſum admonitus, tantis præſertim de rebus: nec mihi magis uſquam videor, quam cum aut in foro magiſtratus, aut in curia ſenatum video, ſomniare.

LXIX. Etenim (ex diviſione hoc ſecundum eſt) quæ eſt continuatio conjunctioque naturæ, quam, ut dixi, vocant συμπάθειαν, ejuſmodi, ut theſaurus ex ovo intelligi debeat? Nam medici ex quibuſdam rebus et advenientes, et creſcentes morbos intelligunt: nonnullas etiam valetudinis ſignificationes; ut hoc ipſum, pleni enectine ſimus, ex quodam genere ſomniorum intelligi poſſe dicunt. Theſaurus vero, et hæreditas, et honos, et victoria, et multa generis ejuſdem, qua cum ſomniis naturali cognatione junguntur? Dicitur quidam, cum in ſomnis complexu Venereo

jungeretur, calculos ejeciſſe. Video ſympathiam: viſum eſt enim tale objectum dormienti, ut id, quod evenit, naturæ vis, non opinio erroris, effecerit. Quæ igitur natura obtulit illam ſpeciem Simonidi, a qua vetaretur navigare? aut quid naturæ copulatum habuit Alcibiadis, quod ſcribitur, ſomnium? qui, paulo ante interitum, viſus eſt in ſomnis amicæ eſſe amictus amiculo. Is cum eſſet projectus inhumatus, ab omnibuſque deſertus jaceret; amica corpus ejus texit ſuo pallio. Ergo hoc inerat in rebus futuris, et cauſas naturales habebat? An, et ut videretur, et ut eveniret, caſus effecit?

LXX. Quid? ipſorum interpretum conjecturæ, nonne magis ingenia declarant eorum, quam vim conſenſumque naturæ? Curſor ad Olympia proficiſci cogitans, viſus eſt in ſomnis curru quadrigarum vehi. Mane ad conjectorem. At ille, Vinces, inquit. Id enim celeritas ſignificat, et vis equorum. Poſt idem ad Antiphontem. Is autem, Vincare, inquit, neceſſe eſt. An non intelligis quatuor ante te cucurriſſe? Ecce alius curſor (atque horum ſomniorum, et talium plenus eſt Chryſippi liber; plenus Antipatri: ſed ad curſorem redeo) ad interpretem detulit, aquilam ſe in ſomnis viſum eſſe factum. At ille, Viciſti; iſta enim avi volat nulla vehementius. Huic equidem Antipho, Tu vero, inquit, te victum eſſe non vides? Iſta enim avis inſectans alias aves et agitans, ſemper ipſa poſtrema eſt.

Parere quædam matrona cupiens, dubitans eſſetne prægnans, viſa eſt in quiete obſignatam habere naturam. Retulit. Negavit eam, quoniam obſignata fuiſſet, concipere potuiſſe. At alter prægnantem eſſe dixit: nam inane obſignari nihil ſolere. Quæ eſt iſta ars conjectoris, eludentis ingenio? An ea, quæ dixi, et innumerabilia, quæ collecta habent Stoici, quidquam ſignificant, niſi acumen hominum, ex ſimilitudine aliqua, conjecturam modo huc, modo illuc ducentium? Medici ſigna quædam habent ex venis et ex ſpiritu ægroti; multiſque ex aliis futura præſentiunt. Gubernatores cum exſultantes loligines viderint, aut delphinos ſe in portum conjicientes, tempeſtatem ſignificari

putant. Hæc ratione explicari, et ad naturam facile revocari poſſunt: ea vero, quæ paulo ante dixi, nullo modo.

LXXI. At enim obſervatio diuturna, (hæc enim pars una reſtat) notandis rebus fecit artem. An tandem ſomnia obſervari poſſunt? quonam modo? ſunt enim innumerabiles varietates. Nihil tam præpoſtere, tam incondite, tam monſtroſe cogitari poteſt, quod non poſſimus ſomniare. Quo modo igitur hæc infinita et ſemper nova, aut memoria complecti, aut obſervando notare poſſumus? Aſtrologi motus errantium ſtellarum notaverunt: inventus eſt enim ordo in iis ſtellis, qui non putabatur. Cedò tandem qui ſit ordo, aut quæ concurſatio ſomniorum? Quo modo autem diſtingui poſſunt vera ſomnia a falſis, cum eadem et aliis aliter evadant, et iiſdem non ſemper eodem modo? Ut mihi mirum videatur, cum mendaci homini ne verum quidem dicenti credere ſoleamus, quo modo iſti, ſi ſomnium verum evaſit aliquod, non ex multis potius uni fidem derogant, quam ex uno innumerabilia confirmant.

Si igitur neque Deus eſt effector ſomniorum, neque naturæ ſocietas ulla cum ſomniis, neque obſervatione inveniri potuit ſcientia; effectum eſt, ut nihil prorſus ſomniis tribuendum ſit: præſertim cum illi ipſi, qui ea vident, nihil divinent; ii qui interpretantur, conjecturam adhibeant, non naturam; caſus autem innumerabilibus pene ſeculis in omnibus plura mirabilia, quam in ſomniorum viſis effecerit; neque conjecturâ, quæ in varias partes duci poteſt, nonnunquam etiam in contrarias, quidquam ſit incertius.

LXXII. Explodatur hæc quoque ſomniorum divinatio pariter cum cæteris. Nam, ut vere loquamur, ſuperſtitio fuſa per gentes oppreſſit omnium fere animos, atque hominum imbecillitatem occupavit. Quod et in iis libris dictum eſt, qui ſunt de natura Deorum; et hac diſputatione id maxime egimus. Multum enim et nobiſmet ipſis, et noſtris profuturi videbamur, ſi eam funditus ſuſtuliſſemus. Nec vero (id enim diligenter intelligi volo) ſuperſtitione tollendâ, religio tollitur. Nam et majorum inſtituta tueri ſacris cæremoniiſque retinendis, ſapientis eſt; et eſſe præſtantem

aliquam, æternamque naturam, et eam ſuſpiciendam, admirandamque hominum generi, pulchritudo mundi, ordoque rerum cæleſtium cogit confiteri. Quamobrem, ut religio propaganda etiam eſt, quæ eſt juncta cum cognitione naturæ, ſic ſuperſtitionis ſtirpes omnes ejiciendæ. Inſtat enim et urget, et quo te cunque verteris, perſequitur; ſive tu vatem, ſive tu omen, audieris; ſive immolaris, ſive avem aſpexeris; ſi Chaldæum, ſi haruſpicem videris; ſi fulſerit, ſi tonuerit, ſi tactum aliquid erit de cælo, ſi oſtenti ſimile natum, factumve quippiam; quorum neceſſe eſt plerumque aliquid eveniat: ut nunquam liceat quieta mente conſiſtere.

Perfugium videtur omnium laborum, et ſollicitudinum eſſe ſomnus: at ex eo ipſo plurimæ curæ metuſque naſcuntur; qui quidem ipſi per ſe minus valerent, et magis contemnerentur, niſi ſomniorum patrocinium philoſophi ſuſcepiſſent, nec ii quidem contemptiſſimi, ſed in primis acuti, et conſequentia, et repugnantia videntes; qui prope jam abſoluti et perfecti putantur. Quorum licentiæ niſi Carneades reſtitiſſet, haud ſcio, an ſoli jam philoſophi judicarentur: cum quibus omnis fere nobis diſceptatio contentioque eſt; non quod eos maxime contemnamus, ſed quod videntur acutiſſime ſententias ſuas, prudentiſſimeque defendere. Cum autem proprium ſit Academiæ, judicium ſuum nullum interponere, ea probare quæ ſimillima veri videantur, conferre cauſas, et, quid in quamque ſententiam dici poſſit, expromere; nulla adhibita ſua auctoritate, judicium audientium relinquere integrum ac liberum; tenebimus hanc conſuetudinem a Socrate traditam; eaque inter nos, ſi tibi, Quinte frater, placebit, quam ſæpiſſime utemur. Mihi vero, inquit ille, nihil poteſt eſſe jucundius. Quæ cum eſſent dicta, ſurreximus.

DE FATO.

PRINCIPIUM DEEST.

I. QUIA pertinet ad mores, quos ἦθος illi vocant, nos eam partem philoſophiæ, de moribus, appellare ſolemus: ſed decet augentem linguam Latinam, nominare moralem: explicandaque vis eſt ratioque enuntiationum, quæ Græci ἀξιώματα vocant: quæ de re futura cum aliquid dicunt, deque eo, quod poſſit fieri, aut non poſſit, quam vim habeant, obſcura quæſtio eſt, quam περὶ δυνατῶν philoſophi appellant; totaque eſt λογικὴ, quam rationem diſſerendi voco. Quod autem in aliis libris feci, qui ſunt de natura Deorum, itemque in his quos de divinatione edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur; id in hac diſputatione de fato, caſus quidam, ne facerem, impedivit. Nam cum eſſem in Puteolano, Hirtiuſque noſter, Conſul deſignatus, iiſdem in locis, vir nobis amiciſſimus, et iis ſtudiis, in quibus nos a pueritia viximus, deditus, multùm una eramus; maxime nos quidem exquirentes ea conſilia, quæ ad pacem, et ad concordiam civium pertinerent. Cum enim omnes poſt interitum Cæſaris novarum perturbationum cauſæ quæri viderentur, hiſque eſſe occurrendum putaremus, omnis fere noſtra in iis deliberationibus conſumebatur oratio; idque et ſæpe alias, et quodam liberiore, quàm ſolebat, et magis vacuo ab interventoribus die, cum ad me ille veniſſet, primò ea, quæ erant quotidiana, et quaſi legitima nobis, de pace, et de otio.

II. Quibus actis, Quid ergo? inquit ille, quoniam oratorias exercitationes non tu quidem, ut ſpero, reliquiſti, ſed certe philoſophiam illis antepoſuiſti, poſſumne aliquid audire? Tu vero, inquam, vel audire, vel dicere. Nec enim (quod recte exiſtimas) oratoria illa ſtudia deſerui, quibus etiam te incendi, quanquam flagrantiſſimum, acceperam; nec ea, quæ nunc tracto, minuunt, ſed augent potius, illam facultatem. Nam cum hoc genere philoſophiæ, quod nos ſequimur, magnam habet orator ſocietatem: ſubtilitatem enim ab Academia mutuatur, et ei viciſſim reddit ubertatem orationis, et ornamenta dicendi. Quamobrem, inquam, quoniam utriuſque ſtudii noſtra poſſeſſio eſt, hodie, utro frui malis, optio ſit tua.

Tum Hirtius, Gratiſſimum, inquit, et tuorum omnium ſimile: nihil enim unquam abnuit meo ſtudio voluntas tua. Sed, quoniam rhetorica mihi veſtra ſat nota, teque in iis et audivimus ſæpe, et audiemus; atque hanc Academicorum, contra propoſitum diſputandi, conſuetudinem indicant te ſuſcepiſſe Tuſculanæ diſputationes; ponere aliquid, ad quod audiam, ſi tibi non eſt moleſtum, volo.

An mihi, inquam, poteſt quidquam eſſe moleſtum, quod tibi gratum futurum ſit? Sed ita audies, ut Romanum hominem, ut timide ingredientem ad hoc genus diſputandi, ut longo intervallo hæc ſtudia repetentem.

Ita, inquit, audiam te diſputantem, ut ea lego quæ ſcripſiſti: proinde ordire.

III. * * * Conſideramus hic * * * quorum in aliis, ut in Antipatro poeta, ut in brumali die natis, ut in ſimul ægrotantibus fratribus, ut in urina, ut in unguibus, ut in reliquis ejuſmodi, naturæ contagio valet; quam ego non tollo: vis eſt nulla fatalis. In aliis autem fortuita quædam eſſe poſſunt, ut in illo naufrago, ut in Icadio, ut in Daphita. Quædam etiam Poſidonius (pace magiſtri dixerim) comminiſci videtur. Sunt, inquam, quidem abſurda. Quid enim? Si Daphitæ fatum fuit ex equo cadere, atque ita perire; ex hocne equo, qui, cum equus non eſſet, nomen habebat alienum? Aut Philippus haſce in capulo

quadrigulas vitare monebatur? quaſi vero capulo ſit occiſus. Quid autem magnum, et naufragum illum ſine nomine in rivo eſſe lapſum? quanquam huic quidem hic ſcribit prædictum in aqua eſſe pereundum. Ne hercule Icadii quidem prædonis video fatum ullum; nihil enim ſcribit ei prædictum. Quid mirum igitur, ex ſpelunca ſaxum in crura ejus incidiſſe? Puto enim, etiam ſi Icadius tum in ſpelunca non fuiſſet, ſaxum tamen illud caſurum fuiſſe. Nam aut nihil eſt omnino fortuitum, aut hoc ipſum potuit evenire fortunâ. Quæro igitur, (atque hoc late patebit) ſi fati omnino nullum nomen, nulla natura, nulla vis eſſet, et forte, temere, caſu, aut pleraque fierent, aut omnia; num aliter, ac nunc eveniunt, evenirent? Quid ergo attinet inculcare fatum, cum ſine fato ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur?

IV. Sed Poſidonium, ſicut æquum eſt, cum bona gratia dimittamus: ad Chryſippi laqueos revertamur. Cui primum quidem de ipſa rerum contagione reſpondeamus: reliqua poſtea perſequemur. Inter locorum naturas quantùm interſit, videmus; alios eſſe ſalubres, alios peſtilentes; in aliis eſſe pituitoſos et quaſi redundantes, in aliis exſiccatos atque aridos; multaque ſunt alia, quæ inter locum et locum plurimùm differunt. Athenis tenue cælum, ex quo acutiores etiam putantur Attici; craſſum Thebis, itaque pingues Thebani et valentes. Tamen neque illud tenue cælum efficiet, ut aut Zenonem quis, aut Arceſilam, aut Theophraſtum audiat; neque craſſum, ut Nemeâ potius, quam Iſthmo, victoriam petat.

Disjunge longius. Quid enim loci natura afferre poteſt, ut in porticu Pompeii potius, quam in campo, ambulemus? tecum, quam cum alio? Idibus potius, quam Kalendis? Ut igitur ad quaſdam res natura loci pertinet aliquid, ad quaſdam autem nihil; ſic affectio aſtrorum valeat, ſi vis, ad quaſdam res; ad omnes certe non valebit. At enim quoniam in naturis hominum diſſimilitudines ſunt, ut alios dulcia, alios ſubamara, delectent; alii libidinoſi, alii iracundi, aut crudeles, aut ſuperbi ſint; alii talibus vitiis abhorreant; quoniam igitur, inquit, tantum natura

a natura diſtat, quid mirum eſt, has diſſimilitudines ex differentibus cauſis eſſe factas ?

V. Hæc differens, qua de re agatur, et in quo cauſa conſiſtat, non videt. Non enim, ſi alii ad alia propenſiores ſint propter cauſas naturales et antecedentes, idcirco etiam noſtrarum voluntatum atque appetitionum ſunt cauſæ naturales et antecedentes; nam nihil eſſet in noſtra poteſtate, ſi res ita ſe haberet. Nunc vero fatemur, acuti hebeteſne, valentes imbecilline ſimus, non eſſe id in nobis. Qui autem ex eo cogi putat, ne ut ſedeamus quidem, aut ambulemus, voluntatis eſſe; is non videt, quæ quamque rem res conſequatur. Ut enim et ingenioſi et tardi ita naſcantur antecedentibus cauſis, itemque valentes et imbecilli; non ſequitur tamen, ut etiam ſedere, et ambulare, et rem agere aliquam, principalibus cauſis definitum et conſtitutum ſit.

Stilponem, Megareum philoſophum, acutum ſane hominem et probatum temporibus illis accepimus. Hunc ſcribunt ipſius familiares et ebrioſum et mulieroſum fuiſſe; neque hoc ſcribunt vituperantes, ſed potius ad laudem. Vitioſam enim naturam ab eo ſic edomitam et compreſſam eſſe doctrinâ, ut nemo unquam vinolentum illum, nemo in eo libidinis veſtigium, viderit. Quid? Socratem nonne legimus quemadmodum notarit Zopyrus, phyſiognomon, qui ſe profitebatur hominum mores naturaſque ex corpore, oculis, vultu, fronte pernoſcere? Stupidum eſſe Socratem dixit, et bardum, quod jugula concava non haberet: obſtructas eas partes et obturatas eſſe dicebat. Addidit etiam, mulieroſum; in quo Alcibiades cachinnum dicitur ſuſtuliſſe. Sed hæc ex naturalibus cauſis vitia naſci poſſunt: exſtirpari autem et funditus tolli, ut is ipſe, qui ad ea propenſus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non eſt id poſitum in naturalibus cauſis, ſed in voluntate, ſtudio, diſciplina: quæ tolluntur omnia, ſi vis et natura fati ex divinationis ratione firmabitur.

VI. Etenim ſi eſt divinatio, qualibuſnam a perceptis artis proficiſcitur? Percepta appello, quæ dicuntur Græce *θεωρήματα*. Non enim credo nullo percepto aut cæteros artifices verſari in ſuo munere, aut eos, qui divinatione utantur, futura prædicere. Sint

igitur aſtrologorum percepta hujuſmodi; Si quis, verbi cauſa, oriente Canicula natus eſt, is in mari non morietur. Vigila, Chryſippe, ne tuam cauſam, in qua tibi cum Diodoro, valente dialectico, magna luctatio eſt, deſeras. Si enim eſt verum, quod ita connectitur, Si quis oriente Canicula natus eſt, in mari non morietur; illud quoque verum eſt, Si Fabius oriente Canicula natus eſt, Fabius in mari non morietur. Pugnant ergo hæc inter ſe, Fabium oriente canicula natum eſſe, et Fabium in mari moriturum: et quoniam certum in Fabio ponitur, ortum eſſe eum Canicula oriente, hæc quoque pugnant, et eſſe Fabium, et in mari eſſe moriturum. Ergo hæc quoque conjunctio eſt ex repugnantibus, *Et eſt Fabius, et in mari Fabius morietur:* quod ut propoſitum eſt, ne fieri quidem poteſt. Ergo illud, Morietur in mari Fabius, ex eo genere eſt, quod fieri non poteſt. Omne igitur, quod falſum dicitur in futuro, id fieri non poteſt.

VII. At hoc, Chryſippe, minime vis; maximeque tibi de hoc ipſo cum Diodoro certamen eſt. Ille enim id ſolum fieri poſſe dicit, quod aut ſit verum, aut futurum ſit verum: et, quidquid futurum ſit, id dicit fieri neceſſe eſſe; et, quidquid non ſit futurum, id negat fieri poſſe. Tu, et quæ non ſint futura, poſſe fieri dicis, ut frangi hanc gemmam, etiam ſi id nunquam futurum ſit: neque neceſſe fuiſſe Cypſelum regnare Corinthi, quanquam id milleſimo ante anno Apollinis oraculo editum eſſet. At ſi iſta comprobabis divina prædicta; et quæ falſa in futuris dicentur, in his habemus, ut ea fieri non poſſint: ut, ſi dicatur, Africanum Carthagine potiturum: et, ſi vere dicatur de futuro, idque ita futurum ſit, dicas eſſe neceſſarium. Quæ eſt tota Diodori vobis inimica ſententia. Et enim ſi illud vere connectitur, Si oriente Canicula natus es, in mari non morieris; primumque, quod eſt in connexo, Natus es oriente Canicula, neceſſarium eſt; (omnia enim vera in præteritis, neceſſaria ſunt, ut Chryſippo placet, diſſentienti a magiſtro Cleanthe, quia ſunt immutabilia, nec in falſum e vero præterita poſſunt converti) ſi igitur quod primum in connexo eſt, neceſſarium eſt; fit etiam

quod conſequitur, neceſſarium. Quanquam hoc Chryſippo non videtur valere in omnibus. Sed tamen, ſi naturalis eſt cauſa, cur in mari Fabius non moriatur, in mari Fabius mori non poteſt.

VIII. Hoc loco Chryſippus æſtuans falli ſperat Chaldæos, cæteroſque divinos, neque eos uſuros eſſe conjunctionibus, ut ita ſua percepta pronuntient, Si quis natus eſt oriente Canicula, is in mari non morietur; ſed potius ita dicant, Non et natus eſt quis oriente Canicula, et is in mari morietur. O licentiam jocularem! ne ipſe incidat in Diodorum, docet Chaldæos, quo pacto eos exponere percepta oporteat. Quæro enim, ſi Chaldæi ita loquantur, ut negationes infinitarum conjunctionum potius, quam infinita connexa ponant; cur idem medici, cur geometræ, cur reliqui facere non poſſint? Medicus in primis, quod erit ei perſpectum in arte, non ita proponet, Si cui venæ ſic moventur, is habet febrem; ſed potius illo modo, Non ei venæ ſic moventur, et febrem is non habet: itemque geometres non ita dicet, Si in ſphæra maximi ſunt orbes, medii inter ſe dividuntur; ſed potius illo modo, Non et ſunt in ſphæra maximi orbes, et hi non medii inter ſe dividuntur.

Quid eſt, quid non poſſit iſto modo ex connexo transferri ad conjunctionum negationem? Et quidem aliis modis eaſdem res efferre poſſumus. Modo dixi, Si in ſphæra maximi ſunt orbes, medii inter ſe dividuntur; poſſum dicere, In ſphæra maximi orbes erunt; poſſum dicere, Quia in ſphæra maximi orbes erunt. Multa genera ſunt enuntiandi, nec ullum diſtortius, quam hoc, quo Chryſippus ſperat Chaldæos contentos Stoicorum cauſa fore. Illorum tamen nemo ita loquitur. Majus eſt enim has contortiones orationis, quam ſignorum ortus obituſque perdiſcere.

IX. Sed ad illam Diodori contentionem, quam περὶ δυνατῶν appellant, revertamur; in qua quid valeat id, quod fieri poſſit, anquiritur. Placet igitur Diodoro, id ſolum fieri poſſe, quod aut verum ſit, aut verum futurum ſit. Qui locus attingit hanc quæſtionem, Nihil fieri, quod non neceſſe fuerit; et, quidquid

fieri poſſit, id aut eſſe jam, aut futurum eſſe; nec magis commutari ex veris in falſa ea poſſe, quæ futura ſunt, quam ea, quæ facta ſunt: ſed in factis immutabilitatem apparere; in futuris quibuſdam, quia non apparent, ne ineſſe quidem videri: ut in eo, qui mortifero morbo urgeatur, verum ſit, Hic morietur hoc morbo: at hoc idem ſi vere dicatur in eo, in quo vis morbi tanta non appareat, nihilo minus futurum ſit. Ita fit, ut commutatio ex vero in falſum ne in futuro quidem ulla fieri poſſit. Nam, Morietur Scipio, talem vim habet, ut quanquam de futuro dicitur, tamen id non poſſit converti in falſum: de homine enim dicitur, cui neceſſe eſt mori.

Sic ſi diceretur, Morietur noctu in cubiculo ſuo Scipio vi oppreſſus, vere diceretur; id enim fore diceretur, quod eſſet futurum; futurum autem fuiſſe, ex eo, quia factum eſt, intelligi debet. Nec magis erat verum, Morietur Scipio, quam Morietur illo modo: nec minus neceſſe mori Scipionem, quam illo modo mori: nec magis immutabile ex vero in falſum, Necatus eſt Scipio, quam, Necabitur Scipio: nec, cum hæc ita ſint, eſt cauſa, cur Epicurus fatum extimeſcat, et ab atomis petat præſidium, eaſque de via deducat, et uno tempore ſuſcipiat res duas inenodabiles; unam, ut ſine cauſa fiat aliquid, ex quo exiſtet, ut de nihilo quippiam fiat; quod nec ipſi, nec cuiquam phyſico placet: alteram, ut, cum duo individua per inanitatem ferantur, alterum e regione moveatur, alterum declinet. Licet enim Epicuro, concedenti omne enuntiatum aut verum aut falſum eſſe, non vereri, ne omnia fato fieri ſit neceſſe: non enim ex æternis cauſis naturæ neceſſitate manantibus verum eſt id, quod ita enuntiatur; Deſcendit in Academiam Carneades: nec tamen ſine cauſis: ſed intereſt inter cauſas fortuito antegreſſas, et inter cauſas cohibentes in ſe efficientiam naturalem. Ita et ſemper verum fuit, Morietur Epicurus, cum duo et ſeptuaginta annos vixerit, Archonte Pitharato; neque tamen erant cauſæ fatales, cur ita accideret: ſed quod ita cecidiſſet, certe caſurum, ſicut cecidit, fuit. Nec ii, qui dicunt

immutabilia eſſe, quæ futura ſint, nec poſſe verum futurum converti in falſum, fati neceſſitatem confirmant, ſed verborum vim interpretantur. At, qui introducunt cauſarum ſeriem ſempiternam, ii mentem hominis voluntate libera ſpoliatam, neceſſitate fati devinciunt.

X. Sed hæc hactenus. Alia videamus. Concludit enim Chryſippus hoc modo, Si eſt motus ſine cauſa, non omnis enuntiatio, quod ἀξίωμα dialectici appellant, aut vera, aut falſa erit; (cauſas enim efficientes quod non habebit, id nec verum, nec falſum erit;) omnis autem enuntiatio aut vera aut falſa eſt; motus ergo ſine cauſa nullus eſt. Quod ſi ita eſt, omnia, quæ fiunt, cauſis fiunt antegreſſis. Id ſi ita eſt, omnia fato fiunt. Efficitur igitur, fato fieri, quæcunque fiant.

Hic primum ſi mihi libeat aſſentiri Epicuro, et negare omnem enuntiationem aut veram eſſe, aut falſam; eam plagam potius accipiam, quam fato omnia fieri comprobem. Illa enim ſententia aliquid habet diſputationis, hæc vero non eſt tolerabilis. Itaque contendit omnes nervos Chryſippus, ut perſuadeat, omne ἀξίωμα aut verum eſſe, aut falſum. Ut enim Epicurus veretur, ne, ſi hoc conceſſerit, concedendum ſit, fato fieri, quæcumque fiant; (ſi enim alterutrum ex æternitate verum ſit, eſſe id etiam certum; et, ſi certum, etiam neceſſarium: ita et neceſſitatem, et fatum confirmari putat) ſic Chryſippus metuit, ne, ſi non obtinuerit, omne, quod enuntietur, aut verum eſſe, aut falſum; non teneat, omnia fato fieri, et ex cauſis æternis rerum futurarum.

Sed Epicurus declinatione atomi vitari fati neceſſitatem putat. Itaque tertius quidam motus oritur extra pondus et plagam, cum declinat atomus intervallo minimo. Id appellat ἐλάχιστον. Quam declinationem ſine cauſa fieri ſi minus verbis, re cogitur confiteri: non enim atomus ab atomo pulſa declinat: nam quî poteſt pelli alia ab alia, ſi gravitate feruntur ad perpendiculum corpora individua, rectis lineis, ut Epicuro placet? Sequitur enim, ut, ſi alia ab alia nunquam depellatur, ne contingat quidem alia aliam: ex quo efficitur, ut jam ſi ſit atomus,

eaque declinet, declinare ſine cauſa. Hanc rationem Epicurus induxit ob eam rem, quod veritus eſt, ne, ſi ſemper atomus gravitate ferretur naturali ac neceſſaria, nihil liberum nobis eſſet, cum ita moveretur animus, ut atomorum motu cogeretur. Hinc Democritus auctor atomorum accipere maluit, neceſſitate omnia fieri, quam a corporibus individuis naturales motus avellere.

XI. Acutius Carneades, qui docebat, poſſe Epicureos ſuam cauſam ſine hac commentitia declinatione defendere. Nam, cum doceret eſſe poſſe quendam animi motum voluntarium, id fuit defendi melius, quam introducere declinationem, cujus præſertim cauſam reperire non poſſunt: quo defenſo, facile Chryſippo poſſent reſiſtere. Cum enim conceſſiſſent, motum nullum eſſe ſine cauſa, non concederent, omnia, quæ fierent, fieri cauſis antecedentibus: voluntatis enim noſtræ non eſſe cauſas externas, et antecedentes. Communi igitur conſuetudine ſermonis abutimur, cum ita dicimus, velle aliquid quempiam aut nolle ſine cauſa. Ita enim dicimus, *ſine cauſa*, ut dicamus, ſine externa et antecedenti cauſa, non ſine aliqua. Ut cum vas inane dicimus, non ita loquimur, ut phyſici, quibus inane eſſe nihil placet; ſed ita, ut, verbi cauſa, ſine aqua, ſine vino, ſine oleo vas eſſe dicamus: ſic, cum ſine cauſa animum moveri dicimus, ſine antecedente et externa cauſa moveri, non omnino ſine cauſa, dicimus. De ipſa atomo dici poteſt, cum per inane moveatur gravitate et pondere, ſine cauſa moveri, quia nulla cauſa accedat extrinſecus.

Rurſus autem, ne omnes a phyſicis irrideamur, ſi dicamus quidquam fieri ſine cauſa, diſtinguendum eſt, et ita dicendum, ipſius individui hanc eſſe naturam, ut pondere et gravitate moveatur, eamque ipſam eſſe cauſam, cur ita feratur. Similiter ad animorum motus voluntarios, non eſt requirenda externa cauſa. Motus enim voluntarius eam naturam in ſe ipſe continet, ut ſit in noſtra poteſtate, nobiſque pareat: nec id ſine cauſa: ejus enim rei cauſa, ipſa natura eſt.

Quod cum ita ſit, quid eſt, cur non omnis pronuntiatio aut vera aut falſa ſit, niſi conceſſerimus fato fieri, quæcumque fiant?

O 2

Quia futura vera, inquit, non poſſunt eſſe ea, quæ cauſas, cur futura ſint, non habent. Habeant igitur cauſas neceſſe eſt ea, quæ vera ſunt: ita, cum evenerint, fato evenerint.

XII. Confectum negotium, ſi quidem tibi concedendum eſt, aut fato omnia fieri, aut quidquam poſſe fieri ſine cauſa. An aliter hæc enuntiatio vera eſſe non poteſt, *Capiet Numantiam Scipio*, niſi ex æternitate cauſa cauſam ſerens hoc erit effectura? An hoc falſum potuiſſet eſſe, ſi eſſet ſexcentis ſeculis ante dictum? Et, ſi tum non eſſet vera hæc enuntiatio, *Capiet Numantiam Scipio*; ne illâ quidem everſâ vera eſt hæc enuntiatio, *Cepit Numantiam Scipio*. Poteſt igitur quidquam factum eſſe, quod non verum fuerit futurum eſſe? Nam ut præterita ea vera dicimus, quorum ſuperiore tempore vera fuerint inſtantia; ſic futura, quorum conſequenti tempore vera erunt inſtantia, ea vera dicemus.

Nec, ſi omne enuntiatum aut verum, aut falſum eſt, ſequitur illico eſſe cauſas immutabiles, eaſque æternas, quæ prohibeant quidquam ſecus cadere, atque caſurum ſit. Fortuitæ ſunt cauſæ, quæ efficiant, ut vere dicantur, quæ ita dicentur, *Veniet Cato in ſenatum*, non incluſæ in rerum natura atque mundo. Et tamen tam eſt immutabile venturum, cum eſt verum, quam veniſſe: nec ob eam cauſam fatum, aut neceſſitas extimeſcenda eſt. Etenim erit confiteri neceſſe, ſi hæc enuntiatio, *Veniet in Tuſculanum Hortenſius*, verum non eſt, ſequitur ut falſum ſit. Quorum iſti neutrum volunt; quod fieri non poteſt. Nec nos impediet illa ignava ratio, quæ dicitur. Appellatur enim quidam a philoſophis ἀϱγὸς λόγος, cui ſi pareamus, nihil eſt omnino quod agamus in vita. Sic enim interrogant? Si fatum tibi eſt, ex hoc morbo convaleſcere; ſive tu medicum adhibueris, ſive non adhibueris, convaleſces. Item, Si fatum tibi eſt, ex hoc morbo non convaleſcere; ſive tu medicum adhibueris, ſive non adhibueris, non convaleſces: et alterutrum fatum eſt: medicum ergo adhibere nihil attinet.

XIII. Recte genus hoc interrogationis ignavum atque iners nominatum eſt, quod eadem ratione omnis e vita tolletur actio. Licet etiam immutare, ut fati nomen ne adjungas, et eandem

tamen teneas ſententiam, hoc modo; Si ex æternitate verum hoc fuit, Ex iſto morbo convaleſces; ſive adhibueris medicum, ſive non, convaleſces. Itemque, Si ex æternitate hoc falſum fuit, Ex iſto morbo convaleſces; ſive adhibueris medicum, ſive non adhibueris, non convaleſces. Deinde cætera.

Hæc ratio a Chryſippo reprehenditur. Quædam enim ſunt, inquit, in rebus ſimplicia, quædam copulata. Simplex eſt, Morietur eo die Socrates: huic, ſive quid fecerit, ſive non fecerit, finitus eſt moriendi dies. At ſi ita fatum ſit, Naſcetur Œdipus Laio; non poterit dici, Sive fuerit Laius cum muliere, ſive non fuerit; copulata enim res eſt, et *confatalis:* ſic enim appellat: quia ita fatum ſit, et concubiturum cum uxore Laium, et ex ea Œdipum procreaturum. Ut ſi eſſet dictum, Luctabitur Olympiis Milo; et referret aliquis, Ergo, ſive habuerit adverſarium, ſive non habuerit, luctabitur; erraret; eſt enim copulatum, *Luctabitur*, quia ſine adverſario nulla luctatio eſt. Omnes igitur iſtius generis captiones eodem modo refelluntur. Sive tu adhibueris medicum, ſive non adhibueris, convaleſces: captioſum. Tam enim eſt fatale, medicum adhibere, quam convaleſcere. Hæc, ut dixi, confatalia ille appellat.

XIV. Carneades hoc totum genus non probabat, et nimis inconſiderate concludi hanc rationem putabat; itaque premebat alio modo, nec ullam adhibebat calumniam. Cujus erat hæc concluſio. "Si omnia antecedentibus cauſis fiunt, omnia naturali "colligatione conſerte contexteque fiunt. Quod ſi ita eſt, omnia "neceſſitas efficit. Id ſi verum eſt, nihil eſt in noſtra poteſtate. "Eſt autem aliquid in noſtra poteſtate. At, ſi omnia fato fiunt, "omnia cauſis antecedentibus fiunt. Non igitur fato fiunt, quæ-"cunque fiunt."

Hæc arctius adſtringi ratio non poteſt. Nam ſiquis velit idem referre, atque ita dicere; Si omne futurum ex æternitate verum eſt, ut ita certe eveniat quemadmodum ſit futurum, omnia neceſſe eſt colligatione naturali conſerte contexteque fieri; nihil dicat. Multum enim differt, utrum cauſa naturalis ex æternitate futura vera efficiat, an etiam ſine æternitate naturali, futura quæ

ſint, ea vera eſſe poſſint intelligi. Itaque dicebat Carneades, ne Apollinem quidem futura poſſe dicere, niſi ea, quorum cauſas natura ita contineret, ut ea fieri neceſſe eſſet. Quid enim ſpectans Deus ipſe diceret, Marcellum eum, qui ter Conſul fuit, in mari eſſe periturum? Erat quidem hoc verum ex æternitate, ſed cauſas id efficientes non habebat. Ita ne præterita quidem ea, quorum nulla ſigna, tanquam veſtigia, extarent, Apollini nota eſſe cenſebat; quo minus futura. Cauſis enim efficientibus quamque rem cognitis, poſſe denique ſciri, quid futurum eſſet. Ergo nec de Œdipode potuiſſe Apollinem prædicere, nullis in rerum natura cauſis præpoſitis, cur ab eo patrem interfici neceſſe eſſet: nec quidquam hujuſmodi.

XV. Quocirca ſi Stoicis, qui omnia fato fieri dicunt, conſentaneum eſt hujuſmodi oracula, cæteraque, quæ ad divinationem pertinent, comprobare; iis autem, qui, quæ futura ſunt, ea vera eſſe ex æternitate dicunt, non idem dicendum eſt; vide, ne non eadem ſit illorum cauſa, et Stoicorum. Hi enim urgentur anguſtius; illorum ratio ſoluta ac libera eſt. Quod ſi concedatur, nihil poſſe evenire, niſi cauſa antecedente; quid proficiatur, ſi ea cauſa non ex æternis cauſis apta dicatur? Cauſa autem ea eſt, quæ id efficit, cujus eſt cauſa; ut vulnus, mortis; cruditas, morbi; ignis, ardoris. Itaque non ſic cauſa intelligi debet, ut, quod cuique antecedat, id ei cauſa ſit, ſed quod cuique efficienter antecedat: nec, quod in campum deſcenderim, id fuiſſe cauſæ, cur pilâ luderem; nec Hecubam, cauſam interitûs fuiſſe Trojanis, quod Alexandrum genuerit; nec Tyndareum Agamemnoni, quod Clytæmneſtram. Hoc enim modo viator quoque bene veſtitus cauſa graſſatori fuiſſe dicetur, cur ab eo ſpoliaretur. Ex hoc genere illud eſt Ennii,

Utinam ne in nemore Pelio ſecuribus
Cæſa cecidiſſet abiegna ad terram trabes!

Licuit vel altiùs, Utinam ne in Pelio nata ulla unquam eſſet arbor! etiam ſupra, Utinam ne eſſet mons ullus Pelius! ſimiliterque ſuperiora repetentem regredi infinite licet.

Neve inde navis inchoandæ exordium cœpiſſet.

Quorſum hæc præterita ? quia ſequitur illud,

Nam nunquam hera errans meá, domo efferret pedem,
Medea, animo ægro, amore ſævo ſaucia,

non ut eæ res cauſam afferrent amoris.

XVI. Intereſſe autem aiunt, utrùm ejuſmodi quid ſit, ſine quo aliquid effici non poſſit, an ejuſmodi, quo aliquid effici neceſſe ſit. Nulla igitur earum eſt cauſa, quoniam nulla eam rem ſua vi efficit, cujus dicitur cauſa. Nec id, ſine quo quippiam non fit, cauſa eſt; ſed id, quod cum acceſſit, id, cujus cauſa eſt, efficit neceſſario. Nondum enim ulcerato ſerpentis morſu Philocteta, quæ cauſa in rerum natura continebatur, fore, ut is in inſula Lemno linqueretur ? Poſt autem cauſa fuit propior, et cum exitu junctior. Ratio igitur eventûs aperit cauſam. Sed ex æternitate vera fuit hæc enuntiatio; Relinquetur in inſula Philoctetes. Nec hoc ex vero in falſum poterat converti. Neceſſe eſt enim in rebus contrariis duabus, (contraria autem hoc loco ea dico, quorum alterum ait quid, alterum negat) ex his igitur neceſſe eſt, invito Epicuro, alterum verum eſſe, alterum falſum; ut, Sauciabitur Philoctetes, omnibus ante ſeculis verum fuit; Non ſauciabitur, falſum. Niſi forte volumus Epicureorum opinionem ſequi, qui tales enuntiationes nec veras, nec falſas eſſe dicunt; aut, cum id pudet, illud tamen dicunt, quod eſt impudentius, veras eſſe ex contrariis disjunctiones; ſed quæ in his enuntiata eſſent, eorum neutrum eſſe verum.

O admirabilem licentiam, et miſerabilem inſcientiam diſſerendi ! Si enim aliquid in eloquendo nec verum, nec falſum eſt, certe id verum non eſt. Quod autem verum non eſt, quî poteſt non falſum eſſe ? Aut quod falſum non eſt, quî poteſt non verum eſſe ? Tenebitur id, quod a Chryſippo defenditur; Omnem enuntiationem aut veram, aut falſam eſſe : ratio ipſa coget, et ex æternitate quædam vera eſſe, et ea non eſſe nexa cauſis æternis, et a fati neceſſitate eſſe libera.

XVII. Ac mihi quidem videtur, (cum duæ ſententiæ fuiſſent veterum philoſophorum, una eorum, qui cenſerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim neceſſitatis afferret, in qua ſententia

Democritus, Heraclitus, Empedocles, Ariſtoteles fuit; altera eorum, quibus viderentur ſine ullo fato eſſe animorum motus voluntarii) Chryſippus, tanquam arbiter honorarius, medium ferire voluiſſe; ſed applicat ſe ad eos potius, qui neceſſitate motûs animos liberatos volunt. Dum autem verbis utitur ſuis, delabitur in eas difficultates, ut neceſſitatem fati confirmet invitus.>

Atque hoc, ſi placet, quale ſit, videamus in aſſenſionibus, quas prima oratione tractavi. Eas enim veteres illi, quibus omnia fato fieri videbantur, vi effici et neceſſitate dicebant. Qui autem ab his diſſentiebant, fato aſſenſiones liberabant; negabantque, fato aſſenſionibus adhibito, neceſſitatem ab his poſſe removeri; iique ita differebant. "Si omnia fato fiunt, omnia fiunt cauſa "antecedente: et, ſi appetitus; illa etiam, quæ appetitum ſe"quuntur. Ergo etiam aſſenſiones. At, ſi cauſa appetitûs non eſt "ſita in nobis, ne ipſe quidem appetitus eſt in noſtra poteſtate. "Quod ſi ita eſt, ne illa quidem, quæ appetitu efficiuntur, ſunt "ſita in nobis. Non ſunt igitur neque aſſenſiones, neque actiones "in noſtra poteſtate. Ex quo efficitur, ut nec laudationes juſtæ "ſint, nec vituperationes, nec honores, nec ſupplicia." Quod cum vitioſum ſit, probabiliter concludi putant, non omnia fato fieri, quæcunque fiant.

XVIII. Chryſippus autem, cum et neceſſitatem improbaret, et nihil vellet ſine præpoſitis cauſis evenire, cauſarum genera diſtinguit, ut et neceſſitatem effugiat, et retineat fatum. Cauſarum enim, inquit, aliæ ſunt perfectæ et principales; aliæ adjuvantes et proximæ. Quamobrem, cum dicimus, omnia fato fieri cauſis antecedentibus, non hoc intelligi volumus, cauſis perfectis et principalibus, ſed cauſis adjuvantibus, antecedentibus, et proximis. Itaque illi rationi, quam paulo ante concluſi, ſic occurrit; Si omnia fato fiant, ſequi illud quidem, ut omnia cauſis fiant antepoſitis; verum non principalibus et perfectis, ſed adjuvantibus et proximis. Quæ ſi ipſæ non ſint in noſtra poteſtate, non ſequitur, ut ne appetitus quidem ſit in noſtra poteſtate: at hoc ſequeretur, ſi omnia perfectis et principalibus cauſis fieri diceremus, ut, cum hæ cauſæ non eſſent in noſtra poteſtate, ne ille quidem eſſet in noſtra poteſtate.

Quamobrem, qui ita fatum introducunt, ut neceſſitatem adjungant, in eos valebit illa concluſio. Qui autem cauſas antecedentes non dicent perfectas, neque principales, in eos nihil valebit. Quod enim dicantur aſſenſiones fieri cauſis antepoſitis, id quale ſit, facile a ſe explicari putant. Nam, quanquam aſſenſio non poſſit fieri niſi commota viſo, tamen cum id viſum proximam cauſam habeat, non principalem, hanc habet rationem (ut Chryſippus vult) quam dudum diximus, non ut illa quidem fieri poſſit nullâ vi extrinſecus excitata, (neceſſe eſt enim aſſenſionem viſo commoveri) ſed revertitur ad cylindrum, et ad turbinem ſuum, quæ moveri incipere, niſi pulſa, non poſſunt. Id autem cum accidit, ſuapte natura, quod ſupereſt, et cylindrum volvi, et verſari turbinem putat.

XIX. Ut igitur, inquit, qui protruſit cylindrum, dedit ei principium motionis, volubilitatem autem non dedit; ſic viſum objectum imprimet illud quidem, et quaſi ſignabit in animo ſuam ſpeciem; ſed aſſenſio noſtrâ erit in poteſtate; eaque, quemadmodum in cylindro dictum eſt, extrinſecus pulſa, quod reliquum eſt, ſuapte vi et natura movebitur. Quod ſi aliqua res efficeretur ſine cauſa antecedente, falſum eſſet omnia fato fieri. Sin omnibus, quæcunque fiunt, veriſimile eſt cauſam antecedere; quid afferri poterit, cur non omnia fato fieri fatendum ſit; modo intelligatur, quæ ſit cauſarum diſtinctio ac diſſimilitudo ?

Hæc cum ita ſint a Chryſippo explicata, ſi illi, qui negant aſſenſiones fato fieri, fateantur tamen eas ſine viſo antecedente fieri; alia ratio eſt. Sed ſi concedunt anteire viſa, nec tamen fato fieri aſſenſiones, quod proxima illa et continens cauſa non moveat aſſenſionem; vide, ne idem dicant. Neque enim Chryſippus, concedens aſſenſionis proximam et continentem cauſam eſſe in viſo poſitam, eam cauſam ad aſſentiendum neceſſariam eſſe concedet, ut, ſi omnia fato fiant, omnia fiant cauſis antecedentibus et neceſſariis: itemque illi, qui ab hoc diſſentiunt, confitentes non fieri aſſenſiones ſine præcurſione viſorum, dicent, ſi omnia fato fierent ejuſmodi, ut nihil fieret, niſi prægreſſione

cauſæ, confitendum eſſe fato fieri omnia. Ex quo facile intellectu eſt, quoniam utrique, patefacta atque explicata ſententia ſua, ad eundem exitum veniant, verbis eos, non re, diſſidere. Omninoque cum hæc ſit diſtinctio, ut quibuſdam in rebus vere dici poſſit, cum hæ cauſæ antegreſſæ ſint, non eſſe in noſtra poteſtate, quin illa eveniant, quorum cauſæ fuerint; quibuſdam autem in rebus, cauſis antegreſſis, in noſtra tamen eſſe poteſtate, ut aliud aliter eveniat; hanc diſtinctionem utrique approbant. Sed alteri cenſent, quibus in rebus cum cauſæ anteceſſerint, ita, ut non ſit in noſtra poteſtate, ut aliter illa eveniant, illas fato fieri; quæ autem in noſtra poteſtate ſint, ab his fatum abeſſe * * *

XX. Hoc modo hanc cauſam diſceptari oportet, non ab atomis errantibus, et de via declinantibus præſidium petere. Declinat, inquit, atomus. Primum cur? Aliam enim quandam vim motus habebunt a Democrito impulſionis, quam plagam ille appellat; a te, Epicure, gravitatis et ponderis. Quæ ergo nova cauſa in natura eſt, quæ declinet atomum? Aut num ſortiuntur inter ſe, quæ declinet, quæ non? aut cur minimo declinent intervallo, majore non? aut cur declinent uno minimo, non declinent duobus aut tribus? Optare hoc quidem eſt, non diſputare. Nam neque extrinſecus impulſam atomum loco moveri et declinare dicis; neque in illo inani, per quod feratur atomus, quidquam fuiſſe cauſæ, cur ea non e regione ferretur; nec in ipſa atomo mutationis aliquid factum eſt, quamobrem naturalem ſui ponderis motum non teneret. Ita cum attuliſſet nullam cauſam, quæ iſtam declinationem efficeret; tamen aliquid ſibi dicere videtur, cum id dicat, quod omnium mentes aſpernentur ac reſpuant.

Nec vero quiſquam magis confirmare mihi videtur non modo fatum, verum etiam neceſſitatem et vim omnium rerum, ſuſtuliſſeque motus animi voluntarios, quam hic, qui aliter obſiſtere fato fatetur ſe non potuiſſe, niſi ad has commentitias declinationes confugiſſet. Nam, ut eſſent atomi, quas quidem eſſe mihi probari nullo modo poteſt; tamen declinationes iſtæ nunquam

explicarentur. Nam ſi atomis, ut gravitate ferantur, tributum eſt neceſſitate naturæ, quòd omne pondus nulla re impediente moveatur et feratur neceſſe eſt; illud quoque neceſſe eſt, declinare quibuſdam atomis, vel, ſi volunt, omnibus naturaliter. . . . . *Multa deſiderantur.*

DE

LEGIBUS,

LIBER PRIMUS.

T. POMPONIUS ATTICUS. M. T. CICERO. Q. FRATER.

I. ATTICUS. Lucus quidem ille, et hæc Arpinatium quercus agnoſcitur, ſæpe a me lectus in Mario. Si manet illa quercus, hæc eſt profecto; etenim eſt ſane vetus. QUINTUS. Manet vero, Attice noſter, et ſemper manebit; ſata eſt enim ingenio. Nullius autem agricolæ cultu ſtirps tam diuturna, quam poetæ verſu, ſeminari poteſt. ATTICUS. Quo tandem modo, Quinte? aut quale eſt iſtuc, quod poetæ ſerunt? Mihi enim videris, fratrem laudando ſuffragari tibi. QUINTUS. Sit ita ſane. Verumtamen, dum Latine loquentur literæ, quercus huic loco non deerit, quæ Mariana dicatur; eaque, ut ait Scævola de fratris mei Mario,

Caneſcet ſeclis innumerabilibus.

Niſi forte Athenæ tuæ ſempiternam in arce oleam tenere potuerunt; aut, quod Homericus Ulyſſes Deli ſe proceram et teneram palmam vidiſſe dixit, hodie monſtrant eandem: multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quam naturâ ſtare potuerunt. Quare glandifera illa quercus, ex qua olim evolavit

Nuntia fulva Jovis, mirandâ viſa figurâ,

nunc ſit hæc. Sed cum eam tempeſtas, vetuſtaſve conſumpſerit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent.

Atticus. Non dubito id quidem: ſed hoc jam non ex te, Quinte, quæro, verum ex ipſo poeta; tuine verſus hanc quercum ſeverint, an ita factum de Mario, ut ſcribis, acceperis? Marcus. Reſpondebo tibi equidem, ſed non ante, quam mihi tu ipſe reſponderis, Attice; certene, non longe a tuis ædibus inambulans, poſt exceſſum ſuum Romulus Proculo Julio dixerit, ſe Deum eſſe, et Quirinum vocari, templumque ſibi dedicari in eo loco juſſerit? Et verumne ſit, Athenis, non longe item a tua illa antiqua domo, Orithyiam Aquilo ſuſtulerit? Sic enim eſt traditum. Atticus. Quorſum tandem, aut cur iſta quæris? Marcus. Nihil ſane, niſi ne nimis diligenter inquiras in ea, quæ iſto modo memoriæ ſint prodita. Atticus. Atqui multa quæruntur in Mario, fictane, an vera ſint; et a nonnullis, quod et in recenti memoria, et in Arpinati homine; ſed veritas a te poſtulatur. Marcus. Et mehercule, ego me cupio non mendacem putari: ſed tamen nonnulli iſti, Tite, faciunt imperite, qui in iſto periculo non ut a poeta, ſed ut a teſte, veritatem exigant. Nec dubito, quin iidem, et cum Egeria collocutum Numam, et ab aquila Tarquinio apicem impoſitum putent. Quintus. Intelligo, te, frater, alias in hiſtoria leges obſervandas putare, alias in poemate. Marcus. Quippe cum in illa ad veritatem, Quinte, referantur, in hoc ad delectationem pleraque: quanquam et apud Herodotum, patrem hiſtoriæ, et apud Theopompum ſunt innumerabiles fabulæ.

II. Atticus. Teneo, quam optabam, occaſionem, neque omittam. Marcus. Quam tandem, Tite? Atticus. Poſtulatur a te jamdiu, vel flagitatur potius, hiſtoria. Sic enim putant, te illam tractante, effici poſſe, ut in hoc etiam genere Græciæ nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipſe ſentiam, non ſolum mihi videris eorum ſtudiis, qui literis delectantur, ſed etiam patriæ debere hoc munus; ut ea, quæ ſalva per te eſt,

per te eundem ſit ornata. Abeſt enim hiſtoria literis noſtris, ut et ipſe intelligo, et ex te perſæpe audio. Potes autem tu profecto ſatisfacere in ea, quippe cum ſit opus, ut tibi quidem videri ſolet, unum hoc oratorium maxime. Quamobrem aggredere, quæſumus, et ſume ad hanc rem tempus, quæ eſt a noſtris hominibus adhuc aut ignorata, aut relicta. Nam poſt annales Pontificum Maximorum, quibus nihil poteſt eſſe jucundius; ſi aut ad Fabium, aut ad eum, qui tibi ſemper in ore eſt, Catonem, aut ad Piſonem, aut ad Fannium, aut ad Vennonium venias; quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam iſti omnes? Fannii autem ætati conjunctus Antipater paulo inflavit vehementius, habuitque vires agreſtes ille quidem atque horridas, ſine nitore ac palæſtra, ſed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius ſcriberent. Ecce autem ſucceſſere huic Gellius, Clodius, Aſellio: nihil ad Cælium, ſed potius ad antiquorum languorem atque inſcitiam. Nam quid Macrum numerem? cujus loquacitas habet aliquid argutiarum; nec id tamen ex illa erudita Græcorum copia, ſed ex librariolis Latinis: in orationibus autem multus et ineptus, ad ſummam impudentiam. Siſenna, ejus amicus, omnes adhuc noſtros ſcriptores, niſi qui forte nondum ediderunt, de quibus exiſtimare non poſſumus, facile ſuperavit. Is tamen neque orator in numero veſtro unquam eſt habitus, et in hiſtoria puerile quiddam conſectatur; ut unum Clitarchum, neque præterea quemquam, de Græcis legiſſe videatur: eum tamen velle duntaxat imitari; quem ſi aſſequi poſſet, aliquantum ab optimo tamen abeſſet. Quare tuum eſt munus: hoc a te expectatur; niſi quid Quinto videtur ſecus.

III. Quintus. Mihi vero nihil; et ſæpe de iſto collocuti ſumus: ſed eſt quædam inter nos parva diſſenſio. Atticus. Quæ tandem? Quintus. A quibus temporibus ſcribendi capiatur exordium? Ego enim ab ultimis cenſeo, quoniam illa ſic ſcripta ſunt, ut ne legantur quidem: ipſe autem æqualem ætatis ſuæ memoriam depoſcit, ut ea complectatur, quibus ipſe interfuit. Atticus. Ego vero huic potius aſſentior. Sunt enim maximæ res in hac memoria atque ætate noſtra: tum autem hominis

amiciſſimi Cn. Pompeii laudes illuſtrabit: incurret etiam in illummet memorabilem annum ſuum: quæ ab iſto malo prædicari, quam, ut aiunt, de Remo et Romulo. MARCUS. Intelligo equidem a me iſtum laborem jamdiu poſtulari, Attice; quem non recuſarem, ſi mihi ullum tribueretur vacuum tempus et liberum. Neque enim occupata opera, neque impedito animo, res tanta ſuſcipi poteſt. Utrumque opus eſt, et cura vacare, et negotio. ATTICUS. Quid? ad cætera, quæ ſcripſiſti, plura quam quiſquam e noſtris, quod tibi tandem tempus vacuum fuit conceſſum? MARCUS. Subciſiva quædam tempora incurrunt, quæ ego perire non patior: ut ſiqui dies ad ruſticandum dati ſint, ad eorum numerum accommodentur, quæ ſcribimus. Hiſtoria vero nec inſtitui poteſt, niſi præparato otio; nec exiguo tempore abſolvi: et ego animi pendere ſoleo, cum ſemel quid orſus traducor aliò; neque tam facile interrupta contexo, quam abſolvo inſtituta. ATTICUS. Legationem aliquam nimirum oratio iſta poſtulat, aut ejuſmodi quampiam ceſſionem liberam atque otioſam. MARCUS. Ego vero ætatis potius vacationi confidebam: cum præſertim non recuſarem, quo minus more patrio ſedens in ſolio conſulentibus reſponderem, ſenectutiſque non inertis grato atque honeſto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et iſti rei, quam deſideras, et multis uberioribus atque majoribus, operæ quantum vellem, dare.

IV. ATTICUS. Atqui vereor, ne iſtam cauſam nemo noſcat; tibique ſemper dicendum ſit, et eo magis, quod te ipſe mutaſti, et aliud dicendi inſtituiſti genus: ut, quemadmodum Roſcius, familiaris tuus, in ſenectute numeros in cantu ceciderat, ipſaſque tardiores fecerat tibias; ſic tu a contentionibus, quibus ſummis uti ſolebas, quotidie relaxes aliquid, ut jam oratio tua non multum a philoſophorum lenitate abſit: quod ſuſtinere cum vel ſumma ſenectus poſſe videatur, nullam tibi a cauſis vacationem video dari. QUINTUS. At mehercule ego arbitrabar poſſe id populo noſtro probari, ſi te ad jus reſpondendum dediſſes. Quamobrem, cum placebit, experiendum tibi cenſeo. MARCUS. Id, ſi quidem, Quinte, nullum eſſet in experiendo periculum: ſed

vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam cauſarum operam, ad quam ego nunquam, niſi paratus et meditatus, accedo, adjungatur hæc juris interpretatio, quæ non tam mihi moleſta ſit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, ſine qua ad nullam majorem unquam cauſam ſum auſus accedere.

Atticus. Quin igitur iſta ipſa explicas nobis his ſubciſivis, ut ais, temporibus, et conſcribis de jure civili ſubtilius, quam cæteri? Nam a primo tempore ætatis juri ſtudere te memini, cum ipſe etiam ad Scævolam ventitarem; neque unquam mihi viſus es ita te ad dicendum dediſſe, ut jus civile contemneres. Marcus. In longum ſermonem me vocas, Attice; quem tamen, niſi Quintus aliud quid nos agere mavult, ſuſcipiam; et, quoniam vacui ſumus, dicam. Quint. Ego vero libenter audierim. Quid enim agam potius? aut in quo melius hunc conſumam diem?

Marcus. Quin igitur ad illa ſpatia noſtra, ſedeſque pergimus? ubi, cum ſatis erit deambulatum, requieſcemus. Nec profecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quærentibus. Atticus. Nos vero; et hac quidem adire, ſi placet, per ripam et umbram. Sed jam ordire explicare; quæſo, de jure civili quod ſentias. Marcus. Egone? ſummos fuiſſe in civitate noſtra viros, qui id interpretari populo, et reſponſitare ſoliti ſint; ſed eos magna profeſſos, in parvis eſſe verſatos. Quid enim eſt tantum, quantum jus civitatis? quid autem tam exiguum, quam eſt munus hoc eorum, qui conſuluntur; quanquam eſt populo neceſſarium? Nec vero eos, qui ei muneri præfuerunt, univerſi juris expertes fuiſſe exiſtimo; ſed hoc, civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum præſtare voluerunt. Id autem incognitum eſt, minuſque in uſu neceſſarium. Quamobrem quo me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de ſtillicidiorum ac de parietum jure? aut ut ſtipulationum, et judiciorum formulas componam? quæ et conſcripta ſunt a multis diligenter, et ſunt humiliora, quam illa, quæ a vobis expectari puto.

V. Atticus. Atqui, ſi quæres, ego quid expectem; quoniam ſcriptum eſt a te de optimo reipublicæ ſtatu, conſequens eſſe

videtur, ut ſcribas tu idem de legibus. Sic enim feciſſe video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. Marcus. Viſne igitur, ut ille Crete cum Clinia, et cum Lacedæmonio Megillo, æſtivo, quemadmodum deſcribit, die, in cupreſſetis Cnoſiorum, et ſpatiis ſilveſtribus, crebro inſiſtens, interdum acquieſcens, de inſtitutis rerum publicarum, ac de optimis legibus diſputat; ſic nos inter has proceriſſimas populos, in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem reſidentes, quæramus iiſdem de rebus aliquid uberius, quam forenſis uſus deſiderat? Atticus. Ego vero iſta audire cupio. Marcus. Quid ait Quintus? Quintus. Nulla de re magis. Marcus. Et recte quidem. Nam ſic habetote, nullo in genere diſputandi magis honeſte patefieri, quid ſit homini tributum naturâ; quantam vim rerum optimarum mens humana contineat; cujus muneris colendi efficiendique cauſâ nati et in lucem editi ſimus; quæ ſit conjunctio hominum, quæ naturalis ſocietas inter ipſos. His enim explicatis, fons legum et juris inveniri poteſt.

Atticus. Non ergo a Prætoris edicto, ut plerique nunc; neque a xii tabulis, ut ſuperiores; ſed penitus ex intima philoſophia hauriendam juris diſciplinam putas. Marcus. Non enim id quærimus hoc ſermone, Pomponi, quemadmodum caveamus in jure, aut quid de quaque conſultatione reſpondeamus. Sit iſta res magna, ſicut eſt; quæ quondam a multis claris viris, nunc ab uno ſumma auctoritate et ſcientia ſuſtinetur. Sed nobis ita complectenda in hac diſputatione tota cauſa eſt univerſi juris, ac legum; ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quendam ad anguſtum locum concludatur. Natura enim juris explicanda eſt nobis, eaque ab hominis repetenda naturâ: conſiderandæ leges, quibus civitates regi debeant: tum hæc tractanda, quæ compoſita ſunt et deſcripta, jura et juſſa populorum, in quibus ne noſtri quidem populi latebunt quæ vocantur jura civilia.

VI. Quintus. Alte vero, et, ut oportet, a capite, frater, repetis quod quærimus; et qui aliter jus civile tradunt, non tam juſtitiæ, quam litigandi, tradunt vias. Marcus. Non eſt ita, Quinte; ac potius ignoratio juris litigioſa eſt, quam ſcientia. Sed

hæc poſterius: nunc juris principia videamus. Igitur doctiſſimis viris proficiſci placuit a lege; haud ſcio an recte, ſi modo, ut iidem definiunt, Lex eſt ratio ſumma, inſita in natura, quæ jubet ea, quæ facienda ſunt, prohibetque contraria. Eadem ratio cum eſt in hominis mente confirmata et confecta, lex eſt.

Itaque arbitrantur, prudentiam eſſe legem, cujus ea vis ſit, ut recte facere jubeat, vetet delinquere; eamque rem illi Græco putant nomine, a ſuum cuique tribuendo appellatam; ego noſtro, a legendo: nam ut illi æquitatis, ſic nos delectûs vim in lege ponimus; et proprium tamen utrumque legis eſt. Quod ſi ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri ſolet; a lege ducendum eſt juris exordium. Ea eſt enim naturæ vis; ea mens ratioque prudentis; ea juris atque injuriæ regula. Sed, quoniam in populari ratione omnis noſtra verſatur oratio, populariter interdum loqui neceſſe erit, et eam legem, quæ ſcripto ſancit quod vult, aut jubendo, aut vetando, ut vulgus, appellare. Conſtituendi vero juris ab illa ſumma lege capiamus exordium, quæ ſeculis omnibus ante nata eſt, quam ſcripta lex ulla, aut quam omnino civitas conſtituta.

QUINTUS. Commodius vero, et ad rationem inſtituti ſermonis ſapientius. MARCUS. Viſne ergo ipſius juris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quo ſint hæc referenda, quæ quærimus. QUINTUS. Ego vero ita faciendum eſſe cenſeo. ATTICUS. Me quoque adſcribito fratris ſententiæ. MARCUS. Quoniam igitur ejus reipublicæ, quam optimam eſſe docuit in illis ſex libris Scipio, tenendus eſt nobis et ſervandus ſtatus, omneſque leges accommodandæ ad illud civitatis genus, ferendi etiam mores, nec ſcriptis omnia ſancienda; repetam ſtirpem juris a natura, qua duce eſt nobis omnis diſputatio explicanda. ATTICUS. Rectiſſime: et quidem iſta duce errari nullo pacto poteſt.

VII. MARCUS. Daſne igitur hoc nobis, Pomponi, (nam Quinti novi ſententiam) Deorum immortalium vi, natura, ratione, poteſtate, mente, numine, ſive quod eſt aliud verbum, quo planius ſignificem quod volo, naturam omnem regi? Nam ſi hoc non

probas, ab eo nobis cauſa ordienda eſt potiſſimum. Atticus. Do ſane, ſi poſtulas: etenim, propter hunc concentum avium, ſtrepitumque fluminum, non vereor, condiſcipulorum nequis exaudiat. Marcus. Atqui cavendum eſt. Solent enim, id quod virorum bonorum eſt, admodum iraſci: nec vero ferent, ſi audierint, te primum caput libri optimi prodidiſſe; in quo ſcripſit, *Nihil curare Deum, nec ſui, nec alieni.*

Atticus. Perge, quæſo nam id, quod tibi conceſſi, quorſum pertineat, expecto. Marcus. Non faciam longius: huc enim pertinet; Animal hoc providum, ſagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et conſilii, quem vocamus Hominem, præclara quadam conditione generatum eſſe a ſummo Deo. Solum eſt enim ex tot animantium generibus atque naturis, particeps rationis et cogitationis, cum cætera ſint omnia expertia. Quid eſt autem, non dicam in homine, ſed in omni cælo atque terra, ratione divinius? quæ, cum adolevit atque perfecta eſt, nominatur rite Sapientia.

Eſt igitur (quoniam nihil eſt ratione melius, eaque et in homine, et in Deo) prima homini cum Deo rationis ſocietas. Inter quos autem ratio, inter eoſdem etiam recta ratio communis eſt. Quæ cum ſit lex, lege quoque conſociati homines cum Diis putandi ſumus. Inter quos porro eſt communio legis, inter eos communio juris eſt. Quibus autem hæc ſunt inter eos communia, et civitatis ejuſdem habendi ſunt. Si vero iiſdem imperiis et poteſtatibus parent, multo etiam magis parent huic cæleſti deſcriptioni, mentique divinæ et præpotenti Deo. Ut jam univerſus hic mundus, una civitas communis Deorum atque hominum exiſtimanda: et quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum diſtinguuntur ſtatus, id in rerum natura tanto eſt magnificentius, tantoque præclarius, ut homines Deorum agnatione et gente teneantur.

VIII. Nam, cum de natura omni quæritur, diſputari ſolet (et nimirum ita ſunt, ut diſputantur) perpetuis curſibus, converſionibus cæleſtibus extitiſſe quandam maturitatem ſerendi generis humani; quod ſparſum in terras, atque ſatum, divino auctum ſit

animorum munere: cumque alia, quibus cohærent homines, e mortali genere ſumpſerint, quæ fragilia eſſent et caduca, animum eſſe ingeneratum a Deo: ex quo vere vel agnatio nobis cum cæleſtibus, vel genus, vel ſtirps appellari poteſt. Itaque ex tot generibus nullum eſt animal, præter hominem, quod habeat notitiam aliquam Dei; ipſiſque in hominibus nulla gens eſt neque tam immanſueta, neque tam fera, quæ non, etiam ſi ignoret qualem habere Deum deceat, tamen habendum ſciat. Ex quo efficitur illud, ut is agnoſcat Deum, qui, unde ortus ſit, quaſi recordetur, ac noſcat. Jam vero virtus eadem in homine ac Deo eſt, neque ullo alio ingenio præterea. Eſt autem virtus nihil aliud, quam in ſe perfecta, et ad ſummum perducta natura. Eſt igitur homini cum Deo ſimilitudo. Quod cum ita ſit, quæ tandem poteſt eſſe propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates et uſus tantam rerum ubertatem natura largita eſt, ut ea, quæ gignuntur, donata conſultò nobis, non fortuito nata videantur: nec ſolum ea, quæ frugibus atque baccis terræ fœtu profunduntur, ſed etiam pecudes; quòd perſpicuum ſit, partim eſſe ad uſum hominum, partim ad fructum, partim ad veſcendum procreatas. Artes vero innumerabiles repertæ ſunt, docente natura; quam imitata ratio, res ad vitam neceſſarias ſolerter conſecuta eſt.

IX. Ipſum autem hominem eadem natura non ſolum celeritate mentis ornavit, ſed etiam ſenſus, tanquam ſatellites, attribuit, ac nuntios; et rerum plurimarum obſcuras et neceſſarias intelligentias enudavit, quaſi fundamenta quædam ſcientiæ: figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit: nam, cum cæteras animantes abjeciſſet ad paſtum, ſolum hominem erexit, ad cælique quaſi cognationis domiciliique priſtini conſpectum excitavit: tum ſpeciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret: nam et oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti ſimus, loquuntur; et is, qui appellatur *vultus*, qui nullo in animante eſſe præter hominem poteſt, indicat mores; cujus vim Græci norunt, nomen omnino

non habent. Omitto opportunitates habilitateſque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quæ conciliatrix eſt humanæ maxime ſocietatis. Neque enim omnia ſunt hujus diſputationis ac temporis; et hunc locum ſatis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legiſtis, expreſſit Scipio. Nunc, quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum eſſe voluit, generavit et ornavit Deus, perſpicuum ſit illud (ne omnia differantur) ipſam per ſe naturam longius progredi; quæ, etiam nullo docente, profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipſa per ſe rationem et perficit.

X. Atticus. Dii immortales, quam tu longe juris principia repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quæ expectabam a te de jure civili, ſed facile patiar te hunc diem vel totum in iſto ſermone conſumere. Sunt enim hæc majora, quæ aliorum cauſâ fortaſſe complecteris, quam ipſa illa, quorum hæc cauſâ præparantur. Marcus. Sunt hæc quidem magna, quæ nunc breviter attinguntur: ſed omnium, quæ in hominum doctorum diſputatione verſantur, nihil eſt profecto præſtabilius, quam plane intelligi nos ad juſtitiam eſſe natos, neque opinione, ſed natura, conſtitutum eſſe jus. Id jam patebit, ſi hominum inter ipſos ſocietatem conjunctionemque perſpexeris. Nihil eſt enim unum uni tam ſimile, tam par, quam omnes inter noſmetipſos ſumus. Quod ſi depravatio conſuetudinum, ſi opinionum varietas non imbecillitatem animorum torqueret, et flecteret quocunque cœpiſſet; ſui nemo ipſe tam ſimilis eſſet, quam omnes ſunt omnium: itaque quæcunque eſt hominis definitio, una in omnes valet.

Quod argumenti ſatis eſt, nullam diſſimilitudinem eſſe in genere: quæ ſi eſſet, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una præſtamus belluis, per quam conjecturâ valemus, argumentamur, refellimus, diſſerimus, conficimus aliquid, concludimus, certe eſt communis; doctrina differens, diſcendi quidem facultate par. Nam et ſenſibus eadem omnia comprehenduntur; et ea, quæ movent ſenſus, itidem movent

omnium : quæque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, inchoatæ intelligentiæ, ſimiliter in omnibus imprimuntur: interpreſque eſt mentis oratio, verbis diſcrepans, ſententiis congruens. Nec eſt quiſquam gentis ullius, qui, ducem nactus, ad virtutem pervenire non poſſit.

XI. Nec ſolum in rectis, ſed etiam in pravitatibus, inſignis eſt humani generis ſimilitudo. Nam et voluptate capiuntur omnes; quæ etſi eſt illecebra turpitudinis, tamen habet quiddam ſimile naturalis boni: lenitate eſt enim et ſuavitate delectans; ſic ab errore mentis, tanquam ſalutare aliquid, adſciſcitur. Similique inſcitia mors fugitur, quaſi diſſolutio naturæ; vita expetitur, quia nos, in quo nati ſumus, continet: dolor in maximis malis ducitur, cùm ſua aſperitate, tum quòd naturæ interitus videtur ſequi : propterque honeſtatis et gloriæ ſimilitudinem, beati, qui honorati ſunt, videntur; miſeri autem, qui inglorii. Moleſtiæ, lætitiæ, cupiditates, timores, ſimiliter omnium mentes pervagantur; nec, ſi opiniones aliæ ſunt apud alios, idcirco, qui canem et felem, ut Deos, colunt, non eadem ſuperſtitione, qua cæteræ gentes, conflictantur. Quæ autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quæ ſuperbos, quæ maleficos, quæ crudeles, quæ ingratos non aſpernatur, non odit? Quibus ex rebus cum omne genus hominum ſociatum inter ſe eſſe intelligatur, illud extremum eſt, quòd recte vivendi ratio meliores efficit. Quæ ſi approbatis, pergam ad reliqua: ſin quid requiritis, id explicemus prius. Atticus. Nos vero nihil; ut pro utroque reſpondeam.

XII. Marcus. Sequitur igitur, ad participandum alium ab alio, communicandumque inter omnes, juſtos naturâ nos eſſe factos; (atque hoc in omni hac diſputatione ſic intelligi volo, quod dicam naturam eſſe) tantam autem eſſe corruptelam malæ conſuetudinis, ut ab ea tanquam igniculi extinguantur a natura dati, exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quod ſi, quo modo eſt naturâ, ſic judicio, homines *humani* (ut ait poeta) *nihil a ſe alienum putarent*, coleretur jus æque ab omnibus. Quibus enim

ratio a natura data eſt, iiſdem etiam recta ratio data eſt; ergo et lex, quæ eſt recta ratio in jubendo et vetando: ſi lex, jus quoque. At omnibus ratio: Jus igitur datum eſt omnibus: recteque Socrates exſecrari eum ſolebat, qui primus utilitatem a natura ſejunxiſſet. Id enim querebatur caput eſſe exitiorum omnium. Unde eſt illa Pythagorea vox * * * Ex quo perſpicitur, cum hanc benevolentiam tam late longeque diffuſam vir ſapiens in aliquem pari virtute præditum contulerit, tum illud effici, quod quibuſdam incredibile videatur, ſit autem neceſſarium, aut nihilo ſeſe plus, quam alterum, diligat. Quid enim eſt, quod differat, cum ſint cuncta paria? Quod ſi intereſſe quippiam tantulum modo potuerit, jam amicitiæ nomen occiderit; cujus eſt ea vis, ut, ſimul atque ſibi aliquid, quam alteri, maluerit, nulla ſit. Quæ præmuniuntur omnia reliquo ſermoni diſputationique noſtræ, quo facilius jus in natura eſſe poſitum, intelligi poſſit. De quo cum perpauca dixero, tum ad jus civile veniam, ex quo hæc omnis nata eſt oratio.

XIII. Quintus. Tu vero jam perpauca ſcilicet: ex iis enim, quæ dixiſti, Attico videtur, mihi quidem certe, ex natura ortum eſſe jus. Atticus. An mihi aliter videri poſſit, cum hæc jam perfecta ſint; primum, quaſi muneribus Deorum nos eſſe inſtructos et ornatos; ſecundo autem, unam eſſe hominum inter ipſos vivendi parem communemque rationem; deinde, omnes inter ſe naturali quadam indulgentia et benevolentia, tum enim ſocietate juris contineri? Quæ cum vera eſſe, recte, ut arbitror, conceſſerimus; quî jam licet nobis a natura leges et jura ſejungere?

Marcus. Recte dicis; et res ſic ſe habet. Verùm philoſophorum more, non veterum quidem illorum, ſed eorum, qui quaſi officinas inſtruxerunt ſapientiæ; quæ fuſe olim diſputabantur ac libere, ea nunc articulatim diſtincteque dicuntur: nec enim ſatisfieri cenſent huic loco, qui nunc eſt in manibus, niſi ſeparatim hoc ipſum, naturæ eſſe jus, diſputarint. Atticus. Et ſcilicet tua libertas diſſerendi amiſſa eſt; aut tu is es, qui in diſputando non tuum judicium ſequare, ſed auctoritati aliorum pareas? Marcus. Non ſemper, Tite: ſed, iter hujus ſermonis quod ſit,

vides: ad reſpublicas firmandas, et ad ſtabiliendas vires, ſanandos populos, omnis noſtra pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non bene proviſa et diligenter explorata principia ponantur: nec tamen ut omnibus probentur, (nam id fieri non poteſt) ſed ut iis, qui omnia recta atque honeſta per ſe expetenda duxerunt, et aut nihil omnino in bonis numerandum, niſi quod per ſeipſum laudabile eſſet, aut certe nullum habendum magnum bonum, niſi quod vere laudari ſua ſponte poſſet. His omnibus (ſive in Academia vetere cum Speuſippo, Xenocrate, Polemone manſerunt; ſive Ariſtotelem et Theophraſtum, cum illis re congruentes, genere docendi paulum differentes, ſecuti ſunt: ſive, ut Zenoni viſum eſt, rebus non commutatis, immutaverunt vocabula; ſive etiam Ariſtonis difficilem atque arduam, ſed jam tamen fractam et convictam ſectam ſecuti ſunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cætera in ſumma æqualitate ponerent) his omnibus hæc, quæ dixi, probantur. Sibi autem indulgentes, et corpori deſervientes, atque omnia, quæ ſequantur in vita, quæque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantes, etiam ſi vera dicunt, (nihil enim opus eſt hoc loco litibus) in hortulis ſuis jubeamus dicere, atque etiam ob omni ſocietate reipublicæ, cujus partem nec norunt ullam, nec unquam noſſe voluerunt, pauliſper faceſſant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arceſila et Carneade recentem, exoremus, ut ſileat. Nam, ſi invaſerit in hæc, quæ ſatis ſcite nobis inſtructa et compoſita videntur, nimias edet ruinas. Quam quidem ego placare cupio, ſubmovere non audeo. * * *

XIV. Nam et in iis ſine illius ſuffimentis expiati ſumus. At vero ſcelerum in homines atque impietatum nulla expiatio eſt. Itaque pœnas luunt, non tam judiciis, (quæ quondam nuſquam erant, hodie multifariam nulla ſunt; ubi ſunt tamen, perſæpe falſa ſunt) quam conſcientiâ; ut eos agitent inſectenturque furiæ, non ardentibus tædis, ſicut in fabulis, ſed angore conſcientiæ, fraudiſque cruciatu. Quod ſi homines ab injuria pœna, non natura arcere deberet, quænam ſollicitudo vexaret impios, ſublato

ſuppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax unquam fuit, quin aut abnueret a ſe commiſſum eſſe facinus, aut juſti ſui doloris cauſam aliquam fingeret, defenſionemque facinoris a naturæ jure aliquo quæreret. Quæ ſi appellare audent impii, quo tandem ſtudio colentur a bonis? Quod ſi pœna, ſi metus ſupplicii, non ipſa turpitudo, deterret ab injurioſa facinoroſaque vita; nemo eſt injuſtus: at incauti potius habendi ſunt improbi.

Tum autem qui non ipſo honeſto movemur, ut boni viri ſimus, ſed utilitate aliqua atque fructu, callidi ſumus, non boni. Nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet niſi teſtem et judicem? quid in deſerto loco nactus, quem multo auro ſpoliare poſſit, imbecillum atque ſolum? Noſter quidem hic naturâ juſtus vir ac bonus, etiam colloquetur, juvabit, in viam deducet: is vero, qui nihil alterius cauſa facit, et metitur ſuis commodis omnia, videtis, credo, quid ſit acturus. Quod ſi negabit ſe illi vitam erepturum, et aurum ablaturum, nunquam ob eam cauſam negabit, quod id naturâ turpe judicet; ſed quod metuat, ne emanet, id eſt, ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agreſtes, erubeſcant!

XV. Jam vero illud ſtultiſſimum, exiſtimare omnia juſta eſſe, quæ ſcita ſint in populorum inſtitutis, aut legibus. Etiamne, ſi quæ leges ſint tyrannorum? Si triginta illi Athenis leges imponere voluiſſent, aut, ſi omnes Athenienſes delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hæ leges juſtæ haberentur? Nihilo, credo, magis illa, quam interrex noſter tulit, ut dictator quem vellet civium, indicta cauſa, impune poſſet occidere. Eſt enim unum jus, quo devincta eſt hominum ſocietas, et quod lex conſtituit una; quæ lex eſt recta ratio imperandi atque prohibendi; quam qui ignorat, is eſt injuſtus, ſive eſt illa ſcripta uſpiam, ſive nuſquam. Quod ſi juſtitia eſt obtemperatio ſcriptis legibus inſtitutiſque populorum, et ſi, ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda ſunt; negliget leges, eaſque perrumpet, ſi poterit, is, qui ſibi eam rem fructuoſam putabit fore. Ita fit, ut nulla ſit omnino juſtitia; ſi neque naturâ eſt, et ea, quæ propter utilitatem conſtituitur, utilitate alia convellitur.

Atqui, ſi natura confirmatura jus non erit, virtutes omnes tollantur. Ubi enim liberalitas, ubi patriæ caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero, aut referendæ gratiæ voluntas poterit exiſtere? nam hæc naſcentur ex eo, quòd naturâ propenſi ſumus ad diligendos homines; quod fundamentum juris eſt. Neque ſolum in homines obſequia, ſed etiam in Deos cæremoniæ religioneſque tolluntur; quas non metu, ſed ea conjunctione, quæ eſt homini cum Deo, conſervandas puto.

XVI. Quod ſi populorum juſſis, ſi principum decretis, ſi ſententiis judicum, jura conſtituerentur; jus eſſet latrocinari; jus, adulterare; jus, teſtamenta falſa ſupponere, ſi hæc ſuffragiis, aut ſcitis multitudinis probarentur. Quæ ſi tanta poteſtas eſt ſtultorum ſententiis atque juſſis, ut eorum ſuffragiis rerum natura vertatur; cur non ſanciunt, ut, quæ mala pernicioſaque ſunt, habeantur pro bonis ac ſalutaribus? aut cur, cum jus ex injuria lex facere poſſit, bonum eadem facere non poſſit ex malo? Atqui nos legem bonam a mala, nullâ aliâ niſi naturæ normâ dividere poſſumus. Nec ſolum jus et injuria a natura dijudicantur, ſed omnino omnia honeſta ac turpia. Nam et communis intelligentia nobis notas res efficit, eaſque in animis noſtris inchoavit, ut honeſta in virtute ponantur, in vitiis turpia.

Hæc autem in opinione exiſtimare, non in natura, poſita, dementis eſt. Nam nec arboris, nec equi virtus quæ dicitur, (in quo abutimur nomine) in opinione ſita eſt, ſed in natura. Quod ſi ita eſt; honeſta quoque et turpia naturâ dijudicanda ſunt. Nam ſi opinione univerſa virtus, eâdem ejus etiam partes probarentur. Quis igitur prudentem, et, ut ita dicam, catum, non ex ipſius habitu, ſed ex aliqua re externa, judicet? Eſt enim virtus perfecta ratio: quod certe in natura eſt. Igitur omnis honeſtas eodem modo.

XVII. Nam ut vera et falſa, ut conſequentia et contraria, ſuâ ſponte, non alienâ, judicantur; ſic conſtans et perpetua ratio vitæ, quæ eſt virtus, itemque inconſtantia, quod eſt vitium, ſuâ naturâ probatur. Nos ingenia juvenum, non item ad ingenia; naturâ

virtutes et vitia, quæ exiſtunt ab ingeniis, judicabuntur? An ea non aliter? honeſta et turpia non ad naturam referri neceſſe erit? Quod laudabile bonum eſt, in ſe habeat quod laudetur neceſſe eſt: ipſum enim bonum, non eſt opinionibus, ſed naturâ. Nam ni ita eſſet, beati quoque opinione eſſent; quo quid dici poteſt ſtultius? Quare cum et bonum, et malum naturâ judicetur, et ea ſint principia naturæ; certe honeſta quoque et turpia ſimili ratione dijudicanda, et ad naturam referenda ſunt.

Sed perturbat nos opinionum varietas, hominumque diſſenſio: et, quia non idem contingit in ſenſibus, hos naturâ certos putamus; illa, quæ aliis ſic, aliis ſecus, nec iiſdem ſemper uno modo videntur, ficta eſſe ducimus: quod eſt longe aliter. Nam ſenſus noſtros non parens, non nutrix, non magiſter, non poeta, non ſcena depravat, non multitudinis conſenſus abducit a vero. Animis omnes tenduntur inſidiæ, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros et rudes cum acceperunt, inficiunt, et flectunt, ut volunt; vel ab ea, quæ penitus in omni ſenſu implicata inſidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium; cujus blanditiis corrupti, quæ naturâ bona ſunt, quia dulcedine hac et ſcabie carent, non cernimus ſatis.

XVIII. Sequitur (ut concluſa mihi jam hæc ſit omnis ratio) id quod ante oculos ex iis eſt, quæ dicta ſunt, et jus, et omne honeſtum ſua ſponte eſſe expetendum. Etenim omnes viri boni ipſam æquitatem et jus ipſum amant; nec eſt viri boni, errare, et diligere quod per ſe non ſit diligendum. Per ſe igitur jus eſt expetendum et colendum. Quod ſi jus eſt; etiam juſtitia. Sic in ea reliquæ quoque virtutes per ſe colendæ ſunt. Quid liberalitas? gratuitane eſt, an mercenaria? ſi ſine præmio benigna eſt, gratuita; ſi cum mercede, conducta: nec eſt dubium, quin is, qui liberalis benignuſve dicitur, officium, non fructum, ſequatur. Ergo item juſtitia nihil expetit præmii, nihil pretii. Per ſe igitur expetitur. Eademque omnium virtutum cauſa, atque ſententia eſt. Atque etiam ſi emolumentis, non ſua ſponte, virtus expenditur, una erit virtus, quæ malitia rectiſſime dicetur. Ut enim quiſque maxime ad ſuum commodum refert quæcunque agit, ita minime

eſt vir bonus; ut, qui virtutem præmio metiuntur, nullam virtutem, niſi malitiam putent. Ubi enim beneficus, ſi nemo alterius cauſa benigne facit? ubi gratus, ſi non eum ipſum, cui referunt gratiam, cernunt grati? ubi illa ſancta amicitia, ſi non ipſe amicus per ſe amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deſerendus et abjiciendus eſt, deſperatis emolumentis et fructibus: quo quid poteſt dici immanius? Quod ſi amicitia per ſe colenda eſt, ſocietas quoque hominum, et æqualitas, et juſtitia, per ſe expetenda. Quod ni ita eſt, omnino juſtitia nulla eſt. Id enim injuſtiſſimum ipſum eſt, juſtitiæ mercedem quærere.

XIX. Quid vero de modeſtia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore, pudicitiaque dicemus? infamiæne metu non eſſe petulantes, an legum et judiciorum? Innocentes ergo et verecundi ſunt, ut bene audiant? et, ut rumorem bonum colligant, erubeſcunt, et pudet impudica loqui? Ac me nimirum iſtorum philoſophorum pudet, qui nullum vitium vitare, niſi judicio ipſo notatum, putant.

Quid enim? poſſumus eos, qui a ſtupro arcentur infamiæ metu, pudicos dicere, cum ipſa infamia propter rei turpitudinem conſequatur? Nam quid aut laudari rite, aut vituperari poteſt, ſi ab ejus natura receſſeris, quod aut laudandum, aut vituperandum putes? An corporis pravitates, ſi erunt perinſignes, habebunt aliquid offenſionis; animi deformitas non habebit? cujus turpitudo ex ipſis vitiis facillime percipi poteſt. Quid enim fœdius avaritia, quid immanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abjectius tarditate et ſtultitia dici poteſt? Quid ergo? eos, qui ſingulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus, propter damna, aut detrimenta, aut cruciatus aliquos, miſeros eſſe dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? Quod item ad contrariam laudem in virtute dici poteſt.

Poſtremo, ſi propter alias res virtus expetitur, melius eſſe aliquid, quam virtutem, neceſſe eſt. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valetudinem? quæ et, cum adſunt, perparva ſunt; et, quam diu affutura ſint, certum ſciri nullo modo poteſt. An (quod turpiſſimum dictu eſt) voluptatem? at

R 2

in ea quidem ſpernenda et repudianda, virtus vel maxime cernitur. Videtiſne, quanta ſeries rerum ſententiarumque ſit; atque ut ex alio alia nectantur? Quin labebar longius, niſi me retinuiſſem.

XX. Quintus. Quo tandem? libenter enim, frater, ad iſtam orationem tecum prolaberer. Marcus. Ad finem bonorum, quo referuntur, et cujus apiſcendi cauſa ſunt facienda omnia: controverſam rem, et plenam diſſenſionis inter doctiſſimos, ſed aliquando tamen judicandam. Atticus. Quî iſtud fieri poteſt, L. Gellio mortuo? Marcus. Quid tandem id ad rem? Atticus. Quia me Athenis audire ex Phædro meo memini, Gellium, familiarem tuum, cum pro Conſule ex prætura in Græciam veniſſet, Athenis philoſophos, qui tum erant, in locum unum convocaſſe, ipſiſque magnopere auctorem fuiſſe, ut aliquando controverſiarum aliquem facerent modum. Quod ſi eſſent eo animo, ut nollent ætatem in litibus conterere, poſſe rem convenire: et ſimul operam ſuam illis eſſe pollicitum, ſi poſſet inter eos aliquid convenire. Marcus. Joculare iſtud quidem, Pomponi, et a multis ſæpe deriſum: ſed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam Academiam et Zenonem datum. Atticus. Quo tandem iſtuc modo? Marcus. Quia de re una ſolum diſſident, de cæteris mirifice congruunt. Atticus. Ain' tandem? unane eſt ſolum diſſenſio? Marcus. Quæ quidem ad rem pertineat, una: quippe cum antiqui omnes, quod ſecundum naturam eſſet, quo juvaremur in vita, bonum eſſe decreverint; hic, niſi quod honeſtum eſſet, nihil putarit bonum. Atticus. Perparvam vero controverſiam dicis, ac non eam, quæ dirimat omnia. Marcus. Probe quidem ſentis, ſi re, ac non verbis, diſſiderent.

XXI. Atticus. Ergo aſſentiris Antiocho familiari meo, (magiſtro enim non audeo dicere) quocum vixi, et qui me ex noſtris pene convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis paſſibus. Marcus. Vir iſte, fuit ille quidem prudens et acutus, et in ſuo genere perfectus, mihique, ut ſcis, familiaris; cui tamen ego aſſentiar in omnibus, necne, mox videro: hoc dico, controverſiam totam iſtam poſſe ſedari.

Atticus. Quî iſtud tandem vides? Marcus. Quia, ſi, ut

Chius Ariſto dixit, ſolum bonum eſſe diceret, quod honeſtum eſſet, malumque, quod turpe; cæteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adeſſent, an abeſſent, intereſſe; valde a Xenocrate et Ariſtotele, et ab illa Platonis familia diſcreparet, eſſetque inter eos de re maxima, et de omni vivendi ratione diſſenſio. Nunc vero cum decus, quod antiqui ſummum bonum eſſe dixerunt, hic ſolum bonum dicat; item dedecus, quod illi ſummum malum, hic ſolum; divitias, valetudinem, pulchritudinem, commodas res appellet, non bonas; paupertatem, debilitatem, dolorem, incommodas, non malas; ſentit idem, quod Xenocrates, quod Ariſtoteles; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, ſed verborum, diſcordia, controverſia nata eſt de finibus; in qua quoniam uſucapionem XII tabulæ inter quinque pedes eſſe voluerunt, depaſci veterem poſſeſſionem Academiæ ab hoc acuto homine non ſinemus; nec Mamilia lege ſinguli, ſed ex iis tres arbitri fines regemus.

Quintus. Quamnam igitur ſententiam dicimus? Marcus. Requiri placere terminos, quos Socrates pegerit; iiſque parere. Quintus. Præclare, frater, jam nunc a te verba uſurpantur civilis juris et legum; quo de genere expecto diſputationem tuam. Nam iſta quidem magna dijudicatio eſt, ut ex te ipſo ſæpe cognovi. Sed certe res ita ſe habent, ut, ex natura vivere, ſummum bonum ſit, id eſt, vitâ modicâ et aptâ, virtute perfrui; aut naturam ſequi, et ejus quaſi lege vivere, id eſt, nihil, quantum in ipſo ſit, prætermittere, quo minus ea, quæ natura poſtulet, conſequatur, quòd inter hæc velit virtute tanquam lege vivere. Quapropter hoc dijudicari neſcio an unquam, ſed hoc ſermone certe non poteſt, ſi quidem id, quod ſuſcepimus, perfecturi ſimus.

XXII. Atticus. At ego huc declinabam, nec invitus. Quintus. Licebit aliàs: nunc id agamus, quod cœpimus, cum præſertim ad id nihil pertineat hæc de ſummo malo bonoque diſſenſio. Marcus. Prudentiſſime, Quinte, dicis: nam quæ a me adhuc dicta ſunt, * * *

Quintus. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondæ,

neque Zaleuci, nec noſtras XII tabulas, nec plebiſcita deſidero; ſed te exiſtimo cùm populis, tum etiam ſingulis hodierno ſermone leges vivendi et diſciplinam daturum. MARCUS. Eſt hujus vero diſputationis, Quinte, proprium id, quod expectas; atque utinam eſſet etiam facultatis meæ! Sed profecto ita ſe res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem, legem eſſe oportet, commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum artium ſapientia ſit; a cujus amore, Græco verbo, philoſophia nomen invenit; qua nihil a Diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil præſtabilius hominum vitæ datum eſt. Hæc enim una nos cum cæteras res omnes, tum, quod eſt difficillimum, docuit, ut noſmet ipſos noſceremus: cujus præcepti tanta vis, tanta ſententia eſt, ut ea non homini cuipiam, ſed Delphico Deo, tribueretur.

Nam qui ſe ipſe norit, primùm aliquid ſentiet ſe habere divinum, ingeniumque in ſe ſuum, ſicut ſimulacrum aliquod, dedicatum putabit; tantoque munere Deorum ſemper dignum aliquid et faciet, et ſentiet: et, cum ſe ipſe perſpexerit, totumque tentarit, intelliget, quemadmodum a natura ſubornatus in vitam venerit, quantaque inſtrumenta habeat ad obtinendam adipiſcendamque ſapientiam: quoniam principio rerum omnium quaſi adumbratas intelligentias animo ac mente conceperit; quibus illuſtratus, ſapientia duce, bonum virum, et ob eam ipſam cauſam cernat ſe beatum fore.

XXIII. Nam cum animus, cognitis perceptiſque virtutibus, a corporis obſequio indulgentiaque diſceſſerit, voluptatemque, ſicut labem aliquam decoris, oppreſſerit, omnemque mortis doloriſque timorem effugerit, ſocietatemque caritatis coierit cum ſuis, omneſque naturâ conjunctos, ſuos duxerit, cultumque Deorum, et puram religionem ſuſceperit, et exacuerit illam, ut oculorum, ſic ingenii aciem, ad bona deligenda, et rejicienda contraria; (quæ virtus ex providendo eſt appellata Prudentia) quid eo dici, aut excogitari, poterit beatius?

Idemque cum cælum, terras, maria, rerumque omnium

naturam perſpexerit, eaque unde generata, quo recurrant, quando, quo modo obitura, quid in iis mortale et caducum, quid divinum æternumque ſit, viderit; ipſumque ea moderantem et regentem pene prehenderit, ſeſeque non unis circumdatum mœnibus, popularem alicujus definiti loci, ſed civem totius mundi, quaſi unius urbis, agnoverit; in hac ille magnificentia rerum, atque in hoc conſpectu et cognitione naturæ, Dii immortales! quam ipſe ſe noſcet! quod Apollo præcepit Pythius: quam contemnet, quam deſpiciet, quam pro nihilo putabit ea, quæ vulgo ducuntur ampliſſima!

XXIV. Atque hæc omnia, quaſi ſepimento aliquo, vallabit diſſerendi ratione, veri et falſi judicandi ſcientiâ, et arte quadam intelligendi, quid quamque rem ſequatur, et quid ſit cuique contrarium. Cumque ſe ad civilem ſocietatem natum ſenſerit, non ſolùm illa ſubtili diſputatione ſibi utendum putabit, ſed etiam fuſa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua ſtabiliat leges, qua caſtiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros; qua præcepta ſalutis et laudes apte ad perſuadendum edat ſuis civibus; qua hortari ad decus, revocare a flagitio, conſolari poſſit afflictos; factaque et conſulta fortium et ſapientum, cum improborum ignominia, ſempiternis monumentis prodere. Quæ cum tot res tantæque ſint, quæ ineſſe in homine perſpiciantur ab iis, qui ſe ipſi velint noſſe, earum parens eſt, educatrixque ſapientia.

Atticus. Laudata quidem a te graviter et vere. Sed quorſus hoc pertinet? Marcus. Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi jam ſumus; quæ tanta eſſe volumus: non enim erunt, niſi ea fuerint, unde illa manant, ampliſſima. Deinde facio et libenter, et, ut ſpero, recte, quod eam, cujus ſtudio teneor, quæque me eum, quicunque ſum, effecit, non poſſum ſilentio præterire. Atticus. Vero facis et merito, et ipſe; fuitque id, ut dicis, in hoc ſermone faciendum.

DE

LEGIBUS,

LIBER SECUNDUS.

I. ATTICUS. Sed viſne, quoniam et ſatis jam ambulatum eſt, et tibi aliud dicendi initium ſumendum eſt, locum mutemus, et in inſula, quæ eſt in Fibreno, (nam opinor illi alteri flumini nomen eſſe) ſermoni reliquo demus operam, ſedentes? MARCUS. Sane quidem. Nam illo loco libentiſſime ſoleo uti, ſive quid mecum ipſe cogito, ſive aut ſcribo, aut lego. ATTICUS. Equidem, qui nunc primum huc venerim, ſatiari non queo; magnificaſque villas, et pavimenta marmorea, et laqueata tecta contemno. Ductus vero aquarum, quos iſti Nilos et Euripos vocant, quis non, cum hæc videat, irriſerit? Itaque, ut tu paulo ante de lege et de jure diſſerens ad naturam referebas omnia, ſic in his ipſis rebus, quæ ad requietem animi delectationemque quæruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar (nihil enim his in locis niſi ſaxa et montes cogitabam; idque ut facerem, et orationibus inducebar tuis, et verſibus) ſed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari. Nunc contra miror, te, cum Româ abſis, uſquam potius eſſe. MARCUS. Ego vero, cum licet plures dies abeſſe, præſertim hoc tempore anni, et amœnitatem hanc et ſalubritatem ſequor; raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque cauſa delectat, quæ te non attingit ita. ATTICUS. Quæ tandem iſta cauſa eſt? MARCUS. Quia, ſi verum dicimus, hæc eſt mea, et hujus fratris mei germana patria: hinc enim orti ſtirpe antiquiſſima: hic ſacra, hic genus, hic majorum multa veſtigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem eſt, lautius ædificatam patris noſtri ſtudio; qui, cum eſſet infirma valetudine, hic fere ætatem egit in literis. Sed hoc ipſo in loco

cum avus viveret, et antiquo more parva eſſet villa, ut illa Curiana in Sabinis, me ſcito eſſe natum. Quare ineſt neſcio quid, et latet in animo ac ſenſu meo, quo me plus hic locus fortaſſe delectet: ſiquidem etiam ille ſapientiſſimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem ſcribitur repudiaſſe.

II. Atticus. Ego vero tibi iſtam juſtam cauſam puto, cur huc libentius venias, atque hunc locum diligas. Quin ipſe, vere dicam, ſum illi villæ amicior modo factus, atque huic omni ſolo, in quo tu ortus et procreatus es. Movemur enim neſcio quo pacto locis ipſis, in quibus eorum, quos diligimus, aut admiramur, adſunt veſtigia. Me quidem ipſæ illæ noſtræ Athenæ non tam operibus magnificis exquiſitiſque antiquorum artibus delectant, quam recordatione ſummorum virorum, ubi quiſque habitare, ubi ſedere, ubi diſputare ſit ſolitus; ſtudioſeque eorum etiam ſepulcra contemplor. Quare iſtum, ubi tu es natus, plus amabo poſthac locum.

Marcus. Gaudeo igitur, me incunabula pene mea tibi oſtendiſſe. Atticus. Equidem me cognoſſe admodum gaudeo. Sed illud tamen quale eſt, quod paulo ante dixiſti; hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum) germanam patriam eſſe veſtram? Nunquid duas habetis patrias? an eſt illa una patria communis? niſi forte ſapienti illi Catoni fuit patria non Roma, ſed Tuſculum. Marcus. Ego mehercule et illi, et omnibus municipibus duas eſſe cenſeo patrias; unam naturæ, alteram civitatis: ut ille Cato, cum eſſet Tuſculi natus, in populi Romani civitatem ſuſceptus eſt. Itaque, cum ortu Tuſculanus eſſet, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram juris: ut veſtri Attici, priuſquam Theſeus eoſdem migrare ex agris, et in aſtu, quod appellatur, omnes ſe conferre juſſit, et Sunii erant iidem et Attici; ſic nos et eam patriam ducimus, ubi nati; et illam, qua excepti ſumus. Sed neceſſe eſt, caritate eam præſtare in qua reipublicæ nomen et univerſæ civitatis eſt; pro qua mori, et cui nos totos dedere, et in qua noſtra omnia ponere, et quaſi conſecrare debemus. Dulcis autem non multo ſecus eſt ea, quæ

genuit, quam illa, quæ excepit. Itaque ego hanc meam eſſe patriam prorſus nunquam negabo, dum illa ſit major, et hæc in ea contineatur.

III. Atticus. Recte igitur Magnus ille noſter, me audiente, poſuit in judicio, cum pro Balbo tecum ſimul diceret, rempublicam noſtram juſtiſſimas huic municipio gratias agere poſſe, quod ex eo duo ſui conſervatores extitiſſent; ut jam videar adduci, hanc quoque, quæ te procreavit, eſſe patriam tuam. Sed ventum in inſulam eſt. Hac vero nihil eſt amœnius. Etenim hoc quaſi roſtro funditur Fibrenus, et diviſus æqualiter in duas partes latera hæc alluit, rapideque dilapſus cito in unum confluit, et tantum complectitur, quod ſatis ſit modicæ palæſtræ loci. Quo effecto, tanquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret ſedem ad diſputandum, ſtatim præcipitat in Lirem, et, quaſi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obſcurius, Liremque multo gelidiorem facit. Nec enim ullum hôc frigidius flumen attigi, cum ad multa acceſſerim, ut vix pede tentare id poſſim: quod in Phædro Platonis facit Socrates. Marcus. Eſt vero ita: ſed tamen huic amœnitati, quemadmodum ex Quinto ſæpe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil, opinor, conceſſerit. Quintus. Eſt ita, ut dicis: cave enim putes Attici noſtri Amaltheo plataniſque illis quidquam eſſe præclarius. Sed, ſi videtur, conſidamus hic in umbra, atque ad eam partem ſermonis, ex qua egreſſi ſumus, revertamur. Marcus. Præclare exigis, Quinte. At ego effugiſſe arbitrabar: et tibi horum nihil deberi poteſt. Quintus. Ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

Marcus. *A Jove Muſarum primordia,*
ſicut in Arati carmine orſi ſumus. Quintus. Quorſum iſtuc? Marcus. Quia nunc itidem ab eodem, et a cæteris Diis immortalibus ſunt nobis agendi capienda primordia. Quintus. Optime vero, frater; et fieri ſic decet.

IV. Marcus. Videamus igitur rurſus, priuſquam aggrediamur ad leges ſingulas, vim naturamque legis, ne, cum referenda ſint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore ſermonis,

ignoremuſque vim ſermonis ejus, quo jura nobis definienda ſint. Quintus. Sane quidem, hercule; et eſt iſta recta docendi via.

Marcus. Hanc igitur video ſapientiſſimorum fuiſſe ſententiam, Legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec ſcitum aliquod eſſe populorum, ſed æternum quiddam, quod univerſum mundum regeret, imperandi, prohibendique ſapientiâ. Ita principem legem illam et ultimam, mentem eſſe dicebant, omnia ratione aut cogentis, aut vetantis Dei; ex qua illa lex, quam Dii humano generi dederunt, recte eſt laudata. Eſt enim ratio, menſque ſapientis, ad jubendum, et ad deterrendum idonea.

Quintus. Aliquoties jam iſte locus a te tactus eſt: ſed ante quam ad populares leges venias, vim iſtius cæleſtis legis explana, ſi placet; ne æſtus nos conſuetudinis abſorbeat, et ad ſermonis morem uſitati trahat. Marcus. A parvis enim, Quinte, didicimus, Si in jus vocat, atque ejuſmodi alias, leges nominare. Sed vero intelligi ſic oportet, et hæc, et alia juſſa ac vetita populorum, vim non habere ad recte facta vocandi, et a peccatis avocandi: quæ vis non modo ſenior eſt, quam ætas populorum et civitatum, ſed æqualis illius, cælum atque terras tuentis et regentis, Dei. Neque enim eſſe mens divina ſine ratione poteſt, nec ratio divina non hanc vim in rectis praviſque ſanciendis habere: nec, quia nuſquam erat ſcriptum, ut contra omnes hoſtium copias in ponte unus aſſiſteret, a tergoque pontem interſcindi juberet, idcirco minus Coclitem illum rem geſſiſſe tantam, fortitudinis lege atque imperio putabimus: nec, ſi regnante Tarquinio nulla erat Romæ ſcripta lex de ſtupris, idcirco non contra illam legem ſempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiæ, Tricipitini filiæ, attulit. Erat enim ratio profecta a rerum natura, et ad recte faciendum impellens, et a delicto avocans; quæ non tum denique incipit lex eſſe, cum ſcripta eſt, ſed tum, cum orta eſt; orta autem ſimul eſt cum mente divina. Quamobrem lex vera atque princeps, apta ad jubendum, et ad vetandum, ratio eſt recta ſummi Jovis.

V. Quintus. Aſſentior, frater, ut, quod eſt rectum, verum quoque ſit, neque cum literis, quibus ſcita ſcribuntur, aut oriatur,

S 2

aut occidat. Marcus. Ergo, ut illa divina mens, ſumma lex eſt; item, cum in homine eſt perfecto, et in mente ſapientis. Quæ ſunt autem varie, et ad tempus deſcripta populis, favore magis, quam re, legum nomen tenent. Omnem enim legem, quæ quidem recte lex appellari poſſit, eſſe laudabilem, quibuſdam talibus argumentis docent. Conſtat profecto ad ſalutem civium, civitatumque incolumitatem, vitamque hominum quietam et beatam, conditas eſſe leges; eoſque, qui primum ejuſmodi ſcita ſanxerint, populis oſtendiſſe, ea ſe ſcripturos atque laturos, quibus illi adſcriptis ſuſceptiſque, honeſte beateque viverent; quæque ita compoſita, ſanctaque eſſent, eas leges videlicet nominarunt. Ex quo intelligi par eſt, eos, qui pernicioſa et injuſta populis juſſa deſcripſerint, cum contra fecerint, quam polliciti profeſſique ſint, quidvis potius tuliſſe, quam leges; ut perſpicuum eſſe poſſit, in ipſo nomine legis interpretando ineſſe vim et ſententiam juſti, et juris legendi.

Quæro igitur a te, Quinte, ſicut illi ſolent; Quo ſi civitas careat, ob eam ipſam cauſam, quòd eo careat, pro nihilo habenda ſit, id eſtne numerandum in bonis? Quintus. Ac maximis quidem. Marcus. Lege autem carens civitas, anne ob ipſum habenda nullo loco? Quintus. Dici aliter non poteſt. Marcus. Neceſſe eſt igitur, legem haberi in rebus optimis. Quintus. Prorſus aſſentior.

Marcus. Quid, quòd multa pernicioſe, multa peſtifere ſciſcuntur in populis, quæ non magis legis nomen attingunt, quam ſi latrones aliqua conſeſſu ſuo ſanxerint? Nam neque medicorum præcepta dici vere poſſent, ſi quæ inſcii imperitique pro ſalutaribus mortifera conſcripſerint: neque in populo lex, cuicuimodi fuerit illa, etiam ſi pernicioſum aliquid populus acceperit. Ergo eſt lex juſtorum injuſtorumque diſtinctio, ad illam antiquiſſimam, et rerum omnium principem expreſſa naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quæ ſupplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos.

VI. Quint. Præclare intelligo: nec vero jam aliam eſſe ullam legem puto non modo habendam, ſed ne appellandam quidem.

Marcus. Igitur tu Titias, et Apuleias leges nullas putas? Quintus. Ego vero ne Livias quidem. Marcus. Et recte, quæ præſertim uno verſiculo ſenatûs, puncto temporis, ſublatæ ſint: lex autem illa, cujus vim explicavi, neque tolli, neque abrogari poteſt.

Quintus. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quæ nunquam abrogentur? Marcus. Certe, ſi modo acceptæ a vobis duobus erunt. Sed, ut vir doctiſſimus fecit Plato, atque idem graviſſimus philoſophorum omnium, qui princeps de republica conſcripſit, idemque ſeparatim de legibus ejus, id mihi credo eſſe faciendum; ut, priuſquam ipſam legem recitem, de ejus legis laude dicam. Quod idem et Zaleucum, et Charondam feciſſe video; cum quidem illi non ſtudii et delectationis, ſed reipublicæ cauſa leges civitatibus ſuis ſcripſerint. Quos imitatus Plato, videlicet hoc quoque legis putavit eſſe, perſuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. Quintus. Quid, quod Zaleucum iſtum negat ullum fuiſſe Timæus? Marcus. At Theophraſtus auctor haud deterior, mea quidem ſententia, (meliorem multi) nominat; commemorant vero ipſius cives, noſtri clientes, Locri. Sed ſive fuit, ſive non fuit, nihil ad rem. Loquimur, quod traditum eſt.

VII. Sit igitur jam hoc a principio perſuaſum civibus, dominos eſſe omnium rerum, ac moderatores Deos; eaque quæ gerantur, eorum geri ditione, ac numine, eoſdemque optime de genere hominum mereri; et, qualis quiſque ſit, quid agat, quid in ſe admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri; piorumque et impiorum habere rationem. His enim rebus imbutæ mentes, haud ſane abhorrebunt ab utili, et a vera ſententia. Quid eſt enim verius, quam neminem eſſe oportere tam ſtulte arrogantem, ut in ſe rationem et mentem putet ineſſe, in cælo mundoque non putet? aut ea, quæ vix ſumma ingenii ratione comprehendat, nulla ratione moveri putet? Quem vero aſtrorum ordines, quem dierum noctiumque viciſſitudines, quem menſium temperatio, quemque ea, quæ gignuntur nobis ad fruendum, non gratum eſſe cogant; hunc hominem omnino numerare quî decet? Cumque omnia, quæ rationem habent, præſtent iis, quæ

ſint rationis expertia; nefaſque ſit dicere, ullam rem præſtare naturæ omnium rerum; rationem ineſſe in ea confitendum eſt. Utiles eſſe autem opiniones has, quis neget, cum intelligat, quam multa firmentur jurejurando; quantæ ſalutis ſint fœderum religiones; quam multos divini ſupplicii metus a ſcelere revocarit; quamque ſancta ſit ſocietas civium inter ipſos, Diis immortalibus interpoſitis tum judicibus, tum teſtibus?

Habes legis procœmium: ſic enim hoc appellat Plato. QUINTUS. Habeo vero, frater; et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus aliiſque ſententiis verſaris, atque ille: nihil enim tam diſſimile eſt, quam vel ea, quæ ante dixiſti, vel hoc ipſum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus. MARCUS. Vellem fortaſſe: quis enim id poteſt, aut unquam poterit, imitari? Nam ſententias interpretari perfacile eſt. Quod quidem ego facerem, niſi plane eſſe vellem meus. Quid enim negotii eſt, eadem prope verbis iiſdem converſa dicere? QUINTUS. Prorſus aſſentior. Verum, ut modo tute dixiſti, te eſſe malo tuum. Sed jam exprome, ſi placet, iſtas leges de religione.

MARCUS. Expromam equidem, ut potero; et, quoniam et locus et ſermo familiaris eſt, legum leges voce proponam. QUINTUS. Quidnam id eſt? MARCUS. Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita priſca, ut in veteribus XII ſacratiſque legibus; et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora, quam hic ſermo eſt. Eum morem igitur cum brevitate, ſi potero, conſequar. Leges autem a me edentur non perfectæ; nam eſſet infinitum: ſed ipſæ ſummæ rerum atque ſententiæ. QUINTUS. Ita vero neceſſe eſt. Quare audiamus.

VIII. MARCUS. *Ad Divos adeunto caſte: pietatem adhibento: opes amovento. Qui ſecus faxit, Deus ipſe vindex erit. Separatim nemo habeſſit Deos: neve novos, ſed ne advenas, niſi publice adſcitos, privatim colunto. Conſtructa a patribus delubra habento. Lucos in agris habento, et larum ſedes. Ritus familiæ patrumque ſervanto. Divos, et eos, qui cæleſtes ſemper habiti, colunto, et ollos, quos endo cælo merita vocaverint, Herculem, Liberum, Æſculapium, Caſtorem, Pollucem, Quirinum. Aſt olla, propter quæ datur homini aſcenſus*

in cælum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem, earumque laudum delubra ſunto. Nec ulla vitiorum ſacra ſolennia obeunto.

Feriis jurgia amovento, eaſque in famulis, operibus patratis, habento. Itaque, ut ita cadat in annuis amfractibus, deſcriptum eſto. Certaſque fruges, certaſque baccas ſacerdotes publice libanto: hoc certis ſacrificiis, ac diebus. Itemque alios ad dies ubertatem lactis, fœtuſque ſervanto. Id quod ne committi poſſit, ad eam rem et rationem, curſus annuos ſacerdotes finiunto. Quæque quoique Divo decoræ gratæque ſint hoſtiæ, providento: Diviſque aliis alii ſacerdotes, omnibus Pontifices, ſingulis flamines ſunto. Virgines Veſtales in urbe cuſtodiunto ignem foci publici ſempiternum.

Quoque hæc privatim et publice modo rituque fiant, diſcunto ignari a publicis ſacerdotibus. Eorum autem duo genera ſunto; unum, quod præſit cæremoniis et ſacris: alterum, quod interpretetur fatidicorum et vatum effata incognita, cum ſenatus populuſque adſciverit. Interpretes autem Jovis optimi maximi publici augures ſignis et auſpiciis poſtea vidento: diſciplinam tenento.

Sacerdotes vincta virgetaque, et ſalutem populi auguranto. Quique agent rem duelli, quique popularem, auſpicium præmonento, ollique obtemperanto. Divorumque iras providento, iiſque apparento. Cælique fulgura regionibus ratis temperanto: urbemque, et agros, et templa liberata, et effata habento: quæque augur injuſta, nefaſta, vitioſa, dira defixerit, irrita infectaque ſunto: quique non paruerit, capitale eſto.

IX. *Fœderum, pacis, belli, induciarum oratores, feciales, judices duo ſunto. Bella diſceptanto. Prodigia, portenta ad Etruſcos et haruſpices, ſi ſenatus juſſerit, deferunto: Etruriaque principes diſciplinam doceto. Quibus Divis creverint, procuranto: iidemque fulgura atque obſtita pianto. Nocturna mulierum ſacrificia ne ſunto, præter olla, quæ pro populo rite fiant. Neve quem initianto, niſi ut aſſolet Cereri, Græco ſacro.*

Sacrum commiſſum, quod neque expiari poterit, impie commiſſum eſt: quod expiari poterit, publici ſacerdotes expianto. Ludis publicis, quod ſine curriculo et ſine certatione corporum fiat, popularem lætitiam in cantu et fidibus, et tibiis moderanto; eamque cum Divûm

honore jungunto. Ex patriis ritibus optuma colunto. Præter Idææ matris famulos, eoſque juſtis diebus, nequis ſtipem cogito. Sacrum, ſacrove commendatum qui clepſerit rapſeritque, parricida eſto. Perjurii pœna divina, exitium; humana, dedecus. Inceſtum Pontifices ſupremo ſupplicio ſanciunto. Impius ne audeto placare donis iram Deorum. Caute vota reddunto. Pœna violati juris eſto. Ne quis agrum conſecrato. Auri, argenti, eboris ſacrandi modus eſto. Sacra privata, perpetua manento. Deorum manium jura, ſancta ſunto. Hos leto datos, divos habento. Sumptum in ollos luctumque minuunto.

X. ATTICUS. Concluſa quidem eſt a te magna lex, ſane quam breviter; et, ut mihi quidem videtur, non multum diſcrepat iſta conſtitutio religionum a legibus Numæ, noſtriſque moribus. MARCUS. An cenſes, cum in illis de republica libris perſuadere videatur Africanus, omnium rerumpublicarum noſtram veterem illam fuiſſe optimam, non neceſſe eſſe optimæ reipublicæ leges dare conſentaneas? ATTICUS. Immo prorſus ita cenſeo. MARCUS. Ergo adeo expectate leges, quæ genus illud optimum reipublicæ contineant; et, ſi quæ forte a me hodie rogabuntur, quæ non ſint in noſtra republica, nec fuerint, tamen erant fere in more majorum, qui tum, ut lex, valebat.

ATTICUS. Suade igitur, ſi placet, iſtam ipſam legem, ut ego, UTI ROGAS, poſſim edicere. MARCUS. Ain' tandem, Attice, non es edicturus aliter? ATTICUS. Prorſus majorem quidem rem nullam ſciſcam aliter: in minoribus, ſi voles, remittam hoc tibi. MARCUS. Atque mea quidem ſententia eſt. At, ne longum fiat, videte. ATTICUS. Utinam quidem! quid enim agere malumus?

MARCUS. *Caſte* jubet lex adire ad Deos, animo videlicet, in quo ſunt omnia: nec tollit caſtimoniam corporis; ſed hoc oportet intelligi, cum multùm animus corpori præſtet; obſerveturque, ut caſto corpore adeatur, multo eſſe in animis id ſervandum magis. Nam illud vel aſperſione aquæ, vel dierum numero tollitur; animi labes nec diuturnitate vaneſcere, nec amnibus ullis elui poteſt.

Quod autem *pietatem* adhiberi, *opes* amoveri jubet, ſignificat probitatem gratam eſſe Deo; ſumptum eſſe removendum.

Quid eſt enim, cum paupertatem divitiis etiam inter homines eſſe æqualem velimus, cur eam, ſumptu ad ſacra adhibito, Deorum aditu arceamus? præſertim cum ipſi Deo nihil minus gratum futurum ſit, quam non omnibus patêre ad ſe placandum et colendum viam. Quòd autem non judex, ſed Deus ipſe *vindex* conſtituitur, præſentis pœnæ metu religio confirmari videtur: Suoſque Deos, aut novos, aut alienigenas coli, confuſionem habet religionum, et ignotas cæremonias etiam ſacerdotibus. Nam a patribus acceptos Deos ita placet coli, ſi huic legi paruerunt ipſi. Patrum delubra eſſe in urbibus cenſeo: nec ſequor magos Perſarum; quibus auctoribus Xerxes inflammaſſe templa Græciæ dicitur, quod parietibus includerent Deos, quibus omnia deberent eſſe patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum eſſet et domus.

XI. Melius Græci, atque noſtri; qui, ut augerent pietatem in Deos, eaſdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt. Affert enim hæc opinio religionem utilem civitatibus: ſiquidem et illud bene dictum eſt a Pythagora, doctiſſimo viro, Tum maxime et pietatem, et religionem verſari in animis, cum rebus divinis operam daremus; et quod Thales, qui ſapientiſſimus in ſeptem fuit, Homines exiſtimare oportere, omnia quæ cernerentur, Deorum eſſe plena: fore enim omnes caſtiores, veluti qui in fanis eſſent maxime religioſis. Eſt enim quadam opinione ſpecies Deorum in oculis, non ſolum in mentibus. Eandemque rationem luci habent in agris. Neque ea, quæ a majoribus prodita eſt cùm dominis, tum famulis, poſita in fundi villæque conſpectu, religio Larum repudianda eſt. Jam ritus familiæ patrumque ſervare, id eſt (quoniam antiquitas proxime accedit ad Deos) a Diis quaſi traditam religionem tueri. Quod autem ex hominum genere conſecratos, ſicut Herculem et cæteros, coli lex jubet, indicat omnium quidem animos immortales eſſe, ſed fortium bonorumque divinos. Bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, Fides, conſecratur manu: quarum omnium Romæ dedicata publice templa ſunt; ut illa qui habeant, (habent autem omnes boni) Deos ipſos in animis ſuis

collocatos putent. Nam illud vitioſum Athenis, quòd, Cylonio ſcelere expiato, Epimenide Crete ſuadente, fecerunt Contumeliæ fanum et Impudentiæ. Virtutes enim, non vitia conſecrare decet. Araque vetus ſtat in Palatio, Febris: et altera Exquiliis, Malæ Fortunæ: quæ omnia ejuſmodi deteſtanda et repudianda ſunt. Quod ſi fingenda nomina Vicæ Potæ, fingenda potius a vincendo, atque potiundo, ſiſtendoque cognomina Statoris, et Invicti Jovis; rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriæ: quoniamque expectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam a Calatino Spes conſecrata eſt: Fortunaque ſit vel *Hujuſce diei,* nam valet in omnes dies; vel *Reſpiciens,* ad opem ferendam; vel *Fors,* in quo incerti caſus ſignificantur magis; vel *Primigenia,* a gignendo comes. Tum * * *

XII. Feriarum feſtorumque dierum ratio in liberis requietem habet litium et jurgiorum; in ſervis, operum et laborum; quas compoſitor anni conferre debet et ad perfectionem operum ruſticorum. Quod tempus, ut ſacrificiorum libamenta ſerventur, fœtuſque pecorum, quæ dicta in lege ſunt, diligenter habenda ratio intercalandi eſt; quod inſtitutum perite a Numa poſteriorum Pontificum negligentiâ diſſolutum eſt. Jam illud ex inſtitutis Pontificum et haruſpicum non mutandum eſt, quibus hoſtiis immolandum cuique Deo, cui majoribus, cui lactentibus, cui maribus, cui fœminis. Plures autem Deorum omnium, ſinguli ſingulorum ſacerdotes, et reſpondendi juris, et confitendarum religionum facultatem afferunt. Cumque Veſta, quaſi focus urbis, ut Græco nomine eſt appellata (quod nos prope idem Græcum interpretatum nomen tenemus) conſpecta ſit; ei colendæ virgines præſint, ut advigiletur facilius ad cuſtodiam ignis, et ſentiant mulieres in natura fæminarum omnem caſtitatem peti.

Quod ſequitur vero, non ſolum ad religionem pertinet, ſed etiam ad civitatis ſtatum, ut ſine iis, qui ſacris publice præſunt, religioni privatæ ſatisfacere non poſſint. Continet enim, reipublicæ conſilio, et auctoritate optimatium ſemper populum indigere. Deſcriptioque ſacerdotum nullum juſtæ religionis genus

prætermittit. Nam ſunt ad placandos Deos alii conſtituti, qui ſacris præſint ſolennibus; ad interpretanda alii prædicta vatum; neque multorum, ne eſſet infinitum, neque ut ea ipſa, quæ ſuſcepta publice eſſent, quiſquam extra collegium noſſet.

Maximum autem et præſtantiſſimum in republica jus eſt augurum, et cum auctoritate conjunctum. Neque vero hoc, quia ſum ipſe augur, ita ſentio, ſed quia ſic exiſtimare nos eſt neceſſe. Quid enim majus eſt, ſi de jure quærimus, quam poſſe a ſummis imperiis et ſummis poteſtatibus comitiatus et concilia, vel inſtituta dimittere, vel habita reſcindere? quid gravius, quam rem ſuſceptam dirimi, ſi unus augur, ALIO DIE, dixerit? quid magnificentius, quam poſſe decernere, ut magiſtratu ſe abdicent Conſules? quid religioſius, quam cum populo, cum plebe agendi jus, aut dare, aut non dare? quid? legem, ſi non jure rogata eſt, tollere? ut Titiam, decreto collegii; ut Livias, conſilio Philippi, Conſulis et auguris: nihil domi, nihil foris per magiſtratus geſtum, ſine eorum auctoritate poſſe cuiquam probari.

XIII. ATTICUS. Age, jam iſta video, fateorque eſſe magna: ſed eſt in collegio veſtro inter Marcellum et Appium, optimos augures, magna diſſenſio; (nam eorum ego in libros incidi) cum alteri placeat, auſpicia iſta ad utilitatem eſſe reipublicæ compoſita; alteri diſciplina veſtra quaſi divinare videatur prorſus poſſe. Hac tu de re, quæro, quid ſentias. MARCUS. Egone? divinationem, quam Græci μαντικὴν appellant, eſſe cenſeo, et hujus hanc ipſam partem, quæ eſt in avibus cæteriſque ſignis diſciplinæ noſtræ; quòd, cum ſummos Deos eſſe concedamus, eorumque mente mundum regi, et eorundem benignitatem hominum conſulere generi, et poſſe nobis ſigna rerum futurarum oſtendere, non video cur eſſe divinationem negem. Sunt autem ea, quæ poſui, ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Jam vero permultorum exemplorum et noſtra eſt plena reſpublica, et omnia regna, omneſque populi, cunctæque gentes, augurum prædictis multa incredibiliter vera cecidiſſe. Neque enim Polyidi, neque Melampodis, neque Mopſi, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque

Heleni tantum nomen fuiſſet, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuiſſent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum, maximeque Piſidarum, niſi vetuſtas ea certa eſſe docuiſſet: nec vero Romulus noſter auſpicato urbem condidiſſet, neque Attii Navii nomen memoriâ floreret tam diu, niſi hi omnes multa ad veritatem admirabilia dixiſſent. Sed dubium non eſt, quin hæc diſciplina et ars augurum evanuerit jam et vetuſtate et negligentia. Itaque neque illi aſſentior, qui hanc ſcientiam negat unquam in noſtro collegio fuiſſe; neque illi, qui eſſe etiam nunc putat: quæ mihi videtur apud majores fuiſſe dupliciter, ut ad reipublicæ tempus nonnunquam, ad agendi conſilium ſæpiſſime, pertineret.

Atticus. Credo, hercle, ita eſſe, iſtique rationi potiſſimum aſſentior: ſed redde cætera. Marcus. Reddam vero, et, ſi potero, brevi.

XIV. Sequitur enim de jure belli; in quo et ſuſcipiendo et gerendo, et deponendo, jus et plurimum valet, et fides; horumque ut publici interpretes eſſent, lege ſancimus. Jam de haruſpicum religione, de expiationibus et procurationibus ſatis ſuperque in ipſa lege dictum puto. Atticus. Aſſentior, quoniam omnis hæc in religione verſatur oratio. Marcus. At vero, quod ſequitur, quomodo aut tu aſſentiare, aut ego reprehendam, ſane quæro, Tite.

Atticus. Quid tandem eſt? Marcus. De nocturnis ſacrificiis mulierum. Atticus. Ego vero aſſentior; excepto præſertim in ipſa lege ſollenni ſacrificio ac publico. Marcus. Quid ergo aget Iacchus Eumolpidæque veſtri, et auguſta illa myſteria, ſiquidem ſacra nocturna tollimus? non enim populo Romano, ſed omnibus bonis firmiſque populis, leges damus. Atticus. Excipis, credo, illa, quibus ipſi initiati ſumus. Marcus. Ego vero excipiam. Nam mihi cum multa eximia divinaque videntur Athenæ tuæ peperiſſe, atque in vita hominum attuliſſe, tum nihil melius illis myſteriis, quibus ex agreſti immanique vita exculti ad humanitatem, et mitigati ſumus; *Initia*que ut appellantur, ita re verâ principia vitæ cognovimus; neque ſolum cum lætitia vivendi rationem accepimus, ſed etiam cum ſpe meliore moriendi. Quid

autem mihi diſpliceat in nocturnis, poetæ indicant comici. Quâ licentiâ Romæ datâ, quidnam egiſſet ille, qui in ſacrificium cogitatam libidinem intulit, quo ne imprudentiam quidem oculorum adjici fas fuit? Atticus. Tu vero iſtam Romæ legem rogato; nobis noſtras ne ademeris.

XV. Marcus. Ad noſtra igitur revertor; quibus profecto diligentiſſime ſanciendum eſt, ut mulierum famam multorum oculis lux clara cuſtodiat, initienturque eo ritu Cereri, quo Romæ initiantur. Quo in genere ſeveritatem majorum ſenatûs vetus auctoritas de Bacchanalibus, et Conſulum, exercitu adhibito, quæſtio animadverſioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur, in media Græcia Diagondas Thebanus lege perpetua ſuſtulit. Novos vero Deos, et in his colendis nocturnas pervigilationes ſic Ariſtophanes, facetiſſimus poeta veteris comœdiæ, vexat, ut apud eum Sabazius, et quidam alii Dii peregrini judicati, e civitate ejiciantur. Publicus autem ſacerdos imprudentiam conſilio expiatam metu liberet; audaciam in admittendis religionibus fœdis damnet, atque impiam judicet.

Jam ludi publici, quoniam ſunt cavea circoque diviſi, ſint corporum certationes, curſu, et pugilatione, luctatione, curriculiſque equorum uſque ad certam victoriam circo conſtitutis; cavea, cantu, voce ac fidibus et tibiis, dummodo ea moderata ſint, ut lege præſcribitur. Aſſentior enim Platoni, nihil tam facile in animos teneros atque molles influere, quam varios canendi ſonos: quorum dici vix poteſt quanta ſit vis in utramque partem. Namque et incitat languentes, et languefacit excitatos, et tum remittit animos, tum contrahit: civitatumque hoc multarum in Græcia interfuit, antiquum vocum ſervare modum; quarum mores lapſi ad mollitiem, pariter ſunt immutati cum cantibus, aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant; aut, cum ſeveritas eorum ob alia vitia cecidiſſet, tum fuit in auribus animiſque mutatis etiam huic mutationi locus. Quamobrem ille quidem ſapientiſſimus Græciæ vir, longeque doctiſſimus, valde hanc labem veretur. Negat enim mutari poſſe muſicas leges ſine mutatione legum publicarum. Ego nec tam valde id timendum,

nec plane contemnendum puto. Illa quidem, quæ ſolebant quondam compleri ſeveritate jucunda Livianis et Nævianis modis; nunc, ut eadem exultent, cervices oculoſque pariter cum modorum flexionibus torqueant. Graviter olim iſta vindicabat vetus illa Græcia, longe providens, quam ſenſim pernicies illapſa civium animos, malis ſtudiis, maliſque doctrinis repente totas civitates everteret; ſi quidem illa ſevera Lacedæmon nervos juſſit, quod plures quam ſeptem haberet, in Timothei fidibus demi.

XVI. Deinceps in lege eſt, ut de ritibus patriis colantur optimi: de quo cum conſulerent Athenienſes Apollinem Pythium, quas potiſſimum religiones tenerent; oraculum editum eſt, *Eas, quæ eſſent in more majorum.* Quo cum iterum veniſſent, majorumque morem dixiſſent ſæpe eſſe mutatum, quæſiviſſentque, quem morem potiſſimum ſequerentur e variis; reſpondit, *Optimum.* Et profecto ita eſt, ut id habendum ſit antiquiſſimum et Deo proximum, quod ſit optimum. Stipem ſuſtulimus, niſi eam, quam ad paucos dies propriam Idææ Matris excepimus: implet enim ſuperſtitione animos, et exhaurit domos. Sacrilego pœna eſt, neque ei ſoli, qui ſacrum abſtulerit, ſed etiam ei, qui ſacro commendatum; quod et nunc multis fit in fanis. Alexander in Cilicia depoſuiſſe apud Solos in delubro pecuniam dicitur; et Athenienſis Cliſthenes Junoni Samiæ, civis egregius, cum rebus timeret ſuis, filiarum dotes credidit. Sed jam de perjuriis: de inceſtis nihil ſane hoc quidem loco diſputandum eſt.

Donis impii ne placare audeant Deos, Platonem audiant; qui vetat dubitare, qua ſit mente futurus Deus, cum vir nemo bonus ab improbo ſe donari velit. Diligentia votorum ſatis in lege dicta eſt, ac voti ſponſio, qua obligamur Deo. Pœna vero violatæ religionis juſtam recuſationem non habet. Quid ego hic ſceleratorum utar exemplis? quorum ſunt plenæ tragœdiæ. Quæ ante oculos ſunt, ea potius attingantur. Etſi hæc commemoratio, vereor, ne ſupra hominis fortunam eſſe videatur; tamen, quoniam mihi ſermo eſt apud vos, nihil reticebo; velimque hoc, quod loquar, Diis immortalibus gratum potius videri, quam grave. * * *

XVII. Omnia tum perditorum civium ſcelere, diſceſſu meo,

religionum jura polluta ſunt: vexati noſtri Lares familiares: in eorum ſedibus exædificatum templum Licentiæ: pulſus a delubris is, qui illa ſervarat. Circumſpicite celeriter animo, (nihil enim attinet quemquam nominari) qui ſint rerum exitus conſecuti. Nos, qui illam cuſtodem urbis, omnibus ereptis noſtris rebus ac perditis, violari ab impiis paſſi non ſumus, eamque ex noſtra domo in ipſius patris domum detulimus, judicia ſenatûs, Italiæ, gentium denique omnium, conſervatæ patriæ conſecuti ſumus; quo quid accidere potuit homini præclarius? Quorum ſcelere religiones tum proſtratæ afflictæque ſunt, partim ex illis diſtracti ac diſſipati jacent: qui vero ex iis et horum ſcelerum principes fuerunt, et præter cæteros in omni religione impii, non ſolum vitâ cruciati atque dedecore, verum etiam ſepultura ac juſtis exſequiarum caruerunt.

Quintus. Equidem iſta agnoſco, frater, et meritas Diis gratias ago: ſed nimis ſæpe ſecus aliquanto videmus evadere. Marcus. Non enim, Quinte, recte exiſtimamus, quæ pœna divina ſit; et opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus. Morte, aut dolore corporis, aut luctu animi, aut offenſione judicii, hominum miſerias ponderamus; quæ fateor humana eſſe, et multis bonis viris accidiſſe. Sceleris autem eſt pœna triſtis; et præter eos eventus, qui ſequuntur, per ſe ipſa maxima eſt. Vidimus eos, qui, niſi odiſſent patriam, nunquam inimici nobis fuiſſent, ardentes cùm cupiditate, tum metu, tum conſcientiâ; quid agerent, modo timentes; viciſſim contemnentes religiones; judicia perrupta ab iiſdem; corrupta hominum, non Deorum. Reprimam jam, et non inſequar longius; eoque minus, quo plus pœnarum habeo, quam petivi. Tantùm ponam, erui duplicem pœnam eſſe divinam, quòd conſtaret et ex vexandis virorum animis; et eâ famâ mortuorum, ut eorum exitium et judicio vivorum et gaudio comprobetur.

XVIII. *Agri* autem *ne conſecrentur*, Platoni prorſus aſſentior; qui, ſi modo interpretari potuero, his fere verbis utitur. "Terra "igitur, ut focus domiciliorum, ſacra Deorum omnium eſt. Quo-"circa nequis iterum idem conſecrato. Aurum autem et argen-"tum in urbibus et privatim, et in fanis invidioſa res eſt. Tum

“ ebur ex inani corpore extractum, haud ſatis caſtum donum Deo. “ Jam æs atque ferrum, duelli inſtrumenta, non ſani. Ligneum “ autem quod qui voluerit, uno e ligno dedicato, itemque lapi- “ deum, in delubris communibus. Textile ne operoſius, quam “ mulieris opus menſtruum. Color autem albus præcipue deco- “ rus Deo eſt tum in cæteris, tum maxime in textili. Tincta vero “ abſint, niſi a bellicis inſignibus. Diviniſſima autem dona, aves et “ formæ ab uno pictore uno abſolutæ die : itemque cætera hujus “ exempli dona ſunto.” Hæc illi placent : ſed ego cætera non tam “ reſtricte præfinio, vel hominum vitiis, vel ſubſidiis temporum victus. Terræ cultum ſegniorem ſuſpicor fore, ſi ad eam tuendam, ferroque ſubigendam, ſuperſtitionis aliquid acceſſerit.

Atticus. Habeo iſta. Nunc de ſacris perpetuis, et de Manium jure reſtat. Marcus. O miram memoriam, Pomponi, tuam ! at mihi iſta exciderant. Atticus. Ita credo ; ſed tamen hòc magis eas res et memini et expecto, quod et ad pontificium jus et ad civile pertinent. Marcus. Verò ; et apertiſſima ſunt iſtis de rebus et reſponſa et ſcripta multa ; et ego in hoc omni ſermone noſtro, quod ad cunque legis genus me diſputatio noſtra deduxerit, tractabo, quoad potero, ejus ipſius generis jus civile noſtrum ; ſed ita, locus ipſe ut notus ſit, ex quo ducatur quæque pars juris ; ut non difficile ſit, qui paulum modo ingenio poſſit moveri, quæcunque nova cauſa conſultatiove acciderit, ejus tenere jus, cum ſcias a quo ſit capite repetendum.

XIX. Sed juriſconſulti, ſive erroris objiciendi cauſâ, quo plura et difficiliora ſcire videantur ; ſive, quod ſimilius veri eſt, ignoratione docendi, (nam non ſolùm ſcire aliquid, artis eſt, ſed quædam ars etiam docendi) ſæpe, quod poſitum eſt in una cognitione, id in infinita diſpartiuntur : velut in hoc ipſo genere, quam magnum illud Scævolæ faciunt, Pontifices ambo, et iidem juris peritiſſimi ? Sæpe, inquit Publii filius, ex patre audivi, Pontificem neminem bonum eſſe, niſi qui jus civile cognoſſet. Totumne ? quid ita ? quid enim ad Pontificem, de jure parietum, aut aquarum, aut ullo omnino ? Ergo, quod cum religione conjunctum eſt ; (id autem quantulum eſt ?) de ſacris, credo, de votis,

de feriis, de ſepulcris, et ſi quid ejuſmodi eſt. Cur igitur hæc tanta facimus, cum cætera parva ſint? De ſacris autem, (qui locus patet latius) hæc ſit una ſententia, ut conſerventur ſemper, et deinceps familiis prodantur, et, ut in lege poſui, *perpetua* ſint *ſacra*.

Hoc uno poſito, hæc jura Pontificum auctoritate conſecuta ſunt, ut, ne morte patrisfamiliâs ſacrorum memoria occideret, iis eſſent ea adjuncta, ad quos ejuſdem morte pecunia venerit. Hoc uno poſito, quod eſt ad cognitionem diſciplinæ ſatis, innumerabilia naſcuntur, quibus implentur juriſconſultorum libri. Quæruntur enim, qui adſtringantur ſacris. Heredum cauſa juſtiſſima eſt: nulla eſt enim perſona, quæ ad vicem ejus, qui e vita emigraverit, propius accedat. Deinde qui morte teſtamentove ejus tantumdem capiat, quantum omnes heredes. Id quoque ordine: eſt enim ad id, quod propoſitum eſt, accommodatum. Tertio loco, ſi nemo ſit heres, is, qui de bonis, quæ ejus fuerint cum moritur, uſu ceperit plurimum poſſidendo. Quarto, ſi nemo ſit qui ullam rem ceperit; de creditoribus ejus, qui plurimum ſervet. Extrema illa perſona eſt, ut is, qui ei, qui mortuus ſit, pecuniam debuerit, neminique eam ſolverit, perinde habeatur, quaſi eam pecuniam ceperit.

XX. Hæc nos a Scævola didicimus; non ita deſcripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis ſacris adſtringi: hæreditate; aut, ſi majorem partem pecuniæ capiat; aut, ſi major pars pecuniæ legata eſt, ſi inde quippiam ceperit. Sed Pontificem ſequamur.

Videtis igitur omnia pendere ex uno illo, quòd Pontifices pecuniam ſacris conjungi volunt; iiſdemque ferias et cæremonias adſcribendas putant. Atque etiam dant hoc Scævolæ, quod eſt partitio: ut, ſi in teſtamento deducta, ſcripta non ſit, ipſique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, ſacris ne alligentur. In donatione hoc iidem ſecus interpretantur: et quod paterfamiliâs in ejus donatione, qui in ipſius poteſtate eſſet, approbavit, ratum eſt; quod eo inſciente factum eſt, ſi id is non approbat, ratum non eſt.

His propoſitis, quæſtiunculæ multæ naſcuntur; quas qui non

intelligat, ſi ad caput referat, per ſe ipſe facile perſpiciat. Veluti ſi minus quis cepiſſet, ne ſacris alligaretur; ac pòſt de ejus heredibus aliquis exegiſſet pro ſua parte id, quod ab eo, cujus ipſe heres eſſet, prætermiſſum fuiſſet; eaque pecunia non minor eſſet facta cum ſuperiore exactione, quam heredibus omnibus eſſet relicta; qui eam pecuniam exegiſſet, ſolum ſine coheredibus, ſacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum ſit, quam ſine religione capere liceat, is per æs et libram heredem teſtamenti ſolvat; propterea quod eo loco res eſt, ita ſoluta hereditate, quaſi ea pecunia legata non eſſet.

XXI. Hoc ego loco multiſque aliis quæro a vobis, Scævolæ, Pontifices maximi, et homines, meo quidem judicio, acutiſſimi, quid ſit, quod ad jus pontificium civile appetatis. Civilis enim juris ſcientiâ pontificium quodam modo tollitis. Nam ſacra cum pecunia, Pontificum auctoritate, nulla lege, conjuncta ſunt. Itaque ſi vos tantummodo Pontifices eſſetis, pontificalis maneret auctoritas: ſed quòd iidem juris civilis eſtis peritiſſimi, hac ſcientia illam eluditis. Placuit P. Scævolæ et Coruncanio, Pontificibus maximis, itemque cæteris, qui tantumdem caperet, quantum omnes heredes, ſacris alligari. Habeo jus pontificium. Quid huc acceſſit ex jure civili? Partitionis caput ſcriptum caute, ut centum nummi deducerentur. Inventa eſt ratio, cur pecunia ſacrorum moleſtiâ liberaretur. Quod ſi hoc, qui teſtamentum faciebat, cavere noluiſſet, admonet juriſconſultus hic quidem ipſe Mucius, Pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur. Superiores dicebant, qui quid cepiſſet, adſtringi. Rurſus ſacris liberantur. Hoc vero nihil ad pontificium jus, et e medio eſt jure civili, ut per æs et libram heredem teſtamenti ſolvant, et eodem loco res ſit, quaſi ea pecunia legata non eſſet, ſi is, cui legatum eſt, ſtipulatus eſt idipſum, quod legatum eſt, ut ea pecunia ex ſtipulatione debeatur, ſitque ea non * * *

* * * doctum hominem ſane, cujus fuit Accius perfamiliaris: ſed menſem, credo, extremum anni, ut veteres Februarium, ſic hic Decembrem ſequebatur. Hoſtiâ autem maximâ parentare, pietate eſſe adjunctum putabat.

XXII. Jam tanta religio eſt ſepulcrorum, ut extera ſacra et gentem inferri fas negent eſſe; idque apud majores noſtros A. Torquatus in gente Popilia judicavit. Nec vero tam denicales, quæ a nece appellatæ ſunt, quia reſidentur mortui, quam cæterorum cæleſtium quieti dies, *feriæ* nominarentur, niſi majores eos, qui ex hac vita migraſſent, in Deorum numero eſſe voluiſſent. Eas in eos dies conferre jus, quibus neque ipſius, neque publicæ feriæ ſint: totaque hujus juris compoſitio pontificalis magnam religionem cæremoniamque declarat. Neque neceſſe eſt ediſſeri a nobis, quæ finis funeſtæ familiæ; quod genus ſacrificii Lare vervecibus fiat; quemadmodum os rejectum terræ obtegatur; quæque in porca contracta jura ſint; quo tempore incipiat ſepulcrum eſſe, et religione teneatur.

At mihi quidem antiquiſſimum ſepulturæ genus id fuiſſe videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur. Redditur enim terræ corpus, et ita locatum ac ſitum, quaſi operimento matris obducitur. Eodemque ritu in eo ſepulcro, quod procul ad Fontis aras, regem noſtrum Numam conditum accepimus; gentemque Corneliam uſque ad memoriam noſtram hac ſepultura ſcimus eſſe uſam. C. Marii ſitas reliquias apud Anienem diſſipari juſſit Sylla victor, acerbiore odio incitatus, quam ſi tam ſapiens fuiſſet, quam fuit vehemens. Quod haud ſcio an timens ſuo corpori poſſe accidere, primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. Declarat enim Ennius de Africano, *Hîc eſt ille ſitus*. Vere: nam ſiti dicuntur ii, qui conditi ſunt: nec tamen eorum antè ſepulcrum eſt, quam juſta facta, et corpus incenſum eſt. Et quod nunc communiter in omnibus ſepultis penitus, humati dicuntur; id erat proprium tum in iis, quos humus injecta contegeret: eumque morem jus pontificale confirmat. Nam priuſquam in eos injecta gleba eſt, locus ille, ubi crematum eſt corpus, nihil habet religionis. Injectâ glebâ, tum et illic humatus eſt, et gleba vocatur: ac tum denique multa religioſa jura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare projectus eſſet, decrevit P. Mucius, familiam puram, quod os ſupra terram non extaret: porcam heredi eſſe contractam, et habendas triduum ferias, et

porco fœminâ piaculum pati: ſi in mari mortuus eſſet, eadem, præter piaculum et ferias.

XXIII. Atticus. Video, quæ ſint in pontificio jure. Sed quæro, quidnam ſit in legibus. Marcus. Pauca ſane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem ſpectant, quam ad jus ſepulcrorum. *Hominem mortuum,* inquit lex in XII tabulis, *in urbe ne ſepelito, neve urito.* Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, *neve urito,* indicat, non, qui uratur, ſepeliri, ſed qui humetur. Atticus. Quid, qui poſt XII in urbe ſepulti ſunt, clari viri? Marcus. Credo, Tite, fuiſſe, aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis cauſâ tributum eſt, ut Publicolæ, ut Tuberto, quod eorum poſteri jure tenuerunt; aut eos, ſi qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis cauſa, ſoluti legibus, conſecuti ſunt. Sed in urbe ſepeliri lex vetat. Sic decretum a Pontificum collegio, non eſſe jus in loco publico fieri ſepulcrum. Noſtis extra portam Collinam, ædem Honoris: et aram in eo loco fuiſſe, memoriæ proditum eſt. Ad eam cum lamina eſſet inventa, et in ea ſcriptum, DOMINA HONORIS; ea cauſa fuit ædis hujus dedicandæ. Sed, cum multa in eo loco ſepulcra fuiſſent, exarata ſunt. Statuit enim collegium, locum publicum non potuiſſe privata religione obligari.

Jam cætera in XII minuendi ſumptus lamentationeſque funeris, tranſlata de Solonis fere legibus. *Hoc plus,* inquit, *ne facito. Rogum aſciâ ne polito.* Noſtis, quæ ſequuntur. Diſcebamus enim pueri XII, ut carmen neceſſarium; quas jam nemo diſcit. Extenuato igitur ſumptu, tribus riciniis, et vinculis purpuræ, et decem tibicinibus, tollit etiam lamentationem. *Mulieres genas ne radunto, neve leſſum funeris ergo habento.* Hoc veteres interpretes, Sex. Ælius, L. Acilius, non ſatis ſe intelligere dixerunt, ſed ſuſpicari veſtimenti aliquod genus funebris: L. Ælius leſſum, quaſi lugubrem ejulationem, ut vox ipſa ſignificat: quod eò magis judico verum eſſe, quia lex Solonis id ipſum vetat. Hæc laudabilia, et locupletibus fere cum plebe communia. Quod quidem maxime e natura eſt, tolli fortunæ diſcrimen in morte.

XXIV. Cætera item funebria, quibus luctus augetur, Duodecim

ſuſtulerunt. *Homini*, inquit, *mortuo ne oſſa legito, quò poſt funus faciat.* Excipit bellicam peregrinamque mortem. Hæc præterea ſunt in legibus de unctura; quibus *ſervilis unctura* tollitur, omniſque *circumpotatio.* Quæ et recte tolluntur, neque tollerentur, niſi fuiſſent. *Ne ſumptuoſa reſperſio, ne longæ coronæ, nec acerræ* prætereantur. Illa jam ſignificatio eſt, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod *coronam virtute partam*, et ei, qui peperiſſet, et ejus parenti, ſine fraude eſſe lex impoſitam jubet. Credoque, quòd erat factitatum, ut uni plura fierent, lectique plures ſternerentur; id quoque ne fieret, lege ſanctum eſt. Qua in lege cum eſſet, *Neve aurum addito*, quam humane excipit altera lex, *Quoi auro dentes vincti eſcunt, aſt im cum illo ſepelire urereve, ſe fraude eſto.* Et ſimul illud videtote, aliud habitum eſſe, ſepelire, et urere.

Duæ ſunt præterea leges de ſepulcris; quarum altera privatorum ædificiis, altera ipſis ſepulcris cavet. Nam quòd *rogum buſtumve novum* vetat *propius ſexaginta pedes adjici ædes alienas, invito domino*; incendium videtur arcere. Quòd autem *forum*, id eſt, veſtibulum ſepulcri, *buſtumve, uſucapi* vetat; tuetur jus ſepulcrorum. Hæc habemus in Duodecim; ſane ſecundum naturam, quæ norma legis eſt. Reliqua ſunt in more: funus ut indicatur, ſi quid ludorum; dominuſque funeris utatur accenſo atque lictoribus. *Honoratorum virorum laudes in concione memorantor, eaſque etiam cantu ad tibicinem proſequuntor*; cui nomen *neniæ*: quo vocabulo etiam Græci cantus lugubres nominant.

XXV. Quintus. Gaudeo noſtra jura ad naturam accomodari; majorumque ſapientiâ admodum delector. Marcus. Sed credo, Quinte, ut cæteri ſumptûs, ſic etiam ſepulcrorum, modum recte requiri: quos enim ad ſumptus progreſſa jam iſta res ſit, in C. Figuli ſepulcro vides. Sed credo minimam olim iſtius rei fuiſſe cupiditatem; alioquin multa exſtarent exempla majorum. Noſtræ quidem legis interpretes, quo capite jubentur ſumptus et luctum removere a Deorum Manium jure, hoc intelligunt, in primis ſepulcrorum magnificentiam eſſe minuendam. Nec hæc a ſapientiſſimis legum ſcriptoribus neglecta ſunt. Nam et Athenis jam ille mos a Cecrope, ut aiunt, permanſit, hoc jus terrâ humandi;

quam cum proximi injecerant, obductaque terra erat, frugibus obſerebatur, ut ſinus et gremium quaſi matris mortuo tribueretur; ſolum autem frugibus expiatum, ut vivis redderetur. Sequebantur epulæ, quas inibant parentes coronati: apud quas de mortui laude, cum quid veri erat, prædicatum; nam mentiri nefas habebatur: ac juſta confecta erant. Poſteaquam, ut ſcribit Phalereus, ſumptuoſa fieri funera et lamentabilia cœpiſſent, Solonis lege ſublata ſunt: quam legem eiſdem prope verbis noſtri decemviri in undecimam tabulam conjecerunt. Nam de tribus riciniis, et pleraque alia, Solonis ſunt; de lamentis vero expreſſa verbis ſunt, *Mulieres genas ne radunto, neve leſſum funeris ergo habento.*

XXVI. De ſepulcris autem nihil eſt apud Solonem amplius, quam, *Ne quis ea deleat, neve alienum inferat*; pœnaque eſt, *Si quis buſtum* (nam id puto appellari τύμβον) *aut monumentum*, inquit, *aut columnam violarit, dejecerit, fregerit.* Sed poſt aliquanto, propter has amplitudines ſepulcrorum, quas in Ceramico videmus, lege ſanctum eſt, *ne quis ſepulcrum faceret operoſius, quam quod decem homines effecerint triduo.* Neque id opere tectorio exornari, nec Hermas hos, quos vocant, licebat imponi; nec de mortui laude, niſi in publicis ſepulturis; nec ab alio, niſi qui publice ad eam rem conſtitutus eſſet, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur: habet enim luctum concurſus hominum. Quocirca Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait rurſus idem Demetrius, increbruiſſe eam funerum ſepulcrorumque magnificentiam, quæ nunc fere Romæ eſt; quam conſuetudinem lege minuit ipſe. Fuit enim hic vir, ut ſcitis, non ſolum eruditiſſimus, ſed etiam civis e republica maxime, tuendæque civitatis peritiſſimus. Iſte igitur ſumptum minuit non ſolum pœnâ, ſed etiam tempore: ante lucem enim juſſit efferri. Sepulcris autem novis finivit modum: nam ſuper terræ tumulum noluit quid ſtatui, niſi columellam tribus cubitis ne altiorem, aut menſam, aut labellum: et huic procurationi certum magiſtratum præfecerat.

XXVII. Hæc igitur Athenienſes tui. Sed videamus Platonem, qui juſta funerum rejicit ad interpretes religionum; quem nos

morem tenemus. De ſepulcris autem dicit hæc. "Vetat ex agro "culto, eove, qui coli poſſit, ullam partem ſumi ſepulcro: ſed, "quæ natura agri tantummodo efficere poſſit, ut mortuorum "corpora ſine detrimento vivorum recipiat, ea potiſſimum ut "compleatur: quæ autem terra fruges ferre, et, ut mater, cibos "ſuppeditare poſſit, eam ne quis nobis minuat, neve vivus, neve "mortuus. Exſtrui autem vetat ſepulcrum altius, quam quod "quinque diebus homines quinque abſolverint: nec e lapide "excitari plus, nec imponi, quam quod capiat laudem mortui, "inciſam ne plus quatuor heroicis verſibus; quos *longos* appellat "Ennius." Habemus igitur hujus quoque auctoritatem de ſepulcris ſummi viri; a quo iterum funerum ſumptus præfinitur ex cenſibus a minis quinque uſque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de immortalitate animorum, et reliquâ poſt mortem tranquillitate bonorum, pœnis impiorum.

Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionis locum. QUINTUS. Nos vero, frater, et copioſe quidem: ſed perge ad cætera. MARCUS. Pergam equidem: et quoniam libitum eſt vobis me ad hæc impellere, hodierno ſermone conficiam, ſpero; hoc præſertim die. Video enim Platonem idem feciſſe, omnemque orationem ejus de legibus peroratam eſſe uno æſtivo die. Sic igitur faciam, et dicam de magiſtratibus. Id enim eſt profecto, quod conſtituta religione rempublicam contineat maxime. ATTICUS. Tu vero dic, et iſtam rationem, quam cœpiſti, tene.

DE LEGIBUS,

LIBER TERTIUS.

I. MARCUS. Sequar igitur, ut inſtitui, divinum illum virum, quem quadam admiratione commotus, ſæpius fortaſſe laudo, quam neceſſe eſt. ATTICUS. Platonem videlicet dicis. MARCUS. Iſtum ipſum, Attice. ATTICUS. Tu vero eum nec nimis valde unquam, nec nimis ſæpe, laudaveris. Nam hoc mihi etiam noſtri illi, qui neminem, niſi ſuum, laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu meo diligam. MARCUS. Bene hercle faciunt. Quid enim eſt elegantia tua dignius? cujus et vita, et oratio conſecuta mihi videtur difficillimam illam ſocietatem gravitatis cum humanitate. ATTICUS. Sane gaudeo, quod te interpellavi, quandoquidem tam præclarum mihi dediſti judicii tui teſtimonium. Sed perge, ut cœperas. MARCUS. Laudemus igitur prius legem ipſam veris et propriis generis ſui laudibus. ATTICUS. Sane quidem, ſicut de religionum lege feciſti.

MARCUS. Videtis igitur, magiſtratûs hanc eſſe vim, ut præſit, præſcribatque recta, et utilia, et conjuncta cum legibus. Ut enim magiſtratibus leges, ita populo præſunt magiſtratus, vereque dici poteſt, magiſtratum legem eſſe loquentem, legem autem mutum magiſtratum. Nihil porro tam aptum eſt ad jus conditionemque naturæ, (quod cum dico, legem a me dici, intelligi volo) quam imperium; ſine quo nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum univerſum genus ſtare, nec rerum natura omnis, nec ipſe mundus poteſt. Nam et hic Deo paret, et huic obediunt maria terræque, et hominum vita juſſis ſupremæ legis obtemperat.

II. Atque, ut ad hæc citeriora veniam, et notiora nobis; omnes

antiquæ gentes regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii primùm ad homines juſtiſſimos et ſapientiſſimos deferebatur, idque in republica noſtra maxime valuit, quoad ei regalis poteſtas præfuit. Deinde etiam deinceps poſteris prodebatur; quod et in his etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia poteſtas non placuit, non ii nemini, ſed non ſemper uni, parere voluerunt. Nos autem, quoniam leges damus liberis populis; quæque de optima republica ſentiremus, in ſex libris ante diximus; accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis ſtatum.

Magiſtratibus igitur opus eſt; ſine quorum prudentia ac diligentia eſſe civitas non poteſt; quorum deſcriptione omnis reipublicæ moderatio continetur. Neque ſolum iis præſcribendus eſt imperandi, ſed etiam civibus obtemperandi, modus. Nam et qui bene imperat, paruerit aliquando neceſſe eſt; et qui modeſte paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus eſſe. Itaque oportet et eum, qui paret, ſperare ſe aliquo tempore imperaturum; et illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore ſibi eſſe parendum. Nec vero ſolum ut obtemperent obediantque magiſtratibus, ſed etiam ut eos colant diligantque, præſcribimus, ut Charondas in ſuis facit legibus. Noſter vero Plato Titanum e genere ſtatuit eos, qui, ut illi cæleſtibus, ſic hi adverſentur magiſtratibus. Quæ cum ita ſint, ad ipſas jam leges veniamus, ſi placet. ATTICUS. Mihi vero et iſtud, et ordo iſte rerum placet.

III. MARCUS. *Juſta imperia ſunto; iiſque cives modeſte, ac ſine recuſatione parento. Magiſtratus nec obedientem et noxium civem multâ, vinculis, verberibuſve coerceto; ni par, majorve poteſtas, populuſve prohibeſſit; ad quos provocatio eſto. Cum magiſtratus judicaſſit inrogaſſitve; per populum multæ, pœnæ, certatio eſto. Militiæ ab eo, qui imperabit, provocatio ne eſto; quodque is, qui bellum geret, imperaſſit, jus ratumque eſto. Minores magiſtratus, partiti juris, plures in plera ſunto. Militiæ, quibus juſſi erunt, imperanto, eorumque tribuni ſunto. Domi pecuniam publicam cuſtodiunto: vincula ſontium ſervanto: capitalia vindicanto: æs, argentum, aurumve publice*

ſignanto: lites contractas judicanto: quodcunque ſenatus creverit, agunto.

Suntoque ædiles curatores urbis, annonæ, ludorumque ſolennium: olliſque ad honoris amplioris gradum is primus adſcenſus eſto.

Cenſores populi ævitates, ſoboles, familias, pecuniaſque cenſento: urbis templa, vias, aquas, ærarium, vectigalia tuento: populique partes in tribus diſtribuunto: exin pecunias, ævitates, ordines partiunto: equitum peditumque prolem deſcribunto: cælibes eſſe prohibento: mores populi regunto: probrum in ſenatu ne relinquunto: bini ſunto: magiſtratum quinquennium habento: reliqui magiſtratus annui ſunto: eaque poteſtas ſemper eſto.

Juris diſceptator, qui privata judicet, judicarive jubeat, Prætor eſto. Is juris civilis cuſtos eſto. Huic poteſtate pari, quotcunque ſenatus creverit populuſve juſſerit, tot ſunto.

Regio imperio duo ſunto: iique præeundo, judicando, conſulendo Prætores, Judices, Conſules appellantor. Militiæ ſummum jus habento, nemini parento. Ollis ſalus populi ſuprema lex eſto. Eundem magiſtratum, ni interfuerint decem anni, nequis capito. Ævitatem annali lege ſervanto. Aſt quando duellum gravius, diſcordiæve civium eſcunt, œnus, ne amplius ſex menſes, ſi ſenatus creverit, idem juris, quod duo Conſules, teneto; iſque ave ſiniſtrâ dictus, populi magiſter eſto. Equitem cunque qui regat habeto pari jure cum eo, quicunque erit juris diſceptator. Aſt quando Conſul is eſt, magiſterve populi; reliqui magiſtratus ne ſunto.

Auſpicia patrum ſunto; ollique ex ſe produnto, qui comitiatu creare Conſules rite poſſint. Imperia, poteſtates, legationes, cum ſenatus creverit populuſve juſſerit, ex urbe exeunto; duella juſta juſte gerunto: ſociis parcunto: ſe et ſervos continento: populi ſui gloriam augento: domum cum laude redeunto: rei ſuæ ergo ne quis legatus eſto. Plebes quos pro ſe contra vim, auxilii ergo, decem creaſſit, tribuni ejus ſunto; quodque ii prohibeſſint, quodque plebem rogaſſint, ratum eſto; ſanctique ſunto: neve plebem orbam tribunis relinquunto. Omnes magiſtratus auſpicium judiciumque habento; ex quois ſenatus eſto. Ejus decreta rata ſunto. Aſt ni poteſtas par majorve prohibeſſit, ſenatûs conſulta perſcripta ſervanto. Is ordo vitio vacato: cæteris ſpecimen

eſto. Creatio magiſtratuum, judicia, populi juſſa, vetita, cum ſuffragio conſciſcentur, optimatibus nota, plebi libera ſunto.

IV. *At ſi quid erit, quod extra magiſtratus cœratore œſus ſit, qui cœret populus creato, eique jus cœrandi dato. Cum populo patribuſque agendi jus eſto Conſuli, Prætori, magiſtro populi equitumque, eique, quem produnt patres Conſulum rogandorum ergo: tribuniſque, quos ſibi plebes rogaſſit, jus eſto cum patribus agendi: iidem, ad plebem, quod œſus erit, ferunto. Quæ cum populo, quæque in patribus agentur, modica ſunto.*

Senatori, qui nec aderit, aut cauſa, aut culpa eſto. Loco ſenator, et modo orato; cauſas populi teneto. Vis in populo abeſto. Par majorve poteſtas plus valeto. Aſt qui turbaſſitur in agendo, fraus actoris eſt. Interceſſor rei malæ, ſalutaris civis eſto. Qui agent, auſpicia ſervanto: auguri publico parento: promulgata propoſita, in ærario cognita, agunto: nec plus, quam de ſingulis rebus ſemel conſulunto: rem populum docento: doceri a magiſtratibus privatiſque patiunto. Privilegia ne irroganto. De capite civis, niſi per maximum comitiatum, olloſque, quos Cenſores in partibus populi locaſſint, ne ferunto: donum ne capiunto, nec danto, neve petenda, neve gerenda, neve geſta poteſtate. Quod quis earum rerum migraſſit, noxiæ pœna par eſto. Cenſoris fide legem cuſtodiunto. Privati ad eos acta referunto: nec eo magis lege liberi ſunto.

V. Lex recitata eſt. Diſce rem, et tabellam jubebo dari. Quintus. Quam brevi, frater, in conſpectu poſita eſt a te omnium magiſtratuum deſcriptio: ſed ea pene noſtræ civitatis; etſi a te paulum allatum eſt novi. Marcus. Rectiſſime, Quinte, animadvertis. Hæc eſt enim, quam Scipio laudat in libris, et quam maxime probat temperationem reipublicæ; quæ effici non potuiſſet, niſi tali deſcriptione magiſtratuum. Nam ſic habetote, magiſtratibus, iiſque, qui præſint, contineri rempublicam, et ex eorum compoſitione, quod cujuſque reipublicæ genus ſit, intelligi. Quæ res cum ſapientiſſime moderatiſſimeque conſtituta eſſet a majoribus noſtris, nihil habui, ſane non multum, quod putarem novandum in legibus.

Atticus. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege feciſti

X 2

admonitu et rogatu meo, ſic de magiſtratibus, ut diſputes, quibus de cauſis maxime placeat iſta deſcriptio. Marc. Faciam, Attice, ut vis; et locum iſtum totum, ut a doctiſſimis Græciæ quæſitum et diſputatum eſt, explicabo; et, ut inſtitui, noſtra jura attingam. Atticus. Iſtud maxime expecto differendi genus. Marcus. Atqui pleraque ſunt dicta in illis libris, cum de optima republica quæreretur. Sed hujus loci de magiſtratibus ſunt propria quædam a Theophraſto primum, deinde a Dione Stoico quæſita ſubtilius.

VI. Atticus. Ain tandem? etiam a Stoicis iſta tractata ſunt? Marcus. Non ſane, niſi ab eo, quem modo nominavi, et poſtea a magno homine, et in primis erudito, Panætio. Nam veteres verbo tenus, acute illi quidem, ſed non ad hunc uſum popularem atque civilem, de republica diſſerebant. Ab hac familia magis iſta manarunt, Platone principe. Poſt Ariſtoteles illuſtravit omnem hunc civilem in diſputando locum, Heraclideſque Ponticus, profectus ab eodem Platone. Theophraſtus vero inſtitutus ab Ariſtotele, habitavit, ut ſcitis, in eo genere rerum: ab eodemque Ariſtotele doctus Dicæarchus, huic rationi ſtudioque non defuit. Poſt a Theophraſto Phalereus ille Demetrius, de quo feci ſupra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque, non modo in ſolem atque in pulverem, ſed in ipſum diſcrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in republica viros, et doctiſſimos homines non nimis in republica verſatos, multos commemorare poſſumus. Qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinæ ſtudiis et regenda civitate princeps eſſet, quis facile, præter hunc, inveniri poteſt?

VII. Atticus. Puto poſſe, et quidem aliquem de tribus nobis. Sed perge, ut cœperas. Marcus. Quæſitum igitur ab illis eſt, placeretne unum in civitate eſſe magiſtratum, cui reliqui parerent; quod, exactis regibus, intelligo placuiſſe noſtris majoribus. Sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, poſtea non tam regni, quam regis vitiis, repudiatum eſt; nomen tantùm videbitur regis repudiatum, res manebit, ſi unus omnibus reliquis magiſtratibus imperabit. Quare nec Ephori Lacedæmone ſine cauſa a Theopompo oppoſiti regibus, nec apud nos

Conſulibus tribuni. Nam illud quidem ipſum, quod in jure poſitum eſt, habet Conſul, ut ei reliqui magiſtratus omnes pareant, excepto Tribuno, qui poſt extitit, ne id, quod fuerat, eſſet: hoc enim primùm minuit conſulare jus, quod extitit ipſe, qui eo non teneretur; deinde quòd attulit auxilium reliquis non modo magiſtratibus, ſed etiam privatis, Conſuli non parentibus.

Quintus. Magnum dicis malum. Nam, iſta poteſtate nata, gravitas optimatium cecidit, convaluitque jus multitudinis. Marcus. Non eſt ita, Quinte: non enim jus illud ſolùm ſuperbius populo, ſed volentius videri neceſſe erat; quò poſteaquam modica et ſapiens temperatio acceſſit, converſa lex in omnes eſt * * *.

VIII. *Domum cum laude redeunto.* Nihil enim, præter laudem, bonis atque innocentibus, neque ex hoſtibus, neque a ſociis reportandum. Jam illud apertum profecto eſt, nihil eſſe turpius, quam quemquam legari niſi reipublicæ cauſa. Omitto quemadmodum iſti ſe gerant atque geſſerint, qui legatione hæreditates, aut ſyngraphas ſuas perſequuntur. In hominibus eſt hoc fortaſſe vitium. Sed quæro, quid reapſe ſit turpius, quam ſine procuratione ſenator legatus, ſine mandatis, ſine ullo reipublicæ munere? Quod quidem genus legationis ego Conſul, quanquam ad commodum ſenatûs pertinere videatur, tamen approbante ſenatu frequentiſſimo, niſi mihi leviſſimus tribunus plebis tum interceſſiſſet, ſuſtuliſſem: tamen minui tempus, et, quod erat infinitum, annuum feci. Ita turpitudo manet, diuturnitate ſublata. Sed jam, ſi placet, de provinciis decedatur, in urbemque redeatur. Atticus. Nobis vero placet; ſed iis, qui in provinciis ſunt, minime placet. Marcus. At vero, Tite, ſi pareant his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo ſua, dulcius; nec laborioſius moleſtiuſque provinciâ. Sed ſequitur lex, quæ ſancit eam tribunorum plebis poteſtatem, quæ in republica noſtra; de qua diſſeri nihil neceſſe eſt. Quintus. At mehercule ego, frater, quæro, de iſta poteſtate quid ſentias. Nam mihi quidem peſtifera videtur, quippe quæ in ſeditione, et ad ſeditionem nata ſit: cujus primum ortum ſi recordari volumus, inter arma civium, et occupatis, et obſeſſis

urbis locis, procreatum videmus. Deinde cum eſſet cito ablegatus, tanquam ex XII tabulis, inſignis ad deformitatem puer, brevi tempore recreatus, multoque tetrior et fædior natus eſt.

IX. Quem enim ille non edidit? qui primùm, ut impio dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit; omnia infima ſummis paria fecit, turbavit, miſcuit: cum afflixiſſet principum gravitatem, nunquam tamen conquievit. Atque ut C. Flaminium, atque ea, quæ jam priſca ſunt, relinquam; quid juris bonis viris Tib. Gracchi tribunatus reliquit? etſi quinquennio ante, D. Brutum et P. Scipionem Conſules, (quos et quantos viros!) homo omnium infimus et ſordidiſſimus, tribunus plebis, C. Curiatius in vincula conjecit; quod ante factum non erat. C. vero Gracchus runis et iis ſicis, quas ipſe ſe projeciſſe in forum dixit, quibus digladiarentur inter ſe cives, nonne omnem reipublicæ ſtatum permutavit? Quid jam de Saturnini ſupplicio, reliquiſque dicam? quos ne depellere quidem a ſe ſine ferro potuit reſpublica?

Cur autem aut vetera, aut aliena proferamus potius, quam et noſtra, et recentia? Quis unquam tam audax, tam inimicus nobis fuiſſet, ut cogitaret unquam de ſtatu noſtro labefactando, niſi mucronem aliquem tribunitium exacuiſſet in nos? quem cum homines ſcelerati ac perditi, non modo ulla in domo, ſed nulla in gente reperirent, gentes ſibi in tenebris reipublicæ perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium, et ad immortalitatem memoriæ glorioſum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuiſſe reperiri, niſi cui ne eſſe quidem licuiſſet tribuno. Sed ille quas ſtrages edidit? eas videlicet, quas ſine ratione, ac ſine ulla ſpe bona furor edere potuit impuræ belluæ, multorum inflammatus furoribus. Quamobrem in iſta quidem re vehementer Syllam probo, qui tribunis plebis ſua lege injuriæ faciendæ poteſtatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit: Pompeiumque noſtrum cæteris rebus omnibus, ſemper ampliſſimis ſummiſque effero laudibus; de tribunitia poteſtate taceo. Nec enim reprehendere libet, nec laudare poſſum.

X. Marcus. Vitia quidem tribunatûs præclare, Quinte, perſpicis. Sed eſt iniqua in omni re accuſanda, prætermiſſis bonis,

malorum enumeratio, vitiorumque ſelectio. Nam iſto quidem modo vel conſulatus vituperio eſt, ſi Conſulum, quos emumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in iſta ipſa poteſtate ineſſe quiddam mali: ſed bonum, quod eſt quæſitum in ea, ſine iſto malo non haberemus. Nimia poteſtas eſt tribunorum plebis: quis negat? ſed vis populi multo ſævior multoque vehementior, quæ, ducem quòd habet, interdum lenior eſt, quam ſi nullum haberet. Dux enim ſuo periculo progredi cogitat; populi impetus periculi rationem ſui non habet. At aliquando incenditur. Et quidem ſæpe ſedatur. Quod enim eſt tam deſperatum collegium, in quo nemo e decem ſana mente ſit? Quin per ipſum Tib. Gracchum non ſolum nectus, ſed etiam ſublatus interceſſor fuerat. Quid enim illud aliud perculit, niſi quod poteſtatem intercedendi collegæ abrogavit? Sed tu ſapientiam majorum in hoc vide. Conceſſa plebi a patribus iſta poteſtate arma ceciderunt; reſtincta ſeditio eſt: inventum eſt temperamentum, quo tenuiores cum principibus æquari ſe putarint; in quo uno fuit civitatis ſalus. At duo Gracchi fuerunt. Et præter eos quamvis enumeres multos licet, cum deni creantur: nullos in omni memoria reperies pernicioſos tribunos; leves, etiam non bonos fortaſſe plures. Invidia quidem ſummus ordo caret: plebes de ſuo jure periculoſas contentiones nullas facit. Quamobrem aut exigendi reges non fuerunt; aut plebi re, non verbo, danda libertas: quæ tamen ſic data eſt, ut multis præclariſſimis addiceretur, ut auctoritati principum cederet.

XI. Noſtra autem cauſa, quæ, optime et dulciſſime frater, incidit in tribunitiam poteſtatem, nihil habuit contentionis cum tribunatu. Non enim plebs incitata noſtris rebus invidit; ſed vincula ſoluta ſunt, et ſervitia incitata, adjuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illa tum peſte certamen fuit, ſed cum graviſſimo reipublicæ tempore; cui ſi non ceſſiſſem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tuliſſet. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis enim non modo liber, ſed etiam ſervus libertate dignus fuit, cui noſtra ſalus cara non eſſet?

Quod ſi is caſus fuiſſet rerum, quas pro ſalute reipublicæ

geſſimus, ut non omnibus gratus eſſet; et ſi nos multitudinis vis furentis inflammatâ invidiâ pepuliſſet; ſi tribunus aliquis in me populum, ſicut Gracchus in Lænatem, Saturninus in Metellum, incitaſſet; ferremus, ô Quinte frater, conſolarenturque nos non tam philoſophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clariſſimi viri, qui illa urbe pulſi, carere ingrata civitate, quam manere in improba, maluerunt. Pompeium vero quòd una iſta in re non ita valde probas, vix ſatis mihi illud videris attendere, non ſolum ei, quid eſſet optimum, videndum fuiſſe, ſed etiam quid neceſſarium. Senſit enim deberi non poſſe huic civitati illam poteſtatem. Quippe quam tantopere populus noſter ignotam expetiſſet, quî poſſet carere cognitâ? Sapientis autem civis fuit, cauſam nec pernicioſam, et ita popularem ut non poſſet obſiſti, pernicioſe populari civi non relinquere. Scis ſolere, frater, in hujuſmodi ſermone, ut tranſiri alio poſſit, AD MODUM, dici.

XII. ATTICUS. Prorſus ita eſt. QUINTUS. Haud equidem aſſentior: tu tamen ad reliqua pergas velim. MARCUS. Perſeveras tu quidem, et in tua vetere ſententia permanes. QUINTUS. Nunc mehercule. ATTICUS. Ego ſane a Quinto noſtro diſſentio. Sed ea, quæ reſtant, audiamus. MARCUS. Deinceps igitur omnibus magiſtratibus auſpicia et judicia dantur: judicia, ut eſſet populi poteſtas, ad quam provocaretur; auſpicia, ut multos inutiles comitiatus, probabiles impedirent moræ: ſæpe enim populi impetum injuſtum auſpiciis Dii immortales repreſſerunt. Ex his autem, qui magiſtratum ceperunt, quod ſenatus efficitur, popularem ſane neminem in ſummum locum, niſi per populum, venire, ſublata cooptatione cenſoria. Sed præſto eſt hujus vitii temperatio, quòd ſenatûs lege noſtra confirmatur auctoritas.

Sequitur enim: *Ejus decreta rata ſunto.* Nam ita ſe res habet, ut, ſi ſenatus dominus ſit publici concilii, quodque is creverit, defendant omnes; et, ſi omnes reliqui principis ordinis conſilio rempublicam gubernari velint, poſſit, ex temperatione juris, cum poteſtas in populo, auctoritas in ſenatu ſit, teneri ille moderatus et concors civitatis ſtatus, præſertim ſi proximæ legi parebitur.

Nam proximum eſt, *Is ordo vitio careto: cæteris ſpecimen eſto.* Quintus. Præclara vero, frater, iſta lex eſt, et late patet, ut vitio careat ordo, et Cenſorem quærat interpretem. Atticus. Ille vero, etſi tuus totus eſt ordo, gratiſſimamque memoriam retinet conſulatûs tui, pace tua dixerim, non modo Cenſores, ſed etiam judices omnes, poteſt defatigare.

XIII. Marcus. Omitte iſta, Attice. Non enim de hoc ſenatu, nec his de hominibus, qui nunc ſunt, ſed de futuris, ſi qui forte his legibus parere voluerint, hæc habetur oratio. Nam, cum omni vitio carere lex jubeat, ne veniet quidem in eum ordinem quiſquam vitii particeps. Id autem difficile factu eſt, niſi educatione quadam et diſciplina; de qua dicemus aliquid fortaſſe, ſi quid fuerit loci, aut temporis. Atticus. Locus certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum; tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamſi præterieris, repetam a te iſtum de educatione et de diſciplina locum. Marcus. Tu vero et iſtum, Attice, et ſi quem alium præterii.

Cæteris ſpecimen eſto. Quod ſi eſt, tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici ſolet tota civitas; ſic emendari et corrigi continentiâ. Vir magnus et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur quam commodiſſime reſpondiſſe, cum eſſet objecta magnificentia villæ Tuſculanæ, duo ſe habere vicinos; ſuperiorem, equitem Romanum; inferiorem, libertinum: quorum cum eſſent magnificæ villæ, concedi ſibi oportere, quod iis, qui inferioris ordinis eſſent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipſum natum, ut illi cuperent? quibus id, ſi tu non faceres, non liceret. Quis enim ferret iſtos, cum videret eorum villas ſignis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam ſacris et religioſis? quis non frangeret eorum libidines, niſi illi ipſi, qui eas frangere deberent, eiſdem tenerentur?

XIV. Nec enim tantum mali eſt peccare principes, (quanquam eſt magnum hoc per ſe ipſum malum) quantum illud, quòd permulti imitatores principum exiſtunt. Nam licet videre, ſi velis replicare memoriam temporum, qualeſcunque ſummi civitatis viri

fuerint, talem civitatem fuiſſe; quæcunque mutatio morum in principibus extiterit, eandem in populo ſecutam. Idque haud paulo eſt verius, quam quod Platoni noſtro placet, qui muſicorum cantibus ait mutatis, mutari civitatum ſtatus. Ego autem, nobilium vita victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de republica merentur vitioſi principes, quod non ſolum vitia concipiunt ipſi, ſed ea infundunt in civitatem; neque ſolum obſunt, quod ipſi corrumpuntur, ſed etiam quod corrumpunt, pluſque exemplo, quam peccato, nocent. Atque hæc lex dilatata in ordinem cunctum, coanguſtari etiam poteſt. Pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores civitatis, vel corrigere poſſunt. Sed hæc et nunc ſatis, et in illis libris tractata ſunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

Proximum autem eſt de ſuffragiis; quæ jubeo *nota* eſſe *optimatibus, populo libera.* ATTICUS. Ita mehercule attendi, nec ſatis intellexi, quid ſibi lex, aut quid verba iſta velint.

XV. MARCUS. Dicam, Tite, et verſabor in re difficili, ac multum et ſæpe quæſita; ſuffragia in magiſtratu mandando, aut reo judicando, aut lege aut rogatione ſciſcenda, clam, an palam ferre, melius eſſet. ATTICUS. An etiam id dubium eſt? QUINTUS. Vereor, ne a te rurſus diſſentiam. MARCUS. Non facies, Quinte: nam ego in iſta ſum ſententia, qua te fuiſſe ſemper ſcio, nihil ut fuerit in ſuffragiis voce melius; ſed, obtineri an poſſit, videndum eſt. QUINTUS. Frater, bona tua venia dixerim, iſta ſententia maxime et fallit imperitos, et obeſt ſæpiſſime reipublicæ, cum aliquid verum et rectum eſſe dicitur, ſed obtineri, id eſt, obſiſti poſſe populo, negatur. Primum enim obſiſtitur, cum agitur ſevere; deinde vi opprimi in bona cauſa, eſt melius, quam malæ cedere. Quis autem non ſentit, auctoritatem omnem optimatium tabellariam legem abſtuliſſe? quam populus liber nunquam deſideravit; idem, oppreſſus dominatu ac potentia principum, flagitavit. Itaque graviora judicia de potentiſſimis hominibus extant voces, quam tabellæ. Quamobrem ſuffragandi nimia libido in non bonis cauſis eripienda fuit potentibus, non latebra danda

populo, in qua, bonis ignorantibus quid quiſque ſentiret, tabella vitioſum occultaret ſuffragium.

XVI. Itaque iſti rationi neque lator quiſquam eſt inventus, nec auctor umquam bonus. Sunt enim quatuor leges tabellariæ: quarum prima de magiſtratibus mandandis; ea eſt Gabinia, lata ab homine ignoto et ſordido. Secuta biennio pòſt Caſſia eſt, de populi judicio. Ea a nobili homine lata eſt, L. Caſſio, ſed, pace familiæ dixerim, diſſidente a bonis, atque omni rumuſculos populares ratione aucupante. Carbonis eſt tertia de jubendis legibus ac vetandis, ſeditioſi atque improbi civis: cui ne reditus quidem ad bonos ſalutem a bonis potuit afferre.

Uno in genère relinqui videbatur vocis ſuffragium, quod ipſe Caſſius exceperat, perduellionis. Dedit huic quoque judicio Cælius tabellam, docuitque, quoad vixit, ſe, ut opprimeret C. Popilium, nocuiſſe et reipublicæ. Et avus quidem noſter ſingulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, reſtitit Marco Gratidio, cujus in matrimonio ſororem, aviam noſtram, habebat, ferenti legem tabellariam. Excitabat enim fluctus in ſimpulo, ut dicitur, Gratidius, quos pòſt filius ejus Marius in Ægæo excitavit mari. Ac noſtro quidem avo, cum res eſſet ad ſe delata, Scaurus Conſul, *Utinam*, inquit, *Marce Cicero, iſto animo atque virtute in ſumma republica nobiſcum verſari, quam in municipali maluiſſes!* Quamobrem, quoniam non recognoſcimus nunc leges populi Romani, ſed aut repetimus ereptas, aut novas ſcribimus; non quid ab hoc populo obtineri poſſit, ſed quid optimum ſit, tibi dicendum puto. Nam Caſſiæ legis culpam Scipio tuus ſuſtinet, quo auctore lata eſſe dicitur. Tu, ſi tabellariam tuleris, ipſe præſtabis. Nec enim mihi placet, nec Attico noſtro, quantum e vultu ejus intelligo.

XVII. Atticus. Mihi vero nihil unquam populare placuit; eamque optimam rempublicam eſſe duco, quam hic Conſul conſtituerat, quæ ſit in poteſtatem optimorum. Marcus. Vos demum, ut video, legem antiquaſtis ſine tabella. Sed ego, etſi ſatis dixit pro ſe in illis libris Scipio, tamen libertatem iſtam largior populo, ut et auctoritate valeant, et utantur bonis. Sic

enim a me recitata lex eſt de ſuffragiis. *Optimatibus nota, plebi libera ſunto.* Quæ lex hanc ſententiam continet, ut omnes leges tolleret, quæ poſtea latæ ſunt, quæ tegunt omni ratione ſuffragium, ne quis inſpiciat tabellam, ne roget, ne appellet.

Pontes etiam lex Maria fecit anguſtos. Quæ ſi oppoſita ſunt ambitioſis, ut ſunt fere, non reprehendo: ſin valuerint tantum leges, ut ne ſint ambitus; habeat ſane populus tabellam, quaſi vindicem libertatis, dummodo hæc optimo cuique et graviſſimo civi oſtendatur, ultroque offeratur, uti in eo ſit ipſo libertas, in quo populo poteſtas honeſte bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum eſt, ut minus multos tabella condemnet, quam ſolebat vox, quia populo licere ſatis eſt. Hoc retento, reliqua voluntas auctoritati, aut gratiæ traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta ſuffragia, non vides, ſi quando ambitus ſileat, quæri in ſuffragiis, quid optimi viri ſentiant? Quamobrem lege noſtra libertatis ſpecies datur, bonorum auctoritas retinetur, contentionis cauſa tollitur.

XVIII. Deinde ſequitur, quibus jus ſit cum populo agendi, aut cum ſenatu: gravis, et, ut arbitror, præclara lex. *Quæ cum populo, quæque in patribus agentur, modica ſunto*; id eſt, modeſta atque ſedata. Actor enim moderatur, et fingit non modo mentem ac voluntates, ſed pene vultus eorum, apud quos agit; quod eſt in ſenatu non difficile: eſt enim ſenator is, cujus non ad auditorem referatur animus, ſed qui per ſe ipſe ſpectari velit. Huic juſſa tria ſunt: ut adſit; nam gravitatem res habet, cum frequens ordo eſt: ut loco dicat, id eſt, rogatus: ut modo, ne ſit infinitus; nam brevitas non modo ſenatoris, ſed etiam oratoris, magna laus eſt in ſententia. Nec eſt unquam longa oratione utendum; niſi, aut peccante ſenatu, quod fit ambitione ſæpiſſime, nullo magiſtratu adjuvante, tolli diem utile eſt; aut cum tanta cauſa eſt, ut opus ſit oratoris copia vel ad hortandum, vel ad docendum: quorum generum in utroque magnus noſter Cato eſt.

Quodque addit, *Cauſas populi teneto*, eſt ſenatori neceſſarium noſſe rempublicam; idque late patet: quid habeat militum, quid valeat ærario, quos ſocios reſpublica habeat, quos amicos, quos

ſtipendiarios, qua quiſque ſit lege, conditione, fœdere: tenere conſuetudinem decernendi, noſſe exempla majorum. Videtis jam, genus hoc omne ſcientiæ, diligentiæ, memoriæ eſſe, ſine quo paratus eſſe ſenator nullo pacto poteſt.

Deinceps ſunt cum populo actiones; in quibus primum et maximum, *Vis abeſto.* Nihil eſt enim exitioſius civitatibus, nihil tam contrarium juri et legibus, nihil minus civile et humanum, quam, compoſita et conſtituta republica, quidquam agi per vim. Parere jubet interceſſori; quo nihil præſtantius. Impediri enim bonam rem melius, quam concedi malæ.

XIX. Quod vero actoris jubeo eſſe fraudem, id totum dixi ex Craſſi, ſapientiſſimi hominis, ſententia; quem eſt ſenatus ſecutus, cum decreviſſet, C. Claudio Conſule de Cn. Carbonis ſeditione referente, invito eo, qui cum populo ageret, ſeditionem non poſſe fieri, quippe cui liceat concilium, ſimul atque interceſſum, turbarique cœptum ſit, dimittere. Quod qui permovet, cum agi nihil poteſt, vim quærit; cujus impunitatem amittit hac lege.

Sequitur illud; *Interceſſor rei malæ, ſalutaris civis eſto.* Quis non ſtudioſe reipublicæ ſubvenerit, hac tam præclara legis voce laudatus?

Sunt deinde poſita deinceps, quæ habemus etiam in publicis inſtitutis atque legibus; *Auſpicia ſervanto, auguri parento.* Eſt autem boni auguris, meminiſſe, maximis reipublicæ temporibus præſto eſſe debere, Jovique optimo maximo ſe conſiliarium atque adminiſtrum datum; ut ſibi eos, quos in auſpicio eſſe juſſerit, cælique partes ſibi definitas eſſe traditas, e quibus ſæpe opem reipublicæ ferre poſſit. Deinde de promulgatione, de ſingulis rebus agendis, de privatis, magiſtratibuſve audiendis.

Tum leges præclariſſimæ de XII tabulis tranſlatæ duæ; quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari, niſi maximo comitiatu, vetat. Nondum cognitis ſeditioſis, tribunis plebis ne cogitatis quidem, admirandum, tantum majores in poſterum providiſſe. In privatos homines leges ferri noluerunt: id eſt enim privilegium; quo quid eſt injuſtius? Cum legis hæc vis ſit, ſcitum eſt et juſſum in omnes; ferri de ſingulis, niſi centuriatis comitiis,

noluerunt. Deſcriptus enim populus cenſu, ordinibus, ætatibus, plus adhibet ad ſuffragium conſilii, quam fuſe in tribus convocatus.

Quo verius in cauſa noſtra vir magni ingenii, ſummaque prudentia, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum eſſe de nobis. Præter enim quam quòd comitia illa eſſent armis geſta ſervilibus, præterea neque tributa capitis comitia rata eſſe poſſent, neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus eſſe lege, de quibus nihil omnino actum eſſet legibus. Sed viſum eſt et nobis, et clariſſimis viris melius, de quo ſervi et latrones ſciviſſe ſe aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid ſentiret, oſtendere.

XX. Sequuntur de captis pecuniis, et de ambitu leges. Quæ cum magis judiciis, quam verbis, ſancienda ſint, adjungitur, *Noxiæ pœna par eſto*, ut in ſuo vitio quiſque plectatur: vis, capite; avaritia, multâ; honoris cupiditas, ignominiâ ſanciatur. Extremæ leges ſunt nobis non uſitatæ; reipublicæ neceſſariæ. Legum cuſtodiam nullam habemus: itaque hæ leges ſunt, quas apparitores noſtri volunt; a librariis petimus; publicis literis conſignatam memoriam publicam nullam habemus. Græci hoc diligentius, apud quos νομοφύλακες creantur: nec hi ſolum literas, (nam id quidem etiam apud majores noſtros erat) ſed etiam facta hominum obſervabant, ad legeſque revocabant.

Hæc detur cura Cenſoribus; quandoquidem eos in republica ſemper volumus eſſe. Apud eoſdem, qui magiſtratu abierint, edant et exponant, quid in magiſtratu geſſerint; deque iis Cenſores præjudicent. Hoc in Græcia fit, publice conſtitutis accuſatoribus. Qui quidem graves eſſe non poſſunt, niſi ſint voluntarii. Quocirca melius eſt, rationes referri, cauſamque exponi Cenſoribus; integram tamen legem accuſatori judicioque ſervari.

Sed ſatis jam diſputatum eſt de magiſtratibus, niſi forte quid deſideratis. Atticus. Si nos tacemus, locus ipſe nos admonet, quid tibi ſit deinde dicendum. Marcus. Mihine? de judiciis arbitror, Pomponi; id eſt enim junctum magiſtratibus.

Atticus. Quid? de jure populi Romani, quemadmodum inſtituiſti, dicendum nihil putas? Marcus. Quid tandem hoc loco

eſt, quod requiras? ATTICUS. Egone? quod ignorari ab iis, qui in republica verſantur, turpiſſimum puto. Nam, ut modo a te dictum eſt, leges a librariis lego; ſic animadverto, pleroſque magiſtratus ignoratione juris ſui tantum ſapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, ſi de ſacrorum alienatione dicendum putaſti, quoniam de religione leges propoſueras; faciendum tibi eſt, ut, magiſtratibus lege conſtitutis, de poteſtate, tum de jure diſputes.

MARCUS. Faciam breviter, ſi conſequi potuero: nam pluribus verbis ſcripſit ad patrem tuum M. Junius ſodalis, perite, meo quidem judicio, et diligenter. At de jure naturæ cogitare per nos, atque dicere debemus; de jure populi Romani, quæ relicta ſunt et tradita. ATTICUS. Sic profecto cenſeo; et id ipſum, quod dicis, expecto.

DE

OFFICIIS,

AD M. FILIUM,

LIBER PRIMUS.

I. QUANQUAM te, Marce fili, annum jam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet præceptis inſtitutiſque philoſophiæ, propter ſummam et doctoris auctoritatem, et urbis; quorum alter te ſcientia augere poteſt, altera exemplis; tamen, ut ipſe ad meam utilitatem ſemper cum Græcis Latina conjunxi, neque id in philoſophia ſolum, ſed etiam in dicendi exercitatione, feci; idem tibi cenſeo faciendum, ut par ſis in utriuſque orationis facultate. Quam quidem ad rem, nos, ut videmur, magnum attulimus adjumentum hominibus noſtris; ut non modo Græcarum literarum rudes, ſed etiam docti, aliquantum ſe arbitrentur adeptos et ad dicendum, et ad judicandum. Quamobrem diſces tu quidem a principe hujus ætatis philoſophorum, et diſces, quamdiu voles; (tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non pœnitebit:) ſed tamen noſtra legens, non multum a Peripateticis diſſidentia, (quoniam utrique, et Socratici, et Platonici eſſe volumus) de rebus ipſis utere tuo judicio; nihil enim impedio: orationem autem Latinam profecto legendis noſtris efficies pleniorem. Nec vero arroganter hoc dictum exiſtimari velim. Nam philoſophandi ſcientiam concedens multis; quod eſt oratoris proprium, apte, diſtincte, ornate dicere, quoniam in eo ſtudio ætatem conſumpſi, ſi id mihi aſſumo, videor id meo jure quodam modo vindicare.

Quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non ſolum orationes meas, ſed hos etiam de philoſophia libros, qui jam illos fere æquarunt, ſtudioſe legas. Vis enim dicendi major eſt in illis; ſed hoc quoque colendum eſt æquabile et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Græcorum adhuc contigiſſe, ut idem utroque in genere laboraret, ſequereturque et illud forenſe dicendi, et hoc quietum diſputandi genus; niſi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi poteſt, diſputator ſubtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen; ut Theophraſti diſcipulum poſſis agnoſcere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum ſit judicium; utrumque certe ſecuti ſumus. Equidem et Platonem exiſtimo, ſi genus forenſe dicendi tractare voluiſſet, graviſſime et copioſiſſime potuiſſe dicere; et Demoſthenem, ſi illa, quæ a Platone didicerat, tenuiſſet, et pronuntiare voluiſſet, ornate ſplendideque facere potuiſſe. Eodemque modo de Ariſtotele et Iſocrate judico; quorum uterque, ſuo ſtudio delectatus, contempſit alterum.

II. Sed cum ſtatuiſſem aliquid hoc tempore ad te ſcribere, et multa poſthac, ab eo ordiri volui maxime, quod et ætati tuæ eſſet aptiſſimum, et auctoritati meæ. Nam, cum multa ſint in philoſophia et gravia, et utilia, accurate copioſeque a philoſophis diſputata, latiſſime patere videntur ea, quæ de officiis tradita ab illis et præcepta ſunt. Nulla enim vitæ pars neque publicis, neque privatis; neque forenſibus, neque domeſticis in rebus; neque ſi tecum agas quid, neque ſi cum altero contrahas, vacare officio poteſt: in eoque colendo ſita vitæ eſt honeſtas omnis, et in negligendo turpitudo.

Atque hæc quidem quæſtio communis eſt omnium philoſophorum. Quis eſt enim, qui, nullis officii præceptis tradendis, philoſophum ſe audeat dicere? Sed ſunt nonnullæ diſciplinæ, quæ, propoſitis bonorum et malorum finibus, officium omne pervertunt. Nam, qui ſummum bonum ſic inſtituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum; idque ſuis commodis, non honeſtate metitur; hic, ſi ſibi ipſe conſentiat, et non interdum naturæ

bonitate vincatur, neque amicitiam colere poſſit, nec juſtitiam, nec liberalitatem. Fortis vero, dolorem ſummum malum judicans; aut temperans, voluptatem ſummum bonum ſtatuens, eſſe certe nullo modo poteſt. Quæ, quanquam ita ſunt in promptu, ut res diſputatione non egeat, tamen ſunt a nobis alio loco diſputata. Hæ diſciplinæ igitur, ſi ſibi conſentaneæ eſſe velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii præcepta firma, ſtabilia, conjuncta naturæ, tradi poſſunt, niſi aut ab iis, qui ſolam, aut ab iis, qui maxime honeſtatem propter ſe dicant expetendam. Itaque propria eſt ea præceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum; quoniam Ariſtonis, Pyrrhonis, Herilli, jam pridem exploſa ſententia eſt: qui tamen haberent jus ſuum diſputandi de officio, ſi rerum aliquem delectum reliquiſſent, ut ad officii inventionem aditus eſſet. Sequemur igitur hoc quidem tempore, et hac in quæſtione potiſſimum Stoicos, non ut interpretes; ſed, ut ſolemus, e fontibus eorum, judicio arbitrioque noſtro, quantum, quoque modo videbitur, hauriemus. Placet igitur, quoniam omnis diſputatio de officio futura eſt, ante definire, quid ſit officium; quod a Panætio prætermiſſum eſſe miror. Omnis enim, quæ a ratione ſuſcipitur de aliqua re, inſtitutio, debet a definitione proficiſci; ut intelligatur, quid ſit id, de quo diſputetur.

III. Omnis de officio duplex eſt quæſtio. Unum genus eſt, quod pertinet ad finem bonorum; alterum, quod poſitum eſt in præceptis, quibus in omnes partes uſus vitæ confirmari poſſit. Superioris generis hujuſmodi exempla ſunt; Omniane officia perfecta ſint; num quod officium aliud alio majus ſit; et quæ ſunt generis ejuſdem. Quorum autem officiorum præcepta traduntur, ea, quanquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minus apparet, quia magis ad inſtitutionem vitæ communis ſpectare videtur: de quibus eſt nobis his libris explicandum.

Atque etiam alia diviſio eſt officii: nam et medium quoddam officium dicitur, et perfectum. Perfectum officium, rectum opinor, vocemus, quod Græci κατόρθωμα; hoc autem commune καθῆκον vocant. Atque ea ſic definiunt, ut, rectum quod ſit,

id perfectum officium eſſe definiant; medium autem officium id eſſe dicant, quod, cur factum ſit, ratio probabilis reddi poſſit.

Triplex igitur eſt, ut Panætio videtur, conſilii capiendi deliberatio. Nam, honeſtumne factu ſit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit; in quo conſiderando ſæpe animi in contrarias ſententias diſtrahuntur. Tum autem aut anquirunt, aut conſultant, ad vitæ commoditatem jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et ſe poſſint juvare et ſuos, conducat id necne, de quo deliberant; quæ deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus eſt, cum pugnare videtur cum honeſto id, quod videtur eſſe utile: cum enim utilitas ad ſe rapere, honeſtas contra revocare ad ſe videtur, fit, ut diſtrahatur deliberando animus, afferatque ancipitem curam cogitandi.

Hac diviſione, (cum præterire aliquid maximum vitium in dividendo ſit) duo prætermiſſa ſunt. Nec enim ſolùm utrùm honeſtum, an turpe ſit, deliberari ſolet, ſed etiam, duobus propoſitis honeſtis, utrum honeſtius; itemque, duobus propoſitis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit eſſe rationem, in quinque partes diſtribui debere reperitur. Primùm igitur eſt de honeſto, ſed dupliciter; tum pari ratione de utili; poſt de comparatione eorum diſſerendum.

IV. Principiò generi animantium omni eſt a natura tributum, ut ſe, vitam, corpuſque tueatur, declinetque ea, quæ nocitura videantur, omniaque, quæ ſint ad vivendum neceſſaria, anquirat, et paret, ut paſtum, ut latibula, ut alia ejuſdem generis. Commune item animantium omnium eſt conjunctionis appetitus, procreandi cauſâ, et cura quædam eorum, quæ procreata ſunt. Sed inter hominem et belluam hoc maxime intereſt, quòd hæc tantum, quantum ſenſu movetur, ad id ſolum, quod adeſt, quodque præſens eſt, ſe accommodat, paululum admodum ſentiens præteritum, aut futurum. Homo autem (quòd rationis eſt particeps, per quam conſequentia cernit, cauſas rerum videt, earumque progreſſus, et quaſi anteceſſiones non ignorat,

ſimilitudines comparat, et rebus præſentibus adjungit, atque annectit futuras) facile totius vitæ curſum videt, ad eamque degendam præparat res neceſſarias: Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini, et ad orationis, et ad vitæ ſocietatem; ingeneratque in primis præcipuum quendam amorem in eos, qui procreati ſunt; impellitque, ut hominum cœtus celebrari inter ſe, et a ſe obiri velit; ob eaſque cauſas ſtudeat parare ea, quæ ſuppeditent et ad cultum, et ad victum, nec ſibi ſoli, ſed conjugi, liberis, cæteriſque, quos caros habeat, tuerique debeat: quæ cura exſuſcitat etiam animos, et majores ad rem gerendam facit.

In primiſque hominis eſt propria veri inquiſitio atque inveſtigatio. Itaque cum ſumus neceſſariis negotiis curiſque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiſcere; cognitionemque rerum aut occultarum, aut admirabilium ad beate vivendum neceſſariam ducimus. Ex quo intelligitur, quod verum, ſimplex, ſincerumque ſit, id eſſe naturæ hominis aptiſſimum.

Huic veri videndi cupiditati adjuncta eſt appetitio quædam principatûs, ut nemini parere animus bene a natura informatus velit, niſi præcipienti, aut docenti, aut utilitatis cauſa, juſte et legitime imperanti: ex quo animi magnitudo exiſtit, humanarumque rerum contemptio.

Nec vero illa parva vis naturæ eſt rationiſque, quòd unum hoc animal ſentit quid ſit ordo; quid ſit, quod deceat; in factis dictiſque qui modus. Itaque eorum ipſorum, quæ adſpectu ſentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venuſtatem, convenientiam partium ſentit: quam ſimilitudinem naturà ratioque ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis pulchritudinem, conſtantiam, ordinem in conſiliis factiſque conſervandum putat; cavetque, ne quid indecore effœminateve faciat; tum in omnibus et opinionibus, et factis, ne quid libidinoſe aut faciat aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quærimus, honeſtum; quod, etiam ſi nobilitatum non ſit, tamen honeſtum ſit; quodque vere dicimus, etiam ſi a nullo laudetur, naturâ eſſe laudabile.

V. Formam quidem ipſam, Marce fili, et tanquam faciem honeſti vides; quæ ſi oculis cerneretur, mirabiles amores, ut ait Plato, excitaret ſapientiæ. Sed omne, quod honeſtum eſt, id quatuor partium oritur ex aliqua. Aut enim in perſpicientia veri, ſolertiaque verſatur; aut in hominum ſocietate tuenda, tribuendoque ſuum cuique, et rerum contractarum fide; aut in animi excelſi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quæ fiunt, quæque dicuntur, ordine et modo, in quo ineſt modeſtia et temperantia.

Quæ quatuor quanquam inter ſe colligata atque implicata ſunt, tamen ex ſingulis certa officiorum genera naſcuntur: velut ex ea parte, quæ prima deſcripta eſt, in qua ſapientiam et prudentiam ponimus, ineſt indagatio atque inventio veri; ejuſque virtutis hoc munus eſt proprium. Ut enim quiſque maxime perſpicit, quid in re quaque veriſſimum ſit, quique acutiſſime et celerrime poteſt et videre, et explicare rationem, is prudentiſſimus et ſapientiſſimus rite haberi ſolet. Quocirca huic, quaſi materia, quam tractet, et in qua verſetur, ſubjecta eſt veritas.

Reliquis autem tribus virtutibus neceſſitates propoſitæ ſunt ad eas res parandas tuendaſque, quibus actio vitæ continetur: ut et ſocietas hominum, conjunctioque ſervetur; et animi excellentia magnitudoque tum in augendis opibus, utilitatibuſque et ſibi, et ſuis comparandis, tum multo magis in his ipſis deſpiciendis eluceat. Ordo autem, et conſtantia, et moderatio, et ea, quæ ſunt his ſimilia, verſantur in eo genere, ad quod adhibenda eſt actio quædam, non ſolum mentis agitatio. His enim rebus, quæ tractantur in vita, modum quendam et ordinem adhibentes, honeſtatem et decus conſervabimus.

VI. Ex quatuor autem locis, in quos honeſti naturam vimque diviſimus, primus ille, qui in veri cognitione conſiſtit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et ſcientiæ cupiditatem: in qua excellere pulchrum putamus; labi autem, errare, neſcire, decipi, et malum, et turpe ducimus. In hoc genere et naturali, et honeſto, duo vitia vitanda ſunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus,

hiſque temere aſſentiamur; quod vitium effugere qui volet, (omnes autem velle debent) adhibebit ad conſiderandas res et tempus, et diligentiam. Alterum eſt vitium, quòd quidam nimis magnum ſtudium, multamque operam in res obſcuras atque difficiles conferunt, eaſdemque non neceſſarias. Quibus vitiis declinatis, quod in rebus honeſtis et cognitione dignis operæ curæque ponetur, id jure laudabitur: ut in aſtrologia C. Sulpicium audivimus; in geometria Sex. Pompeium ipſi cognovimus; multos in dialecticis, plures in jure civili. Quæ omnes artes in veri inveſtigatione verſantur; cujus ſtudio a rebus gerendis abduci, contra officium eſt. Virtutis enim laus omnis in actione conſiſtit: a qua tamen ſæpe fit intermiſſio; multique dantur ad ſtudia reditus: tum agitatio mentis, quæ nunquam acquieſcit, poteſt nos in ſtudiis cognitionis etiam ſine opera noſtra continere. Omnis autem cogitatio, motuſque animi aut in conſiliis capiendis de rebus honeſtis, et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in ſtudiis ſcientiæ, cognitioniſque verſatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. De tribus autem reliquis latiſſime patet ea ratio, qua ſocietas hominum inter ipſos, et vitæ quaſi communitas continetur: cujus partes duæ ſunt: juſtitia, in qua virtutis ſplendor eſt maximus; ex qua boni viri nominantur; et huic conjuncta beneficentia, quam eandem vel benignitatem, vel liberalitatem appellari licet. Sed juſtitiæ primum munus eſt, ut ne cui quis noceat, niſi laceſſitus injuriâ; deinde, ut communibus utatur pro communibus, privatis ut ſuis. Sunt autem privata nulla naturâ; ſed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoriâ, ut qui bello potiti ſunt; aut lege, pactione, conditione, ſorte. Ex quo fit, ut ager Arpinas, Arpinatum dicatur; Tuſculanus, Tuſculanorum. Similiſque eſt privatarum poſſeſſionum deſcriptio. Ex quo, quia ſuum cujuſque fit, eorum, quæ naturâ fuerant communia, quod cuique obtigit, id quiſque teneat; e quo ſi quis ſibi appetet, violabit jus humanæ ſocietatis.

Sed quoniam (ut præclare ſcriptum eſt a Platone) non nobis ſolum nati ſumus, ortuſque noſtri partem patria vindicat, partem

amici; atque ita placet Stoicis, quæ in terris gignuntur, ad uſum hominum omnia creari, homines autem hominum cauſa eſſe generatos, ut ipſi inter ſe, aliis alii prodeſſe poſſent; in hoc naturam debemus ducem ſequi, communes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo: tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines ſocietatem.

Fundamentum eſt autem juſtitiæ fides; id eſt, dictorum, conventorumque conſtantia et veritas. Ex quo (quanquam hoc videbitur fortaſſe cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui ſtudioſe exquirunt, unde verba ſint ducta) credamus, quia fiat, quod dictum eſt, appellatam fidem. Sed injuſtitiæ genera duo ſunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, ſi poſſint, non propulſant injuriam. Nam, qui injuſte impetum in quempiam facit, aut ira, aut aliqua perturbatione incitatus, is quaſi manus afferre videtur ſocio. Qui autem non defendit, nec obſiſtit, ſi poteſt, injuriæ, tam eſt in vitio, quam ſi parentes, aut amicos, aut patriam deſerat. Atque illæ quidem injuriæ, quæ nocendi cauſa de induſtria inferuntur, ſæpe a metu proficiſcuntur; cum is, qui nocere alteri cogitat, timet ne, niſi id fecerit, ipſe aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad injuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiſcantur ea, quæ concupiverunt; in quo vitio latiſſime patet avaritia.

VIII. Expetuntur autem divitiæ tum ad uſus vitæ neceſſarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem major eſt animus, in iis pecuniæ cupiditas ſpectat ad opes, et ad gratificandi facultatem; ut nuper M. Craſſus negabat, ullam ſatis magnam pecuniam eſſe ei, qui in republica princeps vellet eſſe, cujus fructibus exercitum alere non poſſet. Delectant etiam magnifici apparatus, vitæque cultus cum elegantia et copia; quibus rebus effectum eſt, ut infinita pecuniæ cupiditas eſſet. Nec vero rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda; ſed fugienda ſemper injuria eſt.

Maxime autem adducuntur plerique, ut eos juſtitiæ capiat

oblivio, cum in imperiorum, honorum, gloriæ cupiditatem inciderint. Quod enim eſt apud Ennium,

Nulla ſancta ſocietas, nec fides regni eſt,

id latius patet. Nam quidquid ejuſmodi eſt, in quo non poſſint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum ſit ſanctam ſervare ſocietatem. Declaravit id modo temeritas C. Cæſaris, qui omnia jura divina atque humana pervertit, propter eum, quem ſibi ipſe opinionis errore finxerat, principatum. Eſt autem in hoc genere moleſtum, quod in maximis animis, ſplendidiſſimiſque ingeniis plerumque exiſtunt honoris, imperii, potentiæ, gloriæ cupiditates: quo magis cavendum eſt, ne quid in eo genere peccetur.

Sed in omni injuſtitia permultum intereſt, utrum perturbatione aliqua animi, quæ plerumque brevis eſt, et ad tempus; an conſulto, et cogitata fiat injuria. Leviora enim ſunt, quæ repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quæ meditata et præparata inferuntur. Ac de inferenda quidem injuria ſatis dictum eſt.

IX. Prætermittendæ autem defenſionis, deſerendique officii plures ſolent eſſe cauſæ. Nam, aut inimicitias, aut laborem, aut ſumptus ſuſcipere nolunt; aut etiam negligentiâ, pigritiâ, inertiâ; aut ſuis ſtudiis quibuſdam occupationibuſve ſic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, deſertos eſſe patiantur. Itaque videndum eſt, ne non ſatis ſit id, quod apud Platonem eſt in philoſophos dictum; quòd in veri inveſtigatione verſentur, quodque ea, quæ plerique vehementer expetunt, de quibus inter ſe digladiari ſolent, contemnant, et pro nihilo ducant, propterea juſtos eſſe. Nam cum alterum juſtitiæ genus aſſequuntur, inferendâ ne cui noceant injuriâ; in alterum incidunt: diſcendi enim ſtudio impediti, quos tueri debent, deſerunt. Itaque eos ad rempublicam ne acceſſuros quidem putant, niſi coactos; æquius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipſum ita juſtum eſt, quod recte fit, ſi eſt voluntarium.

Sunt etiam, qui aut ſtudio rei familiaris tuendæ, aut odio quodam hominum, ſuum ſe negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam: qui altero injuſtitiæ genere vacant; in

alterum incurrunt. Deſerunt enim vitæ ſocietatem, quia nihil conferunt in eam ſtudii, nihil operæ, nihil facultatum.

Quoniam igitur, duobus generibus injuſtitiæ propoſitis, adjunximus cauſas utriuſque generis, eaſque res ante conſtituimus, quibus juſtitia continetur; facile, quod cujuſque temporis officium ſit, poterimus, niſi noſmetipſos valde amabimus, judicare. Eſt enim difficilis cura rerum alienarum: quanquam Terentianus ille Chremes *humani nihil a ſe alienum putat.* Sed tamen, quia magis ea percipimus atque ſentimus, quæ nobis ipſis aut proſpera, aut adverſa eveniunt, quam illa, quæ cæteris; quæ quaſi longo intervallo interjecto videmus; aliter de illis, ac de nobis judicamus. Quocirca bene præcipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, æquum ſit, an iniquum. Æquitas enim lucet ipſa per ſe; dubitatio cogitationem ſignificat injuriæ.

X. Sed incidunt ſæpe tempora, cum ea, quæ maxime videntur digna eſſe juſto homine, eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria; ut reddere depoſitum, promiſſum facere, quæque pertinent ad veritatem, et ad fidem, ea migrare interdum, et non ſervare, ſit juſtum. Referri enim decet ad ea, quæ propoſui in principio, fundamenta juſtitiæ: primum, ut ne cui noceatur; deinde, ut communi utilitati ſerviatur.

Cum tempora commutantur, commutatur officium; et non ſemper eſt idem. Poteſt enim accidere promiſſum aliquod, et conventum, ut id effici ſit inutile, vel ei, cui promiſſum ſit, vel ei, qui promiſerit. Nam ſi, ut in fabulis eſt, Neptunus, quod Theſeo promiſerat, non feciſſet, Theſeus filio Hippolyto non eſſet orbatus. Ex tribus enim optatis, ut ſcribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit; quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promiſſa igitur ſervanda ſunt ea, quæ ſint iis, quibus promiſeris, inutilia: nec, ſi plus tibi noceant, quam illi proſint, cui promiſeris. Contra officium eſt, majus non anteponi minori: ut, ſi conſtitueris te cuipiam advocatum in rem præſentem eſſe venturum, atque interim graviter

ægrotare filius cœperit, non ſit contra officium, non facere quod dixeris; magiſque ille, cui promiſſum ſit, ab officio diſcedat, ſi ſe deſtitutum queratur. Jam, illis promiſſis ſtandum non eſſe, quis non videt, quæ coactus quis metu, quæ deceptus dolo, promiſerit? Quæ quidem pleraque jure prætorio liberantur, nonnulla legibus.

Exiſtunt etiam ſæpe injuriæ calumniâ quadam, et nimis callidâ, ſed malitioſâ, juris interpretatione. Ex quo illud, *Summum jus, ſumma injuria,* factum eſt jam tritum ſermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur: ut ille, qui, cum triginta dierum eſſent cum hoſte pactæ induciæ, noctu populabatur agros, quod dierum eſſent pactæ, non noctium, induciæ. Nec noſter quidem probandus, ſi verum eſt, Q. Fabium Labeonem, ſeu quem alium (nihil enim præter auditum habeo) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a ſenatu datum, cum ad locum veniſſet, cum utriſque ſeparatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter; atque ut regredi, quam progredi, mallent. Id cum utrique feciſſent, aliquantum agri in medio relictum eſt. Itaque illorum fines, ſicut ipſi dixerant, terminavit; in medio relictum quod erat, populo Romano adjudicavit. Decipere hoc quidem eſt, non judicare. Quocirca in omni re fugienda eſt talis ſolertia.

XI. Sunt autem quædam officia etiam adverſus eos ſervanda, a quibus injuriam acceperis. Eſt enim ulciſcendi et puniendi modus: atque haud ſcio, an ſatis ſit eum, qui laceſſierit, injuriæ ſuæ pœnitere; ut et ipſe ne quid tale poſthac, et cæteri ſint ad injuriam tardiores.

Atque in republica maxime conſervanda ſunt jura belli. Nam, cum ſint duo genera decertandi; unum per diſceptationem, alterum per vim; cumque illud proprium ſit hominis, hoc belluarum; confugiendum eſt ad poſterius, ſi uti non licet ſuperiore. Quare ſuſcipienda quidem bella ſunt ob eam cauſam, ut ſine injuria in pace vivatur. Partâ autem victoriâ, conſervandi ſunt ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt; ut majores noſtri Tuſculanos, Æquos, Volſcos, Sabinos, Hernicos in

civitatem etiam acceperunt: at Carthaginem et Numantiam funditus ſuſtulerunt. Nollem Corinthum: ſed credo aliquid ſecutos, opportunitatem loci maxime, ne poſſet aliquando ad bellum faciendum locus ipſe adhortari. Mea quidem ſententia, paci, quæ nihil habitura ſit inſidiarum, ſemper eſt conſulendum. In quo ſi mihi eſſet obtemperatum; ſi non optimam, at aliquam rempublicam, quæ nunc nulla eſt, haberemus. Et cùm iis, quos vi deviceris, conſulendum eſt; tum ii, qui, armis poſitis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percuſſerit, recipiendi ſunt. In quo tantopere apud noſtros juſtitia culta eſt, ut ii, qui civitates, aut nationes devictas bello in fidem recepiſſent, earum patroni eſſent more majorum.

Ac belli quidem æquitas ſanctiſſime feciali populi Romani jure perſcripta eſt. Ex quo intelligi poteſt, nullum bellum eſſe juſtum, niſi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante ſit et indictum. Pompilius imperator tenebat provinciam; in cujus exercitu Catonis filius tiro militabat. Cum autem Pompilio videretur unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimiſit. Sed cùm amore pugnandi in exercitu remanſiſſet, Cato ad Pompilium ſcripſit, ut, ſi eum pateretur in exercitu remanere, ſecundo eum obligaret militiæ ſacramento; quia, priore amiſſo, jure cum hoſtibus pugnare non poterat. Adeo ſumma erat obſervatio in bello movendo. M. quidem Catonis ſenis epiſtola eſt ad M. filium, in qua ſcripſit, "ſe audiſſe, eum miſſum factum eſſe a Conſule, cum in "Macedonia Perſico bello miles eſſet. Monet igitur ut caveat, "ne prœlium ineat. Negat enim jus eſſe, qui miles non ſit, "pugnare cum hoſte."

XII. Equidem illud etiam animadverto, quòd qui proprio nomine perduellis eſſet, is hoſtis vocaretur, lenitate verbi triſtitiam rei mitigante. Hoſtis enim apud majores noſtros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Indicant duodecim tabulæ; AUT STATUS DIES CUM HOSTE. Itemque, ADVERSUS HOSTEM ÆTERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc manſuetudinem addi poteſt? eum, quicum bella geras, tam molli nomine appellari?

Quanquam id nomen durius jam effecit vetuſtas: a peregrino enim receſſit, et proprie in eo, qui arma contra ferret, remanſit.

Cum vero de imperio decertatur, belloque quæritur gloria, cauſas omnino ſubeſſe tamen oportet eaſdem, quas dixi paulo ante juſtas cauſas eſſe bellorum. Sed ea bella, quibus imperii gloria propoſita eſt, minus acerbe gerenda ſunt. Ut enim cum civi aliter contendimus, ſi eſt inimicus; aliter, ſi competitor: cum altero certamen honoris et dignitatis eſt; cum altero capitis et famæ; ſic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis, gerebatur, uter eſſet, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Pœnis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Pœni fœdifragi, crudelis Annibal, reliqui juſtiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis, illa præclara;

Nec mî aurum poſco, nec mî pretium dederitis;
Nec cauponantes bellum, ſed belligerantes;
Ferro, non auro, vitam cernamus utrique.
Voſne velit, an me regnare hera, quidve ferat fors,
Virtute experiamur. Et hoc ſimul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorundem me libertati parcere certum eſt:
Dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis Diis.

XIII. Regalis ſane et digna Æacidarum gente ſententia. Atque etiam ſi quid ſinguli, temporibus adducti, hoſti promiſerint, eſt in eo ipſo fides conſervanda: ut primo Punico bello Regulus captus a Pœnis, cum de captivis commutandis Romam miſſus eſſet, juraſſetque ſe rediturum; primùm, ut venit, captivos reddendos in ſenatu non cenſuit: deinde, cum retineretur a propinquis, et ab amicis, ad ſupplicium redire maluit, quam fidem hoſti datam fallere.

Ac de bellicis quidem officiis ſatis dictum eſt. Meminerimus autem, etiam adverſus infimos juſtitiam eſſe ſervandam. Eſt autem infima conditio et fortuna ſervorum; quibus, non male præcipiunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis: operam exigendam; juſta præbenda.

Cum autem duobus modis, id eſt, aut vi, aut fraude fiat injuria;

fraus, quaſi vulpeculæ; vis, leonis videtur: utrumque homine alieniſſimum: ſed fraus odio digna majore. Totius autem injuſtitiæ nulla capitalior eſt, quam eorum, qui cum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni eſſe videantur. De juſtitia ſatis dictum eſt.

XIV. Deinceps (ut erat propoſitum) de beneficentia ac liberalitate dicatur; qua quidem nihil eſt naturæ hominis accommodatius: ſed habet multas cautiones. Videndum eſt enim, primùm, ne obſit benignitas, et iis ipſis, quibus benigne videbitur fieri, et cæteris: deinde, ne major benignitas ſit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim eſt juſtitiæ fundamentum, ad quam hæc referenda ſunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obſit illi, cui prodeſſe velle videantur, non benefici, neque liberales, ſed pernicioſi aſſentatores judicandi ſunt; et qui aliis nocent, ut in alios liberales ſint, in eadem ſunt injuſtitia, ut ſi in ſuam rem aliena convertant.

Sunt autem multi, et quidem cupidi ſplendoris et gloriæ, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur; hique arbitrantur ſe beneficos in ſuos amicos viſum iri, ſi locupletent eos quacunque ratione. Id autem tantum abeſt ab officio, ut nihil magis officio poſſit eſſe contrarium. Videndum eſt igitur, ut ea liberalitate utamur, quæ proſit amicis, noceat nemini. Quare L. Syllæ, et C. Cæſaris pecuniarum tranſlatio a juſtis dominis ad alienos non debet liberalis videri. Nihil eſt enim liberale, quod non idem juſtum.

Alter erat locus cautionis, ne benignitas major eſſet, quam facultates; quòd, qui benigniores volunt eſſe quam res patitur, primum in eo peccant, quod injurioſi ſunt in proximos. Quas enim copias his et ſuppeditari æquius eſt, et relinqui, eas tranſferunt ad alienos. Ineſt autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per injuriam, ut ad largiendum ſuppetant copiæ. Videre etiam licet pleroſque non tam natura liberales, quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa, quæ proficiſci ab oſtentatione magis, quam a voluntate videantur. Talis autem ſimulatio vanitati eſt conjunctior, quam aut liberalitati, aut honeſtati.

Tertium eſt propoſitum, ut in beneficentia delectus eſſet

dignitatis; in quo et mores ejus erunt ſpectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos, et communitas ac ſocietas vitæ, et ad noſtras utilitates officia ante collata: quæ ut concurrant omnia, optabile eſt; ſin minus, plures cauſæ majoreſque ponderis plus habebunt.

XV. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus, pleneque ſapientibus, ſed cum iis, in quibus præclare agitur, ſi ſunt ſimulacra virtutis; etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino eſſe negligendum, in quo aliqua ſignificatio virtutis appareat; colendum autem eſſe ita quemque maxime, ut quiſque maxime virtutibus his lenioribus erit ornatus, modeſtiâ, temperantiâ, hac ipſa, de qua jam multa dicta ſunt, juſtitiâ. Nam fortis animus et magnus in homine non perfecto, nec ſapiente, ferventior plerumque: illæ virtutes virum bonum videntur potius attingere.

Atque hæc in moribus. De benevolentia autem, quam quiſque habeat erga nos, primùm illud eſt in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur: ſed benevolentiam non adoleſcentulorum more, ardore quodam amoris, ſed ſtabilitate potius et conſtantia judicemus. Sin erunt merita, ut non ineunda, ſed referenda ſit gratia; major quædam cura adhibenda eſt. Nullum enim officium referendâ gratiâ magis neceſſarium eſt.

Quod ſi ea, quæ utenda acceperis, majore menſura, ſi modo poſſis, jubet reddere Heſiodus; quidnam beneficio provocati facere debemus? annon imitari agros fertiles, qui multo plus afferunt, quam acceperunt? Etenim, ſi in eos, quos ſperamus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos eſſe debemus, qui jam profuerunt? Nam, cum duo genera liberalitatis ſint, unum dandi beneficii, alterum reddendi; demus, necne, in noſtra poteſtate eſt: non reddere, viro bono non licet, modo id facere poſſit ſine injuria.

Acceptorum autem beneficiorum ſunt delectus habendi. Nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen in primis, quo quiſque animo, ſtudio, benevolentia fecerit,

ponderandum eſt. Multi enim faciunt multa temeritate quadam, ſine judicio vel modo, in omnes repentino quodam, quaſi vento, impetu animi incitati: quæ beneficia æque magna non ſunt habenda, atque ea, quæ judicio, conſiderate, conſtanterque delata ſunt. Sed in collocando beneficio, et in referenda gratia, ſi cætera paria ſint, hoc maxime officii eſt, ut quiſque maxime opis indigeat, ita ei potiſſimum opitulari: quod contra fit a pleriſque. A quo enim plurimum ſperant, etiamſi ille his non eget, tamen ei potiſſimum inſerviunt.

XVI. Optime autem ſocietas hominum conjunctioque ſervabitur, ſi, ut quiſque erit conjunctiſſimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed, quæ naturâ principia ſint communitatis et ſocietatis humanæ, repetendum altius videtur. Eſt enim primum, quod cernitur in univerſi generis humani ſocietate: ejus autem vinculum eſt ratio et oratio; quæ docendo, diſcendo, communicando, diſceptando, judicando, conciliat inter ſe homines, conjungitque naturali quadam ſocietate. Neque ulla re longius abſumus a natura ferarum; in quibus ineſſe fortitudinem ſæpe dicimus, ut in equis, in leonibus; juſtitiam, æquitatem, bonitatem non dicimus. Sunt enim rationis et orationis expertes.

Ac latiſſime quidem patens hominibus inter ipſos, omnibus inter omnes, ſocietas hæc eſt; in qua omnium rerum, quas ad communem hominum uſum natura genuit, eſt ſervanda communitas: ut quæ deſcripta ſunt legibus et jure civili, hæc ita teneantur, ut ſit conſtitutum; e quibus ipſis cætera ſic obſerventur, ut in Græcorum proverbio eſt; *Amicorum eſſe omnia communia.* Omnia autem communia hominum videntur ea, quæ ſunt generis ejus, quod, ab Ennio poſitum in una re, transferri in multas poteſt.

Homo qui erranti comiter monſtrat viam,
Quaſi lumen de ſuo lumine accendat, facit:
Nihilominus ipſi lucet, cum illi accenderit.

Una ex re ſatis præcipitur, ut, quidquid ſine detrimento poſſit commodari, id tribuatur vel ignoto. Ex quo ſunt illa communia, Non prohibere aqua profluente; Pati ab igne ignem

capere, ſi quis velit; Conſilium fidele deliberanti dare: quæ ſunt iis utilia, qui accipiunt; danti non moleſta. Quare et his utendum eſt, et ſemper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed, quoniam copiæ parvæ ſingulorum ſunt, eorum autem, qui his egeant, infinita eſt multitudo; vulgaris liberalitas referenda eſt ad illum Ennii finem, *Nihilominus ipſi lucet*; ut facultas ſit, qua in noſtros ſimus liberales.

XVI. Gradus autem plures ſunt ſocietatis hominum. Ut enim ab infinita illa diſcedatur, propior eſt ejuſdem gentis, nationis, linguæ, qua maxime homines conjunguntur. Interius etiam eſt, ejuſdem eſſe civitatis. Multa enim ſunt civibus inter ſe communia; forum, fana, porticus, viæ, leges, jura, judicia, ſuffragia, conſuetudines præterea et familiaritates, multiſque cum multis res rationeſque contractæ. Arctior vero colligatio eſt ſocietatis propinquorum: ab illa enim immenſa ſocietate humani generis in exiguum anguſtumque concluditur.

Nam, cum ſit hoc naturâ commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima ſocietas in ipſo conjugio eſt; proxima in liberis; deinde una domus, communia omnia. Id autem eſt principium urbis, et quaſi ſeminarium reipublicæ. Sequuntur fratrum conjunctiones; pòſt conſobrinorum, ſobrinorumque, qui cùm una domo jam capi non poſſint, in alias domos, tanquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia et affinitates; ex quibus etiam plures propinqui: quæ propagatio et ſoboles origo eſt rerum publicarum. Sanguinis autem conjunctio benevolentiâ devincit homines et caritate. Magnum eſt enim, eadem habere monumenta majorum, iiſdem uti ſacris, ſepulcra habere communia.

Sed omnium ſocietatum nulla præſtantior eſt, nulla firmior, quam cum viri boni, moribus ſimiles, ſunt familiaritate conjuncti. Illud enim honeſtum (quod ſæpe dicimus) etiam ſi in alio cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id ineſſe videtur, amicos facit. Et, quanquam omnis virtus nos ad ſe allicit, facitque ut eos diligamus, in quibus ipſa ineſſe videatur; tamen juſtitia et liberalitas id maxime efficit. Nihil autem eſt

amabilius, nec copulatius, quam morum ſimilitudo bonorum. In quibus enim eadem ſtudia ſunt, eædemque voluntates, in his fit, ut æque quiſque altero delectetur, ac ſeipſo; efficiturque id, quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas eſt, quæ conficitur ex beneficiis ultro citro datis acceptis; quæ mutua, et grata dum ſunt, inter quos ea ſunt, firma illi devinciuntur ſocietate.

Sed cum omnia ratione animoque luſtraris, omnium ſocietatum nulla eſt gravior, nulla carior, quam ea, quæ cum republica eſt unicuique noſtrûm. Cari ſunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: ſed omnes omnium caritates patria una complexa eſt; pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, ſi ei ſit profuturus? Quo eſt deteſtabilior iſtorum immanitas, qui lacerarunt omni ſcelere patriam, et in ea funditus delenda occupati et ſunt, et fuerunt.

Sed ſi contentio quædam et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum ſit officii, principes ſint patria et parentes, quorum beneficiis maxime obligati ſumus; proximi, liberi, totaque domus, quæ ſpectat in nos ſolos, neque aliud ullum poteſt habere perfugium; deinceps bene convenientes propinqui, quibuſcum etiam communis plerumque fortuna eſt. Quamobrem neceſſaria præſidia vitæ debentur iis maxime, quos ante dixi: vita autem, victuſque communis, conſilia, ſermones, cohortationes, conſolationes, interdum etiam objurgationes in amicitiis vigent maxime; eſtque ea jucundiſſima amicitia, quam ſimilitudo morum conjugavit.

XVIII. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime neceſſe ſit, et quid quiſque vel ſine nobis aut poſſit conſequi, aut non poſſit. Ita non iidem erunt neceſſitudinum gradus, qui temporum. Sunt quædam officia, quæ aliis magis, quam aliis, debeantur; ut vicinum citius adjuveris in fructibus percipiendis, quam aut fratrem, aut familiarem. At ſi lis in judicio ſit, propinquum potius et amicum, quam vicinum defenderis. Hæc igitur, et talia, circumſpicienda ſunt in

omni officio; et conſuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum eſſe poſſimus, et addendo deducendoque videre, quæ reliqui ſumma fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas.

Sed, ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis præcepta perceperint, quidquam magna laude dignum ſine uſu et exercitatione conſequi poſſunt; ſic officii conſervandi præcepta traduntur illa quidem, ut facimus ipſi; ſed rei magnitudo uſum quoque exercitationemque deſiderat. Atque ab iis rebus, quæ ſunt in jure ſocietatis humanæ, quemadmodum ducatur honeſtum, ex quo aptum eſt officium, ſatis fere diximus.

Intelligendum eſt autem, cum propoſita ſint genera quatuor, e quibus honeſtas officiumque manaret, ſplendidiſſimum videri, quod animo magno, elatoque, humanaſque res deſpiciente factum ſit. Itaque in probris maxime in promptu eſt, ſi quid tale dici poteſt;

Vos etenim juvenes, animum geritis muliebrem;
Illa virago viri.

et ſi quid ejuſmodi;

Salmaci, da ſpolia, ſine ſudore et ſanguine.

Contraque in laudibus, quæ magno animo, et fortiter excellenterque geſta ſunt, ea neſcio quomodo quaſi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Platæis, Thermopylis, Leuctris. Hinc noſter Cocles, hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabileſque alii; maximeque ipſe populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem ſtudium bellicæ gloriæ, quòd ſtatuas quoque videmus ornatu fere militari.

XIX. Sed ea animi elatio, quæ cernitur in periculis et laboribus, ſi juſtitiâ vacat, pugnatque non pro ſalute communi, ſed pro ſuis commodis, in vitio eſt. Non enim modo id virtutis non eſt, ſed potius immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, cum eam, virtutem eſſe dicunt propugnantem pro æquitate. Quocirca nemo, qui

fortitudinis gloriam conſecutus eſt inſidiis et malitia, laudem eſt adeptus: nihil enim honeſtum eſſe poteſt, quod juſtitiâ vacat. Præclarum igitur Platonis illud; Non ſolum, inquit, ſcientia, quæ eſt remota a juſtitia, calliditas potius, quam ſapientia, eſt appellanda; verum etiam animus paratus ad periculum, ſi ſua cupiditate, non utilitate communi, impellitur, audaciæ potius nomen habeat, quam fortitudinis. Itaque viros fortes et magnanimos, eoſdem bonos et ſimplices; veritatis amicos minimeque fallaces eſſe volumus: quæ ſunt ex media laude juſtitiæ.

Sed illud odioſum eſt, quòd in hac elatione et magnitudine animi, facillime pertinacia et nimia cupiditas principatûs innaſcitur. Ut enim apud Platonem eſt, omnem morem Lacedæmoniorum inflammatum eſſe cupiditate vincendi; ſic, ut quiſque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius ſolus, eſſe. Difficile autem eſt, cum præſtare omnibus concupieris, ſervare æquitatem, quæ eſt juſtitiæ maxime propria. Ex quo fit, ut neque diſceptatione vinci ſe, nec ullo publico ac legitimo jure patiantur; exiſtuntque in republica plerumque largitores, et factioſi, ut opes quam maximas conſequantur, et ſint vi potius ſuperiores, quam juſtitia pares. Sed quo difficilius, hoc præclarius. Nullum enim tempus eſt, quod juſtitiâ vacare debeat.

Fortes igitur et magnanimi ſunt habendi, non qui faciunt, ſed qui propulſant, injuriam. Vera autem et ſapiens animi magnitudo honeſtum illud, quod maxime natura ſequitur, in factis poſitum, non in gloria, judicat; principemque ſe eſſe mavult, quam videri. Etenim, qui ex errore imperitæ multitudinis pendet, hic in magnis viris non eſt habendus. Facillime autem ad res injuſtas impellitur, ut quiſque eſt altiſſimo animo, et gloriæ cupido. Qui locus eſt ſane lubricus, quod vix invenitur, qui, laboribus ſuſceptis, periculiſque aditis, non quaſi mercedem rerum geſtarum deſideret gloriam.

XX. Omnino fortis animus, et magnus duabus rebus maxime cernitur; quarum una in rerum externarum deſpicientia ponitur,

cum perſuaſum ſit, nihil hominem, niſi quod honeſtum decorumque ſit, admirari, aut optare, aut expetere oportere; nullique neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunæ ſuccumbere. Altera eſt res, ut, cum ita ſis affectus animo, ut ſupra dixi, res geras magnas illas quidem, et maxime utiles, ſed et vehementer arduas plenaſque laborum et periculorum, tum vitæ, tum multarum rerum, quæ ad vitam pertinent.

Harum rerum duarum ſplendor omnis et amplitudo, addo etiam utilitatem, in poſteriore eſt; cauſa autem et ratio efficiens magnos viros, eſt in priore. In eo enim eſt illud, quod excellentes animos, et humana contemnentes facit. Id autem ipſum cernitur in duobus, ſi et ſolum id, quod honeſtum ſit, bonum judices, et ab omni animi perturbatione liber ſis. Nam et ea, quæ eximia pleriſque et præclara videntur, parva ducere, eaque ratione ſtabili firmaque contemnere, fortis animi magnique ducendum eſt; et ea, quæ videntur acerba, quæ multa et varia in hominum vita fortunaque verſantur, ita ferre, ut nihil a ſtatu naturæ diſcedas, nihil a dignitate ſapientis, robuſti animi eſt, magnæque conſtantiæ.

Non eſt autem conſentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate; nec, qui invictum ſe a labore præſtiterit, vinci a voluptate. Quamobrem et hæc videnda; et pecuniæ fugienda cupiditas: nihil enim eſt tam anguſti animi tamque parvi, quam amare divitias; nihil honeſtius magnificentiuſque, quam pecuniam contemnere, ſi non habeas; ſi habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda eſt etiam gloriæ cupiditas, ut ſupra dixi. Eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet eſſe contentio. Nec vero imperia expetenda, ac potius, aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnunquam.

Vacandum autem eſt omni animi perturbatione, tum cupiditate et metu, tum etiam ægritudine, et voluptate animi, et iracundia; ut tranquillitas et ſecuritas adſit, quæ affert cum conſtantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem et ſunt, et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes, a negotiis

publicis ſe removerint, ad otiumque perfugerint. In his et nobiliſſimi philoſophi, longeque principes, et quidam homines ſeveri et graves, nec populi, nec principum mores ferre potuerunt; vixeruntque nonnulli in agris, delectati re ſua familiari. His idem propoſitum fuit, quod regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur; cujus proprium eſt, ſic vivere, ut velis.

XXI. Quare, cum hoc commune ſit potentiæ cupidorum cum iis, quos dixi, otioſis; alteri ſe adipiſci id poſſe arbitrantur, ſi opes magnas habeant; alteri, ſi contenti ſint et ſuo, et parvo. In quo neutrorum omnino contemnenda eſt ſententia: ſed et facilior, et tutior, et minus aliis gravis aut moleſta vita eſt otioſorum; fructuoſior autem hominum generi, et ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui ſe ad rempublicam et ad res magnas gerendas accommodaverunt. Quapropter et iis forſitan concedendum ſit, rempublicam non capeſſentibus, qui, excellenti ingenio, doctrinæ ſeſe dediderunt; et iis, qui, aut valetudinis imbecillitate, aut aliqua graviore cauſa impediti, a republica receſſerunt, cum ejus adminiſtrandæ poteſtatem aliis, laudemque concederent. Quibus autem talis nulla ſit cauſa, ſi deſpicere ſe dicant ea, quæ plerique admirantur, imperia et magiſtratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio, dandum puto: quorum judicium in eo, quod gloriam contemnant et pro nihilo putent, difficile factu eſt non probare; ſed videntur labores et moleſtias tum offenſionum, tum repulſarum, quaſi quandam ignominiam timere, et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum ſibi conſtent; voluptatem ſeveriſſime contemnant, in dolore ſint molliores; gloriam negligant, frangantur infamia; atque ea quidem non ſatis conſtanter.

Sed iis, qui habent a natura adjumenta rerum gerendarum, abjecta omni cunctatione, adipiſcendi magiſtratus, et gerenda reſpublica eſt. Nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo poteſt. Capeſſentibus autem rempublicam nihilo minus, quam philoſophis, haud ſcio an magis etiam, et magnificentia, et deſpicienta adhibenda ſit rerum humanarum,

et, quam ſæpe dico, tranquillitas animi, atque ſecuritas: ſi quidem nec anxii futuri ſunt, et cum gravitate conſtantiaque victuri. Quæ eo faciliora ſunt philoſophis, quo minus multa patent in eorum vita, quæ fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent; et quia, ſi quid adverſi eveniat, tam graviter cadere non poſſunt. Quocirca non ſine cauſa majores motus animorum concitantur, majoraque efficienda rempublicam gerentibus, quam quietis; quo magis his et magnitudo animi eſt adhibenda, et vacuitas ab angoribus.

Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo conſideret, quàm illa res honeſta ſit; ſed etiam, ut habeat efficiendi facultatem. In quo ipſo conſiderandum eſt, ne aut temere deſperet, propter ignaviam; aut nimis confidat, propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis, prius, quam aggrediare, adhibenda eſt præparatio diligens.

XXII. Sed, cum plerique arbitrentur res bellicas majores eſſe, quam urbanas, minuenda eſt hæc opinio. Multi enim bella ſæpe quæſierunt propter gloriæ cupiditatem; atque id in magnis animis ingeniiſque plerumque contingit; eoque magis, ſi ſunt ad rem militarem apti, et cupidi bellorum gerendorum. Vere autem ſi volumus judicare, multæ res extiterunt urbanæ majores clarioreſque, quam bellicæ. Quamvis enim Themiſtocles jure laudetur, et ſit ejus nomen, quam Solonis, illuſtrius, citeturque Salamis, clariſſimæ teſtis victoriæ, quæ anteponatur conſilio Solonis, ei, quo primum conſtituit Areopagitas; non minus præclarum hoc, quam illud, judicandum eſt. Illud enim ſemel profuit, hoc ſemper proderit civitati: hoc conſilio leges Athenienſium, hoc majorum inſtituta, ſervantur. Et Themiſtocles quidem nihil dixerit, in quo ipſe Areopagum adjuverit; at ille vere, a ſe adjutum Themiſtoclem. Eſt enim bellum geſtum conſilio ſenatus ejus, qui a Solone erat conſtitutus.

Licet eadem de Pauſania, Lyſandroque dicere; quorum rebus geſtis quanquam imperium Lacedæmoniis dilatatum putatur; tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et diſciplinæ conferendi ſunt. Quin etiam ob has ipſas cauſas et parentiores

habuerunt exercitus, et fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, cum verſaremur in republica, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur. Parvi enim ſunt foris arma, niſi eſt conſilium domi. Nec plus Africanus, ſingularis et vir, et imperator, in exſcindenda Numantia reipublicæ profuit, quam eodem tempore P. Naſica privatus, cum Tib. Gracchum interemit: quanquam hæc quidem res non ſolum ex domeſtica eſt ratione; attingit etiam bellicam, quoniam vi, manuque confecta eſt: ſed tamen id ipſum geſtum eſt conſilio urbano, ſine exercitu.

Illud autem optimum eſt, in quod invadi ſolere ab invidis et improbis audio;

Cedant arma togæ, concedat laurea linguæ.

Ut enim alios omittam, nobis rempublicam gubernantibus, nonne togæ arma ceſſere? neque enim in republica periculum fuit gravius unquam, nec majus otium. Ita conſiliis diligentiaque noſtra celeriter de manibus audaciſſimorum civium delapſa arma ipſa ceciderunt. Quæ res igitur geſta unquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hæreditas hujus gloriæ, et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, fruſtra ſe triumphum tertium deportaturum fuiſſe, niſi meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, eſſet habiturus. Sunt ergo domeſticæ fortitudines non inferiores militaribus; in quibus plus etiam, quam in his, operæ ſtudiique ponendum eſt.

XXIII. Omnino illud honeſtum, quod ex animo excelſo magnificoque quærimus, animi efficitur, non corporis, viribus. Exercendum tamen corpus, et ita afficiendum eſt, ut obedire conſilio rationique poſſit in exequendis negotiis, et in labore tolerando. Honeſtum autem id, quod exquirimus, totum eſt poſitum in animi cura et cogitatione; in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicæ præſunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum conſilio ſæpe aut non ſuſcepta, aut confecta bella

ſunt, nonnunquam etiam illata; ut M. Catonis bellum tertium Punicum, in quo etiam mortui valuit auctoritas.

Quare expetenda quidem magis eſt decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: ſed cavendum, ne id bellandi magis fugâ, quam utilitatis ratione, faciamus. Bellum autem ita ſuſcipiatur, ut nihil aliud, niſi pax quæſita, videatur. Fortis vero animi et conſtantis eſt, non perturbari in rebus aſperis, nec tumultuantem de gradu dejici, ut dicitur; ſed præſenti animo uti et conſilio, nec a ratione diſcedere: quanquam hoc animi, illud etiam ingenii magni eſt, præcipere cogitatione futura, et aliquanto ante conſtituere, quid accidere poſſit in utramque partem; et, quid agendum ſit, cum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum ſit, *Non putaram*. Hæc ſunt opera magni animi, et excelſi, et prudentia conſilioque fidentis. Temere autem in acie verſari, et manu cum hoſte confligere, immane quiddam et belluarum ſimile eſt. Sed cum tempus neceſſitaſque poſtulat, decertandum manu eſt, et mors ſervituti turpitudinique anteponenda.

XXIV. De evertendis autem diripiendiſque urbibus valde conſiderandum eſt, ne quid temere, ne quid crudeliter. Idque eſt viri magni, rebus agitatis, punire ſontes; multitudinem conſervare; in omni fortuna, recta atque honeſta retinere. Ut enim ſunt, quemadmodum ſupra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant; ſic reperies multos, quibus periculoſa et calida conſilia, quietis et cogitatis et ſplendidiora, et majora videantur.

Nunquam omnino periculi fugâ committendum eſt, ut imbelles timidique videamur. Sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis ſine cauſa; quo nihil poteſt eſſe ſtultius. Quapropter in adeundis periculis conſuetudo imitanda medicorum eſt, qui leviter ægrotantes leniter curant; gravioribus autem morbis periculoſas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempeſtatem adverſam optare, dementis eſt; ſubvenire autem tempeſtati quavis ratione, ſapientis: eoque magis, ſi plus adipiſcare re explicata boni, quam addubitata mali. Periculoſæ autem rerum actiones partim iis

ſunt, qui eas ſuſcipiunt, partim reipublicæ. Itemque alii de vita, alii de gloria, et benevolentia civium in diſcrimen vocantur. Promptiores igitur debemus eſſe ad noſtra pericula, quam ad communia, dimicareque paratius de honore et gloria, quam de cæteris commodis.

Inventi autem multi ſunt, qui non modo pecuniam, ſed vitam etiam profundere pro patria parati eſſent; iidem gloriæ jacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republica quidem poſtulante; ut Callicratidas, qui, cum Lacedæmoniorum dux fuiſſet Peloponneſiaco bello, multaque feciſſet egregie, vertit ad extremum omnia, cùm conſilio non paruit eorum, qui claſſem ab Arginuſſis removendam, nec cum Athenienſibus dimicandum putabant. Quibus ille reſpondit, Lacedæmonios, claſſe illa amiſſa, aliam parare poſſe; ſe fugere ſine ſuo dedecore non poſſe. Atque hæc quidem Lacedæmoniis plaga mediocris fuit; illa peſtifera, qua, cum Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminonda conflixiſſet, Lacedæmoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius? de quo Ennius;

Unus homo nobis cunctando reſtituit rem.
Non ponebat enim rumores ante ſalutem.
Ergo poſtque, magiſque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum eſt etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod ſentiunt, etſi optimum ſit, tamen invidiæ metu non audent dicere.

XXV. Omnino, qui reipublicæ præfuturi ſunt, duo Platonis præcepta teneant. Unum, ut utilitatem civium ſic tueantur, ut quæcunque agunt, ad eam referant, obliti commodorum ſuorum; alterum, ut totum corpus reipublicæ curent; ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deſerant. Ut enim tutela, ſic procuratio reipublicæ ad utilitatem eorum, qui commiſſi ſunt, non ad eorum, quibus commiſſa eſt, gerenda eſt. Qui autem parti civium conſulunt, partem negligunt, rem pernicioſiſſimam in civitatem inducunt, ſeditionem atque diſcordiam; ex quo evenit, ut alii populares, alii ſtudioſi optimi cujuſque videantur, pauci univerſorum.

Hinc apud Athenienſes magnæ diſcordiæ; in noſtra republica non ſolum ſeditiones, ſed peſtifera etiam bella civilia: quæ gravis et fortis civis, et in republica dignus principatu fugiet atque oderit; tradetque ſe totum reipublicæ, neque opes, aut potentiam conſectabitur; totamque eam ſic tuebitur, ut omnibus conſulat. Nec vero criminibus falſis in odium aut invidiam quemquam vocabit: omninoque ita juſtitiæ honeſtatique adhæreſcet, ut, dum ea conſervet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deſerat illa, quæ dixi.

Miſerrima eſt omnino ambitio, honorumque contentio: de qua præclare apud eundem eſt Platonem; "Similiter facere eos, "qui inter ſe contenderent, uter potius rempublicam admini- "ſtraret, ut ſi nautæ certarent, quis eorum potiſſimum guberna- "ret." Idemque præcepit, ut eos adverſarios exiſtimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui ſuo judicio tueri rempublicam velint: qualis fuit inter P. Africanum, et Q. Metellum ſine acerbitate diſſenſio.

Nec vero audiendi, qui graviter iraſcendum inimicis putabunt, idque magnanimi et fortis viri eſſe cenſebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno et præclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populis, et in juris æquabilitate exercenda etiam eſt facilitas, et altitudo animi, quæ dicitur; ne, ſi iraſcamur aut intempeſtive accedentibus, aut impudenter rogantibus, in moroſitatem inutilem et odioſam incidamus. Et tamen ita probanda eſt manſuetudo atque clementia, ut adhibeatur, reipublicæ cauſa, ſeveritas, ſine qua adminiſtrari civitas non poteſt.

Omnis autem et animadverſio, et caſtigatio, contumeliâ vacare debet; neque ad ejus, qui punitur aliquem, aut verbis caſtigat, ſed ad reipublicæ utilitatem referri.

Cavendum eſt etiam, ne major pœna, quam culpa, ſit; et ne iiſdem de cauſis alii plectantur, alii ne appellentur quidem.

Prohibenda autem maxime eſt ira in puniendo. Nunquam enim, iratus qui accedet ad pœnam, mediocritatem illam tenebit, quæ eſt inter nimium et parum; quæ placet Peripateticis,

et recte placet, modo ne laudarent iracundiam, et dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda eſt; optandumque, ut ii, qui præſunt reipublicæ, legum ſimiles ſint, quæ ad puniendum non iracundia, ſed æquitate, ducuntur.

XXVI. Atque etiam in rebus proſperis, et ad voluntatem noſtram fluentibus, ſuperbiam, faſtidium, arrogantiamque magnopere fugiamus. Nam ut adverſas res, ſic ſecundas immoderate ferre, levitatis eſt; præclaraque eſt æquabilitas in omni vita, et idem ſemper vultus, eademque frons, ut de Socrate, item de C. Lælio, accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus geſtis et gloria ſuperatum a filio; facilitate et humanitate video ſuperiorem fuiſſe. Itaque alter ſemper magnus, alter ſæpe turpiſſimus fuit; ut recte præcipere videantur, qui monent, ut quanto ſuperiores ſumus, tanto nos geramus ſummiſſius. Panætius quidem Africanum auditorem, et familiarem ſuum, ſolitum ait dicere, ut equos, propter crebras contentiones prœliorum ferocitate exſultantes, domitoribus tradere ſoleant, ut his facilioribus poſſint uti; ſic homines ſecundis rebus effrenatos, ſibique præfidentes, tanquam in gyrum rationis et doctrinæ duci oportere, ut perſpicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque fortunæ.

Atque etiam in ſecundiſſimis rebus maxime eſt utendum conſilio amicorum, hiſque major etiam, quam ante, tribuenda auctoritas: iiſdemque temporibus cavendum eſt, ne aſſentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos ſinamus; in quo falli facile eſt. Tales enim nos tunc eſſe putamus, ut jure laudemur: ex quo naſcuntur innumerabilia peccata, cum homines, inflati opinionibus, turpiter irridentur, et in maximis verſantur erroribus. Sed hæc quidem hactenus.

Illud autem ſic eſt judicandum, maximas geri res, et maximi animi ab iis, qui reſpublicas regant, quod earum adminiſtratio latiſſime pateat, ad plurimoſque pertineat. Eſſe autem magni animi, et fuiſſe multos etiam in vita otioſa, qui aut inveſtigarent, aut conarentur magna quædam, ſeſeque ſuarum rerum

finibus continerent; aut interjecti inter philoſophos, et eos, qui rempublicam adminiſtrarent, delectarentur re ſua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus uſu ſuos; potiuſque et amicis impertientes, et reipublicæ, ſi quando uſus eſſet. Quæ primùm bene parta ſit, nullo neque turpi quæſtu, neque odioſo; tum quam plurimis, modo dignis, ſe utilem præbeat; deinde augeatur ratione, diligentia, parſimonia: nec libidini potius luxuriæque, quam liberalitati et beneficentiæ, pateat. Hæc præſcripta ſervantem licet magnifice, graviter, animoſeque vivere, atque etiam ſimpliciter, fideliter, vitæque hominum amice.

XXVII. Sequitur, ut de una reliqua parte honeſtatis dicendum ſit: in qua verecundia, et quaſi quidam ornatus vitæ, temperantia et modeſtia, omniſque ſedatio perturbationum animi, et rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine *decorum* poteſt; Græce enim πρέπον dicitur. Hujus vis ea eſt, ut ab honeſto non queat ſeparari. Nam et quod decet, honeſtum eſt; et quod honeſtum eſt, decet.

Qualis autem differentia ſit honeſti et decori, facilius intelligi, quam explanari, poteſt. Quidquid eſt enim, quod deceat, id tum apparet, cum antegreſſa eſt honeſtas. Itaque non ſolum in hac parte honeſtatis, de qua hoc loco differendum eſt, ſed etiam in tribus ſuperioribus, quid deceat, apparet. Nam et ratione uti, atque oratione prudenter; et agere quod agas, conſiderate; omnique in re quid ſit veri, videre et tueri decet: contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare et mente eſſe captum. Et juſta omnia, decora ſunt; injuſta contra, ut turpia, ſic indecora. Similis et ratio fortitudinis: quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro et decorum videtur; quod contra, id ut turpe, ſic indecorum.

Quare pertinet quidem ad omnium honeſtatem hoc, quod dico, decorum; et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, ſed ſit in promptu. Eſt enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat; quod cogitatione magis

a virtute poteſt, quam re, ſeparari. Ut venuſtas et pulchritudo corporis ſecerni non poteſt a valetudine; ſic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem eſt cum virtute confuſum; ſed mente et cogitatione diſtinguitur.

Eſt autem ejus deſcriptio duplex. Nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honeſtate verſatur; et aliud huic ſubjectum, quod pertinet ad ſingulas partes honeſtatis. Atque illud ſuperius ſic fere definiri ſolet; Decorum id eſſe, quod conſentaneum ſit hominis excellentiæ, in eo, in quo natura ejus a reliquis animantibus differat. Quæ autem pars ſubjecta generi eſt, eam ſic definiunt, ut id decorum eſſe velint, quod ita naturæ conſentaneum ſit, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum ſpecie quadam liberali.

XXVIII. Hæc ita intelligi, exiſtimare poſſumus ex eo decoro, quod poetæ ſequuntur; de quo alio loco plura dici ſolent. Sed tum ſervare illud poetas dicimus, quod deceat, cum id, quod quaque perſona dignum eſt, et fit, et dicitur. Ut, ſi Æacus, aut Minos diceret,

Oderint dum metuant; aut, *Natis ſepulcro ipſe eſt parens*;

indecorum videretur, quod eos fuiſſe juſtos accepimus. At Atreo dicente, plauſus excitantur: eſt enim digna perſonâ oratio. Sed poetæ, quid quemque deceat, ex perſona judicabunt: nobis autem perſonam impoſuit ipſa natura, magna cum excellentia præſtantiaque animantium reliquarum. Quocirca poetæ in magna varietate perſonarum, etiam vitioſis quid conveniat, et quid deceat, videbunt; nobis autem cum a natura conſtantiæ, moderationis, temperantiæ, verecundiæ partes datæ ſint; cumque eadem natura doceat non negligere, quemadmodum nos adverſus homines geramus; efficitur, ut et illud, quod ad omnem honeſtatem pertinet, decorum, quam late fuſum ſit, appareat; et hoc, quod ſpectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis apta compoſitione membrorum movet oculos, et delectat hoc ipſo, quòd inter ſe omnes partes cum quodam lepore conſentiunt; ſic hoc decorum,

quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuſcum vivitur, ordine, et conſtantia, et moderatione dictorum omnium atque factorum.

Adhibenda eſt igitur quædam reverentia adverſus homines, et optimi cujuſque, et reliquorum. Nam negligere quid de ſe quiſque ſentiat, non ſolum arrogantis eſt, ſed etiam omnino diſſoluti. Eſt autem quod differat, in hominum ratione habenda, inter juſtitiam et verecundiam. Juſtitiæ partes ſunt, non violare homines; verecundiæ, non offendere; in quo maxime perſpicitur vis decori. His igitur expoſitis, quale ſit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primùm habet viam, quæ deducit ad convenientiam conſervationemque naturæ; quam ſi ſequemur ducem, nunquam aberrabimus; ſequemurque et id, quod acutum et perſpicax natura eſt; et id, quod ad hominum conſociationem accommodatum; et id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac ineſt parte, de qua diſputamus. Neque enim ſolum corporis, qui ad naturam apti ſunt, ſed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati ſunt. Duplex eſt enim vis animorum, atque naturæ: una pars in appetitu poſita eſt, quæ eſt ὁρμὴ Græce, quæ hominem huc et illuc rapit; altera in ratione, quæ docet, et explanat quid faciendum fugiendumque ſit. Ita fit, ut ratio præſit, appetitus obtemperet.

XXIX. Omnis autem actio vacare debet temeritate, et negligentia; nec vero agere quidquam, cujus non poſſit cauſam probabilem reddere. Hæc eſt enim fere deſcriptio officii. Efficiendum autem eſt, ut appetitus rationi obediant, eamque neque præcurrant, nec propter pigritiam, aut ignaviam deſerant; ſintque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis conſtantia, omniſque moderatio. Nam qui appetitus longius evagantur, et tanquam exſultantes ſive cupiendo, ſive fugiendo, non ſatis a ratione retinentur, hi ſine dubio finem et modum tranſeunt. Relinquunt enim et abjiciunt obedientiam,

nec rationi parent, cui ſunt ſubjecti lege naturæ: a quibus non modo animi perturbantur, ſed etiam corpora. Licet ora ipſa cernere iratorum, aut eorum, qui aut libidine aliqua, aut metu commoti ſunt, aut voluptate nimia geſtiunt; quorum omnium vultus, voces, motus, ſtatuſque mutantur.

Ex quibus illud intelligitur (ut ad officii formam revertamur) appetitus omnes contrahendos ſedandoſque, excitandamque animadverſionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuitu, inconſiderate, negligenterque agamus. Neque enim ita generati a natura ſumus, ut ad ludum et jocum facti eſſe videamur; ſed ad ſeveritatem potius, et ad quædam ſtudia graviora atque majora. Ludo autem et joco uti illo quidem licet; ſed, ſicut ſomno et quietibus cæteris, tum, cùm gravibus ſeriiſque rebus ſatisfecerimus. Ipſumque genus jocandi non profuſum, nec immodeſtum, ſed ingenuum et facetum eſſe debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, ſed eam, quæ ab honeſtis actionibus non ſit aliena; ſic in ipſo joco aliquod probi ingenii lumen eluceat.

Duplex omnino eſt jocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitioſum, obſcœnum; alterum, elegans, urbanum, ingenioſum, facetum. Quo genere non modo Plautus noſter, et Atticorum antiqua comœdia, ſed etiam philoſophorum Socraticorum libri referti ſunt: multaque multorum facete dicta; ut ea, quæ a ſene Catone collecta ſunt, quæ vocant ἀποφθέγματα. Facilis igitur eſt diſtinctio ingenui, et illiberalis joci. Alter eſt, ſi tempore fit, ac remiſſo animo, homine dignus; alter ne libero quidem, ſi rerum turpitudini adhibetur verborum obſcœnitas. Ludendi etiam eſt quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et campus noſter, et ſtudia venandi, honeſta exempla ludendi.

XXX. Sed pertinet ad omnem officii quæſtionem, ſemper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquiſque belluis antecedat. Illæ nihil ſentiunt, niſi voluptatem ad eamque feruntur omni impetu: hominis autem mens diſcendo alitur, et

cogitando, ſemper aliquid aut anquirit, aut agit, videndique et audiendi delectatione ducitur. Quin etiam ſi quis eſt paulo ad voluptates propenſior, modo ne ſit ex pecudum genere, (ſunt enim quidam homines non re, ſed nomine) ſed ſi quis eſt paulo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et diſſimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non ſatis eſſe dignam hominis præſtantia, eamque contemni et rejici oportere. Sin ſit quiſquam qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum eſſe ejus fruendæ modum. Itaque victus cultuſque corporis ad valetudinem referantur, et ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam ſi conſiderare volumus, quæ ſit in natura excellentia et dignitas; intelligemus, quam ſit turpe, diffluere luxuriâ, et delicate ac molliter vivere; quamque honeſtum, parce, continenter, ſevere, ſobrie.

Intelligendum eſt etiam, duabus quaſi nos a natura indutos eſſe perſonis; quarum una eſt communis, ex eo, quod omnes participes ſumus rationis præſtantiæque ejus, qua antecellimus beſtiis; a qua omne honeſtum decorumque trahitur, et ex qua ratio inveniendi officii exquiritur; altera autem, quæ proprie ſingulis eſt tributa. Ut enim in corporibus magnæ diſſimilitudines ſunt, (alios enim videmus velocitate ad curſum, alios viribus ad luctandum, valere; itemque in formis aliis dignitatem ineſſe, aliis venuſtatem) ſic in animis exiſtunt etiam majores varietates.

Erat in L. Craſſo, et in L. Philippo multus lepos; major etiam magiſque de induſtria in C. Cæſare, Lucii filio. At iiſdem temporibus in M. Scauro, et in M. Druſo adoleſcente, ſingularis ſeveritas; in C. Lælio multa hilaritas; in ejus familiari Scipione ambitio major, vita triſtior. De Græcis autem, dulcem et facetum, feſtivique ſermonis, atque in omni oratione ſimulatorem, quem εἴρωνα Græci nominaverunt, Socratem accepimus; contra, Pythagoram et Periclem ſummam auctoritatem conſecutos, ſine ulla hilaritate. Callidum Annibalem, ex Pœnorum; ex noſtris ducibus Q. Maximum accepimus facile celare, tacere,

diſſimulare, inſidiari, præcipere hoſtium conſilia. In quo genere Græci Themiſtoclem et Pheræum Jaſonem cæteris anteponunt: in primiſque verſutum et callidum factum Solonis, qui, quo et tutior vita ejus eſſet, et plus aliquanto reipublicæ prodeſſet, furere ſe ſimulavit.

Sunt his alii multum diſpares, ſimplices et aperti; qui nihil ex occulto, nihil ex inſidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deſerviant, dum, quod velint, conſequantur; ut Syllam et M. Craſſum videbamus. Quo in genere verſutiſſimum et patientiſſimum Lacedæmonium Lyſandrum accepimus; contràque, Callicratidam, qui præfectus claſſi proximus poſt Lyſandrum fuit. Itemque in ſermonibus alium quemque, quamvis præpotens ſit, efficere, ut unus de multis eſſe videatur: quod in Catulo, et in patre, et in filio; idemque in Q. Mutio Mancia vidimus. Audivi ex majoribus natu hoc idem fuiſſe in P. Scipione Naſica; contraque, patrem ejus, illum, qui Tib. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuiſſe ſermonis: ne Xenocratem quidem, ſeveriſſimum philoſophorum; ob eamque rem ipſam magnum clarumque fuiſſe. Innumerabiles aliæ diſſimilitudines ſunt naturæ morumque, minime tamen vituperandorum.

XXXI. Admodum autem tenenda ſunt ſua cuique, non vitioſa, ſed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quærimus, retineatur. Sic enim eſt faciendum, ut contra univerſam naturam nihil contendamus; eâ tamen conſervatâ, propriam naturam ſequamur; ut, etiam ſi ſint alia graviora atque meliora, tamen nos ſtudia noſtra naturæ regulâ metiamur. Neque enim attinet repugnare naturæ, nec quidquam ſequi, quod aſſequi nequeas. Ex quo magis emergit, quale ſit decorum illud, ideo, quia nihil decet invitâ, ut aiunt, Minervâ, id eſt, adverſante et repugnante natura.

Omnino, ſi quidquam eſt decorum, nihil eſt profecto magis, quam æquabilitas univerſæ vitæ, tum ſingularum actionum; quam conſervare non poſſis, ſi, aliorum naturam imitans, omittas

tuam. Ut enim ſermone eo debemus uti, qui notus eſt nobis, ne, ut quidam, Græca verba inculcantes, jure optimo irrideamur; ſic in actiones, omnemque vitam nullam diſcrepantiam conferre debemus.

Atque hæc differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnunquam mortem ſibi ipſe conſciſcere alius debeat, alius in eadem cauſa non debeat. Num enim alia in cauſa M. Cato fuit, alia cæteri, qui ſe in Africa Cæſari tradiderunt? Atqui cæteris forſitan vitio datum eſſet, ſi ſe interemiſſent, propterea quod eorum vita lenior, et mores fuerant faciliores; Catoni autem cum incredibilem tribuiſſet natura gravitatem, eamque ipſe perpetuâ conſtantiâ roboraviſſet, ſemperque in propoſito ſuſceptoque conſilio permanſiſſet, moriendum potius, quam tyranni vultus adſpiciendus fuit. Quam multa paſſus eſt Ulyſſes in illo errore diuturno, cum et mulieribus (ſi Circe et Calypſo mulieres appellandæ ſunt) inſerviret, et in omni ſermone omnibus affabilem et jucundum ſe eſſe vellet? domi vero etiam contumelias ſervorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Ajax, quo animo traditur, millies oppetere mortem, quam illa perpeti, maluiſſet.

Quæ contemplantes expendere oportebit, quid quiſque habeat ſui; eaque moderari, nec velle experiri, quam ſe aliena deceant. Id enim maxime quemque decet, quod eſt cujuſque ſuum maxime. Suum igitur quiſque noſcat ingenium, acremque ſe et bonorum et vitiorum ſuorum judicem præbeat; ne ſcenici plus, quam nos, videantur habere prudentiæ: illi enim non optimas, ſed ſibi accommodatiſſimas, fabulas eligunt. Qui voce freti ſunt, Epigonos, Medumque; qui geſtu, Menalippam, Clytæmneſtram: ſemper Rupilius, quem ego memini, Antiopam; non ſæpe Æſopus Ajacem. Ergo hiſtrio hoc videbit in ſcena, quod non videbit ſapiens in vita? Ad quas igitur res aptiſſimi erimus, in iis potiſſimum elaborabimus: ſin aliquando neceſſitas nos ad ea detruſerit, quæ noſtri ingenii non erunt; omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, ſi non decore, at quam minimum indecore facere poſſimus. Nec tam eſt enitendum,

ut bona, quæ nobis data non ſint, ſequamur, quam ut vitia fugiamus.

XXXII. Ac duabus iis perſonis, quas ſupra dixi, tertia adjungitur, quam caſus aliquis, aut tempus imponit; quarta etiam, quam nobiſmetipſis judicio noſtro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiæ, opes, eaque, quæ ſunt his contraria, in caſu ſita, temporibus gubernantur. Ipſi autem quam perſonam gerere velimus, a noſtra voluntate proficiſcitur: itaque ſe alii ad philoſophiam, alii ad jus civile, alii ad eloquentiam applicant; ipſarumque virtutum in alia alius mavult excellere.

Quorum vero patres, aut majores aliqua gloria præſtiterunt, ii ſtudent plerumque eodem in genere laudis excellere; ut Q. Mutius, P. filius, in jure civili; Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam ſuam; ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam: quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, cum belli laude non inferior fuiſſet, quam pater, ad eam laudem, doctrinæ et ingenii gloriam adjecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omiſſa imitatione majorum, ſuum quoddam inſtitutum conſequantur; maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna ſibi proponunt, obſcuris orti majoribus.

Hæc igitur omnia, cum quærimus quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem conſtituendum eſt, quos nos, et quales eſſe velimus, et in quo genere vitæ; quæ deliberatio eſt omnium difficillima. Ineunte enim adoleſcentia, cum eſt maxima imbecillitas conſilii, tum id ſibi quiſque genus ætatis degendæ conſtituit, quod maxime adamavit. Itaque ante implicatur aliquo certo genere curſuque vivendi, quam potuit, quid optimum eſſet, judicare. Nam quod Herculem Prodicium dicunt (ut eſt apud Xenophontem) cum primum pubeſceret (quod tempus a natura ad deligendum, quam quiſque viam vivendi ſit ingreſſurus, datum eſt) exiſſe in ſolitudinem, atque ibi ſedentem, diu ſecum multumque dubitaſſe, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis,

utram ingredi melius eſſet; hoc Herculi, Jovis ſatu edito, potuit fortaſſe contingere; nobis non item, qui imitamur, quos cuique viſum eſt, atque ad eorum ſtudia inſtitutaque impellimur: plerumque autem, parentum præceptis imbuti, ad eorum conſuetudinem moremque deducimur. Alii multitudinis judicio feruntur, quæque majori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant. Nonnulli tamen, ſive felicitate quadam, ſive bonitate naturæ, ſive parentum diſciplina, rectam vitæ ſecuti ſunt viam.

XXXIII. Illud autem maxime rarum genus eſt eorum, qui, aut excellente ingenii magnitudine, aut præclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, ſpatium etiam deliberandi habuerunt, quem potiſſimum vitæ curſum ſequi vellent; in qua deliberatione ad ſuam cujuſque naturam conſilium eſt omne revocandum. Nam cum in omnibus quæ aguntur, ex eo modo, quo quiſque natus eſt, ut ſupra dictum eſt, quid deceat exquirimus; tum in tota vita conſtituenda, multo eſt ei rei cura major adhibenda, ut conſtare in vitæ perpetuitate poſſimus nobiſmet ipſis, nec in ullo officio claudicare.

Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam; utriuſque omnino ratio habenda eſt in deligendo genere vitæ; ſed naturæ magis: multo enim et firmior eſt, et conſtantior: ut fortuna nonnunquam, tanquam ipſa mortalis, cum immortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturæ ſuæ non vitioſæ genus conſilium vivendi omne contulerit, is conſtantiam teneat: id enim maxime decet: niſi forte ſe intellexerit erraſſe in deligendo genere vitæ. Quod ſi acciderit, (poteſt autem accidere) facienda morum inſtitutorumque mutatio eſt. Eam mutationem, ſi tempora adjuvabunt, facilius commodiuſque faciemus. Sin minus; ſenſim erit pedetentimque facienda; ut amicitias, quæ minus delectent, et minus probentur, magis decere cenſent ſapientes ſenſim diſſuere, quam repente præcidere. Commutato autem genere vitæ, omni ratione curandum eſt, ut id bono conſilio feciſſe videamur.

Sed quoniam paulo ante dictum eſt, imitandos eſſe majores; primum illud exceptum ſit, ne vitia ſint imitanda: deinde,

ſi natura non feret, ut quædam imitari poſſint, ut ſuperioris Africani filius, qui hunc Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris ſimilis eſſe, quam ille fuerat ſui. Si igitur non poterit ſive cauſas defenſitare, ſive populum concionibus tenere, ſive bella gerere; illa tamen præſtare debebit, quæ erunt in ipſius poteſtate, juſtitiam, fidem, liberalitatem, modeſtiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod deſit, requiratur. Optima autem hæreditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio præſtantior, gloria virtutis rerumque geſtarum; cui dedecori eſſe, nefas et impium judicandum eſt.

XXXIV. Et quoniam officia non eadem diſparibus ætatibus tribuuntur, aliaque ſunt juvenum, alia ſeniorum; aliquid etiam de hac diſtinctione dicendum eſt. Eſt igitur adoleſcentis, majores natu vereri, exque his deligere optimos et probatiſſimos, quorum conſilio atque auctoritate nitatur. Ineuntis enim ætatis inſcientia ſenum conſtituenda et regenda prudentiâ eſt. Maxime autem hæc ætas a libidinibus arcenda eſt, exercendaque in labore patientiaque et animi, et corporis; ut eorum et in bellicis, et in civilibus officiis vigeat induſtria. Atque etiam, cum relaxare animos, et dare ſe jucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiæ; quod erit facilius, ſi in ejuſmodi quidem rebus majores natu intereſſe velint.

Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendæ, videntur. Danda vero opera, ut et amicos, et juventutem, et maxime rempublicam conſilio et prudentia quam plurimum adjuvent. Nihil autem magis cavendum eſt ſenectuti, quam ne languori ſe deſidiæque dedat. Luxuria vero cum omni ætati turpis, tum ſenectuti fœdiſſima eſt: ſin autem libidinum etiam intemperantia acceſſerit, duplex malum eſt, quod et ipſa ſenectus concipit dedecus, et facit adoleſcentium impudentiorem intemperantiam.

Ac ne illud quidem alienum eſt, de magiſtratuum, de privatorum, de civium, de peregrinorum officiis dicere. Eſt igitur proprium munus magiſtratûs, intelligere, ſe gerere perſonam

civitatis, debereque ejus dignitatem et decus ſuſtinere, ſervare leges, jura deſcribere, ea fidei ſuæ commiſſa meminiſſe. Privatum autem oportet æquo et pari cum civibus jure vivere, neque ſummiſſum et abjectum, neque ſe efferentem; tum in republica ea velle, quæ tranquilla et honeſta ſint: talem enim et ſentire bonum civem, et dicere ſolemus. Peregrini autem et incolæ officium eſt, nihil præter ſuum negotium agere, nihil de alieno anquirere, minimeque in aliena eſſe republica curioſum. Ita fere officia reperientur, cum quæretur, quid deceat, et quid aptum ſit perſonis, temporibus, ætatibus. Nihil eſt autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda, conſilioque capiendo ſervare conſtantiam.

XXXV. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis et dictis, in corporis denique motu et ſtatu cernitur, idque poſitum eſt in tribus rebus, formoſitate, ordine, ornatu ad actionem apto; difficilius ad eloquendum; ſed ſatis erit intelligi. In his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuſcum, apud quoſque vivamus. His quoque de rebus pauca dicantur.

Principio, corporis noſtri magnam natura ipſa videtur habuiſſe rationem: quæ formam noſtram, reliquamque figuram, in qua eſſet ſpecies honeſta, eam poſuit in promptu; quæ autem partes corporis, ad naturæ neceſſitatem datæ, adſpectum eſſent deformem habituræ atque turpem, eas contexit, atque abdidit. Hanc naturæ tam diligentem fabricam imitata eſt hominum verecundia. Quæ enim natura occultavit, eadem omnes, qui ſana mente ſunt, removent ab oculis; ipſique neceſſitati dant operam, ut quam occultiſſime pareant: quarumque partium corporis uſus ſunt neceſſarii, eas neque partes, neque earum uſus ſuis nominibus appellant; quodque facere turpe non eſt, modo occulte; id dicere obſcœnum eſt. Itaque nec aperta actio rerum illarum petulantiâ vacat, nec orationis obſcœnitas. Nec vero audiendi ſunt Cynici, aut ſi qui fuerunt Stoici pene Cynici, qui reprehendunt, et irrident, quod ea, quæ turpia re non ſint, nominibus ac verbis flagitioſa ducamus; illa autem,

quæ turpia ſint, nominibus appellemus ſuis. Latrocinari, fraudare, adulterari, re turpe eſt; ſed dicitur non obſcœne: liberis dare operam, re honeſtum eſt, nomine obſcœnum: pluraque in eam ſententiam ab eiſdem contra verecundiam diſputantur. Nos autem naturam ſequamur, et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus.

Status, inceſſus, ſeſſio, accubatio, vultus, oculi, manuum motus, teneant illud decorum.

Quibus in rebus duo maxime ſunt fugienda; nequid effœminatum, aut molle; et nequid durum, aut ruſticum ſit. Nec vero hiſtrionibus oratoribuſque concedendum eſt, ut iis hæc apta ſint, nobis diſſoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet veteri diſciplina verecundiam, ut in ſcenam ſine ſubligaculo prodeat nemo. Verentur enim, ne, ſi-quo caſu evenerit ut corporis partes quædam aperiantur, adſpiciantur non decore. Noſtro quidem more cum parentibus puberes filii, cum ſoceris generi non lavantur. Retinenda eſt igitur hujus generis verecundia, præſertim natura ipſa magiſtra et duce.

XXXVI. Cum autem pulchritudinis duo genera ſint, quorum in altero venuſtas ſit, in altero dignitas; venuſtatem, muliebrem ducere debemus; dignitatem, virilem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus ornatus; et huic ſimile vitium in geſtu motuque caveatur. Nam et palæſtrici motus ſæpe ſunt odioſiores; et hiſtrionum nonnulli geſtus inepti non vacant offenſione; et in utroque genere, quæ ſunt recta et ſimplicia, laudantur. Formæ autem dignitas, coloris bonitate tuenda eſt; color, exercitationibus corporis. Adhibenda eſt præterea munditia non odioſa, neque exquiſita nimis; tantùm quæ fugiat agreſtem et inhumanam negligentiam. Eadem ratio eſt habenda veſtitûs; in quo (ſicut in pleriſque rebus) mediocritas optima eſt.

Cavendum eſt autem, ne aut tarditatibus utamur in greſſu mollioribus, ut pomparum ferculis ſimiles eſſe videamur, aut in feſtinationibus ſuſcipiamus nimias celeritates; quæ cum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur, ex quibus magna ſignificatio ſit, non adeſſe conſtantiam. Sed multo etiam

magis elaborandum eſt, ne animi motus a natura recedant; quod aſſequemur, ſi cavebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus; et ſi attentos animos ad decori conſervationem tenebimus. Motus autem animorum duplices ſunt; alteri, cogitationis; alteri, appetitûs. Cogitatio in vero exquirendo maxime verſatur; appetitus impellit ad agendum. Curandum eſt igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur; appetitum rationi obedientem præbeamus.

XXXVII. Et quoniam magna vis orationis eſt, eaque duplex; (altera, contentionis; altera, ſermonis;) contentio diſceptationibus tribuatur judiciorum, concionum, ſenatus; ſermo in circulis, diſputationibus, congreſſionibus familiarium verſetur; perſequatur etiam convivia. Contentionis præcepta rhetorum ſunt; nulla ſermonis: quanquam haud ſcio, an poſſint hæc quoque eſſe. Sed diſcentium ſtudiis inveniuntur magiſtri; huic autem qui ſtudeant, ſunt nulli: rhetorum turbâ referta omnia: quanquam quæ verborum ſententiarumque præcepta ſunt, eadem ad ſermonem pertinebunt.

Sed cum orationis indicem vocem habeamus; in voce autem duo ſequamur, ut clara ſit, ut ſuavis; utrumque omnino a natura petendum eſt: verùm alterum exercitatio augebit, alterum imitatio preſſe loquentium, et leniter. Nihil aliud fuit in Catulis, ut eos exquiſito judicio putares uti literarum; quanquam erant literati; ſed et alii. Hi autem optime uti lingua Latina putabantur. Sonus erat dulcis; literæ neque expreſſæ, neque oppreſſæ, ne aut obſcurum eſſet, aut putidum; ſine contentione vox, nec languens, nec canora. Uberior oratio L. Craſſi, nec minus faceta: ſed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero et facetiis Cæſar, Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipſo illo forenſi genere dicendi contentiones aliorum ſermone vinceret.

In omnibus igitur his elaborandum eſt, ſi in omni re, quid deceat, exquirimus. Sit igitur hic ſermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis, minimeque pertinax: inſit in eo lepos. Nec vero, tanquam in poſſeſſionem ſuam venerit, excludat alios:

ſed cum reliquis in rebus, tum in ſermone communi, viciſſitudinem non iniquam putet. Ac videat in primis, quibus de rebus loquatur; ſi ſeriis, ſeveritatem adhibeat; ſi jocoſis, leporem. In primiſque provideat, ne ſermo vitium aliquod indicet ineſſe in moribus; quod maxime tum ſolet evenire, cum ſtudioſe de abſentibus detrahendi cauſâ, aut per ridiculum, aut ſevere, maledice, contumelioſeque dicitur.

Habentur autem plerumque ſermones aut de domeſticis negotiis, aut de republica, aut de artium ſtudiis atque doctrina. Danda igitur opera eſt, ut, etiam ſi aberrare ad alia cœperit, ad hæc revocetur oratio: ſed, utcunque aderunt: neque enim omnes iiſdem de rebus, nec omni tempore, nec ſimiliter delectamur. Animadvertendum eſt etiam, quatenus ſermo delectationem habeat; et, ut incipiendi ratio fuerit, ita ſit deſinendi modus.

XXXVIII. Sed, quomodo in omni vita rectiſſime præcipitur, ut perturbationes fugiamus, id eſt, motus animi nimios, rationi non obtemperantes; ſic ejuſmodi motibus ſermo debet vacare, ne aut ira exiſtat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat. Maximeque curandum eſt, ut eos, quibuſcum ſermonem conferemus, et vereri, et diligere videamur. Objurgationes etiam nonnunquam incidunt neceſſariæ, in quibus utendum eſt fortaſſe et vocis contentione majore, et verborum gravitate acriore. Id agendum etiam, ut ne ea facere videamur irati; ſed, ut ad urendum et ſecandum, ſic et ad hoc genus caſtigandi, raro invitique veniemus; nec unquam, niſi neceſſario, ſi nulla reperietur alia medicina: ſed tamen ira procul abſit, cum qua nihil recte fieri, nihil conſiderate poteſt.

Magna autem ex parte clementi caſtigatione licet uti, gravitate tamen adjuncta, ut et ſeveritas adhibeatur, et contumelia repellatur. Atque etiam illud ipſum, quod acerbitatis habet objurgatio, ſignificandum eſt, ipſius cauſa, qui objurgetur, ſuſceptum eſſe. Rectum eſt autem, etiam in illis contentionibus,

quæ cum inimiciſſimis fiunt, etiam ſi nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quæ enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec conſtanter fieri poſſunt, neque iis, qui adſunt, probari. Deforme etiam eſt de ſe ipſo prædicare, falſa præſertim, et cum irriſione audientium imitari militem glorioſum.

XXXIX. Et quoniam omnia perſequimur, (volumus quidem certe) dicendum eſt etiam, qualem hominis honorati et principis domum placeat eſſe, cujus finis eſt uſus; ad quem accommodanda eſt ædificandi deſcriptio: et tamen adhibenda dignitatis commoditatiſque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia Conſul factus eſt, honori fuiſſe accepimus, quod præclaram ædificaſſet in Palatio, et plenam dignitatis domum; quæ, cum vulgo viſeretur, ſuffragata domino, novo homini, ad conſulatum putabatur. Hanc Scaurus demolitus, acceſſionem adjunxit ædibus. Itaque ille in ſuam domum conſulatum primus attulit; hic ſummi et clariſſimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulſam ſolum retulit, ſed ignominiam, etiam calamitatem. Ornanda eſt enim dignitas domo, non ex domo dignitas tota quærenda; nec domo dominus, ſed domino domus honeſtanda eſt. Et, ut in cæteris habenda ratio non ſui ſolum, ſed etiam aliorum; ſic in domo clari hominis, in quam et hoſpites multi recipiendi, et admittenda hominum cujuſque modi multitudo, adhibenda eſt cura laxitatis. Aliter ampla domus dedecori domino ſæpe fit, ſi eſt in ea ſolitudo; et maxime, ſi aliquando alio domino ſolita eſt frequentari. Odioſum eſt enim, cum a prætereuntibus dicitur,

O domus antiqua, heu quam diſpari dominare domino!

quod quidem his temporibus in multis licet dicere.

Cavendum autem eſt, præſertim ſi ipſe ædifices, ne extra modum ſumptu et magnificentia prodeas; quo in genere multum mali etiam in exemplo eſt. Studioſe enim plerique, præſertim in hanc partem, facta principum imitantur; ut L. Luculli, ſummi viri, virtutem, quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati ſunt? quarum quidem certe eſt adhibendus

modus, ad mediocritatemque revocandus: eademque mediocritas ad omnem uſum cultumque vitæ transferenda eſt. Sed hæc hactenus.

In omni autem actione ſuſcipienda, tria ſunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat; quo nihil eſt ad officia conſervanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res ſit, quam efficere velimus; ut neve major, neve minor cura et opera ſuſcipiatur, quam cauſa poſtulet: tertium eſt, ut caveamus, ut ea, quæ pertinent ad liberalem ſpeciem et dignitatem, moderata ſint. Modus autem eſt optimus, decus ipſum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium præſtantiſſimum eſt, appetitum obtemperare rationi.

XL. Deinceps de ordine rerum, et temporum opportunitate dicendum eſt. Hac autem ſcientia continetur ea, quam Græci εὐταξίαν nominant; non hæc, quam interpretamur modeſtiam; quo in verbo modus ineſt: ſed illa eſt εὐταξία, in qua intelligitur ordinis conſervatio. Itaque, ut eandem nos modeſtiam appellemus, ſic definitur a Stoicis, ut modeſtia ſit ſcientia earum rerum, quæ agentur, aut dicentur, loco ſuo collocandarum. Itaque videtur eadem vis ordinis et collocationis fore. Nam et ordinem ſic definiunt, compoſitionem rerum aptis et accommodatis locis. Locum autem actionis, opportunitatem temporis eſſe dicunt. Tempus autem actionis opportunum, Græce εὐκαιρία, Latine appellatur *occaſio*. Sic fit, ut modeſtia hæc, quam ita interpretamur, ut dixi, ſcientia ſit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum.

Sed poteſt eadem eſſe prudentiæ definitio, de qua principio diximus. Hoc autem loco de moderatione, et temperantia, et harum ſimilibus virtutibus quærimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria, ſuo loco dicta ſunt. Quæ autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quæ pertinent ad verecundiam, et ad eorum approbationem, quibuſcum vivimus, nunc dicenda ſunt.

Talis eſt igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione conſtanti, ſic in vita omnia ſint apta inter ſe,

et convenientia. Turpe eſt enim, valdeque vitioſum, in re ſeverâ convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre ſermonem. Bene Pericles, cum haberet collegam in prætura Sophoclem poetam, hique de communi officio conveniſſent, et caſu formoſus puer præteriret, dixiſſetque Sophocles, O puerum pulchrum, Pericle! *At enim Prætorem, Sophocle, decet non ſolum manus, ſed etiam oculos, abſtinentes habere.* Atqui hoc idem Sophocles ſi in athletarum probatione dixiſſet, juſta reprehenſione caruiſſet: tanta vis eſt et loci, et temporis. Ut ſi quis, cum cauſam ſit acturus, in itinere, aut in ambulatione ſecum ipſe meditetur, aut ſi quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur; at hoc idem ſi in convivio faciat, inhumanus videatur, inſcientiâ temporis.

Sed ea, quæ multum ab humanitate diſcrepant, ut, ſi quis in foro cantet, aut ſiqua eſt alia magna perverſitas, facile apparent, nec magnopere admonitionem et præcepta deſiderant. Quæ autem parva videntur eſſe delicta, neque a multis intelligi poſſunt, ab iis eſt diligentius declinandum. Ut in fidibus, aut in tibiis, quamvis paulum diſcrepent, tamen id a ſciente animadverti ſolet; ſic videndum eſt in vita, ne forte quid diſcrepet; vel multo etiam magis, quo major et melior actionum, quam ſonorum, concentus eſt.

XLI. Itaque, ut in fidibus muſicorum aures vel minima ſentiunt; ſic nos, ſi acres ac diligentes eſſe volumus, animadverſoreſque vitiorum, magna ſæpe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex ſuperciliorum aut remiſſione, aut contractione, ex mœſtitia, ex hilaritate, ex riſu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex ſubmiſſione, ex cæteris ſimilibus, facile judicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque diſcrepet. Quo in genere non eſt incommodum, quale quodque eorum ſit, ex aliis judicare; ut ſi quid dedeceat in aliis, vitemus ipſi. Fit enim neſcio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobiſmetipſis, ſi quid delinquitur. Itaque facillime corriguntur in diſcendo, quorum vitia imitantur, emendandi cauſâ, magiſtri.

Nec vero alienum eſt, ad ea eligenda, quæ dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel etiam uſu peritos, et, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Major enim pars eo fere deferri ſolet, quo a natura ipſa deducitur. In quibus videndum eſt, non modo quid quiſque loquatur, ſed etiam, quid quiſque ſentiat, atque etiam, qua de cauſa quiſque ſentiat. Ut enim pictores, et ii, qui ſigna fabricantur, et verò etiam poetæ, ſuum quiſque opus a vulgo conſiderari vult; ut, ſi quid reprehenſum ſit a pluribus, id corrigatur; hique et ſecum, et cum aliis, quid in eo peccatum ſit, exquirunt; ſic aliorum judicio permulta nobis et facienda, et non facienda, et mutanda, et corrigenda ſunt.

Quæ verò more aguntur inſtitutiſque civilibus, de iis nihil eſt præcipiendum. Illa enim ipſa præcepta ſunt; nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, ſi quid Socrates aut Ariſtippus contra morem conſuetudinemque civilem fecerint, locutive ſint, idem ſibi arbitretur licere. Magnis illi, et divinis bonis hanc licentiam aſſequebantur. Cynicorum vero ratio tota eſt ejicienda: eſt enim inimica verecundiæ, ſine qua nihil rectum eſſe poteſt, nihil honeſtum.

Eos autem, quorum vita perſpecta in rebus honeſtis atque magnis eſt, bene de republica ſentientes, ac bene meritos, aut merentes, ſicut aliquo honore aut imperio affectos, obſervare et colere debemus: tribuere etiam multum ſenectuti; cedere iis, qui magiſtratum habebunt; habere delectum civis et peregrini; in ipſoque peregrino, privatimne, an publice venerit; ad ſummum, ne agam de ſingulis, communem totius generis hominum conciliationem et conſociationem colere, tueri, ſervare debemus.

XLII. Jam de artificiis et quæſtibus, qui liberales habendi, qui ſordidi ſint, hæc fere accepimus. Primum improbantur ii quæſtus, qui in odia hominum incurrunt; ut portitorum, ut fœneratorum. Illiberales autem et ſordidi quæſtus mercenariorum, omniumque, quorum operæ, non quorum artes, emuntur. Eſt enim illis ipſa merces auctoramentum ſervitutis. Sordidi etiam

putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod ſtatim vendant; nihil enim proficiunt, niſi admodum mentiantur. Nec vero quidquam eſt turpius vanitate: opificeſque omnes in ſordida arte verſantur; nec enim quidquam ingenuum poteſt habere officina. Minimeque artes hæ probandæ, quæ miniſtræ ſunt voluptatum, *cetarii, lanii, coqui, fartores, piſcatores*, ut ait Terentius. Adde huc, ſi placet, unguentarios, ſaltatores, totumque ludum talarium.

Quibus autem artibus aut prudentia major ineſt, aut non mediocris utilitas quæritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honeſtarum, hæ ſunt iis, quorum ordini conveniunt, honeſtæ. Mercatura autem, ſi tenuis eſt, ſordida putanda eſt; ſin magna et copioſa, multa undique apportans, multiſque ſine vanitate impartiens, non eſt admodum vituperanda. Atque etiam, ſi ſatiata quæſtu, vel contenta potius, ut ſæpe ex alto in portum, ſic ex ipſo portu ſe in agros poſſeſſioneſque contulerit, videtur jure optimo poſſe laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil eſt agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine, nihil libero dignius; de qua, quoniam in Catone majore ſatis multa diximus, illinc aſſumes, quæ ad hunc locum pertinebunt.

XLIII. Sed ab iis partibus, quæ ſunt honeſtatis, quemadmodum officia ducerentur, ſatis expoſitum videtur. Eorum autem ipſorum quæ honeſta ſunt, poteſt incidere ſæpe contentio et comparatio; de duobus honeſtis utrum honeſtius: qui locus a Panætio eſt prætermiſſus. Nam cum omnis honeſtas manet a partibus quatuor, quarum una ſit cognitionis; altera, communitatis; tertia, magnanimitatis; quarta, moderationis; hæ in deligendo officio ſæpe inter ſe comparentur, neceſſe eſt.

Placet igitur, aptiora eſſe naturæ ea officia, quæ ex communitate, quam ea, quæ ex cognitione ducantur; idque hoc argumento confirmari poteſt, quòd, ſi contigerit ea vita ſapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quæ cognitione digna ſunt, ſummo otio ſecum ipſe conſideret et contempletur; tamen, ſi ſolitudo tanta ſit, ut hominem videre non poſſit, excedat e vita. Princepſque omnium

virtutum eſt illa ſapientia, quam σοφίαν vocant: prudentiam enim, quam Græci φρόνησιν, aliam quandam intelligimus; quæ eſt rerum expetendarum fugiendarumque ſcientia. Illa autem ſapientia, quam principem dixi, rerum eſt divinarum atque humanarum ſcientia; in qua continetur Deorum et hominum communitas et ſocietas inter ipſos. Ea ſi maxima eſt, ut eſt certe; neceſſe eſt, quod a communitate ducatur officium, id eſſe maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturæ manca quodam modo atque inchoata ſit, ſi nulla actio rerum conſequatur: ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur. Pertinet igitur ad ſocietatem generis humani: ergo hæc cognitioni anteponenda eſt: atque id optimus quiſque re ipſa oſtendit, et judicat. Quis enim eſt tam cupidus in perſpicienda cognoſcendaque rerum natura, ut, ſi ei tractanti contemplantique res cognitione digniſſimas ſubito ſit allatum periculum diſcrimenque patriæ, cui ſubvenire opitularique poſſit, non illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam ſi dinumerare ſe ſtellas, aut metiri mundi magnitudinem poſſe arbitretur? Atque hoc idem in parentis, in amici re, aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, ſtudiis officiiſque ſcientiæ præponenda eſſe officia juſtitiæ, quæ pertinent ad hominum utilitatem; qua nihil homini eſſe debet antiquius.

XLIV. Atque illi, quorum ſtudia vitaque omnis in rerum cognitione verſata eſt, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non receſſerunt. Nam et erudierunt multos, quo meliores cives, utilioreſque rebus ſuis publicis eſſent; ut Thebanum Epaminondam Lyſis Pythagoreus, Syracuſium Dionem Plato, multique multos: noſque ipſi, quidquid ad rempublicam attulimus (ſi modo aliquid attulimus) a doctoribus, atque a doctrina inſtructi ad eam, et ornati acceſſimus. Neque ſolum vivi atque præſentes ſtudioſos diſcendi erudiunt, atque docent; ſed hoc idem etiam poſt mortem monumentis literarum aſſequuntur. Nec enim locus ullus prætermiſſus eſt ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad diſciplinam reipublicæ pertineret; ut otium ſuum ad noſtrum negotium contuliſſe videantur. Ita

illi ipſi, doctrinæ ſtudiis et ſapientiæ dediti, ad hominum utilitatem ſuam intelligentiam prudentiamque potiſſimum conferunt. Ob eamque cauſam eloqui copioſe, modo prudenter, melius eſt, quam vel acutiſſime ſine eloquentia cogitare; quòd cogitatio in ſe ipſa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuſcum communitate juncti ſumus.

Atque ut apum examina non fingendorum favorum cauſa congregantur, ſed, cum congregabilia naturâ ſint, fingunt favos; ſic homines, ac multo etiam magis, natura congregati, adhibent agendi cogitandique ſolertiam. Itaque, niſi ea virtus, quæ conſtat ex hominibus tuendis, id eſt, ex ſocietate generis humani, attingat cognitionem rerum, ſolivaga cognitio, et jejuna videatur. Itemque magnitudo animi, remota communitate conjunctioneque humana, feritas ſit quædam et immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis ſtudium conſociatio hominum, atque communitas.

Nec verum eſt, quod dicitur a quibuſdam, propter neceſſitatem vitæ, quòd ea, quæ natura deſideraret, conſequi ſine aliis, atque efficere non poſſemus, idcirco iſtam eſſe cum hominibus communitatem et ſocietatem. Quod ſi omnia nobis, quæ ad victum cultumque pertinent, quaſi virgula divina, ut aiunt, ſuppeditarentur; tum optimo quiſque ingenio, negotiis omnibus omiſſis, totum ſe in cognitione et ſcientia collocaret. Non eſt ita: nam et ſolitudinem fugeret, et ſocium ſtudii quæreret: tum docere, tum diſcere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad conjunctionem hominum, et ad ſocietatem tuendam valet, anteponendum eſt illi officio, quod cognitione et ſcientia continetur.

XLV. Illud forſitan quærendum ſit, num hæc communitas, quæ maxime eſt apta naturæ, ſit etiam moderationi modeſtiæque ſemper anteponenda. Non placet: ſunt enim quædam ita fœda, partim ita flagitioſa, ut ea, ne conſervandæ quidem patriæ cauſa, ſapiens facturus ſit. Ea Poſidonius collegit permulta, ſed ita tetra quædam, ita obſcœna, ut dictu quoque videantur turpia. Hæc igitur non ſuſcipiet reipublicæ cauſa; ne res quidem

publica pro ſe ſuſcipi volet. Sed hòc commodius ſe res habet, quòd non poteſt accidere tempus, ut interſit reipublicæ quidquam illorum facere ſapientem.

Quare hoc quidem effectum ſit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum ſocietate: etenim cognitionem prudentiamque ſequitur conſiderata actio. Ita fit, ut agere conſiderate pluris ſit, quam cogitare prudenter. Atque hæc quidem hactenus. Patefactus eſt enim locus ipſe, ut non ſit difficile in exquirendo officio, quid cuique ſit præponendum, videre. In ipſa autem communitate ſunt gradus officiorum; ex quibus, quid cuique præſtet, intelligi poſſit: ut prima Diis immortalibus; ſecunda, patriæ; tertia, parentibus; deinceps gradatim reliquis debeantur.

Quibus ex rebus breviter diſputatis intelligi poteſt, non ſolum id homines ſolere dubitare, honeſtumne, an turpe ſit; ſed etiam, duobus propoſitis honeſtis, utrum honeſtius. Hic locus a Panætio eſt, ut ſupra dixi, prætermiſſus. Sed jam ad reliqua pergamus.

DE

OFFICIIS,

LIBER SECUNDUS.

I. QUEMADMODUM officia ducerentur ab honeſtate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, ſatis explicatum arbitror libro ſuperiore. Sequitur, ut hæc officiorum genera perſequar, quæ pertinent ad vitæ cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultatem, ad opes, ad copias. In quo tum quæri dixi, quid utile, quid inutile; tum ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile. De quibus dicere aggrediar, ſi pauca prius de inſtituto, ac de judicio meo dixero.

Quanquam enim libri noſtri complures non modo ad legendi, ſed etiam ad ſcribendi ſtudium excitaverunt; tamen interdum vereor, ne quibuſdam bonis viris philoſophiæ nomen ſit inviſum; mirenturque, in ea tantum me operæ et temporis ponere. Ego autem, quamdiu reſpublica per eos gerebatur, quibus ſe ipſa commiſerat, omnes meas curas cogitationeſque in eam conferebam: cum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque eſſet uſquam conſilio, aut auctoritati locus; ſocios denique tuendæ reipublicæ, ſummos viros, amiſiſſem; nec me angoribus dedidi, quibus eſſem confectus, niſi iis reſtitiſſem, nec rurſum indignis homine docto voluptatibus.

Atque utinam reſpublica ſtetiſſet, quo cœperat, ſtatu; nec in homines non tam commutandarum rerum, quam evertendarum, cupidos incidiſſet! Primum enim, ut ſtante republica facere ſolebamus, in agendo plus, quam in ſcribendo, operæ poneremus: deinde, ipſis ſcriptis non ea, quæ nunc, ſed actiones

noſtras mandaremus, ut ſæpe fecimus. Cum autem reſpublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni ſolebat, nulla eſſet omnino, illæ ſcilicet literæ conticuerunt, forenſes, et ſenatoriæ. Nihil agere autem cum animus non poſſet, in his ſtudiis ab initio verſatus ætatis, exiſtimavi honeſtiſſime moleſtias poſſe deponi, ſi me ad philoſophiam retuliſſem. Cui cum multum adoleſcens, diſcendi cauſa, temporis tribuiſſem; poſtea quam honoribus inſervire cœpi, meque totum reipublicæ tradidi, tantum erat philoſophiæ loci, quantum ſuperfuerat amicorum et reipublicæ tempori. Id autem omne conſumebatur in legendo; ſcribendi otium non erat.

II. Maximis igitur in malis hoc tamen boni aſſecuti videmur, ut ea literis mandaremus, quæ nec ſatis erant nota noſtris, et erant cognitione digniſſima. Quid eſt enim, per Deos! optabilius ſapientia? quid præſtantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philoſophi nominantur; nec quidquam aliud eſt philoſophia, ſi interpretari velis, quam ſtudium ſapientiæ. Sapientia autem eſt, (ut a veteribus philoſophis definitum eſt) rerum divinarum et humanarum, cauſarumque, quibus hæ res continentur, ſcientia; cujus ſtudium qui vituperat, haud ſane intelligo, quidnam ſit, quod laudandum putet. Nam ſive oblectatio quæritur animi, requieſque curarum; quæ conferri cum eorum ſtudiis poteſt, qui ſemper aliquid anquirunt, quod ſpectet et valeat ad bene beateque vivendum? ſive ratio conſtantiæ virtutiſque quæritur; aut hæc ars eſt, aut nulla omnino, per quam eas aſſequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem eſſe, cum minimarum ſine arte nulla ſit, hominum eſt parum conſiderate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem eſt aliqua diſciplina virtutis; ubi ea quæretur, cum ab hoc diſcendi genere diſceſſeris? Sed hæc, cum ad philoſophiam cohortamur, accuratius diſputari ſolent; quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantùm nobis declarandum fuit, cur, orbati reipublicæ muneribus, ad hoc nos ſtudium potiſſimum contuliſſemus.

Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis, quærentibus, ſatiſne conſtanter facere videamur, qui, cum percipi nihil poſſe dicamus, tamen et aliis de rebus diſſerere ſoleamus, et hoc ipſo tempore præcepta officii perſequamur. Quibus vellem ſatis cognita eſſet noſtra ſententia : non enim ſumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat unquam, quid ſequatur. Quæ enim eſſet iſta mens, vel quæ vita potius, non modo diſputandi, ſed etiam vivendi, ratione ſublata ? Nos autem, ut cæteri alia certa, alia incerta, eſſe dicunt, ſic ab iis diſſentientes, alia probabilia, alia non probabilia, eſſe dicimus. Quid eſt igitur, quod me impediat, ea, quæ mihi probabilia videantur, ſequi ; quæ contrà, improbare ; atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quæ a ſapientia diſſidet plurimum ? Contra autem omnia diſputatur a noſtris, quòd hoc ipſum probabile elucere non poſſet, niſi, ex utraque parte, cauſarum eſſet facta contentio. Sed hæc explanata ſunt in Academicis noſtris ſatis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quanquam in antiquiſſima nobiliſſimaque philoſophia, Cratippo auctore, verſaris, iis ſimillimo, qui iſta præclara pepererunt ; tamen hæc noſtra, finitima veſtris, ignota eſſe nolui. Sed jam ad inſtituta pergamus.

III. Quinque igitur rationibus propoſitis officii perſequendi, quarum duæ ad decus honeſtatemque pertinent ; duæ ad commoda vitæ, copias, opes, facultates ; quinta ad eligendi judicium ; ſi quando ea, quæ dixi, pugnare inter ſe viderentur ; honeſtatis pars confecta eſt, quam quidem tibi cupio eſſe notiſſimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipſum eſt, quod utile appellatur. In quo lapſa conſuetudo deflexit de via, ſenſimque eò deducta eſt, ut, honeſtatem ab utilitate ſecernens, et conſtitueret honeſtum eſſe aliquid, quod utile non eſſet ; et utile, quod non honeſtum : qua nulla pernicies major hominum vitæ potuit afferri.

Summa quidem auctoritate philoſophi ſevere ſane, atque honeſte, hæc tria genera confuſa, cogitatione diſtinguunt. Quidquid enim juſtum ſit, id etiam utile eſſe cenſent ; itemque

quod honeſtum, idem juſtum. Ex quo efficitur, ut quidquid honeſtum ſit, idem ſit utile. Quod qui parum perſpiciunt, hi ſæpe, verſutos homines et callidos admirantes, malitiam, ſapientiam judicant. Quorum error eripiendus eſt, opinioque omnis ad eam ſpem traducenda, ut honeſtis conſiliis, juſtiſque factis, non fraude et malitia ſe intelligant ea, quæ velint, conſequi poſſe.

Quæ ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim ſunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea quæ gignuntur e terra, ut alia ejuſdem generis; partim animalia, quæ habent ſuos impetus, et rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia ſunt, alia ratione utentia. Expertes rationis, equi, boves, reliquæ pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad hominum uſum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponuntur; unum, Deorum; alterum, hominum. Deos placatos pietas efficiet, et ſanctitas: proxime autem, et ſecundùm Deos, homines hominibus maxime utiles eſſe poſſunt. Earumque item rerum, quæ noceant et obſint, eadem diviſio eſt. Sed, quia Deos nocere non putant, his exceptis, homines hominibus obeſſe plurimum, vel prodeſſe arbitrantur. Ea enim ipſa, quæ inanima diximus, pleràque ſunt hominum operis effecta, quæ nec haberemus, niſi manus et ars acceſſiſſent; nec his ſine hominum adminiſtratione uteremur. Neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et conſervatio ſine hominum opera ulla eſſe potuiſſet.

Jam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, et earum, quibus egeremus, invectio, certe nulla eſſet, niſi his muneribus homines fungerentur. Eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad uſum noſtrum neceſſarii; nec ferrum, æs, aurum, argentum effoderentur penitus abdita, ſine hominum labore et manu.

IV. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur, et calorum moleſtiæ ſedarentur, unde aut initio generi humano dari potuiſſent, aut poſtea ſubveniri, ſi aut vi tempeſtatis, aut terræ

motu, aut vetuſtate cecidiſſent, niſi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didiciſſet? Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppoſitas fluctibus, portus manu factos; quæ unde ſine hominum opera habere poſſemus? ex quibus, multiſque aliis perſpicuum eſt, qui fructus, quæque utilitates ex rebus iis, quæ ſunt inanimæ, percipiantur, eas nos nullo modo ſine hominum manu atque opera capere potuiſſe. Qui denique ex beſtiis fructus, aut quæ commoditas, niſi homines adjuvarent, percipi poſſet? nam et, qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque bellua uſum habere poſſemus, homines certe fuerunt; nec hoc tempore ſine hominum opera aut paſcere eas, aut domare, aut tueri, aut tempeſtivos fructus ex his capere poſſemus: ab eiſdemque et eæ, quæ nocent, interficiuntur; et, quæ uſui poſſunt eſſe, capiuntur.

Quid enumerem artium multitudinem, ſine quibus vita omnino nulla eſſe potuiſſet? Quis enim ægris ſubveniret, quæ eſſet oblectatio valentium, qui victus, aut cultus, niſi tam multæ nobis artes miniſtrarent? Quibus rebus exculta hominum vita tantum diſtat a victu et cultu beſtiarum. Urbes vero ſine hominum cœtu non potuiſſent nec ædificari, nec frequentari: ex quo leges, moreſque conſtituti; tum juris æqua deſcriptio, certaque vivendi diſciplina. Quas res et manſuetudo animorum conſecuta, et verecundia eſt; effectumque, ut eſſet vita munitior; atque ut dando et accipiendo, mutandiſque facultatibus et commodis nulla re egeremus.

V. Longiores hoc loco ſumus, quam neceſſe eſt. Quis eſt enim, cui non perſpicua ſint illa, quæ pluribus verbis a Panætio commemorantur, neminem neque ducem belli, nec principem domi, magnas res et ſalutares ſine hominum ſtudiis gerere potuiſſe? Commemorantur ab eo Themiſtocles, Pericles, Cyrus, Ageſilaus, Alexander, quos negat ſine adjumentis hominum tantas res efficere potuiſſe. Utitur in re non dubia teſtibus non neceſſariis.

Atque ut magnas utilitates adipiſcimur conſpiratione hominum atque conſenſu; ſic nulla tam deteſtabilis peſtis eſt, quæ

non homini ab homine naſcatur. Eſt Dicæarchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copioſi; qui, collectis cæteris cauſis, eluvionis, peſtilentiæ, vaſtitatis, belluarum etiam repentinæ multitudinis, quarum impetu docet quædam hominum genera eſſe conſumpta: deinde comparat, quanto plures deleti ſint homines hominum impetu, id eſt, bellis, aut ſeditionibus, quam omni reliqua calamitate.

Cum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et proſint, et obſint; proprium hoc ſtatuo eſſe virtutis, conciliare animos hominum, et ad uſus ſuos adjungere. Itaque, quæ in rebus inanimis, quæque in uſu et tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operoſis; hominum autem ſtudia ad amplificationem noſtrarum rerum prompta ac parata, virorum præſtantium ſapientia et virtute excitantur.

Etenim virtus omnis tribus in rebus fere vertitur; quarum una eſt in perſpiciendo, quid in quaque re verum ſincerumque ſit, quid conſentaneum cuique, quid conſequens, ex quo quæque gignantur, quæ cujuſque rei cauſa ſit: alterum, cohibere motus animi turbatos, quos Græci πάθη nominant, appetitioneſque, quas illi ὁρμὰς, obedientes efficere rationi: tertium, iis, quibuſcum congregamur, uti moderate, et ſcienter, quorum ſtudiis ea, quæ natura deſiderat, expleta, cumulataque habeamus; per eos denique, ſi quid importetur nobis incommodi, propulſemus, ulciſcamurque eos, qui nocere nobis conati ſunt, tantâque pœnâ afficiamus, quantam æquitas, humanitaſque patitur.

VI. Quibus autem rationibus hanc facultatem aſſequi poſſimus, ut hominum ſtudia complectamur, eaque teneamus, dicemus; neque ita multo poſt: ſed pauca ante dicenda ſunt. Magnam vim eſſe in fortuna in utramque partem, vel ſecundas ad res, vel adverſas, quis ignorat? nam et, cùm proſpero flatu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos; et, cum reflavit, affligimur. Hæc igitur ipſa fortuna cæteros caſus rariores habet;

primum, ab inanimis procellas, tempeſtates, naufragia, ruinas, incendia; deinde, a beſtiis ictus, morſus, impetus. Hæc ergo, ut dixi, rariora. At vero interitus exercituum, ut proxime trium, ſæpe multorum; clades imperatorum, ut nuper ſummi ac ſingularis viri; invidiæ præterea multitudinis, atque ob eas, bene meritorum ſæpe civium expulſiones, calamitates, fugæ: rurſuſque ſecundæ res, honores, imperia, victoriæ, quanquam fortuita ſunt, tamen ſine hominum opibus et ſtudiis neutram in partem effici poſſunt. Hoc igitur cognito, dicendum eſt, quonam modo hominum ſtudia ad utilitates noſtras allicere atque excitare poſſimus. Quæ ſi longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur; ita fortaſſis etiam brevior videbitur.

Quæcunque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honeſtandum, aut benevolentiæ gratiâ faciunt, cùm aliqua de cauſa quempiam diligunt; aut honoris, ſi cujus virtutem ſuſpiciunt, quemque dignum fortuna quam ampliſſima putant; aut cui fidem habent, et bene rebus ſuis conſulere arbitrantur; aut cujus opes metuunt; aut contra, a quibus aliquid expectant, ut cum reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt; aut poſtremo, pretio ac mercede ducuntur: quæ ſordidiſſima eſt illa quidem ratio, et inquinatiſſima, et iis, qui eâ tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur. Male enim ſe res habet, cum, quod virtute effici debet, id tentatur pecuniâ. Sed, quoniam nonnunquam hoc ſubſidium neceſſarium eſt, quemadmodum ſit utendum eo, dicemus, ſi prius iis de rebus, quæ virtuti propiores ſunt, dixerimus. Atque etiam ſubjiciunt ſe homines imperio alterius et poteſtati pluribus de cauſis. Ducuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis præſtantia, aut ſpe, ſibi id utile futurum; aut metu, ne vi parere cogantur; aut ſpe largitionis, promiſſionibuſque capti; aut poſtremo, ut ſæpe in noſtra republica videmus, mercede conducti.

VII. Omnium autem rerum nec aptius eſt quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quam diligi; nec alienius, quam timeri.

Præclare enim Ennius; *Quem metuunt, oderunt; quem quiſque odit, periiſſe expetit.* Multorum autem odiis nullas opes poſſe obſiſtere, ſi antea fuit ignotum, nuper eſt cognitum. Nec vero hujus tyranni ſolum, quem armis oppreſſa pertulit civitas, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad peſtem; ſed reliquorum ſimiles exitus tyrannorum, quorum haud fere quiſquam interitum ſimilem effugit. Malus enim cuſtos diuturnitatis metus; contraque, benevolentia fidelis eſt, vel ad perpetuitatem.

Sed iis, qui vi oppreſſos imperio coercent, ſit ſane adhibenda ſævitia, ut heris in famulos, ſi aliter teneri non poſſunt. Qui vero in libera civitate ita ſe inſtruunt, ut metuantur; his nihil eſſe poteſt dementius. Quamvis enim demerſæ ſint leges alicujus opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen hæc aliquando aut judiciis tacitis, aut occultis de honore ſuffragiis. Acriores autem morſus ſunt intermiſſæ libertatis, quam retentæ. Quod igitur latiſſime patet, neque ad incolumitatem ſolum, ſed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus abſit, caritas retineatur; ita facillime, quæ volumus, et privatis in rebus, et in republica conſequemur. Etenim, qui ſe metui volent, a quibus metuentur, eoſdem metuant ipſi, neceſſe eſt.

Quid enim cenſemus ſuperiorem illum Dionyſium, quo cruciatu timoris angi ſolitum? qui cultros metuens tonſorios, candente carbone ſibi adurebat capillum? Quid? Alexandrum Pheræum quo animo vixiſſe arbitramur? qui, ut ſcriptum legimus, cum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, et eum quidem, ut ſcriptum eſt, compunctum notis Threiciis, diſtricto gladio jubebat anteire; præmittebatque de ſtipatoribus ſuis, qui ſcrutarentur arculas muliebres, et, ne quod in veſtimentis occultaretur telum, exquirerent. O miſerum, qui fideliorem, et barbarum, et ſtigmatiam putaret, quam conjugem! Nec eum fefellit opinio; ab ea enim eſt ipſe, propter pellicatûs ſuſpicionem, interfectus.

Nec vero ulla vis imperii tanta eſt, quæ, premente metu, poſſit eſſe diuturna. Teſtis eſt Phalaris, cujus eſt præter cæteros nobilitata crudelitas; qui non ex inſidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic noſter; ſed in quem univerſa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, univerſique ſe ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedæmonios, injuſte imperantes, nonne repente omnes fere ſocii deſeruerunt, ſpectatoreſque ſe otioſos præbuerunt Leuctricæ calamitatis?

VIII. Externa libentius in tali re, quam domeſtica, recordor. Veruntamen, quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis, bella aut pro ſociis, aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites, aut neceſſarii. Regum, populorum, nationum portus erat et refugium ſenatus. Noſtri autem magiſtratus imperatoreſque ex hac una re maximam laudem capere ſtudebant, ſi provincias, ſi ſocios æquitate et fide defendiſſent. Itaque illud patrocinium orbis terræ verius, quam imperium, poterat nominari. Senſim hanc conſuetudinem et diſciplinam jam antea minuebamus; poſt vero Syllæ victoriam penitus amiſimus. Deſitum eſt enim videri quidquam in ſocios iniquum, cum extitiſſet in cives tanta crudelitas. Ergo in illo ſecuta eſt honeſtam cauſam non honeſta victoria. Eſt enim auſus dicere, haſta poſita, cum bona in foro venderet et bonorum virorum, et locupletum, et certe civium, prædam ſuam ſe vendere.

Secutus eſt, qui in cauſa impia, victoria etiam fœdiore, non ſingulorum civium bona publicaret, ſed univerſas provincias regioneſque uno calamitatis jure comprehenderet. Itaque, vexatis et perditis exteris nationibus, ad exemplum amiſſi imperii portari in triumpho Maſſiliam vidimus, et ex ea urbe triumphari, ſine qua nunquam noſtri imperatores ex Tranſalpinis bellis triumpharunt. Multa præterea commemorarem nefaria in ſocios, ſi hoc uno ſol quidquam vidiſſet indignius. Jure igitur plectimur. Niſi enim multorum impunita ſcelera tuliſſemus, nunquam ad unum tanta perveniſſet licentia; a quo quidem

rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos, venit hæreditas.

Nec vero unquam bellorum civilium ſemen et cauſa deerit, dum homines perditi haſtam illam cruentam et meminerint, et ſperabunt; quam P. Sylla cum vibraſſet, dictatore propinquo ſuo, idem ſexto et triceſimo anno poſt a ſceleratiore haſta non receſſit: alter autem, qui in illa dictatura ſcriba fuerat, in hac fuit quæſtor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus præmiis propoſitis, nunquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modo ſtant et manent, iique ipſi jam extrema ſcelera metuentes; rem vero publicam penitus amiſimus. Atque in has clades incidimus, (redeundum eſt enim ad propoſitum) dum metui, quam cari eſſe et diligi, maluimus. Quæ ſi populo Romano injuſte imperanti accidere potuerunt, quid debent putare ſinguli? Quod cum perſpicuum ſit, benevolentiæ vim eſſe magnam; metûs, imbecillam; ſequitur, ut diſſeramus, quibus rebus poſſimus facillime eam, quam volumus, adipiſci cum honore et fide caritatem.

Sed ea non pariter omnes egemus. Nam ad cujuſque vitam inſtituendam accommodandum eſt, a multiſne opus ſit, an ſatis a paucis, diligi. Certum igitur hoc ſit, idque et primum et maxime neceſſarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, et noſtra mirantium. Hæc enim eſt una res prorſus, ut non multum differat inter ſummos et mediocres viros; eaque utriſque eſt propemodum comparanda. Honore, et gloria, et benevolentia civium fortaſſe non æque omnes egent; ſed tamen, ſi cui hæc ſuppetunt, adjuvant aliquantum, cum ad cætera, tum ad amicitias comparandas.

IX. Sed de amicitia alio libro dictum eſt, qui inſcribitur Lælius. Nunc dicamus de gloria; quanquam ea quoque de re duo ſunt noſtri libri: ſed attingamus, quandoquidem ea in rebus majoribus adminiſtrandis adjuvat plurimum. Summa igitur et perfecta gloria conſtat ex tribus his: ſi diligit multitudo; ſi fidem habet; ſi cum admiratione quadam honore nos dignos putat.

Hæc autem (ſi eſt ſimpliciter breviterque dicendum) quibus rebus pariuntur a ſingulis, eiſdem fere a multitudine. Sed eſt alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in univerſorum animos tanquam influere poſſimus.

Ac primum de illis tribus, quæ ante dixi benevolentiæ præcepta, videamus; quæ quidem beneficiis capitur maxime: ſecundo autem loco beneficâ voluntate benevolentia movetur, etiam ſi res forte non ſuppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipſa fama et opinione liberalitatis, beneficentiæ, juſtitiæ, fidei, omniumque earum virtutum, quæ pertinent ad manſuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipſum, quod honeſtum decorumque dicimus, quia per ſe nobis placet, animoſque omnium natura et ſpecie ſua commovet, maximeque quaſi perlucet ex iis, quas commemoravi, virtutibus; idcirco illos, in quibus eas virtutes eſſe remur, a natura ipſa diligere cogimur. Atque hæ quidem ſunt cauſæ diligendi graviſſimæ: poſſunt enim præterea nonnullæ eſſe leviores.

Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici poteſt; ſi exiſtimabimur adepti conjunctam cum juſtitia prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur; quoſque et futura proſpicere credimus, et, cum res agatur, in diſcrimenque ventum ſit, expedire rem, et conſilium ex tempore capere poſſe: hanc enim utilem omnes exiſtimant, veramque prudentiam. Juſtis autem et fidis hominibus, id eſt, bonis, ita fides habetur, ut nulla ſit in his fraudis injuriæque ſuſpicio. Itaque his ſalutem noſtram, his fortunas, his liberos rectiſſime committi arbitramur. Harum igitur duarum ad fidem faciendam juſtitia plus pollet; quippe cum ea ſine prudentia ſatis habeat auctoritatis, prudentia ſine juſtitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quò enim quis verſutior et callidior eſt; hòc inviſior et ſuſpectior, detracta opinione probitatis. Quamobrem intelligentiæ juſtitia conjuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem virium: juſtitia ſine prudentia multum poterit; ſine juſtitia nihil valebit prudentia.

X. Sed, ne quis ſit admiratus, cur, cum inter omnes philoſophos

conſtet, a meque ipſo ſæpe diſputatum ſit, qui unam haberet, omnes habere virtutes; nunc ita ſejungam, quaſi poſſit quiſquam, qui non idem prudens ſit, juſtus eſſe: alia eſt illa, cum veritas ipſa limatur in diſputatione, ſubtilitas; alia, cum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes dicamus. Popularibus enim verbis eſt agendum, et uſitatis, cum loquamur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panætius. Sed ad propoſitum revertamur.

Erat igitur ex tribus, quæ ad gloriam pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum, honore ab iis digni judicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quæ magna, et præter opinionem ſuam animadverterunt; ſeparatim autem in ſingulis, ſi perſpiciunt nec opinata quædam bona. Itaque eos viros ſuſpiciunt, maximiſque efferunt laudibus, in quibus exiſtimant ſe excellentes quaſdam et ſingulares virtutes perſpicere: deſpiciunt autem eos, et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant: non enim omnes eos contemnunt, de quibus male exiſtimant. Nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, et ad faciendam injuriam inſtructos, eos contemnunt quidem neutiquam, ſed de his male exiſtimant. Quamobrem, ut ante dixi, contemnuntur ii, qui nec ſibi, nec alteri, ut dicitur; in quibus nullus labor, nulla induſtria, nulla cura eſt.

Admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire cæteros virtute putantur, et cùm omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile poſſunt obſiſtere. Nam et voluptates, blandiſſimæ dominæ, majores partes animi a virtute detorquent; et, dolorum cum admoventur faces, præter modum plerique exterrentur: vita, mors, divitiæ, paupertas, omnes homines vehementiſſime permovent. Quæ qui in utramque partem excelſo animo magnoque deſpiciunt, cumque aliqua his ampla et honeſta res objecta eſt, totos ad ſe convertit et rapit, tum quis non admiretur ſplendorem pulchritudinemque virtutis?

XI. Ergo et hæc animi deſpicientia admirabilitatem magnam facit; et maxime juſtitia (ex qua una virtute viri boni appellantur) mirifica quædam res multitudini videtur; nec injuriâ. Nemo enim juſtus eſſe poteſt, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egeſtatem timet, aut qui ea, quæ ſunt his contraria, æquitati anteponit: maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur: quod in quo viro perſpectum ſit, hunc igni ſpectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quæ propoſita ſunt ad gloriam, omnia juſtitia conficit; et benevolentiam, quod prodeſſe vult plurimis; et ob eandem cauſam, fidem; et admirationem, quod eas res ſpernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

Ac mea quidem ſententia omnis ratio atque inſtitutio vitæ adjumenta hominum deſiderat; in primiſque, ut habeas, quibuſcum poſſis familiares conferre ſermones; quod eſt difficile, niſi ſpeciem præ te boni viri feras. Ergo etiam ſolitario homini, atque in agro vitam agenti, opinio juſtitiæ neceſſaria eſt; eoque etiam magis, quod, ſi eam non habebunt, injuſti habebuntur: nullis præſidiis ſepti, multis afficientur injuriis.

Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendiſque negotiis implicantur, juſtitia ad rem gerendam neceſſaria eſt; cujus tanta vis eſt, ut ne illi quidem, qui maleficio et ſcelere paſcuntur, poſſint ſine ulla particula juſtitiæ vivere. Nam, qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid, aut eripit, is ſibi ne in latrocinio quidem relinquit locum. Ille autem, qui archipirata dicitur, niſi æquabiliter prædam diſpertiat, aut occiditur a ſociis, aut relinquitur. Quin etiam leges latronum eſſe dicuntur, quibus pareant, quas obſervent. Itaque, propter æquabilem prædæ partitionem, et Bardylis Illyrius latro, de quo eſt apud Theopompum, magnas opes habuit; et multo majores Viriatus Luſitanus; cui quidem etiam exercitus noſtri imperatoreſque ceſſerunt: quem C. Lælius, is, qui ſapiens uſurpatur, Prætor fregit et comminuit, ferocitatemque ejus ita repreſſit, ut facile bellum reliquis traderet.

Cum igitur tanta vis juſtitiæ ſit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam ejus vim inter leges et judicia in conſtituta republica fore putamus?

XII. Mihi quidem non apud Medos ſolum, ut ait Herodotus, ſed etiam apud majores noſtros, juſtitiæ fruendæ cauſâ videntur olim bene morati reges conſtituti. Nam cum premeretur inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute præſtantem; qui, cum prohiberet injuriâ tenuiores, æquitate conſtituenda ſummos cum infimis pari jure retinebat. Eademque conſtituendarum legum fuit cauſa, quæ regum. Jus enim ſemper quæſitum eſt æquabile; neque enim aliter eſſet jus. Id ſi ab uno juſto, et bono viro conſequebantur, eo erant contenti. Cum id minus contingeret, leges ſunt inventæ, quæ cum omnibus ſemper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perſpicuum eſt, eos ad imperandum deligi ſolitos, quorum de juſtitia magna eſſet opinio multitudinis. Adjuncto verò, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non poſſe conſequi ſe arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda juſtitia eſt, tum ipſa propter ſeſe, (nam aliter juſtitia non eſſet) tum propter amplificationem honoris et gloriæ. Sed ut pecuniæ non quærendæ ſolum ratio eſt, ſed etiam collocandæ, quæ perpetuos ſumptus ſuppeditet, nec ſolum neceſſarios, ſed etiam liberales; ſic gloria et quærenda, et collocanda ratione eſt.

Quanquam præclare Socrates hanc viam ad gloriam proximam et quaſi compendiariam dicebat eſſe, ſi quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis eſſet. Quod ſi qui ſimulatione, et inani oſtentatione, et ficto non modo ſermone, ſed etiam vultu, ſtabilem ſe gloriam conſequi poſſe rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tanquam floſculi, decidunt, nec ſimulatum poteſt quidquam eſſe diuturnum. Teſtes ſunt permulti in utramque partem; ſed, brevitatis cauſa, familia erimus contenti una. Tib. enim Gracchus, P. filius, tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum

manebit. At ejus filii, nec vivi probabantur bonis, et mortui numerum obtinent jure cæſorum.

XIII. Qui igitur adipiſci veram gloriam volet, juſtitiæ fungatur officiis. Ea quæ eſſent, dictum eſt libro ſuperiore. Sed, ut facillime, quales ſimus, tales eſſe videamur, etſi in eo ipſo vis maxima eſt, ut ſimus ii, qui haberi velimus, tamen quædam præcepta danda ſunt. Nam ſi quis ab ineunte ætate habet cauſam celebritatis et nominis[a], aut a patre acceptam, (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigiſſe) aut aliquo caſu, atque fortuna; in hunc oculi omnium conjiciuntur, atque in eum, qui agat, quemadmodum vivat, anquiritur; et, tanquam in clariſſima luce verſetur, ita nullum obſcurum poteſt nec dictum ejus eſſe, nec factum. Quorum autem prima ætas propter humilitatem et obſcuritatem in hominum ignoratione verſatur; hi, ſimul ac juvenes eſſe cœperunt, magna ſpectare, et ad ea rectis ſtudiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi ætati, verum etiam favetur.

Prima igitur eſt adoleſcenti commendatio ad gloriam, ſi qua ex bellicis rebus comparari poteſt; in qua multi apud majores noſtros extiterunt: ſemper enim fere bella gerebantur. Tua autem ætas incidit in id bellum, cujus altera pars ſceleris nimium habuit; altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, cum te Pompeius alæ alteri præfeciſſet, magnam laudem a ſummo viro, et ab exercitu conſequebare equitando, jaculando, omni militari labore tolerando: atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi autem hæc oratio ſuſcepta non de te eſt, ſed de genere toto. Quamobrem ad ea, quæ reſtant, pergamus.

Ut igitur in reliquis rebus multo majora ſunt opera animi, quam corporis; ſic hæ res, quas perſequimur ingenio ac ratione, graviores ſunt, quam illæ, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiſcitur a modeſtia, tum pietate in parentes, tum in ſuos benevolentia. Facillime autem, et in optimam partem cognoſcuntur adoleſcentes, qui ſe ad claros et ſapientes viros,

bene conſulentes reipublicæ, contulerunt: quibuſcum ſi frequentes ſunt, opinionem afferunt populo, eorum fore ſe ſimiles, quos ſibi ipſi delegerunt ad imitandum.

P. Rutilii adoleſcentiam ad opinionem et innocentiæ, et juris ſcientiæ, P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Craſſus, cum eſſet admodum adoleſcens, non aliunde mutuatus eſt, ſed ſibi ipſe peperit maximam laudem ex illa accuſatione nobili et glorioſa; et, qua ætate qui exercentur, laude affici ſolent, (ut de Demoſthene accepimus) ea ætate L. Craſſus oſtendit, id ſe in foro optime jam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari.

XIV. Sed, cum duplex ratio ſit orationis, quarum in altera ſermo ſit, in altera contentio; non eſt id quidem dubium, quin contentio orationis majorem vim habeat ad gloriam: ea eſt enim, quam eloquentiam dicimus. Sed tamen difficile dictu eſt, quantopere conciliet animos hominum comitas affabilitaſque ſermonis. Exſtant epiſtolæ, et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Caſſandrum, et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentiſſimorum, (ſic enim accepimus) quibus præcipiunt, ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militeſque blande appellando deliniant. Quæ autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea ſæpe univerſam excitat. Magna eſt enim admiratio copioſe ſapienterque dicentis; quem qui audiunt, intelligere etiam, et ſapere plus, quam cæteros, arbitrantur. Si vero ineſt in oratione miſta modeſtiæ gravitas, nil admirabilius fieri poteſt; eoque magis, ſi ea ſunt in adoleſcente.

Sed, cum ſint plurima cauſarum genera, quæ eloquentiam deſiderant, multique in noſtra republica adoleſcentes et apud judices, et apud ſenatum dicendo laudem aſſecuti ſint, maxima eſt admiratio in judiciis; quorum ratio duplex eſt: nam ex accuſatione et defenſione conſtat; quarum etſi laudabilior eſt defenſio, tamen etiam accuſatio probata perſæpe eſt. Dixi paulo ante de Craſſo. Idem fecit adoleſcens M. Antonius. Etiam

P. Sulpicii eloquentiam accuſatio illuſtravit, cum ſeditioſum et inutilem civem, C. Norbanum, in judicium vocavit. Sed hoc quidem non eſt ſæpe faciendum, nec unquam, niſi aut reipublicæ cauſa, ut ii, quos ante dixi; aut ulciſcendi, ut duo Luculli; aut patrocinio, ut nos pro Siculis; pro Sardis, Julius. In accuſando etiam M'. Aquilio L. Fuſii cognita induſtria eſt. Semel igitur, aut non ſæpe certe: ſin erit, cui faciendum ſit ſæpius, reipublicæ tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulciſci ſæpius, non eſt reprehendendum; modus tamen adſit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. Id cum periculoſum ipſi eſt, tum etiam ſordidum ad famam, committere, ut accuſator nominetur; quod contigit M. Bruto, ſummo genere nato, illius filio, qui juris civilis in primis peritus fuit.

Atque etiam hoc præceptum officii diligenter tenendum eſt, ne quem unquam innocentem judicio capitis arceſſas; id enim ſine ſcelere fieri nullo pacto poteſt. Nam quid eſt tam inhumanum, quam eloquentiam, a natura ad ſalutem hominum, et ad conſervationem datam, ad bonorum peſtem perniciemque convertere: nec tamen, ut hoc fugiendum eſt, ita habendum eſt religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque, defendere. Vult hoc multitudo, patitur conſuetudo, fert etiam humanitas. Judicis eſt, ſemper in cauſis verum ſequi; patroni, nonnunquam veriſimile, etiam ſi minus ſit verum, defendere: quod ſcribere (præſertim cum de philoſophia ſcriberem) non auderem, niſi idem placeret graviſſimo Stoicorum Panætio. Maxime autem et gloria paritur et gratia defenſionibus; eoque major, ſi quando accidit, ut ei ſubveniatur, qui potentis alicujus opibus circumveniri urgerique videatur; ut nos et ſæpe aliàs, et adoleſcentes, contra L. Syllæ dominantis opes pro S. Roſcio Amerino fecimus: quæ, ut ſcis, extat oratio.

XV. Sed, expoſitis adoleſcentium officiis, quæ valeant ad gloriam adipiſcendam, deinceps de beneficentia ac liberalitate dicendum eſt; cujus eſt ratio duplex: nam aut operâ benigne ſit

indigentibus, aut pecuniâ. Facilior eſt hæc poſterior, locupleti præſertim; ſed illa lautior ac ſplendidior, et viro forti claroque dignior. Quanquam enim in utroque ineſt gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute, depromitur; largitioque, quæ fit ex re familiari, fontem ipſum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur; qua quo in plures uſus ſis, eo minus in multos uti poſſis.

At, qui opera, id eſt, virtute et induſtria benefici et liberales erunt, primùm, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adjutores habebunt; deinde, conſuetudine beneficentiæ paratiores erunt, et tanquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Præclare epiſtola quadam Alexandrum filium Philippus accuſat, quod largitione benevolentiam Macedonum conſectetur. *Quæ te, malum,* inquit, *ratio in iſtam ſpem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupiſſes? An tu id agis, ut Macedones non te regem ſuum, ſed miniſtrum et præbitorem ſperent fore?* Bene miniſtrum et præbitorem, quia ſordidum regi; meliùs etiam, quòd largitionem, corruptelam eſſe dixit. Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem ſemper expectandum paratior. Hoc ille filio; ſed præceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium eſt, quin illa benignitas, quæ conſtat ex opera et induſtria, et honeſtior ſit, et latius pateat, et poſſit prodeſſe pluribus.

Nonnunquam tamen eſt largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum eſt; et ſæpe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum, ſed diligenter, atque moderate: multi enim patrimonia effuderunt, inconſulte largiendo. Quid autem eſt ſtultius, quam, quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non poſſis? Atque etiam ſequuntur largitionem rapinæ: cum enim dando egere cœperint, alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, cum benevolentiæ comparandæ cauſa benefici eſſe velint; non tanta ſtudia aſſequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quamobrem nec ita claudenda eſt res familiaris, ut eam

benignitas aperire non poſſit; nec ita reſeranda, ut pateat omnibus. Modus adhibeatur, iſque referatur ad facultates. Omnino meminiſſe debemus id, quod, a noſtris hominibus ſæpiſſime uſurpatum, jam in proverbii conſuetudinem venit, largitionem fundum non habere. Etenim quis poteſt modus eſſe, cum et idem qui conſuerunt, et idem illud alii deſiderent?

XVI. Omnino duo ſunt genera largorum; quorum alteri prodigi, alteri liberales. Prodigi, qui epulis, et viſcerationibus, et gladiatoriis muneribus, ludorum venationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem, aut nullam omnino ſint relicturi. Liberales autem, qui ſuis facultatibus aut captos a prædonibus redimunt, aut æs alienum ſuſcipiunt amicorum, aut in filiarum collocatione adjuvant, aut opitulantur in re vel quærenda, vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophraſto, in eo libro, quem de divitiis ſcripſit, in quo multa præclare; illud abſurde: eſt enim multus in laudanda magnificentia et apparatione popularium munerum; taliumque ſumptuum facultatem, fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus exempla pauca poſui, multo etiam major videtur et certior. Quanto Ariſtoteles gravius et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effuſiones non admiremur, quæ fiunt ad multitudinem deliniendam: at ii, qui ab hoſte obſidentur, ſi emere aquæ ſextarium minâ cogerentur, hoc primo incredibile nobis videri, omneſque mirari; ſed, cum attenderint, veniam neceſſitati dare: in his immanibus jacturis, infinitiſque ſumptibus, nihil nos magnopere mirari; cum præſertim nec neceſſitati ſubveniatur, nec dignitas augeatur; ipſaque illa delectatio multitudinis ſit ad breve exiguumque tempus, eaque a leviſſimo quoque; in quo tamen ipſo, unà cum ſatietate, memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit, hæc pueris, et mulierculis, et ſervis, et ſervorum ſimillimis liberis, eſſe grata; gravi vero homini, et ea, quæ fiunt, judicio certo ponderanti, probari poſſe nullo modo.

Quanquam intelligo, in noſtra civitate inveteraſſe jam a bonis

temporibus, ut ſplendor ædilitatum ab optimis viris poſtuletur. Itaque et P. Craſſus cùm cognomine dives, tum copiis, functus eſt ædilitio maximo munere; et paulo poſt L. Craſſus cum omnium hominum moderatiſſimo, Q. Mucio, magnificentiſſima ædilitate functus eſt: deinde C. Claudius, Appii filius; multi poſt, Luculli, Hortenſius, Silanus. Omnes autem P. Lentulus, me Conſule, vicit ſuperiores. Hunc eſt Scaurus imitatus. Magnificentiſſima vero noſtri Pompeii munera ſecundo conſulatu; in quibus omnibus, quid mihi placeat, vides.

XVII. Vitanda tamen eſt ſuſpicio avaritiæ. Mamerco, homini divitiſſimo, prætermiſſio ædilitatis conſulatûs repulſam attulit. Quare et, ſi poſtulatur a populo, bonis viris ſi non deſiderantibus, attamen approbantibus, faciendum eſt, modo pro facultatibus; nos ipſi ut fecimus; et, ſiquando aliqua res major atque utilior populari largitione acquiritur; ut Oreſti nuper prandia in ſemitis decumæ nomine magno honori fuerunt. Ne Marco quidem Seio vitio datum eſt, quod in caritate aſſe modium populo dedit. Magnâ enim ſe et inveteratâ invidiâ, nec turpi jactura, quando erat ædilis, nec maximâ liberavit. Sed honori ſummo nuper noſtro Miloni fuit, quod gladiatoribus emptis reipublicæ cauſa, quæ ſalute noſtra continebatur, omnes P. Clodii conatus furoreſque compreſſit. Cauſa igitur largitionis eſt, ſi aut neceſſe eſt, aut utile.

In his autem ipſis mediocritatis regula optima eſt. L. quidem Philippus, Q. filius, magno vir ingenio, in primiſque clarus, gloriari ſolebat, ſe ſine ullo munere adeptum eſſe omnia, quæ haberentur ampliſſima. Dicebat idem C. Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos cunctis ſuffragiis adepti ſumus noſtro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, ſane exiguus ſumptus ædilitatis fuit.

Atque etiam illæ impenſæ meliores ſunt, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque, quæ ad uſum reipublicæ pertinent. Quanquam, quod præſens tanquam in manum datur,

jucundius eſt; tamen hæc in poſterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundius reprehendo, propter Pompeium: ſed doctiſſimi non probant, ut et hic ipſe Panætius, quem multum in his libris ſecutus ſum, non interpretatus; et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Græciæ, vituperat, quod tantam pecuniam in præclara illa propylæa conjecerit. Sed de hoc genere toto, in iis libris, quos de republica ſcripſi, deligenter eſt diſputatum. Tota igitur ratio talium largitionum, genere, vitioſa eſt; temporibus, neceſſaria; et tum ipſa et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda eſt.

XVIII. In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiſcitur, non uno modo in diſparibus cauſis affecti eſſe debemus.

Alia cauſa eſt ejus, qui calamitate premitur, et ejus, qui res meliores quærit, nullis ſuis rebus adverſis. Propenſior benignitas eſſe debebit in calamitoſos, niſi forte erunt digni calamitate. In iis tamen, qui ſe adjuvari volent, non ut ne affligantur, ſed ut altiorem gradum aſcendant, reſtricti omnino eſſe nullo modo debemus; ſed in deligendis idoneis judicium et diligentiam adhibere. Nam præclare Ennius;

Benefacta male locata, malefacta arbitror.

Quod autem tributum eſt bono viro et grato, in eo cum ex ipſo fructus eſt, tum etiam ex cæteris. Temeritate enim remota, gratiſſima eſt liberalitas; eoque eam ſtudioſius plerique laudant quod ſummi cujuſque bonitas commune perfugium eſt omnium. Danda igitur opera eſt, ut hos beneficiis quam plurimis afficiamus, quorum memoria liberis poſteriſque prodatur, ut iis ingratis eſſe non liceat. Omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque injuriam in deterrenda liberalitate ſibi etiam fieri; eumque, qui faciat, communem hoſtem tenuiorum putant.

Atque hæc benignitas etiam reipublicæ utilis eſt, redimi e ſervitute captos, locupletari tenuiores: quod quidem vulgo ſolitum fieri ab ordine noſtro in oratione Craſſi ſcriptum copioſe videmus. Hanc ergo conſuetudinem benignitatis largitioni munerum longe

antepono. Hæc eſt gravium hominum, atque magnorum; illa quaſi aſſentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quaſi titillantium.

Conveniet autem cum in dando munificum eſſe, tum in exigendo non acerbum; in omnique re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinitatibus et confiniis, æquum et facilem; multa multis de jure ſuo cedentem; a litibus vero, quantum liceat, et neſcio an paulo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. Eſt enim non modo liberale, paulum nonnunquam de ſuo jure decedere, ſed interdum etiam fructuoſum. Habenda autem eſt ratio rei familiaris, quam quidem dilabi ſinere, flagitioſum eſt; ſed ita, ut illiberalitatis avaritiæque abſit ſuſpicio. Poſſe enim liberalitate uti, non ſpoliantem ſe patrimonio, nimirum is eſt pecuniæ fructus maximus. Recte enim a Theophraſto eſt laudata hoſpitalitas. Eſt enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illuſtrium illuſtribus hoſpitibus; idque etiam reipublicæ eſt ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe noſtra non egere. Eſt autem etiam vehementer utile iis, qui honeſte poſſe multum volunt, per hoſpites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophraſtus quidem ſcribit, Cimonem Athenis etiam in ſuos curiales Laciadas hoſpitalem fuiſſe; ita enim inſtituiſſe, et villicis imperaviſſe, ut omnia præberentur, quicunque Laciades in villam ſuam divertiſſet.

XIX. Quæ autem operâ, non largitione, beneficia dantur, hæc tum in univerſam rempublicam, tum in ſingulos cives conferuntur. Nam in jure cavere, conſilio juvare, atque hoc ſcientiæ genere prodeſſe quam plurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet, et ad gratiam. Itaque, cum multa præclara majorum, tum quòd optime conſtituti juris civilis ſummo ſemper in honore fuit cognitio atque interpretatio; (quam quidem ante hanc confuſionem temporum in poſſeſſione ſua principes retinuerunt) nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, ſic hujus ſcientiæ ſplendor deletus eſt; idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit,

cum is eſſet, qui omnes ſuperiores, quibus honore par eſſet, ſcientiâ facile viciſſet. Hæc igitur opera, grata multis, et ad beneficiis obſtringendos homines accommodata.

Atque huic arti finitima eſt dicendi gravior facultas, et gratior, et ornatior. Quid enim eloquentia præſtabilius, vel admiratione audientium, vel ſpe indigentium, vel eorum, qui defenſi ſunt, gratiâ? Huic quoque ergo a majoribus noſtris eſt in toga dignitatis principatus datus. Diſerti igitur hominis, et facile laborantis, quodque in patriis eſt moribus, multorum cauſas, et non gravate, et gratuito defendentis, beneficia et patrocinia late patent.

Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermiſſionem eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem; ni vererer, ne de meipſo aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus extinctis oratoribus, quam in paucis ſpes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis ſit audacia. Cum autem omnes non poſſint, ne multi quidem, aut juriſperiti eſſe, aut diſerti, licet tamen operâ prodeſſe multis, beneficia petentem, commendantem judicibus et magiſtratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipſos, qui aut conſuluntur, aut defendunt, rogantem; quod qui faciunt, plurimum gratiæ conſequuntur, latiſſimeque eorum manat induſtria.

Jam illud non ſunt admonendi (eſt enim in promptu) ut animum advertant, cum juvare alios velint, ne quos offendant. Sæpe enim aut eos lædunt, quos non debent; aut eos, quos non expedit. Si imprudentes, negligentiæ eſt; ſi ſcientes, temeritatis. Utendum etiam excuſatione adverſus eos, quos invitus offendas, quacunque poſſis; quare id, quod feceris, neceſſe fuerit, nec aliter facere potueris: cæteriſque operis et officiis erit, quod violatum eſt, compenſandum.

XX. Sed, cum in hominibus juvandis aut mores ſpectari, aut fortuna ſoleat, dictu quidem eſt proclive, itaque vulgo loquuntur, ſe in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam, ſequi. Honeſta oratio eſt. Sed quis eſt tandem, qui inopis et optimi viri cauſæ non anteponat, in opera danda, gratiam fortunati et potentis? a quo enim expeditior et celerior remuneratio fore

videtur, in eum fere eſt voluntas noſtra propenſior. Sed animadvertendum eſt diligentius, quæ natura rerum ſit: nimirum enim inops ille, ſi bonus eſt vir, etiam ſi referre gratiam non poteſt, habere certe poteſt. Commode autem, quicunque dixit, *pecuniam qui habeat, non reddidiſſe; qui reddiderit, non habere: gratiam autem et qui retulerit, habere; et qui habeat, retuliſſe.* At, qui ſe locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt: quin etiam beneficium ſe dediſſe arbitrantur, cum ipſi quamvis magnum aliquod acceperint; atque etiam a ſe aut poſtulari, aut expectari aliquid ſuſpicantur: patrocinio vero ſe uſos, et clientes appellari, mortis inſtar putant. At vero ille tenuis, cum, quidquid factum ſit, ſe ſpectatum, non fortunam putet, non modo illi, qui eſt meritus, ſed etiam illis, a quibus expectat, (eget enim multis) gratum ſe videri ſtudet: neque vero verbis auget ſuum munus, ſi quo forte fungitur, ſed etiam extenuat. Videndumque illud eſt, quòd, ſi opulentum fortunatumque defenderis, in illo uno, aut forte in liberis ejus, manet gratia. Sin autem inopem, probum tamen et modeſtum; omnes non improbi humiles (quæ magna in populo multitudo eſt) præſidium ſibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari puto.

Danda omnino opera eſt, ut omni generi ſatisfacere poſſimus: ſed ſi res in contentionem veniet, nimirum Themiſtocles eſt auctor adhibendus; qui cum conſuleretur, utrùm bono viro pauperi, an minus probato diviti, filiam collòcaret; *Ego vero,* inquit, *malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quæ viro.* Sed corrupti mores depravatique ſunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unumquemque noſtrûm pertinet? Illum fortaſſe adjuvat, qui habet; ne id quidem ſemper. Sed fac juvare: utentior ſane ſit; honeſtior vero quomodo? Quod ſi etiam bonus erit vir, ne impediant divitiæ, quo minus juvetur, modo ne adjuvent; ſitque omne judicium, non quam locuples, ſed qualis quiſque ſit.

Extremum autem præceptum in beneficiis, operaque danda

eſt, ne quid contra æquitatem contendas, ne quid per injuriam. Fundamentum enim perpetuæ commendationis et famæ eſt juſtitia, ſine qua nihil poteſt eſſe laudabile.

XXI. Sed, quoniam de eo genere beneficiorum dictum eſt, quæ ad ſingulos ſpectant; deinceps de iis, quæ ad univerſos, quæque ad rempublicam pertinent, diſputandum eſt. Eorum autem ipſorum partim ejuſmodi ſunt, ut ad univerſos cives pertineant, partim ſingulos ut attingant, quæ ſunt etiam gratiora. Danda eſt opera omnino, ſi poſſit, utriſque, nec minus, ut etiam ſingulis conſulatur; ſed ita, ut ea res aut proſit, aut certe ne obſit reipublicæ. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur ærarium: modica M. Octavii, et reipublicæ tolerabilis, et plebi neceſſaria; ergo et civibus, et reipublicæ ſalutaris.

In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam adminiſtrabit, ut ſuum quiſque teneat, neque de bonis privatorum publice diminutio fiat. Pernicioſe enim Philippus in tribunatu, cum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile paſſus eſt, et in eo vehementer ſe moderatum præbuit; ſed cum in agendo multa populariter, tum illud male, *non eſſe in civitate duo millia hominum, qui rem haberent.* Capitalis oratio, et ad æquationem bonorum pertinens; qua peſte quæ poteſt eſſe major? Hanc enim ob cauſam maxime, ut ſua tenerent, reſpublicæ civitateſque conſtitutæ ſunt. Nam, etſi duce natura congregabantur homines, tamen, ſpe cuſtodiæ rerum ſuarum, urbium præſidia quærebant.

Danda etiam opera eſt, ne (quod apud majores noſtros ſæpe fiebat, propter ærarii tenuitatem, aſſiduitatemque bellorum) tributum ſit conferendum; idque ne eveniat, multo ante erit providendum: ſin qua neceſſitas hujus muneris alicui reipublicæ obvenerit; (malo enim, quam noſtræ, ominari; neque tamen de noſtra, ſed de omni republica diſputo) danda erit opera, ut omnes intelligant, (ſi ſalvi eſſe velint) neceſſitati eſſe parendum.

Atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, conſulere debebunt, ut earum rerum copia ſit, quæ ſunt neceſſariæ: quarum qualis comparatio fieri ſoleat et debeat, non eſt

neceſſe diſputare; eſt enim in promptu: tantùm locus attingendus fuit.

Caput autem eſt in omni procuratione negotii et muneris publici, aut avaritiæ pellatur etiam minima ſuſpicio. Utinam, inquit C. Pontius Samnis, ad illa tempora me fortuna reſervaſſet, et tum eſſem natus, ſiquando Romani dona accipere cœpiſſent! non eſſem paſſus diutius eos imperare. Næ illi multa ſecula expectanda fuerunt: modò enim hoc malum in hanc rempublicam invaſit: itaque facile patior tunc potius Pontium fuiſſe, ſiquidem in illo tantum fuit roboris. Nondum centum et decem anni ſunt, cum de pecuniis repetundis a L. Piſone lata eſt lex, nulla antea cum fuiſſet. At vero poſtea tot leges, et proximæ quæque duriores; tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter judiciorum metum excitatum; tanta, ſublatis legibus et judiciis, expilatio direptioque ſociorum, ut imbecillitate aliorum, non noſtra virtute, valeamus.

XXII. Laudat Africanum Panætius, quod fuerit abſtinens. Quid ni laudet? ſed in illo alia majora. Laus enim abſtinentiæ non hominis eſt ſolum, ſed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gaza, quæ fuit maxima, potitus eſt Paulus: tantum in ærarium pecuniæ invexit, ut unius imperatoris præda finem attulerit tributorum: at hic nihil in domum ſuam præter memoriam nominis ſempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Carthagine everſa. Quid? qui ejus collega in cenſura fuit, L. Mummius, nunquid copioſior, cum copioſiſſimam urbem funditus ſuſtuliſſet? Italiam ornare, quam domum ſuam, maluit. Quanquam, Italia ornata, domus ipſa mihi videtur ornatior.

Nullum igitur vitium tetrius, (ut eo, unde digreſſa eſt, referat ſe oratio) quam avaritia, præſertim in principibus rempublicam gubernantibus. Habere enim quæſtui rempublicam non modo turpe eſt, ſed ſceleratum etiam et nefarium. Itaque, quod Apollo Pythius oraculum edidit, Spartam nulla re alia, niſi avaritiâ, perituram, id videtur non ſolum Lacedæmoniis, ſed et omnibus opulentis populis, prædixiſſe. Nulla autem re

conciliare facilius benevolentiam multitudinis poſſunt ii, qui reipublicæ præſunt, quam abſtinentia et continentia.

Qui vero ſe populares volunt, ob eamque cauſam aut agrariam rem tentant, ut poſſeſſores ſuis ſedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefactant fundamenta reipublicæ; concordiam primum, quæ eſſe non poteſt, cum aliis adimuntur, aliis condonantur, pecuniæ; deinde æquitatem, quæ tollitur omnis, ſi habere ſuum cuique non licet. Id enim eſt proprium, ut ſupra dixi, civitatis atque urbis, ut ſit libera et non ſollicita ſuæ rei cujuſque cuſtodia.

Atque in hac pernicie reipublicæ ne illam quidem conſequuntur, quam putant, gratiam. Nam, cui res erepta eſt, eſt inimicus; cui data, etiam diſſimulat ſe accipere voluiſſe; et maxime in pecuniis creditis occultat ſuum gaudium, ne videatur non fuiſſe ſolvendo. At vero ille, qui accipit injuriam, et meminit, et præ ſe fert dolorem ſuum; nec, ſi plures ſunt ii, quibus improbe datum eſt, quam illi, quibus injuſte ademptum eſt, idcirco plus etiam valent: non enim numero hæc judicantur, ſed pondere. Quam autem habet æquitatem, ut agrum, multis annis, aut etiam ſeculis ante poſſeſſum, qui nullum habuit, habeat; qui autem habuit, amittat?

XXIII. Ac propter hoc injuriæ genus Lacedæmonii Lyſandrum ephorum expulerunt; Agin regem (quod nunquam antea apud eos acciderat) necaverunt: ex eoque tempore tantæ diſcordiæ ſecutæ ſunt, ut et tyranni exiſterent, et optimates exterminarentur, et præclariſſime conſtituta reſpublica dilaberetur. Nec vero ſolum ipſa cecidit, ſed etiam reliquam Græciam evertit contagionibus malorum, quæ, a Lacedæmoniis profectæ, manarunt latius. Quid? noſtros Gracchos, Tib. Gracchi, ſummi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariæ contentiones perdiderunt?

At vero Aratus Sicyonius jure laudatur, qui, cum ejus civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandeſtino introitu urbe eſt potitus. Cumque tyrannum Nicoclem improviſo oppreſſiſſet, ſexcentos exules, qui fuerant ejus civitatis locupletiſſimi, reſtituit, remque publicam adventu

ſuo liberavit. Sed, cum magnam animadverteret in bonis et poſſeſſionibus difficultatem, quod et eos, quos ipſe reſtituerat, quorum bona alii poſſederant, egere iniquiſſimum arbitrabatur, et quinquaginta annorum poſſeſſiones movere non nimis æquum putabat, propterea quod tam longo ſpatio multa hæreditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur ſine injuria; judicavit, neque illis adimi, neque his non ſatisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Cum igitur ſtatuiſſet, opus eſſe ad eam rem conſtituendam pecuniâ, Alexandriam ſe proficiſci velle dixit, remque integram ad reditum ſuum juſſit eſſe; iſque celeriter ad Ptolemæum, ſuum hoſpitem, venit, qui tum regnabat alter poſt Alexandriam conditam: cui cum expoſuiſſet, patriam ſe liberare velle, cauſamque docuiſſet; a rege opulento vir ſummus facile impetravit, ut grandi pecunia adjuvaretur. Quam cum Sicyonem attuliſſet, adhibuit ſibi in conſilium quindecim principes, cum quibus cauſas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui ſua amiſerant; perfecitque æſtimandis poſſeſſionibus, ut perſuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, poſſeſſionibus cederent; aliis, ut commodius putarent, numerari ſibi quod tanti eſſet, quam ſuum recuperare. Ita perfectum eſt, ut omnes, concordia conſtituta, ſine querela diſcederent.

O virum magnum, dignumque, qui in noſtra republica natus eſſet! Sic par eſt agere cum civibus, non (ut bis jam vidimus) haſtam in foro ponere, et bona civium voci ſubjicere præconis. At ille Græcus (id quod fuit ſapientis et præſtantis viri) omnibus conſulendum putavit; eaque eſt ſumma ratio et ſapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes æquitate eâdem continere. Habitant gratis in alieno. Quid ita? Ut, cum ego emerim, ædificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid eſt aliud, aliis ſua eripere, aliis dare aliena? Tabulæ vero novæ quid habent argumenti, niſi ut emas meâ pecuniâ fundum; eum tu habeas, ego non habeam pecuniam?

XXIV. Quamobrem, ne ſit æs alienum, quod reipublicæ noceat, providendum eſt; quod multis rationibus caveri poteſt; non, ſi fuerit, ut locupletes ſuum perdant, debitores lucrentur

alienum. Nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides; quæ eſſe nulla poteſt, niſi erit neceſſaria ſolutio rerum creditarum. Nunquam vehementius actum eſt, quam me Conſule, ne ſolveretur. Armis et caſtris tentata res eſt ab omni genere hominum, et ordine; quibus ſic reſtiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur. Nunquam nec majus æs alienum fuit; nec melius, nec facilius diſſolutum eſt. Fraudandi enim ſpe ſublata, ſolvendi neceſſitas conſecuta eſt. At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quæ cogitarat, ea perfecit, cum ejus jam nihil intereſſet. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipſum eum delectaret, peccare, etiam ſi cauſa non eſſet.

Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur; in primiſque operam dabunt, ut juris et judiciorum æquitate ſuum quiſque teneat; et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad ſua vel tenenda, vel recuperanda obſit invidia: præterea quibuſcunque rebus vel belli, vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Hæc magnorum hominum ſunt: hæc apud majores noſtros factitata: hæc genera officiorum qui perſequuntur, cum ſumma utilitate reipublicæ magnam ipſi adipiſcentur et gratiam, et gloriam.

In his autem utilitatum præceptis Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper eſt mortuus, duo præterita cenſet eſſe a Panætio, valetudinis curationem, et pecuniæ: quas res a ſummo philoſopho præteritas arbitror, quod eſſent faciles: ſunt certe utiles. Sed valetudo ſuſtentatur notitiâ ſui corporis; et obſervatione, quæ res aut prodeſſe ſoleant, aut obeſſe; et continentiâ in in victu omni atque cultu, corporis tuendi cauſâ; et prætermittendis voluptatibus; poſtremo, arte eorum, quorum ad ſcientiam hæc pertinent. Res autem familiaris quæri debet iis rebus, a quibus abeſt turpitudo; conſervari autem diligentiâ et parſimoniâ; iiſdem etiam rebus augeri. Has res commodiſſime Xenophon Socraticus perſecutus eſt in eo libro, qui Œconomicus inſcribitur; quem nos, iſta fere ætate cum eſſemus, qua es tu nunc, e Græco in Latinum convertimus.

XXV. Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat quartus a Panætio prætermiſſus, ſæpe eſt neceſſaria. Nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipſa inter ſe corporis, et externa cum externis comparari ſolent. Cum externis, corporis, hoc modo comparantur; Valere ut malis, quam dives eſſe. Cum corporis, externa, hoc modo; Dives eſſe potius, quam maximis corporis viribus. Ipſa inter ſe corporis ſic; ut Bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana ruſticis. Ex quo genere comparationis illud eſt Catonis ſenis; a quo cum quæreretur, quid maxime in re familiari expediret, reſpondit, Bene paſcere. Quid ſecundum? Satis bene paſcere. Quid tertium? Male paſcere. Quid quartum? Arare. Et, cum ille, qui quæſierat, dixiſſet, Quid fœnerari? Tum Cato, Quid hominem, inquit, occidere? Ex quo, et multis aliis, intelligi debet, utilitatum comparationes fieri ſolere, recteque hoc adjunctum eſſe quartum exquirendorum officiorum genus.

Sed toto hoc de genere, de quærenda, de collocanda pecunia, etiam de utenda, commodius a quibuſdam optimis viris ad medium Janum ſedentibus, quam ab ullis philoſophis ulla in ſchola, diſputatur. Sunt tamen ea cognoſcenda: pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro diſputatum eſt. Reliqua deinceps perſequemur.

DE

OFFICIIS,

LIBER TERTIUS.

I. PUBLIUM Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appellatus eſt, dicere ſolitum ſcripſit Cato, qui fuit fere ejus æqualis, *Nunquam ſe minus otioſum eſſe, quam cum otioſus; nec minus ſolum, quam cum ſolus eſſet.* Magnifica vero vox, et magno viro, ac ſapiente digna, quæ declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in ſolitudine ſecum loqui ſolitum; ut neque ceſſaret unquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duæ res, quæ languorem afferunt cæteris, illum acuebant, otium et ſolitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret: ſed, ſi minus imitatione tantam ingenii præſtantiam conſequi poſſumus, voluntate certe proxime accedimus: nam et, a republica, forenſibuſque negotiis, armis impiis, vique prohibiti, otium perſequimur; et ob eam cauſam, urbe relicta, rura peragrantes, ſæpe ſoli ſumus. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec hæc ſolitudo cum illa comparanda eſt. Ille enim requieſcens a reipublicæ pulcherrimis muneribus otium ſibi ſumebat aliquando, et a cœtu hominum, frequentiaque interdum, tanquam in portum, ſe in ſolitudinem recipiebat. Noſtrum autem otium negotii inopiâ, non requieſcendi ſtudio, conſtitutum eſt. Extincto enim ſenatu, deletiſque judiciis, quid eſt, quod dignum nobis aut in curia, aut in foro agere poſſimus? Ita, qui in maxima celebritate, atque in oculis civium quondam viximus, nunc fugientes conſpectum ſceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et ſæpe ſoli ſumus. Sed,

quia ſic ab hominibus doctis accepimus, non ſolum ex malis eligere minima oportere, ſed etiam excerpere ex his ipſis, ſi quid ineſſet boni; propterea et otio fruor non illo quidem, quo debeat is, qui quondam peperiſſet otium civitati; nec eam ſolitudinem languere patior, quam mihi affert neceſſitas, non voluntas.

Quanquam Africanus majorem laudem vel meo judicio aſſequebatur: nulla enim ejus ingenii monumenta mandata literis, nullum opus otii, nullum ſolitudinis munus extat. Ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione, inveſtigationeque earum rerum, quas cogitando conſequebatur, nec otioſum, nec ſolum unquam fuiſſe. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a ſolitudine abſtrahamur, ad hanc ſcribendi operam omne ſtudium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore, everſâ, quam multis annis ſtante, republicâ, ſcripſimus.

II. Sed, cum tota philoſophia, mi Cicero, frugifera et fructuoſa, nec ulla pars ejus inculta ac deſerta ſit; tum nullus feracior in ea locus eſt, nec uberior, quam de officiis, a quibus conſtanter honeſteque vivendi præcepta ducuntur. Quare, quanquam a Cratippo noſtro, principe hujus memoriæ philoſophorum, hæc te aſſidue audire atque accipere confido, tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumſonare; nec eas, ſi fieri poſſit, quidquam aliud audire. Quod cum omnibus eſt faciendum, qui vitam honeſtam ingredi cogitant, tum haud ſcio, an nemini potius, quam tibi. Suſtines enim non parvam expectationem imitandæ induſtriæ noſtræ, magnam honorum, nonnullam fortaſſe nominis. Suſcepiſti onus præterea grave et Athenarum, et Cratippi; ad quos cum, tanquam ad mercaturam bonarum artium, ſis profectus, inanem redire turpiſſimum eſt, dedecorantem et urbis auctoritatem, et magiſtri. Quare, quantum conniti animo potes, quantum labore contendere (ſi diſcendi labor eſt potius, quam voluptas) tantum fac, ut efficias; neve committas, ut, cum omnia ſuppeditata ſint a nobis, tute tibi defuiſſe videare. Sed hæc hactenus: multa enim ſæpe ad te cohortandi gratia ſcripſimus. Nunc ad reliquam partem propoſitæ diviſionis revertamur.

Panætius igitur, qui ſine controverſia de officiis accuratiſſime diſputavit, quemque nos, correctione quadam adhibita, potiſſimum ſecuti ſumus, tribus generibus propoſitis, in quibus deliberare homines, et conſultare de officio ſolerent, (uno, cum dubitarent, honeſtumne id eſſet, de quo ageretur, an turpe; altero, utilene, an inutile; tertio, ſi id, quod ſpeciem haberet honeſti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea diſcerni oporteret) de duobus generibus primis, tribus libris explicavit; de tertio autem genere deinceps ſe ſcripſit dicturum, nec id exſolvit, quod promiſerat. Quod eo magis miror, quia ſcriptum a diſcipulo ejus Poſidonio eſt, triginta annis vixiſſe Panætium, poſteaquam eos libros edidiſſet: quem locum miror a Poſidonio breviter eſſe tactum in quibuſdam commentariis; præſertim cum ſcribat, nullum eſſe locum in tota philoſophia tam neceſſarium.

Minime vero aſſentior iis, qui negant, eum locum a Panætio prætermiſſum, ſed conſultò relictum, nec omnino ſcribendum fuiſſe, quia nunquam poſſet utilitas cum honeſtate pugnare: de quo alterum poteſt habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in diviſione Panætii tertium eſt, an plane omittendum: alterum dubitari non poteſt, quin a Panætio ſuſceptum ſit, ſed relictum. Nam qui e diviſione tripartita duas partes abſolverit, huic neceſſe eſt reſtare tertiam. Præterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur, ſe deinceps eſſe dicturum.

Accedit eodem teſtis locuples, Poſidonius, qui etiam ſcribit in quadam epiſtola, P. Rutilium Rufum dicere ſolere, qui Panætium audierat, ut nemo pictor eſſet inventus, qui Coæ Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquiſſet, abſolveret, (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi ſpem auferebat;) ſic ea, quæ Panætius prætermiſiſſet, et non perfeciſſet, propter eorum, quæ perfeciſſet, præſtantiam, neminem eſſe perſecutum.

III. Quamobrem de judicio Panætii dubitari non poteſt: rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium

adjunxerit, an ſecus, de eo fortaſſe diſputari poteſt. Nam ſive honeſtum, ſolum bonum eſt, ut Stoicis placet; ſive quod honeſtum eſt, id ita ſummum bonum eſt, quemadmodum Peripateticis veſtris videtur, ut omnia, ex altera parte collocata, vix minimi momenti inſtar habeant; dubitandum non eſt, quin nunquam poſſit utilitas cum honeſtate contendere. Itaque accepimus Socratem exſecrari ſolitum eos, qui primum hæc, naturâ cohærentia, opinione diſtraxiſſent. Cui quidem ita ſunt Stoici aſſenſi, ut, quidquid honeſtum eſſet, id utile eſſe cenſerent; nec utile quidquam, quod non honeſtum.

Quod ſi is eſſet Panætius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis eſſet, ut ii, qui res expetendas vel voluptate, vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honeſtate pugnare. Sed, cum ſit is, qui id ſolum bonum judicet, quod honeſtum ſit; quæ autem huic repugnent ſpecie quadam utilitatis, eorum neque acceſſione meliorem vitam fieri, nec deceſſione pejorem; non videtur ejuſmodi debuiſſe deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honeſtum eſt, compararetur. Etenim, quod ſummum bonum a Stoicis dicitur, *Convenienter naturæ vivere*, id habet hanc, ut opinor, ſententiam, cum virtute congruere ſemper: cætera autem, quæ ſecundum naturam eſſent, ita legere, ſi ea virtuti non repugnarent. Quod cum ita ſit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam præcipiendum fuiſſe. Atque illud quidem honeſtum, quod proprie vereque dicitur, id in ſapientibus eſt ſolis, neque a virtute divelli unquam poteſt; in iis autem, in quibus ſapientia perfecta non eſt, ipſum illud quidem perfectum honeſtum, nullo modo; ſimilitudines honeſti eſſe poſſunt.

Hæc enim omnia officia, de quibus his libris diſputamus, media Stoici appellant. Ea communia ſunt, et late patent; quæ et ingenii bonitate multi aſſequuntur, et progreſſione diſcendi. Illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque abſolutum eſt; et, ut iidem dicunt, omnes numeros habet;

nec, præter ſapientem, cadere in quemquam poteſt. Cum autem aliquid actum eſt, in quo media officia compareant, id cumulate videtur eſſe perfectum; propterea quod vulgus, quid abſit a perfecto, non fere intelligit; quatenus autem intelligit, nihil putat prætermiſſum. Quod item in poematibus, et picturis uſu evenit, in aliiſque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quæ laudanda non ſint, ob eam, credo, cauſam, quod inſit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unaquaque re vitii ſit, nequeant judicare. Itaque, cum ſunt docti a peritis, facile deſiſtunt a ſententia.

IV. Hæc igitur officia, de quibus his libris diſſerimus, quaſi ſecunda quædam honeſta eſſe dicunt, non ſapientum modo propria, ſed cum omni hominum genere communia. Itaque his omnes, in quibus eſt virtutis indoles, commoventur. Nec vero, cum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius Ariſtideſve juſti nominantur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his juſtitiæ, tanquam a ſapientibus, petitur exemplum: nemo enim horum ſic ſapiens, ut ſapientem volumus intelligi. Nec ii, qui ſapientes habiti ſunt, et nominati, M. Cato, et C. Lælius, ſapientes fuerunt; ne illi quidem ſeptem; ſed ex mediorum officiorum frequentia ſimilitudinem quandam gerebant, ſpeciemque ſapientum.

Quocirca nec id, quod vere honeſtum eſt, fas eſt cum utilitatis repugnantia comparari; nec id quidem, quod communiter appellamus honeſtum, quod colitur ab iis, qui bonos ſe viros haberi volunt, cum emolumentis unquam eſt comparandum: tamque id honeſtum, quod in noſtram intelligentiam cadit, tuendum conſervandumque eſt nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque eſt honeſtum, ſapientibus. Aliter enim teneri non poteſt, ſi qua eſt ad virtutem facta progreſſio. Sed hæc quidem de iis, qui conſervatione officiorum exiſtimantur boni.

Qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis, neque ea volunt præponderari honeſtate, hi ſolent in deliberando honeſtum cum eo, quod utile putant, comparare; boni

viri non ſolent. Itaque exiſtimo, Panætium, cum dixerit, homines ſolere in hac comparatione dubitare, hoc ipſum ſenſiſſe, quod dixerit, ſolere modò; non etiam oportere: etenim non modo pluris putare quod utile videatur, quam quod honeſtum; ſed hæc etiam inter ſe comparare, et in his addubitare, turpiſſimum eſt. Quid eſt ergo, quod nonnunquam dubitationem afferre ſoleat, conſiderandumque videatur? Credo, ſi quando dubitatio accidit, quale ſit id, de quo conſideretur.

Sæpe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpe haberi ſoleat, inveniatur non eſſe turpe. Exempli cauſa, ponatur aliquid, quod pateat latius: Quod poteſt majus eſſe ſcelus, quam non modo hominem, ſed etiam familiarem hominem, occidere? Num igitur ſe obſtrinxit ſcelere, ſi quis tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus præclaris factis illud pulcherrimum exiſtimat. Vicit ergo utilitas honeſtatem; immo vero honeſtas utilitatem ſecuta eſt. Itaque, ut ſine ullo errore dijudicare poſſimus, ſiquando cum illo, quod *honeſtum* intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus *utile*, formula quædam conſtituenda eſt; quam ſi ſequemur in comparatione rerum, ab officio nunquam recedemus.

Erit autem hæc formula, Stoicorum rationi diſciplinæque maxime conſentanea; quam quidem in his libris propterea ſequimur, quod, quanquam a veteribus Academicis, et Peripateticis veſtris, qui quondam iidem erant, qui Academici, quæ honeſta ſunt, anteponuntur iis, quæ videntur utilia; tamen ſplendidius hæc ab eis diſſeruntur, quibus quidquid honeſtum eſt, idem utile videtur, nec utile quidquam, quod non honeſtum; quam ab iis, quibus aut honeſtum aliquid non utile, aut utile non honeſtum. Nobis autem noſtra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcunque maxime probabile occurrat, id noſtro jure liceat defendere. Sed redeo ad formulam.

V. Detrahere igitur aliquid alteri, et hominem hominis incommodo ſuum augere commodum, magis eſt contra naturam, quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam cætera, quæ

poſſunt aut corpori accidere, aut rebus externis: nam principio tollit convictum humanum, et ſocietatem: ſi enim ſic erimus affecti, ut propter ſuum quiſque emolumentum ſpoliet, aut violet alterum, diſrumpi neceſſe eſt eam, quæ maxime eſt ſecundum naturam, humani generis ſocietatem. Ut, ſi unumquodque membrum ſenſum hunc haberet, ut poſſe putaret ſe valere, ſi proximi membri valetudinem ad ſe traduxiſſet, debilitari et interire totum corpus neceſſe eſt; ſic, ſi unuſquiſque noſtrûm rapiat ad ſe commoda aliorum, detrahatque quod cuique poſſit, emolumenti ſui gratiâ, ſocietas hominum et communitas evertatur neceſſe eſt. Nam, ſibi ut quiſque malit, quod ad uſum vitæ pertineat, quam alteri, acquirere, conceſſum eſt, non repugnante natura: illud natura non patitur, ut aliorum ſpoliis noſtras facultates, copias, opes augeamus.

Neque vero hoc ſolum naturâ, id eſt, jure gentium, ſed etiam legibus populorum, quibus in ſingulis civitatibus reſpublicæ continentur, eodem modo conſtitutum eſt, Ut non liceat, ſui commodi cauſâ, nocere alteri. Hoc enim ſpectant leges, hoc volunt, incolumem eſſe civium conjunctionem; quam qui diri-munt, eos morte, exilio, vinculis, damno coercent. Atque hoc multo magis exigit ipſa naturæ ratio, quæ eſt lex divina, et humana; cui parere qui velit, (omnes autem parebunt, qui ſecundum naturam volent vivere) nunquam committet, ut alienum appetat, et id, quod alteri detraxerit, ſibi aſſumat.

Etenim multo magis eſt ſecundum naturam excelſitas animi, et magnitudo; itemque comitas, juſtitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiæ; quæ quidem contemnere, et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi et excelſi eſt. Detrahere autem alteri, ſui commodi cauſâ, magis eſt contra naturam, quam mors, quam dolor, quam cætera generis ejuſdem.

Itemque, magis eſt ſecundum naturam, pro omnibus gentibus, ſi fieri poſſit, conſervandis, aut juvandis maximos labores moleſtiaſque ſuſcipere, (imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio cæleſtium

collocavit) quam vivere in ſolitudine, non modo ſine ullis moleſtiis, ſed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis; ut excellas etiam pulchritudine, et viribus. Quocirca optimo quiſque et ſplendidiſſimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem, naturæ obedientem, homini nocere non poſſe.

Deinde, qui alterum violat, ut ipſe aliquid commodi conſequatur; aut nihil ſe exiſtimat contra naturam facere; aut magis fugiendam cenſet mortem, paupertatem, dolorem, amiſſionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cuipiam injuriam. Si nihil exiſtimat contra naturam fieri hominibus violandis; quid cum eo differas, qui omnino hominem ex homine tollat? ſin fugiendum id quidem cenſet, ſed et multo illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quòd ullum aut corporis, aut fortunæ vitium, animi vitiis gravius exiſtimat.

VI. Ergo unum debet eſſe omnibus propoſitum, ut eadem ſit utilitas uniuſcujuſque, et univerſorum; quam ſi ad ſe quiſque rapiet, diſſolvetur omnis humana conſortio. Atque etiam, ſi hoc natura præſcribit, ut homo homini, quicunque ſit, ob eam ipſam cauſam, quod is homo ſit, conſultum velit; neceſſe eſt ſecundum eandem naturam omnium utilitatem eſſe communem. Quod ſi ita eſt, unâ continemur omnes, et eadem lege naturæ; idque ipſum ſi ita eſt, certe violare alterum lege naturæ prohibemur. Verum autem primum: verum igitur et extremum. Nam illud quidem abſurdum eſt, quod quidam dicunt, parenti ſe, aut fratri nihil detracturos, commodi ſui cauſa; aliam rationem eſſe civium reliquorum: hi ſibi nihil juris, et nullam ſocietatem, communis utilitatis cauſa, ſtatuunt eſſe cum civibus; quæ ſententia omnem ſocietatem diſtrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, hi dirimunt communem humani generis ſocietatem; qua ſublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, juſtitia funditus tollitur: quæ qui tollunt, etiam adverſus Deos immortales impii judicandi

ſunt: ab iis enim conſtitutam inter homines ſocietatem evertunt; cujus ſocietatis arctiſſimum vinculum eſt, magis arbitrari eſſe contra naturam, hominem homini detrahere, ſui commodi cauſa, quam omnia incommoda ſubire vel externa, vel corporis, vel etiam ipſius animi, quæ vacent juſtitiâ. Hæc enim una virtus omnium eſt domina et regina virtutum.

Forſitan quiſpiam dixerit; Nonne igitur ſapiens, ſi fame ipſe conficiatur, abſtulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? Minime vero: non enim mihi eſt vita mea utilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratiâ. Quid? ſi Phalarim, crudelem tyrannum, et immanem, vir bonus, ne ipſe frigore conficiatur, veſtitu ſpoliare poſſit, nonne faciat? Hæc ad judicandum ſunt facillima. Nam, ſi quid ab homine ad nullam partem utili, tuæ utilitatis cauſa, detraxeris, inhumane feceris, contraque naturæ legem. Sin autem is tu ſis, qui multam utilitatem reipublicæ atque hominum ſocietati, ſi in vita remaneas, afferre poſſis; ſi quid ob eam cauſam alteri detraxeris, non ſit reprehendendum. Sin autem id non ſit ejuſmodi; ſuum cuique incommodum ferendum eſt potius, quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis eſt contra naturam morbus, aut egeſtas, aut quid hujuſmodi, quam detractio, aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam eſt: eſt enim injuſta. Itaque lex ipſa naturæ, quæ utilitatem hominum conſervat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili, ad ſapientem, bonum, fortemque virum transferantur res ad vivendum neceſſariæ; qui, ſi occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne ipſe de ſe bene exiſtimans ſeſeque diligens hanc cauſam habeat ad injuriam. Ita ſemper officio fungetur, utilitati conſulens hominum, et ei, quam ſæpe commemoro, humanæ ſocietati.

Nam, quod ad Phalarim attinet, perfacile judicium eſt. Nulla enim nobis ſocietas cum tyrannis, ſed potius ſumma diſtractio eſt; neque eſt contra naturam, ſpoliare eum, ſi poſſis, quem

honeſtum eſt necare; atque hoc omne genus peſtiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum eſt. Etenim, ut membra quædam amputantur, ſi et ipſa ſanguine, et tanquam ſpiritu carere cœperunt, et nocent reliquis partibus corporis; ſic iſta in figura hominis feritas, et immanitas belluæ, a communi tanquam humanitate corporis ſegreganda eſt. Hujus generis ſunt quæſtiones omnes eæ, in quibus ex tempore officium exquiritur.

VII. Ejuſmodi igitur credo res Panætium perſecuturum fuiſſe, niſi aliqui caſus, aut occupatio conſilium ejus peremiſſet: ad quas ipſas conſultationes ex ſuperioribus libris ſatis multa præcepta ſunt, quibus perſpici poſſit, quid ſit propter turpitudinem fugiendum; quid ſit id, quod idcirco fugiendum non ſit, quia omnino turpe non eſt. Sed quoniam operi inchoato, prope tamen abſoluto, tanquam faſtigium imponimus; ut geometræ ſolent non omnia docere, ſed poſtulare, ut quædam ſibi concedantur, quo facilius, quæ volunt, explicent; ſic ego a te poſtulo, mi Cicero, ut mihi concedas, ſi potes, nihil, præter id, quod honeſtum ſit, propter ſe eſſe expetendum: ſin hoc non licet per Cratippum; at illud certe dabis, quod honeſtum ſit, id eſſe maxime propter ſe expetendum. Mihi utrumvis ſatis eſt; et cum hoc, tum illud probabilius videtur, nec præterea quidquam probabile.

Ac primum Panætius in hoc defendendus eſt, quod non utilia cum honeſtis pugnare aliquando poſſe dixerit, (neque enim ei fas erat) ſed ea, quæ viderentur utilia. Nihil vero utile, quod non idem honeſtum; nihil honeſtum, quod non idem utile ſit, ſæpe teſtatur; negatque ullam peſtem majorem in vitam hominum invaſiſſe, quam eorum opinionem, qui iſta diſtraxerint. Itaque, non ut aliquando anteponeremus utilia honeſtis, ſed ut ea ſine errore dijudicaremus, ſi quando incidiſſent, induxit eam, quæ videretur eſſe, non quæ eſſet, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullius adminiculis, ſed, ut dicitur, Marte noſtro: neque enim quidquam de hac parte poſt Panætium explicatum eſt, quod quidem mihi probaretur, de iis, quæ in manus meas venerunt.

VIII. Cum igitur aliqua ſpecies utilitatis objecta eſt, commoveri neceſſe eſt. Sed ſi, cum animum attenderis, turpitudinem videas adjunctam ei rei, quæ ſpeciem utilitatis attulerit; tunc non utilitas relinquenda eſt, ſed intelligendum, ubi turpitudo ſit, ibi utilitatem eſſe non poſſe. Quid ſi nihil eſt tam contra naturam, quam turpitudo, (recta enim, et convenientia, et conſtantia natura deſiderat, aſpernaturque contraria) nihilque tam ſecundum naturam, quam utilitas; certe in eadem re utilitas et turpitudo eſſe non poteſt. Itemque, ſi ad honeſtatem nati ſumus, eaque aut ſola expetenda eſt, ut Zenoni viſum eſt; aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Ariſtoteli placet; neceſſe eſt, quod honeſtum ſit, id eſſe aut ſolum, aut ſummum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita quidquid honeſtum, id utile.

Quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile viſum eſt, arripuit, id continuo ſecernit ab honeſto. Hinc ſicæ, hinc venena, hinc falſa teſtamenta naſcuntur; hinc furta, peculatus, expilationes, direptioneſque ſociorum et civium; hinc opum nimiarum potentiæ non ferendæ: poſtremo etiam in liberis civitatibus regnandi exiſtunt cupiditates, quibus nihil nec tetrius, nec fœdius excogitari poteſt. Emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident; pœnam non dico legum, quas ſæpe perrumpunt, ſed ipſius turpitudinis, quæ acerbiſſima eſt, non vident.

Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio, (eſt enim totum ſceleratum et impium) qui deliberant, utrum id ſequantur, quod honeſtum eſſe videant, an ſe ſcientes ſcelere contaminent: in ipſa enim dubitatione facinus ineſt, etiamſi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non ſunt, in quibus eſt turpis ipſa deliberatio: atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi ſpes opinioque removenda eſt. Satis enim nobis (ſi modo in philoſophia aliquid profecimus) perſuaſum eſſe debet, ſi omnes Deos homineſque celare poſſimus, nihil tamen avare, nihil injuſte, nihil libidinoſe, nihil incontinenter eſſe faciendum.

IX. Hinc ille Gyges inducitur a Platone; qui, cum terra diſceſſiſſet magnis quibuſdam imbribus, in illum hiatum deſcendit, æneumque equum (ut ferunt fabulæ) animadvertit, cujus in lateribus fores eſſent; quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inuſitata, annulumque aureum in digito; quem ut detraxit, ipſe induit: (erat autem regius paſtor) tum in concilium paſtorum ſe recepit. Ibi, cum palam ejus annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipſe autem omnia videbat: idem rurſus videbatur, cum in locum annulum inverterat. Itaque, hac opportunitate annuli uſus, reginæ ſtuprum intulit, eaque adjutrice regem dominum interemit, ſuſtulit quos obſtare arbitrabatur; nec in his eum quiſquam facinoribus potuit videre. Sic repente annuli beneficio rex exortus eſt Lydiæ. Hunc igitur ipſum annulum ſi habeat ſapiens, nihil plus ſibi licere putet peccare, quam ſi non haberet. Honeſta enim bonis viris, non occulta, quæruntur.

Atque hoc loco philoſophi quidam, minime mali illi quidem, ſed non ſatis acuti, fictam et commentitiam fabulam dicunt prolatam a Platone: quaſi vero ille, aut factum id eſſe, aut fieri potuiſſe, defendat. Hæc eſt vis hujus annuli et hujus exempli; ſi nemo ſciturus, nemo ne ſuſpicaturus quidem ſit, cum aliquid, divitiarum, potentiæ, dominationis, libidinis cauſa, feceris; ſi id Diis hominibuſque futurum ſit ſemper ignotum; ſiſne facturus? Negant id fieri poſſe: quanquam poteſt id quidem. Sed quæro, quod negant poſſe, id ſi poſſet, quidnam facerent? Urgent ruſtice ſane: negant enim poſſe, et in eo perſtant: hoc verbum quid valeat, non vident. Cum enim quærimus, ſi poſſint celare, quid facturi ſint; non quærimus, poſſintne celare; ſed tanquam tormenta quædam adhibemus, ut, ſi reſponderint, ſe, impunitate propoſita, facturos quod expediat, facinoroſos ſe eſſe fateantur; ſi negent, omnia turpia per ſeipſa fugienda eſſe concedant. Sed jam ad propoſitum revertamur.

X. Incidunt ſæpe multæ cauſæ, quæ conturbent animos utilitatis ſpecie; non, cum hoc deliberetur, relinquendane ſit honeſtas

propter utilitatis magnitudinem; (nam id quidem improbum eſt) ſed illud, poſſitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Cùm Collatino collegæ Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id injuſte: fuerat enim in regibus expellendis ſocius Bruti, conſiliorum etiam adjutor. Cum autem conſilium hoc principes cepiſſent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniorum, et memoriam regni eſſe tollendam; quod erat utile, patriæ conſulere; id erat ita honeſtum, ut etiam ipſi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honeſtatem; ſine qua ne utilitas quidem eſſe potuiſſet. At in eo rege, qui urbem condidit, non ita: ſpecies enim utilitatis animum pepulit ejus; cui cum viſum eſſet utilius, ſolum, quam cum altero, regnare, fratrem interemit. Omiſit hic et pietatem, et humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, aſſequi poſſet; et tamen muri cauſam oppoſuit, ſpeciem honeſtatis neque probabilem, neque ſatis idoneam. Peccavit igitur, pace vel Quirini, vel Romuli dixerim.

Nec tamen noſtræ nobis utilitates omittendæ ſunt, aliiſque tradendæ, cum his ipſi egeamus: ſed ſuæ cuique utilitati, quod ſine alterius injuria fiat, ſerviendum eſt. Scite Chryſippus, ut multa, Qui ſtadium, inquit, currit, eniti et contendere debet, quam maxime poſſit, ut vincat; ſupplantare eum, quicum certet, aut manu depellere, nullo modo debet: ſic in vita ſibi quemque petere, quod pertineat ad uſum, non iniquum eſt; alteri deripere, jus non eſt.

Maxime autem perturbantur officia in amicitiis; quibus et non tribuere, quod recte poſſis, et tribuere, quod non ſit æquum, contra officium eſt. Sed hujus generis totius, breve et non difficile præceptum eſt. Quæ enim videntur utilia, honores, divitiæ, voluptates, cætera generis ejuſdem, hæc amicitiæ nunquam anteponenda ſunt. At neque contra rempublicam, neque contra jusjurandum ac fidem, amici cauſa, vir bonus faciet; ne ſi judex quidem erit de ipſo amico: ponit enim perſonam amici, cum induit judicis. Tantùm dabit amicitiæ, ut veram amici cauſam eſſe malit; et ut orandæ liti tempus,

quoad per leges liceat, accommodet. Cum vero jurato ſententia dicenda ſit, meminerit, Deum ſe adhibere teſtem, id eſt (ut ego arbitror) mentem ſuam, qua nihil homini dedit Deus ipſe divinius. Itaque præclarum a majoribus accepimus morem rogandi judicis, ſi eum teneremus, *Quæ ſalva fide facere poſſit.* Hæc rogatio ad ea pertinet, quæ paulo ante dixi, honeſte amico a judice poſſe concedi. Nam, ſi omnia facienda ſint, quæ amici velint, non amicitiæ tales, ſed conjurationes, putandæ ſunt.

Loquor autem de communibus amicitiis: nam in ſapientibus viris perfectiſque, nihil poteſt eſſe tale. Damonem et Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter ſe fuiſſe, ut, cum eorum alteri Dionyſius tyrannus diem necis deſtinaviſſet, et is, qui morti addictus eſſet, paucos ſibi dies commendandorum ſuorum cauſa poſtulaviſſet, vas factus eſt alter ejus ſiſtendi; ut, ſi ille non revertiſſet, moriendum eſſet ipſi. Qui cum ad diem ſe recepiſſet, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut ſe ad amicitiam tertium adſcriberent.

Cum igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honeſtum eſt, comparatur; jaceat utilitatis ſpecies, valeat honeſtas. Cum autem in amicitia, quæ honeſta non ſunt, poſtulabuntur, religio et fides anteponatur amicitiæ: ſic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii.

XI. Sed utilitatis ſpecie in republica ſæpiſſime peccatur; ut in Corinthi diſturbatione noſtri. Durius etiam Athenienſes, qui ſciverunt, ut Æginetis, qui claſſe valebant, pollices præciderentur. Hoc viſum eſt utile; nimis enim imminebat, propter propinquitatem, Ægina Piræeo. Sed nihil, quod crudele, utile. Eſt enim hominum naturæ, quam ſequi debemus, maxime inimica crudelitas.

Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eoſque exterminant, ut Pennus apud patres noſtros, Papius nuper. Nam eſſe pro cive, qui civis non ſit, rectum eſt non licere; quam tulerunt legem ſapientiſſimi Conſules, Craſſus et Scævola: uſu vero urbis prohibere peregrinos, ſane inhumanum eſt. Illa præclara,

in quibus publicæ utilitatis ſpecies præ honeſtate contemnitur. Plena exemplorum eſt noſtra reſpublica, cum ſæpe, tum maxime bello Punico ſecundo: quæ, Cannenſi calamitate acceptâ, majores animos habuit, quam unquam rebus ſecundis; nulla timoris ſignificatio, nulla mentio pacis. Tanta vis eſt honeſti, ut ſpeciem utilitatis obſcuret.

Athenienſes, cum Perſarum impetum nullo modo poſſent ſuſtinere, ſtatuerentque, ut, urbe relicta, conjugibus et liberis Trœzene depoſitis, naves conſcenderent, libertatemque Græciæ claſſe defenderent, Cyrſilum quendam, ſuadentem, ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille utilitatem ſequi videbatur: ſed ea nulla erat, repugnante honeſtate.

Themiſtocles poſt victoriam ejus belli, quod cum Perſis fuit, dixit in concione, ſe habere conſilium reipublicæ ſalutare, ſed id ſciri opus non eſſe. Poſtulavit, ut aliquem populus daret, quicum communicaret. Datus eſt Ariſtides. Huic ille, claſſem Lacedæmoniorum, quæ ſubducta eſſet ad Gytheum, clam incendi poſſe; quo facto frangi Lacedæmoniorum opes neceſſe eſſet. Quod Ariſtides cum audiſſet, in concionem magna expectatione venit; dixitque, perutile eſſe conſilium, quod Themiſtocles afferret, ſed minime honeſtum. Itaque Athenienſes, quod honeſtum non eſſet, id ne utile quidem putaverunt; totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Ariſtide repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui piratas, immunes; ſocios, vectigales habemus.

XII. Maneat ergo, quod turpe ſit, id nunquam eſſe utile; ne tum quidem, cum id, quod eſſe utile putes, adipiſcare. Hoc enim ipſum utile putare, quod turpe ſit, calamitoſum eſt. Sed incidunt, ut ſupra dixi, ſæpe cauſæ, cum repugnare utilitas honeſtati videatur, ut animadvertendum ſit, repugnetne plane, an poſſit cum honeſtate conjungi. Ejus generis hæ ſunt quæſtiones; Si (exempli gratia) vir bonus Alexandriâ Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame, ſummaque annonæ caritate; ſi idem ſciat, complures

mercatores Alexandriâ ſolviſſe, naveſque in curſu, frumento onuſtas, petentes Rhodum, viderit; dicturuſne ſit id Rhodiis, an ſilentio ſuum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus: de ejus deliberatione et conſultatione quærimus, qui celaturus Rhodios non ſit, ſi id turpe judicet; ſed dubitet, an turpe non ſit.

In hujuſmodi cauſis aliud Diogeni Babylonio videri ſolet, magno et gravi Stoico; aliud Antipatro, diſcipulo ejus, homini acutiſſimo. Antipatro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret; Diogeni, venditorem, quatenus jure civili conſtitutum ſit, dicere vitia oportere, cætera ſine inſidiis agere; et quoniam vendat, velle quam optime vendere. Advexi; expoſui; vendo meum non pluris, quam cæteri; fortaſſe etiam minoris, cum major eſt copia. Cui ſit injuria? Exoritur Antipatri ratio ex altera parte; Quid ais? tu, cùm hominibus conſulere debeas, et ſervire humanæ ſocietati, eaque lege natus ſis, et ea habeas principia naturæ, quibus parere, et quæ ſequi debeas, ut utilitas tua, communis utilitas ſit, viciſſimque communis utilitas, tua ſit; celabis homines, quid iis adſit commoditatis et copiæ? Reſpondebit Diogenes fortaſſe ſic, Aliud eſt celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, ſi tibi non dico, quæ natura Deorum ſit, quis ſit finis bonorum; quæ tibi plus prodeſſent cognita, quam tritici utilitas: ſed non, quidquid tibi audire utile eſt, id mihi dicere neceſſe eſt. Immo vero, inquiet ille, neceſſe eſt, ſi quidem meminiſti, eſſe inter homines naturâ conjunctam ſocietatem. Memini, inquiet ille, ſed num iſta ſocietas talis eſt, ut nihil ſuum cujuſque ſit? Quod ſi ita eſt, ne vendendum quidem quidquam eſt, ſed donandum.

XIII. Vides in hac tota diſceptatione non illud dici, Quamvis hoc turpe ſit, tamen, quoniam expedit, faciam; ſed ita expedire, ut turpe non ſit. Ex altera autem parte; eâ re, quia turpe ſit, non eſſe faciendum. Vendat ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipſe norit, cæteri ignorent: peſtilentes ſint, et habeantur ſalubres; ignoretur, in omnibus cubiculis apparere

ſerpentes; male materiatæ, ruinoſæ; ſed hoc præter dominum nemo ſciat. Quæro, ſi hoc emptoribus venditor non dixerit, ædeſque vendiderit pluris multo, quam ſe venditurum putarit, num id injuſte, aut improbe, fecerit?

Ille vero, inquit Antipater. Quid enim eſt aliud erranti viam non monſtrare, (quod Athenis execrationibus publicis ſancitum eſt) ſi hoc non eſt, emptorem pati ruere, et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam eſt, quam viam non monſtrare: nam eſt ſcientem in errorem alterum inducere. Diogenes contra; Num te emere coegit, qui ne hortatus quidem eſt? Ille, quod non placebat, proſcripſit; tu, quod placebat, emiſti. Quod ſi qui proſcribunt, *villam bonam, beneque ædificatam*, non exiſtimantur fefelliſſe, etiam ſi illa nec bona eſt, nec ædificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim judicium emptoris eſt, ibi fraus venditoris quæ poteſt eſſe? Sin autem dictum non omne præſtandum eſt; quod dictum non eſt, id præſtandum putas? Quid vero eſt ſtultius, quam venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia narrare? quid autem tam abſurdum, quam ſi domini juſſu ita præco prædicet? *Domum peſtilentem vendo.*

Sic ergo, in quibuſdam cauſis dubiis, ex altera parte defenditur honeſtas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honeſtum ſit; ſed etiam, non facere, turpe. Hæc eſt illa, quæ videtur utilium fieri cum honeſtis ſæpe, diſſenſio. Quæ dijudicanda ſunt: non enim, ut quæreremus, expoſuimus, ſed ut explicaremus. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic ædium venditor celare emptores debuiſſe. Neque enim id eſt celare, quidquid reticeas; ſed cum, quod tu ſcias, id ignorare emolumenti tui cauſâ velis eos, quorum interſit id ſcire. Hoc autem celandi genus quale ſit, et cujus hominis, quis non videt? Certe non aperti, non ſimplicis, non ingenui, non juſti, non viri boni; verſuti potius, obſcuri, aſtuti, fallacis, malitioſi, callidi, veteratoris, vafri. Hæc tot, et alia plura, nonne inutile eſt vitiorum ſubire nomina?

XIV. Quod ſi vituperandi ſunt, qui reticuerunt, quid de iis exiſtimandum eſt, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus, et ſatis literatus, cum ſe Syracuſas otiandi, (ut ipſe dicere ſolebat) non negotiandi cauſa contuliſſet, dictitabat, ſe hortulos aliquos velle emere, quo invitare amicos, et ubi ſe oblectare ſine interpellatoribus poſſet. Quod cum percrebuiſſet, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracuſis, venales quidem ſe hortos non habere, ſed licere uti Canio, ſi vellet, ut ſuis; et ſimul ad cœnam hominem in hortos invitavit in poſterum diem. Cum ille promiſiſſet, tum Pythius, qui eſſet, ut argentarius, apud omnes ordines gratioſus, piſcatores ad ſe convocavit, et ab his petivit, ut ante ſuos hortulos poſtridie piſcarentur, dixitque, quid eos facere vellet. Ad cœnam tempore venit Canius: opipare a Pythio apparatum convivium: cymbarum ante oculos multitudo. Pro ſe quiſque, quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii piſces abjiciebantur.

Tum Canius, Quæſo, inquit, quid eſt hoc, Pythi? tantumne piſcium? tantumne cymbarum? Et ille, Quid mirum, inquit? hoc loco eſt, Syracuſis quidquid eſt piſcium: hæc aquatio: hac villa iſti carere non poſſunt. Incenſus Canius cupiditate contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat: emit homo cupidus et locuples, tanti, quanti Pythius voluit, et emit inſtructos: nomina facit; negotium conficit. Invitat Canius poſtridie familiares ſuos: venit ipſe mature: ſcalmum nullum videt: quærit ex proximo vicino, num feriæ quædam piſcatorum eſſent, quod eos nullos videret. Nullæ, (quod ſciam) inquit ille: ſed hic piſcari nulli ſolent; itaque heri mirabar, quid accidiſſet. Stomachari Canius: ſed quid faceret? nondum enim Aquilius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas; in quibus ipſis cum ex eo quæreretur, quid eſſet *dolus malus*, reſpondebat, *Cum eſſet aliud ſimulatum, aliud actum.* Hoc quidem ſane luculenter, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius et omnes aliud agentes, aliud ſimulantes, perfidi, improbi, malitioſi ſunt.

Nullum igitur factum eorum poteſt utile eſſe, cum ſit tot vitiis inquinatum.

XV. Quod ſi Aquiliana definitio vera eſt, ex omni vita ſimulatio, diſſimulatioque tollenda eſt. Ita nec, ut emat melius, nec, ut vendat, quidquam ſimulabit, aut diſſimulabit vir bonus. Atque iſte dolus malus etiam legibus erat vindicatus, ut tutela XII tabulis, et circumſcriptio adoleſcentium lege Lætoria; et, ſine lege, judiciis, in quibus additur, EX FIDE BONA. Reliquorum autem judiciorum hæc verba maxime excellunt; in arbitrio rei uxoriæ, MELIUS, ÆQUIUS: in fiducia, UT INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, quod MELIUS, ÆQUIUS, poteſt ulla pars ineſſe fraudis? aut, cum dicitur, INTER BONOS BENE AGIER, quidquam agi doloſe aut malitioſe poteſt? Dolus autem malus ſimulatione et diſſimulatione, ut ait Aquilius, continetur. Tollendum eſt igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non licitatorem venditor, nec, qui contra ſe liceatur, emptor opponet. Uterque, ſi ad eloquendum venerit, non plus, quam ſemel, eloquetur.

Quintus quidem Scævola, Publii filius, cum poſtulaſſet, ut ſibi fundus, cujus emptor erat, ſemel indicaretur, idque venditor ita feciſſet, dixit, ſe pluris æſtimare: addidit centum millia. Nemo eſt, qui hoc viri boni fuiſſe neget; ſapientis, negant; ut, ſi minoris, quam potuiſſet, vendidiſſet. Hæc igitur eſt illa pernicies, quod alios bonos, alios ſapientes, exiſtimant: ex quo Ennius, *ne quidquam ſapere ſapientem, qui ſibi ipſe prodeſſe non quiret*. Vere id quidem, ſi, quid eſſet prodeſſe, mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, diſcipulum Panætii, video in iis libris, quos de Officiis ſcripſit Q. Tuberoni, dicere, Sapientis eſſe, nihil contra mores, leges, inſtituta facientem, habere rationem rei familiaris. Neque enim ſolum nobis divites eſſe volumus, ſed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicæ: ſingulorum enim facultates, et copiæ, divitiæ ſunt civitatis. Huic, Scævolæ factum, de quo paulo ante dixi, placere nullo modo poteſt: etenim omnino tantùm ſe negat facturum compendii ſui cauſa, quod non liceat. Huic

nec laus magna tribuenda, nec gratia eſt. Sed, ſive ſimulatio et diſſimulatio dolus malus eſt, perpaucæ res ſunt, in quibus dolus iſte malus non verſetur: ſive vir bonus eſt is, qui prodeſt, quibus poteſt, nocet nemini, certe iſtum virum bonum non facile reperimus. Nunquam igitur eſt utile peccare, quia ſemper eſt turpe; et, quia ſemper eſt honeſtum, virum bonum eſſe, ſemper eſt utile.

XVI. Ac de jure quidem prædiorum ſancitum eſt apud nos jure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quæ nota eſſent venditori. Nam, cum ex XII tabulis ſatis eſſet ea præſtari, quæ eſſent linguâ nuncupata, quæ qui inficiatus eſſet, dupli pœnam ſubiret; a jureconſultis etiam reticentiæ pœna eſt conſtituta: quidquid enim eſſet in prædio vitii, id ſtatuerunt, ſi venditor ſciret, niſi nominatim dictum eſſet, præſtari oportere. Ut, cum in arce augurium augures acturi eſſent, juſſiſſentque Titum Claudium Centumalum, qui ædes in Cœlio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auſpiciis; Claudius proſcripſit inſulam: vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius: huic ab auguribus illud idem denuntiatum eſt. Itaque Calpurnius, cum demolitus eſſet, cognoſſetque, Claudium ædes poſtea proſcripſiſſe, quam eſſet ab auguribus demoliri juſſus, arbitrum illum adegit, quidquid ſibi dare, facere oporteret *ex fide bona*. M. Cato ſententiam dixit, hujus noſtri Catoni pater: ut enim cæteri ex patribus, ſic, qui lumen illud progenuit, ex filio eſt nominandus. Is igitur judex ita pronuntiavit; cum in venundando rem eam ſciſſet, et non pronuntiaſſet, emptori damnum præſtari oportere. Igitur ad fidem bonam ſtatuit pertinere, notum eſſe emptori vitium, quod noſſet venditor.

Quod ſi recte judicavit, non recte frumentarius ille, non recte ædium peſtilentium venditor, tacuit. Sed hujuſmodi reticentiæ jure civili omnes comprehendi non poſſunt; quæ autem poſſunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noſter, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipſe paucis ante annis emerat. Hæ Sergio ſerviebant; ſed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in judicium eſt.

Oratam Craſſus, Gratidianum defendebat Antonius. Jus Craſſus urgebat: quod vitii venditor non dixiſſet ſciens, id oportere præſtari: æquitatem Antonius: quoniam id vitium ignotum Sergio non fuiſſet, qui illas ædes vendidiſſet, nihil fuiſſe neceſſe dici; nec eum eſſe deceptum, qui id, quod emerat, quo jure eſſet, teneret. Quorſum hæc? ut illud intelligas, non placuiſſe majoribus noſtris aſtutos.

XVII. Sed aliter leges, aliter philoſophi, tollunt aſtutias: leges, quatenus manu tenere poſſunt; philoſophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio igitur hoc poſtulat, ne quid inſidioſe, ne quid ſimulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur inſidiæ, tendere plagas, etiam ſi excitaturus non ſis, nec agitaturus? ipſæ enim feræ, nullo inſequente, ſæpe incidunt. Sic tu ædes proſcribas, tabulam tanquam plagam ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens. Hoc quanquam video, propter depravationem conſuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege ſanciri, aut jure civili; tamen naturæ lege ſancitum eſt. Societas enim eſt, (quod etſi ſæpe dictum eſt, dicendum tamen eſt ſæpius) latiſſime quidem quæ pateat, hominum inter homines; interior eorum, qui ejuſdem gentis ſunt; propior eorum, qui ejuſdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile eſſe voluerunt. Quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile eſſe debet. Sed nos veri juris, germanæque juſtitiæ ſolidam et expreſſam effigiem nullam tenemus; umbra et imaginibus utimur: eas ipſas utinam ſequeremur! feruntur enim ex optimis naturæ et veritatis exemplis. Nam quanti verba illa, *Uti ne propter te, fidemve tuam captus, fraudatuſve ſim?* Quam illa aurea, *Ut inter bonos bene agier oportet, et ſine fraudatione!*

Sed, qui ſint *boni*, et quid ſit *bene agi*, magna quæſtio eſt. Q. quidem Scævola, Pontifex maximus, ſummam vim dicebat eſſe in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur, EX FIDE BONA; fideique bonæ nomen exiſtimabat manare latiſſime, idque verſari in tutelis, ſocietatibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis, venditis, conductis, locatis, quibus vitæ ſocietas continetur: in his magni

eſſe judicis, ſtatuere (præſertim cum in plerifque eſſent judicia contraria) quid quemque cuique præſtare oporteret.

Quocirca aſtutiæ tollendæ ſunt, eaque malitia, quæ vult illa quidem videri ſe eſſe prudentiam; ſed abeſt ab ea, diſtatque plurimum. Prudentia eſt enim locata in delectu bonorum et malorum; malitia (ſi omnia, quæ turpia ſunt, mala ſunt) mala bonis anteponit. Nec vero in prædiis ſolùm jus civile, ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat; ſed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur. Qui enim ſcire debuit de ſanitate, de fuga, de furtis, præſtat edicto Ædilium. Heredum alia cauſa eſt. Ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons ſit, hoc ſecundum naturam eſſe, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inſcientia: nec ulla pernicies vitæ major inveniri poteſt, quam in malitia ſimulatio intelligentiæ; ex quo iſta innumerabilia naſcuntur, ut utilia cum honeſtis pugnare videantur. Quotus enim quiſque reperietur, qui, impunitate et ignoratione omnium propoſita, abſtinere poſſit injuriâ?

XVIII. Periclitemur, ſi placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortaſſe non putat. Neque enim de ſicariis, veneficis, teſtamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco diſſerendum eſt; qui non verbis ſunt et diſputatione philoſophorum, ſed vinculis et carcere, fatigandi: ſed hæc conſideremus, quæ faciunt ii, qui habentur boni.

L. Minucii Baſili, locupletis hominis, falſum teſtamentum quidam e Græcia Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, ſcripſerunt heredes ſecum M. Craſſum et Q. Hortenſium, homines ejuſdem ætatis potentiſſimos: qui, cum illud falſum eſſe ſuſpicarentur, ſibi autem nullius eſſent conſcii culpæ, alieni facinoris munuſculum non repudiaverunt. Quid ergo? ſatin' hoc eſt, ut non deliquiſſe videantur? Mihi quidem non videtur; quanquam alterum amavi vivum, alterum non odi mortuum. Sed cum Baſilus M. Satrium, ſororis filium, nomen ſuum ferre voluiſſet, eumque feciſſet heredem; *Hunc dico patronum agri Piceni et Sabini:* (ô turpem notam temporum illorum!)

num erat æquum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil præter nomen pervenire? Etenim, ſi is, qui non defendit injuriam, neque propulſat a ſuis, cum poteſt, injuſte facit, (ut in primo libro diſſerui) qualis habendus eſt is, qui non modo non repellit, ſed etiam adjuvat, injuriam? Mihi quidem etiam veræ hæreditates non honeſtæ videntur, ſi ſint malitioſis blanditiis officiorum non veritate, ſed ſimulatione, quæſitæ. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honeſtum videri ſolet. Falſo: nam eadem utilitatis, quæ honeſtatis, eſt regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus: ſic enim cogitans, *Eſt iſtuc quidem honeſtum, verùm hoc expedit,* res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons eſt fraudium, maleficiorum, ſcelerum omnium.

XIX. Itaque, ſi vir bonus habeat hanc vim, ut, ſi digitis concrepuerit, poſſit in locupletium teſtamenta nomen ejus irrepere, hac vi non utatur; ne ſi exploratum quidem habeat, id omnino neminem unquam ſuſpicaturum. At dares hanc vim M. Craſſo, ut digitorum percuſſione heres poſſet ſcriptus eſſe, qui re vera non eſſet heres, in foro, mihi crede, ſaltaret. Homo autem juſtus, iſque, quem ſentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in ſe transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is ſe, quid ſit vir bonus, neſcire fateatur. At vero ſi quis voluerit animi ſui complicatam notionem evolvere, jam ſe ipſe doceat,, eum virum bonum eſſe, qui proſit quibus poſſit, noceat nemini, niſi laceſſitus injuriâ. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quaſi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipſe ſuccedat? Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile ſit, quod expediat? Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile eſſe, quod ſit injuſtum. Hoc qui non didicerit, bonus vir eſſe non poterit.

Fimbriam conſularem, audiebam de patre noſtro puer, judicem M. Lutatio Pinthiæ fuiſſe, equiti Romano ſane honeſto, cum is ſponſionem feciſſet, *ni bonus vir eſſet*: itaque ei dixiſſe Fimbriam, ſe illam rem nunquam judicaturum; ne, aut ſpoliaret famâ probatum hominem, ſi contra judicaſſet; aut ſtatuiſſe

videretur, virum bonum aliquem eſſe, cum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates, noverat, nullo modo videri poteſt quidquam eſſe utile, quod non honeſtum ſit. Itaque talis vir non modo facere, ſed ne cogitare quidem, quidquam audebit, quod non audeat prædicare. Hæc nonne eſt turpe dubitare philoſophos, quæ ne ruſtici quidem dubitent? à quibus natum eſt id, quod jam contritum eſt vetuſtate, proverbium: cum enim fidem alicujus bonitatemque laudant, dignum eſſe dicunt, quicum in tenebris mices. Hoc quam habet vim, niſi illam, nihil expedire quod non deceat, etiam ſi id poſſis nullo refellente obtinere? Videſne igitur, hoc proverbio, neque Gygi illi poſſe veniam dari, neque huic, quem paulo ante fingebam, digitorum percuſſione hæreditates omnium poſſe converrere? Ut enim, quod turpe eſt, id, quamvis occultetur, tamen honeſtum fieri nullo modo poteſt; ſic, quod honeſtum non eſt, id utile ut ſit, effici non poteſt, adverſante et repugnante natura.

XX. At enim, cum permagna præmia ſunt, eſt cauſa peccandi. C. Marius, cum a ſpe conſulatûs longe abeſſet, et jam ſeptimum annum poſt præturam jaceret, neque petiturus unquam conſulatum videretur, Q. Metellum, cujus legatus erat, ſummum virum, et civem, cum ab eo, imperatore ſuo, Romam miſſus eſſet, apud populum Romanum criminatus eſt, bellum ducere: ſi ſe Conſulem feciſſent, brevi tempore, aut vivum, aut mortuum Jugurtham ſe in poteſtatem populi Romani redacturum. Itaque factus eſt ille quidem Conſul, ſed a fide juſtitiaque diſceſſit, qui optimum et graviſſimum civem, cujus legatus, et a quo miſſus eſſet, in invidiam falſo crimine adduxerit.

Ne noſter quidem Gratidianus officio boni viri functus eſt tum, cum Prætor eſſet, collegiumque Prætorum tribuni plebis adhibuiſſent, ut res nummaria de communi ſententia conſtitueretur. *Jactabatur enim temporibus illis nummus, ſic, ut nemo poſſet ſcire, quid haberet.* Conſcripſerunt communiter edictum

cum pœna atque judicio; conſtitueruntque, ut omnes ſimul in Roſtra poſt meridiem deſcenderent: et cæteri quidem alius aliò; Marius a ſubſelliis in Roſtra rectà, idque, quod communiter compoſitum fuerat, ſolus edixit. Et ea res, ſi quæris, ei magno honori fuit. Omnibus vicis ſtatuæ: ad eas thus et cerei. Quid multa? nemo unquam multitudini fuit carior.

Hæc ſunt, quæ conturbant homines in deliberatione nonnunquam, cum id, in quo violatur æquitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, præripere collegis et tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe; Conſulem ob eam rem fieri, quod ſibi tunc propoſuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula eſt, quam tibi cupio eſſe notiſſimam; Aut illud, quod utile videtur, turpe ne ſit; aut, ſi turpe eſt, ne videatur eſſe utile. Quid igitur? poſſumuſne aut illum Marium, virum bonum judicare, aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quæ ſit in ea ſpecies, forma, et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumenti ſui cauſa, criminari, præripere, fallere? Nihil profecto minus. Eſt ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et ſplendorem, et nomen amittas? Quid eſt, quod afferre tantum utilitas iſta, quæ dicitur, poſſit, quantum auferre, ſi boni viri nomen eripuerit, fidem juſtitiamque detraxerit? Quid enim intereſt, utrùm ex homine ſe quis conferat in belluam, an in hominis figura immanitatem gerat belluæ?

XXI. Quid? qui omnia recta et honeſta negligunt, dummodo potentiam conſequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam ſocerum habere voluit eum, cujus ipſe audaciâ potens eſſet? Utile ei videbatur plurimum poſſe alterius invidiâ: id quam injuſtum in patriam, quam inutile, quam turpe eſſet, non videbat. Ipſe autem ſocer in ore ſemper Græcos verſus de Phœniſſis habebat, quos dicam ut potero, incondite fortaſſe, ſed tamen ut res poſſit intelligi;

Nam, ſi violandum eſt jus, regnandi gratia
Violandum eſt: aliis rebus pietatem colas.

Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium ſceleratiſſimum fuerat, exceperit.

Quid igitur minuta colligimus, hæreditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani, dominuſque omnium gentium eſſe concupierit, idque perfecerit. Hanc cupiditatem ſi honeſtam quis eſſe dicit, amens eſt. Probat enim legum et libertatis interitum, earumque oppreſſionem tetram et deteſtabilem, glorioſam putat. Qui autem fatetur, honeſtum non eſſe in ea civitate, quæ libera fuit, quæque eſſe debeat, regnare, ſed ei, qui id facere poſſit, eſſe utile; qua hunc objurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere? Poteſt enim, (Dii immortales!) cuiquam eſſe utile fœdiſſimum et teterrimum parricidium patriæ; quamvis is, qui ſe eo obſtrinxerit, ab oppreſſis civibus Parens nominetur? Honeſtate igitur dirigenda utilitas eſt, et quidem ſic, ut hæc duo verbo inter ſe diſcrepare, re tamen unum ſonare, videantur.

Non habeo, ad vulgi opinionem, quæ major utilitas, quam regnandi, eſſe poſſit; nihil contra inutilius ei, qui id injuſte conſecutus ſit, invenio, cum ad veritatem cœpi revocare rationem. Poſſunt enim cuiquam eſſe utiles, angores, ſollicitudines, diurni et nocturni metus, vita inſidiarum periculorumque pleniſſima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci ſunt boni,

inquit Accius. At cui regno? quod a Tantalo et Pelope proditum jure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipſum Romanum oppreſſiſſet, civitatemque non modo liberam, ſed etiam gentibus imperantem, ſervire ſibi coegiſſet? Hunc tu quas conſcientiæ labes in animo cenſes habuiſſe? quæ vulnera? Cujus autem vita ipſi poteſt utilis eſſe, cum ejus vitæ ea conditio ſit, ut, qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus ſit, et gloria? Quod ſi hæc utilia non ſunt, quæ maxime videntur, quia plena ſunt dedecoris ac turpitudinis; ſatis perſuaſum eſſe debet, nihil eſſe utile, quod non honeſtum ſit.

XXII. Quanquam id quidem, cum ſæpe aliàs, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, Conſule iterum, et a ſenatu noſtro judicatum eſt. Cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intuliſſet, cumque de imperio certamen eſſet cum rege generoſo ac potente; perfuga ab eo venit in caſtra Fabricii, eique eſt pollicitus, ſi præmium ſibi propoſuiſſet, ſe, ut clam veniſſet, ſic clam in Pyrrhi caſtra rediturum, et eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum: idque factum ejus a ſenatu laudatum eſt. Atqui ſi ſpeciem utilitatis, opinionemque quærimus, magnum illud bellum perfuga unus, et gravem adverſarium imperii ſuſtuliſſet; ſed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis certamen fuiſſet, eum non virtute, ſed ſcelere, ſuperatum.

Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Ariſtides Athenis fuit, vel ſenatui noſtro, qui nunquam utilitatem a dignitate ſejunxit, armis cum hoſte certare, an venenis? Si gloriæ cauſâ imperium expetendum eſt, ſcelus abſit, in quo non poteſt eſſe gloria: ſin ipſæ opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles eſſe cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. filii, ſententia; quas civitates L. Sylla, pecunia accepta, ex ſenatuſconſulto liberaviſſet, ut hæ rurſus vectigales eſſent; neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Eſt ei ſenatus aſſenſus: turpe imperio: piratarum enim melior fides, quam ſenatûs. At aucta vectigalia: utile igitur. Quouſque audebunt dicere quidquam utile, quod non honeſtum? Poteſt autem ulli imperio, quod gloria fultum eſſe debet, et benevolentia ſociorum, utile eſſe odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo ſæpe diſſenſi: nimis mihi præfracte videbatur ærarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa ſociis; cum in hos benefici eſſe deberemus, cum illis ſic agere, ut cum colonis noſtris ſoleremus; eoque magis, quo illa ordinum conjunctio ad ſalutem reipublicæ pertinebat. Male etiam Curio, cum cauſam Tranſpadanorum æquam eſſe dicebat; ſemper autem addebat, *Vincat utilitas*. Potius diceret, non eſſe æquam, quia non eſſet utilis

reipublicæ, quam, cum utilem eſſe diceret, non eſſe æquam fateretur.

XXIII. Plenus eſt ſextus liber de officiis Hecatonis talium quæſtionum; Sitne boni viri, in maxima caritate annonæ, familiam non alere. In utramque partem diſputat: ſed tamen ad extremum utilitate putat officium dirigi magis, quam humanitate. Quærit, ſi in mari jactura facienda ſit, equine pretioſi potius jacturam faciat, an ſervuli vilis. Hic aliò res familiaris, aliò ducit humanitas. Si tabulam de naufragio ſtultus arripuerit, extorquebitne eam ſapiens, ſi potuerit? Negat, quia ſit injurium. Quid? dominus navis, eripietne ſuum? Minime; non plus, quam ſi navigantem in alto ejicere de navi velit, quia ſua ſit. Quoad enim perventum ſit eò, quò ſumpta navis eſt, non domini eſt navis, ſed navigantium.

Quid, ſi in una tabula ſint duo naufragi, hique ſapientes, ſibine utervis rapiat, an alter cedat alteri? Cedat vero; ſed ei, cujus magis interſit vel ſua, vel reipublicæ cauſa, vivere. Quid, ſi hæc paria in utroque? Nullum erit certamen, ſed, quaſi ſorte aut micando victus, alteri cedat alter. Quid ſi pater fana expilet, cuniculos agat ad ærarium; indicetne id magiſtratibus filius? Nefas id quidem eſt: quin etiam defendat patrem, ſi arguatur. Non igitur patria præſtat omnibus officiis? Immo vero; ſed ipſi patriæ conducit, pios cives habere in parentes. Quid, ſi tyrannidem occupare, ſi patriam prodere, conabitur pater? ſilebitne filius? Immo vero obſecrabit patrem, ne id faciat: ſi nihil proficiet, accuſabit, minabitur etiam: ad extremum, ſi ad perniciem patriæ res ſpectabit, patriæ ſalutem anteponet ſaluti patris.

Quærit etiam, ſi ſapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis, cum id reſcierit, ſoluturuſne ſit eos, ſi cui debeat, pro bonis. Diogenes ait: Antipater negat; cui potius aſſentior. Qui vinum fugiens vendat ſciens, debeatne dicere? Non neceſſe putat Diogenes: Antipater viri boni exiſtimat. Hæc ſunt quaſi controverſa jura Stoicorum. In mancipio vendendo, dicendane vitia? non ea, quæ niſi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili; ſed hæc, mendacem eſſe,

aleatorem, furacem, ebrioſum. Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. Si quis, aurum vendens, orichalcum ſe putet vendere, indicetne ei vir bonus aurum illud eſſe? an emat denario, quod ſit mille denariûm? Perſpicuum jam eſt, et quid mihi videatur, et quæ ſit inter eos philoſophos, quos nominavi, controverſia.

XXIV. Pacta et promiſſa ſemperne ſervanda ſint, quæ nec vi, nec dolo malo (ut Prætores ſolent) facta ſint? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento unquam poſtea uteretur; ſi eo medicamento ſanus factus fuerit, et annis aliquot poſt inciderit in eundem morbum, nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut item eo liceat uti, quid faciendum ſit? Cum ſit is inhumanus, qui non concedat uti, nec ei quidquam fiat injuriæ, vitæ et ſaluti conſulendum eſt.

Quid? ſi quis ſapiens rogatus ſit ab eo, qui eum heredem faciat, cum ei teſtamento ſeſtertiûm millies relinquatur, ut antequam hæreditatem adeat, luce palam in foro ſaltet, idque ſe facturum promiſerit, quod aliter eum heredem ſcripturus ille non eſſet; faciat, quod promiſerit, necne? Promiſiſſe nollem, et id arbitror fuiſſe gravitatis. Sed, quoniam promiſit, ſi ſaltare in foro turpe ducet, honeſtius mentietur, ſi ex hæreditate nihil ceperit, quam ſi ceperit: niſi forte eam pecuniam in reipublicæ magnum aliquod tempus contulerit; ut, vel ſaltare eum, cum patriæ conſulturus ſit, turpe non ſit.

XXV. Ac ne illa quidem promiſſa ſervanda ſunt, quæ non ſunt iis ipſis utilia, quibus illa promiſeris. Sol Phaethonti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum ſe eſſe dixit, quidquid optaſſet: optavit, ut in currum patris tolleretur: ſublatus eſt: atque is, antequam conſtitit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat, in hoc, promiſſum patris non eſſe ſervatum? Quid, quod Theſeus exegit promiſſum a Neptuno? Cui cum tres optationes Neptunus dediſſet, optavit interitum Hippolyti, filii ſui, cum is patri ſuſpectus eſſet de noverca: quo optato impetrato, Theſeus in maximis fuit luctibus.

Quid? Agamemnon, cum devoviſſet Dianæ, quod in ſuo regno pulcherrimum natum eſſet illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promiſſum potius non faciendum, quam tam tetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promiſſa non facienda nonnunquam: neque ſemper depoſita reddenda. Si gladium quis apud te ſana mente depoſuerit, repetat inſaniens; reddere, peccatum ſit; non reddere, officium. Quid? ſi is, qui apud te pecuniam depoſuerit, bellum inferat patriæ, reddaſne depoſitum? Non, credo: facias enim contra rempublicam, quæ debet eſſe cariſſima. Sic multa, quæ honeſta naturâ videntur eſſe, temporibus fiunt non honeſta. Facere promiſſa, ſtare conventis, reddere depoſita, commutatâ utilitate, fiunt non honeſta. Ac de iis quidem, quæ videntur eſſe utilitates contra juſtitiam ſimulatione prudentiæ, ſatis arbitror dictum.

Sed, quoniam a quatuor fontibus honeſtatis primo libro officia duximus, in eiſdem verſabimur, cum docebimus, ea, quæ videntur eſſe utilia, neque ſunt, quam ſint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de juſtitia, quæ ſemper eſt utilis, diſputatum eſt. Reliquæ ſunt duæ partes honeſtatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine et præſtantia cernitur; altera in conformatione et moderatione continentiæ et temperantiæ.

XXVI. Utile videbatur Ulyſſi, ut quidem poetæ tragici prodiderunt; nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulyſſe nulla ſuſpicio eſt: ſed inſimulant eum tragœdiæ, ſimulatione inſaniæ, militiam ſubterfugere voluiſſe. Non honeſtum conſilium. At utile (ut aliquis fortaſſe dixerit) regnare, et Ithacæ vivere otioſe cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis et laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero iſtam contemnendam et abjiciendam; quoniam, quæ honeſta non ſit, ne utilem quidem eſſe arbitror. Quid enim auditurum putas fuiſſe Ulyſſem, ſi in illa ſimulatione perſeveraſſet? qui, cum maximas res geſſerit in bello, tamen hæc audiat ab Ajace;

Cuju' ipſe princeps, jurisjurandi fuit,
Quod omnes ſcitis, ſolus neglexit fidem.
Furere aſſimulavit; ne coiret, inſtitit.
Quod ni Palamedis perſpicax prudentia
Iſtius percepſet malitioſam audaciam,
Fide ſacratum jus perpetuo falleret.

Illi vero non modo cum hoſtibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deſerere conſentientem Græciam ad bellum barbaris inferendum.

Sed dimittamus et fabulas, et externa: ad rem factam, noſtramque veniamus. M. Atilius Regulus, cum Conſul iterum in Africa ex inſidiis captus eſſet, duce Xantippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Annibalis Hamilcare, juratus miſſus eſt ad ſenatum, ut, niſi redditi eſſent Pœnis captivi nobiles quidam, rediret ipſe Carthaginem. Is, cum Romam veniſſet, utilitatis ſpeciem videbat; ſed eam, ut res declarat, falſam judicavit; quæ erat talis; Manere in patria, eſſe domi ſuæ cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepiſſet in bello, communem fortunæ bellicæ judicantem, tenere conſularis dignitatis gradum: quis hæc neget eſſe utilia? quid cenſes? magnitudo animi et fortitudo negat.

XXVII. Num locupletiores quæris auctores? Harum enim eſt virtutum proprium, nil extimeſcere, omnia humana deſpicere, nihil, quod homini accidere poſſit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In ſenatum venit; mandata expoſuit; ſententiam ne diceret, recuſavit: quamdiu jurejurando hoſtium teneretur, non eſſe ſe ſenatorem. Atque illud etiam (ô ſtultum hominem, dixerit quiſpiam, et repugnantem utilitati ſuæ!) reddi captivos, negavit eſſe utile: illos enim adoleſcentes eſſe, et bonos duces, ſe jam confectum ſenectute: cujus cum valuiſſet auctoritas, captivi retenti ſunt: ipſe Carthaginem rediit; neque eum caritas patriæ retinuit, nec ſuorum. Neque vero tum ignorabat, ſe ad crudeliſſimum hoſtem, et ad exquiſita ſupplicia proficiſci; ſed jusjurandum conſervandum putabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur, erat in meliore cauſa, quam ſi domi

ſenex captivus, perjurus conſularis remanſiſſet. At ſtulte, qui non modo non cenſuerit captivos remittendos, verum etiam diſſuaſerit. Quomodo ſtulte? etiamne ſi reipublicæ conducebat? Poteſt autem, quod inutile reipublicæ ſit, id cuiquam civi utile eſſe?

XXVIII. Pervertunt homines ea, quæ ſunt fundamenta naturæ, cum utilitatem ab honeſtate ſejungunt: omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo poſſumus: nam quis eſt, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non ſtudioſiſſime perſequatur? Sed, quia nuſquam poſſumus, niſi in laude, decore, honeſtate utilia reperire, propterea illa prima et ſumma habemus; utilitatis nomen non tam ſplendidum, quam neceſſarium, ducimus.

Quid eſt igitur, dixerit quis, in jurejurando? num iratum timemus Jovem? At hoc quidem commune eſt omnium philoſophorum, non eorum modo, qui Deum nihil habere ipſum negotii dicunt, et nihil exhibere alteri, ſed eorum etiam, qui Deum ſemper agere aliquid, et moliri volunt, nunquam nec iraſci Deum, nec nocere. Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuiſſet, quam nocuit ſibi ipſe Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quæ tantam utilitatem præverteret. An ne turpiter faceret? Primum, minima de malis. Num igitur tantum mali turpitudo iſta habebat, quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud Accium,

Fregiſti fidem. Neque dedi, neque do infideli cuiquam,

quanquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur.

Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus, videri quædam utilia, quæ non ſint; ſic ſe dicere, videri quædam honeſta, quæ non ſint: ut hoc ipſum videtur honeſtum, conſervandi jurisjurandi cauſa ad cruciatum revertiſſe; ſed fit non honeſtum, quia, quod per vim hoſtium eſſet actum, ratum eſſe non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile ſit, id fieri honeſtum, etiam ſi antea non videretur. Hæc fere contra Regulum. Sed prima videamus.

XXV. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret; qui

neque iraſci ſolet, neque nocere. Hæc quidem ratio non magis contra Regulum, quam contra omne jusjurandum, valet. Sed in jurejurando, non qui metus, ſed quæ vis ſit, debet intelligi: eſt enim jusjurandum affirmatio religioſa. Quod autem affirmate, quaſi Deo teſte, promiſeris, id tenendum eſt. Jam enim non ad iram Deorum, quæ nulla eſt, ſed ad juſtitiam, et ad fidem pertinet. Nam præclare Ennius;

O fides alma, apta pinnis, et jusjurandum Jovis!

Qui igitur jusjurandum violat, is fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis Optimi Maximi (ut in Catonis oratione eſt) majores noſtri eſſe voluerunt.

At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuiſſet, quam ſibi nocuit ipſe Regulus. Certe, ſi nihil malum eſſet, niſi dolere. Id autem non modo non ſummum malum, ſed ne malum quidem eſſe, maxima auctoritate philoſophi affirmant; quorum quidem teſtem non mediocrem, ſed haud ſcio an graviſſimum, Regulum, nolite, quæſo, vituperare. Quem enim locupletiorem quærimus, quam principem populi Romani, qui retinendi officii cauſa cruciatum ſubierit voluntarium? Nam quod aiunt, minima de malis, id eſt, ut turpiter potius, quam calamitoſe; an eſt ullum majus malum turpitudine? quæ ſi in deformitate corporis habet aliquid offenſionis, quanta illa depravatio et fœditas turpificati animi debet videri?

Itaque, nervoſius qui iſta diſſerunt, ſolum audent malum dicere id, quod turpe ſit; qui autem remiſſius, hi tamen non dubitant ſummum malum dicere. Nam illud quidem,

Neque dedi, neque do fidem infideli cuiquam,

idcirco recte a poeta; quia, cum tractaretur Atreus, perſonæ ſerviendum fuit. Sed, ſi hoc ſibi ſumunt, nullam eſſe fidem, quæ infideli data ſit, videant, ne quæratur latebra perjurio.

Eſt autem jus etiam bellicum, fideſque jurisjurandi ſæpe cum hoſte ſervanda. Quod enim ita juratum eſt, ut mens conciperet fieri oportere, id ſervandum eſt: quod aliter; id ſi non feceris, nullum eſt perjurium. Ut, ſi prædonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus eſt, ne ſi juratus quidem

id non feceris. Nam pirata non eſt perduellium numero definitus, ſed communis hoſtis omnium: cum hoc nec fides debet, nec jusjurandum eſſe commune. Non enim falſum jurare, perjurare eſt; ſed, quod ex animi tui ſententia juraris, ſicut verbis concipitur more noſtro, id non facere, perjurium eſt. Scite enim Euripides;

Juravi linguâ, mentem injuratam gero.

Regulus vero non debuit conditiones pactioneſque bellicas et hoſtiles perturbare perjurio: cum juſto enim et legitimo hoſte res gerebatur; adverſus quem et totum jus feciale, et multa ſunt jura communia. Quod ni ita eſſet, nunquam claros viros ſenatus vinctos hoſtibus dedidiſſet.

XXX. At vero T. Veturius et Sp. Poſtumius, cum iterum Conſules eſſent, quia, cum male pugnatum apud Caudium eſſet, legionibus noſtris ſub jugum miſſis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti ſunt his; injuſſu enim populi ſenatuſque fecerant. Eodemque tempore Tib. Numicius, Q. Mælius, qui tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti ſunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditionis ipſe Poſtumius, qui dedebatur, ſuaſor et auctor fuit. Quod idem multis annis poſt C. Mancinus; qui, ut Numantinis, quibuſcum ſine ſenatûs auctoritate fœdus fecerat, dederetur, rogationem ſuaſit eam, quam L. Furius, et Sex. Atilius ex ſenatus conſulto ferebant; qua accepta, eſt hoſtibus deditus. Honeſtius hic, quam Q. Pompeius, quo, cum in eadem cauſa eſſet, deprecante, accepta lex non eſt. Hic ea, quæ videbatur utilitas, plus valuit, quam honeſtas: apud ſuperiores, utilitatis ſpecies falſa ab honeſtatis auctoritate ſuperata eſt.

At non debuit ratum eſſe, quod erat actum per vim. Quaſi vero forti viro vis poſſit adhiberi. Cur igitur ad ſenatum proficiſcebatur, cum præſertim de captivis diſſuaſurus eſſet? Quod maximum in eo eſt, id reprehenditis: non enim ſuo judicio ſtetit, ſed ſuſcepit cauſam, ut eſſet judicium ſenatûs; cui niſi ipſe auctor fuiſſet, captivi profecto Pœnis redditi eſſent: ita incolumis in patria Regulus reſtitiſſet: quod quia patriæ non utile

putavit, idcirco ſibi honeſtum et ſentire illa, et pati credidit. Nam quod aiunt, quod valde utile ſit, id fieri honeſtum; immo vero eſſe, non fieri. Eſt enim nihil utile, quod idem non honeſtum; nec, quia utile, honeſtum eſt; ſed, quia honeſtum, utile.

XXXI. Quare, ex multis mirabilibus exemplis, haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius, aut præſtantius. Sed ex tota hac laude Reguli, unum illud eſt admiratione dignum, quod captivos retinendos cenſuerit. Nam, quod rediit, nobis nunc mirabile videtur; illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque iſta laus non eſt hominis, ſed temporum: nullum enim vinculum ad aſtringendam fidem jurejurando majores arctius eſſe voluerunt. Id indicant leges in XII tabulis, indicant ſacratæ, indicant fœdera, quibus etiam cum hoſte devincitur fides; indicant notiones animadverſioneſque Cenſorum, qui nulla de re diligentius, quam de jurejurando, judicabant.

L. Manlio, A. filio, cum dictator fuiſſet, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos ſibi dies ad dictaturam gerendam addidiſſet: criminabatur etiam, quod Titum filium, qui poſtea eſt Torquatus appellatus, ab hominibus relegaſſet, et ruri habitare juſſiſſet. Quod cum audiviſſet adoleſcens filius, negotium exhiberi patri; accurriſſe Romam, et cum prima luce Pomponii domum veniſſe dicitur. Cui cum eſſet nuntiatum, quod illum iratum allaturum ad ſe aliquid contra patrem arbitraretur, ſurrexit e lectulo, remotiſque arbitris, ad ſe adoleſcentem juſſit venire. At ille, ut ingreſſus eſt, confeſtim gladium diſtrinxit, juravitque, ſe illum ſtatim interfecturum, niſi jusjurandum ſibi dediſſet, ſe patrem miſſum eſſe facturum. Juravit, hoc coactus terrore, Pomponius. Rem ad populum detulit: docuit, cur ſibi cauſâ deſiſtere neceſſe eſſet: Manlium miſſum fecit. Tantum temporibus illis jusjurandum valebat. Atque hic T. Manlius is eſt, qui ad Anienem, Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit; cujus tertio conſulatu Latini ad Veſerim fuſi, et fugati: magnus vir in primis, et qui perindulgens in patrem, idem acerbe ſeverus in filium.

XXXII. Sed, ut laudandus Regulus in conſervando jurejurando, ſic decem illi, (quos poſt Cannenſem pugnam juratos ad ſenatum miſit Annibal, ſe in caſtraredituros ea, quorum potiti erant Pœni, niſi de redimendis captivis impetraviſſent) ſi non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo: nam Polybius, bonus auctor in primis, ſcribit, ex decem nobiliſſimis, qui tum erant miſſi, novem revertiſſe, a ſenatu re non impetrata; unum ex decem, qui, paulo poſt quam egreſſus erat e caſtris, rediſſet, quaſi aliquid eſſet oblitus, Romæ remanſiſſe. Reditu enim in caſtra, liberatum ſe eſſe jurejurando interpretabatur: non recte: fraus enim adſtringit, non diſſolvit, perjurium. Fuit igitur ſtulta calliditas, perverſe imitata prudentiam. Itaque decrevit ſenatus, ut ille veterator et callidus, vinctus ad Annibalem duceretur. Sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Annibal, non quos in acie cepiſſet, aut qui periculo mortis diffugiſſet, ſed qui relicti in caſtris fuiſſent a Paulo et Varrone Conſulibus: eos ſenatus non cenſuit redimendos, cum id parvâ pecuniâ fieri poſſet; ut eſſet inſitum militibus noſtris aut vincere, aut emori. Qua quidem re audita, fractum animum Annibalis ſcripſit idem, quòd ſenatus populuſque Romanus rebus afflictis tam excelſo animo fuiſſet. Sic honeſtatis comparatione, ea, quæ videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Græce ſcripſit hiſtoriam, plures ait fuiſſe, qui in caſtra revertiſſent, eadem fraude, ut jurejurando liberarentur, eoſque a Cenſoribus omnibus ignominiis notatos.

Sit jam hujus loci finis. Perſpicuum eſt enim, quæ timido animo, humili, demiſſo, fractoque fiant, (quale fuiſſet Reguli factum, ſi aut de captivis, quod ipſi opus eſſe videretur, non quod reipublicæ, cenſuiſſet; aut domi remanere voluiſſet) non eſſe utilia, quia ſint flagitioſa, fœda, turpia.

XXXIII. Reſtat quarta pars, quæ decore, moderatione, modeſtia, continentia, temperantia continetur. Poteſt igitur quidquam eſſe utile, quod ſit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Ariſtippo Cyrenaici, atque Annicerii philoſophi nominati, omne bonum in voluptate poſuerunt; virtutemque

cenſuerunt ob eam rem eſſe laudandam, quod efficiens eſſet voluptatis. Quibus obſoletis, floret Epicurus, ejuſdem fere adjutor auctorque ſententiæ. Cum his viris equiſque, ut dicitur, ſi honeſtatem tueri ac retinere ſententia eſt, decertandum eſt: nam ſi non modo utilitas, ſed vita omnis beata, corporis firma conſtitutione, ejuſque conſtitutionis ſpe exploratâ, ut a Metrodoro ſcriptum eſt, continetur; certe hæc utilitas, et quidem ſumma (ſic enim cenſent) cum honeſtate pugnabit. Nam, ubi primùm prudentiæ locus dabitur? an, ut conquirat undique ſuavitates? Quam miſer virtutis famulatus, ſervientis voluptati! Quod autem munus prudentiæ? an legere intelligenter voluptates? Fac, nihil iſto eſſe jucundius; quid cogitari poteſt turpius? Jam, qui dolorem ſummum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ eſt dolorum laborumque contemptio? Quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (ſicut hic dicit) ſatis fortiter de dolore; tamen non id ſpectandum eſt, quid dicat, ſed quid conſentaneum ſit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, ſi illum audiam de continentia et temperantia, dicit ille quidem multa multis locis: ſed aqua hæret, ut aiunt: nam quî poteſt temperantiam laudare is, qui ponat ſummum bonum in voluptate? Eſt enim temperantia libidinum inimica; libidines autem, conſectatrices voluptatis.

Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo poſſunt, non incallide tergiverſantur. Prudentiam introducunt, ſcientiam ſuppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt, rationem negligendæ mortis, perpetiendique doloris. Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, ſed tamen quoquo modo poſſunt: dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri. Juſtitia vacillat, vel jacet potius, omneſque eæ virtutes, quæ in communitate cernuntur, et in ſocietate generis humani: neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas eſſe poteſt, non plus quam amicitia, ſi hæc non per ſe expetantur, ſed ad voluptatem utilitatemve referantur.

XXXIV. Conferamus igitur in pauca: nam, ut utilitatem

nullam eſſe docuimus, quæ honeſtati eſſet contraria; ſic omnem voluptatem dicimus honeſtati eſſe contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem, et Dinomachum judico, qui ſe dirempturos controverſiam putaverunt, ſi cum honeſtate voluptatem, tanquam cum homine pecudem, copulaviſſent. Non recipit iſtam conjunctionem honeſtas; aſpernatur, repellit. Nec vero finis bonorum et malorum, qui ſimplex eſſe debet, ex diſſimilibus rebus miſceri et temperari poteſt. Sed de hoc (magna enim res eſt) alio loco pluribus: nunc ad propoſitum. Quemadmodum igitur, ſi quando ea, quæ videretur utilitas, honeſtati repugnat, dijudicanda res ſit, ſatis eſt ſupra diſputatum: ſin autem ſpeciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla poteſt eſſe ei cum honeſtate conjunctio: nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortaſſe nonnihil, utilitatis certe nihil, habebit.

Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem ſententia magnum; ſed perinde erit, ut acceperis: quanquam tibi hi tres libri, inter Cratippi commentarios, tanquam hoſpites, erunt recipiendi. Sed, ut, ſi ipſe veniſſem Athenas, (quod quidem eſſet factum, niſi me e medio curſu clarâ voce patria revocaſſet) aliquando me quoque audires; ſic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox mea eſt, tribues his temporis quantum poteris; poteris autem, quantum voles. Cum vero intellexero, te hoc ſcientiæ genere gaudere, tum et præſens tecum propediem, (ut ſpero) et, dum aberis, abſens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique perſuade, eſſe te quidem mihi cariſſimum; ſed multo fore cariorem, ſi talibus monumentis præceptiſque lætabere.

CATO MAJOR,

SEU

DE SENECTUTE

DIALOGUS.

AD TITUM POMPONIUM ATTICUM.

I. *O TITE, ſi quid ego adjûro, curamve levaſſo,*
Quæ nunc te coquit, et verſat in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?

Licet enim verſibus iiſdem mihi affari te, Attice, quibus affatur Flamininum,

Ille vir, haud magna cum re, ſed plenus fidei.

Quanquam certo ſcio, non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite, ſic noctesque dieſque.

Novi enim moderationem animi tui, et æquitatem; teque non cognomen ſolùm Athenis deportaſſe, ſed humanitatem et prudentiam, intelligo: et tamen ſuſpicor, iiſdem rebus te, quibus meipſum, interdum gravius commoveri; quarum conſolatio et major eſt, et in aliud tempus differenda: nunc autem mihi viſum eſt de ſenectute aliquid ad te ſcribere. Hoc enim onere, quod mihi tecum commune eſt, aut jam urgentis, aut certe adventantis ſenectutis, et te, et meipſum levari volo: etſi te quidem id modice ac ſapienter (ſicut omnia) et ferre, et laturum eſſe certo ſcio. Sed mihi, cum de ſenectute aliquid vellem ſcribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque noſtrûm communiter uteretur. Mihi quidem ita jucunda hujus

libri confectio fuit, ut non modo omnes abſterſerit ſenectutis moleſtias, ſed effecerit mollem etiam et jucundam ſenectutem. Nunquam igitur ſatis laudari digne poterit philoſophia, cui qui pareat, omne tempus ætatis ſine moleſtia poſſit degere. Sed de cæteris et diximus multa, et ſæpe dicemus: hunc librum de ſenectute ad te miſimus.

Omnem autem ſermonem tribuimus, non Tithono, ut Ariſto Chius, (ne parum eſſet auctoritatis in fabula) ſed M. Catoni ſeni, quo majorem auctoritatem haberet oratio: apud quem, Lælium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile ſenectutem ferat, iiſque eum reſpondentem: qui ſi eruditius videbitur diſputare, quam conſuevit ipſe in ſuis libris, attribuito Græcis literis, quarum conſtat eum perſtudioſum fuiſſe in ſenectute. Sed quid opus eſt plura? jam enim ipſius Catonis ſermo explicabit noſtram omnem de ſenectute ſententiam.

II. Scipio. Sæpenumero admirari ſoleo cum hoc C. Lælio, tum cæterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque ſapientiam, tum vel maxime, quod nunquam ſenectutem tibi gravem eſſe ſenſerim; quæ pleriſque ſenibus ſic odioſa eſt, ut onus ſe Ætna gravius dicant ſuſtinere.

Cato. Rem haud ſane difficilem, Scipio et Læli, admirari videmini: quibus enim nihil opis eſt in ipſis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis eſt ætas: qui autem omnia bona a ſe ipſi petunt, iis nihil poteſt malum videri, quod naturæ neceſſitas afferat. Quo in genere in primis eſt ſenectus; quam ut adipiſcatur, omnes optant; eandem accuſant adepti: tanta ineſt inconſtantia ſtultitiæ, atque perverſitas.

Obrepere aiunt etiam citius, quam putaſſent. Primum, quis coegit eos falſum putare? quî enim citius adoleſcentiæ ſenectus, quam pueritiæ adoleſcentia, obrepit? Deinde, quî minus gravis eſſet iis ſenectus, ſi octingenteſimum annum agerent, quam octogeſimum? præterita enim ætas, quamvis longa, cum effluxiſſet, nulla conſolatione permulcere poſſet ſtultam ſenectutem.

Quocirca, ſi ſapientiam meam admirari ſoletis, (quæ utinam

digna eſſet opinione veſtra, noſtroque cognomine!) in hoc ſumus ſapientes, quod naturam optimam ducem, tanquam Deum, ſequimur, eique paremus; a qua non veriſimile eſt, cum cæteræ partes ætatis bene deſcriptæ ſint, extremum actum, tanquam ab inerti poeta, eſſe neglectum. Sed tamen neceſſe fuit eſſe aliquid extremum, et, tanquam in arborum baccis terræque frugibus, maturitate tempeſtiva quaſi vietum et caducum; quod ferendum eſt molliter ſapienti. Quid enim eſt aliud, gigantum modo bellare cum Diis, niſi naturæ repugnare?

Lælius. Atqui, Cato, gratiſſimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, ſi, quoniam ſperamus, (volumus quidem certe) ſenes fieri, ante multo a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingraveſcentem ætatem ferre poſſimus. Cato. Faciam vero, Læli; præſertim ſi utrique veſtrûm gratum, ut dicis, futurum eſt. Scipio. Volumus ſane, niſi moleſtum eſt, Cato, tanquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum ſit, iſtuc, quo perveniſti, videre, quale ſit.

III. Cato. Faciam, ut potero, Læli: ſæpe enim interſui querelis meorum æqualium, (pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillime congregantur) quæ C. Salinator, quæ Sp. Albinus, homines conſulares, noſtri fere æquales, deplorare ſolebant; tum quod voluptatibus carerent, ſine quibus vitam nullam putarent; tum quod ſpernerentur ab iis, a quibus eſſent coli ſoliti: qui mihi non id videbantur accuſare, quod eſſet accuſandum. Nam, ſi id culpâ ſenectutis accideret, eadem mihi uſu evenirent, reliquiſque omnibus, majoribus natu; quorum ego multorum cognovi ſenectutem ſine querela, qui ſe et libidinum vinculis laxatos eſſe non moleſte ferrent, nec a ſuis deſpicerentur. Sed omnium iſtiuſmodi querelarum in moribus eſt culpa, non in ætate: moderati enim, et nec difficiles, nec inhumani ſenes tolerabilem agunt ſenectutem: importunitas autem et inhumanitas omni ætati moleſta eſt.

Lælius. Eſt, ut dicis, Cato: ſed fortaſſe dixerit quiſpiam, tibi propter opes, et copias, et dignitatem tuam, tolerabiliorem

ſenectutem videri; id autem non poſſe multis contingere. Cato. Eſt iſtud quidem, Læli, aliquid, ſed nequaquam in iſto ſunt omnia; ut Themiſtocles fertur Seriphio cuidam in jurgio reſpondiſſe, cum ille dixiſſet, non eum ſuâ, ſed patriæ gloriâ ſplendorem aſſecutum; Nec hercule, inquit, ſi ego Seriphius eſſem, nobilis; nec tu, ſi Athenienſis eſſes, clarus unquam fuiſſes. Quod eodem modo de ſenectute poteſt dici: neque enim in ſumma inopia levis eſſe ſenectus poteſt, ne ſapienti quidem; nec inſipienti, etiam in ſumma copia, non gravis. Aptiſſima omnino ſunt, Scipio et Læli, arma ſenectutis, artes, exercitationeſque virtutum, quæ in omni ætate cultæ, cum diu multumque vixeris, mirificos efferunt fructus, non ſolum quia nunquam deſerunt, ne in extremo quidem tempore ætatis, (quanquam id maximum eſt) verum etiam quia conſcientia bene actæ vitæ, multorumque benefactorum recordatio, jucundiſſima eſt.

IV. Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adoleſcens ita dilexi ſenem, ut æqualem: erat enim in illo viro comitate condita gravitas: nec ſenectus mores mutaverat: quanquam eum colere cœpi non admodum grandem natu, ſed tamen jam ætate provectum: anno enim poſt, Conſul primum fuerat, quam ego natus ſum; cumque eo quartùm Conſule adoleſcentulus miles profectus ſum ad Capuam, quintoque anno poſt ad Tarentum Quæſtor; deinde Ædilis, quadriennio poſt factus ſum Prætor; quem magiſtratum geſſi Conſulibus Tuditano, et Cethego, cum quidem ille, admodum ſenex, ſuaſor legis Cinciæ de donis et muneribus fuit. Hic et bella gerebat, ut adoleſcens, cum plane grandis eſſet; et Annibalem juveniliter exultantem patientiâ ſuâ molliebat: de quo præclare familiaris noſter Ennius,

Unus qui nobis cunctando reſtituit rem.
Non ponebat enim rumores ante ſalutem.
Ergo magiſque magiſque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo conſilio, recepit? cum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amiſſo oppido, fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti; Mea opera, Q. Fabi, Tarentum

recepiſti; *Certe,* inquit ridens: *nam, niſi tu amiſiſſes, nunquam recepiſſem.* Nec vero in armis præſtantior, quam in toga; qui Conſul iterum, Sp. Carvilio collega quieſcente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, reſtitit, agrum Picentem et Gallicum viritim contra ſenatûs auctoritatem dividenti: augurque cum eſſet, dicere auſus eſt, optimis auſpiciis ea geri, quæ pro reipublicæ ſalute gererentur; quæ contra rempublicam fierent, contra auſpicia fieri. Multa in eo viro præclara cognovi: ſed nihil eſt admirabilius, quam quomodo ille mortem M. filii tulit, clari viri et conſularis. Eſt in manibus laudatio; quam cum legimus, quem philoſophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo, atque in oculis civium magnus; ſed intus, domique præſtantior. Qui ſermo? quæ præcepta? quanta notitia antiquitatis? quæ ſcientia juris augurii? multæ etiam, ut in homine Romano, literæ. Omnia memoriâ tenebat, non domeſtica ſolum, ſed etiam externa bella: cujus ſermone ita tum cupide fruebar, quaſi jam divinarem id, quod evenit, illo extincto, fore, unde diſcerem, neminem.

V. Quorſum igitur hæc tam multa de Maximo? quia profecto videtis, nefas eſſe dictu, miſeram fuiſſe talem ſenectutem. Nec tamen omnes poſſunt eſſe Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedeſtres navalesve pugnas, ut bella a ſe geſta, ut triumphos recordentur. Eſt etiam quiete, et pure, et eleganter actæ ætatis placida ac lenis ſenectus, qualem accepimus Platonis, qui uno et octogeſimo anno ſcribens mortuus eſt: qualem Iſocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inſcribitur, quarto et nonageſimo anno ſcripſiſſe dicitur, vixitque quinquennium poſtea: cujus magiſter, Leontinus Gorgias, centum et ſeptem complevit annos; neque unquam in ſuo ſtudio atque opere ceſſavit: qui, cum ex eo quæreretur, cur tamdiu vellet eſſe in vita, *Nihil habeo,* inquit, *quod accuſem ſenectutem.* Præclarum reſponſum, et docto homine dignum. Sua enim vitia inſipientes, et ſuam culpam in ſenectutem conferunt; quod non faciebat is, cujus modo mentionem feci, Ennius,

Sicut fortis equus, ſpatio qui ſæpe ſupremo
Vicit Olympia, nunc ſenio confectu' quieſcit.

Equi fortis et victoris ſenectuti comparat ſuam; quem quidem probe meminiſſe poteſtis. Anno enim undeviceſimo poſt ejus mortem, hi Conſules, T. Flamininus, et M'. Acilius, facti ſunt: ille autem Cæpione, et Philippo iterum Conſule, mortuus eſt: cum ego quidem, V et LX annos natus, legem Voconiam voce magna, et bonis lateribus ſuaſiſſem. Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quæ maxima putantur onera, paupertatem et ſenectutem, ut eis pene delectari videretur.

Etenim, cum contemplor animo, reperio quatuor cauſas, cur ſenectus miſera videatur; unam, quod avocet a rebus gerendis; alteram, quod corpus faciat infirmius; tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus; quartam, quod haud procul abſit a morte. Earum, ſi placet, cauſarum quanta, quamque ſit juſta unaquæque, videamus.

VI. A rebus gerendis ſenectus abſtrahit? Quibus? an iis, quæ in juventute geruntur et viribus? Nullæne igitur res ſunt ſeniles, quæ vel infirmis corporibus, animo tamen adminiſtrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paulus, pater tuus, Scipio, ſocer optimi viri, filii mei? cæteri ſenes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rempublicam conſilio et auctoritate defendebant, nihil agebant?

Ad App. Claudii ſenectutem accedebat etiam, ut cæcus eſſet: tamen is, cum ſententia ſenatûs inclinaret ad pacem, et fœdus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quæ verſibus perſecutus eſt Ennius,

Quo vobis mentes, rectæ quæ ſtare ſolebant
Antehac, dementes ſeſe flexere via?

cæteraque graviſſime; notum enim vobis carmen eſt; et tamen ipſius Appii extat oratio: atque hanc ille egit ſeptem et decem annos poſt alterum conſulatum, cum inter duos conſulatus anni decem interfluxiſſent, Cenſorque ante conſulatum ſuperiorem fuiſſet. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem ſane fuiſſe; et tamen ſic a patribus accepimus.

Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda verſari ſenectutem negant, ſimileſque ſunt, ut, ſi qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, cum alii malos ſcandant, alii per foros curſent, alii ſentinam exhauriant; ille autem clavum tenens ſedeat in puppi quietus. Non faciat ea, quæ juvenes: at vero multo majora et meliora facit. Non viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum res magnæ geruntur; ſed conſilio, auctoritate, ſententia, quibus non modo non orbari, ſed etiam augeri, ſenectus ſolet. Niſi forte ego vobis, qui et miles, et tribunus, et legatus, et Conſul verſatus ſum in vario genere bellorum, ceſſare nunc videor, cum bella non gero. At ſenatui, quæ ſunt gerenda, præſcribo, et quomodo; Carthagini, male jam diu cogitanti, bellum multo ante denuntio, de qua vereri non ante deſinam, quam illam exciſam eſſe cognovero.

Quam palmam utinam Dii immortales tibi, Scipio, reſervent, ut avi reliquias perſequare! cujus a morte hic tertius et triceſimus eſt annus: ſed memoriam illius viri excipient omnes anni conſequentes. Anno ante me Cenſorem mortuus eſt, novem annis poſt meum conſulatum, cum Conſul iterum, me Conſule, creatus eſſet. Num igitur, ſi ad centeſimum annum vixiſſet, ſenectutis eum ſuæ pœniteret? nec enim excurſione, nec ſaltu, nec eminus haſtis, aut cominus gladiis uteretur; ſed conſilio, ratione, ſententia: quæ niſi eſſent in ſenibus, non ſummum conſilium majores noſtri appellaſſent *Senatum*. Apud Lacedæmonios quidem ii, qui ampliſſimum magiſtratum gerunt, ut ſunt, ſic etiam nominantur ſenes. Quod ſi legere, aut audire voletis externa, maximas reſpublicas ab adoleſcentibus labefactas, a ſenibus ſuſtentatas et reſtitutas reperietis.

Cedò, quî veſtram rempublicam tantam amiſiſtis tam cito?

ſic enim percontanti, ut eſt in Nævii poetæ ludo, reſpondentur et alia, et hæc in primis,

Proveniebant oratores novi, ſtulti, adoleſcentuli.

Temeritas eſt videlicet florentis ætatis; prudentia, ſeneſcentis.

VII. At memoria minuitur. Credo, niſi eam exerceas, aut ſi ſis naturâ tardior. Themiſtocles omnium civium nomina perceperat:

num igitur cenſetis eum, cum ætate proceſſiſſet, qui Ariſtides eſſet, Lyſimachum ſalutare ſolitum? Equidem non modo eos novi, qui ſunt, ſed eorum patres etiam, et avos. Nec, ſepulcra legens, vereor, (quod aiunt) ne memoriam perdam: his enim ipſis legendis redeo in memoriam mortuorum. Nec vero quemquam ſenum audivi oblitum, quo loco theſaurum obruiſſet: omnia, quæ curant, meminerunt; vadimonia conſtituta; qui ſibi, quibus ipſi, debeant.

Quid juriſconſulti? quid Pontifices? quid augures? quid philoſophi ſenes? quam multa meminerunt? Manent ingenia ſenibus, modo permaneat ſtudium et induſtria; nec ea ſolum in claris et honoratis viris, ſed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad ſummam ſenectutem tragœdias fecit: quod propter ſtudium, cum rem familiarem negligere videretur, a filiis in judicium vocatus eſt; ut, quemadmodum noſtro more male rem gerentibus patribus bonis interdici ſolet; ſic illum, quaſi deſipientem, a re familiari removerent judices. Tum ſenex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, et proxime ſcripſerat, Œdipum Coloneum, recitaſſe judicibus, quæſiſſeque, num illud carmen deſipientis videretur: quo recitato, ſententiis judicum eſt liberatus.

Num igitur hunc, num Homerum, num Heſiodum, num Simonidem, num Steſichorum, num, quos ante dixi, Iſocratem, Gorgiam, num philoſophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num poſtea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romæ vidiſtis, Diogenem Stoicum, coegit in ſuis ſtudiis obmuteſcere ſenectus? an non in omnibus iis ſtudiorum agitatio vitæ æqualis fuit?

Age, ut iſta divina ſtudia omittamus, poſſum nominare ex agro Sabino ruſticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus abſentibus, nunquam fere ulla in agro majora opera fiunt, non ſerendis, non percipiendis, non condendis fructibus: quanquam in illis minus hoc mirum: nemo enim eſt tam ſenex, qui ſe annum non putet poſſe vivere: ſed iidem elaborant in eis, quæ ſciunt nihil omnino ad ſe pertinere.

Serit arbores, quæ alteri ſeculo proſint,

ut ait Statius noſter in Synephebis. Nec vero dubitet agricola, quamvis ſenex, quærenti, cui ſerat, reſpondere; Diis immortalibus, qui me non accipere modo hæc a majoribus voluerunt, ſed etiam poſteris prodere.

VIII. Melius Cæcilius de ſene alteri ſeculo proſpiciente, quam illud,

Ædepol, ſenectus, ſi nihil quidquam aliud vitii
Apportes tecum, cum advenis; unum id ſat eſt,
Quòd diu vivendo, multa, quæ non vult, videt:

et multa fortaſſe, quæ vult: atque in ea quidem, quæ non vult, ſæpe etiam adoleſcentia incurrit.

Illud vero idem Cæcilius vitioſius,

Tum equidem in ſenecta hoc deputo miſerrimum,
Sentire eâ ætate eſſe ſe odioſum alteri:

Jucundum potius, quam odioſum. Ut enim adoleſcentibus, bona indole præditis, ſapientes ſenes delectantur, leviorque fit eorum ſenectus, qui a juventute coluntur et diliguntur; ſic adoleſcentes ſenum præceptis gaudent, quibus ad virtutum ſtudia ducuntur: nec minus intelligo me vobis, quam vos mihi eſſe jucundos. Sed videtis, ut ſenectus non modo languida atque iners non ſit, verum etiam ſit operoſa et ſemper agens aliquid, et moliens; tale ſcilicet, quale cujuſque ſtudium in ſuperiore vita fuit. Quid, quòd etiam addiſcunt aliquid? ut Solonem verſibus gloriantem videmus, qui ſe, quotidie aliquid addiſcentem, ſenem fieri dicit: ut ego feci, qui Græcas literas ſenex didici: quas quidem ſic avide arripui, quaſi diuturnam ſitim explere cupiens, ut ea ipſa mihi nota eſſent, quibus me nunc exemplis uti videtis: quod cum feciſſe Socratem in fidibus audirem, vellem equidem et illud; (diſcebant enim fidibus antiqui) ſed in literis certe elaboravi.

IX. Nec nunc quidem vires deſidero adoleſcentis, (is enim erat locus alter de vitiis ſenectutis) non plus, quam adoleſcens tauri, aut elephanti deſiderabam. Quod eſt, eo decet uti; et quidquid agas, agere pro viribus. Quæ enim vox poteſt eſſe contemptior,

quam Milonis Crotoniatæ? qui, cum jam ſenex eſſet, athletaſque ſe in curriculo exercentes videret, adſpexiſſe lacertos ſuos dicitur, illacrymanſque dixiſſe, *At hi quidem jam mortui ſunt.* Non vero tam iſti, quam tu ipſe, nugator: neque enim ex te unquam es nobilitatus, ſed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil Sex. Ælius tale, nihil multis annis ante T. Coruncanius, nihil modo P. Craſſus; a quibus jura civibus præſcribebantur: quorum uſque ad extremum ſpiritum eſt provecta prudentia.

Orator, metuo, ne langueſcat ſenectute: eſt enim munus ejus non ingenii ſolum, ſed laterum etiam, et virium. Omnino canorum illud in voce ſplendeſcit etiam neſcio quo pacto in ſenectute; quod equidem adhuc non amiſi; et videtis annos: ſed tamen eſt decorus ſermo ſenis, quietus et remiſſus; facitque perſæpe ipſa ſibi audientiam diſerti ſenis compta et mitis oratio. Quod ſi ipſe exequi nequeas, poſſis tamen Scipioni præcipere, et Lælio. Quid enim eſt jucundius ſenectute, ſtipata ſtudiis juventutis?

An ne eas quidem vires ſenectuti relinquemus, ut adoleſcentulos doceat, inſtituat, ad omne officii munus inſtruat? quo quidem opere quid poteſt eſſe præclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones, et avi tui duo, L. Æmilius, et P. Africanus, comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur. Nec ulli bonarum artium magiſtri non beati putandi, quamvis conſenuerint vires, atque defecerint: etſi iſta ipſa defectio virium, adoleſcentiæ vitiis efficitur ſæpius, quam ſenectutis; Libidinoſa etenim, et intemperans adoleſcentia effœtum corpus tradit ſenectuti.

Cyrus quidem apud Xenophontem eo ſermone, quem moriens habuit, cum admodum ſenex eſſet, negat ſe unquam ſenſiſſe, ſenectutem ſuam imbecilliorem factam, quam adoleſcentia fuiſſet. Ego L. Metellum memini puer, (qui, cum quadriennio poſt alterum conſulatum Pontifex maximus factus eſſet, viginti et duos annos ei ſacerdotio præfuit) ita bonis eſſe viribus extremo tempore ætatis, ut adoleſcentiam non requireret. Nihil

neceſſe eſt mihi de me ipſo dicere; quanquam eſt id quidem ſenile, ætatique noſtræ conceditur.

X. Videtiſne, ut apud Homerum ſæpiſſime Neſtor de virtutibus ſuis prædicet? tertiam enim jam ætatem hominum vivebat; nec erat ei verendum, ne, vera de ſe prædicans, nimis videretur aut inſolens, aut loquax. Etenim, ut ait Homerus, ex ejus lingua melle dulcior fluebat oratio; quam ad ſuavitatem nullis egebat corporis viribus: et tamen dux ille Græciæ nuſquam optat, ut Ajacis ſimiles habeat decem, at ut Neſtoris; quod ſi acciderit, non dubitat, quin brevi Troja ſit peritura.

Sed redeo ad me. Quartum annum ago et octogeſimum: equidem poſſe vellem idem gloriari, quod Cyrus: ſed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis eſſe viribus, quibus aut miles bello Punico, aut Quæſtor eodem bello, aut Conſul in Hiſpania fuerim, aut quadriennio poſt, cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M'. Acilio Glabrione Conſule: ſed tamen (ut vos videtis) non plane me enervavit, nec afflixit, ſenectus: non curia vires meas deſiderat, non Roſtra, non amici, non clientes, non hoſpites: nec enim unquam ſum aſſenſus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, mature fieri ſenem, ſi diu velis eſſe ſenex. Ego vero me minus diu ſenem eſſe mallem, quam eſſe ſenem ante, quam eſſem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus.

At minus habeo virium, quam veſtrûm utervis. Nec vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis: num idcirco eſt ille præſtantior? Moderatio modò virium adſit, et tantum, quantum poteſt, quiſque nitatur; næ ille non magno deſiderio tenebitur virium. Olympiæ per ſtadium ingreſſus eſſe Milo dicitur, cum humeris ſuſtineret bovem vivum. Utrum igitur has corporis, an Pythagoræ tibi malis vires ingenii dari? Denique iſto bono utare, dum adſit; cum abſit, ne requiras. Niſi forte adoleſcentes pueritiam, paulum ætate progreſſi adoleſcentiam, debeant requirere. Curſus eſt certus ætatis, et una via naturæ, eaque ſimplex; ſuaque cuique parti ætatis tempeſtivitas eſt data; ut

et infirmitas puerorum, et ferocitas juvenum, et gravitas jam conſtantis ætatis, et ſenectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod ſuo tempore percipi debeat.

Arbitror te audire, Scipio, hoſpes tuus avitus Maſiniſſa quæ faciat hodie, nonaginta annos natus: cum ingreſſus iter pedibus ſit, in equum omnino non adſcendere; cum equo, ex equo non deſcendere; nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto ſit; ſummam in eo eſſe corporis ſiccitatem; itaque exequi omnia regis officia et munera. Poteſt igitur exercitatio, et temperantia etiam ſenectuti conſervare aliquid priſtini roboris.

XI. Non ſunt in ſenectute vires? Ne poſtulantur quidem vires a ſenectute: ergo et legibus et inſtitutis vacat ætas noſtra muneribus iis, quæ non poſſunt ſine viribus ſuſtineri. Itaque non modo, quod non poſſumus, ſed ne quantum poſſumus quidem, cogimur.

At ita multi ſunt imbecilli ſenes, ut nullum officii, aut omnino vitæ munus exequi poſſint. At id quidem non proprium ſenectutis eſt vitium, ſed commune valetudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani filius is, qui te adoptavit? quam tenui, aut nulla potius valetudine? quod ni ita fuiſſet, alterum ille extitiſſet lumen civitatis: ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior acceſſerat. Quid mirum igitur in ſenibus, ſi infirmi ſunt aliquando, cum ne id quidem adoleſcentes effugere poſſint? Reſiſtendum, Læli et Scipio, ſenectuti eſt, ejuſque vitia diligentiâ compenſanda ſunt. Pugnandum, tanquam contra morbum, ſic contra ſenectutem.

Habenda ratio valetudinis: utendum exercitationibus modicis: tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori ſoli ſubveniendum eſt, ſed menti atque animo multo magis: nam hæc quoque, niſi tanquam lumini oleum inſtilles, extinguuntur ſenectute. Et corpora quidem defatigatione et exercitatione ingraveſcunt; animi autem exercitando levantur. Nam, quos ait Cæcilius *comicos ſtultos ſenes*, hos ſignificat credulos, obliviosos, diſſolutos: quæ vitia ſunt non ſenectutis, ſed inertis, ignavæ, ſomniculoſæ

ſenectutis: ut petulantia, ut libido, magis eſt adoleſcentium, quam ſenum; nec tamen omnium adoleſcentium, ſed non proborum; ſic iſta ſenilis ſtultitia (quæ deliratio appellari ſolet) ſenum levium eſt, non omnium.

Quatuor robuſtos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat et ſenex, et cæcus: intentum enim animum, tanquam arcum, habebat, nec langueſcens ſuccumbebat ſenectuti: tenebat non modo auctoritatem, ſed etiam imperium in ſuos: metuebant ſervi, verebantur liberi, carum omnes habebant: vigebat in illa domo patrius mos et diſciplina.

Ita enim ſenectus honeſta eſt, ſi ſe ipſa defendit, ſi jus ſuum retinet, ſi nemini emancipata eſt, ſi uſque ad extremum ſpiritum dominatur in ſuos. Ut enim adoleſcentem, in quo ſenile aliquid, ſic ſenem, in quo eſt adoleſcentis aliquid, probo: quod qui ſequitur, corpore ſenex eſſe poterit, animo nunquam erit. Septimus mihi Originum liber eſt in manibus: omnia antiquitatis monumenta colligo: cauſarum illuſtrium, quaſcumque defendi, nunc quam maxime conficio orationes: jus augurum, pontificum, civile tracto: multum etiam Græcis literis utor: Pythagoreorumque more, exercendæ memoriæ gratiâ, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro veſperi. Hæ ſunt exercitationes ingenii, hæc curricula mentis: in his deſudans atque elaborans corporis vires non magnopere deſidero. Adſum amicis: venio in ſenatum frequens, ultroque affero res multum et diu cogitatas; eaſque tueor animi, non corporis, viribus: quæ ſi exequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus ea ipſa cogitantem, quæ jam agere non poſſem; ſed, ut poſſim, facit acta vita. Semper enim in his ſtudiis laboribuſque viventi non intelligitur, quando obrepat ſenectus. Ita ſenſim ſine ſenſu ætas ſeneſcit; nec ſubito frangitur, ſed diuturnitate extinguitur.

XII. Sequitur tertia vituperatio ſenectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O præclarum munus ætatis, ſi quidem id aufert nobis, quod eſt in adoleſcentia vitioſiſſimum!

Accipite enim, optimi adoleſcentes, veterem orationem

Archytæ Tarentini, magni in primis, et præclari viri; quæ mihi tradita eſt, cum eſſem adoleſcens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem peſtem, quam corporis voluptatem, hominibus dicebat a natura datam; cujus voluptatis avidæ libidines temere et effrænate ad potiundum incitarentur. Hinc patriæ proditiones, hinc rerumpublicarum everſiones, hinc cum hoſtibus clandeſtina colloquia naſci: nullum denique ſcelus, nullum malum facinus eſſe, ad quod ſuſcipiendum non libido voluptatis impelleret: ſtupra vero, et adulteria, et omne tale flagitium, nullis aliis illecebris excitari, niſi voluptatis: cumque homini ſive natura, ſive quis Deus, nihil mente præſtabilius dediſſet; huic divino muneri ac dono nihil eſſe tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante temperantiæ locum eſſe: neque omnino in voluptatis regno virtutem poſſe conſiſtere: quod quo magis intelligi poſſet, fingere animo aliquem jubebat, tanta incitatum voluptate corporis, quanta percipi poſſet maxima: nemini cenſebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione conſequi poſſet. Quocirca nihil eſſe tam deteſtabile, tamque peſtiferum, quam voluptatem; ſi quidem ea, cum major eſſet atque longior, omne animi lumen extingueret. Hæc cum C. Pontio Samnite, patre ejus, a quo, Caudino prælio, Sp. Poſtumius et T. Veturius Conſules ſuperati ſunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hoſpes noſter, qui in amicitia populi Romani permanſerat, ſe a majoribus natu accepiſſe dicebat, cum quidem ei ſermoni interfuiſſet Plato Athenienſis; quem Tarentum veniſſe, L. Camillo, Appio Claudio Conſulibus, reperio.

Quorſum hæc? ut intelligatis, ſi voluptatem aſpernari ratione et ſapientia non poſſemus, magnam habendam ſenectuti gratiam, quæ efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim conſilium voluptas, rationi inimica; ac mentis (ut ita dicam) præſtringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortiſſimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum e ſenatu ejicerem, ſeptem annis

poſtquam Conſul fuiſſet: ſed notandam putavi libidinem. Ille enim, cum eſſet Conſul in Gallia, exoratus in convivio a ſcorto eſt, ut ſecuri feriret aliquem eorum, qui in vinculis eſſent damnati rei capitalis. Hic, Tito fratre ſuo Cenſore, (qui proximus ante me fuerat) elapſus eſt: mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitioſa et tam perdita libido, quæ cum probro privato conjungeret imperii dedecus.

XIII. Sæpe audivi a majoribus natu, qui ſe porro pueros a ſenibus audiſſe dicebant, mirari ſolitum C. Fabricium, quod, cum apud regem Pyrrhum legatus eſſet, audiſſet a Theſſalo Cinea, eſſe quendam Athenis, qui ſe ſapientem profiteretur; eumque dicere, omnia, quæ faceremus, ad voluptatem eſſe referenda: quod ex eo audientes M'. Curium et T. Coruncanium optare ſolitos, ut id Samnitibus, ipſique Pyrrho perſuaderetur; quo facilius vinci poſſent, cum ſe voluptatibus dediſſent. Vixerat M'. Curius cum P. Decio, qui, quinquennio ante eum Conſulem, ſe pro republica quarto conſulatu devoverat. Norat eundem Fabricius, norat Coruncanius; qui cum ex ſua vita, tum ex ejus, quem dico, P. Decii facto, judicabant eſſe profecto aliquid natura pulchrum atque præclarum, quod ſua ſponte peteretur, quodque, ſpreta et contempta voluptate, optimus quiſque ſequeretur.

Quorſum igitur tam multa de voluptate? quia non modo vituperatio nulla, ſed etiam ſumma laus, ſenectutis eſt, quod ea voluptates nullas magnopere deſiderat. Caret epulis, extructiſque menſis, et frequentibus poculis? caret ergo etiam vinolentia, et cruditate, et inſomniis. Sed ſi aliquid dandum eſt voluptati, quoniam ejus blanditiis non facile obſiſtimus, (divine enim Plato *eſcam malorum* voluptatem appellat, quod eâ videlicet homines capiantur, ut hamo piſces) quanquam immoderatis epulis careat ſenectus, modicis tamen conviviis delectari poteſt. C. Duillium, M. filium, qui Pœnos claſſe primus devicerat, redeuntem a cœna ſenem ſæpe videbam puer; delectabatur crebro funali et tibicine, quæ ſibi, nullo exemplo, privatus ſumpſerat: tantum licentiæ dabat gloria.

Sed quid ego alios ? ad meipſum jam revertar. Primum habui ſemper ſodales : Sodalitates autem me Quæſtore conſtitutæ ſunt, ſacris Idæis Magnæ Matris acceptis. Epulabar igitur cum ſodalibus omnino modice ; ſed erat quidam fervor ætatis, qua progrediente, omnia fient in dies mitiora : neque enim ipſorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam cœtu amicorum et ſermonibus, metiebar. Bene enim majores noſtri accubationem epularem amicorum, quia vitæ conjunctionem haberet, *convivium* nominarunt ; melius, quam Græci, qui hoc idem tum compotationem, tum concœnationem vocant : ut, quod in eo genere minimum eſt, id maxime probare videantur.

XIV. Ego vero propter ſermonis delectationem tempeſtivis quoque conviviis delector, nec cum æqualibus ſolum, (qui pauci admodum reſtant) ſed cum veſtra etiam ætate, atque vobiſcum ; habeoque ſenectuti magnam gratiam, quæ mihi ſermonis aviditatem auxit, potionis et cibi ſuſtulit. Quod ſi quem etiam iſta delectant, (ne omnino bellum indixiſſe videar voluptati, cujus eſt etiam fortaſſe quidam naturalis modus) non intelligo, ne in iſtis quidem voluptatibus ipſis carere ſenſu ſenectutem. Me vero et magiſteria delectant a majoribus inſtituta ; et is ſermo, qui, more majorum, a ſummo adhibetur in poculis ; et pocula, ſicut in ſympoſio Xenophontis, minuta atque rorantia ; et refrigeratio æſtate, et viciſſim aut ſol, aut ignis hibernus : quæ quidem in Sabinis etiam perſequi ſoleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo ; quod ad multam noctem, quam maxime poſſumus, vario ſermone producimus.

At non eſt voluptatum tanta quaſi titillatio in ſenibus. Credo : ſed ne deſideratio quidem : nihil autem moleſtum, quod non deſideres. Bene Sophocles, cum ex eo quidam jam affecto ætate quæreret, utereturne rebus venereis, Dii meliora, inquit ; libenter vero iſtinc, tanquam a domino agreſti ac furioſo, profugi : cupidis enim rerum talium, odioſum et moleſtum eſt fortaſſe carere ; ſatiatis vero, et expletis, jucundius eſt carere, quam frui : quanquam non caret is, qui non deſiderat. Ergo hoc non deſiderare, dico eſſe jucundius, quam frui.

Quod ſi iſtis ipſis voluptatibus bona ætas fruitur libentius; primùm parvulis fruitur rebus, ut diximus; deinde iis, quibus ſenectus, ſi non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea ſpectat, delectatur tamen etiam qui in ultima; ſic adoleſcentia, voluptates prope intuens, magis fortaſſe lætatur; ſed delectatur etiam ſenectus, procul eas ſpectans, tantum, quantum ſat eſt.

At illa quanti ſunt, animum tanquam emeritis ſtipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, ſecum eſſe, ſecumque (ut dicitur) vivere? Si vero habet aliquod tanquam pabulum ſtudii atque doctrinæ, nihil eſt otioſa ſenectute jucundius. Mori videbamus in ſtudio dimetiendi pene cæli atque terræ C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio. Quoties illum lux noctu aliquid deſcribere ingreſſum, quoties nox oppreſſit, cum mane cœpiſſet? quam delectabat eum defectiones ſolis et lunæ multo nobis ante prædicere?

Quid in levioribus ſtudiis, ſed tamen acutis? quam gaudebat bello ſuo Punico Nævius! quam Truculento Plautus! quam Pſeudolo! Vidi etiam ſenem Livium; qui, cum ſex annos ante quam ego natus ſum, fabulam docuiſſet, Centone Tuditanoque Conſulibus, uſque ad adoleſcentiam meam proceſſit ætate. Quid de P. Licinii Craſſi et pontificii, et civilis juris ſtudio loquar? aut de hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus Pontifex maximus factus eſt? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his ſtudiis flagrantes ſenes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte *Suadæ medullam* dixit Ennius, quanto ſtudio exerceri in dicendo videbamus, etiam ſenem? Quæ ſunt igitur epularum, aut ludorum, aut ſcortorum voluptates cum his voluptatibus comparandæ? Atque hæc quidem ſtudia doctrinæ; quæ quidem prudentibus et bene inſtitutis pariter cum ætate creſcunt: ut honeſtum illud Solonis ſit, quod ait verſiculo quodam, ut ante dixi, ſeneſcere ſe multa in dies addiſcentem: qua voluptate animi nulla certe poteſt eſſe major.

XV. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector; quæ nec ulla impediuntur ſenectute, et mihi

ad ſapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quæ nunquam recuſat imperium, nec unquam ſine uſura reddit, quod accepit; ſed aliàs minore, plerumque majore cum fœnore. Quanquam me quidem non fructus modo, ſed etiam ipſius terræ vis ac natura delectat; quæ, cum gremio mollito ac ſubacto ſemen ſparſum excepit, primùm, id occæcatum cohibet; (ex quo occatio, quæ hoc efficit, nominata eſt) deinde, tepefactum vapore et compreſſu ſuo diffindit, et elicit herbeſcentem ex eo viriditatem: quæ, nixa fibris ſtirpium, ſenſim adoleſcit, culmoque erecta geniculato, vaginis jam quaſi pubeſcens includitur; e quibus cum emerſerit, fundit frugem ſpici, ordine ſtructam, et contra avium minorum morſus munitur vallo ariſtarum.

Quid ego vitium ſatus, ortus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non poſſum, ut meæ ſenectutis requietem oblectamentumque noſcatis. Omitto enim vim ipſam omnium, quæ generantur e terra: quæ ex fici tantulo grano, aut ex acino vinaceo, aut ex cæterarum frugum ac ſtirpium minutiſſimis ſeminibus tantos truncos ramoſque procreat. Malleoli, plantæ, ſarmenta, viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quæ naturâ caduca eſt, et, niſi fulta ſit, ad terram fertur; eadem, ut ſe erigat, claviculis ſuis, quaſi manibus, quidquid eſt nacta, complectitur; quam, ſerpentem multiplici lapſu et erratico, ferro amputans coercet ars agricolarum, ne ſilveſcat ſarmentis, et in omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere, in iis, quæ relicta ſunt, exiſtit tanquam ad articulos ſarmentorum ea, quæ gemma dicitur, a qua oriens uva ſeſe oſtendit: quæ et ſucco terræ, et calore ſolis augeſcens primò eſt peracerba guſtatu, deinde maturata dulceſcit; veſtitaque pampinis, nec modico tepore caret, et nimios ſolis defendit ardores: qua quid poteſt eſſe tum fructu lætius, tum adſpectu pulchrius? cujus quidem non utilitas me ſolum, ut ante dixi, ſed etiam cultura, et ipſa natura delectat; adminiculorum ordines, capitum jugatio, religatio, et propagatio

vitium; ſarmentorumque ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immiſſio.

Quid ego irrigationes? quid foſſiones agri, repaſtinationeſque proferam, quibus fit multo terra fœcundior? Quid de utilitate loquar ſtercorandi? Dixi in eo libro, quem de rebus ruſticis ſcripſi; de qua doctus Heſiodus ne verbum quidem fecit, cum de cultura agri ſcriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante ſeculis fuit, Laertem lenientem deſiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum, et eum ſtercorantem facit. Nec vero ſegetibus ſolum, et pratis, et vineis, et arbuſtis res ruſticæ lætæ ſunt, ſed etiam hortis et pomariis; tum pecudum paſtu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec conſitiones modo delectant, ſed etiam inſitiones; quibus nihil invenit agricultura ſolertius.

XVI. Poſſum perſequi multa oblectamenta rerum ruſticarum; ſed ea ipſa, quæ dixi, fuiſſe ſentio longiora. Ignoſcetis autem: nam et ſtudio rerum ruſticarum provectus ſum, et ſenectus eſt naturâ loquacior; ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M'. Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphaſſet, conſumpſit extremum tempus ætatis: cujus quidem villam ego contemplans (abeſt enim non longe a me) admirari ſatis non poſſum vel hominis ipſius continentiam, vel temporum diſciplinam. Curio, ad focum ſedenti, magnum auri pondus Samnites cum attuliſſent, repudiati ab eo ſunt. Non enim, aurum habere, præclarum ſibi videri dixit; ſed iis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non jucundam efficere ſenectutem?

Sed venio ad agricolas, ne a meipſo recedam. In agris erant tum ſenatores, et iidem ſenes: ſiquidem aranti L. Quintio Cincinnato nuntiatum eſt, eum Dictatorem eſſe factum; cujus Dictatoris juſſu magiſter equitum, C. Servilius Ahala, Sp. Mælium regnum appetentem, occupatum interemit. A villa in ſenatum arceſſebantur et Curius, et cæteri ſenes, ex quo, qui eos arceſſebant, *viatores* nominati ſunt. Num igitur eorum ſenectus

miſerabilis fuit, qui ſe agri cultione oblectabant? Mea quidem ſententia, haud ſcio, an ulla vita beatior eſſe poſſit; neque ſolum officio, quod hominum generi univerſo cultura agrorum eſt ſalutaris, ſed et delectatione, quam dixi, et ſaturitate copiaque omnium rerum, quæ ad victum hominum, ad cultum etiam Deorum, pertinent; ut, quoniam hæc quidam deſiderant, in gratiam jam cum voluptate redeamus. Semper enim boni aſſiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria eſt, villaque tota locuples eſt: abundat porco, hædo, agno, gallina, lacte, caſeo, melle. Jam hortum ipſi agricolæ ſuccidiam alteram, appellant: tum conditiora facit hæc, ſupervacanei etiam operis, aucupium atque venatio.

Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum, olivetorumve ſpecie dicam? Brevi præcidam. Agro bene culto nil poteſt eſſe, nec uſu uberius, nec ſpecie ornatius: ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat, ſenectus. Ubi enim poteſt illa ætas, aut caleſcere vel apricatione melius, vel igni; aut viciſſim umbris, aquiſve refrigerari ſalubrius? Sibi igitur habeant arma, ſibi equos, ſibi haſtas, ſibi clavam, ſibi pilam, ſibi natationes et curſus: nobis ſenibus ex luſionibus multis talos relinquant, et teſſeras: idipſum tamen, ut lubebit, quoniam ſine his beata eſſe ſenectus poteſt.

XVII. Multas ad res, perutiles Xenophontis libri ſunt. Quos legite, quæſo, ſtudioſe, ut facitis. Quam copioſe ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui eſt de tuenda re familiari, qui Œconomicus inſcribitur? Atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam ſtudium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Perſarum, præſtantem ingenio atque imperii gloriâ, (cum Lyſander Lacedæmonius, vir ſummæ virtutis, veniſſet ad eum Sardis, eique dona a ſociis attuliſſet) et cæteris in rebus comem erga Lyſandrum, atque humanum fuiſſe, et ei quendam conſeptum agrum, diligenter conſitum, oſtendiſſe. Cum autem admiraretur Lyſander

et proceritates arborum, et directos in quincuncem ordines, et humum ſubactam atque puram, et ſuavitatem odorum, qui afflarentur e floribus; tum eum dixiſſe, mirari ſe non modo diligentiam, ſed etiam ſolertiam ejus, a quo eſſent illa dimenſa atque deſcripta; et ei Cyrum reſpondiſſe, Atqui ego omnia iſta ſum dimenſus; mei ſunt ordines, mea deſcriptio; multæ etiam iſtarum arborum mea manu ſunt ſatæ. Tum Lyſandrum intuentem ejus purpuram, et nitorem corporis, ornatumque Perſicum multo auro, multiſque gemmis, dixiſſe; Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuæ fortuna conjuncta eſt.

Hac igitur fortuna frui licet ſenibus; nec ætas impedit, quo minus et cæterarum rerum, et in primis agri colendi ſtudia teneamus uſque ad ultimum tempus ſenectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centeſimum annum perduxiſſe, cum eſſet acta jam ætate in agris, eoſque coleret; cujus inter primum et ſextum conſulatum ſex et quadraginta anni interfuerunt. Itaque quantum ſpatium ætatis majores noſtri ad ſenectutis initium eſſe voluerunt, tantus illi curſus honorum fuit. Atque ejus extrema ætas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. Apex autem ſenectutis eſt auctoritas.

Quanta fuit in L. Cæcilio Metello? quanta in Atilio Calatino? in quem illud elogium unicum; PLURIMÆ CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. Notum eſt totum carmen, inciſum in ſepulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium eſſet fama conſentiens. Quem virum P. Craſſum, nuper Pontificem maximum? quem poſtea M. Lepidum eodem ſacerdotio præditum vidimus? Quid de Paulo, aut Africano loquar? aut, ut jam ante, de Maximo? quorum non in ſententia ſolum, ſed etiam in nutu, reſidebat auctoritas. Habet ſenectus, honorata præſertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris ſit, quam omnes adoleſcentiæ voluptates.

XVIII. Sed in omni oratione mementote, eam me laudare ſenectutem, quæ fundamentis adoleſcentiæ conſtituta ſit; ex quo id efficitur, quod ego, magno quondam cum aſſenſu omnium, dixi;

Miſeram eſſe ſenectutem, quæ ſe oratione defenderet. Non cani, non rugæ repente auctoritatem arripere poſſunt; ſed honeſte acta ſuperior ætas fructus capit auctoritatis extremos.

Hæc enim ipſa ſunt honorabilia, quæ videntur levia atque communia, ſalutari, appeti, decedi, aſſurgi, deduci, reduci, conſuli; quæ et apud nos, et in aliis civitatibus, ut quæque optime morata, ita diligentiſſime obſervantur. Lyſandrum Lacedæmonium, cujus modo mentionem feci, dicere aiunt ſolitum, Lacedæmone eſſe honeſtiſſimum domicilium ſenectutis: nuſquam enim tantum tribuitur ætati, nuſquam eſt ſenectus honoratior. Quin etiam memoriæ proditum eſt, cum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu veniſſet, in magno conſeſſu locum ei a ſuis civibus nuſquam datum: cum autem ad Lacedæmonios acceſſiſſet, qui, legati cum eſſent, in loco certo conſederant, conſurrexiſſe omnes, et ſenem illum ſeſſum recepiſſe. Quibus cum a cuncto conſeſſu plauſus eſſet multiplex datus, dixiſſe ex iis quendam, Athenienſes ſcire, quæ recta eſſent, ſed facere nolle. Multa in noſtro collegio præclara; ſed hoc, de quo agimus, in primis, quòd, ut quiſque ætate antecellit, ita ſententiæ principatum tenet: neque ſolum honore antecedentibus, ſed iis etiam, qui cum imperio ſunt, majores natu augures anteponuntur. Quæ ſunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis præmiis comparandæ? quibus qui ſplendide uſi ſunt, ii mihi videntur fabulam ætatis peregiſſe, nec, tanquam inexercitati hiſtriones, in extremo actu corruiſſe.

At ſunt moroſi, et anxii, et iracundi, et difficiles ſenes; ſi quærimus, etiam avari: ſed hæc morum vitia ſunt, non ſenectutis. Ac moroſitas tamen, et ea vitia, quæ dixi, habent aliquid excuſationis, non illius quidem juſtæ, ſed quæ probari poſſe videatur. Contemni ſe putant, deſpici, illudi: præterea in fragili corpore odioſa omnis offenſio eſt: quæ tamen omnia dulciora fiunt et moribus bonis, et artibus; idque tum in vita, tum in ſcena intelligi poteſt ex iis fratribus, qui in Adelphis ſunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic ſe res habet. Ut enim non omne vinum, ſic non omnis ætas, veſtutate coaceſcit.

Severitatem in ſenectute probo, ſed eam (ſicut alia) modicam; acerbitatem nullo modo. Avaritia vero ſenilis quid ſibi velit, non intelligo. Poteſt enim quidquam eſſe abſurdius, quam, quo minus viæ reſtat, eo plus viatici quærere?

XIX. Quarta reſtat cauſa, quæ maxime angere, atque ſollicitam habere noſtram ætatem videtur, appropinquatio mortis; quæ certe a ſenectute non poteſt longe abeſſe. O miſerum ſenem, qui mortem contemnendam eſſe in tam longa ætate non viderit! quæ aut plane negligenda eſt, ſi omnino extinguit animum; aut etiam optanda, ſi aliquò eum deducit, ubi ſit futurus æternus. Atqui tertium certe nihil inveniri poteſt. Quid igitur timeam, ſi aut non miſer poſt mortem, aut beatus etiam futurus ſum?

Quanquam quis eſt tam ſtultus, quamvis ſit adoleſcens, cui ſit exploratum, ſe ad veſperum eſſe victurum? Quin etiam ætas illa multo plures, quam noſtra, mortis caſus habet. Facilius in morbos incidunt adoleſcentes; gravius ægrotant; triſtius curantur: itaque pauci veniunt ad ſenectutem: quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim, et ratio, et conſilium, in ſenibus eſt; qui ſi nulli fuiſſent, nullæ omnino civitates fuiſſent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud eſt crimen ſenectutis, cum illud videatis cum adoleſcentia eſſe commune? Senſi ego tum in optimo filio meo, tum in expectatis ad ampliſſimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, omni ætati mortem eſſe communem.

At ſperat adoleſcens, diu ſe victurum; quod ſperare idem ſenex non poteſt. Inſipienter ſperat: quid enim ſtultius, quam incerta pro certis habere, falſa pro veris? Senex ne quod ſperet quidem habet. At eſt eò meliore conditione, quam adoleſcens; cum id, quod ille ſperat, hic jam conſecutus eſt. Ille vult diu vivere; hic diu vixit. Quanquam, ô Dii boni! quid eſt in hominis vita diu! Da enim ſupremum tempus: expectemus Tarteſſiorum regis ætatem: fuit enim (ut ſcriptum video) Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem

quidquam videtur, in quo eſt aliquid extremum: cum enim id advenit, tunc illud, quod præteriit, effluxit: tantùm remanet, quod virtute et recte factis conſecutus ſis. Horæ quidem cedunt, et dies, et menſes, et anni; nec præteritum tempus unquam revertitur; nec, quid ſequatur, ſciri poteſt. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet eſſe contentus: neque enim hiſtrioni, ut placeat, peragenda eſt fabula, modò, in quocunque fuerit actu, probetur; neque ſapienti uſque ad *Plaudite* vivendum.

Breve enim tempus ætatis, ſatis eſt longum ad bene honeſteque vivendum: ſin proceſſeris longius, non magis dolendum eſt, quam agricolæ dolent, præterita verni temporis ſuavitate, æſtatem autumnumque veniſſe. Ver enim tanquam adoleſcentiam ſignificat, oſtenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus, et percipiendis accommodata ſunt. Fructus autem ſenectutis eſt, ut ſæpe dixi, ante partorum bonorum memoria et copia. Omnia vero, quæ ſecundum naturam fiunt, ſunt habenda in bonis. Quid eſt autem tam ſecundum naturam, quam ſenibus emori? quod idem contingit adoleſcentibus, adverſante et repugnante natura. Itaque adoleſcentes mori ſic mihi videntur, ut cum aquæ multitudine vis flammæ opprimitur; ſenes autem, ſicut ſua ſponte, nulla adhibita vi, conſumptus ignis extinguitur. Et quaſi poma, ex arboribus, ſi cruda ſunt, vi avelluntur; ſi matura et cocta, decidunt; ſic vitam adoleſcentibus vis aufert, ſenibus maturitas: quæ mihi quidem tam jucunda eſt, ut, quo propius ad mortem accedam, quaſi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione eſſe venturus.

XX. Omnium ætatum certus eſt terminus; ſenectutis autem nullus certus eſt terminus: recteque in ea vivitur, quoad munus officii exequi et tueri poſſis, et tamen mortem contemnere. Ex quo fit, ut animoſior etiam ſenectus ſit, quam adoleſcentia, et fortior. Hoc illud eſt, quod Piſiſtrato tyranno a Solone reſponſum eſt; cum illi quærenti, Qua tandem ſpe fretus, ſibi tam audaciter obſiſteret, reſpondiſſe dicitur, Senectute. Sed vivendi

finis eſt optimus, cum, integra mente, cæteriſque ſenſibus, opus ipſa ſuum eadem, quæ coagmentavit, natura diſſolvit. Ut navem, ut ædificium idem deſtruit facillime, qui conſtruxit; ſic hominem eadem optime, quæ conglutinavit, natura diſſolvit. Jam omnis conglutinatio recens ægre, inveterata facile, divellitur. Ita fit, ut illud breve vitæ reliquum nec avide appetendum ſenibus, nec ſine cauſa deſerendum ſit; vetatque Pythagoras injuſſu imperatoris, id eſt, Dei, de præſidio et ſtatione vitæ decedere. Solonis quidem ſapientis elogium eſt, quo ſe negat velle ſuam mortem dolore amicorum et lamentis vacare: vult, credo, ſe eſſe carum ſuis. Sed haud ſcio, an melius Ennius,

Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletu
Faxit.

Non cenſet lugendam eſſe mortem, quam immortalitas conſequatur.

Jam ſenſus moriendi aliquis eſſe poteſt, iſque ad exiguum tempus, præſertim ſeni: poſt mortem quidem ſenſus aut optandus, aut nullus eſt. Sed hoc meditatum ab adoleſcentia debet eſſe, mortem ut negligamus; ſine qua meditatione, tranquillo eſſe animo nemo poteſt: moriendum enim certe eſt; et id incertum, an eo ipſo die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, quî poterit animo conſiſtere? De qua non ita longa diſputatione opus eſſe videtur, cum recorder, non ſolùm L. Brutum, qui in liberanda patria eſt interfectus; non duos Decios, qui ad voluntariam mortem curſum equorum incitaverunt; non M. Atilium, qui ad ſupplicium eſt profectus, ut fidem hoſti datam conſervaret; non duos Scipiones, qui iter Pœnis vel corporibus ſuis obſtruere voluerunt; non avum tuum L. Paulum, qui morte luit collegæ in Cannenſi ignominia temeritatem; non M. Marcellum, cujus interitum ne crudeliſſimus quidem hoſtis honore ſepulturæ carere paſſus eſt; ſed legiones noſtras (quod ſcripſi in Originibus) in eum ſæpe locum profectas alacri animo et erecto, unde ſe nunquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adoleſcentes, et ii quidem non ſolum indocti, ſed etiam ruſtici, contemnunt, id docti ſenes extimeſcent?

Omnino (ut mihi quidem videtur) ſtudiorum omnium ſatietas, vitæ facit ſatietatem. Sunt pueritiæ certa ſtudia: num igitur ea deſiderant adoleſcentes? Sunt et ineuntis adoleſcentiæ: num ea jam conſtans requirit ætas, quæ media dicitur? Sunt etiam hujus ætatis: ne ea quidem quæruntur a ſenectute. Sunt extrema quædam ſtudia ſenectutis: ergo, ut ſuperiorum ætatum ſtudia occidunt, ſic occidunt etiam ſenectutis: quod cum evenit, ſatietas vitæ tempus maturum mortis affert.

XXI. Equidem non video, cur, quid ipſe ſentiam de morte, non audeam vobis dicere; quod eo melius mihi cernere videor, quo ab ea propius abſum. Ego veſtros patres, P. Scipio, tuque, C. Læli, viros clariſſimos, mihique amiciſſimos, vivere arbitror; et eam quidem vitam, quæ eſt ſola vita nominanda. Nam, dum ſumus in his incluſi compagibus corporis, munere quodam neceſſitatis, et gravi opere perfungimur. Eſt enim animus cæleſtis ex altiſſimo domicilio depreſſus, et quaſi demerſus in terram, locum divinæ naturæ æternitatique contrarium. Sed credo, Deos immortales ſparſiſſe animos in corpora humana, ut eſſent, qui terras tuerentur, quique, cæleſtium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitæ modo atque conſtantia: nec me ſolum ratio ac diſputatio impulit, ut ita crederem; ſed nobilitas etiam ſummorum philoſophorum, et auctoritas.

Audiebam Pythagoram, Pythagoreoſque, incolas pene noſtros, qui eſſent Italici philoſophi quondam nominati, nunquam dubitaſſe, quin ex univerſa mente divina delibatos animos haberemus. Demonſtrabantur mihi præterea, quæ Socrates ſupremo vitæ die de immortalitate animorum diſſeruiſſet, is, qui eſſet omnium ſapientiſſimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa? Sic mihi perſuaſi, ſic ſentio, cum tanta celeritas animorum ſit, tanta memoria præteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tantæ ſcientiæ, tot inventa, non poſſe eam naturam, quæ res eas contineat, eſſe mortalem. Cumque ſemper agitetur animus, nec principium motûs habeat, quia ſe ipſe moveat; ne finem quidem habiturum eſſe motûs, quia

nunquam ſe ipſe ſit relicturus. Et, cum ſimplex animi natura eſſet, neque haberet in ſe quidquam admiſtum diſpar ſui, atque diſſimile, non poſſe eum dividi: quòd ſi non poſſit, non poſſe interire: magnoque eſſe argumento, homines ſcire pleraque ante quam nati ſint, quòd jam pueri, cum artes difficiles diſcant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, ſed reminiſci et recordari. Hæc Platonis fere.

XXII. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus major hæc dicit; "Nolite arbitrari, ô mihi cariſſimi filii, me, cum a vobis "diſceſſero, nuſquam, aut nullum, fore: nec enim, dum eram "vobiſcum, animum meum videbatis; ſed eum eſſe in hoc cor-"pore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis: eundem igi-"eſſe creditote, etiam ſi nullum videbitis.

"Nec vero clarorum virorum poſt mortem honores perma-"nerent, ſi nihil eorum ipſorum animi efficerent, quo diutius "memoriam ſui teneremus. Mihi quidem nunquam perſuaderi "potuit, animos, dum in corporibus eſſent mortalibus, vivere; "cum exiſſent ex iis, emori: nec vero tum animum eſſe inſi-"pientem, cum ex inſipienti corpore evaſiſſet; ſed cum, omni "admixtione corporis liberatus, purus et integer eſſe cœpiſſet, "tum eſſe ſapientem. Atque etiam, cum hominis natura morte "diſſolvitur, cæterarum rerum, perſpicuum eſt, quo quæque "diſcedant; abeunt enim illuc omnia, unde orta ſunt: animus "autem ſolus nec, cum adeſt, nec, cum diſcedit, apparet. Jam "vero videtis, nihil eſſe morti tam ſimile, quam ſomnum. "Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem "ſuam: multa enim, cum remiſſi et liberi ſunt, futura proſpi-"ciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri ſint, cum ſe plane "corporis vinculis relaxaverint. Quare, ſi hæc ita ſunt, ſic me "colitote ut Deum: ſin una eſt interiturus animus cum corpo-"re, vos tamen Deos verentes, qui hanc omnem pulchritudi-"nem tuentur et regunt, memoriam noſtri pie inviolateque "ſervabitis. Cyrus quidem hæc moriens. Nos, ſi placet, noſtra videamus.

XXIII. Nemo unquam mihi, Scipio, perſuadebit, aut patrem tuum Paulum, aut duos avos, Paulum et Africanum, aut Africani patrem, aut patruum, aut multos præſtantes viros, quos enumerare non eſt neceſſe, tanta eſſe conatos, quæ ad poſteritatis memoriam pertinerent, niſi animo cernerent, poſteritatem ad ſe pertinere. An cenſes (ut de me ipſo aliquid, more ſenum, glorier) me tantos labores diurnos nocturnoſque domi militiæque ſuſcepturum fuiſſe, ſi iiſdem finibus gloriam meam, quibus vitam, eſſem terminaturus? Nonne melius multo fuiſſet, otioſam ætatem, et quietam, ſine ullo labore aut contentione traducere? Sed neſcio quomodo animus, erigens ſe, poſteritatem ſemper ita proſpiciebat, quaſi, cum exceſſiſſet e vita, tum denique victurus eſſet. Quod quidem ni ita ſe haberet, ut animi immortales eſſent, haud optimi cujuſque animus maxime ad immortalem gloriam niteretur.

Quid, quod ſapientiſſimus quiſque æquiſſimo animo moritur, ſtultiſſimus iniquiſſimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat et longius, videre, ſe ad meliora proficiſci; ille autem, cujus obtuſior ſit acies, non videre? Equidem efferor ſtudio patres veſtros, quos colui et dilexi, videndi; neque vero eos ſolum convenire aveo, quos ipſe cognovi; ſed illos etiam, de quibus audivi, et legi, et ipſe conſcripſi: quò quidem me proficiſcentem haud ſane quis facile retraxerit, neve, tanquam Peliam, recoxerit: et, ſi quis Deus mihi largiatur, ut ex hac ætate repueraſcam, et in cunis vagiam, valde recuſem; nec vero velim, quaſi decurſo ſpatio, ad carceres a calce revocari.

Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? ſed habeat ſane: habet certe tamen, aut ſatietatem, aut modum: non libet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, ſæpe fecerunt: nec me vixiſſe pœnitet; quoniam ita vixi, ut non fruſtra me natum exiſtimem: et ex hac vita ita diſcedo, tanquam ex hoſpitio, non tanquam ex domo: commorandi enim natura diverſorium nobis, non habitandi, dedit.

O præclarum diem, cum ad illud divinum animorum concilium cœtumque proficiſcar, cumque ex hac turba et colluvione

diſcedam! Proficiſcar enim non ad eos ſolum viros, de quibus ante dixi, ſed etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus eſt, nemo pietate præſtantior; cujus a me corpus crematum eſt; quod contra decuit ab illo meum. Animus vero, non me deſerens, ſed reſpectans, in ea profecto loca diſceſſit, quo mihi ipſi cernebat eſſe veniendum: quem ego meum caſum fortiter ferre viſus ſum; non quod æquo animo ferrem, ſed me ipſe conſolabar, exiſtimans, non longinquum inter nos digreſſum et diſceſſum fore.

His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Lælio admirari ſolere dixiſti) levis eſt ſenectus, nec ſolum non moleſta, ſed etiam jucunda. Quod ſi in hoc erro, quòd animos hominum immortales eſſe credam, libenter erro; nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo: ſin mortuus (ut quidam minuti philoſophi cenſent) nihil ſentiam; non vereor, ne hunc errorem meum mortui philoſophi irrideant. Quod ſi non ſumus immortales futuri, tamen extingui homini ſuo tempore optabile eſt: nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, ſic vivendi modum. Senectus autem peractio ætatis eſt, tanquam fabulæ; cujus defatigationem fugere debemus, præſertim adjuncta ſatietate.

Habui hæc, de ſenectute quæ dicerem; ad quam utinam perveniatis, ut ea, quæ ex me audiſtis, re experti probare poſſitis.

LÆLIUS,

SIVE

DE AMICITIA

DIALOGUS.

AD TITUM POMPONIUM ATTICUM.

I. QUINTUS Mucius augur multa narrare de C. Lælio, ſocero ſuo, memoriter et jucunde ſolebat, nec dubitare illum in omni ſermone appellare ſapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scævolam, ſumpta virili toga, ut, quoad poſſem, et liceret, a ſenis latere nunquam diſcederem. Itaque multa ab eo prudenter diſputata, multa etiam breviter et commode dicta, memoriæ mandabam; fierique ſtudebam ejus prudentiâ doctior. Quo mortuo, me ad Pontificem Scævolam contuli; quem unum noſtræ civitatis et ingenio, et juſtitia præſtantiſſimum audeo dicere. Sed de hoc alias; nunc redeo ad augurem. Cum ſæpe multa, tum memini, domi in hemicyclio ſedentem, ut ſolebat, cum et ego eſſem una et pauci admodum familiares, in eum ſermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. Meminiſti enim, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, (cum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat Conſul, diſſideret, quocum conjunctiſſime et amantiſſime vixerat) quanta hominum eſſet vel admiratio, vel querela. Itaque tum Scævola, cum in eam ipſam

mentionem incidiſſet, expoſuit nobis ſermonem Lælii de amicitia, habitum ab illo ſecum, et cum altero genero C. Fannio, M. filio, paucis diebus poſt mortem Africani.

Ejus diſputationis ſententias memoriæ mandavi; quas in hoc libro expoſui meo arbitratu: quaſi enim ipſos induxi loquentes, ne, *inquam*, et, *inquit*, ſæpius interponeretur; atque ut, tanquam a præſentibus, coram haberi ſermo videretur. Cum enim ſæpe mecum ageres, ut de amicitia ſcriberem aliquid, digna mihi res cum omnium cognitione, tum noſtra familiaritate, viſa eſt: itaque feci non invitus, ut prodeſſem multis tuo rogatu. Sed, ut in Catone Majore, qui eſt ſcriptus ad te de ſenectute, Catonem induxi ſenem diſputantem, quia nulla videbatur aptior perſona, quæ de illa ætate loqueretur, quam ejus, qui et diutiſſime ſenex fuiſſet, et in ipſa ſenectute præ cæteris floruiſſet; ſic, cum accepiſſemus a patribus maxime memorabilem C. Lælii, et P. Scipionis familiaritatem fuiſſe, idonea mihi Lælii perſona viſa eſt, quæ de amicitia ea ipſa diſſereret, quæ diſputata ab eo meminiſſet Scævola.

Genus autem hoc ſermonum, poſitum in hominum veterum auctoritate, et eorum illuſtrium, plus, neſcio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipſe, mea legens, ſic afficior interdum, ut Catonem, non me, loqui exiſtimem. Sed, ut tum ad ſenem ſenex de ſenectute, ſic hoc libro ad amicum amiciſſimus de amicitia ſcripſi. Tum eſt Cato locutus, quo erat nemo fere ſenior temporibus illis, nemo prudentior; nunc Lælius et ſapiens (ſic enim eſt habitus) et amicitiæ gloria excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum a me parumper avertas, Lælium loqui ipſum putes. C. Fannius, et Q. Mucius ad ſocerum veniunt poſt mortem Africani: ab his ſermo oritur: reſpondet Lælius; cujus tota diſputatio eſt de amicitia, quam legens tu te ipſe cognoſces.

II. Fannius. Sunt iſta, Læli: nec enim melior vir fuit Africano quiſquam, nec clarior. Sed exiſtimare debes, omnium oculos in te eſſe conjectos: unum te ſapientem et appellant et exiſtimant. Tribuebatur hoc modò M. Catoni: ſcimus L. Atilium

apud patres noſtros appellatum eſſe ſapientem: ſed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens eſſe in jure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum uſum habebat, multaque ejus et in ſenatu, et in foro vel proviſa prudenter, vel acta conſtanter, vel reſponſa acute ferebantur; propterea quaſi cognomen jam habebat in ſenectute ſapientis. Te autem alio quodam modo, non ſolum natura et moribus, verum etiam ſtudio et doctrina eſſe ſapientem; nec ſicut vulgus, ſed ut eruditi ſolent appellare ſapientem, qualem in reliqua Græcia neminem: (nam qui ſeptem appellantur, eos, qui iſta ſubtilius quærunt, in numero ſapientium non habent:) Athenis unum accepimus et eum quidem etiam Apollinis oraculo ſapientiſſimum judicatum. Hanc eſſe in te ſapientiam exiſtimant, ut omnia tua in te poſita eſſe ducas, humanoſque caſus virtute inferiores putes. Itaque ex me quærunt, credo item ex te, Scævola, quonam pacto mortem Africani feras; eoque magis, quod his proximis Nonis, cum in hortos D. Bruti auguris, commentandi cauſâ, ut aſſolet, veniſſemus, tu non affuiſti; qui diligentiſſime ſemper illum diem, et illud munus ſolitus eſſes obire.

Scævola. Quærunt quidem, C. Læli, multi, ut eſt a Fannio dictum: ſed ego id reſpondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis cum ſummi viri, tum amiciſſimi, morte, ferre moderate; nec potuiſſe non commoveri, nec fuiſſe id humanitatis tuæ: quod autem his Nonis in noſtro collegio non affuiſſes, invaletudinem cauſæ, non mœſtitiam, fuiſſe.

Lælius. Recte tu quidem, Scævola, et vere: nec enim ab iſto officio, quod ſemper uſurpavi, cum valerem, abduci incommodo meo debui; nec ullo caſu arbitror hoc conſtanti homini poſſe contingere, ut ulla intermiſſio fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnoſco, nec poſtulò, facis amice; ſed, ut mihi videris, non recte judicas de Catone: aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, ſi quiſquam, ille ſapiens fuit. Quomodo enim (ut alia omittam) mortem filii tulit? Memineram Paulum, videram Gallum: ſed hi in pueris; Cato in perfecto et ſpectato viro.

Quamobrem cave Catoni anteponas ne iſtum quidem ipſum, quem Apollo, ut ais, ſapientiſſimum judicavit: hujus enim facta, illius dicta, laudantur. De me autem (ut jam cum utroque loquar) ſic habetote.

III. Ego, ſi Scipionis deſiderio me moveri negem, quàm id recte faciam, viderint ſapientes; ſed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo unquam erit; et, ut confirmare poſſum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina: me ipſe conſolor, et maxime illo ſolatio, quòd eo errore careo, quo, amicorum deceſſu, plerique angi ſolent: nihil enim mali accidiſſe Scipioni puto: mihi accidit, ſi quid accidit. Suis autem incommodis graviter angi, non amicum, ſed ſeipſum amantis eſt.

Cum illo vero quis neget actum eſſe præclare? Niſi enim, (quod ille minime putabat) immortalitatem optare vellet, quid non eſt adeptus, quod homini fas eſſet optare? Qui ſummam ſpem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuo adoleſcens incredibili virtute ſuperavit: qui conſulatum petivit nunquam, factus eſt Conſul bis; primùm ante tempus; iterum ſibi, ſuo tempore; reipublicæ, pene ſerò: qui, duabus urbibus everſis, inimiciſſimis huic imperio, non modo præſentia, verum etiam futura, bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis? de pietate in matrem? liberalitate in ſorores? bonitate in ſuos? juſtitia in omnes? Hæc nota ſunt vobis: quam autem civitati carus fuerit, mœrore funeris indicatum eſt. Quid igitur hunc paucorum annorum acceſſio juvare potuiſſet? Senectus enim, quamvis non ſit gravis, ut memini Catonem, anno ante quam mortuus eſt, mecum et cum Scipione diſſerere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiam tunc erat Scipio.

Quamobrem vita quidem talis fuit, vel fortuna, vel gloria, ut nihil poſſet accedere; moriendi autem ſenſum celeritas abſtulit: quo de genere mortis difficile dictu eſt; quid homines ſuſpicentur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni, ex multis diebus, quos in vita celeberrimos lætiſſimoſque viderit, illum diem clariſſimum fuiſſe, cum, ſenatu dimiſſo, domum

reductus ad veſperum eſt a patribus conſcriptis, a populo Romano, a ſociis, et Latinis, pridie quam exceſſit e vita; ut ex tam alto dignitatis gradu ad ſuperos videatur potius, quam ad inferos, perveniſſe: neque enim aſſentior iis, qui hæc nuper diſſerere cœperunt, cum corporibus ſimul animos interire, atque omnia morte deleri.

IV. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel noſtrorum majorum, qui mortuis tam religioſa jura tribuerunt; quod non feciſſent profecto, ſi nihil ad eos pertinere arbitrarentur; vel eorum, qui in hac terra fuerunt, magnamque Græciam (quæ nunc quidem deleta eſt, tum florebat,) inſtitutis et præceptis ſuis erudierunt; vel ejus, qui Apollinis oraculo ſapientiſſimus eſt judicatus; qui non tum hoc, tum illud, ut in pleriſque, ſed idem dicebat ſemper, animos hominum eſſe divinos; iiſque, cum e corpore exceſſiſſent, reditum in cælum patere, optimoque et juſtiſſimo cuique expeditiſſimum.

Quod item Scipioni videbatur; qui quidem, quaſi præſagiret, perpaucis ante mortem diebus (cum et Philus, et Manilius adeſſent, et alii plures, tuque, etiam, Scævola, mecum veniſſes) triduum diſſeruit de republica; cujus diſputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum; quæ ſe in quiete per viſum ex Africano audiſſe dicebat. Id ſi ita eſt, ut optimi cujuſque animus in morte facillime evolet, tanquam e cuſtodia vinculiſque corporis, cui cenſemus curſum ad Deos faciliorem fuiſſe, quam Scipioni? Quocirca mœrere hoc ejus eventu, vereor, ne invidi magis, quam amici, ſit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus ſit animorum, et corporum, nec ullus ſenſus maneat; ut nihil boni eſt in morte, ſic certe nihil mali: ſenſu enim amiſſo, fit idem, quaſi natus non eſſet omnino: quem tamen eſſe natum et nos gaudemus, et hæc civitas, dum erit, lætabitur.

Quamobrem cum illo quidem, ut ſupra dixi, actum optime eſt, mecum incommodius; quem fuerat æquius, ut prius introieram, ſic prius exire de vita. Sed tamen recordatione noſtræ amicitiæ ſic fruor, ut beate vixiſſe videar, quia cum Scipione

vixerim; quocum mihi conjuncta cura de re publica, et de privata fuit; quocum et domus, et militia communis; et id, in quo eſt omnis vis amicitiæ, voluntatum, ſtudiorum, ſententiarum ſumma conſenſio. Itaque non tam iſta me ſapientiæ, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falſa præſertim, quam quod amicitiæ noſtræ memoriam ſpero ſempiternam fore: idque mihi eo magis eſt cordi, quod ex omnibus ſeculis vix tria, aut quatuor nominantur paria amicorum: quo in genere ſperare videor, Scipionis, et Lælii amicitiam notam poſteritati fore.

Fannius. Iſtud quidem, Læli, ita neceſſe eſt: ſed, quoniam amicitiæ mentionem feciſti, et ſumus otioſi, pergratum mihi feceris, (ſpero item Scævolæ) ſi, quemamodum ſoles de cæteris rebus, cum ex te quæruntur, ſic de amicitia diſputaris, quid ſentias, qualem exiſtimes, quæ præcepta des.

Scævola. Mihi vero pergratum erit; atque, idipſum cum tecum agere conarer, Fannius antevertit: quamobrem utrique noſtrûm gratum admodum feceris.

V. Lælius. Ego vero non gravarer, ſi mihi ipſe confiderem: Nam et præclara res eſt, et ſumus, ut dixit Fannius, otioſi. Sed quis ego ſum? aut quæ in me eſt facultas? Doctorum eſt iſta conſuetudo, eaque Græcorum, ut iis ponatur, de quo diſputent, quamvis ſubito. Magnum opus eſt, egetque exercitatione non parva. Quamobrem, quæ diſputari de amicitia poſſunt, ab eis cenſeo petatis, qui iſta profitentur: ego vos hortari tantùm poſſum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis: nihil eſt enim tam naturæ aptum, tam conveniens ad res vel ſecundas, vel adverſas.

Sed hoc primùm ſentio, niſi in bonis amicitiam eſſe non poſſe. Neque id ad vivum reſeco, ut illi, qui hæc ſubtilius diſſerunt, fortaſſe vere, ſed ad communem utilitatem parum: negant enim, quemquam virum bonum eſſe, niſi ſapientem. Sit ita ſane: ſed eam ſapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo eſt conſecutus. Nos autem ea, quæ ſunt in uſu, vitaque communi, non ea, quæ finguntur, aut optantur, ſpectare

debemus. Nunquam ego dicam C. Fabricium, M'. Curium, T. Coruncanium, quos ſapientes noſtri majores judicabant, ad iſtorum normam fuiſſe ſapientes. Quare ſibi habeant ſapientiæ nomen et invidioſum, et obſcurum; concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt, id, niſi ſapienti, poſſe concedi.

Agamus igitur pingui Minerva, ut aiunt. Qui ita ſe gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, æqualitas, liberalitas; nec ſit in illis ulla cupiditas, libido, audacia; ſintque magnâ conſtantiâ, ut ii fuerunt, modo quos nominavi; hos viros bonos, ut habiti ſunt, ſic etiam appellandos putemus; quia ſequantur (quantum homines poſſunt) naturam, optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perſpicere videor, ita natos eſſe nos, ut inter omnes eſſet ſocietas quædam; major autem, ut quiſque proxime accederet: itaque cives, potiores, quam peregrini; et propinqui, quam alieni: cum his enim amicitiam natura ipſa peperit; ſed ea non ſatis habet firmitatis. Namque hoc præſtat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli poteſt, ex amicitia non poteſt: ſublatâ enim benevolentiâ, amicitiæ nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiæ ſit, ex hoc intelligi maxime poteſt, quod ex infinita ſocietate generis humani, quam conciliavit ipſa natura, ita contracta res eſt, et adducta in anguſtum, ut omnis caritas aut inter duos, aut inter paucos, jungeretur.

VI. Eſt autem amicitia nihil aliud niſi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia, et caritate ſumma conſenſio: qua quidem haud ſcio, an, excepta ſapientia, quidquam melius homini ſit a Diis immortalibus datum. Divitias alii præponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Belluarum hoc quidem extremum eſt; illa autem ſuperiora, caduca et incerta, poſita non tam in noſtris conſiliis, quam in fortunæ temeritate. Qui autem in virtute ſummum bonum ponunt, præclare illi quidem; ſed hæc ipſa virtus amicitiam et gignit, et continet; nec ſine virtute amicitia eſſe ullo pacto poteſt.

Jam virtutem ex conſuetudine vitæ ſermoniſque noſtri interpretemur; nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentia metiamur; viroſque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos. His communis vita contenta eſt: eos autem omittamus, qui omnino nuſquam reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere.

Principiò, cui poteſt eſſe *vita vitalis*, ut ait Ennius, qui non in amici mutua benevolentia conquieſcat? Quid dulcius, quam habere, quicum omnia audeas ſic loqui, ut tecum? Quis eſſet tantus fructus in proſperis rebus, niſi haberes, qui illis æque, ac tu ipſe, gauderet? adverſas vero ferre difficile eſſet ſine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. Denique cæteræ res, quæ expetuntur, opportunæ ſunt ſingulæ rebus fere ſingulis: divitiæ, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudere; voluptates, ut gaudeas; valetudo, ut dolore careas, et muneribus fungare corporis: amicitia res plurimas continet: quoquo te verteris, præſto eſt; nullo loco excluditur; nunquam intempeſtiva, nunquam moleſta eſt. Itaque non aqua, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quam amicitia: neque ego nunc de vulgari, aut de mediocri, (quæ tamen ipſa et delectat, et prodeſt) ſed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et ſecundas res ſplendidiores facit amicitia, et adverſas partiens communicanſque, leviores.

VII. Cumque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum præſtat omnibus, quod bona ſpe prælucet in poſterum; nec debilitari animos, aut cadere patitur. Verum etiam amicum qui intuetur, tanquam exemplar aliquod intuetur ſui. Quocirca et abſentes adſunt, et egentes abundant, et imbecilles valent, et, quod difficilius dictu eſt, mortui vivunt; tantus eos honos, memoria, deſiderium proſequitur amicorum: ex quo illorum beata mors videtur; horum vita laudabilis. Quod ſi exemeris ex natura rerum benevolentiæ vinctionem, nec domus ulla, nec urbs ſtare poterit; ne agri quidem cultus permanebit. Id ſi minus intelligitur; quanta vis amicitiæ

concordiæque ſit, ex diſſenſionibus atque ex diſcordiis percipi poteſt: quæ enim domus tam ſtabilis, quæ tam firma civitas eſt, quæ non odiis atque diſſidiis funditus poſſit everti? Ex quo quantum boni ſit in amicitia, judicari poteſt.

Agrigentinum quidem, doctum quendam virum, carminibus Græcis vaticinatum ferunt, quæ in rerum natura totoque mundo conſtarent, quæque moverentur, ea contrahere amicitiam, diſſipare diſcordiam: atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt, et re probant. Itaque, ſi quando aliquod officium extitit amici in periculis aut adeundis, aut communicandis, quis eſt, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores totâ caveâ nuper in hoſpitis et amici mei M. Pacuvii nova fabula; cum, ignorante rege uter eorum eſſet Oreſtes, Pylades Oreſtem ſe eſſe diceret, ut pro illo necaretur; Oreſtes autem, ita ut erat, Oreſtem ſe eſſe perſeveraret? Stantes plaudebant in re ficta; quid arbitramur in vera fuiſſe facturos? Facile indicabat ipſa natura vim ſuam, cum homines, quod facere ipſi non poſſent, id recte fieri in altero judicarent.

Hactenus mihi videor, de amicitia quod ſentirem, potuiſſe dicere. Si qua præterea ſunt, (credo autem eſſe multa) ab iis, ſi videbitur, qui iſta diſputant, quæritote.

Fannius. Nos autem a te potius: quanquam etiam ab iſtis ſæpe quæſivi et audivi, non invitus equidem: ſed aliud quoddam filum orationis tuæ. Scævola. Tum magis id diceres, Fanni, ſi nuper in hortis Scipionis, cum eſt de Republica diſputatum, affuiſſes: qualis tum patronus juſtitiæ fuit contra accuratam orationem Phili! Fannius. Facile id quidem fuit, juſtitiam juſtiſſimo viro defendere. Scævola. Quid amicitiam? nonne facile ei, qui ob eam ſumma fide, conſtantia, juſtitiaque ſervatam, maximam gloriam ceperit?

VIII. Lælius. Vim hoc quidem eſt afferre: quid enim refert, qua me ratione cogatis? Cogitis certe; ſtudiis enim generorum, præſertim in re bona, cum difficile eſt, tum ne æquum quidem, obſiſtere. Sæpiſſime igitur mihi, de amicitia cogitanti,

maxime illud conſiderandum videri ſolet, num propter imbecillitatem atque inopiam deſiderata ſit amicitia; ut dandis recipiendiſque meritis, quod quiſque minus per ſe ipſe poſſet, id acciperet ab alio, viciſſimque redderet; an eſſet hoc quidem proprium amicitiæ; ſed antiquior, et pulchrior, et magis a natura ipſâ profecta alia cauſa? Amor enim (ex quo amicitia nominata,) princeps eſt ad benevolentiam conjungendam: nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur ſæpe, qui ſimulatione amicitiæ coluntur et obſervantur cauſâ temporis. In amicitia autem nihil fictum, nihil ſimulatum; et, quidquid in ea eſt, id eſt verum et voluntarium.

Quapropter a natura mihi videtur potius, quam ab indigentia, orta amicitia, et applicatione magis animi cum quodam ſenſu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis eſſet habitura. Quod quidem, quale ſit, etiam in beſtiis quibuſdam animadverti poteſt; quæ ex ſe natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum ſenſus appareat: quod in homine multo eſt evidentius. Primùm, ex ea caritate, quæ eſt inter natos et parentes; quæ dirimi, niſi deteſtabili ſcelere, non poteſt. Deinde, cum ſimilis ſenſus extitit amoris, ſi aliquem nacti ſumus, cujus cum moribus et natura congruamus, quòd in eo quaſi lumen aliquod probitatis et virtutis perſpicere videamur.

Nihil eſt enim amabilius virtute; nihil, quod magis alliciat homines ad diligendum; quippe cum propter virtutem et probitatem eos etiam, quos nunquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis eſt, qui C. Fabricii, M'. Curii non cum caritate aliqua et benevolentia memoriam uſurpet, quos nunquam viderit? Quis autem eſt, qui Tarquinium Sperbum, qui Sp. Caſſium, Sp. Mælium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum eſt, Pyrrho et Annibale: ab altero, propter probitatem ejus, non nimis alienos animos habemus; alterum, propter crudelitatem, ſemper hæc civitas oderit.

IX. Quod ſi tanta vis probitatis eſt, ut eam vel in eis, quos nunquam vidimus, vel, quod majus eſt, in hoſte enim diligamus;

quid mirum, ſi animi hominum moveantur, cum eorum, quibuſcum uſu conjuncti eſſe poſſunt, virtutem et bonitatem perſpicere videantur? Quanquam confirmatur amor et beneficio accepto, et ſtudio perſpecto, et conſuetudine adjuncta: quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quædam exardeſcit benevolentiæ magnitudo: quam ſi qui putant ab imbecillitate proficiſci, ut ſit per quem quiſque aſſequatur, quod deſideret, humilem ſane relinquunt, et minime generoſum, ut ita dicam, ortum amicitiæ, quam ex inopia atque indigentia natam volunt.

Quod ſi ita eſſet; ut quiſque minimum in ſe eſſe arbitraretur, ita ad amicitiam eſſet aptiſſimus; quod longe ſecus eſt. Ut enim quiſque ſibi plurimum confidit, et ut quiſque maxime virtute et ſapientia ſic munitus eſt, ut nullo egeat, ſuaque omnia in ſe ipſo poſita judicet; ita in amicitiis expetendis colendiſque maxime excellit. Quid enim Africanus indigens mei? minime hercle: ac ne ego quidem illius: ſed ego admiratione quadam virtutis ejus; ille viciſſim opinione fortaſſe nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit benevolentiam conſuetudo. Sed, quanquam utilitates multæ et magnæ conſecutæ ſunt, non ſunt tamen ab earum ſpe cauſæ diligendi profectæ.

Ut enim benefici liberaleſque ſumus, non ut exigamus gratiam, (neque enim beneficium fœneramur) ſed naturâ propenſi ad liberalitatem ſumus; ſic amicitiam, non ſpe mercedis adducti, ſed quod omnis ejus fructus in ipſo amore ineſt, expetendam putamus.

Ab iis, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe diſſentimus; nec mirum: nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum ſuſpicere poſſunt, qui ſuas omnes cogitationes abjecerunt in rem tam humilem, tamque contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc ſermone removeamus: ipſi autem intelligamus, naturâ gigni ſenſum diligendi, et benevolentiæ caritatem, facta ſignificatione probitatis; quam qui appetiverunt, applicant ſeſe et propius admovent, ut et uſu ejus,

quem diligere cœperunt, fruantur, et moribus; ſintque pares in amore, et æquales; propenſioreſque ad bene merendum, quam ad repoſcendum: atque hæc inter eos ſit honeſta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximæ capientur; et erit ejus ortus a natura, quàm ab imbecillitate, et gravior, et verior: nam ſi utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata diſſolveret: ſed, quia natura mutari non poteſt, idcirco veræ amicitiæ ſempiternæ ſunt. Ortum quidem amicitiæ videtis, niſi quid ad hæc forte vultis.

Fannius. Tu vero perge, Læli: pro hoc enim, qui minor eſt natu, meo jure reſpondeo. Scævola. Recte tu quidem: quamobrem audiamus.

X. Lælius. Audite ergo, optimi viri, ea quæ ſæpiſſime inter me et Scipionem de amicitia diſſerebantur: quanquam ille quidem nihil difficilius eſſe dicebat, quam amicitiam uſque ad extremum vitæ permanere. Nam, vel ut non idem expediret utrique, incidere ſæpe; vel ut de republica non idem ſentirent: mutari etiam mores hominum ſæpe dicebat, aliàs adverſis rebus, aliàs ætate ingraveſcente: atque earum rerum exemplum ex ſimilitudine capiebat ineuntis ætatis, quod ſummi puerorum amores ſæpe unà cum prætexta ponerentur.

Sin autem ad adoleſcentiam perduxiſſent; dirimi tamen interdum contentione, vel uxoriæ conditionis, vel commodi alicujus, quod idem adipiſci uterque non poſſet. Quod ſi qui longius in amicitia provecti eſſent, tamen ſæpe labefactari, ſi in honoris contentionem incidiſſent: peſtem enim majorem eſſe nullam in amicitiis, quam in pleriſque pecuniæ cupiditatem: in optimis quibuſque honoris certamen, et gloriæ; ex quo inimicitias maximas ſæpe inter amiciſſimos extitiſſe. Magna etiam diſſidia, et plerumque juſta naſci, cum aliquid ab amicis, quod rectum non eſſet, poſtularetur; ut aut libidinis miniſtri, aut adjutores eſſent ad injuriam. Quod qui recuſarent, quamvis honeſte id facerent, jus tamen amicitiæ deſerere arguerentur ab iis, quibus obſequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent poſtulare, poſtulatione ipſa profiteri, omnia ſe amici

cauſa eſſe facturos. Eorum querelâ inveteratas non modo familiaritates extingui ſolere, ſed etiam odia gigni ſempiterna. Hæc ita multa, quaſi fata, impendere amicitiis, ut, omnia ſubterfugere, non modo ſapientiæ, ſed etiam felicitatis diceret ſibi videri.

XI. Quamobrem id primum videamus, ſi placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, ſi Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuere? num Viſcellinum amici, regnum appetentem, num Sp. Mælium, debuerunt juvare?

Tib. quidem Gracchum, rempublicam vexantem, a Q. Tuberone, æqualibuſque amicis derelictum videbamus. At C. Bloſius, Cumanus, hoſpes familiæ veſtræ, Scævola, cum ad me, qui aderam Lænati et Rupilio Conſulibus in conſilio, deprecatum veniſſet, hanc, ut ſibi ignoſcerem, cauſam afferebat, quod tanti Tib. Gracchum feciſſet, ut, quidquid ille vellet, ſibi faciendum putaret. Tum ego, Etiamne, ſi te in Capitolium faces ferre vellet? *Nunquam*, inquit, *voluiſſet id quidem.* Sed, ſi voluiſſet? *Paruiſſem.* Videtis, quam nefaria vox: et hercle ita fecit, vel plus etiam, quam dixit. Non enim paruit ille Tib. Gracchi temeritati, ſed præfuit; nec ſe comitem illius furoris, ſed ducem, præbuit. Itaque hac amentia, quæſtione nova perterritus, in Aſiam profugit, ad hoſtes ſe contulit, pœnas reipublicæ graves juſtaſque perſolvit. Nulla eſt igitur excuſatio peccati, ſi amici cauſa peccaveris: nam, cum conciliatrix amicitiæ virtutis opinio fuerit, difficile eſt amicitiam manere, ſi a virtute defeceris.

Quod ſi rectum ſtatuerimus, vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus, perfectâ quidem ſapientiâ ſumus, ſi nihil habeat res vitii; ſed loquimur de iis amicis, qui ante oculos ſunt, quos videmus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla ſumenda ſunt; et eorum quidem maxime, qui ad ſapientiam proxime accedunt.

Videmus Papum Æmilium C. Luſcino familiarem fuiſſe, (ſic

a patribus accepimus) bis unà Conſules, et collegas in Cenſura: tum et cum iis, et inter ſe conjunctiſſimos fuiſſe, M'. Curium, et T. Coruncanium, memoriæ proditum eſt. Igitur ne ſuſpicari quidem poſſumus, quemquam horum ab amico quippiam contendiſſe, quod contra fidem, contra jusjurandum, contra rempublicam eſſet. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere? ſi contendiſſet, ſcio impetraturum non fuiſſe; cum illi ſanctiſſimi viri fuerint: æque autem nefas ſit, tale aliquid et facere rogatum, et rogare. At vero Tib. Gracchum ſequebantur C. Carbo, C. Cato, et minimus tum quidem Caius frater, nunc idem acerrimus.

XII. Hæc igitur lex in amicitia ſanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati: turpis enim excuſatio eſt, et minime accipienda, cum in cæteris peccatis, tum ſi quis contra rempublicam ſe amici cauſa feciſſe fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scævola, locati ſumus, ut nos longe proſpicere oporteat futuros caſus reipublicæ. Deflexit enim jam aliquantulum de ſpatio curriculoque conſuetudo majorum. Tib. Gracchus regnum occupare conatus eſt, vel regnavit is quidem paucos menſes. Num quid ſimile populus Romanus audierat, aut viderat? Hunc etiam poſt mortem ſecuti amici et propinqui, quid in P. Scipionem effecerint, ſine lacrymis non queo dicere. Nam Carbonem, quoquo modo potuimus, propter recentem pœnam Tib. Gracchi, ſuſtinuimus. De C. Gracchi autem tribunatu, quid expectem, non libet augurari: ſerpit enim deinde res, quæ proclivius ad perniciem, cum ſemel cœpit, labitur. Videtis in tabella jam ante quanta ſit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem poſt, Caſſia. Videre jam videor populum a ſenatu disjunctum, multitudiniſque arbitrio res maximas agi. Plures enim diſcent, quemadmodum hæc fiant, quam quemamodum his reſiſtatur.

Quorſum hæc? quia ſine ſociis, nemo quidquam tale conatur. Præcipiendum eſt igitur bonis, ut, ſi in ejuſmodi amicitias ignari caſu aliquo inciderint, ne exiſtiment, ita ſe alligatos, ut ab amicis, in magam aliquam rem peccantibus, non diſcedant.

Improbis autem pœna ſtatuenda eſt; nec vero minor iis, qui ſecuti erunt alterum, quam iis, qui ipſi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Græcia Themiſtocle? quis potentior? qui, cum imperator bello Perſico ſervitute Græciam liberaſſet, propterque invidiam in exilium pulſus eſſet, ingratæ patriæ injuriam non tulit, quam ferre debuit. Fecit idem, quod xx annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adjutor contra patriam inventus eſt nemo: itaque mortem ſibi uterque conſcivit.

Quare talis improborum conſenſio non modo excuſatione amicitiæ tegenda non eſt, ſed potius omni ſupplicio vindicanda; ut ne quis ſibi conceſſum putet, amicum, vel bellum patriæ inferentem, ſequi: quod quidem, ut res cœpit ire, haud ſcio, an aliquando futurum ſit. Mihi autem non minori curæ eſt, qualis reſpublica poſt mortem meam futura ſit, quam qualis hodie ſit.

XIII. Hæc igitur prima lex amicitiæ ſanciatur, ut ab amicis honeſta petamus, amicorum cauſâ honeſta faciamus. Ne expectemus quidem, dum rogemur: ſtudium ſemper adſit, cunctatio abſit. Conſilium vero dare gaudeamus libere. Plurimum in amicitia amicorum bene ſuadentium valeat auctoritas: eaque adhibeatur ad monendum non modo aperte, ſed etiam acriter, ſi res poſtulabit; et adhibitæ pareatur.

Nam quibuſdam, quos audio ſapientes habitos in Græcia, placuiſſe opinor mirabilia quædam; ſed nihil eſt, quod illi non perſequantur ſuis argutiis; partim fugiendas eſſe nimias amicitias, ne neceſſe ſit unum ſollicitum eſſe pro pluribus; ſatis ſuperque eſſe ſibi ſuarum cuique rerum; alienis nimis implicari moleſtum eſſe; commodiſſimum eſſe, quam laxiſſimas habenas habere amicitiæ, quas vel adducas, cum velis, vel remittas. Caput enim eſſe ad beate vivendum, ſecuritatem; qua frui non poſſit animus, ſi tanquam parturiat unus pro pluribus.

Alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius, (quem locum breviter perſtrinxi paulo ante) præſidii adjumentique cauſâ, non benevolentiæ, neque caritatis, amicitias eſſe expetendas. Itaque ut quiſque minimum firmitatis habeat, minimumque

virium, ita amicitias appetere maxime: ex eo fieri, ut mulierculæ magis amicitiarum præſidia quærant, quam viri; et inopes, quam opulenti; et calamitoſi, quam ii, qui putantur beati.

O præclaram ſapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt; qua a Diis immortalibus nihil melius habemus, nihil jucundius. Quæ eſt enim iſta ſecuritas? ſpecie quidem blanda, ſed reapſe multis locis repudianda. Neque enim eſt conſentaneum, ullam honeſtam rem actionemve, ne ſollicitus ſis, aut non ſuſcipere, aut ſuſceptam deponere. Quod ſi curam fugimus, virtus fugienda eſt; quæ neceſſe eſt cum aliqua cura res ſibi contrarias aſpernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus injuſtis juſtos maxime dolere, imbecillibus fortes, flagitioſis modeſtos. Ergo hoc proprium eſt animi bene conſtituti, et lætari bonis rebus, et dolere contrariis.

Quamobrem ſi cadit in ſapientem animi dolor, (qui profecto cadit, niſi ex ejus animo extirpatam humanitatem arbitremur) quæ cauſa eſt, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam ſuſcipiamus moleſtias? Quid enim intereſt, motu animi ſublato, non dico inter hominem et pecudem, ſed inter hominem et ſaxum, aut truncum, aut quidvis generis ejuſdem? Neque enim ſunt iſti audiendi, qui virtutem duram, et quaſi ferream eſſe quandam volunt; quæ quidem eſt cum multis in rebus, tum in amicitia, tenera atque tractabilis; ut et bonis amici quaſi diffundantur, et incommodis contrahantur. Quamobrem angor iſte, qui pro amico ſæpe capiendus eſt, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et moleſtias afferunt, repudientur.

XIV. Cum autem contrahat amicitiam, ut ſupra dixi, ſi qua ſignificatio virtutis eluceat, ad quam ſe ſimilis animus applicet et adjungat; id cum contingit, amor exoriatur neceſſe eſt. Quid enim tam abſurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut ædificio, ut veſtitu cultuque corporis; animo autem virtute prædito, eo, qui vel amare, vel (ut ita

dicam) redamare poſſit, non admodum delectari? Nihil eſt enim remuneratione benevolentiæ, nihil viciſſitudine ſtudiorum officiorumque jucundius.

Quod ſi etiam illud addimus, quod recte addi poteſt, nihil eſſe, quod ad ſe rem ullam tam alliciat, tam attrahat, quam ad amicitiam ſimilitudo; concedetur profecto verum eſſe, ut bonos boni diligant, adſciſcantque ſibi quaſi propinquitate conjunctos, atque natura: nihil eſt enim appetentius ſimilium ſui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scævola, conſtat, (ut opinor) bonis inter bonos quaſi neceſſariam benevolentiam eſſe; qui eſt amicitiæ fons a natura conſtitutus: ſed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non eſt enim inhumana virtus, neque immunis, neque ſuperba; quæ etiam populos univerſos tueri, eiſque optime conſulere ſoleat: quod non faceret profecto, ſi a caritate vulgi abhorreret.

Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis cauſa fingunt amicitias, amabiliſſimum nodum amicitiæ tollere: non enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor ipſe, delectat; tumque illud fit, quod ab amico eſt profectum, jucundum, ſi cum ſtudio eſt profectum: tantumque abeſt, ut amicitiæ propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis, maximeque virtute præditi, (in qua plurimum eſt præſidii) minime alterius indigeant, liberaliſſimi ſint, et beneficentiſſimi: atque haud ſcio, an ne opus ſit quidem, nihil unquam omnino deeſſe amicis. Ubi enim ſtudia noſtra viguiſſent, ſi nunquam conſilio, nunquam opera noſtra, nec domi nec militiæ Scipio eguiſſet? Non igitur utilitatem amicitia, ſed utilitas amicitiam, conſecuta eſt.

XV. Non ergo erunt homines, deliciis diffluentes, audiendi, ſi quando de amicitia, quam nec uſu, nec ratione habent cognitam, diſputabunt. Nam quis eſt, (pro Deûm fidem, atque hominum!) qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipſe ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis, atque in omnium

Vv2

rerum abundatia vivere? Hæc enim eſt tyrannorum vita; in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla ſtabilis benevolentiæ poteſt eſſe fiducia: omnia ſemper ſuſpecta, atque ſollicita: nullus locus amicitiæ.

Quis enim aut eum diligat, quem metuit; aut eum, a quo ſe metui putat? Coluntur tamen ſimulatione duntaxat ad tempus. Quod ſi forte (ut fit plerumque) ceciderint: tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum: quod Tarquinium dixiſſe ferunt tum exulantem, ſe intellexiſſe, quos fidos amicos habuiſſet, quos infidos, cum jam neutris gratiam referre poſſet: quanquam miror, illâ ſuperbiâ et importunitate ſi quemquam habere potuit. Atque ut hujus, quem dixi, mores veros amicos parare non potuere; ſic multorum opes præpotentium excludunt amicitias fideles: non enim ſolum ipſa fortuna cæca eſt, ſed eos etiam plerumque efficit cæcos, quos complexa eſt. Itaque efferuntur illi fere faſtidio et contumacia; neque quidquam inſipiente fortunato intolerabilius fieri poteſt.

Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, poteſtate, proſperis rebus immutari, ſpernique ab iis veteres amicitias, indulgeri novis. Quid autem ſtultius, quam, cum plurimùm copiis, facultatibus, opibus poſſint, cætera parare, quæ parantur pecuniâ, equos, famulos, veſtem egregiam, vaſa pretioſa; amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitæ, ut ita dicam, ſupellectilem? Etenim, cætera cum parant, cui parent, neſciunt, nec cujus cauſâ laborent: ejus enim eſt iſtorum quidque, qui vincit viribus: amicitiarum ſua cuique permanet ſtabilis et certa poſſeſſio; ut, etiam ſi illa maneant, quæ ſunt quaſi dona fortunæ, tamen vita inculta, et deſerta ab amicis, non poſſit eſſe jucunda. Sed hæc hactenus.

XVI. Conſtituendi autem ſunt, qui ſint in amicitia fines, et quaſi termini diligendi; de quibus tres video ſententias ferri, quarum nullam probo. Unam, ut eodem modo erga amicum affecti ſimus, quo erga noſmetipſos. Alteram, ut noſtra in amicos benevolentia illorum erga nos benevolentiæ pariter æqualiterque

reſpondeat. Tertiam, ut quanti quiſque ſe ipſe facit, tanti fiat ab amicis.

Harum trium ſententiarum nulli prorſus aſſentior: nec enim illa prima vera eſt, ut, quemadmodum in ſe quiſque, ſic in amicum, ſit animatus. Quam multa enim, quæ noſtrâ cauſâ nunquam faceremus, facimus cauſâ amicorum? precari ab indigno, ſupplicare; tum acerbius in aliquem invehi, inſectarique vehementius; quæ in noſtris rebus non ſatis honeſte, in amicorum fiunt honeſtiſſime. Multæ quoque res ſunt, in quibus de ſuis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipſi, fruantur.

Altera ſententia eſt, quæ definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem eſt nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par ſit ratio acceptorum et datorum. Divitior mihi, et affluentior videtur eſſe vera amicitia; nec obſervare reſtricte, ne plus reddat, quam acceperit: neque enim verendum eſt, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus æquo quid in amicitiam congeratur.

Tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti quiſque ſe ipſe faciat, tanti fiat ab amicis: ſæpe enim in quibuſdam aut animus abjectior eſt, aut ſpes amplificandæ fortunæ fractior. Non eſt igitur amici, talem eſſe in eum, qualis ille in ſe eſt; ſed potius eniti et efficere, ut amici jacentem animum excitet, inducatque in ſpem cogitationemque meliorem.

Alius igitur finis veræ amicitiæ conſtituendus eſt, ſi prius, quid maxime reprehendere Scipio ſolitus ſit, edixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiæ potuiſſe reperiri, quam ejus, qui dixiſſet, ita amare oportere, ut ſi aliquando eſſet oſurus: nec vero ſe adduci poſſe, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante eſſe dictum crederet, qui ſapiens habitus eſſet unus e ſeptem; ſed impuri cujuſdam, aut ambitioſi, aut omnia ad ſuam potentiam revocantis, eſſe ſententiam. Quonam enim modo quiſquam amicus eſſe poterit, cui ſe putabit inimicum eſſe poſſe? Quinetiam neceſſe erit cupere et optare, ut quam ſæpiſſime

peccet amicus, quo plures det ſibi tanquam anſas ad reprehendendum: rurſum autem recte factis commodiſque amicorum neceſſe erit angi, dolere, invidere.

Quare hoc quidem præceptum, cujuſcunque eſt, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius præcipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odiſſe poſſemus: quinetiam, ſi minus felices in deligendo fuiſſemus, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum, putabat.

XVII. His igitur finibus utendum arbitror, ut, cum emendati mores amicorum ſint, tum ſit inter eos omnium rerum, conſiliorum, voluntatum, ſine ulla exceptione communitas; ut, etiam ſi qua fortuna acciderit, ut minus juſtæ amicorum voluntates adjuvandæ ſint, in quibus eorum aut caput agatur, aut fama, declinandum ſit de via, modo ne ſumma turpitudo ſequatur: eſt enim, quatenus amicitiæ dari venia poſſit. Nec vero negligenda eſt fama; nec mediocre telum ad res gerendas exiſtimare oportet benevolentiam civium; quam blanditiis et aſſentationibus colligere turpe eſt. Virtus, quam ſequitur caritas, minime repudianda eſt.

Sed ſæpe (redeo enim ad Scipionem, cujus omnis ſermo erat de amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores eſſent; ut, capras et oves quot quiſque haberet, dicere poſſet; amicos quot haberet, non poſſet dicere: et in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes eſſe: nec habere quaſi ſigna quædam, et notas, quibus eos, qui ad amicitiam eſſent idonei, judicarent. Sunt igitur firmi, et ſtabiles, et conſtantes eligendi; cujus generis eſt magna penuria: et judicare difficile eſt, ſane, niſi expertum: experiendum autem eſt in ipſa amicitia. Ita præcurrit amicitia judicium, tollitque experiendi poteſtatem.

Eſt igitur prudentis, ſuſtinere, ut currum, ſic impetum benevolentiæ; quò utamur quaſi equis tentatis, ſic amicitiis, aliqua parte periclitatis moribus amicorum. Quidam ſæpe in parva

pecunia perſpiciuntur, quam ſint leves: quidam, quos parva movere non potuit, cognoſcuntur in magna. Sin vero erunt aliqui reperti, qui, pecuniam præferre amicitiæ, ſordidum exiſtiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magiſtratus, imperia, poteſtates, opes amicitiæ non anteponent; ut, cum ex altera parte propoſita hæc ſint, ex altera jus amicitiæ, non multò illa malint? Imbecilla enim natura eſt ad contemnendam potentiam: quam etiam ſi, neglectâ amicitiâ, conſecuti ſunt, obſcuratum iri ſe arbitrantur, quia non ſine magna cauſa ſit neglecta amicitia.

Itaque veræ amicitiæ difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus, reque publica verſantur. Ubi enim iſtum invenias, qui honorem amici anteponat ſuo? Quid? hæc ut omittam, quam graves, quam difficiles pleriſque videntur calamitatum ſocietates? ad quas, non eſt facile inventu, qui deſcendat. Quanquam Ennius recte;

Amicus certus in re incerta cernitur;

tamen hæc duo levitatis et infirmitatis pleroſque convincunt; aut ſi in bonis rebus contemnunt, aut ſi in malis deſerunt.

XVIII. Qui igitur utraque in re gravem, conſtantem, ſtabilem ſe in amicitia præſtiterit, hunc ex maxime raro hominum genere judicare debemus, et pene divino. Firmamentum autem ſtabilitatis conſtantiæque ejus, quam in amicitia quærimus, fides eſt: nihil enim ſtabile eſt, quod infidum eſt. Simplicem præterea, et communem, et conſentientem, qui rebus iiſdem moveatur, eligi par eſt; quæ omnia pertinent ad fidelitatem: neque enim fidum poteſt eſſe multiplex ingenium, et tortuoſum: neque vero, qui non iiſdem rebus movetur, et naturâ conſentit, aut fidus, aut ſtabilis poteſt eſſe.

Addendum eòdem eſt, ut ne criminibus aut inferendis delectetur, aut credat oblatis; quæ omnia pertinent ad eam, quam jamdudum tracto, conſtantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, niſi inter bonos, eſſe non poſſe. Eſt enim boni viri (quem eundem ſapientem licet dicere) hæc duo tenere in amicitia; primùm, ne quid fictum ſit, neve ſimulatum:

aperte enim vel odiſſe, magis ingenui eſt, quam fronte occultare ſententiam: deinde, non ſolum ab aliquo allatas criminationes repellere, ſed ne ipſum quidem eſſe ſuſpicioſum, ſemper aliquid exiſtimantem ab amico eſſe violatum.

Accedat huc ſuavitas quædam oportet ſermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiæ. Triſtitia autem, et in omni re ſeveritas, habet illa quidem gravitatem; ſed amicitia remiſſior eſſe debet, et liberior, et dulcior, et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

XIX. Exiſtit autem hoc loco quædam quæſtio ſubdifficilis; num quando amici novi, digni amicitia, veteribus ſint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere ſolemus. Indigna homine dubitatio: non enim amicitiarum eſſe debent, ſicut aliarum rerum, ſatietates. Veterrima quæque (ut ea vina, quæ vetuſtatem ferunt) eſſe debent ſuaviſſima; verumque illud eſt, quod dicitur, multos modios ſalis ſimul edendos eſſe, ut amicitiæ munus expletum ſit. Novitates autem, ſi ſpem afferunt, ut, tanquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non ſunt illæ quidem repudiandæ; vetuſtas tamen ſuo loco conſervanda eſt. Maxima eſt enim vis vetuſtatis et conſuetudinis; ut in ipſo equo, cujus modo mentionem feci, ſi nulla res impediat, nemo eſt, qui non eo, quo conſuevit, libentius utatur, quam intractato et novo: nec modo in hoc, quod eſt animal, ſed in iis etiam, quæ ſunt inanimata, conſuetudo valet; cum locis etiam ipſis montuoſis delectemur, et ſilveſtribus, in quibus diutius commorati ſumus.

Sed maximum eſt in amicitia, ſuperiorem parem eſſe inferiori: ſæpe enim excellentiæ quædam ſunt; qualis erat Scipionis in noſtro, ut ita dicam, grege: nunquam ſe ille Philo, nunquam Rupilio, nunquam Mummio antepoſuit, nunquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maximum fratrem, egregium virum, omnino ſibi nequaquam parem, quod is anteibat ætate, tanquam ſuperiorem colebat; ſuoſque omnes per ſe eſſe ampliores volebat. Quod faciendum imitandumque eſt omnibus: ut, ſi quam præſtantiam virtutis, ingenii, fortunæ conſecuti ſunt,

impertiant eam ſuis, communicentque cum proximis: ut, ſi parentibus nati ſint humilibus, ſi propinquos habeant imbecilliores vel animo, vel fortuna, eorum augeant opes, eiſque honori ſint et dignitati; ut in fabulis, qui aliquandiu propter ignorationem ſtirpis et generis in famulatu fuerint, cum cogniti ſunt, et aut Deorum, aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in paſtores, quos patres multos annos eſſe duxerunt. Quod quidem eſt multo profecto magis in veris patribus certiſque faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis, omniſque præſtantiæ, tum maximus capitur, cum in proximum quemque confertur.

XX. Ut igitur ii, qui ſunt in amicitiæ conjunctioniſque neceſſitudine ſuperiores, exæquare ſe cum inferioribus debent; ſic inferiores non dolere, ſe a ſuis amicis aut ingenio, aut fortuna, aut dignitate ſuperari: quorum plerique aut queruntur ſemper aliquid, aut etiam exprobrant; eoque magis, ſi aliquid habere ſe putant, quod officioſe, et amice, et cum labore aliquo ſuo factum queant dicere. Odioſum ſane genus hominum, officia exprobrantium; quæ meminiſſe debet is, in quem collata ſunt, non commemorare, qui contulit.

Quamobrem ut ii, qui ſuperiores ſunt, ſummittere ſe debent in amicitia; ſic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui moleſtas amicitias faciunt, cum ipſi ſe contemni putant; quod non fere contingit, niſi iis, qui etiam contemnendos ſe arbitrantur; qui hac opinione non modo verbis, ſed etiam opere, levandi ſunt.

Tantum autem cuique tribuendum eſt, primùm, quantum ipſe efficere poſſis; deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adjuves, ſuſtinere. Non enim tu poſſis, quantumvis licet excellas, omnes tuos ad honores ampliſſimos perducere: ut Scipio P. Rutilium potuit Conſulem efficere, fratrem ejus Lucium non potuit. Quod ſi etiam poſſis quidvis deferre ad alterum, videndum eſt tamen, quid ille poſſit ſuſtinere.

Omnino amicitiæ, corroboratis jam, confirmatiſque et ingeniis, et ætatibus, judicandæ ſunt. Nec, ſi qui ineunte ætate

venandi, aut pilæ ſtudioſi fuerint, eos habere neceſſarios oportet, quos tum eodem ſtudio præditos dilexerunt. Iſto enim modo nutrices et pædagogi jure vetuſtatis plurimum benevolentiæ poſtulabunt; qui negligendi quidem non ſunt, ſed alio quodam modo colendi: aliter amicitiæ ſtabiles permanere non poſſunt. Diſpares enim mores diſparia ſtudia ſequuntur, quorum diſſimilitudo diſſociat amicitias: nec ob aliam cauſam ullam boni improbis, improbi bonis amici eſſe non poſſunt, niſi quod tanta eſt inter eos, quanta maxima poteſt eſſe, morum ſtudiorumque diſtantia.

Recte etiam præcipi poteſt in amicitiis, ne intemperata quædam benevolentia (quod perſæpe fit) impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim (ut ad fabulas redeam) Trojam Neoptolemus capere potuiſſet, ſi Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter ſuum impedientem, audire voluiſſet. Et ſæpe incidunt magnæ res, ut diſcedendum ſit ab amicis; quas qui impedire vult, quòd deſiderium non facile ferat, is et infirmus eſt molliſque naturâ, et, ob eam ipſam cauſam, in amicitia parum juſtus. Atque in omni re conſiderandum eſt, et quid poſtules ab amico, et quid patiare a te impetrari.

XXI. Eſt etiam quaſi quædam calamitas in amicitiis dimittendis nonnunquam neceſſaria: jam enim a ſapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio noſtra delabitur. Erumpunt ſæpe vitia amicorum cum in ipſos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiæ ſunt remiſſione uſus eluendæ, et (ut Catonem dicere audivi) diſſuendæ magis, quam diſcindendæ: niſi quædam admodum intolerabilis injuria exarſerit, ut neque rectum, neque honeſtum ſit, neque fieri poſſit, ut non ſtatim alienatio disjunctioque facienda ſit.

Sin autem morum, aut ſtudiorum commutatio quædam, ut fieri ſolet, facta erit, aut in reipublicæ partibus diſſenſio interceſſerit, (loquor enim, aut paulo ante dixi, non de ſapientium, ſed de communibus amicitiis) cavendum erit, ne non ſolum amicitiæ depoſitæ, ſed inimicitiæ etiam ſuſceptæ, videantur.

Nihil enim turpius, quam cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine ſe removerat, ut ſcitis, Scipio; propter diſſenſionem autem, quæ erat in republica, alienatus eſt a collega noſtro Metello. Utrumque egit graviter, auctoritate, et offenſione animi non acerba.

Quamobrem primum danda opera eſt, nequa amicorum diſſidia fiant: ſin tale aliquid evenerit; ut extinctæ potius amicitiæ, quam oppreſſæ, eſſe videantur. Cavendum vero eſt, ne etiam in graves inimicitias convertant ſe amicitiæ; e quibus jurgia, maledicta, contumeliæ gignuntur: quæ tamen, ſi tolerabiles erunt, ferendæ ſunt; et hic honos veteri amicitiæ tribuendus eſt, ut is in culpa ſit, qui faciat, non qui patiatur, injuriam. Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio eſt, atque una proviſio, ut ne nimis cito diligere incipiamus, neve indignos.

Digni autem ſunt amicitia, quibus in ipſis ineſt cauſa, cur diligantur. Rarum genus, (et quidem omnia præclara rara) nec quidquam difficilius, quam reperire, quod ſit omni ex parte in ſuo genere perfectum. Sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, niſi quod fructuoſum ſit; et amicos, tanquam pecudes, eos potiſſimum diligunt, ex quibus ſperant ſe maximum fructum eſſe capturos. Ita pulcherrimâ illâ et maxime naturali carent amicitia, per ſe et propter ſe expetenda; nec ipſi ſibi exemplo ſunt, hæc vis amicitiæ qualis et quanta ſit. Ipſe enim ſe quiſque diligit, non ut aliquam a ſe ipſo mercedem exigat caritatis ſuæ, ſed quod per ſe ſibi quiſque carus eſt: quod niſi idem in amicitiam transferatur, verus amicus nunquam reperietur: eſt enim is quidem tanquam alter idem.

Quod ſi hoc apparet in beſtiis, volucribus, nantibus, agreſtibus, cicuribus, feris, primum ut ſe ipſæ diligant, (id enim pariter cum omni animante naſcitur) deinde ut requirant, atque appetant, ad quas ſe applicent, ejuſdem generis animantes, idque faciunt cum deſiderio, et cum quadam ſimilitudine amoris humani; quanto id magis in homine ſit naturâ, qui et ſe ipſe

diligit, et alterum anquirit, cujus animum ita cum ſuo commiſceat, ut efficiat pene unum ex duobus?

XXII. Sed plerique perverſe, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipſi eſſe non poſſunt; quæque ipſi non tribuunt amicis, hæc ab iis deſiderant. Par eſt autem, primùm, ipſum eſſe virum bonum, tum, alterum ſimilem ſui quærere. In talibus ea, quam jamdudum tractamus, ſtabilitas amicitiæ confirmari poteſt; cum homines, benevolentia conjuncti, primùm cupiditatibus iis, quibus cæteri ſerviunt, imperabunt; deinde æquitate juſtitiaque gaudebunt, omniaque alter pro altero ſuſcipiet: neque quidquam unquam niſi honeſtum et rectum alter ab altero poſtulabit; neque ſolum colent inter ſe, ac diligent, ſed etiam verebuntur: nam maximum ornamentum amicitiæ tollit, qui ex ea tollit verecundiam.

Itaque in iis perniciofus eſt error, qui exiſtimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adjutrix a natura data eſt, non vitiorum comes; ut, quoniam ſolitaria non poſſet virtus ad ea, quæ ſumma ſunt, pervenire, conjuncta et conſociata cum altera perveniret: quæ ſi quos inter ſocietas aut eſt, aut fuit, aut futura eſt, eorum eſt habendus ad ſummum naturæ bonum optimus beatiſſimuſque comitatus.

Hæc eſt, inquam, ſocietas, in qua omnia inſunt, quæ putant homines expetenda, honeſtas, gloria, tranquillitas animi, atque jucunditas; ut, cum hæc adſint, beata vita ſit, et ſine his eſſe non poſſit. Quod cum optimum maximumque ſit, ſi id volumus adipiſci, virtuti opera danda eſt; ſine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam conſequi poſſumus: ea vero neglecta, qui ſe amicos habere arbitrantur, tum ſe denique erraſſe ſentiunt, cum eos gravis aliquis caſus experiri cogit.

Quocirca (dicendum eſt enim ſæpius) cum judicaveris, diligere oportet; non, cum dilexeris, judicare. Sed cum multis in rebus negligentiâ plectimur, tum maxime in amicis et deligendis et colendis: præpoſteris enim utimur conſiliis, et acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. Nam implicari ultro

et citro, vel uſu diuturno, vel etiam officiis, repente in medio curſu amicitias, exorta aliqua offenſione, dirumpimus.

XXIII. Quo etiam magis vituperanda eſt rei maxime neceſſariæ tanta incuria. Una eſt enim amicitia in rebus humanis, de cujus utilitate omnes uno ore conſentiunt: quanquam a multis ipſa virtus contemnitur, et venditatio quædam atque oſtentatio eſſe dicitur: multi divitias deſpiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultuſque delectat; honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quàm multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil levius eſſe exiſtiment! itemque cætera, quæ quibuſdam admirabilia videntur, permulti ſunt, qui pro nihilo putent. De amicitia omnes ad unum idem ſentiunt; et ii, qui ad rempublicam ſe contulerunt; et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur; et ii, qui ſuum negotium gerunt otioſi; poſtremo ii, qui ſe totos tradiderunt voluptatibus, ſine amicitia vitam eſſe nullam ſentiunt, ſi modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim neſcio quomodo per omnium vitam amicitia; nec ullam ætatis degendæ rationem patitur eſſe expertem ſui.

Quinetiam, ſi quis ea aſperitate eſt, et immanitate naturæ, congreſſus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuiſſe Athenis Timonem neſcio quem accepimus; tamen is pati non poſſit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis ſuæ. Atque hoc maxime judicaretur, ſi quid tale poſſet contingere, ut aliquis nos Deus ex hac hominum frequentia tolleret, et in ſolitudine uſpiam collocaret, atque ibi ſuppeditans omnium rerum, quas natura deſiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino adſpiciendi poteſtatem eriperet. Quis tam eſſet ferreus, qui eam vitam ferre poſſet, cuique non auferret fructum voluptatum omnium ſolitudo?

Verum ergo illud eſt, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici ſolitum, noſtros ſenes commemorare audivi, ab aliis ſenibus auditum; "Si quis in cælum aſcendiſſet, naturamque mundi, "et pulchritudinem ſiderum perſpexiſſet, inſuavem illam admi-"rationem ei fore, quæ jucundiſſima fuiſſet, ſi aliquem, cui

"narraret, habuiſſet." Sic natura ſolitarium nihil amat, ſemperque ad aliquod tanquam adminiculum annititur; quod in amiciſſimo quoque dulciſſimum eſt.

XXIV. Sed, cùm tot ſignis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac deſideret, obſurdeſcimus tamen neſcio quomodo; nec ea, quæ ab ea monemur, audimus. Eſt enim varius et multiplex uſus amicitiæ, multæque cauſæ ſuſpicionum offenſionumque dantur; quas tum evitare, tum elevare, tum ferre, ſapientis eſt. Una illa ſublevanda offenſio eſt, ut et utilitas in amicitia, et fides retineatur. Nam et monendi amici ſæpe ſunt, et objurgandi; et hæc accipienda amice, cum benevole fiunt.

Sed neſcio quomodo verum eſt, quod in Andria familiaris meus dicit;

Obſequium amicos, veritas odium, parit.

Moleſta veritas eſt, ſi quidem ex ea naſcitur odium; (quod eſt venenum amicitiæ) ſed obſequium multo moleſtius, quod, peccatis indulgens, præcipitem amicum ferri ſinit. Maxima autem culpa in eo eſt, qui et veritatem aſpernatur, et in fraudem obſequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia eſt; primum, ut monitio acerbitate, deinde objurgatio contumeliâ, careat: in obſequio autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adſit; aſſentatio, vitiorum adjutrix, procul amoveatur; quæ non modo amico, ſed ne libero quidem, digna eſt. Aliter enim cum tyranno, aliter cum amico, vivitur.

Cujus autem aures veritati clauſæ ſunt, ut ab amico verum audire nequeat, hujus ſalus deſperanda eſt. Scitum eſt enim illud Catonis: "Multo melius de quibuſdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum ſæpe dicere, hos nunquam. Atque illud abſurdum eſt, quod ii, qui monentur, eam moleſtiam, quam debent capere, non capiunt; eam capiunt, quâ debent vacare. Peccaſſe enim ſe non anguntur, objurgari moleſte ferunt; quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere.

XXV. Ut igitur et monere, et moneri, proprium eſt veræ amicitiæ; et alterum libere facere, non aſpere; alterum patienter accipere, non repugnanter; ſic habendum eſt, nullam in amicitiis peſtem eſſe majorem, quam adulationem, blanditiam, aſſentationem. Quamvis enim multis nominibus eſt hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad voluptatem loquentium omnia, nihil ad veritatem.

Cum autem omnium rerum ſimulatio eſt vitioſa, (tollit enim judicium veri, idque adulterat) tum amicitiæ repugnat maxime: delet enim veritatem, ſine qua nomen amicitiæ valere non poteſt. Nam, cum amicitiæ vis ſit in eo, ut unus quaſi animus fiat ex pluribus, quî id fieri poterit, ſi ne in uno quidem quoque unus animus erit, idemque ſemper; ſed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim poteſt eſſe tam flexibile, tam devium, quam animus ejus, qui ad alterius non modo ſenſum ac voluntatem, ſed etiam vultum atque nutum, convertitur?

Negat quis? nego. Ait? aio. Poſtremo imperavi egomet mihi,
Omnia aſſentari,

ut ait idem Terentius; ſed ille ſub Gnathonis perſona: quod amici genus adhibere, omnino levitatis eſt. Multi autem Gnathonum ſimiles, cum ſint loco, fortuna, fama ſuperiores; horum eſt aſſentatio moleſta, cum ad vanitatem acceſſit auctoritas.

Secerni autem blandus amicus a vero, et internoſci tam poteſt, adhibitâ diligentiâ, quam omnia fucata, et ſimulata a ſinceris atque veris. Concio, quæ ex imperitiſſimis conſtat, tamen judicare ſolet, quid interſit inter popularem, id eſt, aſſentatorem et levem civem, et inter conſtantem, ſeverum et gravem. Quibus blanditiis, C. Papirius Conſul nuper influebat in aures concionis, cum ferret legem de tribunis plebis reficiendis? Diſſuaſimus nos: ſed nihil de me; de Scipione dicam libentius. Quanta illa, Dii immortales, fuit gravitas! quanta in oratione majeſtas! Ut facile ducem populi Romani, non comitem, diceres. Sed affuiſtis; et eſt in manibus oratio: itaque lex popularis ſuffragiis populi repudiata eſt. Atque, ut ad me redeam,

meminiſtis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino Conſulibus, quam popularis lex de ſacerdotiis C. Licinii Craſſi videbatur: cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primum inſtituit in forum verſus agere cum populo. Tamen illius vendibilem orationem religio Deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat. Atque id actum eſt Prætore me, quinquennio ante quam Conſul ſum factus. Itaque re magis, quam auctoritate, cauſa illa defenſa eſt.

XXVI. Quod ſi in ſcena, id eſt, in concione, in qua rebus fictis et adumbratis loci plurimum eſt, tamen verum valet; (ſi modo id patefactum et illuſtratum eſt;) quid in amicitia fieri oportet, quæ tota veritate perpenditur? in qua niſi, ut dicitur, apertum pectus videas, tuumque oſtendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas; ne amare quidem, aut amari poſſis, cum id, quam vere fiat, ignores. Quanquam iſta aſſentatio, quamvis pernicioſa ſit, nocere tamen nemini poteſt, niſi ei, qui eam recipit, atque ea delectatur. Ita fit, ut is aſſentatoribus patefaciat aures ſuas maxime, qui ipſe ſibi aſſentetur, et ſe maxime ipſe delectet.

Omnino eſt amans ſui virtus: optime enim ſe ipſa novit, quamque amabilis ſit, intelligit: ego autem non de virtute nunc loquor, ſed de virtutis opinione: virtute enim ipſa non tam multi præditi eſſe, quam videri, volunt. Hos delectat aſſentatio: his fictus ad ipſorum voluptatem ſermo cum adhibetur, orationem illam vanam teſtimonium eſſe laudum ſuarum putant. Nulla eſt igitur hæc amicitia, cum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus eſt. Nec paraſitorum in comœdiis aſſentatio nobis faceta videretur, niſi eſſent milites glorioſi.

Magnas vero agere gratias Thais mihi?

Satis erat reſpondere, *magnas: ingentes*, inquit. Semper auget aſſentator id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult eſſe magnum.

Quamobrem, quamvis blanda iſta vanitas apud eos valeat, qui ipſi illam allectant et invitant, tamen etiam graviores conſtantioreſque admonendi ſunt, ut animum advertant, ne callida

aſſentatione capiantur: aperte enim adulantem nemo non videt, niſi qui admodum eſt excors. Callidus ille et occultus ne ſe inſinuet, ſtudioſe cavendum eſt: nec enim facillime agnoſcitur, quippe qui etiam adverſando ſæpe aſſentetur; et, litigare ſe ſimulans, blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique ſe patiatur; ut is, qui illuſus ſit, plus vidiſſe videatur. Quid autem turpius, quam illudi? Quod ne accidat, magis cavendum eſt, ut in Epiclero;

Hodie me ante omnes comicos ſtultos ſenes
Verſaris, atque luſeris lautiſſime.

Hæc enim etiam in fabulis ſtultiſſima perſona eſt improvidorum et credulorum ſenum. Sed, neſcio quo pacto, ab amicitiis perfectorum hominum, id eſt, ſapientium (de hac dico ſapientia, quæ videtur in hominem cadere poſſe) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipſa concludamus aliquando.

XXVII. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias, et conſervat: in ea eſt enim convenientia rerum, in ea ſtabilitas, in ea conſtantia: quæ, cum ſe extulit, et oſtendit lumen ſuum, et idem adſpexit agnovitque in alio, ad id ſe admovet, viciſſimque accipit illud, quod in altero eſt; ex quo eorum exardeſcit ſive amor, ſive amicitia: utrumque enim dictum eſt ab amando. Amare autem, nihil aliud eſt, niſi eum ipſum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quæſita; quæ tamen ipſa effloreſcit ex amicitia, etiam ſi tu eam minus ſecutus ſis.

Hac nos adoleſcentes benevolentia ſenes illos L. Paulum, M. Catonem, C. Gallum, P. Naſicam, Tib. Gracchum, Scipionis noſtri ſocerum, dileximus. Hæc etiam magis elucet inter æquales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Viciſſim autem ſenes in adoleſcentium caritate acquieſcimus; ut ego in veſtra, ut in Q. Tuberonis. Equidem etiam admodum adoleſcentis, P. Rutilii Virginii, familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata eſt vitæ, naturæque

noſtræ, ut alia ætas oriatur; maxime quidem optandum eſt, ut cum æqualibus poſſis, quibuſcum tanquam e carceribus emiſſus ſis, cum iiſdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed, quoniam res humanæ fragiles caducæque ſunt, ſemper aliqui anquirendi ſunt, quos diligamus, et a quibus diligamur: caritate enim, benevolentiaque ſublata omnis eſt e vita ſublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quanquam eſt ſubito ereptus, vivit tamen, ſemperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quæ extincta non eſt. Nec mihi ſoli verſatur ante oculos, qui illam ſemper in manibus habui, ſed etiam poſteris erit clara et inſignis. Nemo unquam animo, aut ſpe majora ſuſcipiet, qui ſibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet.

Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna, aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis poſſim comparare. In hac mihi de republica conſenſus, in hac rerum privatarum conſilium, in eadem requies plena oblectationis fuit. Nunquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem ſenſerim; nihil audivi ex eo ipſe, quod nollem. Una domus erat, idem victus, iſque communis; neque ſolum militia, ſed etiam peregrinationes, ruſticationeſque communes. Nam quid ego de ſtudiis dicam cognoſcendi ſemper aliquid, atque diſcendi, in quibus, remoti ab oculis populi, omne otioſum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio et memoria, ſi una cum illo occidiſſet, deſiderium conjunctiſſimi atque amantiſſimi viri ferre nullo modo poſſem: ſed nec illa extincta ſunt, aluntur que potius et augentur cogitatione et memoria. Et, ſi illis plane orbatus eſſem, magnum tamen afferret mihi ætas ipſa ſolatium: diutius enim jam in hoc deſiderio eſſe non poſſum: omnia autem brevia tolerabilia eſſe debent, etiam ſi magna ſint.

Hæc habui, de amicitia quæ dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, ſine qua amicitia eſſe non poteſt, ut ea excepta, nihil amicitia præſtabilius putetis.

PARADOXA.

AD M. BRUTUM.

ANIMADVERTI, Brute, ſæpe Catonem, avunculum tuum, cum in ſenatu ſententiam diceret, locos graves ex philoſophia tractare, abhorrentes ab hoc uſu forenſi et publico; ſed dicendo conſequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur. Quod eo majus eſt illi, quam aut tibi, aut nobis, quia nos ea philoſophia plus utimur, quæ peperit dicendi copiam, et in qua dicuntur ea, quæ non multum diſcrepant ab opinione populari. Cato autem, perfectus meâ ſententiâ Stoicus, et ea ſentit, quæ non ſane probantur in vulgus; et in ea eſt hæreſi, quæ nullum ſequitur florem orationis, neque dilatat argumentum: minutis interrogatiunculis, et quaſi punctis, quod propoſuit, efficit. Sed nihil eſt tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile; nihil tam horridum, tam incultum, quod non ſplendeſcat oratione, et tanquam excolatur: quod cum ita putarem, feci etiam audacius, quam ille ipſe, de quo loquor. Cato enim duntaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de Diis immortalibus, de caritate patriæ Stoice ſolet, oratoriis ornamentis adhibitis, dicere. Ego vero illa ipſa, quæ vix in gymnaſiis, et in otio Stoici probant, ludens conjeci in communes locos; quæ, quia ſunt admirabilia, contraque opinionem omnium, ab ipſis etiam παράδοξα appellantur. Tentare volui, poſſentne proferri in lucem, id eſt, in forum, et ita dici, ut probarentur; an alia quædam eſſet erudita, alia popularis,

oratio: eoque ſcripſi libentius, quod mihi iſta, παράδοξα quæ appellant, maxime videntur eſſe Socratica, longeque veriſſima. Accipies igitur hoc parvum opuſculum, lucubratum his jam contractioribus noctibus; (quoniam illud majorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit) et deguſtabis genus hoc exercitationum earum, quibus uti conſuevi, cum ea, quæ dicuntur in ſcholis θετικὰ, ad noſtrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum ut referas, nihil poſtulo: non eſt enim tale, ut in arce poni poſſit, quaſi illa Minerva Phidiæ; ſed tamen, ut ex eadem officina exiſſe appareat.

PARADOXON I.

Ὅτι μόνον ἀγαθὸν, τὸ καλὸν.

Quod honeſtum ſit, id ſolum bonum eſſe.

I. VEREOR, ne cui veſtrûm ex Stoicorum hominum diſputationibus, non ex meo ſenſu, deprompta hæc videatur oratio: dicam tamen quod ſentio; et dicam brevius, quam res tanta dici poſcit. Nunquam mehercule ego neque pecunias iſtorum, neque tecta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas, quibus maxime adſtricti ſunt, voluptates in bonis rebus aut expetendis eſſe duxi; quippe cum viderem, rebus his circumfluentibus, ea tamen deſiderare maxime, quibus abundarent. Neque enim expletur unquam, nec ſatiatur cupiditatis ſitis; neque ſolum, ea qui habent, libidine augendi cruciantur, ſed etiam amittendi metu. In quo equidem continentiſſimorum hominum, majorum noſtrorum, ſæpe requiro prudentiam, qui hæc imbecilla et commutabilia pecuniæ membra, verbo BONA putaverunt appellanda, cum re ac factis longe aliter judicaviſſent. Poteſtne bonum cuiquam malo eſſe? aut poteſt quiſquam in abundantia bonorum ipſe eſſe non bonus? Atqui iſta omnia talia videmus, ut etiam improbi habeant, et obſint probis. Quamobrem licet irrideat, ſi quis vult; plus apud me tamen vera ratio valebit,

quam vulgi opinio. Neque ego unquam bona perdidiſſe dicam, ſi quis pecus aut ſupellectilem amiſerit; neque non ſæpe laudabo ſapientem illum, Biantem, ut opinor, qui numeratur in ſeptem; cujus cum patriam Prienen cepiſſet hoſtis, cæterique ita fugerent, ut multa de ſuis rebus ſecum aſportarent; cum eſſet admonitus a quodam, ut idem ipſe faceret; *Ego vero,* inquit, *facio: nam omnia mea porto mecum.* Ille hæc ludibria fortunæ ne ſua quidem putavit, quæ nos appellamus etiam bona. Quid eſt igitur, quæret aliquis, bonum? Si quid recte fit, et honeſte, et cum virtute, id bene fieri vere dicitur; et, quod rectum, et honeſtum, et cum virtute eſt, id ſolum opinor Bonum.

II. Sed hæc videri poſſunt obſcuriora, cum lentius diſputantur. Vitâ atque factis illuſtranda ſunt ſummorum virorum hæc, quæ verbis ſubtilius, quam ſatis eſt, diſputari videntur. Quæro enim a vobis, num ullam cogitationem habuiſſe videantur ii, qui hanc rempublicam tam præclare fundatam nobis reliquerunt, aut auri, aut argenti ad avaritiam, aut amœnitatum ad delectationem, aut ſupellectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? Ponite ante oculos unumquemque regum. Vultis a Romulo? vultis poſt liberam civitatem, ab iis ipſis, qui liberaverunt eam? Quibus tandem gradibus Romulus aſcendit in cælum? iiſne, quæ iſti bona appellant? an rebus geſtis atque virtutibus? Quid? Numæ Pompilii minuſne gratas Diis immortalibus capedines ac fictiles urnulas fuiſſe, quam filicatas aliorum pateras, arbitramur? Omitto reliquos; ſunt enim omnes pares inter ſe, præter Superbum. Brutum ſi quis roget, quid egerit in patria liberanda; ſi quis item reliquos ejuſdem conſilii ſocios, quid ſpectaverint, quid ſecuti ſint; num quis exiſtet, cui voluptas, cui divitiæ, cui denique, præter officium fortis et magni viri, quidquam aliud propoſitum fuiſſe videatur? Quæ res ad necem Porſennæ C. Mucium impulit, ſine ulla ſpe ſalutis ſuæ? Quæ vis Coclitem contra omnes hoſtium copias tenuit in ponte ſolum? Quæ patrem Decium, quæ filium devotavit, atque immiſit in armatas hoſtium copias? Quid continentia C. Fabricii, quid

tenuitas victûs M'. Curii ſequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones, qui Carthaginenſium adventum corporibus ſuis intercludendum putaverunt? Quid Africanus major? quid minor? quid inter horum ætates interjectus Cato? quid innumerabiles alii? (nam domeſticis exemplis abundamus) cogitaſſe quidquam putamus in vita ſibi expetendum, niſi quod laudabile eſſe, et præclarum videretur?

III. Veniant igitur iſti irriſores hujus orationis ac ſententiæ; et jam vel ipſi judicent, utrum ſe horum alicujus, qui marmoreis tectis, ebore et auro fulgentibus, qui ſignis, qui tabulis, qui cælato auro et argento, qui Corinthiis operibus abundant, an C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere voluit, ſimiles eſſe malint? Atque hæc quidem, quæ modo huc, modo illuc transferuntur, facile adduci ſolent, ut in rebus bonis eſſe negent; illud tamen arcte tenent, accurateque defendunt, voluptatem eſſe ſummum bonum: quæ quidem mihi vox pecudum videtur eſſe, non hominum. Tu, cum tibi ſive Deus, ſive mater (ut ita dicam) rerum omnium, natura, dederit animum, quo nihil eſt præſtantius, neque divinius, ſic te ipſe abjicies atque proſternes, ut nihil inter te atque inter quadrupedem aliquam putes intereſſe? Quidquam bonum eſt, quod non eum, qui id poſſidet, meliorem facit? Ut enim quiſque eſt maxime boni particeps, ita et laudabilis maxime; neque eſt ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeſte poſſit gloriari. Quid autem eſt horum in voluptate? melioremne efficit, aut laudabiliorem virum? an quiſquam in potiundis voluptatibus gloriando ſeſe, et prædicatione effert? Atqui ſi voluptas, quæ plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non eſt; eaque, quo eſt major, eo magis mentem e ſua ſede et ſtatu dimovet; profecto nihil eſt aliud bene et beate vivere, niſi honeſte et recte vivere.

PARADOXON II.

Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

In quo virtus ſit, ei nihil deeſſe ad beate vivendum.

NEC vero ego M. Regulum ærumnoſum, nec infelicem, nec miſerum, unquam putavi. Non enim magnitudo animi ejus excruciabatur a Pœnis, non gravitas, non fides, non conſtantia, non ulla virtus, non denique animus ipſe; qui tot virtutum præſidio, tantoque comitatu, cum corpus ejus caperetur, capi certe ipſe non potuit. Caium vero Marium vidimus, qui mihi ſecundis in rebus unus ex fortunatis hominibus; in adverſis, unus ex ſummis viris videbatur; quo beatius eſſe mortali nihil poteſt. Neſcis, inſane, neſcis, quantas vires virtus habeat: nomen tantùm virtutis uſurpas; quid ipſa valeat, ignoras. Nemo poteſt non beatiſſimus eſſe, qui eſt totus aptus ex ſeſe, quique in ſe uno ſua ponit omnia. Cui ſpes omnis, et ratio, et cogitatio pendet ex fortuna, huic nihil poteſt eſſe certi; nihil quod exploratum habeat permanſurum ſibi unum diem: eum tu hominem terreto, ſi quem eris nactus, iſtis mortis aut exilii minis. Mihi vero quidquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recuſanti quidem evenerit, non modo repugnanti. Quid enim ego laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curæ et cogitationes meæ, ſi quidem nihil peperi tale, nihil conſecutus ſum, ut eo ſtatu eſſem, quem neque fortunæ temeritas, neque inimicorum labefactaret injuria? Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus, an exilium, ut ab improbis, demigrandum ſit? Mors terribilis eſt iis, quorum cum vita omnia extinguuntur, non iis, quorum laus emori non poteſt; exilium autem illis, quibus quaſi circumſcriptus eſt habitandi locus, non iis, qui omnem orbem terrarum, unam urbem eſſe ducunt. Te miſeriæ, te ærumnæ premunt, qui te beatum, qui te florentem, putas: tuæ libidines te torquent: tu dies noctesque cruciaris; cui nec ſat eſt, quod eſt; et, idipſum ne non

ſit diuturnum, times: te conſcientiæ ſtimulant maleficiorum tuorum: te metus exanimant judiciorum atque legum: quocunque adſpexiſti, ut furiæ, ſic tuæ tibi occurrunt injuriæ, quæ te reſpirare non ſinunt. Quamobrem ut improbo, et ſtulto, et inerti nemini bene eſſe poteſt; ſic bonus vir, et fortis, et ſapiens, miſer eſſe nemo poteſt. Nec vero, cujus virtus moreſque laudandi ſunt, ejus non laudanda vita eſt; neque porro fugienda vita, quæ laudanda eſt: eſſet autem fugienda, ſi eſſet miſera. Quamobrem quidquid eſt laudabile, idem et beatum, et florens, et expetendum videri debet.

Paradoxon III.

Ὅτι ἶσα τὰ ἁμαρτήματα, ϗ τὰ κατορθώματα.

Æqualia eſſe peccata, et recte facta.

I. Parva, inquis, res eſt: at magna culpa: nec enim peccata rerum eventu, ſed vitiis hominum, metienda ſunt. In quo peccatur, id poteſt aliud alio majus eſſe, aut minus; ipſum quidem illud peccare, quoquo verteris, unum eſt. Auri navem evertat gubernator, an paleæ; in re aliquantulum, in gubernatoris inſcientia nihil intereſt. Lapſa eſt libido in muliere ignota: dolor ad pauciores pertinet, quam ſi petulans fuiſſet in aliqua generoſa ac nobili virgine: peccavit vero nihilominus, ſi quidem eſt peccare, tanquam tranſilire lineas; quod cum feceris, culpa commiſſa eſt: quàm longe progrediare, cum ſemel tranſieris, ad augendam tranſeundi culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, ſi arguitur non licere. Id ſi nec majus, nec minus unquam fieri poteſt, (quoniam in eo eſt peccatum, ſi non licuit; quod ſemper unum, et idem eſt) quæ ex eo peccata naſcuntur, æqualia ſint oportet. Quod ſi virtutes pares ſunt inter ſe, paria eſſe etiam vitia neceſſe eſt. Atqui pares eſſe virtutes, nec bono viro meliorem, nec temperante temperantiorem, nec forti fortiorem, nec ſapiente ſapientiorem poſſe fieri, facillime poteſt

perſpici. An virum bonum dices, qui depoſitum nullo teſte, cum lucrari impune poſſet, auri pondo decem, reddiderit, ſi idem in decem millibus pondo non idem fecerit? aut temperantem eum, qui ſe in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? Una virtus eſt, conſentiens cum ratione et perpetua conſtantia: nihil huic addi poteſt, quo magis virtus ſit; nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur. Etenim ſi benefacta, recte facta ſunt, et nihil recto rectius; certe ne bono quidem melius quidquam inveniri poteſt. Sequitur igitur, ut etiam vitia ſint paria; ſiquidem pravitates animi recte vitia dicuntur. Atqui, quoniam pares virtutes ſunt, recte facta, quando a virtutibus proficiſcuntur, paria eſſe debent; itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, ſint æqualia neceſſe eſt.

II. A philoſophis, inquis, iſta ſumis. Metuebam, ne a lenonibus diceres. Socrates diſputabat iſto modo. Bene hercle narras: nam, iſtum doctum et ſapientem virum fuiſſe, memoriæ traditum eſt. Sed tamen quæro ex te (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis) utrùm bonis eſt quærendum, quid bajuli atque operarii, an quid homines doctiſſimi, ſenſerint? præſertim cum hac ſententia non modo verior, ſed ne utilior quidem hominum vitæ reperiri ulla poſſit. Quæ vis enim eſt, quæ magis arceat homines ab improbitate omni, quam ſi ſenſerint, nullum in delictis eſſe diſcrimen? æque peccare ſe, ſi privatis, ac ſi magiſtratibus, manus afferant? quamcunque in domum ſtuprum intulerint, eandem eſſe labem libidinis? Nihilne igitur intereſt (nam hoc dicet aliquis) patrem quis enecet, an ſervum? Nuda iſta ſi ponas, judicari, qualia ſint, non facile poſſunt. Patrem vitâ privare, ſi per ſe ſcelus eſt, Saguntini, qui parentes ſuos liberos emori, quam ſervos vivere, maluerunt, parricidæ fuerunt. Ergo et parenti nonnunquam adimi vita ſine ſcelere poteſt; et ſervo ſæpe ſine injuria non poteſt. Cauſa igitur hæc, non natura, diſtinguit: quæ quoniam utro acceſſit, id fit propenſius; ſi utroque adjuncta ſit, paria fiant neceſſe eſt. Illud tamen intereſt, quod in ſervo necando, ſi adſit injuria, ſemel peccatur; in patris

vita violanda, multa peccantur. Violatur is, qui procreavit; is, qui aluit; is, qui erudivit; is, qui in ſede ac domo, atque in republica collocavit: multitudine peccatorum præſtat, eoque pœna majore dignus eſt. Sed nos in vita, non quæ cuique peccato pœna ſit, ſed quantum cuique liceat, ſpectare debemus. Quidquid non oportet, ſcelus eſſe; quidquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam: ſi quidem rerum modum fingere non poſſumus, animorum modum tenere poſſumus. Hiſtrio, ſi paulum ſe movit extra numerum, aut ſi verſus pronuntiatus eſt ſyllabâ unâ brevior, aut longior, exſibilatur et exploditur: tu in vita, quæ omni geſtu moderatior, omni verſu aptior eſſe debet, ut in ſyllaba te peccare dices? Poetam non audio in nugis; in vitæ ſocietate audiam civem, digitis peccata dimetientem ſua? Si viſa ſint breviora, leviora videantur. Quî poſſint videri, cum quidquid peccatur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis? perturbata autem ſemel ratione et ordine, nihil poſſit addi, quo magis peccari poſſe videatur.

PARADOXON IV.

Ὅτι πᾶς ἄφρων μαίνεται.

Omnem ſtultum inſanire.

EGO VERO te non ſtultum, ut ſæpe; non improbum, ut ſemper; ſed dementem et inſanum rebus [vincam] neceſſariis. Sapientis animus magnitudine conſilii, tolerantia rerum humanarum, contemptione fortunæ, virtutibus denique omnibus, ut mœnibus, ſeptus, vincetur et expugnabitur, qui ne civitate quidem pelli poteſt? Quæ eſt enim civitas? Omniſne conventus etiam ferorum et immanium? omniſne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? Certe negabis. Non igitur erat illa tum civitas, cum leges in ea nihil valebant; cum judicia jacebant; cum mos patrius occiderat; cum, ferro pulſis magiſtratibus, ſenatûs nomen in republica non erat. Prædonum ille concurſus, et te duce latrocinium in foro conſtitutum,

et reliquiæ conjurationis a Catilinæ furiis ad tuum ſcelus furoremque converſæ, non civitas erat. Itaque pulſus ego civitate non ſum, quæ nulla erat; arceſſitus in civitatem ſum, cum eſſet in republica Conſul, qui tum nullus fuerat; eſſet ſenatus, qui tum occiderat; eſſet conſenſus populi liber; eſſet juris et æquitatis (quæ vincula ſunt civitatis) repetita memoria.

Ac vide, quam iſta tui latrocinii tela contempſerim. Jactam et immiſſam a te nefariam in me injuriam ſemper duxi; perveniſſe ad me nunquam putavi: niſi forte, cum parietes diſturbabas, aut cum tectis ſceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere, aut deflagrare arbitrabare. Nihil neque meum eſt, neque cujuſquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti poteſt. Si mihi eripuiſſes divinam animi mei conſtantiam, meas curas, vigilias, conſilia, quibus reſpublica, te invitiſſimo, ſtat; ſi hujus æterni beneficii immortalem memoriam deleviſſes; multo etiam magis, ſi illam mentem, unde hæc conſilia manarunt, mihi eripuiſſes; tum ego accepiſſe me confiterer injuriam. Sed ſi hæc nec feciſti, nec facere potuiſti, reditum mihi glorioſum injuria tua dedit, non exitum calamitoſum. Ergo ego ſemper civis; et tum maxime, cum meam ſalutem ſenatus exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat; tu, ne nunc quidem; niſi forte idem eſſe hoſtis, et civis poteſt.

An tu civem ab hoſte naturâ ac loco, non animo factiſque, diſtinguis? Cædem in foro feciſti; armatis latronibus templa tenuiſti; privatorum domos, ædes ſacras, incendiſti. Cur hoſtis Spartacus, ſi tu civis? Potes autem eſſe tu civis, propter quem aliquando civitas non fuit? Et me tuo nomine appellas, cum omnes meo diſceſſu exulaſſe rempublicam putent? Nunquamne, homo amentiſſime, te circumſpicies? nunquamne, quid facias, conſiderabis, nec quid loquare? Neſcis, exilium ſcelerum eſſe pœnam? meum illud iter ob præclariſſimas res a me geſtas eſſe ſuſceptum? Omnes ſcelerati atque impii, quorum tu te ducem eſſe profiteris, quos leges exilio affici volunt, exules ſunt, etiam ſi ſolum non mutarunt. An, cum omnes leges te exulem eſſe jubeant, non eris tu exul? Num appellatur inimicus, qui

cum telo fuerit? ante ſenatum tua ſica deprehenſa eſt. Qui hominem occiderit? tu plurimos occidiſti. Qui incendium fecerit? ædes Nympharum manu tua deflagrarunt. Qui templa Deorum occupaverit? in foro etiam caſtra poſuiſti. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exul? Familiariſſimus tuus de te privilegium tulit, ut, ſi in opertum Bonæ Deæ acceſſiſſes, exulares. At, te id feciſſe, etiam gloriari ſoles. Quomodo igitur, tot legibus in exilium ejectus, nomen exulis non perhorreſcis? Romæ ſum, inquis. Et quidem in operto fuiſti. Non igitur, ubi quiſque erit, ejus loci jus tenebit, ſi ibi eum legibus eſſe non oportebit.

Paradoxon V.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος, καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος.

Solum ſapientem eſſe liberum, et omnem ſtultum ſervum.

I. Laudetur vero hic imperator, aut etiam appelletur, aut hoc nomine dignus putetur. Quo modo, aut cui tandem hic libero imperabit, qui non poteſt cupiditatibus ſuis imperare? Refrenet primum libidines, ſpernat voluptates, iracundiam teneat, coerceat avaritiam, cæteras animi labes repellat: tum incipiat aliis imperare, cum ipſe improbiſſimis dominis, dedecori ac turpitudini, parere deſierit. Dum quidem his obediet, non modo imperator, ſed liber habendus omnino non erit. Præclare enim eſt hoc uſurpatum a doctiſſimis, quorum auctoritate non uterer, ſi mihi apud aliquos agreſtes hæc habenda eſſet oratio. Cum vero apud prudentiſſimos loquar, quibus hæc inaudita non ſunt; cur ego ſimulem, me, ſi quid in his ſtudiis operæ poſuerim, perdidiſſe? Dictum eſt igitur ab eruditiſſimis viris, niſi ſapientem, liberum eſſe neminem. Quid eſt enim libertas? poteſtas vivendi, ut velis. Quis igitur vivit, ut vult, niſi qui recta ſequitur, qui gaudet officio, cui vivendi via conſiderata atque proviſa eſt? qui legibus quidem non propter

metum paret, ſed eas ſequitur atque colit, quia id ſalutare maxime eſſe judicat; qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique, niſi libenter ac libere; cujus omnia conſilia, reſque omnes, quas gerit, ab ipſo proficiſcuntur, eodemque feruntur; nec eſt ulla res, quæ plus apud eum polleat, quam ipſius voluntas atque judicium; cui quidem etiam (quæ vim habere maximam dicitur) Fortuna ipſa cedit, ſicut ſapiens poeta dixit, *Suis ea cuique fingitur moribus*. Soli igitur hoc contingit ſapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus. Quod etſi ita eſſe pluribus verbis diſſerendum eſt, illud tamen et breve et confitendum eſt, niſi qui ita ſit affectus, eſſe liberum neminem. Servi igitur omnes improbi: nec hoc tam re eſt, quam dictu, inopinatum atque mirabile. Non enim ita dicunt, eos eſſe ſervos, ut mancipia, quæ ſunt dominorum facta nexu, aut aliquo jure civili; ſed, ſi ſervitus ſit, ſicut eſt, obedientia fracti animi, et abjecti, et arbitrio carentis ſuo, quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos, eſſe ſervos?

II. An ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, præſcribit, jubet, vetat quod videtur? qui nihil imperanti negare poteſt, nihil recuſare audet? Poſcit? dandum eſt: vocat? veniendum: ejicit? abeundum: minatur? extimeſcendum. Ego vero iſtum non modo ſervum, ſed nequiſſimum ſervum, etiam ſi in ampliſſima familia natus ſit, appellandum puto. Atque ut in magna ſtultorum familia ſunt alii lautiores, ut ſibi videntur, ſervi, ſed tamen ſervi, atrienſes ac topiarii; pari ſtultitia ſunt, quos ſigna, quos tabulæ, quos cælatum argentum, quos Corinthia opera, quos ædificia magnifica nimio opere delectant.

At ſumus, inquiunt, civitatis principes. Vos vero ne conſervorum quidem veſtrorum principes eſtis. Sed ut in familia, qui tractant iſta, qui tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui ſpargunt, non honeſtiſſimum locum ſervitutis tenent; ſic in civitate, qui ſe iſtarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipſius ſervitutis locum pene infimum obtinent. Magna, inquis, bella geſſi; magnis imperiis et provinciis præfui. Gere igitur animum

laude dignum. Echionis tabula te ſtupidum detinet, aut ſignum aliquod Polycleti. Omitto, unde ſuſtuleris, et quomodo habeas. Intuentem te, admirantem, clamores tollentem cum video, ſervum te eſſe ineptiarum omnium judico. Nonne igitur ſunt illa feſtiva? Sunt: nam nos quoque oculos eruditos habemus. Sed obſecro te, ita venuſta habeantur iſta, non ut vincula virorum ſint, ſed ut oblectamenta puerorum. Quid enim cenſes? ſi L. Mummius aliquem iſtorum videret matellionem Corinthium cupidiſſime tractantem, cum ipſe totam Corinthum contempſiſſet; utrùm illum civem excellentem, an atrienſem diligentem, putaret? Reviviſcat M'. Curius, aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil ſplendidum, nihil ornatum fuit, præter ipſos, et videat aliquem ſummis populi beneficiis uſum, barbatulos mullos exceptantem de piſcina, et pertractantem, et murænarum copiâ gloriantem, nonne hunc hominem ita ſervum judicet, ut ne in familia quidem dignum majore aliquo negotio putet? An eorum ſervitus dubia eſt, qui cupiditate peculii nullam conditionem recuſant duriſſimæ ſervitutis? Hæreditatis ſpes quid iniquitatis in ſerviendo non ſuſcipit? quem nutum locupletis orbi ſenis non obſervat? loquitur ad voluntatem; quidquid denuntiatum ſit, facit; aſſectatur, aſſidet, muneratur. Quid horum eſt liberi? quid denique non ſervi inertis?

III. Quid? jam illa cupiditas (quæ videtur eſſe liberalior) honoris, imperii, provinciarum, quam dura eſt domina! quam imperioſa! quam vehemens! Cethego homini non probatiſſimo ſervire coegit eos, qui ſibi eſſe ampliſſimi videbantur; munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique ſupplicare. Quæ ſervitus eſt, ſi hæc libertas exiſtimari poteſt? Quid? cum cupiditatum dominatus exceſſit, et alius eſt dominus exortus ex conſcientia peccatorum, timor? quam eſt illa miſera, quam dura ſervitus! Adoleſcentibus paulo loquacioribus eſt ſerviendum: omnes, qui aliquid ſcire videntur, tanquam domini, timentur. Judex vero quantum habet dominatum? quo timore nocentes afficit? An non eſt omnis metus, ſervitus? Quid valet

igitur illa eloquentiſſimi viri, L. Craſſi, copioſa magis, quam ſapiens, oratio? *Eripite nos ex ſervitute.* Quæ eſt iſta ſervitus tam claro homini, tamque nobili? Omnis animi debilitati, et humilis, et fracti timiditas ſervitus eſt. *Nolite ſinere nos cuiquam ſervire.* In libertatem vindicari vult? minime. Quid enim adjungit? *niſi vobis univerſis,* (dominum mutare, non liber eſſe, vult) *quibus et poſſumus et debemus.* Nos vero, ſi quidem animo excelſo, et alto, et virtutibus exaggerato ſumus, nec debemus, nec poſſumus. Tu poſſe te dicito, quoniam quidem potes: debere ne dixeris; quoniam nihil quiſquam debet, niſi quod eſt turpe non reddere. Sed hæc hactenus. Ille videat, quomodo imperator eſſe poſſit, cum eum ne liberum quidem eſſe ratio et veritas ipſa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.

Solum ſapientem eſſe divitem.

I. QUÆ eſt iſta in commemoranda pecunia tua tam inſolens oſtentatio? ſoluſne tu dives? Proh Dii immortales! egone me audiviſſe aliquid, et didiciſſe non gaudeam? Soluſne tu dives? Quid ſi ne dives quidem? quid ſi pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? aut hoc verbum in quo homine ponimus? Opinor in eo, cui tanta poſſeſſio eſt, ut ad liberaliter vivendum facile contentus ſit, qui nihil quærat, nihil appetat, nihil optet amplius. Animus oportet tuus te judicet divitem, non hominum ſermo, neque poſſeſſiones tuæ: nihil ſibi deeſſe putet, nihil curet amplius. Satiatus eſt, aut contentus etiam pecunia? concedo, dives es. Sin autem propter aviditatem pecuniæ nullum quæſtum turpem putas, cum iſti ordini ne honeſtus quidem poſſit eſſe ullus: ſi quotidie fraudas, decipis, poſcis, paciſceris, aufers, eripis: ſi ſocios ſpolias, ærarium expilas: ſi teſtamenta amicorum expectas, aut ne expectas quidem, at ipſe ſupponis; hæc utrùm abundantis, an egentis, ſigna ſunt? Animus hominis dives, non arca, appellari ſolet.

Quamvis illa ſit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo: etenim ex eo, quantum cuique ſatis eſt, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet? pecuniâ eſt opus. Duas? majore. Plures? majore etiam. Et, ſi, ut aiunt, Danai quinquaginta ſint filiæ, tot dotes magnam quærunt pecuniam. Quantum enim cuique opus eſt, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum modus. Qui igitur non filias plures, ſed innumerabiles cupiditates, habet, quæ brevi tempore maximas copias exhaurire poſſint, hunc quomodo ego appellabo divitem, cum ipſe etiam egere ſe ſentiat? Multi ex te audierunt, cum diceres, neminem eſſe divitem, niſi qui exercitum alere poſſet ſuis fructibus; quod populus Romanus tantis vectigalibus jampridem vix poteſt. Ergo, hoc propoſito, nunquam eris dives ante quam tibi ex tuis poſſeſſionibus tantum reficiatur, ut eo tueri ſex legiones, et magna equitum ac peditum auxilia poſſis. Jam fateris igitur non eſſe te divitem, cui tantum deſit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque iſtam paupertatem, vel potius egeſtatem ac mendicitatem tuam nunquam obſcure tuliſti.

II. Nam ut iis, qui honeſte rem quærunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis ſumendis, intelligimus opus eſſe quæſito; ſic, qui videt domi tuæ pariter accuſatorum atque judicum conſociatos greges; qui nocentes et pecunioſos reos eodem te auctore corruptelam judicii molientes; qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, interceſſiones pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimiſſiones libertorum ad defœnerandas diripiendaſque provincias; qui expulſiones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum ſervis, cum libertis, cum clientibus ſocietates, qui poſſeſſiones vacuas, qui proſcriptiones locupletium, qui cædes municipiorum, qui illam Syllani temporis meſſem recordetur, qui teſtamenta ſubjecta, qui ſublatos tot homines; qui denique omnia venalia, delectum, decretum, alienam, ſuam ſententiam, forum, domum, vocem, ſilentium; quis hunc non putet confiteri, ſibi quæſito opus eſſe? cui autem quæſito opus ſit, quis unquam hunc vere dixerit divitem? Eſt enim divitiarum fructus in copia: copiam autem declarat ſatietas

rerum, atque abundantia; quam tu quoniam nunquam aſſequere, nunquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis, et recte, (eſt enim ad vulgi opinionem mediocris; ad tuam, nulla; ad meam, modica;) de me ſilebo: de re loquar. Si cenſenda nobis, atque æſtimanda res ſit, utrum tandem pluris æſtimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrum aurum Samnitum, an reſponſum M'. Curii? hæreditatem L. Pauli, an liberalitatem Africani, qui ejus hæreditatis Q. Maximo fratri partem ſuam conceſſit? Hæc profecto, quæ ſunt ſummarum virtutum, pluris æſtimanda ſunt, quam illa, quæ ſunt pecuniæ. Quis igitur (ſi quidem, ut quiſque, quod plurimi ſit, poſſideat, ita divitiſſimus habendus ſit) dubitet, quin in virtute divitiæ ſint? quoniam nulla poſſeſſio, nulla vis auri et argenti pluris, quam virtus, æſtimanda eſt.

III. O Dii immortales! non intelligunt homines, quam magnum vectigal ſit parſimonia. Venio enim jam ad ſumptuoſos; relinquo iſtum quæſtuoſum. Capit ille ex ſuis prædiis ſexcenta ſeſtertia; ego centena ex meis: illi aurata tecta in villis, et ſola marmorea facienti, et ſigna, tabulas, ſupellectilem, et veſtem infinite concupiſcenti, non modo ad fructum ille eſt ſumptus, ſed etiam ad fœnus, exiguus. Ex meo tenui vectigali, detractis ſumptibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. Uter igitur eſt divitior, cui deeſt, an cui ſuperat? qui eget, an qui abundat? cujus poſſeſſio quo eſt major, eo plus requirit ad ſe tuendam; an quæ ſuis ſe viribus ſuſtinet? Sed quid ego de me loquor, qui, morum ac temporum vitio, aliquantum etiam ipſe fortaſſe in hujus ſeculi errore verſer? M'. Manilius patrum noſtrorum memoriâ (ne ſemper Curios et Luſcinos loquamur) pauper tandem fuit. Habuit enim ædiculas in Carinis, et fundum in Labicano. Nos igitur divitiores, qui plura habemus? Utinam quidem! ſed non æſtimatione cenſûs, verum victu atque cultu, terminatur pecuniæ modus. Non eſſe cupidum, pecunia eſt: non eſſe emacem, vectigal eſt: contentum vero ſuis rebus eſſe,

maximæ ſunt certiſſimæque divitiæ. Etenim, ſi iſti callidi rerum æſtimatores prata et areas quaſdam magno æſtimant, quod ei generi poſſeſſionum minimè quaſi noceri poteſt, quanti eſt æſtimanda virtus, quæ nec eripi, nec ſurripi poteſt unquam; neque naufragio, neque incendio amittitur; nec tempeſtatum, nec temporum, permutatione mutatur? qua præditi qui ſunt, ſoli ſunt divites. Soli enim poſſident res et fructuoſas, et ſempiternas; ſolique (quod eſt proprium divitiarum) contenti ſunt rebus ſuis. Satis eſſe putant, quod eſt; nihil appetunt, nulla re egent, nihil ſibi deeſſe ſentiunt, nihil requirunt. Improbi autem, et avari, quoniam incertas, atque in caſu poſitas habent, et plus ſemper appetunt, nec eorum quiſquam adhuc inventus eſt, cui, quod haberet, eſſet ſatis; non modo non copioſi ac divites, ſed etiam inopes ac pauperes, exiſtimandi ſunt.

PHILOSOPHICORUM

FRAGMENTA.

Œconomicorum Lib. I.

Prisc. *lib.* viii.] Homo ex eo numero hominum, qui apud nos hoc nomine dignantur.

Colum. *lib.* xii. *cap.* i.] Maritale conjugium ſic comparatum eſt natura, ut non ſolum jucundiſſima, verum etiam utiliſſima, vitæ ſocietas iniretur, et ne genus humanum temporis longinquitate occideret: propter hoc mas cum fœmina eſt conjunctus: deinde ut ex hac eadem ſocietate mortalibus adjutoria ſenectutis, nec minus propugnacula præparentur. Tum etiam, cum victus et cultus humanus non, uti feris, in propatulo, ac ſilveſtribus locis, ſed domi ſub tecto accurandus eſſet, neceſſarium fuit, alterutrum foris ſub dio eſſe, qui labore et induſtria compararet; intus, qui tectis reconderet atque cuſtodiret: ſiquidem vel ruſticari, vel navigare, vel etiam alio genere negotiari neceſſe erat, ut aliquas facultates acquireremus. Cum vero paratæ res ſub tectum eſſent congeſtæ, alium eſſe oportuit, qui et illatas cuſtodiret, et cætera conficeret opera, quæ domi deberent adminiſtrari. Nam et fruges, et cætera alimenta terreſtria indigebant tecto; et ovium cæterarumque pecudum fœtus atque fructus clauſo cuſtodienda erant; nec minus reliqua utenſilia, quibus aut alitur hominum genus, aut etiam excolitur. Quare cum et operam, et diligentiam ea, quæ propoſuimus, deſiderarent, nec exiguâ curâ foris acquirerentur, quæ domi cuſtodiri oporteret; jure, ut

dixi, a natura comparata eſt opera mulieris ad domeſticam diligentiam, viri autem ad exercitationem forenſem et extraneam. Itaque viro calores et frigora perpetienda, tum etiam itinera et labores pacis ac belli, id eſt, ruſticationis et militarium ſtipendiorum, diſtribuit; mulieri deinceps, quod omnibus his rebus fecerat inhabilem, domeſtica negotia curanda tradidit. Et quoniam hunc ſexum cuſtodiæ et diligentiæ aſſignaverat, idcirco timidiorem reddidit, quam virilem: nam metus plurimum confert ad diligentiam cuſtodiendi. Quod autem neceſſe erat foris et in aperto victum quærentibus nonnunquam injuriam propulſare, idcirco virum, quam mulierem, fecit audaciorem. Quia vero, partis opibus, æque fuit opus memoria, et diligentia; non minorem fœminæ, quam viro, earum rerum tribuit poſſeſſionem. Tum etiam, quod ſimplex natura non omnes res commodas amplecti volebat, idcirco alterum alterius indigere voluit; quoniam, quod alteri deeſt, præſto plerumque eſt alteri.

Colum. *lib.* xii. *cap.* 2.] Nam vetus eſt proverbium, *paupertatem certiſſimam eſſe, cum alicujus indigeas, uti eo non poſſe,* quia ignoretur, ubi projectum jaceat quod deſideretur. Itaque in re familiari laborioſior eſt negligentia, quam diligentia. Quis enim dubitet, nihil eſſe pulchrius, in omni ratione vitæ, diſpoſitione atque ordine? quod etiam ludicris ſpectaculis licet ſæpe cognoſcere. Nam ubi chorus canentium, non certis modis, neque numeris præeuntis magiſtri conſenſit, diſſonum quiddam ac tumultuoſum audientibus canere videtur. At ubi certis numeris ac pedibus, velut facta conſpiratione, conſenſit, atque concinuit; ex ejuſmodi vocum concordia non ſolum ipſis canentibus amicum quiddam et dulce reſonat, verum etiam ſpectantes audienteſque lætiſſima voluptate permulcentur.

Donat. *in Ter.*] Quid igitur, proh Deum immortalium! primum eam docebas? quæſo.

Colum.] Præparatis idoneis locis, inſtrumentum et ſupellectilem diſtribuere cœpimus, ac primum ea ſecrevimus, quibus ad res divinas uti ſolemus; poſtea mundum muliebrem, qui

ad dies feſtos comparatur; deinde virilem: item dierum ſolennium ornatum, nec minus calceamenta utrique ſexui convenientia: tum jam ſeorſum arma ac tela ſeponebantur, et in altera parte inſtrumenta, quibus ad lanificia utuntur: poſt, quæ ad cibum conficiendum vaſa (ut aſſolent) conſtituebantur; inde, quæ ad lavationem, quæ ad exornationem, quæ ad menſam quotidianam, atque epulationem, pertinerent, exponebantur: poſtea ex iis, quibus quotidie utimur, quod menſtruum eſſet, ſepoſuimus; quod annuum quoque, in duas partes diviſimus. Nam ſic minus fallit, qui exitus futurus ſit. Hæc poſtquam omnia ſecrevimus, tum ſuo quæque loco diſpoſuimus: deinde quibus quotidie ſervuli utuntur, quæ ad lanificia, quæ ad cibaria coquenda et conficienda pertinent, hæc ipſa iis, qui uti ſolent, tradidimus, et, ubi ea ponerent, demonſtravimus, et, ut ſalva eſſent, præcepimus. Quibus autem ad dies feſtos, et ad hoſpitum adventum utimur, hæc primo tradidimus, et loca ſingula demonſtravimus, et cuique ſua annumeravimus, atque annumerata ipſi exſcripſimus, eamque admonuimus, ut, quodcumque opus eſſet, ſciret unde daret; et meminiſſet, atque adnotaret, quid, et quando, et cui dediſſet, et, cum recepiſſet, ut quidque ſuo loco reponeret.

Œconomicorum Lib. II.

Colum. *lib.* ii. *cap.* i.] Utrumne, Iſchomache, inquam, ſi res familiaris deſideraſſet, mercari villicum tanquam fabrum, an ipſe inſtituere conſueviſti? Ego vero ipſe inſtituo. Etenim qui me abſente in meum locum ſubſtituitur, et vicarius meæ diligentiæ ſuccedit, is ea, quæ ego, ſcire debet.

Œconomicorum Lib. III.

Nonius. *Interfici.*] Nullo modo facilius arbitror poſſe neque herbas areſcere, et interfici, neque terram ab ſole percoqui.

Quint. *lib.* xii. *cap.* 5. Non. *Profligare.*] Cum vero, affecta jam prope æſtate, uvas a ſole miteſcere tempus eſt.

Macr. *lib.* iii. *cap.* 10.] Qui neque ſerit vitem, neque, quæ ſata eſt, diligenter colit; oleum, ficus, poma non habet.

Caris. *lib.* i.] Apes in alvearium conceſſerunt.

Servius. *in* 2. *Georg.*] Scrobes.

Protagoras, ex Platone.

Prisc. *lib.* vi.] Quid tu? unde tandem appares, ô Socrate? an id quidem dubium non eſt, quin ab Alcibiade?

Prisc. *lib.* viii.] Nunc a vobis, Protagora et Socrate, poſtulo, concedatis alter alteri, et inter vos de hujuſmodi rebus controverſemini, non concertetis.

Prisc. *lib.* vi.] Quæ igitur poteſt eſſe indignitas voluptatis ad moleſtiam, niſi in magnitudine, aut longitudine alterius utrius poſita?

Donatus *in* Phormion.] Confirmandi genera compluria.

De Republica Lib. I.

Fronto.] Nuntiatum eſt, venire Lælium, domoque jam exiſſe.

Non. *Propter.*] Eum quoque ut ſalutavit, propter Tuberonem juſſit aſſidere.

Fronto.] Negotii publici expers.

Non. *Cituma.*] Quare, ſi placet, deduc orationem tuam de cælo ad hæc cituma.

Diomed.] Quaſi alius aſſimulare rempublicam aut melius non poſſit, aut omnino non poſſit.

Non. *Accommodatum.*] * expoſitamque ad exemplum noſtræ reipublicæ accommodabo ad eam, ſi potero, omnem illam orationem, quæ eſt mihi habenda de optimo civitatis ſtatu.

Non. *Urbs a civitate.*] Quam cum locis manuque ſepſiſſent,

ejuſmodi conjunctionem tectorum, oppidum, vel urbem appellarunt, delubris diſtinctam, ſpatiiſque communibus. Omnis ergo populus, qui eſt talis cœtus multitudinis, qualem expoſui, civitas eſt: omnis civitas, quæ eſt conſtitutio populi, reſpublica.

Fronto.] Ut ad eam urbem, quam incolas, poſſis adnare.

D. August. *epiſt* 5.] * brevi multitudo, diverſa atque vaga, concordiâ civitas facta erat.

Non. *Cognoſcere.*] Cognoſcere mehercule, inquit, conſuetudinem iſtam, et ſtudium, ſermonemque.

Seneca. *lib.* xix. *epiſt.*] * duos Romanos reges eſſe, quorum alter patrem non habet, alter matrem. Nam de Servii matre dubitatur. Anci Marcii pater quoque ignoratur. Tantùm hic Marcius, Numæ nepos dicitur.

Non. *Dimittere.*] Tum annui Conſules, tum dimiſſi populo faſces.

Seneca. *lib.* xix. *epiſt.*] * provocationem ad populum etiam a regibus fuiſſe.

Non. *Horrendum ab horrido.*] Horum enim ſeveritatem dicitur inhorruiſſe primum civitas.

Seneca. *lib.* xix. *epiſt.*] Quem nos Dictatorem dicimus, et in hiſtoria ita nominari legimus, apud antiquos magiſter populi vocatus eſt, quod, qui ab illo nominatur, magiſter equitum eſt.

Cic. vi. *ad Atticum* 9.] Cn. Flavius faſtos protulit.

Fronto.] Ipſa cognitio nos delectavit.

Non. *Æmulus.*] Quomodo enim judicatur iſte optimas, aut optimatium æmulus doctrina, artibus, ſtudiis. Audio, quando?

Non.] Sed audiſſe te credo, tum vero Platonem, Socrate mortuo, primum in Ægyptum diſcendi cauſa, poſt in Italiam, contendiſſe.

Non. *Anima.*] Tum virtute, labore, induſtria quæreret ſummi viri indolem, niſi nimis animoſe ferax natura illum neſcio quo pacto.

Non. *Conſitura.*] Quæ videlicet ille non ex agri conſitura, quam cernebat, ſed ex doctrinæ indiciis, interpretabatur.

Non. *Antiquus, Antiquior.*] Sed quoniam plurima beneficia continet patria, et eſt antiquior parens, quam is, qui ut aiunt, creaverit, major ei profecto, quam parenti, debetur gratia.

Non. *Pignerari.*] Sed ut plurimas et maximas noſtri animi, ingenii, conſilii prima ipſa ſibi ad utilitatem pigneraretur.

Non. *Conducere.*] Facillimam autem in ea republica eſſe poſſe concordiam, in qua idem conducat omnibus.

Non. *Firmitudo.*] Habent æquabilitatem quandam, qua carere diutius vix poſſunt liberi, deinde firmitudinem.

Non. *lib. de doct. indagine.*] Nec tantum Carthago habuiſſet opum ſexcentos fere annos ſine conſiliis et diſciplina.

Non. *Dominatus.*] Quid? tune, cum es iratus, permittis illi iracundiæ dominatum animi tui?

Non. *Anima.*] Ergo non probares conſilio pulſo libidines, quæ ſunt innumerabiles, iracundias, quæ tenerent omnia. Ego vero nihil iſto animo, nihil ita animato homine, miſerius ducerem.

Non. *Invitare.*] Denique ipſa natura non invitaret ſolum, ſed etiam cogeret.

Fronto.] Populo gratificans et aliena, et ſua.

Fronto.] Nec vero jam meo nomine abſtinet.

Non. *Horrendum ab horrido.*] Sed ut ille, qui navigat, cum ſubito mare cœpit horreſcere.

Macr. *lib. de different. et ſocietatibus Græci Latinique verbi.*] Libenter tibi, Læli, uti eum deſideras, equidem conceſſero.

De Republica Liber II.

Non. *Exultare.*] Eſt igitur quiddam turbulentum in hominibus ſingulis, quod vel exultat voluptate, vel moleſtia frangitur.

Non. *Volutabundus.*] Cupido autem, et expetenti, et libidinoſo, et volutabundo in voluptatibus.

Non. *Anxitudo.*] Quantaque anxitudo prona ad luctum, et mœrens, ſemperque ipſa ſe ſollicitans.

Non. *Timor et timiditas.*] Eſſe autem angore et miſeria afflictas, atque abjectas timiditate et ignavia.

Non. *Elidere.*] Ut auriga indoctus e curru trahitur, operitur, eliditur, laniatur.

Non. *Offendere.*] Sed imitor Archytam Tarentinum, qui cum ad villam veniſſet, et omnia aliter offendiſſet.

Non. *urbs a civitate.*] * quo auctore et principe vocitatur civitas.

Non. *Modicum.*] Statuo eſſe optime conſtitutam rempublicam, quæ, ex tribus generibus illis, regali, optimo, et populari confuſa modice, nec puniendo irritet animum immanem ac ferum, nec, omnia prætermittendo, licentiâ cives deteriores reddat.

D. Aug. *lib.* II. *cap.* 21. *Civit.*] Ut in fidibus, ac tibiis atque cantu ipſo, ac vocibus concentus eſt quidam tenendus ex diſtinctis ſonis, quem immutatum ac diſcrepantem aures eruditæ ferre non poſſunt, iſque concentus ex diſſimillimarum vocum moderatione concors tamen efficitur et congruens; ſic ex ſummis, et infimis, et mediis interjectis ordinibus, ut ſonis, moderata ratione civitas conſenſu diſſimillimorum concinit; et quæ harmonia a muſicis dicitur in cantu, ea eſt in civitate concordia, arctiſſimum atque optimum omni in republica vinculum incolumitatis, quæ ſine juſtitia nullo pacto eſſe poteſt.

Non. *Projectum.*] Juſtitia foras ſpectat, et projecta tota eſt, atque eminet.

Non. *Explicare.*] Quæ virtus præter cæteras totam ſe ad alienas utilitates porrigit, atque explicat.

Non. *Exultare.*] * quæ ſanguine alitur, atque in omni crudelitate ſic exultat, ut vix hominum acerbis funeribus ſatietur.

Non. *lib. de doct. indagine.*] Itaque præclara illa inſtitutio Romuli cum ducentos annos et triginta fere firma manſiſſet.

Non. *Viritim.*] Ac primus agros, quos bello Romulus ceperat, diviſit viritim civibus.

Fronto.] Cum aliud nihil domum ſuam deportaviſſet.

Non. *Pecunioſus.*] Multaque ditione ovium et boum, quod tunc erat res in pecore, et in locorum poſſeſſionibus, ex quo pecunioſi et locupletes vocabantur.

Gellius *lib.* i. *cap.* 22.] Non gravarer, Læli, niſi et hos velle putarem, et ipſe cuperem, te quoque aliquam partem hujus noſtri ſermonis attingere; præſertim cum heri ipſe dixeris, te nobis etiam ſuperfuturum. Verum, ſi id quidem fieri non poteſt, ne deſis, omnes te rogamus.

Non. *Calumnia.*] ut Carneadi reſpondeatis, qui ſæpe optimas cauſas ingenii calumniâ ludificari ſolebat.

Fronto. Neque enim ad mare admovit, quod ei fuit facillimum.

D. Aug. *lib.* ii. *cap.* 21. *Civit.*] Nihil eſt quod adhuc de republica putem dictum, et quo poſſim longius progredi, niſi ſit confirmatum, non modo falſum eſſe illud, ſine injuria non poſſe, ſed hoc veriſſimum, ſine ſumma juſtitia rempublicam regi non poſſe.

De Republica Liber III.

D. Aug. *lib.* iv. *contra Pelagium.*] Homo non ut a matre, ſed ut a noverca, naturâ editus eſt in vitam corpore nudo, et fragili, et infirmo; animo autem anxio ad moleſtias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines: in quo tamen ineſt tanquam obrutus quidam divinus ignis ingenii et mentis.

Seneca. *lib.* xix. *epiſt.*] Quoniam ſumus ab ipſa calce ejus interpellatione revocati.

Lact. *Epitome cap.* i.] Nullum eſt jus naturale: itaque omnes animantes, ipſa ducente natura, commoda ſua defendunt: et ideo juſtitia, ſi alienis utilitatibus conſulat, ſuas negligat, ſtultitia eſt dicenda. Quod ſi omnes populi, penes quos ſit imperium, ipſique Romani, qui orbem totum poſſedere, juſtitiam

ſequi velint, ac ſuum cuique reſtituere, quod vi et armis occupaverunt, ad caſas et egeſtatem revertentur. Quod ſi fecerint, juſtos dicemus quidem, ſed tamen ſtultos judicare neceſſe eſt, qui, ut aliis proſint, ſibi nocere contendunt.

Lact. *lib.* v. *cap.* 16. *Epit. cap.* 1.] Bonus vir ſi habeat ſervum fugitivum, vel domum inſalubrem ac peſtilentem, quæ vitia ſolus ſciat, et ideo proſcribat, ut vendat; utrumne profitebitur, fugitivum ſervum ac peſtilentem domum ſe vendere, an celabit emptorem? Si profitebitur emptori, fugitivum eſſe; bonus quidem, quia non fallet, ſed tamen ſtultus judicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si celaverit, erit quidem ſapiens, quia rei conſulet; ſed idem malus, quia fallet. Deinde, ſi reperiat hominem, qui aut aurum pro orichalco, aut argentum pro plumbo, vendat per errorem, atque id emere neceſſitas cogat; utrùm diſſimulabit, et emet parvo, an potius indicabit? Juſtus utique dicetur, quia non fefellit, ſed idem ſtultus, qui alteri fecerit lucrum, ſibi damnum. Sed facile de damno eſt: qui, ſi vita ejus in periculum veniet, ut eum aliquando neceſſe ſit, aut occupare, aut mori, quid faciet? Poteſt hoc evenire, ut, naufragio facto, inveniat aliquem imbecillum, tabulæ inhærentem; aut, victo exercitu, fugiens reperiat aliquem vulneratum, equo inſidentem; utrumne aut illum tabulâ, aut hunc equo deturbabit, ut ipſe poſſit evadere? Si volet juſtus eſſe, non faciet; ſed idem ſtultus judicabitur, qui dum alterius vitæ parcit, ſuam perdet. Si faciet, ſapiens quidem videbitur, quia ſibi conſulit; ſed et idem malus, quia nocebit.

Lact. *lib.* v. *cap.* 12.] Quæro, ſi duo ſint, quorum alter optimus vir, æquiſſimus, ſumma juſtitia, ſingulari fide; alter inſigni ſcelere et audacia exiſtimetur: et ſi in eo ſit errore civitas, ut bonum illum virum, ſceleratum, facinoroſum, nefarium putet; contra autem, qui ſit improbiſſimus, ſumma eſſe probitate ac fide exiſtimet: proque hac opinione omnium civium, bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique afferantur,

effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, exterminetur, egeat; poſtremò jure etiam optimo omnibus miſerrimus eſſe videatur; contra autem ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur, omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes copiæ conferantur; vir denique optimus omnium exiſtimatione, et digniſſimus omni fortuna judicetur: quis tandem erit tam demens, qui dubitet, utrum ſe eſſe malit?

Non. *Famulatur.*] Eſt enim genus injuſtæ ſervitutis, cum ii ſunt alterius, qui ſui poſſunt eſſe. Cum autem hi famulantur.

Non. *Infeſtum mare. Myoparo.*] Nam cum quæreretur ex eo, quo ſcelere compulſus mare haberet infeſtum uno myoparone; eodem, inquit, quo tu orbem terræ.

Lact. *lib.* vi. *cap.* 8.] Eſt quidem vera lex, recta ratio, naturæ congruens, diffuſa in omnes, conſtans, ſempiterna; quæ vocet ad officium jubendo, vetando a fraude deterreat: quæ tamen neque probos fruſtra jubet aut vetat, nec improbos jubendo aut vetando movet. Huic legi nec obrogari fas eſt, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari poteſt. Nec vero aut per ſenatum, aut per populum ſolvi hac lege poſſumus. Neque eſt quærendus explanator, aut interpres ejus alius. Nec erit alia lex Romæ, alia Athenis; alia nunc, alia poſthac; ſed et omnes gentes, et omni tempore una lex, et ſempiterna, et immortalis continebit; unuſque erit communis quaſi magiſter, et imperator omnium Deus. Ille legis hujus inventor, diſceptator, lator; cui qui non parebit, ipſe ſe fugiet, ac naturam hominis aſpernabitur; atque hoc ipſo luet maximas pœnas, etiamſi cætera ſupplicia, quæ putantur, effugerit.

Lact. *lib.* v. *cap.* 19.] Huic tu viro quas divitias objicies? quæ imperia? quæ regna? qui iſta omnia putat humana, ſua bona divina judicat.

Prisc. *lib.* viii.] * quibus aſſentior, ſollicitam et periculoſam juſtitiam non eſſe ſapientis.

Non. *Ubi genit. pro ablativo.*] Noſter autem populus, ſociis defendendis, terrarum jam omnium potitus eſt.

Non. *Largitas.*] Pyrrhi ridetur largitas a Conſule, aut Samnitium copiæ Curio defuerunt.

Non. *Apud.*] Cujus etiam focum Cato ille noſter, cum venerat ad ſe in Sabinos, ut ex ipſo audiebamus, viſere ſolebat; apud quem ſedens, Samnitium, quondam hoſtium, tum jam clientium ſuorum, dona repudiaverat.

D. Aug. *lib.* xxii. *cap.* 6.] Nullum bellum ſuſcipitur a civitate optima, niſi aut pro fide, aut pro ſalute.

D. Aug. *lib.* xxii. *cap.* 4. *Civit.*] Magis eſt in Romulo admirandum, quod cæteri, qui Dii ex hominibus facti eſſe dicuntur, minus eruditis hominum ſeculis fuerunt; ut fingendi proclivior eſſet ratio, cum imperiti facile ad credendum impellerentur. Romuli autem ætatem minus his ſexcentis annis, jam inveteratis literis atque doctrinis, omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore ſublato, fuiſſe cernimus.

D. Aug. *ibidem.*] Ex quo intelligi poteſt, permultis annis ante Homerum fuiſſe, quam Romulum: ut jam doctis hominibus, ac temporibus ipſis eruditis, ad fingendum vix quicquam eſſet loci. Antiquitas enim recepit fabulas, fictas etiam nonnunquam incondite. Hæc ætas autem, jam exculta præſertim, et erudita, omne, quod fieri non poteſt, reſpuit.

Lactant. *lib.* v. *cap.* 19. Seneca *lib.* xix. *epiſt.*] Apud Ennium ſic loquitur Africanus;

Si fas endo plagas cæleſtum aſcendere cuiquam eſt,
Mi ſoli cæli maxima porta patet.

Eſt vero, inquit, Africane. Nam et Herculi eadem ipſa porta patuit.

Seneca. *ibid.*] *Hic eſt ille ſitus, cui nemo civi', neque hoſtis*
Quivit pro factis reddere operæ pretium.

D. Aug. *lib.* iii. *cap.* 15. *Civit.*] Tantum eſt conſecutus, ut, cum ſubitò ſole obſcurato non comparuiſſet, Deorum in numero collocatus putaretur: quam opinionem nemo unquam mortalis aſſequi potuit ſine eximia virtutis gloria.

D. Aug. *lib.* xxii. *cap.* 6.] Propterea et iſtum non creditum inter Deos receptum tali morte, quia fortaſſe, quod erat in Romulo probatum, Romani vulgare noluerunt, ſi hoc et alteri tribueretur.

Lact. *lib.* v. *cap.* 19.] Vult plane virtus honorem; nec eſt virtutis ulla alia merces; quam tamen illa accipit facile, exigit non acerbe. Sed ſi aut ingrati univerſi, aut invidi multi, aut inimici potentes ſuis virtutem præmiis ſpoliant, ne illa ſe tamen multis ſolatiis oblectat, maximeque ſuo decore ſe ipſam ſuſtentat.

D. Aug. *lib.* xxii. *cap.* 6. *Civit.*] Sed his pœnis, quas etiam ſtultiſſimi ſentiunt, egeſtate, exilio, vinculis, verberibus elabuntur ſæpe privati, oblata mortis celeritate. Civitatibus autem mors ipſa pœna eſt; quæ videtur a pœna ſingulos vindicare. Debet enim conſtituta ſic eſſe civitas, ut æterna ſit. Itaque nullus interitus eſt reipublicæ naturalis, ut hominis, in quo mors non modo neceſſaria eſt, verum etiam optanda perſæpe. Civitas autem, cum tollitur, deletur, extinguitur, ſimile eſt quodammodo, ut magnis parva conferamus, ac ſi omnis hic mundus intereat ac concidat.

D. Aug. *lib.* ii. *cap.* 21. *Civit.*] Reſpublica eſt res populi. Populus autem non omnis cœtus multitudinis, ſed cœtus juris conſenſu, et utilitatis communione ſociatus.

D. Aug. *ibidem.*] Reſpublica res eſt populi, cum bene ac juſte geritur, ſive ab uno rege, ſive a paucis optimatibus, ſive ab univerſo populo. Cum vero injuſtus eſt rex, quem tyrannum voco; aut injuſti optimates, quorum conſenſus factio eſt; aut injuſtus ipſe populus, cui nomen uſitatum nullum reperio, niſi ut etiam ipſum tyrannum appellem; non jam vitioſa, ſed omnino nulla reſpublica eſt, quoniam non eſt res populi, cum tyrannus eam, factiove capeſſat; nec ipſe populus jam populus eſt, ſi ſit injuſtus, quoniam non eſt multitudo juris conſenſu, et utilitatis communione ſociata.

D. Aug. *lib.* xxii. *cap.* 21. *Civit.*] Ubi vero juſtitia non eſt, nec jus poteſt eſſe. Quod enim jure fit, profecto juſte fit: quod

autem ſit injuſte, nec jure fieri poteſt. Non enim jura dicenda ſunt, vel putanda, iniqua hominum conſtituta, cum illud etiam ipſi jus eſſe dicant, quod de juſtitiæ fonte manaverit; falſumque ſit, quod a quibuſdam non recte ſentientibus dici ſolet, id jus eſſe, quod ei, qui plus poteſt, utile eſt.

D. Aug. *lib.* iv. *contra Pelagium.*] An non cernimus, optimo cuique dominatum ab ipſa natura cum ſumma utilitate infirmorum datum? Cur igitur Deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini, iracundiæque, et cæteris vitioſis ejuſdem animi partibus?

D. Aug. *ibidem.*] Sed et imperandi, et ſerviendi ſunt diſſimilitudines cognoſcendæ. Nam, ut animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini; ſed corpori, ut rex civibus ſuis, aut parens liberis; libidini autem, ut ſervis dominus, quod eam coercet et frangit; ſic regum, ſic imperatorum, ſic magiſtratuum, ſic patrum, ſic populorum imperia civibus ſociiſque præſunt, ut corporibus animus. Domini autem ſervos ita fatigant, ut optima pars animi, id eſt, ſapientia, ejuſdem animi vitioſas imbecillaſque partes, ut libidines, ut iracundias, et perturbationes cæteras.

Non. *Mercatura.*] Phœnices primi mercaturis et mercibus ſuis avaritiam, et magnificentiam, et inexplebiles cupiditates omnium rerum ſupportaverunt in Græciam.

Non. *Confidentia.*] duas ſibi res, quo minus in vulgus et in foro diceret, confidentiam et vocem defuiſſe.

Non. *Proferre.*] Sapientia jubet proferre opes, amplificare divitias.

Non. *Periculum.*] ſed ut ipſi ſeu animum periclitentur, ſeu videant, quid ſe putent eſſe facturos.

Non. *Impigritas.*] Nunquam viri fortiſſimi fortitudinis, impigritatis, patientiæ.

Prisc. *lib.* vi.] Quid ergo illa ſibi vult abſurda exceptio, niſi quis Athonem pro monumento vult funditus efficere? quis enim eſt Atho, aut Olympus tantus?

Non. *Vafrum.*] Non ſunt in diſputando vafri, non veteratores, non malitioſi.

De Republica Lib. IV.

Non. *Ubi accuſativus pro genitivo.*] Atque ipſa mens, quæ futura videt, præterita meminit.

Non. *Mitis.*] Cumque autumno terras ad concipiendas fruges patefecerit, hieme ad conficiendas compreſſerit, vere fruges ad effundendas relaxarit, æſtate ac maturitate alias mitigaverit, alias torruerit.

Non. *Aptam.*] eademque ſoli objecta umbram noctemque efficiat, cum ad numerum dierum aptam, tum ad laborum quietem.

Lact. *de Opif. Dei.*] Nec voluntatem mihi defuiſſe, nec curam.

D. Aug. *lib.* ix. *cap.* 9. *Civit.*] Nunquam comœdiæ, niſi conſuetudo vitæ pateretur, probare ſua theatris flagitia potuiſſent.

D. Aug. *ibidem.*] Quem illa non attigit, vel potius quem non vexavit? cui pepercit? Eſto: populares homines, improbos in rempublicam, ſeditioſos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum læſit: patiamur: etſi hujuſmodi cives a Cenſore melius eſt, quam a poeta notari. Sed Periclem, cum jam ſuæ civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli præfuiſſet, violari verſibus, et eos agi in ſcena, non plus decuit, quam ſi Plautus noſter voluiſſet, aut Nævius, P. et Cn. Scipioni, aut Cæcilius M. Catoni maledicere.

D. Aug. 6.] Noſtræ contra xii tabulæ cum perpaucas res capite ſanxiſſent, in his hanc quoque ſanciendam putaverunt,, *Si quis actitaviſſet, ſive carmen condidiſſet, quod infamiam afferret flagitiumve alteri.* Præclare. Judiciis enim, ac magiſtratuum diſceptationibus legitimis propoſitam vitam, non poetarum ingeniis, habere debemus; nec probrum audire, niſi ea lege, ut reſpondere liceat, et judicio defendere.

D. Aug. *lib.* ii. *cap.* 10. *Civit.*] Æſchines Athenienſis, vir

eloquentiſſimus, cum adoleſcens tragœdias actitaviſſet, rempublicam capeſſivit; et Ariſtodemum tragicum item actorem, maximis de rebus pacis ac belli legatum ad Philippum Athenienſes ſæpe miſerunt.

D. Aug. *lib.* 11. *cap.* 12. *Civit.*] Probris et injuriis poetarum ſubjectam vitam famamque habere noluerunt, capite etiam puniri ſancientes, tale carmen condere ſi quis auderet.

D. Aug. *lib.* 11. *cap.* 13. *Civit.*] * Cum artem ludicram, ſcenamque totam in probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, ſed etiam tribu moveri notatione cenſoria, voluerunt.

D. Aug. *lib.* 11. *cap.* 14. *Civit.*] Ad quos cum acceſſiſſet clamor et approbatio populi, quaſi magni cujuſdam et ſapientis magiſtri, quas illi obducunt tenebras? quos invehunt metus? quas inflammant cupiditates?

Non. *Fingere.*] Ego vero eodem, quo ille Homerum redimitum coronis, et delibutum unguentis, emittit ex ea urbe, quam ipſe ſibi fingit.

Marcel. *lib.* xxx.] Cumque nihil tam incorruptum eſſe debeat in republica, quam ſuffragium, quam ſententia; non intelligo, cur, qui ea pecuniâ corruperit, pœna dignus ſit; qui eloquentiâ, laudem etiam ferat. Mihi quidem hoc plus mali facere videtur, qui oratione, quam qui pretio, judicem corrumpit, quod pecuniâ corrumpere prudentem nemo poteſt, dicendo poteſt.

Non. *Impurus et immanis.*] Sed juventuti noſtræ minime audiendus. Quippe ſi ita ſenſit, ut loquitur, eſt homo impurus; ſin aliter, quod malo, oratio eſt tamen immanis.

Non. *Ignominia.*] Cenſoris judicium nihil fere damnato affert, niſi ruborem. Itaque, quia omnis ea judicatio verſatur tantummodo in nomine, animadverſio illa *ignominia* dicta eſt.

Non. *ubi dativus pro accuſativo.*] Nec vero mulieribus præfectus præponatur, qui apud Græcos creari ſolet, ſed ſit Cenſor, qui viros doceat moderari uxoribus.

Non. *Temulenta.*] Magnam habet vim diſciplina verecundiæ. Carent temeto omnes mulieres.

Non. *Fama.*] atque etiam ſi qua erat famoſa, ei cognati oſculum non ferebant.

Non. *Clepere.*] Non modo ut Spartæ, rapere ubi pueri, et clepere diſcunt.

Serv. Apud Græcos opprobrio fuit adoleſcentibus, ſi amatores non haberent.

Non. *Jurgium a lite.*] Admiror, nec rerum ſolum, ſed verborum etiam elegantiam. *Si jurgant,* inquit: benevolorum concertatio, non lis inimicorum, jurgium dicitur.

Non. *ibid.*] Jurgare igitur lex putat inter ſe vicinos, non litigare.

Non. *Petulantia, Procacitas.*] Itaque a petendo petulantia, a procando, id eſt, poſcendo, procacitas nominata eſt.

Non. *Fides.*] Fides enim nomen ipſum mihi videtur habere, cum fit, quod dicitur.

Non. *Blandimentum.*] In cive excelſo, atque homine nobili, blanditiam, oſtentationem, ambitionem, notam eſſe levitatis.

Non. *Portitor.*] Nolo enim eundem populum, imperatorem et portitorem eſſe terrarum: optimum autem et in privatis familiis, et in republica vectigal duco eſſe parſimoniam.

Non. *Pecuda.*] * cum adhibent in pecuda paſtores.

Non. *Excipere.*] * quod inſepultos reliquiſſent eos, quos ex mari, propter vim tempeſtatis, excipere non potuiſſent, innocentes necaverint.

Non. *Proprium.*] Et noſter Plato magis etiam, quam Lycurgus, omnia prorſus jubet eſſe communia, ne quis civis propriam, aut ſuam rem ullam queat dicere.

Non. *de Doctr. ind.*] Nec in hac diſſenſione ſuſcepi populi cauſam, ſed bonorum.

Non. *Auguro.*] Cui quidem utinam vere auguraverim.

Non. *Sanctitudo.*] * eoſdem terminos hominum curæ atque vitæ: ſic pontificio jure ſanctitudo ſepulturæ.

Prisc. *lib.* xv.] Non enim facile valenti populo reſiſtitur, ſi aut nihil impertias juris, aut parum.

Prisc. *Carm.* Brachialia.

Prisc.] Armentum habeo.

De Republica Lib. V.

D. Aug. *lib.* ii. *cap.* 21. *Civit.*] Ennius:

Moribus antiquis res ſtat Romana, viriſque.

Quem quidem ille verſum, vel brevitate, vel veritate, tanquam ex oraculo mihi quodam eſſe effatus videtur. Nam neque viri, niſi ita morata civitas fuiſſet, neque mores, niſi hi viri præfuiſſent, aut fundare, aut tam diu tenere potuiſſent tantam, et tam longe lateque imperantem rempublicam. Itaque ante noſtram memoriam et mos ipſe patrius præſtantes viros adhibebat, et veterum morem, ac majorum inſtituta retinebant excellentes viri. Noſtra vero ætas, cum rempublicam ſicut picturam accepiſſet egregiam, ſed jam evaneſcentem vetuſtate, non modo eam coloribus iiſdem, quibus fuerat, renovare neglexit, ſed ne id quidem curavit, ut formam ſaltem ejus, et extrema tanquam lineamenta ſervaret. Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit *rem ſtare* Romanam? quos ita oblivione obſoletos videmus, ut non modo non colantur, ſed etiam ignorentur. Nam de viris quid dicam? mores enim ipſi interierunt virorum penuriâ. Cujus tanti mali non modo reddenda ratio nobis, ſed etiam tanquam reis capitis quodammodo dicenda cauſa eſt. Noſtris enim vitiis, non caſu aliquo, rempublicam verbo retinemus; reapſe vero jampridem amiſimus.

Cic. *lib.* viii. *epiſt. ad Atticum.*] Ut enim gubernatori curſus ſecundus, medico ſalus, imperatori victoria; ſic huic moderatori reipublicæ beata civium vita propoſita eſt, ut opibus firma, copiis locuples, gloriâ ampla, virtute honeſta ſit. Hujus enim operis maximi inter homines, atque optimi, illum eſſe effectorem volo.

Diomed. *lib.* i.] Excellunt.

Non. *Contemptio.*] Quæ virtus fortitudo vocatur, in qua eſt magnitudo animi, mortis doloriſque magna contemptio.

Non. *Lentum.*] Marcellus, ut acer et pugnax. Maximus, ut conſideratus et lentus.

Non. *ubi nominativus, vel.*] Sed tamen ut bono patrifamiliâs colendi, ædificandi, ratiocinandi quidam uſus, opus eſt.

Gel. *lib* .xii. *cap*. 2.] Menelao Laconi quædam fuit ſuaviloquens jucunditas.

Idem ib.] Breviloquentiam in dicendo colat.

Non. *Imbuere.*] Quæ cum Scipio dixiſſet, admodum probans; nimio enim erat odio rhetorum imbutus.

Non. *Ferocia.*] Qui comperit ejus vim et effrænatam illam ferociam.

Caris. *lib.* i. *Orbi.*] Orbi terrarum comprehenſos.

Non. *impertire.*] Quod moleſtias ſenectutis ſuæ veſtris familiis impertire poſſet.

Non.] Quod non modo ſingulis hominibus, ſed potentiſſimis populis, ſæpe contingit.

De Republica Lib. VI.

Non. *Prudentia.*] Totam igitur expectas prudentiam hujus rectoris, quæ ipſum nomen hoc nacta eſt ex providendo.

Non. *Triſtis.*] Qui numeros optimatum, et principum obtulit his vocibus, et gravitatis ſuæ liquit illum triſtem et plenum dignitatis ſonum.

Non. *Expleri atque ſatiari.*] Graves enim dominæ cogitationum libidines infinita quædam cogunt atque imperant: quæ, quia expleri atque ſatiari nullo modo poſſunt, ad omne facinus impellunt eos, qui illecebris ſuis incenduntur.

Non. *Samium.*] Oratio extat, Læli, quam omnes habemus in manibus, quam ſimpuvia Pontificum Diis immortalibus grata ſint, Samiæque, ut hic ſcribit, capedines.

Non. *Firmiter.* et Prisc.] Firmiter enim majores noſtri ſtabilita matrimonia eſſe voluerunt.

Non. *Comparare.*] Quamobrem ſe comparet hic civis ita neceſſe eſt, ut ſit contra hæc, quæ civitatis ſtatum pervertunt, ſemper armatus.

Non. *Seditio.*] Eaque diſſenſio civium, quod ſeorſum eunt alii ad alios, *ſeditio* dicitur.

Non. *de Doctr. ind.*] Et vero in diſſenſione civili, cum boni plus, quam multi valent, expendendos ab his, non numerandos, puto.

Gel. *lib.* vi. *cap.* 16. et Non. *Deprecari.*] Quod quidem eo fuit majus, quia cum in cauſa pari collegæ eſſent, non modo invidia pari non erant, ſed etiam Claudii invidiam Gracchi caritas deprecabatur.

Non. *Mactare.*] Ferunt hos laudibus, mactant honoribus.

D. *Aug. lib.* v. *cap.* 13. *Civit.*] Alendus hic eſt gloriâ.

Non. *Deſubito.*] * in his, ut meminiſtis, concurſu leviſſimæ multitudinis ære congeſto funus deſubito eſſet ornatum.

Non. *ubi genitivus pro nominativo.*] Ut quemadmodum ſcribit ille, quotidiano in forum mille hominum cum palliis conchylio tinctis deſcenderent.

Macr. *lib.* i. *Somn.*] Sed quanquam ſapientibus conſcientia ipſa factorum egregiorum ampliſſimum virtutis præmium eſt, tamen illa divina virtus non ſtatuas plumbo inhærentes, nec triumphos areſcentibus laureis, ſed ſtabiliora quædam et viridiora præmiorum genera deſiderat. Quæ tandem iſta ſunt? inquit Lælius. Tum Scipio, Patimini me (inquit) quoniam tertium diem feriati ſumus. . . .

SOMNIUM SCIPIONIS.

Scipio loquitur.

I. CUM in Africam veniſſem, M'. Manilio Conſuli ad quartam legionem tribunus, ut ſcitis, militum; nihil mihi potius fuit, quam ut Maſiniſſam convenirem, regem familiæ noſtræ juſtis de cauſis amiciſſimum. Ad quem ut veni, complexus me ſenex collacrymavit; aliquantoque poſt ſuſpexit in cælum, et Grates, inquit, tibi ago, ſumme Sol, vobiſque, reliqui cælites, quod ante quam ex hac vita migro, conſpicio in meo regno, et his tectis P. Cornelium Scipionem, cujus ego nomine ipſo recreor: ita nunquam ex animo meo diſcedit illius optimi atque invictiſſimi viri memoria. Deinde ego illum de ſuo regno, ille me de noſtra republica percontatus eſt; multiſque verbis ultro citroque habitis, ille nobis conſumptus eſt dies. Poſt autem, regio apparatu accepti, ſermonem in multam noctem produximus, cum ſenex nihil niſi de Africano loqueretur, omniaque ejus non facta ſolum, ſed etiam dicta, meminiſſet. Deinde, ut cubitum diſceſſimus, me et de via, et qui ad multam noctem vigilaſſem, arctior, quam ſolebat, ſomnus complexus eſt. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti; fit enim fere, ut cogitationes ſermoneſque noſtri pariant aliquid in ſomno tale, quale de Homero ſcribit Ennius, de quo videlicet ſæpiſſime vigilans ſolebat cogitare, et loqui) Africanus ſe oſtendit eâ formâ, quæ mihi ex imagine ejus, quam ex ipſo, erat notior. Quem ut agnovi, equidem cohorrui. Sed ille, ades, inquit, animo, et omitte timorem, Scipio, et quæ dicam, trade memoriæ.

II. Videſne illam urbem, quæ, parere populo Romano coacta per me, renovat priſtina bella, nec poteſt quieſcere? (oſtendebat

autem Carthaginem de excelſo, et pleno ſtellarum, illuſtri et claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis pene miles? Hanc hoc biennio Conſul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hæreditarium. Cum autem Carthaginem deleveris, triumphum egeris, Cenſorque fueris, et obieris legatus Ægyptum, Syriam, Aſiam, Græciam, deligere iterum Conſul abſens, bellumque maximum conficies, Numantiam exſcindes. Sed, cum eris curru Capitolium invectus, offendes rempublicam perturbatam conſiliis nepotis mei. Hic tu, Africane, oſtendas oportebit patriæ lumen animi, ingenii, conſiliique tui. Sed ejus temporis ancipitem video quaſi fatorum viam. Nam cum ætas tua ſeptenos octies ſolis anfractus reditusſque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter altera de cauſa, habetur, circuitu naturali ſummam tibi fatalem confecerint; in te unum, atque in tuum nomen, ſe tota convertet civitas: te ſenatus, te omnes boni, te ſocii, te Latini intuebuntur: tu eris unus, in quo nitatur civitatis ſalus; ac, ne multa, Dictator rempublicam conſtituas oportet, ſi impias propinquorum manus effugeris. Hic cum exclamaſſet Lælius, ingemuiſſentque cæteri vehementius; leniter arridens Scipio, quæſo, inquit, ne me e ſomno excitetis, et parum rebus: audite cætera.

III. Sed quo ſis, Africane, alacrior ad tutandum rempublicam, ſic habeto; Omnibus, qui patriam conſervarint, adjuverint, auxerint, certum eſſe in cælo definitum locum, ubi beati ævo ſempiterno fruantur. Nihil eſt enim illi principi Deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam concilia cætuſque hominum, jure ſociati, quæ civitates appellantur: harum rectores et conſervatores, hinc profecti, huc revertuntur. Hic ego, etſi eram perterritus, non tam metu mortis, quam inſidiarum a meis, quæſivi tamen, viveretne ipſe et Paulus pater, et alii, quos nos extinctos arbitraremur. Immo vero, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tanquam e carcere, evolaverunt; veſtra vero, quæ dicitur vita, mors eſt: quin tu aſpicias ad te venientem Paulum patrem. Quem ut vidi,

equidem vim lacrymarum profudi. Ille autem me complexus, atque oſculans, flere prohibebat. Atque ego, ut primum fletu repreſſo loqui poſſe cœpi, Quæſo, inquam, pater ſanctiſſime atque optime, quoniam hæc eſt vita, (ut Africanum audio dicere) quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero? Non eſt ita, inquit ille: niſi enim Deus is, cujus hoc templum eſt omne quod conſpicis, iſtis te corporis cuſtodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non poteſt. Homines enim ſunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quæ terra dicitur; hiſque animus datus eſt ex illis ſempiternis ignibus, quæ ſidera et ſtellas vocatis: quæ globoſæ et rotundæ, divinis animatæ mentibus, circulos ſuos orbeſque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus eſt animus in cuſtodia corporis; nec injuſſu ejus, a quo ille eſt vobis datus, ex hominum vita migrandum eſt, ne munus humanum aſſignatum a Deo defugiſſe videamini. Sed ſic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, juſtitiam cole, et pietatem; quæ, cum ſit magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima eſt. Ea vita via eſt in cælum, et in hunc cœtum eorum, qui jam vixerunt, et, corpore laxati, illum incolunt locum, quem vides. Erat autem is ſplendidiſſimo candore inter flammas circus elucens, quem vos, ut a Graiis accepiſtis, orbem lacteum nuncupatis: ex quo omnia mihi contemplanti, præclara cætera et mirabilia videbantur. Erant autem eæ ſtellæ, quas nunquam ex hoc loco vidimus; et eæ magnitudines omnium, quas eſſe nunquam ſuſpicati ſumus: ex quibus erat illa minima, quæ ultima cælo, citima terris, luce lucebat aliena. Stellarum autem globi terræ magnitudinem facile vincebant. Jam ipſa terra ita mihi parva viſa eſt, ut me imperii noſtri, quo quaſi punctum ejus attingimus, pœniteret.

IV. Quam cum magis intuerer, Quæſo, inquit Africanus, quouſque humi defixa tua mens erit? nonne adſpicis, quæ in templa veneris? Novem tibi orbibus, vel potius globis, connexa ſunt omnia: quorum unus eſt cæleſtis, extimus, qui reliquos

omnes complectitur, ſummus ipſe Deus, arcens et continens cæteros; in quo infixi ſunt illi, qui volvuntur, ſtellarum curſus ſempiterni: cui ſubjecti ſunt ſeptem, qui verſantur retro contrario motu, atque cælum: ex quibus unum globum poſſidet illa, quam in terris Saturniam nominant. Deinde eſt hominum generi proſperus et ſalutaris ille fulgor, qui dicitur Jovis: tum, rutilus, horribiliſque terris, quem Martem dicitis. Deinde, ſubter mediam fere regionem Sol obtinet, dux, et princeps, et moderator luminum reliquorum, mens mundi, et temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta ſuâ luce illuſtret, et compleat: hunc, ut comites, conſequuntur alter Veneris, alter Mercurii curſus: in infimoque orbe luna, radiis ſolis accenſa, convertitur. Infra autem jam nihil eſt, niſi mortale et caducum, præter animos generi hominum, munere Deorum, datos. Supra lunam ſunt æterna omnia. Nam ea, quæ eſt media, et nona tellus, neque movetur, et infima eſt, et in eam feruntur omnia ſuo nutu pondera.

V. Quæ cum intuerer ſtupens, ut me recepi, Quid? hic, inquam, quis eſt, qui complet aures meas, tantus et tam dulcis ſonus? Hic eſt, inquit ille, qui intervallis conjunctus imparibus, ſed tamen pro rata portione diſtinctis, impulſu et motu ipſorum orbium efficitur; qui, acuta cum gravibus temperans, varios æquabiliter concentus efficit. Nec enim ſilentio tanti motus incitari poſſunt, et natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute, ſonent. Quam ob cauſam ſummus ille cæli ſtelliferi curſus, cujus converſio eſt concitatior, acuto et excitato movetur ſono; graviſſimo autem hic lunaris atque infimus: nam terra, nona, immobilis manens, ima ſede ſemper hæret, complexa medium mundi locum. Illi autem octo curſus, in quibus eadem vis eſt duorum, ſeptem efficiunt diſtinctos intervallis ſonos; qui numerus rerum omnium fere nodus eſt. Quod docti homines nervis imitati, atque cantibus, aperuere ſibi reditum in hunc locum: ſicut alii, qui præſtantibus ingeniis, in vita humana, divina ſtudia coluerunt. Hoc ſonitu oppletæ aures hominum obſurduerunt; nec eſt ullus hebetior ſenſus in vobis:

ſicut ubi Nilus ad illa, quæ Catadupa nominantur, præcipitat ex altiſſimis montibus, ea gens, quæ illum locum accolit, propter magnitudinem ſonitûs, ſenſu audiendi caret. Hic vero tantus eſt totius mundi incitatiſſima converſione ſonitus, ut eum aures hominum capere non poſſint; ſicut intueri ſolem adverſum nequitis, ejuſque radiis acies veſtra ſenſuſque vincitur. Hæc ego admirans referebam tamen oculos ad terram identidem.

VI. Tum Africanus, Sentio, inquit, te ſedem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quæ ſi tibi parva, ut eſt, ita videtur, hæc celeſtia ſemper ſpectato; illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem ſermonis hominum, aut quam expetendam gloriam conſequi potes? Vides habitari in terra raris et anguſtis in locis; et in ipſis, quaſi maculis, ubi habitatur, vaſtas ſolitudines interjectas: hoſque, qui incolunt terram, non modo interruptos ita eſſe, ut nihil inter ipſos ab aliis ad alios manare poſſit; ſed partim obliquos, partim averſos, partim etiam adverſos ſtare vobis; a quibus expectare gloriam certe nullam poteſtis. Cernis autem eandem terram, quaſi quibuſdam redimitam et circumdatam cingulis; e quibus duos maxime inter ſe diverſos, et cæli verticibus ipſis ex utraque parte ſubnixos, obriguiſſe pruinâ vides; medium autem illum, et maximum, ſolis ardore torreri. Duo ſunt habitabiles: quorum auſtralis ille, in quo qui inſiſtunt, adverſa vobis urgent veſtigia. Nihil ad veſtrum genus. Hic autem alter ſubjectus aquiloni, quem incolitis, cerne, quam tenui vos parte contingat. Omnis enim terra, quæ colitur a vobis, anguſta verticibus, lateribus latior, parva quædam inſula eſt, circumfuſa illo mari, quod Atlanticum, quod Magnum, quem Oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine, quam ſit parvus, vides. Ex his ipſis cultis notiſque terris, num aut tuum aut cujuſquam noſtrûm nomen, vel Caucaſum hunc, quem cernis, tranſcendere potuit, vel illum Gangem tranſnare? Quis in reliquis orientis, aut obeuntis ſolis ultimis, aut aquilonis, auſtrive partibus tuum nomen audiet? Quibus amputatis, cernis profecto, quantis in anguſtiis veſtra gloria ſe

dilatari velit. Ipſi autem, qui de vobis loquuntur, quam loquentur diu?

VII. Quin etiam, ſi cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes uniuſcujuſque noſtrûm a patribus acceptas poſteris prodere; tamen propter eluviones exuſtioneſque terrarum, quas accidere tempore certo neceſſe eſt, non modo non æternam, ſed ne diuturnam quidem, gloriam aſſequi poſſumus. Quid autem intereſt, ab iis, qui poſtea naſcentur, ſermonem fore de te, cum ab iis nullus fuerit, qui ante nati ſint, qui nec pauciores, et certe meliores, fuerunt viri? cum præſertim apud eos ipſos, a quibus audiri nomen noſtrum poteſt, nemo unius anni memoriam conſequi poſſit: homines enim populariter annum tantummodo ſolis, id eſt, unius aſtri, reditu metiuntur: cum autem ad idem, unde ſemel profecta ſunt, cuncta aſtra redierint, eandemque totius cæli deſcriptionem longis intervallis retulerint, tum ille vere vertens annus appellari poteſt: in quo, vix dicere audeo, quam multa ſecula hominum teneantur. Namque, ut olim deficere ſol hominibus extinguique viſus eſt, cum Romuli animus hæc ipſa in templa penetravit; ita quandoque eâdem parte ſol, eodemque tempore iterum defecerit, tum ſignis omnibus ad idem principium, ſtelliſque revocatis, expletum annum habeto: hujus quidem anni nondum viceſimam partem ſcito eſſe converſam. Quocirca, ſi reditum in hunc locum deſperaveris, in quo omnia ſunt magnis et præſtantibus viris; quanti tandem eſt iſta hominum gloria, quæ pertinere vix ad unius anni partem exiguam poteſt? Igitur alte ſpectare ſi voles, atque hanc ſedem, et æternam domum contueri; neque te ſermonibus vulgi dederis, nec in præmiis humanis ſpem poſueris rerum tuarum; ſuis te oportet illecebris ipſa virtus trahat ad verum decus. Quid de te alii loquantur, ipſi videant; ſed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et anguſtiis cingitur iis regionum, quas vides; nec unquam de ullo perennis fuit; et obruitur hominum interitu; et oblivione poſteritatis extinguitur.

VIII. Quæ cum dixiſſet, Ego vero, inquam, ô Africane, ſi

quidem bene meritis de patria quaſi limes ad cæli aditum patet, quanquam a pueritia veſtigiis ingreſſus patriis, et tuis, decori veſtro non defui; nunc tamen, tanto præmio propoſito, enitar multo vigilantius. Et ille, Tu vero enitere, et ſic habeto, non eſſe te mortalem, ſed corpus hoc: nec enim tu is es, quem forma iſta declarat; ſed mens cujuſque, is eſt quiſque; non ea figura, quæ digito demonſtrari poteſt. Deum te igitur ſcito eſſe: ſi quidem Deus eſt, qui viget, qui ſentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit, et moderatur, et movet id corpus, cui præpoſitus eſt, quam hunc mundum princeps ille Deus: et ut mundum ex quadam parte mortalem ipſe Deus æternus, ſic fragile corpus animus ſempiternus, movet. Nam quod ſemper movetur, æternum eſt: quod autem motum affert alicui, quodque ipſum agitatur aliunde; quando finem habet motus, vivendi finem habeat neceſſe eſt. Solum igitur, quod ſeſe movet, quia nunquam deſeritur a ſe, nunquam ne moveri quidem deſinit: quin etiam cæteris, quæ moventur, hic fons, hoc principium eſt movendi. Principio autem nulla eſt origo; nam ex principio oriuntur omnia: ipſum autem nulla ex re alia naſci poteſt; nec enim id eſſet principium, quod gigneretur aliunde. Quod ſi nunquam oritur, ne occidit quidem unquam: nam principium extinctum, nec ipſum ab alio renaſcetur, nec ex ſe aliud creabit; ſi quidem neceſſe eſt a principio oriri omnia. Ita fit, ut motûs principium ex eo ſit, quod ipſum a ſe movetur: id autem nec naſci poteſt, nec mori; vel concidat omne cælum, omniſque natura, et conſiſtat neceſſe eſt, nec vim ullam nanciſcatur, quâ, ut primò, impulſa moveatur.

IX. Cum pateat igitur, æternum id eſſe quod a ſe ipſo moveatur, quis eſt, qui hanc naturam animis eſſe tributam neget? Inanimum eſt enim omne, quod pulſu agitatur externo: quod autem animal eſt, id motu cietur interiore, et ſuo: nam hæc eſt natura propria animæ, atque vis. Quæ, ſi eſt una ex omnibus, quæ ſeſe moveat, neque nata eſt certe, et æterna eſt. Hanc tu exerce in optimis rebus. Sunt autem optimæ curæ, de ſalute

patriæ; quibus agitatus et exercitatus animus velocius in hanc ſedem et domum ſuam pervolabit: idque ocyus faciet, ſi jam tum, cum erit incluſus in corpore, eminebit foras, et ea, quæ extra erunt, contemplans, quam maxime ſe a corpore abſtrahet. Namque eorum animi, qui ſe corporis voluptatibus dediderunt, earumque ſe quaſi miniſtros præbuerunt, impulſuque libidinum voluptatibus obedientium, Deorum et hominum jura violaverunt, corporibus elapſi circum terram ipſam volutantur; nec hunc in locum, niſi multis exagitati ſeculis, revertuntur. Ille diſceſſit: ego ſomno ſolutus ſum.

DE JURE CIVILI.

CARIS.] Aliquo excellente ac nobili viro.

GEL. *lib.* VII. *c.* 22.] Nec vero ſcientiâ juris majoribus Q. Ælius Tubero defuit, doctrinâ etiam ſuperfuit.

DE AUGURIIS.

CARISIUS,] Oſcen.

IDEM. Avi incerta.

IDEM. Oſcinis.

DE PHILOSOPHIA, SIVE HORTENSIUS.

NON. *Occupare.*] et Paulum Marcelli occupaviſſe.

NON. *Annuere.*] Quod cum uterque noſtrum annuiſſet, omneſque ad id tempus, quod erat dictum, poſtero die veniſſemus.

FRONTO.] Lucullo quidem noſter adventus et gratus et jucundus fuiſſe.

IDEM.] Hic primum Catulus delectatur ipſo loco.

NON. *Inanima.*] Nam cum omnis ſolertia admiranda eſt, tum ea, quæ efficit, ut, inanima quæ ſunt, vivere et ſpirare videantur.

Non. *Effero.*] * præter cæteras noſtra extulit civitas.

Non. *Lentus.*] * hunc Craſſum, qui lentus, ut ſcitis, dicere ſolebat, ad imitationem quaſi noſtri generis contendiſſe.

Non. *Imbuere, ſufficere.*] Ut ii, qui combibi purpuram volunt, ſufficiunt prius lanam medicamentis quibuſdam, ſic literis talibuſque doctrinis ante excoli animos, et ad ſapientiam concipiendam imbui et præparari decet.

Non. *Subigere, ſegetes.*] Ut enim ſegetes agricolæ ſubigunt aratris multo ante quam ſerant.

Non. *Grave, Acre, Mite.*] Quid enim aut Herodoto dulcius, aut Thucydide gravius, aut Philiſto brevius, aut Theopompo acrius, aut Theophraſto mitius inveniri poteſt?

Non. *Cognoſcere, Grave.*] Unde autem facilius, quam ex annalium monumentis, aut res bellica, aut omnis reipublicæ diſciplina cognoſcitur? unde ad agendum, aut dicendum copia depromi major graviſſimorum exemplorum, quaſi incorruptorum teſtimoniorum, poteſt?

Non. *Exorſum.*] Perge, quæſo: nec enim imperite exorſus es.

Non. *Contendere.*] Magna etiam animi contentio adhibenda eſt in explicando Ariſtotele, ſi legeris.

Non. *Comeſt.*] Se ad extremum pollicetur prolaturum, quæ ſeipſa comeſt: quod efficit dialecticorum ratio.

Non. *Relaxo. Remitto.*] Quæro enim, non quibus intendam rebus animum, ſed quibus relaxem et remittam.

Lact. *lib.* iii. *cap.* 15.] Quando philoſophi eſſe cœperunt? Thales, ut opinor, primus. Recens hæc quidem ætas.

D. Aug. *lib.* iii. *contra Acad.*] Id enim eſt ſapientis providere: ex quo ſapientia eſt appellata, prudentia.

Servius.] Epicurei plures volunt eſſe cælos.

Non. *Urgeo.*] Itaque tunc Democriti manus urgebatur: eſt enim non magna.

Servius *in* 1. *et* 2. *Æneid.*] Annum magnum eſſe voluerunt omnibus planetis in eundem recurrentibus locum: quod fit poſt XII millia nongentos quinquaginta quatuor annos.

D. Aug. *lib.* xii. *cap.* 4. *Trin.*] Beati certe omnes eſſe volumus.

Non. *Differre.*] Quantum inter ſe homines ſtudiis, moribus, et omni vitæ ratione differant.

Non. *Præfractum.*] Huic contrarius Ariſto Chius, præfractus, ferreus, nihil bonum, niſi quod rectum et honeſtum eſt.

D. Aug. *de Trin. lib.* xiii. *cap.* 5.] Ecce autem non philoſophi illi quidem, ſed prompti tamen ad diſputandum homines, omnes aiunt eſſe beatos, qui vivant, ut ipſi velint. Falſum id quidem. Velle enim quod non deceat, id ipſum miſerrimum eſt: nec tam miſerum eſt, non adipiſci, quod velis, quam adipiſci velle, quod non oporteat.

Lact. *lib.* i. *cap.* 7.] Si Deus unus eſt, quis beatus eſſe in ſolitudine queat?

Non. *Præcipere.*] Præcipiunt hoc iſti, et facit nemo.

Lact. *lib.* iii. *cap.* 16.] Profecto omnis iſtorum diſputatio, quanquam uberrimos fontes virtutis et ſcientiæ contineat, tamen, collata cum horum actis perfectiſque rebus, vereor ne tantùm videatur attuliſſe negotiis hominum quandam oblectationem otii.

Non. *Lautum.*] Quæ eſt igitur philoſophia, Socrates? nec dubito, quin, quæcunque ſit, lautum victum et elegantem, magnifice, neque minus quam deceret, colere inſtituiſſet.

Non. *de Doct. ind.*] Vidi in dolore podagræ vel omnium maximum Stoicorum Poſidonium, nihilo ipſum, quam Nicomachum Tyrium, hoſpitem meum, fortiorem.

Non. *Sublatum.*] eloquentiam tueri, quam tu in cælum, Hortenſi, credo, ut ipſe cum ea ſimul aſcenderes, ſuſtuliſſes.

Non. *Eventus.*] Tu me et alias nonnunquam, et paulo ante adhortatus es, ut aliorum facta et eventa conquiram.

Fronto.] Qui cum hodie bellum cum mortuo gerant.

Non. *Sumo.*] Quare velim dari mihi, Luculle, jubeas indicem tragicorum, ut ſumam, ſi qui forte mihi deſunt.

Non. *Faceſſo.*] Faceſſant igitur omnes, qui docere nihil poſſunt, quo melius ſapientiuſque vivamus.

D. Aug. *de Trin. lib.* iv. *cap.* 2.] Prudentiæ partes ſunt, memoria, intelligentia, providentia.

D. Aug. *ibid.*] Si nobis, cum ex hac vita migraverimus, in beatorum inſulis immortale ævum, ut fabulæ ferunt, degere liceret, quid opus eſſet eloquentia, cum judicia nulla fierent? aut ipſis etiam virtutibus? nec enim fortitudinis indigeremus, nullo propoſito aut labore, aut periculo; nec juſtitiâ, cum eſſet nihil, quod appeteretur alieni; nec temperantiâ, quæ regeret eas, quæ nullæ eſſent, libidines; ne prudentiâ quidem egeremus, nullo delectu propoſito bonorum et malorum. Una igitur eſſemus beati cognitione naturæ, et ſcientia, quæ ſola etiam Deorum eſt vita laudanda. Ex quo intelligi poteſt, cætera neceſſitatis eſſe; unum hoc, voluptatis.

Non. *Capere.*] * deinde boni mores, et modeſtiores, et ad capienda præcepta molliores.

Non. *Aptum.*] Altera eſt nexa cum ſuperiore, et inde, apteque pendens.

Non. *Spectare.*] * Cæli ſignorum admirabilem ordinem, inſatiabilemque pulchritudinem magis ſpectant.

D. Aug. *lib.* iv. *cap.* 15. *Civit.*] * Ut eaſdem tenebras efficiat, quas effecit in interitu Romuli; qui in obſcuratione ſolis factus eſt.

Non. *Increpo.*] Tune pſeudomenon, et ſoritem, et totam dialecticam aut illudis, aut increpas?

Non. *Preſſum.*] Quis te aut eſt, aut fuit unquam in partiendis rebus, in definiendis, in explanandis preſſior?

Lact. *lib.* vi. *cap.* 2.] Malo vel unum parvum de officio libellum, quam longam orationem pro ſeditioſo homine Cornelio.

Non. *Convenire.*] Nam quod vereris, ne non conveniat noſtris ætatibus iſta oratio, quæ ſpectat ad hortandum.

Non. *Cædere.*] Aut tibi id ipſum pervertendum fuit, quod tu ne attigiſti quidem; aut ejus partes, quaſi membra quædam, cædendæ.

Non. *Æra.*] Quid tu, inquam? ſoles, cum rationem a diſpenſatore accipis, ſi æra ſingula probaſti, ſummam, quæ ex his confecta ſit, non probare?

Non. *Scripta.*] Itaque tibi concedo, quod in duodecim ſcriptis ſolemus, ut calculum reducas, ſi te alicujus dati pœnitet.

Non. *Gratificari.*] Quare egredere, quæſo; et gratificare reipublicæ.

Idem, *Tollere.*] * nihil tamen eſſe, in quo ſe animus excellens tollat.

Idem, *Capere.*] Captum me fortaſſe, inquis, tu putas, et id quod nollem, confiteri coactum.

Idem, *Subducere.*] An cum videat me et meos comites, fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam, conſtantiam, gravitatem, fidem, ipſa ſe ſubducat?

Prisc. *lib.* vi.] * ut ait Ennius; *Refugiat timido ſanguen, atque exalbeſcat metu.*

Non. *Præſtare.*] Itaque nec in philoſophia cuiquam ceſſit, et vitæ gravitate præſtitit.

Idem, *Contemptus.*] * magnitudo animi, patientia laborum, mortis denique contemptio.

Idem, *Detrahere.*] * ut ea ſibi ratio vera reſtituat, quæ conſuetudo vitioſa detraxerit.

Non. *Deſpicere.*] Conſolabitur eum magnitudo animi, et humanarum opinionum alta quædam deſpectio.

Idem, *Deductum.*] Habet enim ipſa certam et definitam viam, ſed ex ea multis vitiis et erroribus depravata deducitur.

Idem, *Vindicare.*] * deinde imitator, ut ſibi quidem videtur, naturæ mos vindicat.

Idem, *Exultare.*] Imbecillus autem eſt pudoris magiſter timor, qui, ſi quando paululum aberraverit, ſtatim ſpe impunitatis exultat.

Servius. *lib.* ix. *Æn.*] Sufficit ad gloriam benefacti conſcientia.

Non. *Redundo.*] Tum intelligas, quam illud non ſit neceſſarium, quod redundat.

Idem, *Gliſco.*] Ad juvenilem libidinem, copia voluptatum gliſcit illa, ut ignis oleo.

Idem, *Verecundantur.*] Hi noſtri amici verecundantur, capti ſplendore virtutis.

D. Aug. *Vita beata.*] Oratæ, homini ditiſſimo, amœniſſimo, delicatiſſimo, neque ad voluptatem quidquam defuit, neque ad gratiam, neque ad bonam integramque valetudinem. Nam et prædiis quæſtuoſiſſimis, amicis jucundiſſimis, quantum libuit, et abundavit, et illis omnibus aptiſſime ad ſalutem corporis uſus eſt; ejuſque (ut breviter totum explicem) omne inſtitutum voluntatemque omnem ſucceſſio proſpera conſecuta eſt.

Non. *Balneæ.*] Primus balneolas ſuſpendit, incluſit piſces.

Prisc. *lib.* x.] * et amœnitate ſumma perfructus eſt.

Non. *Oſtrea.*] * ſolertiamque eam, quæ poſſet vel in tegulis proſeminare oſtreas.

Idem, *Summus.*] Vixit ad ſummam ſenectutem valetudine optima.

Idem, *Invitare.*] Voluptates autem nulla ad res neceſſarias invitamenta afferunt ſenibus.

D. Aug. *lib.* iv. *contra Pelagium.* Non. *Conficere.*] An vero voluptates corporis expetendæ, quæ vere et graviter a Platone dictæ ſunt illecebræ atque eſcæ malorum? Quæ enim confectio eſt valetudinis, quæ deformatio coloris et corporis, quod turpe damnum, quod dedecus, quod non evocetur atque eliciatur voluptate? cujus motus ut quiſque eſt maximus, ita eſt inimiciſſimus philoſophiæ. Congruere enim cum cogitatione magna voluptas corporis non poteſt. Quis enim, cum utatur voluptate ea, qua nulla poſſit major eſſe, attendere animum, inire rationem, cogitare omnino quidquam poteſt? Quis autem tantus eſt gurges, qui dies et noctes ſine ulla minimi temporis intermiſſione velit ita moveri ſuos ſenſus, ut moventur in ſummis voluptatibus? Quis autem bona mente præditus non mallet nullas omnino nobis a natura voluptates datas?

D. Aug. *contra Pelag, lib.* v. *cap.* 5.] * tunc obſequatur naturæ, cum ſine magiſtro ſenſerit, quid natura deſideret.

Non. *Ubi genitivus pro ablativo.*] Et qui expectat, pendet animi, quia ſemper, quid futurum ſit, incertum eſt.

Non. *Noxia a noxa.*] Et cæteris quidem in rebus, in quibus peccata non maxima inſunt, noxias tamen inferunt.

Non. *Equuleus.*] Ut igitur domitores equorum non verbera ſolum adhibent ad domandum, ſed cibum etiam ſubtrahunt, ut fame debilitetur equuleorum nimis effrænata vis.

Non. *Lentum.*] Qui, cum publicas injurias lente tuliſſet, ſuam non tulit.

Non. *Continens.*] In continentibus quidem terris veſtrum nomen dilatari poteſt.

Non. *Conficere.*] Ea facultas noſtris majoribus erat, qui confectis ſenatuſconſultis.

Non. *Acre.*] * quod alterius ingenium ſic dulce, ut acetum Ægyptium; alterius ſic acre, ut mel Hymettium dicimus.

Non. *Fides.*] Ponendæ ſunt fides, et tibiæ.

Non. *Severum.*] Aliud ex ſilvis ſeverum et triſte.

Non. *Tenue.*] Eundem enim non modo ex mediocri pecunia, ſed etiam ex tenui, percipere poſſum.

Non. *Priores a Primores.*] Qui iidem neſcio quid, quod in primoribus habent, ut aiunt, labris.

Non. *Subducere.*] * non et ſine ea cogitatione ineundis ſubducendiſque rationibus.

D. Aug. *lib.* iv. *contra Pelagium.*] Ex quibus humanæ vitæ erroribus et ærumnis fit, ut interdum veteres illi ſive vates, ſive in ſacris initiiſque tradendis divinæ mentis interpretes, qui nos ob aliqua ſcelera ſuſcepta in vita ſuperiore, pœnarum luendarum cauſa natos eſſe dixerunt, aliquid vidiſſe videantur; verumque ſit illud, quod eſt apud Ariſtotelem, ſimili nos affectos eſſe ſupplicio, atque eos, qui quondam, cum in prædonum Etruſcorum manus incidiſſent, crudelitate excogitata necabantur; quorum corpora viva cum mortuis, adverſa adverſis accommodata, quam aptiſſime colligabantur: ita noſtros animos cum corporibus copulatos, ut vivos cum mortuis eſſe conjunctos.

NON. *Appendix.*] Vidit enim, quod videndum fuit, appendicem animi eſſe corpus, nihilque in eo eſſe magnum.

D. AUG. *lib.* XIV. *cap. ult. Trin.*] Quæ nobis dies noctesque conſiderantibus, acuentibuſque intelligentiam, quæ eſt mentis acies, caventibuſque, nequando illa hebeſcat, magna ſpes eſt, aut ſi hoc quod ſentimus et ſapimus, mortale et caducum eſt, jucundum nobis, perfunctis muneribus humanis, occaſum, neque moleſtam extinctionem, et quaſi quietem vitæ fore: aut ſi, ut antiquis philoſophis, hiſque maximis, longeque clariſſimis placuit, æternos animos, ac divinos habemus; ſic exiſtimandum eſt, quo magis hi fuerint ſemper in curſu, id eſt, in ratione et inveſtigandi cupiditate, et quo minus ſe admiſcuerint atque implicuerint hominum vitiis atque erroribus, hoc illis faciliorem aſcenſum et reditum in cælum fore. Quapropter, ut aliquando terminetur oratio, ſi aut extingui tranquille volumus, cum in his artibus vixerimus, aut ſi ex hac in aliam haud paulo meliorem domum ſine mora demigrare, in his ſtudiis nobis omnis opera et cura ponenda eſt.

M. CATO, SEU, LAUS M. CATONIS.

GELL. *lib.* XIII. *cap.* 18.] Pronepos M. Catonis cenſorii.

MACR. *lib.* VI. *cap.* 2.] Contingebat in eo, quod pleriſque contra ſolet, ut majora omnia re, quam fama, viderentur: id quod non ſæpe evenit, ut expectatio a cognitione, aures ab oculis vincerentur.

DE GLORIA, LIB. I.

CARIS.] In Tuſculanum mihi nuntiabantur gladiatorii ſibili.

FESTUS *lib.* XIII.] Oppidorum appellationem uſurpatione appellatam eſſe exiſtimo, quod opem darent.

DE GLORIA, Lib. II.

Gell. *lib.* xv. *cap.* 6.] Apud eundem poetam Ajax cum Hectore congrediens depugnandi cauſâ agit, ut ſepeliatur, ſi ſit forte victus, declaratque ſe velle, ut ſuum tumulum multis etiam poſt ſeculis prætereuntes, ſic loquantur;

Hic ſitus eſt vitæ jampridem lumina linquens,
Qui quondam Hectoreo perculſus concidit enſe.
Fabitur hoc aliquis, mea ſemper gloria vivet.

Caris.] Quo ſtante et incolume.

DE CONSOLATIONE LIBER.

Plin. *præfatione.*] Crantorem ſequor.

Lact. *lib.* iii. *cap.* 18.] Idcirco nati ſumus, ut ſcelerum pœnas lueremus.

Lact. *lib.* ii. *cap.* 19.] Non naſci, longe optimum, nec in hos ſcopulos incidere vitæ: proximum autem, ſi natus ſis, quamprimum mori, et tanquam ex incendio effugere fortunæ.

Lact. *lib.* iii. *cap.* 14.] Sed neſcio qui nos teneat error, aut mirabilis ignoratio veri.

Cic. *Tuſcul.* i. Lact. *de Ira cap.* 10. *et Inſtit. lib.* i. *cap.* 5.] Animorum nulla in terris origo inveniri poteſt. Nihil enim eſt in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum eſſe videatur; nihil ne aut humidum quidem, aut flabile, aut igneum. His enim in naturis nihil ineſt, quod vim memoriæ, mentis, cogitationis habeat, quod et præterita teneat, et futura provideat, et complecti poſſit præſentia; quæ ſola divina ſunt: nec invenietur unquam, unde ad hominem venire poſſint, niſi a Deo. Singularis eſt igitur quædam natura atque vis animis, ſejuncta ab his uſitatis notiſque naturis. Ita quidquid eſt illud, quod ſapit, quod vult, quod

viget, cæleſte et divinum eſt; ob eamque rem æternum ſit neceſſe eſt. Nec vero Deus ipſe, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi poteſt, niſi mens ſoluta quædam et libera, ſegregata ab omni concretione mortali, omnia ſentiens, et movens, ipſaque prædita motu ſempiterno.

Lact. *lib.* I. *cap.* 15.] Cum vero et mares, et fœminas complures ex hominibus in Deorum numero eſſe videamus, et eorum in urbibus atque agris auguſtiſſima templa veneremur; aſſentiamur eorum ſapientiæ, quorum ingeniis et inventis omnem vitam, legibus et inſtitutis excultam, conſtitutamque habemus. Quod ſi ullum unquam animal conſecrandum fuit, illud profecto fuit. Si Cadmi, aut Amphionis progenies, aut Tyndari, in cælum tollenda famâ fuit, huic idem honos certe dicandus eſt: quod quidem faciam, teque omnium optimam doctiſſimamque, approbantibus Diis immortalibus ipſis, in eorum cætu locatam, ad opinionem omnium mortalium conſecrabo.

Lact. *lib.* III. *cap.* 19.] Nec enim omnibus iidem illi ſapientes arbitrati ſunt eundem curſum in cælum patere: nam vitiis et ſceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in cœno jacere docuerunt; caſtos autem, puros, integros, incorruptos, bonis etiam ſtudiis atque artibus expolitos, levi quodam ac facili lapſu ad Deos, id eſt, ad naturam ſui ſimilem pervolare.

Lact. *lib.* III. *cap.* 28.] Cedo, en manum tollo.

DE SUIS CONSILIIS.

Boet. *lib.* I. *Muſ.*] Sed ut, aliqua ſimilitudine adductus, maximis minima conferam, ut cum vinolenti adoleſcentes, tibiarum etiam cantu, ut fit, inſtincti, mulieris pudicæ fores frangerent, admonuiſſe tibicinam, ut ſpondeum caneret, Pythagoras dicitur. Quod cum illa feciſſet, tarditate modorum, et gravitate cantûs, illorum furentem petulantiam reſediſſe.

DE VIRTUTIBUS.

Caris. *lib.* ii.] Illud neutiquam probares.

CHOROGRAPHIA.

Prisc. *lib.* vi.] Ibi quercorum rami ad terram jacent, ut ſues, quaſi capræ ex ramis, glande paſcantur.

ACADEMICORUM Lib. I.

Non. *Digladiari.*] Quid autem ſtomachetur Mneſarchus, quid Antipater digladietur cum Carneade tot voluminibus ?

ACADEMICORUM Lib. II.

Non. *Adhamare.*] Qui enim ſerius honores adhamaverunt, vix admittuntur ad eos, nec ſatis commendati multitudini poſſunt eſſe.

Non. *Exponere.*] Frangere avaritiam, ſcelera ponere, vitam ſuam exponere ad imitandum juventuti.

Non. *Hebes.*] Quid ? lunæ quæ lineamenta ſint, poteſne dicere ? cur ejus naſcentis aliàs hebetiora, aliàs acutiora, videantur cornua ?

Non. *Purpuraſcit.*] Quid ? mare nonne cæruleum ? at ejus unda, cum eſt pulſa remis, purpuraſcit : et quidem aquâ tinctum quodammodo et infectum.

Non. *Æquor.*] Quid tam planum videtur, quam mare ? ex quo etiam *æquor* illud poetæ vocant.

Non. *Alabaſter.*] Quibus etiam alabaſter plenus unguenti putere videatur.

Non. *Siccum.*] Alius adultis, alius ſenibus : alius ægris, alius ſanis : alius ſiccis, alius vinolentis.

Non. *Urinari*] Si quando enim nos demerſimus, ut qui urinantur, aut nihil ſuperum, aut obſcure admodum cernimus.

Non. *Perpendiculum.*] Atqui, ſi id crederemus, non egeremus perpendiculis, non armis, non regulis.

Non. *Gallina.*] Cum ovum inſpexerant, quæ gallina peperiſſet, dicere ſolebant.

Diomed.] Opera affixa.

ACADEMICORUM Lib. III.

Non. *Ingenerari.*] In tanta animalium varietate, homini ut ſoli cupiditas ingeneraretur cognitionis et ſcientiæ.

Non. *Vindico.*] Aliqua poteſtas ſi ſit, vindicet ſe in libertatem.

Non. *Digladiari.*] Digladiari autem ſemper, depugnare cum facinoroſis et audacibus, quis non cum miſerrimum, tum etiam ſtultiſſimum, dixerit?

Non. *Exulto.*] Et ut nos nunc ſedemus ad Lucrinum, piſciculoſque exultantes videmus.

Lact. *lib.* vi. *cap.* 24.] Quod ſi liceret, ut iis, qui in itinere deerraviſſent, ſic vitam deviam ſecutis, corrigere errorem pœnitendo, facilior eſſet emendatio temeritatis.

EX LIBRO INCERTO ACADEMICORUM.

Lact. *lib.* iii. *cap.* 15.] Mihi autem non modo ad ſapientiam cæci videmur, ſed ad ea ipſa, quæ aliqua ex parte cerni videantur, hebetes et obtuſi.

Marcian. *lib.* v. Fortun. *lib.* iii.] Latent iſta omnia, Varro, magnis obſcurata et circumfuſa tenebris.

D. Aug. *lib.* iii. *contra Acad.*] Academico ſapienti ab omnibus cæterarum ſectarum, qui ſibi ſapientes viderentur, ſecundæ partes dantur, cum primas ſibi quemque vindicare neceſſe ſit: ex quo poteſt probabiliter confici, eum recte primum eſſe judicio ſuo, qui omnium cæterorum judicio ſit ſecundus. Fac

enim, verbi cauſâ, Stoicum adeſſe ſapientem: nam contra eos potiſſimùm Academicorum exarſit ingenium. Ergo Zeno, vel Chryſippus ſi interrogentur, quis ſit ſapiens, reſpondebit, eum eſſe, quem ipſe deſcripſerit. Contra Epicurus, vel quis alius adverſariorum, negabit, ſuumque potius peritiſſimum voluptatum aucupem, ſapientem eſſe contendet. Inde ad jurgium. Clamat Zeno, et tota illa porticus tumultuatur, hominem natum ad nihil aliud quam honeſtatem: ipſam ſuo ſplendore in ſe animos ducere, nullo prorſus commodo extrinſecus poſito, et quaſi lenocinante mercede; voluptatemque illam Epicuri ſolis inter ſe pecoribus eſſe communem, in quorum ſocietatem et hominem, et ſapientem trudere nefas eſſe. Contra ille, convocata de hortulis in auxilium quaſi libera turba temulentorum, quærentium tantùm, quem incomptis unguibus bacchantes aſperoque ore diſcerpant, voluptatis nomen, ſuavitatem, quietem teſte populo exaggerans, inſtat acriter, ut ſine ea beatus nemo eſſe poſſe videatur. In quorum rixam ſi Academicus incurrerit, utroſque audiet trahentes ſe ad ſuas partes: ſed ſi in illos, aut in iſtos conceſſerit, ab eis, quos deſerit, inſanus, imperitus, temerariuſque clamabitur. Itaque cum et huc et illuc aurem diligenter admoverit, interrogatus quid ei videatur, dubitare ſe dicet. Roga nunc Stoicum, quis ſit melior, Epicuruſne, qui delirare illum clamat; an Academicus, qui ſibi adhuc de re tanta deliberandum eſſe pronuntiat. Nemo dubitat Academicum prælatum iri. Rurſus te ad illum converte, et quære, quem magis amet, Zenonem, a quo beſtia nominatur, an Arceſilam, a quo audit, Tu fortaſſe verum dicis, ſed requiram diligentius: nonne apertum eſt totam illam porticum, inſanam, Academicos autem præ illis modeſtos cautoſque homines, viſum iri Epicuro?

D. Aug. *lib.* II. *contra Acad.*] Talia mihi videntur omnia, quæ probabilia, vel veriſimilia putavi nominanda; quæ tu ſi alio nomine vis vocare, nihil repugno; ſatis enim mihi eſt, te jam bene accepiſſe, quid dicam; id eſt, quibus rebus hæc nomina

imponam. Non enim vocabulorum opificem, ſed rerum inquiſitorem, decet eſſe ſapientem.

D. Aug. *lib.* iii. *contra Acad.*] Mos fuit Academicis occultandi ſententiam ſuam, nec eam cuiquam, niſi qui ſecum ad ſenectutem uſque vixiſſent, aperiendi.

Ex lib. de Natura Deorum III.

Lact. *lib.* ii. *cap.* 9.] Primùm igitur non eſt probabile, eam materiam rerum, unde orta ſunt omnia, eſſe divina providentia effectam, ſed habere et habuiſſe vim, et naturam ſuam. Ut igitur faber, cum quid ædificaturus eſt, non ipſe facit materiam, ſed ea utitur, quæ ſit parata; fictorque item e cera; ſic iſti providentiæ divinæ materiam præſto eſſe oportuit, non quam ipſa faceret, ſed quam haberet paratam. Quod ſi non eſt a Deo materia facta, ne terra quidem, et aqua, et aer, et ignis a Deo factus eſt.

Lact. *lib.* ii. *cap.* 3.] Non ſunt iſta vulgo diſputanda, ne ſuſceptas publice religiones diſputatio talis extinguat.

Ex lib. I. de Divinatione.

Diomed. *lib.* i.] Præterea ſimiliter cohortatione circum conciliabula antecellunt.

Ex lib. I. de Legibus.

Lact. *lib.* v. *cap.* 8.] Sicut unâ eademque naturâ mundus omnibus partibus inter ſe congruentibus cohæret ac nititur; ſic omnes homines, inter ſe natura confuſi, pravitate diſſentiunt, nec ſe intelligunt eſſe conſanguineos, et ſubjectos omnes ſub unam eandemque tutelam: quod ſi teneretur, Deorum profecto vitam omnes viverent.

Ex lib. II. de Legibus.

Lact. *lib.* I. *cap.* 20.] Magnum audaxque conſilium Græcia ſuſcepit, quod Cupidinum et Amorum ſimulacra in gymnaſiis conſecravit.

Ex lib. V. de Legibus.

Macr. *lib.* vi.] Viſne igitur, quoniam ſol paululum a meridie jam devexus videtur, neque dum ſatis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, deſcendamus ad Lirim, eaque, quæ reſtant, in illis alnorum umbraculis perſequamur?

Ex libro incerto de Legibus.

Lact. *lib.* III. *cap.* 19.] Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui eſt in vita, aut certe non deteriorem, eſt allatura ſtatum. Nam ſine corpore, animo vigente, divina eſt vita: ſenſu carenti nihil profecto eſt mali.

August. *lib.* xxi. *Civit.*] Octo pœnarum genera in legibus continentur, damnum, vincula, verbera, talio, ignominia, exilium, mors, ſervitus.

Ex lib. de Fato.

Gel. *lib.* v. *cap.* 3.] Chryſippus æſtuans, laboranſque quonam pacto explicet, et fato omnia fieri, et eſſe aliquid in nobis, intricatur hoc modo.

Macr. *lib.* III.] Nam cum eſſet apud ſe ad Lavernium Scipio, unaque Pontius; allatus eſt forte Scipioni acipenſer, qui admodum raro capitur, ſed eſt piſcis, ut ferunt, in primis nobilis. Cum autem Scipio unum et alterum ex iis, qui eum ſalutatum venerant, invitaſſet, plureſque etiam invitaturus videretur; in aurem Pontius, *Scipio*, inquit, *vide quid agas: acipenſer iſte paucorum hominum eſt.*

TIMÆUS,

SEU

DE UNIVERSITATE.

I. MULTA ſunt a nobis et in Academicis conſcripta contra phyſicos, et ſæpe cum P. Nigidio, Carneadeo more et modo diſputata. Fuit enim vir ille cùm cæteris artibus, quæ quidem dignæ libero eſſent, ornatus omnibus, tum acer inveſtigator, et diligens earum rerum, quæ a natura involutæ videntur. Denique ſic judico, poſt illos nobiles Pythagoreos, quorum diſciplina extincta eſt quodammodo, cum aliquot ſecula in Italia Siciliaque viguiſſent, hunc extitiſſe, qui illam renovaret. Qui cum me, in Ciliciam proficiſcentem, Epheſi expectaviſſent, Romam ex legatione ipſe decedens; veniſſetque eodem Mytilenis mei ſalutandi et viſendi cauſa Cratippus, Peripateticorum omnium, quos quidem ego audiverim, meo judicio facile princeps; perlibenter et Nigidium vidi, et Cratippum cognovi. Ac primum quidem tempus ſalutationibus, reliquum percontatione, conſumpſimus. * * *

II. Quid eſt, quod ſemper ſit, neque ullum habet ortum? et quod gignatur, nec unquam ſit? Quorum alterum intelligentia et ratione comprehenditur; quod unum ſemper, atque idem eſt: alterum, quod affert opinionem per ſenſus, rationis expers; quod totum opinabile eſt, id gignitur et interit, nec unquam eſſe vere poteſt. Omne autem quod gignitur, ex aliqua cauſa gigni neceſſe eſt: nullius enim rei, cauſa remota, reperiri origo poteſt. Quocirca ſi is, qui aliquod munus efficere molitur, eam ſpeciem, quæ ſemper eſt eadem, intuebitur, atque eam ſibi proponet exemplar, præclarum opus effi-

ciat neceſſe eſt: ſin autem illam, quæ gignitur; nunquam illam, quam expetet, pulchritudinem conſequetur. Omne igitur cælum, ſive mundus, ſive quovis alio vocabulo gaudet, hoc a nobis nuncupatus ſit. De quo id primùm conſideremus, quod principio eſt in omni quæſtione conſiderandum, ſemperne fuerit, nullo generatus ortu, an ortus ſit ab aliquo temporis principatu. Ortus eſt, quandoquidem cernitur, et tangitur, et eſt undique corporatus. Omnia autem talia ſenſum movent; ſenſuſque moventia quæ ſunt, eadem in opinatione conſidunt, quæ ortum habere gignique diximus: nihil autem gigni poſſe ſine cauſis. Atque illum quidem quaſi parentem hujus univerſitatis invenire, difficile; et, cum jam inveneris, indicare in vulgus, nefas. Rurſus igitur videndum, ille fabricator tanti operis utrum ſit imitatus exemplar, idne, quod ſemper unum et idem, et ſui ſimile; an id, quod generatum ortumque dicimus. Atqui ſi pulcher eſt hic mundus, ſi probus ejus artifex, profecto ſpeciem æternitatis imitari maluit: ſin ſecus, quod ne dictu quidem fas eſt, generatum exemplum eſt pro æterno ſecutus. Non igitur dubium, quin æternitatem maluerit exequi, quandoquidem neque mundo quidquam pulchrius, neque ejus ædificatore præſtantius. Si ergo generatus, ad id eſt effectus, quod ratione ſapientiaque comprehenditur, atque immutabili æternitate continetur. Ex quo efficitur, ut ſit neceſſe, hunc, quem cernimus, mundum, ſimulacrum æternum eſſe alicujus æterni. Difficillimum autem eſt, in omni conquiſitione rationis, exordium. De iis igitur, quæ diximus, hæc ſit prima diſtinctio.

III. In omni oratione cum iis rebus, de quibus explicandum, videtur eſſe cognitio. Itaque, cum de re ſtabili et immutabili diſputatur, oratio talis ſit, qualis ſit illa, quæ neque redargui, neque convinci poteſt. Cum autem ingreſſa eſt imitata et efficta ſimulacra, bene agi putat, ſi ſimilitudinem veri conſequatur. Quantum enim ad id, quod ortum eſt, æternitas valet; tantum ad fidem veritas. Quocirca ſi forte de Deorum natura ortuque mundi differentes, minus id, quod avemus, animo conſequimur,

ut tota dilucide et plane exornata oratio ſibi conſtet, et ex omni parte ſecum ipſa conſentiat, haud ſane erit mirum; contentique eſſe debebitis, ſi probabilia dicentur. Æquum eſt enim meminiſſe, et me, qui diſſeram, hominem eſſe; et vos, qui judicatis: ut, ſi probabilia dicentur, nil ultra requiratis. Quæramus igitur cauſam, quæ eum impulerit, qui hæc machinatus ſit, ut originem rerum, et molitionem novam quæreret. Probitate videlicet præſtabat: probus autem invidet nemini. Itaque omnia ſui ſimilia generavit. Hæc nimirum gignendi mundi cauſa juſtiſſima. Nam cum conſtituiſſet Deus bonis omnibus explere mundum, mali nihil admiſcere, quoad natura pateretur; quidquid erat, quod in cernendi ſenſum caderet, id ſibi aſſumpſit, non tranquillum et quietum, ſed immoderate agitatum et fluctuans; idque ex inordinato in ordinem adduxit. Hoc enim judicabat eſſe præſtantius. Fas autem nec eſt, nec unquam fuit, quidquam niſi pulcherrimum facere eum, qui eſſet optimus. Cum rationem igitur habuiſſet, reperiebat nihil eſſe eorum, quæ naturâ cernerentur, non intelligens, intelligente, in toto genere, præſtantius; intelligentiam autem ulli rei adjunctam eſſe ſine animo nefas eſſe. Quocirca intelligentiam in animo, animum concluſit in corpore. Sic ratus eſt opus illud effectum eſſe pulcherrimum. Quam ob cauſam non eſt cunctandum profiteri, ſi modo inveſtigari aliquid conjecturâ poteſt, hunc mundum animal eſſe, idque intelligens, et divina providentia conſtitutum.

IV. Hoc poſito; quod ſequitur, videndum eſt, cujuſnam animantium Deus in fingendo mundo ſimilitudinem ſecutus ſit. Nullius profecto eorum quidem, quæ ſunt nobis nota animantia. Sunt enim omnia in quædam genera partita, aut inchoata, nulla ex parte perfecta. Imperfecto autem nec abſoluto ſimile, pulchrum eſſe nihil poteſt. Cujus ergo omne animal quaſi particula quædam eſt, ſive in ſingulis, ſive in diverſo genere cernatur, ejus ſimilem mundum eſſe dicamus. Omnes igitur, qui animo cernuntur, et ratione intelliguntur animantes, complexu rationis et intelligentiæ, ſicut homines hoc mundo, et pecudes,

et omnia, quæ ſub aſpectum cadunt, comprehenduntur. Quod enim pulcherrimum in rerum natura intelligi poteſt, et quod ex omni parte abſolutiſſimum eſt, cum Deus ſimilem mundum efficere vellet, animal unum, adſpectabile, in quo omnia animalia continerentur, effecit. Rectene igitur unum mundum dixerimus; an fuit, plures et innumerabiles, dictu verius et melius? Unus profecto, ſiquidem factus eſt ad exemplum. Quod enim omnes animantes eos, qui ratione intelliguntur, complectitur, id non poteſt eſſe cum altero. Rurſus enim alius animans, qui eum contineat, ſit neceſſe eſt, cujus partes ſint animantes ſuperiores; cælumque hoc, ſimulacrum illius ultimi ſit, non proximi. Quorum ne quid accideret, atque ut hic mundus eſſet animanti abſoluto ſimillimus, hoc ipſo, quod ſolus atque unus eſſet; idcirco ſingularem Deus hunc mundum, atque unigenam procreavit. Corporeum autem, et aſpectabile, itemque tractabile omne neceſſe eſt eſſe, quod natum eſt. Nihil porro, igni vacuum, videri poteſt; nec vero tangi, quod careat ſolido; ſolidum autem nihil, quod terræ ſit expers. Quamobrem mundum efficere moliens Deus, terram primum, ignemque jungebat. Omnia autem duo ad cohærendum, tertium aliquid requirunt, et quaſi nodum vinculumque deſiderant. Sed vinculorum id eſt aptiſſimum atque pulcherrimum, quod ex ſe, atque de his, quæ adſtringit, quam maxime unum efficit. Id optime aſſequitur, quæ Græce ἀναλογία, Latine (audendum eſt enim, quoniam hæc primum a nobis novantur) comparatio, proportiove dici poteſt.

V. Quando enim trium vel numerorum, vel figurarum, vel quorumcunque generum contingit, ut quod medium ſit, uti primum proportione, ita id poſtremo comparetur, viciſſimque ut extremum cum medio, ſic medium cum primo, conferatur; id, quod medium eſt, tum primum ſit, tum poſtremum; poſtrema vero, et prima media fiunt. Ita neceſſitas cogit, ut eadem ſint ea, quæ dejuncta fuerunt. Eadem autem cum facta ſint, efficitur, ut omnia ſint unum. Quod ſi univerſitatis corpus planum et æquabile explicaretur, neque in eo quidquam eſſet

requiſitum; unum interjectum medium, et ſe ipſum, et ea, quibus eſſet interpoſitum, colligaret. Sed, cum ſoliditas mundo quæreretur, ſolida autem omnia uno medio nunquam, duobus ſemper, copulentur; ita contigit, ut inter ignem et terram, aquam Deus, animamque poneret, eaque inter ſe compararet, et proportione conjungeret; ut, quemadmodum ignis animæ, ſic anima aquæ; quodque anima aquæ, id aqua terræ, proportione redderet: qua ex conjunctione cœlum ita aptum eſt, ut ſub aſpectum et tactum cadat. Itaque et ob eam cauſam, et ab iis rebus numero quatuor mundi eſt corpus effectum, ea conſtructum proportione, qua dixi. Ex quo ipſe ſe concordi quadam amicitia et caritate complectitur; atque ita apte cohæret, ut diſſolvi nullo modo queat, niſi ab eodem, a quo eſt colligatus. Earum autem quatuor rerum, quas ſupra dixi, ſic in omni mundo omnes partes collocatæ ſunt, ut nulla pars hujuſce generis excederet extra, atque in hoc univerſo ineſſent genera illa univerſa. Id ob eas cauſas, primùm, ut mundus animans poſſit ex perfectis partibus eſſe perfectus; deinde, ut unus eſſet, nulla parte, unde alter gigneretur, relicta; poſtremo, ne quis morbus eum poſſit, aut ſenectus affligere. Omnis enim coagmentatio corporis, vel calore, vel frigore, vel aliqua impulſione vehementi labefactatur et frangitur, et ad morbos ſenectutemque compellitur. Hanc igitur habuit rationem effector mundi, molitorque Deus, ut unum opus totum atque perfectum ex omnibus totis atque perfectis abſolveretur; quod omni morbo ſeniove careret.

VI. Formam autem et maxime ſibi cognatam et decoram dedit. A quo enim animante omnes reliquos contineri vellet animantes, hunc eâ formâ figuravit, qua una omnes reliquæ formæ concluduntur; et globoſus eſt fabricatus; quod σφαιροειδὲς Græci vocant. Cujus omnis extremitas paribus a medio radiis attingitur; idque ita tornavit, ut nihil effici poſſit rotundius, nihil ut aſperitatis haberet, nihil offenſionis, nihil incluſum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunoſum; omneſque

partes ſimillimæ omnium, quòd ejus præſtabat judicio diſſimilitudini ſimilitudo. Omni autem totam figuram mundi lævitate circumdedit. Nec enim oculis egebat, quia nihil extra, quod cerni poſſet, relictum erat; nec auribus, quia ne quod audiretur quidem; neque erant animâ circumfuſa extrema mundi, ut reſpirationem requireret; nec vero deſiderabat aut alimenta corporis, aut detractionem confecti et conſumpti cibi. Neque enim ulla deceſſio fieri poterat, neque acceſſio; neque vero erat unde. Ita ſe ipſe conſumptione et ſenio alebat ſui, cum ipſe per ſe, et a ſe et pateretur, et faceret omnia. Sic enim ratus eſt ille, qui iſta junxit et condidit, ipſum ſe contentum eſſe mundum, neque egere altero. Itaque nec ei manus affinxit, quia nec capiendum quidquam erat, nec repellendum; nec pedes, nec alia membra, quibus ingreſſus corpore ſuſtineret. Motum enim dedit cælo eum, qui figuræ ejus ſit aptiſſimus, qui unus ex ſeptem motibus mentem atque intelligentiam cohiberet maxime. Itaque una converſione atque eadem ipſe circum ſe torquetur et vertitur: ſex autem reliquos motus ab eo ſeparavit: itaque eum ab omni erratione liberavit. Ad hanc igitur converſionem, quæ pedibus et gradu non egeret, ingrediendi membra non dedit. Hæc Deus is, qui erat, de aliquando Deo futuro cogitans, lævem eum effecit et undique æquabilem, et a medio ad ſummum parem, et perfectum atque abſolutum ex abſolutis atque perfectis. Animum autem ut in ejus medio collocavit, ita per totum tetendit; deinde eum circumdedit corpore, et veſtivit extrinſecus; cæloque ſolivago, et volubili, et in orbem incitato complexus eſt, quod ſecum ipſe propter virtutem facile eſſe poſſet, nec deſideraret alterum; ſatis ſibi ipſum notus et familiaris. Sic Deus ille æternus hunc perfecte beatum Deum procreavit. Sed animum haud ita, ut modo locuti ſumus, tum denique, cum corpus ei effeciſſet, inchoavit. Neque enim eſſet rectum minori parere majorem. Sed nos multa inconſiderate ac temere dicimus.

VII. Deus autem et ortu, et virtute antiquiorem genuit animum, eumque, ut dominum atque imperantem, obedienti

præſecit corpori; idque molitus tali quodam eſt modo: ex materia, quæ individua eſt, et quæ ſemper unius modi, ſuique ſimilis, et ex ea, quæ corporibus dividua gignitur, tertium materiæ genus ex duobus in medium admiſcuit, quod eſſet ejuſdem naturæ, et quod alterius; idque interjecit inter individuum, atque id, quod dividuum eſſet in corpore. Ea cum tria ſumpſiſſet, unam in ſpeciem temperavit; naturamque illam, quam alterius diximus, vi cum eadem conjunxit fugientem, et ejus copulationis alienam. Permiſcens autem cum materia, cum ex tribus effeciſſet unum, id ipſum in ea, quæ decuit, membra partitus eſt. Jam partes ſingulas ex eodem, et ex altero, et ex materia temperavit. Fuit autem talis illa partitio: unam principiò partem detraxit ex toto: ſecundam autem primæ partis duplam: deinde tertiam quæ eſſet ſecundæ ſeſquialtera, primæ tripla: deinde quartam, quæ ſecundæ dupla eſſet: quintam inde, quæ tertiæ tripla: tum ſextam octuplam primæ: poſtremo ſeptimam, quæ ſeptem et viginti partibus antecederet primæ. Deinde inſtituit dupla et tripla intervalla explere, partes rurſus ex toto deſecans; quas intervallis ita locabat, ut in ſingulis eſſent bina media: vix enim audeo dicere medietates, quas Græci μεσότητας appellant: ſed, quaſi ita dixerim, intelligatur; erit enim planius. Earum alteram, eadem parte præſtantem extremis, eademque ſuperatam: alteram pari numero præſtantem extremis, parique numero ſuperatam. Seſquialteris autem intervallis, et ſeſquitertiis, et ſeſquioctavis ſumptis ex his colligationibus in primis intervallis, ſeſquioctavo intervallo, ſeſquitertia omnia explebat, cum particulam ſingulorum relinqueret. Ejus autem particulæ intervallo habebat numerus ad numerum eandem proportionem, comparationemque in extremis, quam habent CCLVI cum CCXLIII, atque ita permiſtum illud, ex quo hæc ſecuit, jam omne conſumpſerat. Hanc igitur omnem conjunctionem, duplicem in longitudinem diffidit; mediæque accommodans mediam, quaſi decuſſavit: deinde in orbem torſit, ut et ipſe ſecum, et inter ſe, ex commiſſura, quæ e regione eſſet, jungerentur: eoque motu, cujus orbis ſemper in

eodem erat, eodemque modo ciebatur, undique eſt eas circumplexus. Atque ita, cum alterum eſſet exteriorem amplexus orbem, illum, ejuſdem naturæ; hunc, alterius nominavit: eamque, quæ erat ejuſdem, detorſit a latere in dextram partem; hanc autem citimam a media linea direxit ad lævam: ſed principatum dedit ſuperiori, quam ſolam individuam reliquit. Interiorem autem cum in ſex partes diviſiſſet, ſeptem orbes diſpares duplo et triplo intervallo moveri juſſit, contrariis inter ſe curſibus. Eorum autem trium fecit pares celeritates, ſed quatuor et inter ſe diſpares, et diſſimiles trium reliquorum.

VIII. Animum igitur cum ille procreator mundi Deus ex ſua mente et divinitate genuiſſet, tum denique omne, quod erat concretum atque corporeum, ſubſternebat animo, interiuſque faciebat: atque ita medio medium accommodans copulabat. Sic animus, a medio profectus, extremitatem cæli a ſuprema regione rotundo ambitu circumjecit, ſeſeque ipſe verſans, divinæ, ſempiternæ, ſapientiſque vitæ induxit exordium. Et corpus quidem cæli ſpectabile effectum eſt, animus autem oculorum effugit obtutum. Eſt autem animus ex omnibus, rationis concentioniſque (ἁρμονίη Græce) ſempiternarum rerum, et ſub intelligentiam cadentium, compos et particeps; quo nihil ab optimo et præſtantiſſimo genitore melius procreatum: quippe qui ex eadem vinctus, alteraque natura, adjunctâ materiâ, temperatione trium partium, proportione compactâ, ſe ipſe converſans, cum materiam mutabilem arripuiſſet, et cum rurſus individuam atque ſimplicem, per quam omnis movetur; diſcernit, quid ſit ejuſdem generis, quid alterius, et cætera dijudicat, quid cuique rei ſit maxime aptum, quid quoque loco, aut modo, aut tempore contingat, quæque diſtinctio ſit inter ea, quæ gignantur, et ea, quæ ſint ſemper eadem. Ratio autem vera, quæ verſatur in iis, quæ ſunt ſemper eadem, et in iis, quæ mutantur, cum in eodem, et in altero movetur ipſa per ſe ſine voce, et ſine ullo ſono, cum eandem partem attingit, qua ſenſus cieri poteſt: orbis illius generis alterius immutatus et rectus omnia animo mentique denuntiat: tum opiniones aſſenſioneſque firmæ veræque gignuntur.

Cum autem in illis rebus vertitur, quæ manentes ſemper eædem, non ſenſu, ſed intelligentia continentur; tum intelligentia ſcientiaque neceſſario efficitur. * * *

IX. Ratione igitur et mente divina, ad originem temporis, curriculum inventum eſt ſolis et lunæ. * * * Corpora autem eorum ſingulorum cum effeciſſet Deus, ea ad eas converſiones collocavit, quas alterius circuitus conficiebat, quæ ſunt ſeptem, ut et illa ſeptem. Ita vim ſuam natura convertit, ut terram lunæ curſus proxime ambiret, eique ſupra terram proxima ſolis circumvectio eſſet. Lucifer deinde, et ſancta Mercurii ſtella curſum habent ſolis celeritati parem, ſed vim quandam contrariam: eaque converſione, quam inter ſe habent Lucifer, Mercurius, Sol, alii alios vincunt, viciſſimque vincuntur. Reliquorum ſiderum quæ cauſa collocandi fuerit, quæque eorum ſit collocatio, in ſermonem alium differendum eſt, ne in eo, quod attingendum fuit, quam in eo, cujus cauſa id attigimus, longior ponatur oratio. Quando igitur unumquodque eorum ſiderum curſum decorum eſt adeptum, e quibus erat motus temporis conſignandus, colligatiſque corporibus vinculis animalibus, tum animantia orta ſunt; eaque imperio parere didicerunt; tum ex alterius naturæ motione tranſverſa, in ejuſdem naturæ motum incurrentia, in eoque hærentia atque impedita, cum alia majorem luſtrarent orbem, alia minorem, tardiuſque majorem, celeriuſque minorem, motu verò unius ejuſdemque naturæ; quæ velociſſime movebantur, ea celeritate vinci a tardioribus, et, cum ſuperabant, ſuperari videbantur. Omnes enim orbes eorum quaſi Helicis inflexione vertebantur: quam bifariam contrarie ſimul procedentia efficiebant; ut, quod eſſet tardiſſimum, id proximum fieret celerrimo. Atque, ut eſſet menſura quædam evidens, quæ in iſtis octo curſibus celeritates tarditateſque declaret, Deus ipſe ſolem, quaſi lumen, accendit ad ſecundum ſupra terram ambitum, ut quam maxime cælum omnibus colluceret, animanteſque, quibus jus eſſet doceri, ab ejuſdem motu, et ab eo quod ſimile eſſet, numerorum naturam vimque cognoſcerent. Nox igitur, et dies ad hunc modum,

et ob has generata cauſas, unum circuitum orbis efficit ſapientiſſimum atque optimum: menſis autem, quando luna luſtrato ſuo curſu ſolem conſecuta eſt: annus, ubi ſol ſuum totum confecit et peragravit orbem. Cæterorum autem ſiderum ambitus ignorantes homines, præter admodum paucos, neque nomen appellant, neque inter ſe numero commetiuntur. Itaque neſciunt, hos ſiderum errores id ipſum eſſe, quod rite dicitur tempus, multitudine infinita, varietate admirabili præditos. Attamen illud perſpici et intelligi poteſt, abſoluto perfectoque numero temporis, abſolutum perfectumque annum tunc compleri denique, cum ſe octo ambitus, confectis ſuis curſibus, ad idem caput retulerunt, cumque eos permenſus eſt idem et ſemper ſui ſimilis orbis. Has igitur ob cauſas nata aſtra ſunt, quæ per cælum penetrantia ſolſtitiali ſe et brumali revocatione converterent; ut hoc omne animal, quod videmus, eſſet illi animali, quod ſentimus, ad æternitatis imitationem ſimillimum.

X. Et cætera quidem uſque ad temporis ortum impreſſa ab illis, quæ imitabatur, effinxerat: ſed, quia nondum omne animal in mundo intus incluſerat, ex ea parte deficiebat ad propoſitum exemplar imaginis ſimilitudo. Quot igitur, et quales animalium formas mens, in ſpeciem rerum intuens, poterat cernere, totidem et tales in hoc mundo ſecum cogitavit effingere. Erant autem animantium genera quatuor; quorum unum divinum atque celeſte; alterum pennigerum et aerium; tertium aquatile; terreſtre, quartum. Divinæ animationis maxime ſpeciem faciebat ex igne, ita ut ſplendidiſſimus eſſet, et aſpectu pulcherrimus. Cumque ſimilem univerſitatis naturæ efficere vellet, ad volubilitatem rotundavit, comitemque eum ſapientiæ quam optimæ mentis effecit, circumque cælum æqualiter diſtribuit, ut hunc hac varietate diſtinctum, bene Græci κόσμον, nos lucentem mundum nominaremus. Dedit autem divinis duo genera motûs; unum, quod ſemper eſſet in eodem æque, et idem in omnibus, atque uno modo celeraret; alterum, quod in anticam partem a converſione ejuſdem, et ſimilis pelleretur. Quinque

autem reliquis motibus orbem eum eſſe voluit expertem, immobilem, et ſtantem. Ex quo genere ea ſunt ſidera, quæ infixa cælo non moventur loco, quæ ſunt animantia, eaque divina, ob eamque cauſam ſuis ſedibus inhærent, et perpetuo manent. Quæ autem vaga et mutabili ratione labuntur, ita generata ſunt, ut ſupra diximus. Jam vero terram, altricem noſtram, quæ trajecto axe ſuſtinetur, diei noctiſque effectricem, eandemque cuſtodem, antiquiſſimam corporum voluit eſſe eorum, quæ intra cælum gignerentur. Flexiones autem Deorum, et inter ipſos Deos concurſiones, quæque in orbibus eorum converſiones anteceſſioneſque eveniant, cumque inter ſe pene contingant, eos, qui prope copulentur contraria regione, et ponè quos, aut ante labantur, quibuſque temporibus a noſtro aſpectu oblitefcant, rurſuſque emerſi terrorem incutiant rationis expertibus, ſi verbis explicare conemur, nullo poſito ſub oculis ſimulacro, earum rerum fruſtra ſuſcipiatur labor. Sed hæc ſatis ſint dicta nobis. Quæ de Deorum, qui cernuntur, quique orti ſunt, natura præfati ſumus, habeant hunc terminum.

XI. Reliquorum autem, quos Græci δαίμονας appellant, noſtri (opinor) Lares, ſi modo hoc recte converſum videri poteſt, et noſſe, et nuntiare ortum eorum, majus eſt, quam ut profiteri ſcribere nos audeamus. Credendum nimirum eſt veteribus et priſcis, ut aiunt, viris, qui ſe progeniem Deorum eſſe dicebant. Itaque eorum vocabula nobis prodiderunt. Noſſe autem generatores ſuos optime poterant: ac difficile factu eſt, a Diis ortis fidem non habere; quanquam nec argumentis, nec rationibus certis eorum ratio confirmatur: ſed, quia de ſuis rebus ac ſibi notis videntur loqui, veteri legi morique parendum eſt. Sic igitur, ut ab his eſt traditum, horum Deorum ortus habeatur, atque dicatur, ut Oceanum Salaciamque Cæli ſatu, Terræque conceptu generatos editoſque memoremus: ex his Phorcyn, Saturnum, et Opem, deinceps Jovem, atque Junonem, reliquos, quos fratres inter ſe, agnatoſque uſurpari atque appellari videmus, et eorum, ut utamur veteri verbo, proſapiam. Quando igitur omnes,

et qui moventur, palamque oſtenduntur, et qui eatenus nobis declarantur, quoad ipſi volunt, creati ſunt; tum ad eos is Deus, qui omnia genuit, fatur hæc, Vos, qui Deorum ſatu orti eſtis, attendite. Quorum operum ego parens effectorque ſum, hæc ſunt indiſſoluta, me invito; quanquam omne colligatum ſolvi poteſt: ſed haudquaquam boni eſt, ratione vinctum velle diſſolvere. Sed, quoniam orti eſtis, immortales vos quidem eſſe, et indiſſolubiles non poteſtis: neutiquam tamen diſſolvemini, nec vos ulla mortis fata periment, nec fraus valentior, quam conſilium meum, quod majus eſt vinculum ad perpetuitatem veſtram, quam illa, quibus eſtis tum, cum gignebamini, colligati. Quid ſentiam igitur, cognoſcite. Tria nobis genera reliqua ſunt, eaque mortalia: quibus prætermiſſis, cæli abſolutio perfecta non erit. Omnia enim genera animalium complexu non tenebit: teneat autem oportebit, ut eodem ne quid abſit, quæ a me ipſo effecta ſint, quod Deorum vitam poſſit adæquare. Ut igitur mortali generentur conditione, vos ſuſcipite, ut illa gignatis, imiteminique vim meam, qua in veſtro ortu me uſum eſſe meminiſtis: in quibus qui tales creantur, ut Deorum immortalium quaſi gentiles eſſe debeant, divini generis appellentur, teneantque omnium animantium principatum, vobiſque jure et lege volentes pareant: quorum vobis initium ſtatuſque traditur a me. Vos autem ad id, quod erit immortale, partem attexitote mortalem. Ita orientur animantes, quos et vivos alatis, et conſumptos ſinu recipiatis. Hæc ille dixit.

XII. Deinde ad temperationem ſuperiorem revertit: in qua omnem animum univerſæ naturæ temperans permiſcebat, ſuperiorіſque permixtionis reliquias fundens æquabat, eodem modo ferme, niſi quod non ita incorruptas, ut ea, quæ ſemper idem; ſed a Diis ſecundum ſumebat, atque tertium. Toto igitur omnino conſtituto, ſideribus parem numerum diſtribuit animorum, et ſingulos adjunxit ad ſingula, atque ita quaſi in currum univerſitatis impoſuit, commonſtravitque leges fatales ac neceſſarias, et oſtendit primum ortum unum fore omnibus, eumque

moderatum atque conſtantem, nec ab ullo imminutum: ſatis autem, et quaſi ſparſis animis, fore, uti certis temporum intervallis oriretur animal, quod eſſet ad cultum Deorum aptiſſimum. Sed cum duplex eſſet natura generis humani, ſic ſe res habebant, ut præſtantius genus eſſet eorum, qui eſſent futuri viri. Cum autem animis corpora cum neceſſitate inſeviſſet, cumque ad corpora tum acceſſio fieret, tum abſceſſio; neceſſe erat, ſenſum exiſtere unum, communemque omnium, vehementiore motu excitatum, conjunctumque naturæ: deinde voluptate et moleſtia mixtum amorem: pòſt iram, et metum, et reliquos motus animi, comites ſuperiorum, et his etiam contrarios diſſidentes: quos qui ratione rexerit, juſte vixerit; qui autem his ſe dediderit, injuſte. Atque ille, qui recte et honeſte curriculum vivendi a natura datum confecerit, ad illud aſtrum, quocum aptus fuerit, revertetur. Qui autem immoderate et intemperate vixerit, eum ſecundus ortus in figuram muliebrem transferet. Et, ſi ne tum quidem finem vitiorum faciet, gravius etiam jactabitur, et in ſimillimas ſuis moribus figuras pecudum, et ferarum transferetur: neque malorum terminum prius aſpiciet, quam illam ſequi cœperit converſionem, quam habebat in ſe ipſe, ejuſdem et unius, ſimul innatam et inſitam. Quod tum eveniet, cum illa, quæ ex igne, aere, aqua, atque terra, turbulenta et rationis expertia inſederint, denique ratione depulerit, et ad primam atque optimam affectionem animi pervenerint.

XIII. Quæ cum ita deſignaſſet, ſeſeque, ſi quid poſtea fraudis, aut vitii eveniſſet, extra omnem culpam cauſamque poſuiſſet, alios in ſolem, alios in lunam, alios in reliquas mundi partes, quæ ſunt ad ſpatiorum temporis ſignificationem notæ conſtitutæ, ſpargens quaſi ſerebat. Poſt autem ſationem eam Diis, ut ita dicam, junioribus permiſit, ut corpora mortalia effingerent, quantumque eſſet reliquum ex humano animo, quod deberet accedere, id omne, et quæ ſequentia eſſent, perpolirent et abſolverent: deinde ut huic animanti principes ſe, duceſque præberent, vitamque ejus pulcherrime regerent et gubernarent;

niſi quatenus ipſe ſua culpa ſibi aliquid miſeriæ quæreret. Atque is quidem, qui cuncta compoſuit, conſtanter in ſuo manebat ſtatu. Qui autem erant ab eo creati, cum parentis ordinem cognoviſſent, hunc ſequebantur. Itaque cum accepiſſent immortale principium mortalis animantis, imitantes genitorem et effectorem ſui, particulas ignis, et terræ, et aquæ, et aeris a mundo, quas rurſus redderent, mutuabantur, eaſque inter ſe copulabant, haud iiſdem vinculis, quibus ipſi erant colligati, ſed talibus, quæ cerni non poſſent propter parvitatem, crebris quaſi cuneolis injectis, unum efficiebant ex omnibus corpus: itemque in eo influente atque effluente animo divino ambitus illigabant. Itaque illi in flumen immerſi, neque tenebant, neque tenebantur: ſed vi magna tum ferebant, tum ferebantur. Ita totum animal movebatur illud quidem, ſed immoderate, et fortuitu, ut ſex motibus veheretur. Nam et ante, et pone, ad lævam, et ad dexteram, et ſurſum, et deorſum, modo huc, modo illuc, * * * ſex oras regioneſque verſus errans procedebat. * * * Jam vero earum imaginum, quæ finguntur et redduntur in ſpeculis, eorumque, quæ ſplendida et lævia ſunt, rationem perſpicere, haud difficile eſt. Nam ex ignis utriuſque externi atque interni communione inter ipſos, cum unus per ſingulas partes effectus, et multis modis concors et aptus redditus in lævore conſedit. * * *

XIV. Sed ſi in ſplendore conſedit: tum vel eadem ſpecies, vel interdum immutata redditur. * * * Omniaque hujuſmodi neceſſario in ſpeculo referuntur, * * * cum ignis oculorum cum eo igne, qui eſt ob os offuſus, * * * in re levi et ſplendida. * * * ſe confudit et contulit. Dextra autem videntur, quæ læva ſunt, quia contrariis partibus oculorum, contrarias partes attingunt * * * præter morem uſitatum adjectionis et commiſſuræ. * * * Reſpondent autem dextra dextris, læva lævis, converſione luminum, cum ea inter ſe non cohæreſcunt. Id fit, cum ſpeculorum lævitas hinc illincque altitudinem aſſumpſit: et ita dextra detruſit in lævam partem oculorum, lævaque in

dextram. Supina etiam ora cernuntur depulſione luminum: quæ convertens inferiora reddit, quæ ſunt ſuperiora. Atqui hæc omnia ex eo genere ſunt, quæ rerum adjuvant cauſas. Quibus utitur miniſteriis Deus, cum optimi ſpeciem, quoad fieri poteſt, efficit. Sed exiſtimant plerique non hæc adjumenta cauſarum, ſed has ipſas eſſe omnium cauſas, quæ vim habeant frigoris et caloris, concretionis et liquoris: careant autem omni intelligentia atque ratione, quæ, niſi in animo, nulla alia in natura reperiantur. Animus autem ſenſum omnem effugit oculorum. At ignis, et aqua, et terra, et aer, corpora ſunt, eaque cernuntur. Illum autem, qui intelligentiæ ſapientiæque ſe amatorem profitetur, neceſſe eſt, intelligentis ſapientiſque naturæ primas cauſas conquirere, deinde ſecundas cauſas rerum earum, quæ neceſſario movent alias, cum ipſæ ab aliis moventur. Quocirca nobis ſic cerno eſſe faciendum, ut de utroque nos quidem dicamus genere cauſarum: ſeparatim autem de iis, quæ cum intelligentia ſunt efficientes pulcherrimarum rerum, atque optimarum: et de iis, quæ vacantes prudentia, inconſtantia perturbataque efficiunt. Ac de oculorum quidem cauſis, ut haberent eam vim, quam nunc habent, ſatis ferme eſſe dictum puto. Maxima autem eorum utilitas, donata humano generi deorum munere, deinceps explicetur. Rerum enim optimarum cognitiones nobis oculi attulerunt. Nam hæc, quæ eſt habita de univerſitate oratio a nobis, haud unquam eſſet inventa, ſi neque ſidera, neque ſol, neque cœlum ſub oculorum aſpectum cadere potuiſſent. Nunc vero dies, noctesque oculis cognitæ, tum menſium, annorumque converſiones ad numerum machinatæ ſunt, et ſpatium temporis demenſæ ſunt, et ad quæſtionem totius naturæ impulerunt. Quibus ex rebus philoſophiam adepti ſumus: quo bono nullum optabilius, nullum præſtantius, neque datum eſt mortalium generi deorum conceſſu atque munere, neque dabitur.

M. TULLII
CICERONIS
DE
DIVINATIONE
LIBER PRIMUS.

Edit. Olivet. — **MSS. E O U ψ**

p. l.

3 1 jam uſque O *d.*
6 ſalutaris E *ſingularis*
— quaque E U *quæque* O *quæ*
7 mortalis E *d.* O U *mortali*
11 tamque E U *atque*
12 cenſeat E *ſentiat*

4 1 cuique E *uuicuique*
7 Piſidarum E *Perſidarum*
11. Pythio E *Phytio*
— Hammonis U *Ammonis*
12 eſt E *d.*
13 privatimque E *privatim*
17 et E *d.*
18 et E *d.*
19 et E *d.*
20 conſulendiſque E *et conſulendis*
21 ac E *ac rebus*
— in E U ψ *ſine*
23 iis E O U *his*
24 ſoluto E *ſolito*
28 ut ψ *ab*
29 Culleoli E *Cuneoli*
— ſi quæ ψ *ſiqua*
31 Quin E *Quoniam*
34 Balearici E ψ *Balianici*

5 1 hæc E *hoc*
— eventis E *eventu*
2 docti E *dati*
— probaverunt U *putaverunt et probaverunt*
4 E U *ex*
— loquar E *loquamur*
6 præter E *poſt*
12 qui etiam E U ψ *quinetiam*
12 eſſe E *eſſet*
13 gravis E *græcus*
14 Cratippuſque ψ *Cratippus*
17 fidem E *idem*
— rejecit ψ *reicit*

p. l.

5 18 et E *d.*
20 explicavit ψ *explicuit*
23 Diogenes ψ *d.*
24 duo E *duos*
— Antipater U *Antipatis*
28 Stoico E U ψ *d.*
— nos ψ *nobis*
— ut E U *d.*
29 concedetur E *conceditur*
33 nobiſmet ipſis E *vobis ipſiſmet*
35 ſint E *ſunt*

6 3 fecimus ψ *facimus*
4 temeritas E *temeritas ſit*
5 eſt, tum E *tamen*
10 Q. E U ψ *d.*
15 vero E *tamen*
16 confutet E O *computet*
— deleat U *d.*
17 religionem U *religione*
19 ſtudio E *ſtudia*
20 ſane E *ſatis*
21 Lucilio E ψ *Lucidio*
23 prætermiſſum eſt E *prætermiſſum*
24 quia E *quod*
— quæri E *quæro*
27 vim E *inde*
30 Arcem E U *Artem*
31 reciprocantur E *recipiantur*
— et E U *d.*
34 ſint E O U ψ *ita ſint*

7 2 eos E O U *d.*
5 prævertendum E *prænectendum*
7 inquam E *d.*
8 poſſim U *peſſimus*
9 aveo E O U *habeo*
11 cum E *tum*
14 autem ψ *enim*
18 eventa E *eventus*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
7	21	inflatuque E *influxuque*
	23	cornicem E *cervicem*
	24	juſſiſſet E *nil ſciſſet*
	27	aſſequi poſſit E *exequi poterit* ψ *aſſequi non poſſit*
	35	inflatum ψ *inflatumque*
	—	penituſque ψ *peniſque*
8	1	ſpumata O *ſpumante*
	2	Neptuno ψ *Neptimno*
	5	Atque E *At*
	—	prognoſtica E *prænoſtica*
	6	video E O ψ *videbo*
	7	Boethum E U *eo tum* O ψ *Cottam*
	8	explicaret U *explicarunt*
	—	quæ U *qui*
	10	Rava E U ψ *Cano* O *Cona*
	—	fulix itidem E O U ψ *fluxit idem*
	11	Nuntiat horribiles clamans E O U *Clamans horribiles nuntiat*
	12	Haud E O *Aut*
	—	modicos ψ *modico*
	—	tremulo ψ *tremulos*
	—	gutture E ψ *gurgite*
	13	Sæpe — carmen E *d.*
	14	acredula E *et credulis* O *a crebris* ψ *ac redulis*
	15	vocibus ψ *d.*
	—	jacit ψ *jacet*
	16	inſtat—jacit E *aſſiduis inſtant jam tum*
	18	recepit O *reponit*
	19	nunquam ψ *nonnunquam*
	—	ementientia E *eminentia*
	20	fiat E U *d.*
	21	quoque E *aquoſe*
	—	aquai E *d.* O *cum aquai* ψ *aquam*
	22	paratis E *pratis*
	—	voces O *fluctus*
	23	cietis O *Cruoris*
	25	in rivis E O U ψ *mire*
	—	et ψ *d.*
	—	quædam E *d.*
	26	ipſa E ψ *d.*
	—	cognitioni E *cognitio*
	—	hominum E *horum*
	29	eveniat E *evenit*
	34	Hoc E *Hic*
9	1	modo ψ *d.*
	—	quidque fiat U *quicque fiat*
	—	ignorem E *ignoro*
	3	iis rebus E *his*
	4	ſcammoneæ E *ſcamoneæ*
	—	purgandum, ψ *purgandum?*
	—	ariſtolochia E *ariſtechia* U *ariſtochia* ψ *ariſtologia?*
	5	poſſit ψ *poſſit?*
9	6	ſomnio U *ſomno* ψ *ſomnio?*
	—	video E O U ψ *poſſe video*
	9	fiſſum E *fixum*
	11	utuntur ψ *utimur*
	13	Summanus E O U ψ *ſumma manus*
	14	e U ψ *d.*
	18	utar ψ *utar aut*
	19	et E U *d.*
	21	ætherio E O *æthereo*
	23	peteſſit E O U ψ *petiſſet*
	24	retentat E O U ψ *retentant*
	31	primum E *prius*
	32	graves E O *gravis*
	—	micantes E *micante*
	34	læto E *lecto*
	—	mactaſti E *mattaſti*
	—	lacte E *latte*
10	3	Quod E O *Quid*
	—	ferme ψ *ferme in*
	4	claram E *clara*
	5	Abdidit E U *Abdit* O *Abdita*
	—	et ſubito ſtellanti E *ſtellanti ſubito et* O *ſtellanti ſubito de* U *et ſtellanti ſubito de* ψ *et ſubito ſtellanti de*
	6	triſtis E *triſtia*
	7	columen E *culmum*
	9	perculſus E *percuſſus*
	—	fulmine O *flumine*
	—	civis E *cinis*
	10	ſerenanti U *ſerenante*
	—	liquit E *linquit*
	13	monebant U *movebant*
	14	furenti E U *ferebant* ψ *ferenti*
	15	minitantia E *mutantia* ψ *meritantia*
	16	ea E *ita*
	17	fore E *fere*
	20	Lydius E *Julius*
	—	Tyrrhenæ E *Tyrenæ*
	—	haruſpex E *aruſpex*
	21	glomerans E *glorians*
	23	petivit E *petebat*
	25	Nattæ E *Natet* O *Nate*
	27	Et - - - - ardor O *d.*
	32	atque E *ac*
	—	avulſa E *d.*
	—	liquit E *linquit*
	34	promebat U *premebat*
11	1	profectam ψ *prophetam*
	2	Vitare - - - monebant E O U ψ *d.*
	3	voce ψ *vocem*
	—	Vel - - - - ferebant E O U ψ *Vel diram in gentem cladem peſtemque monebant*
	4	adeo E *ad eum* O *ad cum* ψ *aditni*
	—	urbeſque E *urbiſque*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
11 5 Eripere U *Eruere*
6 Atque E *Ac*
— ac E U *et*
— teneri E O U ↓ *tenere*
7 Ni E U ↓ *Nec* O *Ne*
— exciſum E O U ↓ *exceſſum*
— ad E *d.* ↓ *a*
— decore E O ↓ *decorem*
8 ſpectaret U *ſpectabat*
9 fore E O U ↓ *foret*
— ut E O U ↓ *d.*
— occultos E O U ↓ *occultus*
12 multumque E *vultumque*
13 eſt in E *cum*
14 Atque una E *Ac vita*
— ac E *et*
15 clarabat E *clarebat*
16 At E Et
— parata E O U ↓ *putata*
17 Allobrogum E *Alobrogum*
— populoque E O ↓ *populiſque*
18 monumenta O *monimenta*
— tenetis, ↓ *videtis*
19 ac E *d.*
20 veſtri E *noſtri*
— quorum O *deorum*
21 vicit ↓ *vincit*
22 vigenti E *viri ſacro* O *viginti* U *xx*
— numine U *minime*
27 E E U *Ex*
— ereptum E *exceptum*
28 Te E *De*
30 Quod patriæ E *Quid noſtræ*
— voces ↓ *votis*
— ſacraſti E O U ↓ *ſacraſtis*
32 de ↓ *et de*
12 1 perſpici E *perfici*
— poſſint U *poſſunt*
4 caſu ↓ *caſum*
5 jeceris ↓ *ejeceris*
— putas E *d.*
6 in tabula E *d.*
7 Coæ pulchritudinem ↓ *coeque pulchritudinem coeque*
8 humi ↓ *humo*
10 Chiorum ↓ *nichiorum*
— difiiſſo E *diffuſo* ↓ *defixo*
12 Scopa ↓ *Scropha*
16 id E *ſi*
— earum E *id earum*
17 An E U *At*
21 profectione E *perfectione*
— læti E *teli*
— piſcium E *piſcerum*

p. l.
12 22 poſſet E O *poſſit*
24 nimbûm E O U *nimborum*
26 Aut - - - - exercitu O *d.*
— num E *noſtra*
28 num E *unde eſt*
— propterea E *præterea*
— eſt E *d.*
29 Cn. E *d.*
32 Ea E *Nam*
33 ad veritatem E ↓ *a veritate*
— dirigit E ↓ *dirigitur*
34 innumerabiles E O *innumerabiliter*
13 2 ac E U *atque*
— 3 veſtra E U *noſtra*
— conſtant E *conſtat*
4 ignorantur E *ignoratur*
— hoc E *hæc*
— veniâ E *ne mea*
5 Piſidis E *Fiſidiis*
— Nam U ↓ *Jam*
6 virum E *d.*
8 propoſito E *præpoſito*
11 revertit ↓ *reverſus eſt*
12 Cujus E ↓ *Quo ejus*
20 igitur E O *d.*
22 Quod E *Quid*
— hinc ↓ *hæc*
23 ſi E *ſed*
24 ſolum ↓ *ſolidum*
25 ſoliſtimum E *ſoliſtanum*
— dicitis E *dicetis*
28 privatim E *privatum*
29 quod E *quid*
— etiam E *d.*
— auſpices E O U ↓ *auſpiciis*
30 declarant E *declarantur*
31 extis E *ut extis*
32 tum E *tamen*
— impetriri E U ↓ *impartiri* O *impertiri*
34 Appii E *Apii*
— L. Junius, ↓ *Lucius*
35 Quod E *Quid*
14 4 rumore E *in more*
— adverſaque U *averſaque*
8 cenſor U *d.*
— C. Ateium E *quinque ether* O *G. Aetenium* U *C. etheium* ↓ *Cetheium*
— notavit O *nominavit*
— quod E *quid*
— ementitum E *ementitur*
9 ſubſcripſerit E O U ↓ *ſubſcriberet*
— judicabat E *judicas*
10 At E *Ac*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
14	14	idem E *d.*
	—	exitus E *expertus*
	15	afferre E *auſerre*
	16	cætera E *d.*
	—	omina O U *in omnia* ᛦ *monita*
	18	Ateii E U ᛦ *ei*
	20	eventurum E *venturum*
	—	aut E *autem*
	21	peccatum E *pena*
	22	obtemperarit E *obtemperaret* O *obtemperaverit*
	24	lituus E *d.*
	—	veſter E *noſter*
	25	vobis E *nobis*
	26	direxit E ᛦ *dixerit*
	27	id eſt, incurvum E *i. e. Mercurius*
	—	quod E *quid*
	29	deflagraviſſet U *deflagraſſet*
	31	regnante E *pugnante*
	32	Attio Navio E *Accio Vanio*
	34	puer E *pauper* ᛦ *d.*
	35	uvam E *unam*
15	3	abdixiſſent E O U ᛦ *obduxiſſent*
	4	uvam E U *unam*
	6	unum E O U ᛦ *eum*
	8	ſcientiam auguratus E *ſententiam augur accitus*
	—	ei E O *d.*
	—	cogitare O *excogitare*
	9	poſſetne E *poſſene*
	10	Tarquinius E *Tarquinus*
	11	Attium E *Accium*
	—	experiri E O ᛦ *expediri*
	12	inſpectante et E *expectante*
	13	Attio Navio E *Accio Vanio*
	16	comburamus E *et comburamus*
	18	Tib. E U *Tiberio*
	21	imprudens E *imprudentis*
	22	rogandis E O U ᛦ *rogatis*
	23	ipſo U *non*
	30	peſequuntur E *conſequuntur*
	33	liberoque motu E *libero metu*
	34	contingit E O *contigit*
16	1	Bacis Bœotius E *Bachus Boetius* O *Baccis Boetius* ᛦ *Bacchis Bœotius*
	2	Cres E *Cheres*
	—	Erythræa E *Erythæa*
	5	et E *d.*
	7	ductæ E *directæ*
	—	apte cadant E *antecadent*
	9	proxime E *proximi*
	14	adducar E *adducat*
	16	fulguribus E U *fulgoribus*
16	17	ſæpe motus E *d.*
	—	noſtræ reipublicæ E *noſtra rep.*
	—	et E *quidem*
	—	qui E *quare* U *qua* ᛦ *quia*
	20	prædictus E *productus*
	—	incredibilis E *incredibilibus*
	21	malorum E *mulorum*
	—	Tib E *tibi*
	23	civiſque E *atque*
	—	C. E *P.*
	24	anguibus E *auguribus*
	27	oppetere E *appetere*
	30	Irrideamus E *Irridemus*
	—	futiles E *fictiles*
	31	ac res ᛦ *d.*
	32	Babylonios et eos E *habiles* ᛦ *Babylonem et eos*
	33	e E U *ex*
17	1	qui CCCCLXX O *XL. ſeptuaginta*
	2	ut ipſi dicunt E *d.*
	—	continent E O *continentur*
	6	vani atque E *namque*
	—	num E *unde*
	—	Graiorum E *gravior*
	6	Cræſo Pythius E *Cheroſo Phitius*
	7	dicam E *dicta*
	8	Tegeatis T *Thaigetis* O *Tajigetis* U *Taigetis*
	10	atque E *ac*
	11	unum E *nomen*
	—	Nunquam E *quod nunquam*
	16	ſic tum E *ſi tamen*
	17	Pythiæ E *Phitiæ*
	18	exaruiſſe E U *evanuiſſe* ᛦ *evanuiſſe exhauriſſe*
	—	amnes E *annes*
	22	verax E *d.*
	23	omittamus E O U *mittamus*
	24	minutis E *amicis*
	—	colligendis E *colligendus*
	25	Antiphontis E *Antipatris*
	28	Syracuſiorum E *Syracuſanorum*
	30	hunc ᛦ *hæc*
	31	Satyriſcum E *Saturiſcum*
	—	Huic E *Hinc*
	32	qui Galeotæ tum E *quia tum Galliatæ* O *quia Galeatæ tum* ᛦ *qui Galleatæ tum*
	33	diuturna E U ᛦ *diuturnum*
18	3	anus attulit artibu' lumen E *lumen anus artubus artu* O *anus artubus at tua lumen*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
18 4 commemorat ᛦ *tum m morans*
5 Eurydicâ E *Euridice*
6 vitaque corpu' meum E O U ᛦ *vita meum corpus*
7 Nam O *nunc*
8 locoſque novos. Ita ſola E *novas lo cſque ſ lebat*
9 illa E *iltam*
— videbar ᛦ *videbat*
10 Tardaque E *Tarda* O *Tardaque et*
— neque U *nec*
11 ſtabilibat E *d.*
12 Exir E *Ex vi*
13 O gnata ᛦ *cognata*
— ſunt ante ᛦ *ſum nata*
— gerendæ ᛦ *gerenda*
14 Ærumnæ : poſt E *Arumne primo*
— Ærumnæ — reſiſtet ᛦ *Hic pater efflatus germana repente receſſit.*
15 Hæc effatu' — receſſit ᛦ *Exumnæ poſſit ex fluvio fortuna reſiſtet,*
16 conſpectum E *conſpectu*
18 Tendebam O *Tondebam*
19 ægro E *ergo*
— tum E O U *cum*
— ſomnu' reliquit E O U *ſomne relinquis*
24 ſomnis E *ſonniis*
26 Perculſus E *Percuſſus*
— ſumptus U *d.*
— ſuſpirantibus E *d.*
27 Exſacrificabat O *Et ſacrificabat*
28 conjectorem E O U ᛦ *conjecturam*
29 edoceret O U *doceret*
30 ſomniûm O *ſompniorum*
31 Ibi E *Tibi*
— ex oraclo E *ex oraculo* O *exorando*
— divina E *divino*
32 foret E *feret*
33 temperaret tollere E *tempora ſi tolleret* O *tempora et tollere* U *tempora et tolleret*
35 adjungatur E *adjungitur*
19 1 Æneæ E *Ennæ*
— id ᛦ *d.*
— Nnmerii E U *Numerum* ᛦ *innumerum*
3 fuerint E *fuerunt*
— ei E *eis*
5 propiora E ᛦ *propriora*
6 Accii E O U ᛦ *Accius*
7 Cum jam E O U ᛦ *Quoniam*
9 ſomnis E U *ſomniis*
11 eligi E U *elegi*

p. l.
19 13 cornibus connitier In me arietare E *conarer me arietare*
15 terra E *d.*
16 c ntueri E *contineri*
18 liqu er E O *linquier*
21 Rex E O *Res*
22 ſi cui E O *ſicut* U *ſicuti*
23 mirum E O U *mirandum*
24 haud E *hanc*
— improviſo E O *inproviſo*
— offerunt E *afferunt*
24 vide, ne, quem E *videntque tu*
— æque ac E *neque hoc*
25 Is E *d.*
— pectus E *pecus*
28 Perpropinquam O *propinqua*
— verruncent E *venient* O *verum dicent* ᛦ *Dii vertant*
— dexteram E U *dextram*
22 Cæpit ᛦ *Cepit*
— ab E *a*
31 nunc E *qui* U *jam*
20 2 ipſa ᛦ *ipſe*
— Phalaris E U ᛦ *Phalaridis*
3 fundere E *effundere*
4 attigiſſet E U *attingeret*
6 Cyro E *Siro*
7 Dinonis E O *Donyſii* ᛦ *Dionyſi*
8 eum E *cum*
— appetiviſſe E *appetunt ſe*
— convolvens O ᛦ *evolvens*
10 Magos E *magas*
— ſapientum E U *ſapientium*
12 portendi E *portendit* U *d.*
— contigit U *contingit*
13 natus U *d.*
14 quiddam E *quidam*
15 proficiſcens E *præficiens*
— Calanus O *Calamus*
16 adſcenderet E U *incederet* O *incenderet*
17 inquit, e E *in quo eſt*
— contigit E *contingeret*
19 ut E *d.*
20 Babylone E *Babillone*
22 ad quæ E *ac* ᛦ *atque*
— nocte E *nata*
24 clamitaſſe E *damna minitaſſe*
25 Laciniæ E *Lacis* O ᛦ *Luciæ* U *Lucinæ*
30 cumque E *cum*
— ſtatuiſſe ᛦ *ſtatuiſſetque*
32 feciſſet E *faceret*
33 videret E *incederet*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
20	34	curaſſe ψ *eſſe*
	35	columna E O U *columnæ*
21	1	in Sileni E *Niſileni*
	—	Græca E *Græci*
	3	Saguntum E *d.*
	—	viſum E *ei viſum*
	—	ſomnis E *ſomniis*
	4	imperaſſe E O U *imperaviſſe*
	5	ei E *d.*
	—	e U *ex*
	—	concilio E *conſilio*
	6	tum E *tamen*
	7	illum præcepiſſe E *præcepiſſe ducem*
	—	id E *d.*
	11	quodnam U *quidnam*
	12	præcepiſſeque E *præcepiſſetque*
	15	Carthaginienſem E *Karthaginenſem* ψ *Carthaginenſem*
	17	Syracuſis E *Syracuſas*
	20	iis vivum E *his virum* ψ *iis unum*
	21	res ſomnium ψ *rem ſomnum*
	22	tum E *tamen*
	23	e E *a*
	24	A. E *Au.*
	25	Samnitibuſque E *Samnitibus*
	28	in E *d.*
	—	maxima E U *magna*
	33	filius E *d.*
22	2	vidiſſe ſe E *indicaſſe*
	—	ſomnis U *ſomniis*
	3	ejuſmodi E *ejus in*
	5	Tertia te Phthiæ E *Tertia te Phitile* O *Tercia Pithlæ*
	—	læta locabit O *letabit (ſup. lin. "lotabit")* U *E regione hujus verſus ad oram codicis ſcriptum inveni ab alia, ut videtur, manu, certe diverſo atramento: "In illo vero Platonis libello dicitur, Tertia te ducet lux ad bene pinguia culta."*
	6	ut eſt E *enim* O *eſt*
	—	Xenophon U *Xenon*
	8	ſcribit E *d.*
	9	Xenophontem E *Xenophontum*
	—	an E U *d.*
	10	Ipſe ne E *ipſe non*
	12	in E *d.*
	15	oppido E *opido*
	—	Eudemum E *eundem*
	17	fore E *d.*
	—	perbrevi E *breve* U *brevi*
	21	fratribus E *febris*
	22	ſpes E *ſpecies*
22	22	ſomnio E *ſomno*
	24	occidiſſe E *cecidiſſe*
	25	Eudemi E *eodem*
	27	Adjungamus U *Adjungam*
	—	poetam E *poetam divinum*
	29	ſurrepta E *ſubrepta*
	30	qui id E *quis*
	31	ſuoque E *oſtendit* O *ſuoque aſcendit*
	32	comprehendi E *comprendi*
	33	habita ψ *adhibita*
23	1	Gellii E *Geli*
	4	inſtaurativi E *inſtaurati*
	6	furcum ψ *furcam*
	—	Exin E *Exinde*
	7	præſultorem ψ *præſulem*
	8	ſenatui E ψ *ſenotu*
	9	nuntiare ψ *minitare*
	—	exin E *exinde*
	—	mortuum E *moriturum*
	—	ſomniis U *ſomnis*
	13	lecticula E *lectica* U *lectulo*
	15	domum ψ *d.*
	16	C. vero Gracchus E *Gaius Grarchus*
	18	quæſturam petenti Tib. E *quæſtorem Tiberium*
	19	quam E *qua*
	—	leto E *lecto*
	20	perendum E *perimendum*
	—	Hoc, U *Hoc et*
	—	plebi E O *plebis*
	21	ſe audiſſe E *ſcandiſſe*
	23	creberrime E *celeberrime*
	24	tandem E *tamen*
	26	navem ψ *d.*
	28	navigaſſet E O *navigaviſſet*
	32	devertiſſe ψ *divertiſſe*
	—	hoſpitem, alterum E *hoſpitem, alium*
	33	ut E *cum*
	—	ſomniis E *ſomno*
24	1	ſomnio E *ſomno*
	—	dein E *deinde*
	8	quæſiſſe ex E *quæſiviſſe ab*
	9	erutum E *ejectum*
	13	proconſul O *procis* U *provinciæ*
	16	tum E *d.*
	22	Salluſtius E O *Saluſtius*
	—	in E *d.*
	23	campi Atinatis E *capuatinatis*
	25	cæpiſſe E O *cæpiſſes*
	28	ſolis E U ψ *d.*
	29	C. E *G.*
	30	tu O U *d.*
	—	tuâ E O *d.*
	—	vi pulſum E *impulſum*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
24 30 prehendiſſe E *preudiſſe* O *apprehendiſſe*
34 Salluſtius E *Saluſtius*
25 7 quid E U ψ *quæ*
— dicimus? ψ *dicimus*
10 Politia E *Politicis*
14 objiciuntur E *obiciuntur*
15 miſcere E O *miſceri*
— videamur E O U ψ *videatur*
16 vel homine E U *homine*
— ſæpe E *ſæpe vel*
— etiam E *d.*
14 impudentia E *imprudentia*
19 tradiderit E *tradidit*
21 eneĉtâ E *d.* ψ *evecta*
22 utrumque E U *uterque*
— præſtringere E *perſtringere*
23 affluit U ψ *effluit*
24 reſtinctâ E *reſtrincta*
25 compreſſis E *temerariiſque comprehenſis*
26 vegetam E *vegetatam*
— acremque E *aciemque*
27 viſa quietis occurrent E *multa occurrere*
28 expreſſi E *expreſſim*
29 Nam E *Et namque*
30 concertationis E *cum certationis*
— quid E *quod*
31 nihil unquam E *unquam aliquid*
— decorum E *deorum*
32 ergo E *igitur*
33 minutos E *inimicos*
— vincerent E O *vicerunt*
34 igitur E *ergo*
26 3 tranquillitati E *tranquillitatem*
4 vera E *d.*
5 eſt E *d.*
— ſevocatus E *ſemotus*
— ſocietate E *ſacietate*
— a E *d.*
7 prævidet E *providet*
9 corpore E *d.* U *ex corpore*
10 et E *d.*
11 gravi E *gravati*
12 tumque E *tum quia*
— laudi - - - - maxime O *d.*
15 Poſidonius E O U *Poſſidonius*
16 quo E O U ψ *quod*
18 deinceps E *deinde tertius qui deinceps* O ψ *deinde, qui deinceps*
25 quo E *quod*
27 enim E *d.*
29 exirem E *exibam*

p. l.
26 30 ſagæ anus E *ſagæ ſunt an ſis anus*
31 dicti E *dicti ſunt*
27 1 rabere E O U *rapere*
3 optuma E O *optima*
— melior ψ *meliorum*
— mulierum E O U *d.*
5 invitam E *vinctam* O *in vita* U *d.* ψ *in vitam*
— ciet O *iciet* U *ejecit*
6 patris E *fratris*
— meûm factûm E *fatum*
7 Optimi U *Optumi*
8 Optumam E O *Optimam*
— repperiſti E *peperiſti*
— dolet E *debet*
9 Me E *Me heu* O U *Men*
14 ferte ψ *referte*
— et reſtinguite E *reſtringite*
18 et O *d.*
19 Navibu' E O U *Navibus*
— manu' E U *manus* O *d.*
22 C. Coponium E *B. Capomum*
— Dyrrachio E *Dyrachio*
23 cum primis E U *eum primo* O ψ *cum primo*
24 e U *ex*
25 Græciam E *Græci*
26 ſanguine E O *ſanguinem*
— rapinas Dyrrachii E *rapinam Durachi*
— conſcenſionem E *conſcenſione*
28 ac O *ad*
30 et M. E *M que*
32 Pharſalica ψ *Pharſalia*
33 nuntiaviſſet E *nuntiaſſet*
— vaticinationis E O *vaticinationibus*
28 1 flagrantes E *flagrare*
2 noluerant E *noluerunt*
4 ſenſiſtis E *conſenſiſtis*
7 Cratippus E *Criſpus*
— ſolet E *ſolebat*
12 animi E *divini*
— rationis E O *eam partem quæ ſenſuum rationis*
13 tum E O U *d.*
15 vaticinationum O *nationum*
16 Cratippus E *Cratipus*
— Si E O U *d.*
18 autem U *tamen*
— aliquando E *d.*
23 vera E *veram*
24 cecidiſſe ψ *accidiſſe*
28 et E U *ac*
29 quo E *d.*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
28	32	Etruſcorum E *augurum et aruſpicum*
	—	et haruſpicini E *d.*
	33	fulgurales E *frugales*
	—	rituales E U *tritùales*
	—	noſtri E O U ↓ *veſtri*
	—	etiam E *autem* U *eciam*
	—	autem E *vero*
29	1	ut in Syllæ E *inſulæ*
	3	quidem U *quidam*
	—	C. E *Sp.*
	4	expeditionem E *expeditione*
	5	Sylla E *Silla*
	—	florentiſſima ↓ *florentiſſimum*
	6	Samnitium E *Sentarcium*
	—	caſtra O *caſtrare*
	8	cum E *dum*
	9	demiſiſſet E *dimiſiſſet*
	—	ſummerſus E U *ſubmerſus*
	10	extitit E *exiſtit*
	—	non E *d.*
	11	Philiſtus E *Filiſcus*
	—	aliquantulum E *aliquanto tum* O *aliquantum*
	12	exaudivit E *audivit*
	13	examen apum E *caput*
	—	conſederat E *conſiderat*
	14	hanc vim, ut E *hinc inde et*
	15	cœperit E *cœpit*
	19	Calliſthenes E *Filiſtenes*
	20	aperuerunt E *aperuere*
	—	quæ E *ſiquæ*
	22	Lebadiam E O U ↓ *Thebaidam*
	—	Trophonio res E *Trofonigres*
	23	intermitterent E *intermitteretur*
	24	Bœotios E *Bœtio*
	—	Thebanorum E *Thebarum*
	25	propterea E *præterea*
	—	victa E *d.*
	—	ſolet ↓ *ſoleret*
	27	Namque et Lyſandri E *Nam thiſandri*
	28	ſtatuæ, quæ E *ſtatuaque* O *ſtatua quæ*
	34	Leuctricam E *Leuteram*
	35	Spartiatis E *Sparthiaticis*
30	3	Moloſſorum E O *Moloſorum*
	9	clade E *laude*
	10	Arretium E *Aretium*
	11	et ipſe E *ipſe*
	16	ex E *ab*
	—	ſi ne E *ſive*
	17	quid faciendum cenſeret E *d.*
	18	eſurientibus E *exurientibus*
	19	itaque E *ita*
30	22	tribus ↓ *tribus his*
	23	ipſe O *d.*
	25	fuerit ↓ *fieret*
	—	prælium E O U ↓ *d.*
	—	tantos E *et tantos*
	27	labes E *latæ*
	28	deſederint E *deſcenderint*
	—	atque in E ↓ *atque*
	30	a peritis E *apertius*
	31	Phrygio E *fagi* ↓ *Phryggi*
	—	tritici E *tritica*
	32	Ditiſſimum E *Diviniſſimum* O U *Divinitiſſimum*
	35	in E O U *d.*
	—	infante E *infanti*
31	1	ac E *et*
	—	Lanuvium E *Lavinium*
	3	Solonio E O U ↓ *Selonio*
	—	Lanuvini E *Lavini*
	8	Praxiteles E *Praſetelis*
	11	vim E *inde*
	—	ſuam E *ſuam vim*
	—	diffundunt E *defendunt*
	12	quam cum E *Quantum*
	—	hominum E *hominis*
	13	Pythiam E *Phitiam*
	14	quam E *quaſi*
	16	Aſia E *Aſiam*
	17	agrorum E *aquarum*
	18	retuſa O *retunſa*
	—	et E *d.*
	19	ex O *d.*
	20	ſpecie O *d.* ↓ *ſpecies*
	—	ſæpe O ↓ *d.*
	23	Flexanima O *Flexa anima*
	—	Bac hi E O U *bacha*
	24	Commota E *Comotis*
	25	etiam E *d.*
	28	appellet ↓ *appellamus*
	31	et E *d.*
32	1	reapſe E *res ab ſe*
	2	Quod E *Quid*
	—	Brenno E *Brennio*
	—	ejuſque E *qui*
	4	ex E *hic ex*
	—	hæc fatam E *phatam* O U *hec fatam*
	—	Pythiam E *Phitiam*
	6	et E U *d.*
	7	et nive E *turme*
	10	autem E *d.*
	—	nec E *ne*
	18	quidem E *d.*
	—	non E *d.*
	19	hominum E *humano*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
32 20 ipſis E *eis*
21 ſcire E *d.*
— eventura E *ventura*
— neque ⸸ *neque enim*
22 majeſtate E *a majeſtate*
24 nec E *neque*
26 nec E *nam*
27 Eſt igitur divinatio E *d.*
28 Chryſippus E *Cratippus*
30 mecum E *ineſſe*
34 loquantur E *loquuntur*
33 3 ſint E *ſunt*
4 pulmo E *pultus*
5 bonis E *bovis*
10 cauſæ ſit ⸸ *d.*
12 id E *hic*
14 ad ſe E *d.*
— et U *vel*
— rationem E O U ⸸ *at rationem*
15 neges. Quod ⸸ *neges? Quid*
16 quam E *quoniam*
— et cernimus U *cernimus*
19 quam philoſophia E *quoniam philoſophis*
21 Xenophanem E *Xenophonem*
25 Quis E *Quid*
— quem E *quod*
27 claſſium E U ⸸ *claſſicis* O *claſſicum*
29 iique urbes E *hique urbis*
30 Græcas E *Græciæ*
— condiderunt E *conciderunt*
31 hos E *eos*
32 Ennium - - - - etiam apud O *d.*
33 fictas E U *factas*
34 2 ut ab E *ab*
4 et Helenum E *Helenum*
6 permotione E *promotione*
— Martios E *Marinos* ⸸ *Marcios*
7 quoſdam ⸸ *d.*
8 Polyidum E *Polyibum* O U ⸸ *Polibum*
9 multa E *multis*
— proficiſcenti E *proficiſcente*
12 reges E *regios*
15 quidem E *d.*
16 ſiquidem et E *etſi quidem*
— Druidæ E *et Driadæ* O *Dryuidæ* U *Dryades*
17 Divitiacum E O *Divitiarum*
19 et partim E *partim*
— partim E *et partim*
20 futura E *futura eſſent*
— in Perſis E *impenſis*
— augurantur E ⸸ *augurant*

p. l.
34 21 in fano E U *d.*
— commentandi E *conjectandi*
23 nonis E *noviter*
25 perceperit E *perceperint*
27 Telmeſſus E *Telmeſeus*
— excellit E *exceſſit*
28 haruſpicum E *haruſpex*
— Peloponeſo E *Peloponeſſo*
— familias E *familiæ*
29 duas E *d.* ⸸ *die*
— Jamidarum E *Jamadarum* U *Janudarum* ⸸ *Jam indarum*
— Cluditarum E ⸸ *Clutidarum* U *Glucidarum*
32 ſcientiſſime ⸸ *diligentiſſime*
34 noſtros E *d.*
35 2 religionis E *religioſis*
3 Piſidæ E *Faſidæ*
6 Ac E *At*
8 Etenim ⸸ *Quinque enim*
9 ex E *e*
— emineret E *eveniret*
10 cognitione ⸸ *conjunctione*
12 dediderunt O *dederunt*
15 e U *ex*
— cœlo, alia ex terra E *terra partim e cœlo*
— quædam E *quidam*
16 et ſatu oſtentorum E O U ⸸ *portentorum*
18 quia ⸸ *quæ*
— enim E *cum*
19 portenta E *d.*
21 et Phryges, et E *Phryges*
22 et montes E *montes*
24 Piſidæ E *Phiſidæ*
— Umbriæ E *urbi*
25 Telmeſſes E *Telineſes* O *Telineneſes*
26 maximeque E *maxime*
32 quo O *quod*
33 et diſcrimen E O U ⸸ *d.*
34 domi E O U ⸸ *dum*
— habent. Auſpicia ⸸ *habent anſpicia.*
35 Nam E O *Namque*
36 4 iidemque E *idemque*
5 Hammone E *Hamone*
6 Dodona E *Dodone*
— Lycurgus E *Ligures*
7 temperavit E *temperant*
8 confirmavit ⸸ *confirmant*
10 Paſiphaæ E *Faſide* ⸸ *Paſyphæ*
11 propter E *prope*
— incubabant ⸸ *excubabant*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
36	11	vera E *d.*
	15	e U *ex*
	18	deſediſſet E *ſubſediſſet*
	21	inque his ψ *in quibus*
	23	cum Cumis E *Cumanus*
	25	Atratus E *attractus*
	—	Quid - - - - defluxit E *d.*
	27	defluxit ? ψ *effluxit*
	—	e U *ex*
	28	Aventino E *apertione*
	—	ædes E *et ædes*
	33	Cæciliæ, Q filiæ E *Cæciliæque*
37	1	diſputaviſſet U *diſputaſſet*
	—	cum E *eum*
	—	tum ψ *tamen*
	2	Epicureo ψ *Epicuro*
	6	belli E *bellica*
	—	Lanuvii E *Samnii* ψ *Lavini*
	7	triſtiſſimum E *triſte*
	10	Veientem E *venientem*
	11	hominem E *d.*
	—	quæ E *d.*
	12	Veientes E *Veientis*
	13	et curſu E *d.*
	—	profluxiſſet E *profluſiſſet*
	16	admirabilis E O *mirabilis*
	18	tum E *unus*
	—	quidam E *quidem*
	—	illum E *d.*
	19	enim fatis E *ſatis*
	21	vidimus E O U *videmus*
	22	etiam et E *etiam*
	—	turbidis E *publicis*
	23	veridicæ E U ψ *juridicæ*
	25	qui ψ *quo*
	26	et E *d.*
	28	cum E *tum*
	29	ſeptam E *VII.* O *ſeptem*
	30	exadverſus E *exadverſis*
	31	Ut ſue E *ſive*
	33	et E *d.*
	34	judicata E ψ *indicata*
38	1	Pythagorei E *Pythagorici*
	8	nominibus E *hominibus*
	8	miles E *conſul*
	12	omen E O U *omnes*
	14	ego O *d.*
	—	L. E *d.*
	16	veſperam U *veſperum*
	17	Tertiam E *Tarſiam*
	18	Tertia E *Tarſia*
	19	complexus E *amplexus eſt*
	20	Accipio E U *Accepi*
	—	Erat autem U *omen autem erat*

p.	l.	
38	22	L. E *d.*
	23	ſororis E *ſorori*
	24	in qu ddam E *inquit te*
	26	cella ψ *ſella*
	27	petiiſſe E U *petiſſe*
	—	concederet E *cederet*
	28	Vero E *d.*
	31	Hæc O *Ideo*
	—	rideri ψ *derideri*
	32	idipſum E O U *ipſum*
	—	iis E *his*
39	1	auſpiciorum E *hoſpiciorum*
	—	App. ψ *P.*
	3	paucis E *paulo*
	—	poſt O *poſt diebus*
	4	oppreſſum O *expreſſum*
	7	Piſidam E *Faſidam*
	9	præſenſio E *prænſio*
	—	aut ſcientia E O U ψ *d.*
	10	imperitorum E *imperatorum*
	12	præfuit E *fuit*
	—	eſſe potuit E *fuit*
	14	diſertam negligentiam T *deſertam religionem*
	—	malunt E *maluit*
	15	diſſerere E U *diſſere*
	16	in ψ *d.*
	17	utar E *ea*
	—	te auctore E *auctoritate*
	18	pinnata U *pennata*
	20	Subigit ψ *Subigat*
	21	Semianimum E *Viridem*
	22	intorquentem E U *torquentem*
	24	Abjicit E *Abicit* O *(omnia inſequentia quæ ad Libros de Divinatione ſpectant deſunt in Codice noſtro)*
	25	a ψ *d.*
	26	ubi E *tibi*
	32	opinionem ψ *opiniones*
	33	Itaque ψ *Itaque duodecim vultures*
40	1	cum E *tum*
	—	concupientes E *cupientes* U ψ *tum cupientes*
	3	Hinc E U ψ *In monte*
	—	devovet E U *devoverat* ψ *devoveratque*
	—	atque ψ *d.*
	4	avem E *ante* U ψ *autem*
	—	ſervat. ψ *ſervat*
	5	ſervans E U ψ *ſervat*
	—	altivolantum E U *altevolantum*
	6	Romam, Remoramne E *Romulam Remulamque*
	7	Omnibu' E U ψ *Omnis*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
40	7	uter E *ut*
	8	cum mittere ↓ *committere*
	9	Volt E *Vult*
	10	ex E *e*
	—	faucibu' E U *faucibus*
	—	currus E *auras*
	11	expectabat U *expectat*
	12	utri magni E *utra regi* U *uter magni*
	13	albu' E U *albus*
	14	icta E U ↓ *ita*
	15	Et E *In*
	17	Cedunt de cœlo ter quatuor E *Ceduntur quatuor de cœlo* U ↓ *Cedunt ter quatuor de cœlo*
	18	pulchriſque E *quæ pulchris*
	19	eſſe priora E *ni propria ni* U *inde proprinam* ↓ *propria inde*
	20	ſtabilita ſcamna E U *ſtabilitas canna* ↓ *ſtabilitas cana*
	23	fieri E *d.*
	—	Carneadive - - - - divinæ autem E *ne autem*
	25	paulo ↓ *d.*
	26	fulguribus E U *fulgoribus*
	34	libatos E *liberatos*
41	1	ſint E U *ſunt*
	2	cognatione E U ↓ *cognitione*
	3	Sed E *Sed cum*
	4	disjunguntque ſe E *disjunguntarque*
	—	vinclis corporis impediti E *nodus corporeus impedit*
	6	avocent U *advocent*
	8	præſentiunt E U ↓ *præſentit*
	9	et E *vel* U *ut*
	—	atque E *aliquando*
	10	Alii E *et alii*
	11	orientem E *horrentem*
	14	objurgatores E *jurgatores*
	22	phyſico E *medico phyſico*
	24	et urbs E *urbs*
	—	ex E ↓ *e*
	25	Taygeto E *Tarete*
	—	avulſa E *evulſa*
	—	Pherecydes E *Pherecydis*
	26	habebitur E *habebatur*
	27	qui E *quod*
	—	terræ motus E *terræ motum*
	30	ita E *niſi ita*
	32	a Cratippo E *Cratippo*
	33	ſint E *ſi ut*
	34	modo ne E *modove*
42	5	ſpretis E *ſumptis*
	7	prænuntiant E U *pronuntiant*
	8	ii E *hi*
	11	ante multo E *multa*
	13	ſunt E *ſint*

p.	l.	
42	13	judicavit E *indicant*
	14	Inter Deas tres E *Intus de aſtris*
	16	a E U *d.*
	18	Verſibu' E U *Verſibus*
	20	prolata E *probata*
	—	etiam E *equidem*
	21	funderent E *fuderunt*
	23	ratio E *oratio*
	24	accidunt E *eveniunt*
	25	ſomnis E *ſomniis*
	—	ſenſibus U *in ſenſibus*
	26	ac ↓ *ab*
	27	Qui, quia vixit E *Quo vix*
	—	omni ↓ *omnibus*
	29	temperatis E *temperatus*
	—	potionibus E U *potationibus*
	35	æs E *et æs et*
43	2	baccaſve E *bachas neque* U *bacaſve*
	4	confectionis ↓ *conſectionis*
	6	dederunt E *derunt*
	12	quæri E *quando*
	14	explicata E U *eſt explicata*
	15	quidem E U *d.*
	18	ſingulis E *et ſingulis*
	19	convelli E *evelli*
	22	Non E U *nam non* ↓ *Nam non*
	—	fiſſis E *fibris*
	26	fulguribus E *fulgoribus*
	28	ii E *hi*
	—	Male E *Mala*
	29	maleque E *malaque*
	30	inſcientia E *inſcitia*
	33	deligendam E *dirigendam*
	34	ipſam E U *ipſum*
44	3	poſſimus E *poſſumus*
	7	poſſe E *poſſit*
	8	Spurinna E *ariolus*
	9	ne et U *ne*
	11	ut videret interitum E U ↓ *d.*
	12	eæ E *hæ*
	13	nequiſſet E *nequiviſſet*
	14	in E *d.*
	15	interiſſe E *intereſſe*
	20	quocunque U *quo*
	25	Darius E *Dareus*
	26	Dariuſque E *Dareus quoque*
	34	tradet ↓ *tradet ita*
	35	tum rebus U ↓ *d.*
45	4	illud E *d.*
	5	in E *d.*
	—	Socraticorum E *Stoicorum*
	6	quiddam E *quoddam*
	—	dæmonion E *dæmon*
	9	Cyrum E ↓ *Epicurum*
	—	ſibi E U ↓ *ipſi*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
45	15	adductum ⸸ *d.*
	17	præſagitione E U ⸸ *præſagatione*
	18	Delium E *Duellium* ⸸ *duellium*
	21	Tum E *cum* ⸸ *um*
	23	Collecta E U ⸸ *conjecta*
	28	ſuggeſtum E *ſuggeſtum eſt*
	31	ſic E *d.*
	—	qui E *d.*
	34	dubie datum E *dubietatum*
46	2	divine ⸸ *divina*
	9	vis omnis E U *in ſomnis* ⸸ *et ſomnis vis omnis*
	15	id E *ad*
	17	ut fatum - - - - rerum, cur E *d.*
	19	ſint U *ſunt*
	20	ut et U *ut*
	—	quamque ⸸ *quamcunque*
	22	Eaſdemque U *Eaſdem*
	—	veriſimile eſt E U ⸸ *veriſimiles*
	23	cerni ⸸ *cerni tantum*
	26	modo talis ⸸ *mortalis*
	—	colligationem E *caligationem*
	31	præſentiat E *præſentiant*
	34	ii E hi
	—	ii E hi
47	6	nuſquam E U *nunquam*
	7	iis E *his*
	9	aut concitata E *quas aut concitata*
	10	ii E U *hi*
	11	obitus E *obitu*
	13	pertractata U *pertracta*
	15	ne E *d.*
	16	intelligunt E *intelligant*
	—	hujuſmodi E U *ejuſmodi*
	17	ducuntur E *dicuntur*
	23	non U *aut*
	26	permiſti E U *permixti*
	—	tempore ⸸ *corpore*
	28	arte ⸸ *parte*
	29	Poſidonius cum ⸸ *Poſſidonius*
47	30	futurarum. Ut enim Ceos U *ut ibi etos*
	33	ſalubriſne E *ſalubris*
	—	annus E *d.*
	34	et ⸸ *d.*
	35	ſin E U *ſi*
48	1	apparuerit U *apparuit*
	4	atque ex U *atque*
	5	nonnunquam U *numquam*
	—	vel E *d.*
	8	Chryſe E *Chryſi* ⸸ *Chyſi*
	10	iſtis E U *iſti* ⸸ *iſtos*
	—	linguam ⸸ *linguas*
	11	alieno E *alio*
	—	jecore ⸸ *genere*
	15	hoc E *hæc* U *hic*
	16	recipitque U *recipit*
	17	Indidemque E *In iddemque*
	—	eadem, quæ ⸸ *eademque*
	—	de E *ex*
	—	eodem E *eodemque*
	20	ii E *d.* U *ii quidem*
	21	poſſint E U *poſſunt*
	23	hariolentur E *ariolantur*
	24	neque pſychomantia U *nec pſyſodaniſia* ⸸ *neque pſythomanticos*
	26	habeo denique nauci Marſum E U *ab eodem ſancimarſum* ⸸ *ab eodem ſanci marſum*
	27	vicanos ⸸ *incanos*
	—	haruſpices E *auſpices* ⸸ *auruſpices*
	28	ſomniûm E U *ſomniorum*
	29	ii E *hi*
	33	iis E U *his*
	—	drachmam U *drangmas* ⸸ *drachmas*
	—	ipſi E *ſibi*
	34	drachmam U *drangmam*
49	4	excluſâ E U ⸸ *excluſam*
	6	Deſunt pauca quædam E U *(nulla tamen nota defectus)*

DE

DIVINATIONE

LIBER SECUNDUS.

Edit. Olivet. — MSS. E U ψ

p.	l.	
49	10	quanam E *qua*
	16	eo libro - - - - arrogans U *eo rogans*
	—	inſcriptus E *ſcriptus*
	17	conſtans E *confortans*
	23	ad U *aliquid*
	—	neceſſarias U *neceſſitas*
50	1	rebus ψ *libris*
	3	plene E *plane*
	6	Atque E *At*
	8	philoſophiæque proprius ψ *philoſophiæ qui prius.*
	11	aliquantum E *aliquantulum*
	12	illam E U *d.*
	14	et fortis E *ut fortaſſis* U *et fortaſſis*
	17	conjunxerint E *conjunxerunt*
	21	alacri E U *acri*
	23	pateremur E U *putaremus*
	27	ac E U *atque*
	—	refrænanda ψ *referenda*
	30	republica U ψ *rempublicam*
	31	qui ψ *quia*
	35	glorioſum ψ *glorioſiſſimum*
51	3	civitatis E *gravis civitatis*
	6	mei U *d.*
	10	ipſum E U *d.*
	12	eæ E *hæ*
	18	reipublicæ U *re publica* ψ *reipublicæ gubernatione*
	19	cœpti ſumus E U ψ *cæpimus*
	23	diſputationem ψ *quæſtionem*
	26	Lyceo E *licio*
52	3	num E *non*
	7	iis E *his*
	18	ea E U *d.*
	23	num quis E *numquid*
	24	conſuluit E U *conſulit*
	27	dialecticis aut phyſicis E *phiſicis aut dyalecticis*

p.	l.	
52	30	eſt E U *d.*
	—	Quo modo ψ *Quomodo*
	—	aut E U ψ *autem non*
	31	mentientem ψ *metientem*
	—	vocant ψ *Græci vocant*
	32	ſoriti reſiſtas E U ψ *ſorices iſtas*
	34	et E ψ *d.*
	—	ſorites E *ſorices*
53	11	ne U ψ *an*
	12	Græcus U *d.*
	14	impendeat E *impendat*
	20	aut ψ *et*
	25	e U *ex*
	26	e U *ex*
	33	aut uſu ψ *d.*
54	7	ſors ψ *ſors*
	12	providet E *prævidet*
	15	baccam E U *bacam*
	17	ii E *hi*
	27	curſus et U *d.* ψ *et*
55	3	hæc U *d.*
	—	eaque E *ea*
	5	fortunâ ψ *fortunaque*
	10	negas E *negat*
	14	rato E *raro*
	17	ſane E *tamen*
	22	ſciam E U *ſcientia*
	—	neceſſarium E U *familiarem*
	27	moveant ψ *moneant*
	29	a E U *d.*
	33	eſt E U *d.*
56	1	bello U *bellorum*
	2	Thraſimenum E *Tranſimenum*
	—	num id vitari E *non id mutari*
	3	iis E *his*
	—	iiſque E *hiſque*
	9	Quoque ψ *Quoquo*
	10	id E *d*
	17	graviſſimos ψ *d.*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
56 23 lætaturum E *lætatum*
34 a E U *d.*
57 5 ſuperioris E *ſuperiorem*
— poſſet iis eſſe E *his eſſet*
6 Ita E *Itaque*
12 dixerint E U *dixerunt*
21 igitur U ⸸ *d.*
26 cominus E *quo minus*
— experiamurque U *experiamur itaque*
27 poſſimus E *poſſumus*
33 extiſpicum E *auruſpicum*
34 fulguribus E *fulgoribus*
58 3 ſomnum E *ſomnium*
4 Duxiſti E *Dixti*
7 primum E U *d.*
11 mihi E *d.* ⸸ *nihil*
14 exquirere ⸸ *inquirere*
17 ab E U ⸸ *d.*
19 ipſos, ⸸ *ipſos?*
21 An — contulerunt? ⸸ *d.*
27 divina E *vis iſta divina*
29 commune? ⸸ *commune*
33 tamen E *autem*
59 2 hoc E U ⸸ *hæc*
5 putat U ⸸ *puto*
— mortalem ⸸ *mortale*
— certo E U *certe*
6 ludum ⸸ *judicium*
7 ſi omnium ⸸ *ſomnium cum*
11 An ⸸ *at*
12 a E *ad*
15 audent ⸸ *audet*
21 familiare et vitale ⸸ *familiarem*
31 extis E U *ex extis*
35 cognatio E U ⸸ *contagio*
60 1 jecuſcula E *jeſcula*
3 iis E *his*
— ſint E *ſunt*
6 pariter U *d.*
7 tum E *tunc*
10 ejuſmodi E *hujuſmodi*
— cognatio E *cognitio*
13 cujuſdammodi E *cujuſmodi*
14 cognatione U *cogitacione*
20 impetrire E *impartiri*
26 toto E *tota*
29 ut aut E U *ut*
30 ne E U *nec*
— aniculæ U *aniculæ*
61 2 dirius ⸸ *durius*
5 opimi E *optimi*
8 Quî ⸸ *Quo*
10 avolare E *advolare*
12 vietum E U ⸸ *vegetum*

p. l.
61 13 opimo E *optimo*
10 proditis E *perditis*
19 inſperſeris E *inſparſeris*
— Deus E *immo jam ut vinium inſpexeris deus* U *immo jam ut unum inſpexeris deus* ⸸ *immo jam ut unum inſpexeris? Deus*
— id E *is*
25 pluribus E *plurimis*
31 At E U *Aut*
— id E U *d.*
32 ſortibus E *fortibus*
33 cui ducatur E *cuique dicatur* ⸸ *cui ducantur*
34 infirmas E *informas*
62 4 caſum ⸸ *caſus*
5 cum ⸸ *d.*
— doleo ⸸ *dolebis*
9 perflabiles E U ⸸ *perfabiles*
— duos lucos, ſic inter E U ⸸ *d.*
15 impertire E *impartire*
16 non ⸸ *d.*
— impertire E ⸸ *impartire*
17 induitis E U ⸸ *inducitis*
21 committant E *commutant*
24 extiſpicum E *ex auruſpicum*
27 conjectura ⸸ *conjectura quæ*
30 veniſſet. ⸸ *eveniſſet.*
63 9 id U *d.*
12 ſint E U *ſunt*
15 fulgores U *fulgures* ⸸ *fulgorem*
23 hæc ne E *nec hæc*
— quidem E *quid*
— eſt E *d.*
29 ſtellanti U *ſtellatim*
32 ſtatua E ⸸ *ſtatuam*
— Nattæ E U *Natæ* ⸸ *natæ*
33 vi E ⸸ *ut* U *cum*
— icti E ⸸ *ictu*
34 autem ⸸ *d.*
35 quod E U *quo*
— indicium U *judicium*
64 2 collocabatur E *collabatur*
3 et E U ⸸ *ut*
— tua E U *mea*
4 defendere? ⸸ *defendere*
— Frater es E ⸸ *fatereris*
— hic E *hinc*
5 volo E *d.*
8 premerem te, ⸸ *premerere*
12 loco et E U ⸸ *loco ex*
13 et E *d.*
— ſcammoneam E *ſcamoniam*
17 a te E U ⸸ *ante*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
64 20 ac E U *aut*
21 igitur —— urbi E *d.*
25 collocabatur E *collabatur*
26 mavis ψ *majus*
— arbitrari ? ψ *arbitraris*
29 horam E U *rem*
33 quadringentis E U *et quadringentis*
35 cur non ψ *an*
— Abundas E *abundans*
65 5 nec E *neque*
7 illud E *aliud*
8 lapicidinis E U *lapidicinis*
9 nunquam E *numquid*
22 evenerit E U *evenit*
28 altius ψ *alterius*
29 eſſe E *eſſet*
66 3 referendis ψ *referenda*
7 Deum ψ *Deus*
8 in terram E U *d.*
18 depugnari E U *pugnari*
24 equidem E U *quidem*
29 lubet E U *libet*
30 ſint E U *ſunt*
31 oſtenta E *omenta*
32 a U *d.*
— multa —— attuliſti E U *d.*
67 1 commemorata E *commemoratam*
2 utile E U ψ *d.*
— etiam eſt ψ *eſt primo*
3 Diis E U *deis*
8 ut E U *aut*
9 morituros ψ *perituros*
10 prædictio E *proditio*
14 ut E U *d.*
15 occulte E U ψ *aperte*
17 ac E U *aut*
— contrarias E *in contrarias*
22 etiam U *d.*
25 Bœotios E *Bœtios*
— Lebadiæ E U ψ *thebaide*
28 vicerint E *vicerunt*
29 At E *An*
68 1 canant E *cantant* U *cantent*
2 mitificato E U ψ *modificato*
10 ſanguine E U ψ *ſanguinem*
11 Thalem E *thaletem*
— quemquam E *quondam*
14 ſanguinis ψ *ſanguini*
— allapſus E *a lapſu*
15 imitari E U ψ *videtur imitari*
19 inconſiderati E U ψ *inconſiderantes*
24 rodentes, ſcuta E *rodant quorum eſt opus*
— Nam —— corroſerint U *d.*

p. l.
68 25 Politiam E *Politia*
26 aut E *at*
27 cariorem E *cariores*
32 etiam E U *jam*
34 inveſtigato ψ *inveſtigate*
— ſi ψ *d.*
69 6 quæram E *quærerem*
11 ſapientem ψ *ſapientem, ut nos ocioſi convertimus*
17 cum E U *quoddam*
18 vectem ψ *veſtem*
19 vectis ψ *veſtis*
26 emiſſio E *emiſſo*
28 alterutram U *altera utram*
— emiſerit E *emiſerat*
32 infelicitas E *felicitas*
70 1 de cujus E *decus*
3 Ferte E *Forte*
— animo U *animos*
— tolerate E *tollerare*
6 retentant E *retentat*
8 veſtita eſt E *veſtitis*
— Aulis E U *Aules*
9 ferebant E *ferebat*
12 emanat aquai E *maxabat aquarum* U *emanabat aquarum* ψ *eminabat aquarum*
13 immani ſpecie E *immanis ſpecies*
— tortuque E *tortumque*
14 penetrabat ψ *penetraret*
16 cum E *ipſe*
19 Hunc E *Nunc*
— volucres E *volucris*
21 Abdidit ψ *Addidit*
— tegmine ſaxi U ψ *tegmina ſaxo*
25 Quidnam E *Quondam*
26 Deûm ψ *Deus*
27 nimis E U ψ *animis*
— ac E *et*
28 aves E *avis*
29 exanclabimus ψ *errabimus*
71 1 angue E *augure*
3 cum E *qui*
9 labris E *labro*
11 cecidiſſe E U *accidiſſe* ψ *excidiſſe*
13 tam E *tamen*
14 nundinari ψ *nudari*
18 ipſe E *et ipſe*
21 evellebat E *vellebat*
23 in E *d.*
28 quid E *quod*
30 Delphis E *Delphinis*
32 conceptum E *conceptam*
— ſemen E *ſemine*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
71	33	ſatu E *ſcitu*
72	2	videtur ⸸ *d.*
	—	Dodoneæ E *Dodoniæ*
	4	monſtroſiſſimam E *monſtruoſam*
	8	Veios E *d.*
	12	conſecratam E *conſectatam*
	—	ergo E *igitur*
	13	aiebat E U *et aiebat*
	—	et ex E *ex*
	18	eæ E *eſſe*
	—	ducuntur E *dicuntur*
	—	vaticinatione E *vaticinationem*
	21	auguri E U ⸸ *augurii*
	22	Romano E *Romanon*
	23	reliquorumve E *reliquorumque*
	24	credo E *dico*
	27	immutatam E *immitatam*
	28	Retinetur E *Retinentur*
	29	collegii E *collegium*
	32	navigarunt E *navigaverunt*
	—	enim fuit E *d.*
	33	Jure igitur E *fuit igni*
73	1	num E ⸸ *nec*
	2	Etenim E *eſt enim*
	3	ſive tripudio E *ſine tripudio*
	—	de cœlo, ſimulacra E *cœli. Si vero de cœlo ſimulachra*
	4	auſpicia ⸸ *auſpicio*
	5	Q. FABI, TE MIHI IN AUSPICIO E U *quæ fabricæ mihi in auſpicia* ⸸ *quæ fabrice mihi in auſpicia*
	6	Hic E U ⸸ *hæc*
	7	quilibet E ⸸ *quid jubet*
	—	eſſe E *d.*
	—	eum E *ſilentium eſt eum*
	8	quid E *qui*
	—	dicimus E *divis*
	10	adhibetur E U *adhibentur*
	11	auſpicatur E U ⸸ *auſpicantur*
	—	SI E U ⸸ *d.*
	—	VIDEBITUR E *videtur*
	12	nec ſuſpicit —— VIDERI U *d.*
	—	ſtatim reſpondet E *reſpondebit* ⸸ *ſtatim reſpondebit*
	13	AVES. PASCUNTUR. Quæ? U *d.*
	16	ad E *a quo*
	19	dicitur U *d.*
	20	ſoliſtimum E ⸸ *ſoliſtrimum*
	—	nuntiatur ⸸ *nuntiant*
	24	argumento E *argumentum*
	28	ſi in E *ſin*
	29	aut —— ſiniſtrum, auſpicium E *d.*
	30	Jam U *Jam vero*
73	31	Nunc imperant ⸸ *non imperat*
	33	optimum E ⸸ *optimumque*
	—	omnes E *omnis*
	35	cauſa E ⸸ *cura*
74	1	principes E *princeps*
	—	civitatis ⸸ *magiſtratus*
	—	interpretes E *interpres*
	3	literis E *etiam Gracchi literis*
	—	Scipio et E ⸸ *Scipionum*
	—	Figulus ⸸ *ſinguli*
	—	quod E ⸸ *quos* U *cos.*
	—	tum U ⸸ *cum*
	5	augurum ⸸ *augurium*
	—	eſſe? divinationem ⸸ *eſſe divinationem*
	6	At E U ⸸ *autem*
	—	divini E *divum*
	—	cum E U *cum etiam*
	8	in E *d.*
	—	comitiorum ⸸ *d.*
	11	poterant ⸸ *potuit*
	22	ex illo fui E *et illos o* U *et illius o*
	23	immortales U *in mortales*
	24	niſi dum E ⸸ *igitur*
	25	multum ⸸ *multi*
	27	a proconſulibus et proprætoribus E *pro Co. et Ap*^{o}. *prætoribus*
	29	amnes E ⸸ *annis* U *amnis*
	30	ex acuminibus ⸸ *extuminibus*
	—	acuminibus E *tinnitibus*
	31	M. E U *d.*
	—	omiſit E U *emiſit*
	—	idem E U *et idem*
	32	Ubi E U *Ubi eſt*
75	2	nos E *vos*
	3	disjungere ⸸ *adjungere*
	7	ſibi ⸸ *ſibi dum*
	—	ad E U *dum ad*
	—	proficiſcenti U *proficiſcentur* ⸸ *proficiſceretur*
	8	ſunt U *ſint*
	—	pœnitere E ⸸ *non pœnitere* U *non penitere*
	11	hoc E *id quidem*
	—	potuit E U *poterat*
	12	defendere ⸸ *d.*
	15	quæ ⸸ *qui*
	—	ſpectare E U ⸸ *exſpectare*
	16	ſi E U ⸸ *d.*
	17	oſtenderunt E U *oſtendunt*
	—	e U *ex*
	19	hoſtem E U *et hoſtem*
	—	quid E *quod*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

75 20 Troginorum E U χ *Trachamorum*
— et aſſeclæ E *quod a ſecundo* ψ *quod a ſeculo*
21 cui E ψ *quid*
— dediſſet E *didiciſſet*
— eidemque ψ *eidem*
22 hoſpitio E *auſpitio*
25 nullo modo E ψ *nulla poſtea*
— ſin E ψ *ſi*
28 contemne E *contempne*
— Attii E *Acti*
32 quæ E ψ *qua*
— efficiat, ψ *efficiant*
— ut E ψ *aut*
34 a læva E U *dextra*
— a dextra E U *læva*
35 hæc E *hoc*

76 1 a E *d.*
2 Attiumne Navium. E *Acteumne Navum*
3 antiquior ψ *antiquorum*
6 auctores E *expertes*
13 in ψ *in omnibus*
14 ſuperſtitioſa E *ſuperſtitioſi* ψ *ſuperſtitioſi ſi*
15 poſſint? ψ *poſſunt.*
21 Jupiter E *Juppiter*
22 Grajis E *Grais*
26 Quid E *d.*
— aliis ψ *alii*
— aliis ψ *alii*
27 alia E U ψ *alii*
28 errore E *errorem*
31 Æmilia E *Ac milio* ψ *Æmilio*
33 omen E *omnen* ψ *omnem*
34 illa E *iſta*

77 1 rationem, ducem E *rationes ducere*
— Itane? Si quis E *Ita ut*
3 aliquod E *aliquid*
— ea E *en*
6 M. E *d.*
— Brundiſii E *Brunduſii*
6 advectas E ψ *advectaus*
— Cauneas E *Cauneos*
8 omini E *homini*
— Quæ ſi ſuſcipiamus, pedis ψ *Sic omnis*
— ſi E *d.*
— pedis E *pedum*
9 abruptio E *obruptio*
— ſternutamenta U *ſternumenta*
10 et ad E *et*
17 Numerium Suffucium E *Numerum Subſiſtum* ψ *Numerium Suffiſcium*
22 erupiſſe E *Eripuiſſe*
23 ſeptus E *ceptus*
— pueri E *puerum*
24 Fortunæ U ψ *d.*
— mammam ψ *mammam votis*
26 ſita E *ſunt* ψ *ſit*
— eſt ψ *d.*
27 ſortes E *ſortis*
28 eâque U ψ *eoque*
29 ſortes E *ſortis*
— monitu — Fortunæ ψ *d.*
33 ſapientes E *ſapientis*
34 omnia E *omina cum* ψ *omnia cum*

78 1 exploſit E *expoſcit*
— Fani —— ſortium nomen E *d.*
10 id quod E *idque*
13 e E U *ex*
— Archelaum ψ *Anchialum*
14 qua E *cujus*
16 Scylax Halicarnaſſeus E *Silyx Bolicarnaſius* ψ *Oychilax Halicarnaſſeus*
17 Chaldaicum E *Caldeicum*
23 quæque E *quæ*
25 vocantur E U *vocentur*
27 eam E *ea*
— conjunctum E *conjunctim*
28 nominant U *nominent*
32 orientes E *orientis*
34 actionem E *actiones*
— caſus E *id eſt caſus*
— eventuſque E *et eventus*

79 1 delirationem E *deliberationem*
7 Euryſthenes E *Eryſthenes* U *Syriſthenes*
— cum E U *cur*
— moderetur E *moderaretur*
13 notent E *notant*
14 lunæ E *luna* ψ *d.*
16 oportebat E *oportet*
19 diſtet E *diſtat*
— colluſtrari E *illuſtrari*
20 inde E *deinde*
21 ad Jovis U *a Jovis*
22 extremum E *extremum ipſum*
25 iis E *his*
26 omnes E *omnis*
28 eſſe E *eſt*
29 iſtos cœli E *iſtos*
30 illi E *d.*
— cœlum E *cœli*
31 a ψ *qui a*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
79	32	finientes ψ *finiendi*
	34	non fieri E *d.*
	35	vi E *d.*
	—	modo hoc E *hoc*
80	1	quî E *quid*
	4	Troglodytas E U *Trogodytas*
	7	poſſe in diſſimiles E *diſſimilis*
	11	diſſimilitudinem E *ſimilitudinem*
	—	in U *d.*
	14	ſunt E *ſint*
	—	Tuſculi E *Tuſculani*
	17	ſentiant E U *ſentiunt*
	—	Hæc E *Hic*
	18	hoc E *hæc*
	19	non dicere E *dicere*
	—	ſentiri ψ *ſentiri et*
	20	autem E *d.* ψ *aut*
	21	temperatio E *temperato*
	—	dicere E *differentiæ*
	24	valeat E *valet*
	25	et formas E *formas*
	26	pleroſque ſtatus E *populos ſtatuſque*
	—	effingere E *effugere*
	—	liberos E *d.*
	31	agendam E *augendam*
	—	niſi —— talis fuit? E *d.*
81	2	aut E *ut*
	—	inhærerent E U *inhærent*
	3	eæ ſcalpello E *hæ ſculpello*
	—	liberarentur E *liberentur*
	4	meditatione E *medicatione*
	5	ſcribit E *ſcripſit*
	—	RHO E *d.*
	6	Quod E *et quod*
	7	diſſimilitudo E *ſimilitudo*
	8	diſſimiles E *diſſimilis*
	9	Indos E *Medos*
	10	Æthiopas E U *et Æthiopas*
	—	et U *d.*
	12	tractus E U *tactus*
	—	naſcendum E *naſcenda*
	14	experiundiſque E *experiendiſque*
	15	eſſet deſitum E *eſſe deſinit*
	16	id U *d.*
	18	ſed ea E *ſed*
	19	Panætius dixerit E *penitus dixerat*
	—	autem E *d.*
	—	hoc requiro ψ *hic quæro*
	21	qui E *d.*
	—	aſtro ψ *aſtro orti*
	23	naſcantur E *naſcuntur*
	26	eſt etiam in rebus inanimis E *non in hominibus ſolum, verum etiam in beſtiis* ψ *eſt non in hominibus tantum, verum etiam in beſtiis*
81	27	Tarutius Firmanus E *Torutius Firmatius*
	28	Chaldaicis E *Caldeis*
	30	natam E *nata*
	31	canere ψ *tenere*
	32	O vim E *ſive*
	33	pertinebat E *pertinebatur.*
	—	affectione ψ *effectione*
82	1	in cæmento E *incremento*
	2	Quam E *Quoniam*
	3	dicta E *d.*
	8	dicimur E *dicimus*
	13	ſuperſtitioſam E *ſuperſtitioſa*
	14	ac E *Hæc*
	15	cenſent E *cenſet*
	23	iſta U *ita*
	—	ſomnii E *ſomni*
	25	igitur E *ergo*
	26	ſi E *et ſi*
	—	Stoicorum E *et Stoicorum*
	29	ſint E *ſunt*
	31	hominem E ψ *hominum*
	32	præſignificare ψ *præſignare*
	—	ſint E *ſunt*
	33	Dii ſignificare E *deſignare*
83	1	ea E *d.*
	2	neque U *nec*
	5	ſi ψ *d.*
	6	nullas E *ullas* ψ *nullas ergo*
	—	nobis U *d.*
	7	neque E *nec*
	—	dant E *non dat*
	10	conceditur E *concedebatur*
	13	et rudem E *d.*
	14	quod E *quia*
	—	omne E *omnes*
	15	infinitum E *finitum*
	16	Quis —— extremum E *d.*
	—	dederit ψ *crederit?*
	18	id E *d.*
	—	Ne E *Nec*
	20	ſit E *eſſe*
	21	ea E *d.*
	25	hoc E *hæc*
	26	noſter E *veſter*
	28	Deûm E *divinum.*
	—	eſſe E *d.*
	—	cælitum E *cælitumque*
	29	Sed E *d.*
	30	ſic E *ſit*
	31	ſat E *ſatis*
	35	negantium E *negotium*
84	1	eventura ſint E *ventura ſunt*
	3	caſas E U ψ *cauſas*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
84	4	Neque E U *nec*
	6	ſint E *ſunt*
	—	ſumi U *ſumere* ψ *ſumere ipſos*
	7	igitur ψ *igitur et*
	11	non dant E *dant*
	12	poteſt E ψ *poteſt fieri*
	13	Tuſcis E ψ *Etruſcis*
	14	darent E *darentur*
	17	ipſis E *eis*
	20	inquit E *quidem*
	21	fungi ſuo munere E *fungere munere et officio ſuo* ψ *fungi ſuo munere et officio*
	22	vera E *natura*
	23	vera E *natura*
	26	nec E *ut*
	30	Feſtive ψ *Feſtine*
	34	dixerit E U ψ *in divinatione dixerit*
	35	exiſtimandus E *intimandus*
85	1	ſimilia E *vera*
	2	nam E *d.*
	—	videntur E *videtur*
	5	quando ψ *quando vel vaticinando*
	8	nos E *d.*
	—	præſumptio E *præſentem* U *præſenſio* ψ *præſentio*
	—	quam E *d.*
	11	præſenſiones E *præſumptiones*
	—	nullam E *nulla*
	13	At —— concedamus E *d.*
	—	At impudentes U *An inpudentes* ψ *An impudentes*
	—	cum - - - - evadere. Quid U *d.*
	15	multo U *multa*
	16	fortunam E *fortuna*
	17	vera E *vero*
	21	aut E *autem*
	—	quoque E *d.*
	23	ſint E *ſunt*
	29	quadam ψ *quædam*
	—	hominum fama E *d.*
	—	ſenatu ψ *ſenatum*
	30	habebamus E U *habeamus*
	32	illa E *illum*
	33	perfecit E *præfecit*
86	1	cum E *tum*
	4	ex primis E *exprimi*
	5	Id E *at*
	6	verſu U *verſus* ψ *verſum*
	—	cujuſque E *cumque*
	7	primis literis illius ſententiæ E *d.*
	9	ſepoſitam ψ *ſopitam*
	10	ut E *et*
	12	potius E *potius quam*
86	13	quam E *quem*
	—	poſthæc ψ *poſthac*
	14	patientur ψ *patiantur*
	13	vera E *natura*
	16	Jamque E *Idemque*
	18	videte E *videre*
	19	delectationis E *delectationem*
	20	voles E *volent*
	25	quidem E *d.*
	27	remex ille de claſſe Coponii E *res exiles declaſſe Caponi*
	28	prædixit E *poſtdixit*
	33	qùin E *qui*
	34	par erat E *pateat*
87	1	quæ E *ut quæ*
	2	evenirent E *tum venirent* ψ *tum evenirent*
	4	eſt E ψ *cenſes tu*
	—	veſanum ψ *veſanum atque*
	5	me E ψ *M.*
	—	Coponium E *Caponium*
	6	perſpicere E U *reſpicere*
	11	veris E *ventris*
	14	deferenda E *deferendæ* ψ *referenda*
	16	opum E *d.*
	17	vim ſeſe E *ſe vim*
	—	autem E *aut*
	19	aut —— de Cræſo E *d.*
	21	de E *ex*
	29	magi' E U *magis*
	30	amphiboliam E ψ *amphibologiam*
	31	magis E *minus*
	—	valere E *talem*
	32	amphibolia E U ψ *amphibologia*
	—	potuiſſet —— obſervatio (p. 90, 13) E *d.*
	35	ut modo U *tantummodo jam ut* ψ *tantummodo ut*
89	11	aut ψ *et*
	13	collineet U *conlimet*
	14	et miramur —— tamen U *d.*
	25	habenda U *adhibenda*
	26	quæ ψ *qui*
	—	perturbatiora ψ *perturbatiores*
	32	ne ψ *d.*
	33	Qui U *Quid*
90	9	quædam ψ *quodam*
	15	ſoleat E *deb[illegible]t*
	16	Primùm ψ *primùm igitur*
	—	effectricem E *effectione*
	17	quidem E *quoque*
	—	nulla viſa ψ *nullam vim*
	19	providere E *prævidere.*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
90 21 imbecilli E *imbecillis*
23 ſomniis E *d.*
— curâ ψ *non curant*
24 ducant ? ψ *putant.*
— enim E *igitur*
25 nec E *ne*
— ac E *aut*
26 etiam ab hominis E *hominibus*
29 Sed E *et*
31 nobis E *nihil*
33 Sive E *Omnium*
34 per E *pro*
35 videamur E *videantur*
91 1 poterat E *poterit*
3 cum E ψ *ut*
4 certiora E *certa*
8 eſt E *ſit*
— amfractu E *anfractu*
9 directo E *detecto* ψ *de recto*
— ſi quidem E *inquit*
10 facito E *facto*
13 ſed omnia non eſt neceſſe E *Nunc ſi hoc etiam* ψ *ſed omnia non. Nunc hoc eſſet.*
19 licentia E *lætitia*
20 aut ψ *ut aut*
— negatis E *vos negatis*
— aut E *ut*
22 qua ψ *quam*
23 Is E *His*
— cum ψ *enim*
— languore E *langore*
25 ex E *et*
26 cogitarit E *cogitaverit*
29 aveo E U *habeo*
30 hærebunt E *habebunt*
31 enim jam in contentionem E *in concione*
32 excellentes E *d.*
33 lectos E *lætos*
34 grabatos E *gaudentes*
— ſtertentes aliquos E *aliquem*
92 3 dignius E *dignus*
— ſagarum E ψ *ſagaci*
7 niſi —— eſſe ψ *d.*
8 definit E *diffinivit*
9 et videntem ψ *d.*
10 erga E *igitur*
11 mente qua ſint E *mentem quæ ſit*
— quidque E *quicquid*
12 procurentur E *procreentur*
14 ſomnis E *ſomniis*
17 igitur E *ergo*
— etiam E *d.*

p. l.
92 19 neque E *non*
20 ſomnis E *ſomniis*
— intelligamus E *intelligimus*
— neque E *non*
22 explanatorem U *explanacionem*
25 quo E *quæ*
— obſcuritates E *ad obſcuritates*
27 monerent E *moneret*
— Quid? ψ *Quid*
— nemo phyſicus E *nemone phyſicus* ψ *nemone ſyſicus*
— obſcuris ? ψ *obſcurus*
28 nimis etiam E *nimium*
— uter E *Utinam*
30 Mea E *d.*
— mones E *mones mea cauſa*
31 me E *d.*
33 herbigradam E *hæcbigradam*
35 Amphio E ψ *Amphion*
93 4 tum Attici E *Atthici tamen*
— reſpondent E *reſponderunt*
5 At ψ *Ait*
7 pendere E *perdere*
8 faſcia E *faxea*
12 ei E *d.*
— videbatur E *moliebatur*
13 Nemone E *Nemo*
17 obſcure ψ *d.*
18 juberetur E *juberentur*
19 minime E *id eſt*
23 humarat E *humaverat*
26 Tum E *Tum ſopiri*
28 loci ψ *loco*
31 emiſiſſe E *et miſiſſe* ψ *et miſiſſet*
35 Pœni E *pre*
94 1 Decii ; pervulgatum ψ *Decii pervulgatum*
— illud E *id*
— præſule E *præſide*
2 Gracchi E *Tiberii Gracchi* ψ *T. Gracchi*
— Balearici E *Baliarici*
5 equo E *ego*
8 quæ E *quam*
11 Democrito E *Ariſtotili*
— Unde profectam imaginem E *d.*
12 certis E *ceteris*
13 Quod E *Quid*
— eo E *eo enim*
14 quod fuerat E *qui fluerat*
— Plena ψ *plena*
15 Atinatem E *Atthinatem*
18 accurrant E *occurrat*
— Etiamne E *etiam*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
94 18 enim E *igitur*
19 ipſe E *d.* U *in ſe*
20 informata E U *conformata*
22 Homeri E *Homini*
— imago E ψ *cogitata imago*
24 enim E *d.*
26 majore E *majori*
31 languore E *langore*
34 animo E *d.*
95 1 cogitavimus E *cogitantes vidimus* ψ *cogitavimus vidimus*
7 ſum E *d.*
— e U *ex*
8 cogitationum E *cogitantiumque*
11 futuram E *d.*
14 verum E *et verum*
— utrum E *utrumque*
— non eſt E *eſt*
— Alexandro E *Alexander*
19 Fruſtra —— Nunc quidem U *d.*
21 lucubrationes E *lugubrationes*
22 meridiationes E *mitidationes*
— nec E *Hæc*
23 tantis E *tam*
24 magis uſquam E *unquam magna* ψ *magis unquam*
25 video E *videor*
26 diviſione E ψ *divinatione*
29 advenientes E *advenientis*
— creſcentes E *creſcentis*
30 nonnullas ψ *nonnullæ*
— ſignificationes E *ſignificationes ſunt*
— ut E *et*
31 ſomniorum —— fere animos (97. 29) U ψ *d.*
32 dicunt E *debent*
34 in ſomnis E *ſomniis*
96 6 ſomnis E *ſomniis*
— eſſe E *d.*
— amiculo E *aminiculo*
8 in E *d.*
— et E *ut*

p. l.
96 9 habebat E *haberet*
10 effecit E *efficit*
13 ſomnis E *ſomniis*
19 aquilam E *aviculam*
20 ſomnis E *ſomniis*
— enim avi E *eſt avis*
21 Antipho E *Antiphon*
23 et agitans E *d.*
— ipſa E *d.*
24 eſſetne E *eſſene*
25 obſignatam —— quoniam E *ſi*
27 nam E *nam et*
— obſignari E *ſignati*
33 exſultantes E *exſultantis*
34 delphinos E *delphines*
— conjicientes E *conicientes*
97 4 fecit E *facit*
11 tandem E *tamen*
21 ii E *hi*
25 duci E *dici*
— contrarias E *contrarium*
26 ſit E *d.*
27 hæc E *id*
29 oppreſſit omnium fere animos E *d.*
33 enim E *d.*
98 3 confiteri U ψ *profiteri*
4 eſt juncta E *juncta*
5 cunque E U ψ *Quinte*
7 ſi haruſpicem E *ſive haruſpicem*
8 tactum ψ *tantum*
12 videtur E *vero*
— eſſe E *eſt*
13 ipſo E *ſomno*
16 et repugnantia E *ac repugnantia*
17 qui prope E *quippe*
22 proprium U ψ *d.*
23 ea E *et*
— ſimillima U *ſimilia*
— videantur E *videntur*
25 dici E *adduci*
— expromere E *exprimere*
28 vero E *d.*

D E F A T O.

PRINCIPIUM DEEST.

Edit. Olivet.

p. l.

99 2 Principium deeſt E U *(nulla defectus nota)* ψ *fragmentum*

3 pertinet E ψ *quæ pertinent*

5 nominare E *appellare*

8 habeant E *habent*

12 ut E *d.*

— perpetua explicaretur E ψ *perſpicua explicetur*

20 cauſæ E *cavere*

24 ea E *d.*

25 de otio E U *otio*

100 1 actis E U ψ *acceptis*

4 Nec E ψ *non*

— quod U *id quod*

7 Nam E *namque*

15 ſat nota E ψ *ſunt nota* U *notatæque ſunt*

— teque U *d.*

— in iis E ψ *inde* U *in his*

16 propoſitum E ψ *poſitam*

17 Tuſculanæ E *Tuſculano*

24 ſcripſiſti —— quorum E *ſcripſi. proinde audire confidamus. Sunt qui in fortunæ jam caſibus omnia ponant. Et mundum credant nullo rectore moveri, Natura volvente vices et lucis et anni. Quorum (ſine indicio aliquo multa hic deſiderari)* U *ſcripſiſti proindè audire conſideramus hi quorum* ψ *ſcripſiſti : proinde audire confidamus. Sunt qui in fortunæ jam caſibus omnia ponant, et mundum credant nullo rectore moveri, natura volvente vices te lucis et anni quorum*

28 urina ψ *urna*

— ut in unguibus E *et in unguibus*

MSS. E U ψ

p. l.

100 28 ut ψ *et*

— ut in reliquis ejuſmodi E *et in ceteris hujuſmodi*

32 comminiſci videtur E ψ *quæ omittamus ſi videtur*

33 quidem E ψ *d.*

— equo E *quo*

34 qui E ψ *d.*

35 haſce ψ *haſtæ*

— capulo quadrigulas E *capitolio quadrigam* ψ *capitolio quadrigas*

101 2 et E ψ *aut*

— rivo E ψ *rivum*

3 quanquam ψ *quid*

— huic quidem E *huic. Quis enim* ψ *huic? Quis enim*

4 eſſe E ψ *d.*

— Icadii E *Hyrcadii*

5 enim E ψ *d.*

6 in crura —— tamen E ψ *d.*

8 caſurum fuiſſe E ψ *tantum caſurum*

10 fati omnino E ψ *fatum*

12 num E *non*

— nunc E *non*

15 Poſidonium E *Poſſidonium*

16 quidem E ψ *quid*

17 contagione E ψ *cogitatione*

18 perſequemur E *conſequamur*

— videmus ψ *videamus*

19 eſſe pituitoſos E ψ *pituitoſos*

21 plurimum E ψ *d.*

22 etiam E ψ *d.*

23 Tamen neque ψ *tamen. Neque*

24 quis ψ *d.*

— Arceſilam E ψ *Archeſilaum*

27 Disjunge E ψ *Disjungo*

— natura E ψ *naturam tam*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
101	28	Pompeii E *Pompei*
	29	cum E *d.*
	32	non E *d.*
	34	aut ↓ *alii*
	35	abhorreant E ↓ *intus abhorreant*
102	3	Hæc E *Nec* ↓ *nec*
	—	agatur E *agat*
	—	conſiſtat U *conſiſtit*
	4	ſint E *ſunt*
	5	idcirco —— antecedentes E ↓ *d.*
	7	haberet E *haberent*
	—	Nunc E *nec*
	8	imbecilline ſimus E *imbecilleſque ſumus* ↓ *imbecilles ſumus*
	9	nobis E *rebus*
	11	conſequatur E *ſequatur*
	13	etiam E ↓ *et*
	—	ſedere E ↓ *ſedere, eos*
	15	Stilponem E *Stylphonem*
	—	Megareum E U ↓ *Megaricum*
	16	ipſius E *et ejus*
	11	enim E *etenim*
	20	Quid? Socratem nonne E *Quid Socratem? non*
	21	notarit Zopyrus E *notavit Zephyrus* ↓ *notarit Zephyrus*
	23	pernoſcere E *cognoſcere*
	30	diſciplina E *et diſciplina*
	32	qualibuſnam E U *quælibet nam*
	—	perceptis U *præceptis*
	—	artis E ↓ *d.*
	33	Percepta U *Præcepta*
	34	percepto E U *præcepto*
103	1	percepta E *præcepta*
	2	Vigila —— morietur E *d.*
	6	illud E *iſtud*
	7	non E *d.*
	—	ergo E U *igitur*
	9	in E ↓ *d.*
	—	Fabio ↓ *d.*
	—	ortum E ↓ *Fabium natum*
	—	eum ↓ *cum*
	10	et ↓ *d.*
	11	eſſe ↓ *d.*
	—	hæc quoque E *et hæc*
	14	Omne —— non poteſt E U *d.*
	—	igitur ↓ *ergo*
	16	hoc U *hæc*
	19	eſſe E *eſt*
	20	ſint E *ſunt*
	21	fieri E *d.*
	22	Cypſelum E *Cypſeleum*
	24	comprobabis E *quæ probas*
	25	dicentur E U *dicerentur*
103	25	his E *iis*
	—	poſſint E *poſſunt*
	26	Carthagine potiturum E *Karthaginem petiturum* ↓ *Carthaginem petiturum*
	28	vobis E U *nobis*
	30	primumque E *primum*
	—	es E *eſt*
	32	diſſentienti E *diſcenti*
	33	e vero E *ex vero* U *nec in verum*
	—	converti E *cognoſci* U *convertere*
	34	quod E ↓ *d.*
	—	eſt, neceſſarium E *neceſſe*
104	1	Quanquam E *Quia inquam* ↓ *quia inquam*
	2	tamen E *tantum*
	3	Fabius non E *non*
	5	æſtuans E ↓ *exiſtimat*
	—	ſperat E ↓ *putat*
	7	ſua ↓ *d.*
	—	percepta pronuntient U *præcepta pronuncient* ↓ *precepta ſua pronuntient*
	—	ſed —— morietur E U *d.*
	9	mari ↓ *mari non*
	11	percepta E *præcepta*
	—	loquantur E *loquerentur*
	12	negationes E ↓ *negotiatores*
	13	idem E *iidem*
	14	poſſint E *poſſunt*
	16	is —— moventur U *d.*
	—	ei E *enim*
	17	geometres E *geometræ*
	—	dicet E *dicunt*
	11	ſphæra E *ſpera*
	—	medii E *medii ſunt*
	—	ſed —— dividuntur E U *d.*
	21	iſto E *hoc*
	23	efferre ↓ *afferre*
	—	ſphæra E *ſpæra*
	24	ſe ↓ *ſe medis*
	24	In E *ſi in*
	25	poſſum E *poſſunt*
	26	ullum E *illud*
	28	ita E *d.*
	29	obituſque ↓ *pernoſcere vel*
	—	perdiſcere E *pernoſcere*
	30	appellant E *illi vocant*
	32	anquiritur E ↓ *inquiritur*
	34	fieri E *enim fieri*
105	1	aut E *vel*
	—	aut E *vel*
	4	ne ineſſe E ↓ *nec neceſſe eſt*
	5	qui E U ↓ *quod*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
105	5	urgeatur E ⸸ *urgebatur*
	6	morbo E *modo*
	—	idem E *quidem*
	8	Nam E *non*
	9	dicitur E *dicatur*
	12	ſi diceretur E *dicatur*
	—	cubiculo E ⸸ *cubili*
	—	Scipio E *d.*
	15	erat E ⸸ *erit*
	16	neceſſe mori Scipionem E *neceſſe eſt Scipioni mori ſic* U ⸸ *neceſſe eſt mori Scipioni*
	17	immutabile E ⸸ *mutabile*
	18	nec E *Hæc*
	—	hæc E *d.*
	19	fatum E ⸸ *factum*
	20	de via deducat E ⸸ *dividi dicat*
	21	aliquid E *cum aliquid*
	22	exiſtet E *exſiſtit*
	23	phyſico E ⸸ *d.*
	—	alteram E *altera*
	—	duo E *dubio*
	26	fieri ſit neceſſe E ⸸ *ſi ejus ſit neceſſe eſt*
	27	enim U *d.*
	—	ex æternis ⸸ *externis*
	—	naturæ U *a naturæ*
	28	id E *d.*
	29	fortuito E *fortuitu*
	31	et E *etiam*
	—	verum E ⸸ *d.*
	32	duo ⸸ *duos*
	—	Archonte E *Archoritæ*
	—	neque E *nec*
	34	caſurum E *cauſatum*
	—	ii E *d.*
106	1	ſint E *ſunt*
	—	futurum U *ſi iterum*
	—	converti E U ⸸ *convertere*
	2	fati U *veri*
	4	ii E *hi*
	5	devinciunt E ⸸ *devincunt*
	7	non E *non enim*
	—	enuntiatio, quod E *ratio quam*
	8	appellant E ⸸ *vocant*
	—	cauſas E ⸸ *cauſa*
	9	enim E *enim enuntiatio enim* ⸸ *enim enuntiationem*
	—	efficientes ⸸ *efficiens*
	—	habebit E ⸸ *d.*
	10	autem E *enim*
	12	Id E *quod*
	—	omnia ⸸ *omnia quæ ſiunt*
	13	fieri E *ſiunt*
106	13	fiant E *ſiunt*
	14	aſſentiri ⸸ *aſſentari*
	21	alterutrum E U *alterum*
	—	ex U *d.*
	22	etiam neceſſarium E *neceſſarium*
	—	neceſſitatem E *neceſſarium*
	24	obtinuerit E ⸸ *oportuerit*
	25	non teneat E U ⸸ *d.*
	—	et U *d.*
	28	Itaque E ⸸ *Itemque*
	—	tertius ⸸ *interius*
	—	motus ⸸ *modus*
	—	oritur E *exoritur*
	29	declinat E *declinet*
	—	appellat E *appellabat*
	30	re E *re tamen*
	32	ab alia E ⸸ *d.*
	34	alia ab alia E *aliqua*
	—	depellatur E ⸸ *depellat*
	—	ne E *nec*
	35	jam E ⸸ *etiam*
107	1	eaque E *et*
	2	quod E *quia*
	—	ne E *nec*
	3	ac E *et*
	—	eſſet E *eſſe*
	4	Hinc E ⸸ *Id*
	5	neceſſitate E ⸸ *ex neceſſitate*
	7	Epicureos E ⸸ *Epicurum*
	8	commentitia E ⸸ *amentia*
	11	reperire E *invenire*
	15	Communi E ⸸ *Communem*
	—	conſuetudine E *conſuetudinem*
	16	abutimur E ⸸ *arbitramur*
	—	nolle E *velle*
	18	et E *et ſine*
	—	antecedenti E U *antecedente*
	—	vas inane E *mane* ⸸ *inane eſſe*
	20	ſine aqua ⸸ *d.*
	21	cum E *enim*
	23	inane E *mane*
	26	a phyſicis E ⸸ *phyſici*
	30	motus voluntarios E *voluntarium motum*
	34	non E *d.*
	—	aut E *d.*
108	3	evenerint E *venerint*
	5	aut quidquam U *an quidquam*
	7	An E *in*
	8	ante dictum E ⸸ *d.*
	10	ne —— Scipio E ⸸ *d.*
	13	conſequenti E *ſubſequenti*
	13	immutabiles E *innumerabiles*
	18	efficiant E *efficiunt*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
108 18 dicentur E *dicerentur*
21 extimeſcenda E *extimanda* ψ *æſtimanda*
22 neceſſe E *neceſſe eſt*
— Veniet in Tuſculanum Hortenſius, ψ *d.*
23 verum E ψ *vera*
25 Appellatur E *appellantur*
— quidam E ψ *d.*
26 a philoſophis E *a phyſicis* U *d.*
— eſt ψ *d.*
— omnino E ψ *d.*
27 agamus U *agemus*
— tibi eſt E *non* ψ *non eſt*
28 adhibueris ψ *adhibueris non*
29 Item —— non convaleſces E U ψ *d.*
31 alterutrum fatum E *alterum factum*
33 genus E *igitur*
— ignavum E *ignavum eſt*
34 eſt E *d.*
35 ne E *non* U *me*
109 3 convaleſces. ψ *adhibueris*
— Itemque E *Item*
4 iſto E *hoc*
5 adhibueris E *d.*
— cætera E ψ *certa*
7 inquit E *d.*
— copulata E *compoſita*
8 eo E U *illo*
— et ex E *ex*
14 Milo E *Minos*
— referret E *referet*
— habuerit U *habuit*
15 habuerit E ψ *d.* U *habuit*
17 igitur E *d.*
— eodem E *hoc*
— tu U *d.*
18 non adhibueris E U ψ *non*
21 probabat E *probat*
25 conferte contexteque E ψ *conſerta contextaque*
— fiunt ψ *ſunt*
27 Eſt —— poteſtate E ψ *d.*
— fiunt E *fiant*
28 fiunt E ψ *inſunt*
— igitur E *enim*
30 Hæc ψ *hoc*
— ratio E ψ *ratione*
31 ita E *d.*
32 eveniat E *veniat*
35 vera E *vera eſt*
— naturali, futura E ψ *naturaliter*
110 1 poſſint E *poſſunt*

p. l.
110 3 ut E *ita ut*
4 ipſe E *ita*
— ter E ψ *tunc*
5 ex E *et ex*
6 ne E *nec*
8 quo E *eo*
— quamque rem cognitis E *quanquam re incognitis*
9 eſſet E *ſit*
10 Œdipode E *Edyco*
11 præpoſitis E *propoſitis*
— ab eo E *labeo*
15 pertinent E U *dicuntur* ψ *ducuntur*
17 non E ψ *d.*
— Hi E *ſi*
— urgentur E ψ *angunt*
18 anguſtius E *anguſtiis*
— ſoluta ac E ψ *abſoluta et*
20 cauſa E *d.*
— apta E *acta*
23 ei E ψ *et*
26 Tyndareum E ψ *Tindarum cauſam*
28 graſſatori fuiſſe dicetur E *d.*
— dicetur ψ *dicetur cauſa fieri*
29 Ennii E ψ *d.*
31 Cæſa cecidiſſet E U ψ *Cæſæ cecidiſſent*
— abiegna ad terram trabes E ψ *abigenæ trabes*
33 Pelius E *Pellius*
— ſimiliterque ψ *ſimiliter*
34 ſuperiora repetentem regredi E *ſupervis regredi* ψ *ſuperius regredi*
35 inde U *modo*
— inchoandæ E U *inchoandi*
— cæpiſſet U *cepiſſet*
111 2 efferret E *huc efferet* ψ *huc afferret*
3 Medea E ψ *d.*
4 eæ E ψ *hæc*
— afferrent E ψ *afferens*
5 ejuſmodi E *hujuſmodi*
6 quo E *cum quo*
7 quoniam E *quia*
8 cujus E *in cujus*
— Nec E *ne*
10 ulcerato E ψ *d.*
— morſu Philoctecta E ψ *Philoteta ſaucio*
11 is in E *d.*
13 Sed E *ſi*
17 ea E *d.*
— ait quid E ψ *affirmat quod*
20 volumus E ψ *voluerimus*
21 eſſe E *d.*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
111 25 inſcientiam E *ſententiam* ψ *ſcientiam*
27 Quod —— eſt ψ *d.*
28 non falſum E ψ *nunc falſum*
— poteſt E *non poteſt*
34 cenſerent E *cenſuerunt*
45 fatum E *factum*
112 2 viderentur E *videntur*
3 ferire voluiſſe E *ferre voluit ſe* ψ *ferre voluiſſe*
5 liberatos ψ *liberos*
— autem E *aut*
— delabitur E *dilabitur*
7 in aſſenſionibus E *In iis aſſertionibus* ψ *in aſſertionibus*
8 oratione E ψ *parte*
12 iique ita E *ſi itaque*
— omnia fiunt E *fiunt*
13 antecedente E *antecedenti*
— ſequuntur E *aſſequuntur*
14 At E *Et*
15 ne E *nec*
18 nec E *neque*
23 præpoſitis E *propoſitis*
24 ut et E *ut*
25 enim, inquit E *hic, inquit, enim*
28 Itaque —— et proximis E *d.*
29 occurrit ψ *occurritur*
31 et ψ *cauſis et*
32 ſint E *ſunt*
— non E *aut non*
— ne E *nec*
34 diceremus E ψ *dicerentur*
35 eſſent E *eſſe*
— ne —— poteſtate E ψ *d.*
113 3 dicent E *dicunt*
4 Quod E ψ *qui*
— dicantur E *dicant* E *dicunt*
— antepoſitis E ψ *antecedentibus*
6 viſo E *viſio*
— id E *ad*
7 habet E *habeat*
10 cylindrum E *chelindrum*
11 ad E *d.*
— incipere E *d.*
— non poſſunt E *d.*
12 cum E *quod*
13 verſari E ψ *d.*
16 quaſi E *quam*
17 ſpeciem E *ſpem*
— eaque E *d.*

p. l.
113 18 pulſa, quod reliquum eſt E ψ *d.*
20 omnia E *omnino*
23 ac E *et*
25 eas ψ *eas non*
33 viſo E *viſu*
— aſſentiendum E *ſentiendum*
31 omnia fiant E ψ *fiant*
34 niſi prægreſſione E ψ *ſine progreſſione*
114 1 confitendum E *conſuetudinem*
4 Omninoque cum E ψ *Omnino quæcunque*
— quibuſdam E *quibus*
5 poſſit E *poſſet*
8 aliud E *illud*
9 alteri E ψ *aliter*
— ita, ut E ψ *d.*
10 ſit E ψ *ſint*
— illas E *eas*
— abeſſe E ψ *omne relegari*
12 non ab E *nam*
13 Declinat E *Declinant*
14 atomus. Primum cur? E *athomis primum* ψ *atomus. Primum*
16 ille appellat ψ *d.*
17 nova E ψ *d.*
— num E ψ *non*
18 declinet E *declinent*
19 non E ψ *nomine*
20 hoc E ψ *d.*
22 inani, per quod E ψ *manere ſemper quid*
23 atomus E ψ *atômis*
— ferretur E *feratur*
25 teneret E *tenet*
26 nullam E *et nullam*
— quæ E *quam*
— declinationem E *declinatione*
— tamen E *tum*
28 ac E *et*
30 et vim ψ *d.*
— ſuſtuliſſeque E *ſuſtuliſſetque*
32 has E *d.*
33 Nam —— explicarentur E ψ *d.*
115 3 illud quoque E *illum quanquam*
— declinare E *declinari*
5 Multa deſiderantur E *(nullum defectus indicium)* ψ *Hoc opus non eſt ultra repertum.*

DE

LEGIBUS,

LIBER PRIMUS.

T. Pomponius Atticus. M. T. Cicero. Q. Frater.

Edit. Olivet. MSS. E U ψ

p.	l.	
115	10	quidem E *quidam*
	—	Arpinatium E ψ *Arpinatum*
	12	hæc E *hoc*
	16	iſtuc U *iſtud*
	18	ſane. ψ *ſane verum.*
	20	Mario E U *Marii* ψ *manu*
	21	ſeclis U *ſæculis*
	23	quod E *quis*
	—	Ulyſſes E U *Ulixes*
	25	locis U *in locis*
116	2	nunc U *d.*
	—	tempeſtas, vetuſtaſve U *neceſſitas tempeſtaſve*
	3	vocent E U *vocant*
	7	ſeverint E *ſerverint*
	—	ſcribis acceperis E *ſcriptis et aſſeris* U ψ *ſcriptis aſſeris*
	8	Marcus. ψ *Quin :*
	9	ipſe E *d.*
	—	certene, non ψ *certe num*
	—	ædibus E *heredibus*
	12	Proculo E *Publio*
	11	dedicari E U *dedicare*
	12	juſſerit U *juſſit*
	—	et U *d.*
	—	verumne E *verum ne* U *ne*
	—	Athenis E ψ *anis* U *aliis.*
	13	Orithyiam E *Orchiam* U *Orithiam*
	14	eſt E *d.*
	—	iſta U *ita*
	15	quæris E *quærens*
	16	Atqui E *Certe*
	18	quod E *quis*
	—	homine E *d.*
	19	me ψ *d.*
	20	faciunt E *noſtri faciunt*

p.	l.	
116	22	exigant E *examinent* U *examinant*
	—	iidem E U *idem*
	23	putent E *imputent*
	25	Marcus. ψ *d.*
	—	in illa E U *illa*
	26	hoc E *hac*
	30	Tite E *Quinte*
	31	jamdiu E *diu*
	32	tractante E *tractare* ψ *tractantem*
117	1	ornata U *ordinata*
	—	Abeſt E U ψ *adeſt*
	—	noſtris E U ψ *d.*
	2	et ipſe E *ipſe*
	—	ex E *d.*
	11	Fannii E U *Fanii*
	—	Antipater E ψ *pater* U *pater (ſed in marg. al. patriæ)*
	12	habuitque ψ *Habuitque*
	—	agreſtes E ψ *agreſtis*
	13	horridas E *rudis*
	15	Gellius, Clodius E U *belli gladios* ψ *bello Clodius*
	—	Aſellio E *d.* U *a Silio*
	—	Cælium E *Cælum*
	16	atque E U *et*
	—	Macrum E ψ *Acrum* U *Acium*
	19	multus et ineptus E U *multas ineptias*
	24	quemquam E *d.*
	27	a E *abs*
	30	capiatur ψ *capiat*
	32	ne legantur E U ψ *negligantur*
	—	autem U *vero*
	35	autem E *aut*
118	1	illummet E U *illum et* ψ *illum*
	2	iſto U ψ *illo*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
118 8 Quid? E U *Quod*
9 e E *eſt e*
10 Subciſiva E *Succeſſiva*
11 ſint E U *ſunt*
13 niſi E *nec*
15 traducor E U ⸸ *ſi traducor*
18 vero E *d.*
20 non inertis U *meritis*
21 mihi U *veri*
23 vellem U *vellemus*
26 Roſcius E *d.*
27 ceciderat ⸸ *cecinerat*
28 contentionibus E *tontionibus* ⸸ *concionibus*
29 ut jam E U ⸸ *utinam*
— oratio U *oracio*
30 multum E *d.*
— lenitate E *levitate*
— vel ⸸ *velis*
31 tibi a E U *tibiam*
— vacationem E U *d.*
32 mehercule ego U *ne ego hercule*
34 cum E *quin*
119 7 iſta U *d.*
— nobis his ſubciſivis, ut ais E *nobis his ſucceſſivis* U *ſucceſſive ut his*
8 et E *ut*
9 a E *et a*
12 vocas ⸸ *revocas*
13 quoniam E *cum*
14 audierim E *audiverim*
16 igitur —— pergimus? U *d.*
— pergimus E *pergemus*
— vero E *quidem vero*
— hac quidem E *hoc* U *hæc quidem*
— ſi placet E U *d.*
20 explicare E *et explicare*
21 Egone? ⸸ *Ego memini*
— id E *d.*
22 reſponſitare U *recitare* ⸸ *reſpondere*
— ſint E U ⸸ *ſunt*
25 quanquam E U *quam*
26 ei muneri U *d.*
— expertes U *d.*
27 exiſtimo U *d.*
28 populum ⸸ *populo*
30 ac de parietum E *et de porientium* U *aut deponencium*
— hortaris? ⸸ *me hortaris*
31 aut E ⸸ *an*
— ſtipulationum, et U *ſtipulacionum aut*
— formulas E U *formulam*
33 vobis E *nobis*

p. l.
120 1 tu idem E *d.*
3 Crete E *Cretæ*
4 Clinia E *Clymia*
— cum E *d.*
— Lacedæmonio Megillo E U *Lacedæmonie Gallo* ⸸ *Lacedæmonio Megalâ*
— æſtivo U *extimo*
5 deſcribit U *ſcribit*
— die E *diem*
7 Cnoſiorum E *Onoſiorum*
— diſputat U *diſputant* ⸸ *diſputans*
8 in E *d.*
9 autem E *aut*
14 contineat? ⸸ *concipiat*
16 ſimus E U *ſumus*
20 putas E U *puto*
21 quærimus E U *quæri*
24 nobis E U *noris*
— ita U *iſta*
25 ac E *aut*
27 concludatur. ⸸ *concludatur naturæ*
29 tum E *tamen*
31 latebunt E *latebant*
33 aliter E *altum* U *alterum*
35 ac E *at*
121 1 hæc E *hoc*
3 in natura E *naturæ*
4 facienda E *faciunda*
5 confecta U *tum facta*
8 nomine E U *nom ne* νόμον
9 legendo E ⸸ *deligendo*
— æquitatis E *æquitas*
12 ducendum E *dicendum*
13 prudentis U *prudentiæ*
15 eam E U *appellare eam*
16 aut vetando E U ⸸ *d.*
— ut ⸸ *quo*
— appellare. Conſtituendi vero E U *appellare, aut conſtituendo. Verum* ⸸ *appellarit. Conſtituendi vero*
18 ſeculis E *ſæclis*
— omnibus E ⸸ *communibus*
23 Quintus ⸸ *Att.*
23 adſcribito E U *adſcribi* ⸸ *aſcribi*
26 ſervandus E *obſervandus*
27 illud ⸸ *illius*
30 pacto U *modo*
31 Quinti novi E *Quintii novam*
32 ſententiam U *ſententias*
— vi E U *d.*
34 omnem regi? Nam ſi E *omnem vel divinam reginam. Si* U *omnium reginam ſi* ⸸ *omnem divinam. Si*
— non ⸸ *modo*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
122 1 ab eo E U ⸸ *a deo*
— ordienda E *criunda*
6 caput libri E U ⸸ *capituli*
7 Deum E *ſecundum*
8 quorſum E *quorſus*
12 præclara E *pro clara*
— conditione U *ratione (ſed in marg. al. condicione)*
13 naturis E *naturæ*
14 ſint E *d.*
20 communis E U *et communis*
21 conſociati E U *conciliati*
24 et E *d.*
— habendi E *habenda*
— vero U *autem*
— iiſdem E *eidem*
25 multo E U *ei multo*
— magis E U *magis autem ut*
26 mentique E U *mentionique*
— Ut E U *d.* ⸸ *Unde*
— jam ⸸ *etiam*
27 exiſtimanda E *exiſtimanda eſt*
29 agnationibus E *agnitionibus*
— diſtinguuntur ⸸ *diſtinguitur*
32 quæritur E ⸸ *quæruntur*
— ſolet ⸸ *ſolent*
— et E U *d.*
33 ita E U *iſta*
— diſputantur E U *diſputatur*
34 maturitatem ⸸ *materiem*
35 in terras E *intrans*
— ſatum E U *factum*
— auctum E *actum*
123 1 cumque E U *Quanquam*
6 Dei; ipſiſque in hominibus nulla E *de ipſis Quinte hominibus. Nulla* ⸸ *Dei; de ipſis, Quinte hominibus nulla*
9 qui E *quo*
— unde E *inde*
10 ac noſcat E U *cognoſcat*
11 ingenio præterea. Eſt E *ingenio. præterea*
12 quam E U *d.*
13 Quod E *Quæ*
14 propior E U *prior*
— cognatio E U *cognitio*
16 conſulto E U *conſulte*
17 nata E *nata eſſe*
— baccis E U *bacis*
21 imitata E *innata*
24 etiam E *et*
25 obſcuras et E U ⸸ *obſcurarum*
26 enudavit E *emendavit*
29 cognationis E *cognitionis*

p. l.
123 32 ſimus ⸸ *ſumus*
124 1 habilitateſque E *habilitates*
4 ac E *atque*
— iis E *his*
6 quod principium U *quem principem*
9 iis E *his*
10 confirmat ⸸ *confirmavit*
— ipſa E *ipſe*
— perficit. ⸸ *perfecit*
— quam tu E U ⸸ *quantum*
18 verſantur E U *ſervantur*
22 unum ⸸ *d.*
24 varietas ⸸ *vanitas*
25 cæpiſſet ⸸ *cepiſſet*
27 omnes E ⸸ *omnis*
28 Quod E *Quid*
29 omnes E *omnis*
33 par. Nam E ⸸ *par. natura*
125 1 omnium ⸸ *animum*
2 in ⸸ *d.*
— interpreſque E U *interpreſſaque*
3 mentis E U ⸸ *mentibus*
— oratio ⸸ *ratio*
4 ducem ⸸ *ducem naturam*
6 etiam E *d.*
— pravitatibus ⸸ *pravis actibus*
7 et E *ut*
— omnes E *omnis*
8 quæ E *et quæ*
— ſimile ⸸ *d.*
9 naturalis boni: lenitate eſt enim E *naturali bono levitatis* U *naturæ hæ libro ne lenitatis enim et ſuavitatis id eciam*
— lenitate ⸸ *lenitatis*
— ſuavitate ⸸ *ſuavitatis*
14 propterque E U *propter quæ ad*
15 beati E *hi*
— inglorii E U *ſunt inglorii*
16 Moleſtiæ E *moleſtia*
— cupiditates E U *d.*
— ſimiliter E *etiam*
17 nec E U *ne*
22 ex E *ea*
24 efficit. Quæ ſi approbatis E *efficit quaſi approbantes*
25 reliqua E *reliquas*
— ſin quid E *ut quod*
27 igitur E *Quinte*
— ab ⸸ *d.*
28 omnes, juſtos E *omnis eis hos*
— nos E ⸸ *d.*
30 naturam U *verum*
33 nihil E *ut nihil*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
126 1 a E U *d.*
2 et vetando E U *d.*
— quoque. At E *quoque et*
4 exſecrari —— a natura E *ex ſe naturæ*
— a natura ψ *naturæ*
6 eſt E U *enim*
— Pythagorea U *Pythagorica*
— * * * E U ψ *de amicitia locus*
— cum hanc E *trahat*
8 effici E U *efficit*
9 ſit E U *ſic*
— aut nihilo E U *uti nihil*
11 intereſſe E ψ *intereſt*
— potuerit, jam amicitiæ nomen E *puto erit in amicitia. nomen tamen* ψ *erit in amicitia; nomen*
12 eſt E *d.*
— nomen ψ *nomen tam*
13 quam E ψ *d.*
— alteri ψ *alterum*
— Quæ ψ *quo*
18 videtur, mihi E *viderent hi*
— ortum E *d.*
22 omnes E U *d.*
23 enim ψ *etiam*
24 eſſe E *eſſet*
26 ſe E *d.*
28 fuſe E *confuſa*
32 amiſſa E *miſſa*
— tu is es E ψ *fuiſſe*
34 Tite E *Titi*
— ſermonis ψ *ſermonis.*
— ſit, vides: ad reſpublicas E *ſi tu idem ad remp.* ψ *ſi tu idem ad reip.*
127 1 et ad E U *et*
3 principia ponantur E *in principio ponatur* ψ *in principio ponantur*
4 probentur E *probetur*
5 ſed ut iis E *ut eos*
9 Speuſippo E *Criſippo*
10 Ariſtotelem et Theophraſtum E *Ariſtotele et Theophraſto*
— cum illis re congruentes E *dum illos congruendi* ψ *dum illos congruenti*
12 rebus E *ex rebus*
13 etiam E *in*
14 convictam E *conjunctam*
19 etiam E *et*
— litibus ψ *d.*
21 nec unquam E *neque unquam*
22 rogemus E U *ut rogemus*
23 Arceſila E *Archeſilao*

p. l.
127 25 ſcite E *ſcito* ψ *ſcita*
— videntur U *videatur*
26 nimias edet E *miſcet in* U *miſcet et*
— Quam E *quem*
27 * * * E U *(nulla defectus nota)*
28 et in ψ *d.*
— iis E *jus* ψ *etiam*
— ſuffimentis E *ſubſigmentis*
29 eſt E *d.*
31 multifariam ψ *multifaria*
— ubi ſunt tamen E *ubi ſit tamen* U *niſi fictum*
32 quam conſcientia ψ *d.*
33 tædis E *telis*
35 ſollicitudo ψ *ſolitudo*
— impios E *d.*
128 2 aut abnueret E *annueret*
3 naturæ E U ψ *natura*
5 ſi pœna E *pœnas*
— metus E *metu*
8 Tum E *Tui*
— qui U *quia*
— honeſto U *honeſto modo*
— movemur E *moventur*
— ſimus E *ſumus*
9 callidi ſumus E *callidiſſimi*
11 loco E *quo loco*
— nactus, quem ψ *natus qui*
14 facit E U ψ *faciet*
— et metitur E *metietur* U *mecietur* ψ *emetietur*
15 quid E *quod*
16 illi E *ille*
— ablaturum E *oblaturum*
17 id E U *in*
19 qua E *quo*
— agreſtes E *agreſtes teſtes*
21 ſcita ſint E *ſita ſunt* ψ *ſita ſint*
— aut E *ac*
— Etiamne E *Etiam an*
22 quæ leges ſint E *qua elegiſſent*
— illi E *illa*
25 quem E *eſſet quo modo*
26 indicta E *ut dicta*
— impune ψ *d.*
27 conſtituit una; quæ lex E *conſtituit. unaque lex quæ*
28 eſt ψ *eſſet*
32 ſi poterit E *d.*
34 et ea, quæ E *eaque* ψ *eſt, eaque*
35 alia E U *illa* ψ *ipſa*
— convellitur ψ *compellitur*
129 1 Atqui E *Atque*
— confirmatura E ψ *confirmatum*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
129 1 virtutes omnes E U *d.*
2 tollantur E U ψ *tollatur*
4 naſcentur ψ *naſcuntur*
— quod E *qui*
7 non metu, ſed E U *metui* ψ *metu et*
11 ſupponere U *ſubicere*
12 Quæ U *Quod*
13 vertatur E *vertatur corrumpatur*
17 naturæ ψ *naturali*
18 et ψ *d.*
— injuria a E *vita* ψ *a*
— dijudicantur ψ *dijudicatur*
22 Hæc E U *Ea*
— poſita ψ *ponere*
23 virtus quæ E *unuſquiſque*
24 in opinione E *opinionis*
— ſita E *ita*
25 Quod ſi ita E ψ *quid ſit*
26 ejus E *erit*
27 ut E *d.*
— catum ψ *cautum*
31 ut vera E *vera*
32 ſic E U *ſed*
34 probatur E *probant*
— ad ingenia E *ad ingenita a* U ψ *ab ingenita*
— naturâ U ψ *naturæ*
130 1 virtutes E U ψ *virtute*
— et vitia E *ſed vitiis* U *ſed vicia* ψ *ſed vitia*
— judicabuntur E U *judicamus* ψ *aliter judicamus*
2 non aliter ? ψ *naturaliter*
4 opinionibus ψ *opinione*
5 ni U *niſi*
7 quoque et turpia ψ *a turpibus*
11 illa E *illas*
14 abducit a vero. Animis E U *abducit. at vero ab his*
16 cum E U *quoniam*
20 cernimus E *cernunt* ψ *cernuntur*
21 ratio U *oratio*
26 eſt E U ψ *d.*
— juſtitia. Sic in ea E U ψ *juſtitia ſit.*
28 ſi E *ſed*
— benigna E *benignus*
29 ſi cum E *ſicut*
— nec U *non*
30 benignuſve E *benignuſque*
33 ſua ſponte E ψ *ſuapte*
— virtus ψ *virtutis*
— expenditur E U ψ *expetitur*
35 refert E U ψ *referat*
131 1 ut E *d.*

p. l.
131 1 præmio E *pretio*
— metiuntur E *metientur*
4 gratiam ψ *gratias*
— amicus per ſe E *d.*
8 expetenda E *expetenda ſunt*
9 Quod E *Quid*
13 infamiæne metu non E *infamiæne nos*
14 et, ut E *utque*
15 erubeſcunt E *erubeſcent*
— et pudet E U *pudet jam* ψ *Pudet jam*
— impudica loqui ? ψ *loqui de pudicitia*
16 Ac me nimirum E *acuminis* U ψ *ac nimis*
17 vitium vitare E *judicium vitæ* ψ *judicium vitare*
— judicio E ψ *vitio* U *vicio*
— notatum E ψ *mutatum* U *mutato*
19 turpitudinem ψ *formidinem*
20 rite E U *a te*
21 ejus E U *eo*
— receſſeris U *receſſerit*
22 pravitates ψ *deformitates*
— perinſignes E *per ſe inſignes*
24 percipi E *perſpici*
28 aut detrimenta E *et detrimenta*
29 ad contrariam E U ψ *a contrario*
30 dici poteſt E U *duci*
31 Poſtremo E *Propterea* ψ *Nam*
34 perparva E U *parva*
35 An E U *an id*
132 1 vel ψ *ut*
2 Videtiſne E U *Videturne*
4 libenter E *lubenter*
— ad iſtam orationem ψ *cum iſta oratione*
5 quo E *quæ*
6 cujus apiſcendi U *cum jus aſcindi* ψ *cujus*
8 L. E *vel*
9 Quid E *Qui*
10 Quia E *Quam*
11 pro Conſule E *proconſul*
— veniſſet ψ *veniſſet et*
12 convocaſſe E *collocaſſe* ψ *convocaſſet*
15 rem E U ψ *rem cum eo*
18 vellem E *uti vellem*
20 Quia E *Qua*
21 Ain' tandem ? unane eſt E *An niterer ne una eſſet* U *An interemit ne una eſſet* ψ *Tantumne una de re eſt*
22 diſſenſio ? Marcus. ψ *diſſenſio,*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
132 22 una ψ *Tit. una*
23 quod E *qui*
— eſſet E *eſſe*
25 nihil E U *d.*
— putarit U *putant*
— Perparvam E U *Parum*
26 controverſiam U *controverſiæ*
— ac E *at* U *an*
— dirimat ψ *dirimit*
27 ſentis ψ *ſentires*
— ac E *aſt*
28 Atticus. ψ *d.*
— meo E *tuo*
31 quidem E U *d.*
32 cui E *quo*
33 videro E *video*
35 Quî iſtud tandem vides E *d.* U *Quin iſtud ne tandem vides*
133 1 Chius E *Chyus*
— Ariſto E *Aryſto*
— eſſe diceret E U *eſſet*
3 utrum E *verum*
— intereſſe E *intereſſet*
4 Ariſtotele E *Ariſtotile*
5 inter ψ *inter omnes*
6 cum E U ψ *quod*
7 dicat E *eſſe dicat*
— item E U *itemque*
8 quod E U *d.*
9 appellet E *appellat*
11 Ariſtoteles E *Ariſtotiles*
12 controverſia nata E *contraverſia pacta*
13 uſucapionem ψ *uſuſcapionem*
14 poſſeſſionem E *poſſexionem*
15 Mamilia E *in Manilia* U *Manubia* ψ *Manilia*
— lege U *legibus*
16 ſinguli E U ψ *ſingulis*
— tres E ψ *res*
— fines E ψ *finis*
17 Quintus. Quamnam ψ *Quænam*
— ſententiam dicimus? Marcus. ψ *ſententia dicimus*
18 Socrates E *Socratis*
— pegerit; iiſque parere U *periciiſque parem* ψ *peregit uſque parere*
— parere E *placere*
20 diſputationem U *dubitationem*
22 ut E ψ *ut quod*
— vivere E *viveret*
23 aptâ ψ *aperta*
— naturam E *natura*

p. l.
133 24 ſequi, et ejus E *ſed quum ejus ſit*
26 hæc E *hoc*
— Quapropter E U ψ *ac per*
27 hoc ψ *hæc*
28 ſimus E U *ſumus*
30 cum E U *quod*
33 * * * E U *d.*
34 nec Solonis E *neque Solonis*
134 1 Zaleuci E U ψ *Seleuci*
3 daturum E U *daturum eſſe*
— Eſt E U *d.*
4 id E *eſt*
5 utinam E *ut etiam*
— Sed E *Sic*
— ita E *ſic*
7 commendatricemque E *commendatricem*
8 ut E *d.*
— artium E ψ *rerum*
— ſit; a E *d.*
10 uberius E *d.*
11 una E *d.*
13 tanta ſententia E *et tanta ſententia*
21 quoniam E *quam*
25 cum E *quo*
27 decoris E *dedecoret* ψ *dedecoris*
28 ſocietatemque E *ſocietatem*
— caritatis E U *carnis*
— coierit cum E *ejecerit. quo eum* U *ejecerit quo cum* ψ *ejecerit cum*
— cum ψ *cum omnibus*
— omneſque E *omnibuſque* U *omnibus quod* ψ *quos*
29 conjunctos, ſuos E U ψ *ſuos conjunctos*
30 exacuerit E ψ *exercuerit*
31 deligenda E U *eligenda*
33 excogitari E *cogitari*
135 4 unis E U ψ *unius*
— mœnibus ψ *d.*
— popularem alicujus definiti E U *d.*
5 definiti ψ *d.*
7 naturæ E U *d.*
— quam ipſe ſe noſcet E U *quaſi ipſi nos* ψ *quaſi ipſe ſe noſſet*
8 quam E *quiſquam* ψ *d.*
9 quam E U *quiſquam*
— deſpiciet E *d.*
12 ratione E *rationes*
— judicandi E *judicia* ψ *judicio*
— ſcientia E ψ *et ſcientia*
— quadam E *d.*
14 ſe E *quæ ſe*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
135 18 laudes ↓ *laudis*
21 prodere E *perdere*
22 tot res tantæque ſint, quæ ineſſe in homine *E tot reſtant, hæ quæ ſint. eæ quæ in homine ineſſe* ↓ *tot reſtant, hæcque in homine ineſſe*
24 quorſus E U *quo rurſus*
27 ampliſſima ↓ *d.*
— libenter E *lubenter*

p. l.
135 28 me eum, quicunque ſum E *mecum quicum ſum* U *metum qui cum* ↓ *mecum qui cur ſum*
29 effecit ↓ *efficit*
30 Vero U *Vere* ↓ *Re vero*
— et ipſe ↓ *d.*
31 faciendum U *jocundius (ſed in marg. al. facundius)*

DE
LEGIBUS,
LIBER SECUNDUS.

Edit. Olivet. — MSS. E U ↓

p. l.
136 6 Fibreno (nam E *Fibri nonam* ↓ *Fibrino*
7 eſſe E *eſt*
8 libentiſſime E *lubentiſſime*
9 aut ſcribo E *aut quid ſcribo* U *aliud quid ſcribo*
10 nunc E *non*
— primum ↓ *potiſſimum*
— non queo E *nequeo*
11 laqueata E *illa laqueata* U ↓ *illaqueata*
12 tecta U *tecto*
— Euripos E *eurippos*
15 requietem ↓ *requiem*
17 cogitabam E U *cogitare*
— idque E U *itaque*
19 tam E *tantum*
— te E *d.*
21 plures E *pluris*
22 hanc et ſalubritatem E *ac ſalubritatem hanc*
23 te E *d.*
24 eſt E *d.*
26 antiquiſſima ↓ *antiquiſſima ſumus*

p. l.
136 26 ſacra E *enim ſacra*
28 lautius U *latius*
— ædificatam E *ædificat*
— noſtri U *mei*
137 1 Curiana E U *Quiriana*
2 ineſt E U *idem*
3 plus E *d.*
6 juſtam ↓ *d.*
7 libentius E *lubentius*
8 amicior E *amicitior*
9 Movemur E *monemur*
10 ipſis E *his*
11 adſunt E *adſint*
— quidem E *equidem* U *enim*
— ipſæ U *ipſe quidem*
— noſtræ U *veſtræ*
13 habitare E *d.*
20 accipio E *d.*
21 Nunquid duas E *quid? duaſne* U *quid duaſne*
— an eſt U *Anne*
22 niſi ↓ *ut*
— forte E *d.*
24 naturæ E *natura*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
137 24 alteram E *d.*
26 Itaque E *ita*
29 omnes E *onixe*
— Sunii erant iidem et Attici E *Symphrantide ex Atthicis* U ψ *Symphrantidem ex Atticis*
31 Sed E ψ *et*
32 in qua U *quæ*
— reipublicæ E U *r. p.*
— eſt U *adepta eſt*
— pro E *et pro*
138 1 Itaque —— contineatur U *d.*
2 et E ψ *d.*
— in ea E *mea*
— contineatur E *contineatur. Habet civitates duas: ſed unam illam civitatem putat*
5 Balbo E U ψ *ambio*
6 juſtiſſimas E *juſtiſſimas ſe* U *inſinuaſſe*
7 ut jam videar adduci E U *utinam videam abduci*
— videar ψ *videam*
8 procreavit E *procrearat* ψ *procrearit*
11 alluit E ψ *abluit*
— tantum E *tamen*
13 ut E *d.*
— efficeret E U *effecerit*
14 ſtatim E *ſatis*
— familiam E *firmariam*
16 ullum hôc E *hoc illud*
17 attigi E *attingi*
19 quemadmodum E *quæ* ψ *quam*
20 Thyamis U *Thebanos* ψ *Thebanus*
21 noſtri E *noſter*
— Amaltheo ψ *Emathio*
22 platanisque E U *platoniſque*
— illis E *illius*
24 exigis ψ *ex his*
25 deberi U *deleri*
27 Marcus. A Jove E *Majore* U *majorem*
— Muſarum primordia U *miſſarum primordio*
28 Arati E U *narrationis*
— iſtuc E *iſtud*
29 itidem E *idem* U *d.*
33 ſingulas E *d.*
34 eam E *ea*
139 1 ſint U *ſunt*
2 quidem E *equidem*
— hercule E *hercle*
— et E U *d.*
— recta E *recte*
6 ſapientiâ U *ſentencia*

p. l.
139 8 Dii E *de*
9 generi E U *genere*
11 ſed E *d.*
12 venias E *d.*
— cæleſtis E *d.*
14 A parvis enim E *Apparuiſſe mi* U *Apparuiſſe mihi* ψ *Apertius enim*
15 Si E U *d.*
— atque ejuſmodi alias, leges ψ *ab ejuſmodi leges alias*
— ejuſmodi E U *hujuſmodi*
16 hæc, et E *hoc*
17 non ψ *d.*
18 ſenior eſt E *ſeniorem*
19 æqualis ψ *æqualiter*
23 omnes E *omnis*
24 minus E *unius*
25 tantam E U ψ *tantæ*
26 erat E *erit*
27 Sex. E U *d.*
30 ſed tum, cum orta eſt E *d.*
34 verum quoque E U *verumque*
140 1 ut U *d.*
2 item ψ *ita*
— perfecto E U ψ *perfecta*
— et ψ *eſt*
3 autem E *aut*
— et E *aut* ψ *d.*
— deſcripta E U *deſcriptæ* ψ *ſcriptæ*
— populis ψ *populi*
— favore E U *favorem*
4 re E U *d.*
7 quietam et E *et quietam*
8 conditas E *initas*
— ſauxerint E *ſanxerunt*
9 laturos E *ſaturos*
— illi E U *illis*
10 beateque U *beneque*
11 nominarunt E U *nominarent*
12 deſcripſerint E *deſcripſerunt*
15 et ſententiam E *d.*
16 juris legendi E *jurulenti* U *viruleuti* ψ *juris colendi*
17 Quo E ψ *Quod*
19 numerandum E U *numeranda*
24 multa perniciofe U *d.*
— ſciſcuntur E U ψ *aſciſcuntur*
25 legis nomen ψ *leges non*
26 ſi latrones E ψ *ſi latores* U *latores*
— conſeſſu E U ψ *conceſſu*
— aliqua ψ *aliquas*
— ſanxerint U *ſanxerunt*
27 poſſent E *poſſint*
— quæ E U *qua*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

140 27 ſalutaribus mortifera E *ſalutifera*
28 cuicuimodi fuerit illa E *cui quid mali fuerit* ψ *cui quid mali fuerit ulla*
29 etiam E *illa etiam*
— acceperit E *acceſſerit*
141 1 Titias E U *ſcias* ψ *Tuſcias*
— nullas E *nullas eſſe*
2 Livias E *Levias* ψ *Lemnia*
3 ſublatæ E *ſi illatæ*
5 rogabis E U *abrogabis*
6 Certe E *Certis*
— vobis E *nobis*
11 Zaleucum E *Zeleucum*
— Charondam E *Charonidam*
12 quidem E *quidam*
13 ſcripſerint E ψ *conſcripſerunt*
15 Zaleucum E *Zaleum cum*
18 nominat ψ *nominant*
— Locri E *Lucri*
19 quod E *ut*
21 Sit igitur E *Si ergo*
22 Deos E *d.*
— eaque E *et ea*
23 ditione ψ *judicio*
— eoſdemque U *eoſque*
24 quid agat E *qui agat*
25 colat ψ *colat.*
26 habere E U *haberi*
27 mentes E *mentis*
— et a E U *ac*
28 verius E *ſtultius*
— ſtulte ψ *d.*
30 putet E *potuit*
— comprehendat, nulla ratione E U ψ *d.*
34 cogant E ψ *cogunt*
— numerare quî E U *numerarique* ψ *numerare neque*
35 præſtent iis, quæ E *præſentesque* ψ *præſentiiſque*
142 1 rationis expertia E *rationem experti* ψ *rationis experti*
— nefaſque E *ne ea quæ* ψ *nec eas quæ*
3 Utiles E *Ut illis*
— has E *d.*
— cum E *ut*
4 multa E *multæ*
— jurejurando E *in jurejurando*
— ſint E *fuit*
5 revocarit E U *revocavit*
6 quamque E *quanquam* U *quam*
7 tum teſtibus E ψ *teſtibus his*
8 appellat E *appellabat*

p. l.

142 10 aliiſque ſententiis verſaris E *ſententiiſque verſari*
11 eſt E *d.*
12 Unum U *Unde*
13 Marcus. Vellem E U *Velleio* ψ *velle*
15 niſi E *ubi*
16 eadem E *eidem*
— converſa E *d.*
18 exprome E U *exprime*
— ſi placet U *d.*
19 Expromam U *Exprimam*
20 leges ψ *legis*
20 voce E *vocem*
21 id eſt E *ineſſet* ψ *in eis ſit*
22 XII ψ *ex his*
— ſacratiſque U *ſocratiſque*
24 potero E U *potuero*
25 eſſet infinitum U *eſſent infinitæ*
27 audiamus E *audiamus (in marg. habetur litteris miniatis "verba legis te loquitur Titus." et in textu ipſo Titus legitur pro M.)* U *audiamus verba legum*
28 adeunto E U *aderunt*
— adhibento: opes. E U *habento operis*
29 amovento ψ *admovento*
30 habeſſit E *habens* U ψ *ſit habens*
— Deos: neve E *ſive deos* U ψ *deos*
— ſed ne E U ψ *ſive*
31 Lucos E U *locos*
32 patrumque E U ψ *patriamque*
33 et ollos E *ollos*
— endo E *nanciſcendo* U *in aſciſcendo* ψ *in*
— cœlo ψ *cælum*
34 merita E *merito*
— vocaverint E U *vocaverunt*
35 propter E *præter*
143 2 Nec ulla vitiorum E *Neucula vitiorum* U *heu calauionem*
3 Feriis E U *Feceris*
— famulis E ψ *famulos*
— patratis ψ *peractis*
4 annuis U *vacuis*
— amfractibus E *anfractibus*
5 certaſque baccas E *cetaſque bacas*
— libanto E *liberanto*
6 ad dies E U ψ *addes*
— ubertatem E *ubertate*
7 fœtuſque E ψ *feturæque* U *fetumque*
— Id quod E U ψ *Idque*
8 ſacerdotes ψ *d.*
— quoique Divo decoræ gratæque E *cuique vivo cum decore raræque*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

143 9 alii E U ψ *d.*
10 Virgines E U *Virgineſque*
11 foci publici ψ *foro publico*
12 modo rituque E *ritu*
— fiant, diſcunto ψ *fiant diſcunto.*
13 Eorum E *Earum*
15 cum E U ψ *quorum*
16 maximi E *d.*
17 videnro E U *vidunto*
18 Sacerdotes E *Sacerdoteſque*
19 popularem E U *populare*
— præmonento E ψ *præmovento*
20 iiſque apparento E *hiſque apparanto* ψ *iiſque parento*
22 effata E ψ *efflata*
25 Fœderum E *Fœderis*
— oratores E *oratorum*
— feciales E *ſpetiales* ψ *ſpeciales*
26 duo E U ψ *non*
— diſceptanto E ψ *diſceptatio*
27 Etruriaque ψ *Etruriæque*
— diſciplinam E *diſciplinamque*
28 iidemque E *idemque*
29 obſtita ψ *obſcita*
30 olla U *illa* ψ *ea*
— pro E *d.*
— fiant E *fient*
— Neve quem initianto E *Neque juranto* ψ *Neve*
31 Cereri E *ceteri*

144 1 optuma E *optima*
3 clepſerit rapſeritque E *deperit carpſitque* U *ceperit rapſitque* ψ *dempſerit rapſitque*
— parricida E U *patricida*
4 ſupremo E *ſuppremo*
5 audeto E *audeo* U *audeo (ſed in marg. ab ead. manu al. adultero)*
— donis E *ſionis*
6 reddunto E *redunto*
— juris E *d.*
— Ne quis ψ *Quocirca ne quis*
— agrum conſecrato E U ψ *ſacrum conſecrati*
7 eboris E *eboli*
8 Hos E U *Nos*
9 datos E U ψ *dato*
— Sumptum E U *ſumptos*
— in ollos U *illos*
10 a te E U *altera*
11 breviter E U *brevis*
12 moribus E *legibus*
17 adeo expectate U *ſpectatæ*
— illud E *ullum*

p. l.

144 17 optimum E *optimæ*
19 erant E *erunt*
22 UTI ROGAS, poſſim E U *ut et tu rogas poſſem* ψ *ut et tu rogas poſſim*
— edicere E U ψ *dicere*
— Ain' ψ *An*
23 edicturus E U ψ *dicturus*
— aliter? ATTICUS. Prorſus E *Aliter quidem*
24 ſciſcam aliter : in minoribus ψ *ſciſcam. aliter in minoribus. Tit.*
25 At E U *Ac*
26 videte E *videre*
— malumus E *maluimus*
27 animo E *animos*
28 hoc oportet E *huic corpori licet*
32 vaneſcere E *d.*
— nec amnibus E *nec a manibus* ψ *ne manibus*
34 Quod autem E *Quo tamen*
— amoveri E *admoveri*

145 1 eſt E *d.*
— etiam E *d.*
2 adhibito ψ *addito*
4 futurum ψ *d.*
5 Quod E *tum*
— judex E U ψ *homo judex*
8 etiam E U ψ *noſſe*
9 paruerunt E U *paruerint*
10 nec E *ne*
11 Xerxes E *Xerſes*
18 a E *d.*
— et E *d.*
21 exiſtimare E *exiſtimarit*
— quæ cernerentur E *cernere*
22 plena E *plena omnia*
— qui E U ψ *quo*
— in fanis ψ *infans*
— eſſent E U ψ *eſſet*
23 religioſis E U ψ *religioſus*
24 Eandemque U *Eandem*
— luci E *lucis*
25 in agris E *magis*
— ea E U ψ *enim ea*
— cum E *tum*
26 Larum E ψ *patrum*
27 ſervare E *ſervari*
31 ſed fortium E *ſortium*
34 autem E *aut*

146 1 vitioſum U *incenſum*
— Cylonio E ψ *Clyconio*
2 Epimenide Crete E *Epimeniis decreto* ψ *Epimeni decreto*
3 non E *et*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
146	4	Araque vetus ſtat in E *Ara quæ vetuſtina eſt* U *Ara quæ vetuſtiſſima eſt* ψ *Araque vetuſtiſſima eſt*
	—	Exquiliis U ψ *quaſlibet*
	5	Fortunæ ψ *Fortunæ deteſtatæque*
	—	quæ E *d.*
	—	deteſtanda et ψ *d.*
	6	Vicæ Potæ E U *vice poetæ*
	—	fingenda E ψ *et*
	7	vincendo atque potiundo ψ *vincendi et potiundi*
	—	ſiſtendoque E *ſtatas audi* U ψ *ſtataſandi*
	—	cognomina ψ *cognominaque*
	—	Statoris E *quæ Statoris*
	9	quoniam E *quando quidem* U *quoniam quidem*
	10	Spes E *d.*
	11	omnes E *omnis*
	12	Fors E U ψ *forum*
	—	ſignificantur E *ſegregantur*
	13	Primigenia ψ *Primigenam*
	—	gignendo U *gingnendo*
	—	comes. Tum * * * E U *comeſtum (Defectus non habetur Nota)* ψ *conjectum*
	15	operum E *operis*
	—	quas E *quos*
	16	compoſitor E U ψ *compoſitio*
	—	et ψ *d.*
	17	libamenta E *liberamenta*
	19	perite ψ *partum*
	23	ſinguli E U *ſingulis*
	25	focus E *focum*
	26	ut E *et ut*
	—	idem E *i.*
	27	tenemus E *habemus*
	28	præſint E *poſſint*
	29	peti ψ *pati*
	31	præſunt E *præſint*
	32	Continet E U *continent*
	33	conſilio E *et conſilio*
	—	optimatium E *optimatum*
	34	ſacerdotum E *ſacerdotem*
147	4	noſſet E *eſſet noſſet*
	6	et cum auctoritate E ψ *cum eſt auctoritati*
	—	hoc E *hæc*
	7	exiſtimare E *exiſtimari*
	8	poſſe a E *poſtea*
	9	comitiatus U *conviciatus* ψ *comitia tollere*
	—	et ψ *d.*
147	11	ſt unus augur E *ſummus*
	—	ALIO DIE E U ψ *aliter*
	12	ut E *aut*
	13	agendi E *agere*
	14	aut dare U *dare*
	15	ut Titiam E ψ *etiam* U *eciam*
	—	Livias E U *Levias* ψ *Lemnias*
	16	Conſulis et auguris E U *conſules et augures*
	—	foris E U ψ *familiæ*
	17	ſine E U *ſit*
	—	auctoritate E *auctoritatem*
	18	magna E *magnas*
	19	ſed E *ut*
	—	in E *d.*
	22	veſtra E U *noſtra*
	—	divinare E U *divinatio*
	25	avibus E *manibus*
	—	ſignis E *ſignis quæ* U *ſignis quo* ψ *ſignis quos*
	26	quòd, cum E U ψ *d.*
	—	Deos E U ψ *d.*
	—	concedamus E U *concedimus*
	27	benignitatem E U ψ *d.*
	29	ea E *d.*
	33	cecidiſſe E *accidiſſent* U ψ *accidiſſe*
	—	enim Polyidi E *poli idei p.* U *Polydori* ψ *Poludei p.*
148	2	Arabum, Phrygum, Lycaonum E *ad parigum licanonum* U *ad patigum (in marg. al. pergum) lycaonium* * * * ψ *ad parigum Lycaonnm*
	3	vetuſtas E *vetuſta*
	—	certa E U *certe*
	4	Attii Navii E *Atti Navi*
	6	admirabilia E *et mirabilia*
	8	Itaque E *Ita*
	—	ſcientiam E *ſententiam*
	10	dupliciter E ψ *duplex*
	—	ut E *aut*
	11	tempus E *d.*
	—	ad E *et*
	—	ſæpiſſime E U *d.*
	13	et E U ψ *et ipſa*
	16	et ψ *ut*
	—	valet E *valeret*
	—	et E U ψ *ut*
	—	horumque E U ψ *forumque*
	17	ſancimus E U ψ *ſanximus*
	18	procurationibus E *procubationibus*
	—	ſuperque E *ne illa ne*
	19	hæc E *hac*
	21	reprehendam E *comprehendam*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
148	22	eſt E *idem eſt*
	23	excepto E *expecto* ψ *expectato*
	25	Iacchus E *Xicchus* ψ *Iaccheus*
	—	Eumolpidæque E *Eumolphydæque* U *Eumolphideſque*
	—	veſtri ψ *noſtri*
	30	tum nihil E *tamen nihilo*
149	1	in nocturnis ψ *innocentes*
	—	Quâ E *Qua lex vel*
	3	imprudentiam quidem ψ *impudentiam*
	5	ademeris U *adime*
	8	ritu Cereri E U *quo ritu ceteri*
	—	Cereri ψ *cæteri*
	10	Conſulum E *conſultum*
	11	animadverſioque E *animadverſio*
	12	Diagondas E *Dyagonidas*
	13	Deos E *et deos*
	—	et E *d.*
	15	vexat E *vixerat*
	—	Sabazius E *Sabbeius* U ψ *Sabeius*
	17	audaciam in admittendis E *audacia vivet. immittendas*
	18	fædis damnet, atque impiam E *fedas quædam atque impia*
	19	circoque E *ſcutoque*
	21	circo E *cuto*
	22	voce E *vice*
	26	Namque E *Nam*
	—	languefacit U *languere facit*
	27	civitatumque hoc E *civitatum hæc*
	28	ſervare E U ψ *conſervare*
	—	quarum ψ *quare*
	29	ſunt E *ſe*
	31	ob E *ad* ψ *in*
	33	longeque E U *longe*
	—	valde E *d.*
	34	mutari E *imitari*
	35	mutatione E *imitatione* ψ *immutatione*
	—	Ego E U ψ *Ego autem*
150	2	compleri ψ *complecti*
	—	ſeveritate jucunda E *ſeveritatem jucundam*
	3	exultent E *exſultet*
	8	demi E U *inde demi*
	9	patriis E U *patris*
	—	colantur E *colatur*
	10	Apollinem E *d.*
	13	quæſiviſſentque E *quæſiſentque*
	15	antiquiſſimum ψ *d.*
	—	Deo E *eo*
	17	Idææ E *meæ*
	19	ſacrum E ψ *è ſacro*
150	21	Solos in E *Soles iſthinc* U *ſoletim* ψ *ſolem*
	22	civis E *cujus*
	—	cum E *d.*
	24	inceſtis E *inceſto*
	25	placare E U *placare quidem*
	28	violatæ E *violante*
	30	Quæ E *quæ non*
	31	attingantur U *attingamus*
	32	hominis fortunam ψ *homines fortuna*
	33	vos E U ψ *deos*
151	3	Circumſpicite E *Circumſpici hoc* U ψ *Circumſpicit hæc*
	—	animo E U ψ *animus*
	4	Nos E U *O nos*
	8	denique omnium, conſervatæ patriæ E U *de ſervata patria*
	9	Quorum E U ψ *Quo*
	10	diſtracti ac diſſipati E U *diſtractæ ac diſſipatæ* ψ *diſtinctæ ac diſſipate*
	11	qui E U *quid*
	—	iis et E U ψ *his qui*
	13	ſepultura U *ſepulturis*
	—	caruerunt E *honoribus caruere*
	15	aliquanto E *aliquantos* ψ *aliquos*
	17	et E *nec*
	19	ponderamus E *ponderemus*
	22	niſi E *in ſyri*
	—	nunquam E *d.*
	23	cum E *tum* U *tamen*
	—	cupiditate, tum E U *cupiditatum*
	24	religiones E *religionis*
	25	Reprimam U *Deprimam*
	27	habeo ψ *habui*
	—	Tantùm ponam, erui E *tamen penam merui* U *tantum pænam merui* ψ *Tantum e rebus*
	28	pænam ψ *d.*
	—	et E U *d.*
	29	judicio E *judiciorum*
	30	gaudio comprobetur E U *gaudeo comprobentur*
	33	domiciliorum ψ *domicilium*
	—	ſacra E U *ſacro* ψ *ſacrum*
	35	privatim E *privatum*
	—	et E *d.*
152	1	ebur E *d.*
	2	fani E *faui*
	—	Ligneum E ψ *Lignum*
	3	quod qui ψ *quodque*
	—	e E *eſt*
	—	dedicato E U ψ *cavato*
	4	ne E U ψ *nec*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
152 5 albus E *d.*
6 in E *etiam*
— maxime E *autem*
7 aves et E ↓ *habes* U *habes et*
8 formæ U *ferme*
— ab uno E U *adhuc*
— uno abſolutæ ↓ *una abſoluta*
— hujus exempli E *hujuſmodi exempla*
9 ſunto E U *ſunt*
10 reſtricte E *reſtricta* ↓ *ſtricte*
11 ſegniorem E U ↓ *inſigniorem*
12 ſubigendam ↓ *ſubiciendam*
14 reſtat E U *reſtituta*
— O E U *d.*
16 expecto E ↓ *ſpecto*
17 pertinent E *pertinet*
— Verò E ↓ *Vera*
21 quæque ↓ *quoque*
— pars E U ↓ *res et ars*
22 qui paulum modo ingenio poſſit E U *quid homo ingenii* ↓ *quid homo ingenio poſſit*
— quæcunque E U ↓ *quacunque*
23 cauſa E U *d.*
25 Sed juriſconſulti E U *Si juriſconſultus* ↓ *Sed juriſconſultus*
26 videantur E *videatur*
— ignoratione E *ignorationem*
28 etiam E *et*
— eſt E *d.*
30 Pontifices E *pontificis*
— iidem E ↓ *fide*
31 Sæpe E ↓ *at*
32 cognoſſet E *cognoſceret*
34 aut —— religione E U *tullo*
— Ergo ↓ *Si ergo*
153 1 de ſepulchris E *et de ſepulchris*
2 parva E *perpauca* ↓ *perparva*
3 hæc E *hoc*
4 ſacra E ↓ *ſacra hæc poſita*
5 auctoritate ↓ *auctoritatem*
6 iis eſſent E ↓ *his eſt*
8 quod eſt E *quidem*
9 Quæruntur ↓ *Quærentur*
10 adſtringantur ↓ *aſtringuntur*
11 e vita ↓ *cuncta*
— emigraverit E ↓ *emigrarit* U *migraverit*
12 qui E *quid* ↓ *qui cum*
— teſtamentove E *teſtamentoque*
15 fuerint ↓ *fuerunt*
— cum moritur, uſu E ↓ *commoriturus ut*
16 ſi E U *qui ſi* ↓ *quod ſi*

p. l.
153 17 qui E U ↓ *d.*
18 ut is, qui E *et ſi quis* ↓ *ut ſiquis*
19 neminique E ↓ *nemini qui*
— ſolverit E *ſolveret*
— perinde E ↓ *proinde*
21 deſcripta ↓ *deſcripta ſunt*
23 adſtringi : hæreditate E ↓ *adſtringi hereditatem*
24 ſi inde E *aut ſi inde*
26 igitur E *d.*
— Pontifices pecuniam E *pontificum pecunia* ↓ *Pontificum pecuniam*
27 ſacris ↓ *ſacro*
— conjungi E *jungi*
29 ſi in teſtamento E *ſine teſtamento* U *ſi inteſtato*
34 approbat ↓ *approbavit*
35 quas qui E U *d.*
— non ↓ *naſcuntur*
154 1 ſi ↓ *Nam ſi*
2 minus E *munus*
— alligaretur E *delegaretur*
— ac E *ut*
3 aliquis ↓ *aliquid*
— cujus E *quod*
4 heres E *heredis*
6 ſolum U *ſolis*
— ſine E U ↓ *niſi*
— coheredibus ↓ *heredibus*
7 alligari E *allegari*
8 ſine E ↓ *ſinit*
— religione ↓ *religio ne*
— capere E *habere*
— heredem E *heredes*
12 Pontifices E *pontificis*
— homines E *hominis*
13 pontificium E U *pontificum*
— civile —— pontificium E *d.*
14 quodam E *quoddam*
16 ſi vos E U ↓ *uſibus*
— Pontifices eſſetis E U ↓ *pontificis eſſet ſi*
— pontificalis U *pontificibus*
17 iidem E U ↓ *idem*
— eſtis E U ↓ *eſt*
— peritiſſimi U *ſpretiſſimi* ↓ *ſpernitis*
— hac E U ↓ *ac*
18 illam ↓ *illa*
— eluditis E U *illudiſti* ↓ *illuditis*
— P. E *poſt*
19 itemque E *idemque*
— qui E ↓ *eos qui*
— caperet E ↓ *caperent*
20 heredes E ↓ *heredibus*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
154 20 Habeo ψ *Ab eo*
— pontificium E *pontificis* ψ *pontificum*
— Quid E *Qui*
21 caput E U *apud* ψ *capit*
23 Quod E *Quid* ψ *Pomp. Quod*
— hoc E ψ *hic*
24 noluiſſet, ψ *noluiſſet ?*
— admonet ψ *Tit. Admonet*
— juriſconſultus E ψ *juriſconſulto*
25 Mucius E *Munius*
— idem E *d.*
26 ſuperiores ψ *ſuper*
— dicebant U *dicebat*
— qui quid E U ψ *quicquid*
27 ſacris E *ſacri*
— pontificium E *pontificum*
28 jure E *d.*
29 et E *d.*
— quaſi E *quo ſi*
— ea ψ *d.*
30 quod legatum ψ *quo legatus*
31 ſitque ψ *ſicque*
35 pietate ψ *pietatis*
155 1 extera ψ *extra*
2 A. E U ψ *d.*
3 Popilia ψ *Pompilia*
— denicales E *delita lex* ψ *delſica lex*
4 appellatæ ſunt E *appellata eſt*
— quia E U ψ *qua*
— reſidentur U *reſident*
— quam E U *qua*
7 jus, quibus neque E ψ *jus ut ne* U *jus ut me ne*
10 Lare vervecibus E U *e verberibus* ψ *e Lare vervecibus*
11 porca E U *porta*
12 contracta ψ *confracta*
14 id E *illud*
15 Cyrus E *Cyrios*
17 ad U *a*
18 aras U *ara*
20 uſam ψ *humatam*
— Anienem E *Antenem*
— Sylla E *Silla*
22 corpori poſſe E U *corpore poſſet*
23 accidere E *accedere*
— e E U *a*
— Corneliis E U *Cornelius*
24 enim E *enim et*
26 juſta ψ *buſta*
27 ſepultis U *ſepulchris*
— humati ψ *humari*
28 tum in iis E *tamen in his*
31 tum et illic ψ *tumulus illic et*
32 ac E *at*

p. l.
155 33 navi necatus E *nave vocatus*
— mare E *mari*
34 quod os E *quos* U *quotus*
— extaret E *exſtare* U ψ *extare*
35 porcam E ψ *portam*
— eſſe E ψ *eſſet*
— contractam, et E U *contractet* ψ *contra cenſet*
156 1 porco E U ψ *porro*
— mari E *mare*
3 jure E *juris*
— Sed E *et*
7 tabulis, in E *d.*
— ſepelito E *ſepellito*
— neve E U *ne*
8 addit E *addidit*
— indicat E *judicat*
9 qui E ψ *d.*
10 clari viri ? Marcus ψ *d.*
— Tite ψ *Tite claros*
12 ut Tuberto E *Tuberte*
13 C. E *d.*
— conſecuti E *non ſoluti*
14 Sed E *Si* ψ *Tite. Sed*
— decretum a E *decreta*
15 Noſtis E *noſtris*
17 et E U *d.*
18 DOMINA E U MINA
— hujus dedicandæ E *hædificare*
20 collegium E *colligi unum*
— publicum E *populi cum*
— potuiſſe E *potuiſſet*
22 minuendi E ψ *minuendi ſunt*
23 tranſlata E *tranſlatæ*
— Hoc U *hæc*
24 aſciâ E *aſſecla* U *aſecula*
26 riciniis E *ricimiis* ψ *reciniis*
— vinculis E U ψ *vincla*
27 tollit etiam E *tolli et* ψ *tolli etiam*
28 radunto E *cadunto*
— leſſum U *leſum*
— ergo E *d.* U *igitur*
29 Ælius E *Alius*
— Acilius E *Atilius* ψ *Cicilius*
— ſe —— L. Ælius E U *intellexerunt ſed funeris Lelius*
— L. Ælius ψ *Lælius*
32 verum E U ψ *veterum*
34 e natura E *naturæ*
— morte E *mortem*
35 funebria, quibus E *funebris a quibus*
157 1 quò E ψ *quos*
3 quibus ſervilis unctura E *quæ ſimul junctura* ψ *quæ ſervilis unctura*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
157	4	circumpotatio ⸸ *circumportatio*
	—	et E *d.*
	5	acerræ U *acterore*
	6	ornamenta E *d.*
	—	qui E U *quæ*
	8	Credoque E ⸸ *credo*
	9	lectique E *lectiſque*
	—	ſternerentur E *niterentur*
	10	id quoque E *idque*
	—	ſanctum E *ſancitum*
	—	cum eſſet, Neve aurum E *quam eſ-ſent neue aturum*
	11	humane E *humana*
	—	excipit E U ⸸ *excipiat*
	—	Quoi E *vetat ut cum* U *vetat ut cui* ⸸ *præcipit, altera vetat ut cui*
	12	vincti eſcunt E U ⸸ *juncti eſſent*
	—	aſt im E *aſtra* U ⸸ *aſtim*
	—	ſepelire urereve E *ſepellirentur* U *ſe-pelirentur* ⸸ *ſepeliretur*
	—	ſe E *et ſine* U ⸸ *et ne ſe*
	13	eſto E *iſta* U *iſto*
	—	ſepelire, et urere E *ſepellirent aere* ⸸ *ſepeliretur aere*
	14	privatorum E *privaturum*
	15	quòd E *quid*
	16	adjici E *adici*
	17	videtur E *vereretur* ⸸ *veretur*
	—	arcere E U *acerbum vetat* ⸸ *acerbum*
	—	forum, id eſt, veſtibulum ſepulcri, buſtumve E *eorum idem ſepulchris tumve* U *eorum idem veſtibulum ſepulcris tum*
	20	indicatur E U ⸸ *inducatur*
	21	dominuſque E ⸸ *d.*
	—	funeris ⸸ *funeriſque domus*
	—	utatur E *ludatur*
	—	lictoribus E *littoribus*
	22	virorum E U *vivorum*
	—	memorantor E U *memorantur* ⸸ *me-moranto*
	23	cantu E U ⸸ *ad cantus*
	—	proſequuntor ⸸ *proſequantur*
	24	Græci E *Gracchos* U *Græcos* ⸸ *Græ-cus*
	—	nominant ⸸ *nominatur*
	27	Quinte E *quæro*
	—	cæteri ⸸ *cæteros*
	—	modum E *modo*
	28	quos E *quis*
	—	progreſſa E *proceſſa*
	29	vides. Sed E *vidiſſe*
	—	minimam olim E *minime mollem* ⸸ *nimiam olim*
	30	alioquin E U *d.*
157	30	exempla ⸸ *ampla*
	32	intelligunt E U *intelligant*
	35	hoc jus E U ⸸ *ocius*
158	1	injecerant E U ⸸ *fecerant*
	4	inibant ⸸ *inirent*
	—	parentes E U ⸸ *propinqui*
	5	quid E U ⸸ *niſi quid*
	6	juſta confecta ⸸ *buſta conjecta*
	8	decemviri E U ⸸ *viri*
	9	undecimam E *X* U ⸸ *decimam*
	—	tabulam E *tabulas*
	—	neve leſſum E *nec fleſſum* U *ne in-flexum*
	14	τύμβοι) aut monumentum E *tum bona ut monumentum*
	16	Ceramico E *geranico*
	17	ſanctum U *ſancitum*
	—	eſt E *d.*
	18	effecerint ⸸ *facerent*
	—	opere tectorio E U *ex opere tex-torio*
	—	exornari, nec Hermas E *ex narine thermas*
	19	licebat imponi E *d.*
	20	niſi E *ubi*
	22	habet E *Hunc*
	23	Pittacus E *Pictacus*
	24	aliorum E *alienum*
	—	idem E *eidem*
	25	increbruiſſe E *increbuiſſe*
	26	minuit E *munivit*
	28	e republica maxime, tuendæque E U *et reip. maximæque tuendæ* ⸸ *et r. p. maxime tuendæque*
	—	peritiſſimus E ⸸ *paratiſſimus*
	30	Sepulcris E *Sepulcri*
	—	novis E *nobis*
	31	quid E *quidem*
	32	columellam E *columnellam*
	—	aut ⸸ *autem*
159	1	hæc E *hoc*
	6	vivus E U *vivos*
	7	mortuus E U *mortuos*
	—	quod U *d.*
	8	homines quinque E U ⸸ *d.*
	—	abſolverint E *abſolverit*
	9	plus E U *prius*
	11	igitur E *autem*
	13	cenſibus a minis E *ſenſibus animi*
	—	dicit E *dicet*
	16	religionis E *religionum*
	17	Nos E *Non*
	—	quidem E *equidem*
	19	hæc E *hoc*

DE

LEGIBUS,

LIBER TERTIUS.

Edit. Olivet. MSS. E U ψ

160 4 inſtitui E *inſtituiſti*
7 dicis E U *diligis*
8 nec nimis valde unquam E *d.*
— nimis E *minus*
18 præſit E *poſſit*
22 aptum E *apertum* ψ *actum*
23 quod E *quam*
— intelligi E U ψ *nihil aliud intelligi*
24 nec domus E *domus*
26 hic E hæc
27 ſupremæ E *ſuppremæ*
161 3 in E U *ut in*
11 ſine E *d.*
12 quorum E *quorumque*
14 obtemperandi E *imperandi*
16 qui ψ *quod*
— imperet E U ψ *imperare*
— eſſe E U ψ *eſſet*
17 et E *quod*
18 parendum E *imperandum*
19 ſolum E *ſolo*
20 ut eos E *eos*
25 iiſque cives E *hiſque civis*
26 noxium E U *innoxium*
27 vinculis verberibuſve U *vinclis verberibus*
— coerceto; ni E U *coercento iis :*
— majorve E U *major vero*
— populuſve E *populo ſine*
28 eſto E *eſt*
— judicaſſit U *judicaſſet*
29 inrogaſſitve E *interrogaſſitve* U *interrogaſſetve* ψ *irrogaſſitve*
— per E *d.*
— eſto E U *eſt*
30 imperabit E *imperabat*
— ne E *d.*
— quodque E *quo*
— geret E *gerit*
31 Minores E *minoris*

p. l.
161 32 plera E *plures in prelia* U ψ *prælia*
— erunt E *erant*
35 vindicanto ψ *judicanto*
162 1 contractas E *contractus*
— ſenatus E *natus*
2 agunto E *arguunto*
4 is primus E *his prius*
5 ævitates E U ψ *civitatis*
6 tuento E *tuentor*
7 partes E *partis*
— pecunias, ævitates E *pecunia civitatis* ψ *pecunias civitatis*
— ordines partiunto E *ordinis partiti ſunto*
9 probrum E *probum*
— ne E *non*
— bini E *binis*
12 diſceptator E *diſcretor*
— privata E *privato*
13 poteſtate pari E U ψ *poteſtati parento*
— quotcunque E *quocunque*
14 creverit E *creaverit*
15 iique E *hiſque*
16 appellantor E *appellaminor*
— ſummum E *ſummus*
17 Ollis E ψ *hujus*
— populi ψ *populo*
— ſuprema E *ſupprema*
18 ni E *d.*
— Ævitatem E *civitatem*
19 diſcordiæve E U ψ *diſcordiæ*
20 eſcunt E U ψ *eſcunto*
— ænus E U ψ *d.*
— creverit E *creaverit*
21 quod E *quid*
— teneto E U ψ *tenunto*
— magiſter E U *magiſtratus*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

162 22 Equitem cunque qui E ψ *Equitatem quicunque*

23 Aſt U *Aut*

— Conſul is E *conſul* U ψ *conſulis*

— magiſterve E *magiſtratuſve* U ψ *magiſtratuſne*

24 reliqui E U ψ *nec reliqui*

26 creverit E *creaverit*

28 parcunto E *pariunto* ψ *pareunto*

— ſe E *ſed*

29 Plebes E *Plebs*

30 quos ψ *quas*

— tribuni E *et tribuni*

33 quois E U *quo is*

34 Aſt ni E U *eſt*

— prohibeſſit, ſenatûs conſulta E U *prohibet ſe*

35 perſcripta E *præſcripta*

— vacato E *vocato*

163 1 judicia E ψ *et judicia*

— juſſa E *juſta* ψ *d.*

2 conſciſcentur E *conſciſcent* U *eo ſciſcentur*

3 At ſi E U ψ *Aut*

— extra U *extra quidem extra*

— cæratore æſus ſit E *quo ærarium exhauſit* U *quo erario heſuſcit* ψ *quo ærario æſus ſit*

4 cæret E U *coheret* ψ *coercet*

— eique U ψ *ei qui*

— cærandi U ψ *coherendi*

— Cum U *at*

5 Conſuli E *conſilii*

7 plebes E *populus*

— iidem E U *idem*

— ad U *ac*

8 æſus E U *ceſus*

— Quæ cum E *Quæcunque* U *Quæcunque in* ψ *Quæque in*

— quæque E U *quæcunque*

— agentur E *agento*

10 Senatori E *Senatorem*

— nec aderit E U *ne caverit* ψ *aderit*

— Loco —— orato; ψ *d.*

11 modo orato E *moderato*

— Vis E ψ *jus*

— abeſto E ψ *adeſto*

12 agendo U *augendo*

— actoris eſt ψ *auctoris eſto*

15 ſemel conſulunto E U *conſulento*

16 patiunto E *partiunto*

17 irroganto E *rite roganto*

— niſi E *ni*

— comitiatum ψ *comitatum*

163 18 ferunto E *referunto*

20 pæna par eſto E U *pænæ parents*

21 fide E U ψ *fidem*

— Privati E U ψ *Privata*

23 Diſcerem ψ *Diſcere*

— rem E U *re*

— et E *etiam*

24 brevi E *ob rem*

25 a E *abs*

26 allatum E *ablatum*

30 iiſque E *ſi iis* ψ *ſuiſque*

31 cujuſque E *ejuſque*

— reipublicæ E U ψ *in re*

33 non E U ψ *non modo*

35 lege E U ψ *legibus*

164 6 Atqui U *Atque*

— libris ψ *libris, quod faciendum*

8 Dione E *Dyona*

12 acute E *acuti*

13 familia U *familia tua*

14 iſta U *ipſa*

— Ariſtoteles E *Ariſtotiles*

15 Heraclideſque E *Heraclides*

17 Ariſtotele E *Ariſtotile*

— ut ſcitis E *in ſcithis*

22 et E *non*

23 nimis E *minus*

165 1 Conſulibus E *conſuli bis*

2 ut E *quod*

7 nata E U *damnata*

10 ſed E *et*

11 converſa E *convertenda*

12 * * * E U *nulla lacunæ nota. niſi quod in margine E manus (hunc locum notandum eſſe indigitans) ponatur.*

13 redeunto E *pede uno* ψ *repedandum*

14 a E *ex*

15 Jam ψ *Q. Jam*

16 quam E *d.*

— Omitto ψ *Tit. Omitto*

17 legatione hæreditates E *legationem hereditatis*

18 perſequuntur E *proſequuntur*

— hominibus eſt E *omnibus et*

19 reapſe ſit E *eſſe poſſit hoc* ψ *re ſit hac*

— procuratione ſenator E ψ *procuratore ſenatus*

23 leviſſimus E *vis* U *levis* ψ *levius*

— tribunus plebis U *et eciam plus*

— tum E *tunc* U *cum*

24 annuum E *annum*

26 decedatur E *diſcedatur* U *recedatur*

p.	l.	
165	28	pareant E *parebunt*
166	1	urbis E *d.*
	—	ablegatus ψ *legatus*
	2	ex E *d.*
	3	recreatus ψ *neſcio quo pacto creatus*
	4	impio E ψ *imperio*
	7	Atque E *d.* U *An que*
	—	C. U *tum*
	—	Flaminium E U *Flaminius*
	8	ſunt E ψ *videntur propter vetuſtatem*
	9	Tib. E *d.*
	—	D. E *d.*
	11	C. Curiatius E *conjuratus*
	13	runis ψ *ruinis*
	—	iis ſicis E *exitiis* U *viciis* ψ *inſcitiis inſitus*
	14	permutavit E *perturbavit*
	16	a E *et*
	—	reſpublica E *reip.*
	17	proferamus E *proferam*
	20	exacuiſſet E *acuiſſet*
	25	ne E *nec*
	27	furor edere E U *futura ſedare* ψ *futura reddere*
	—	belluæ E *balbæ*
	33	poſſum. Marcus ψ *poſſum*
	34	tribunatûs præclare ψ *tribunatus. Præclare*
	—	perſpicis E *percipis*
167	1	ſelectio E ψ *electio*
	—	iſto E *iſte*
	2	eſt, ſi E *Sed* U *eſt ſed*
	—	Conſulum U *conſultum*
	3	peccata — ineſſe E *in ipſa iſta poteſtate ineſſe fateor* U *in iſta poteſtate ineſſe fateor*
	5	tribunorum E *tribuni*
	7	quod E *d.*
	—	lenior eſt E *leniorem*
	9	At E U ψ *Aſt*
	11	per E U ψ *d.*
	12	nectus U *nocenus* ψ *vetitus*
	—	etiam U *eciam*
	13	illud ψ *illum*
	—	perculit E *pertulit*
	14	ſapientiam majorum in hoc E U ψ *ſapientia majori nihilo*
	15	poteſtate E *poteſtas*
	19	deni E U *dent*
	21	plebes E *plebs*
	23	libertas E *poteſtas*
	26	incidit E U *vincendi* ψ *incedit*
	27	habuit E *habet*
	28	plebs E *plebe*
167	29	terrore E *erro*
	30	tum peſte E *tempeſtate*
	31	ſi non ceſſiſſem E *conceſſi ne* ψ *ſi ceſſiſſem*
	32	hoc E *hujus*
168	1	ſi ψ *ſi in*
	2	furentis E U *ferret is*
	—	ſi —— populum E *tribunitia. qui ſi in me plurimum* ψ *tribunitia, qui*
	9	non E *nec*
	—	quid E *quicquid*
	—	fuiſſe E *fuit*
	10	deberi E U *deleri*
	11	quam tantopere E *quantopere*
	12	autem ψ *enim*
	15	hujuſmodi U *hujus*
	17	Haud E *Aut* U *ut aut* ψ *ut*
	19	vetere E *d.*
	—	permanes E *perſiſtis* U *perſeveras*
	20	Nunc E U *non*
	24	comitiatus E U *comitatus*
	—	moræ E *mores*
	26	ſenatus E U *ſenatuſconſulte*
	27	neminem E U *neminem immortalem*
	28	cooptatione E *eſt cohoptatio*
	30	Ejus E U *hujus*
	—	ſunto E U *rata ſunto*
	31	quodque E *quoſque*
	—	creverit E *creaverit*
	32	defendant E *defendat*
	—	principis E ψ *principes*
	—	ordinis ψ *ordine*
	33	poſſit E *poſſint*
	35	parebitur E *parebunt*
169	1	eſt. Is E *et his*
	—	vitio E *vitiis*
	2	eſt, et late patet E U ψ *ſed et altera*
	—	ut E ψ *ut et*
	3	et ψ *et ut*
	—	Atticus ψ *d.*
	4	retinet E *teneant* U *retinent*
	5	pace tua dixerim E U *placet ut jam dixeram*
	9	voluerint E *voluerunt*
	—	Nam E *d.*
	10	ne veniet E *neque veniat* ψ *nec veniat*
	12	ſi quid E *et quod*
	15	diei E *dierum*
	—	etiamſi E *etſi*
	16	et iſtum E *iſtum*
	18	Cæteris E U ψ *d.*
	—	ſi eſt, tenemus E *ſic temus* ψ *ſic tenemus*
	21	L. E U *d.*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
169 22 duo E U *duos*
25 inferioris ↓ *tenuioris*
26 a E *d.* ↓ *ad*
— id E *ad*
27 ferret E *feret*
30 deberent E *debebant*
— eiſdem E *cupiditatibus ejuſdem* ↓ *cupiditatis ejuſdem*
31 quanquam E *tamque*
34 viri E U *d.*
170 1 fuerint U *fuerunt*
2 ſecutam ↓ *ſecuturam*
10 cunctum E *cunctam* ↓ *eventum*
11 vel — civitatis ↓ *d.*
13 illis libris E *aliis locis* U ↓ *aliis libris*
15 Proximum E U ↓ *proximus*
16 libera E ↓ *libero*
— nec E *ut nec*
17 velint ↓ *vellent*
19 aut reo E ↓ *an de reo* U *aut de reo*
20 judicando U *judicanto*
— aut lege E U ↓ *qui in lege*
— rogatione U *rogacione*
— ſciſcenda clam, an E U ↓ *clamat*
— ferre E *fere*
24 poſſit E *poſſint* ↓ *poſſunt*
25 Quintus. ↓ *Quia*
— Frater E *Quia*
27 ſed obtineri E *et obtinere* ↓ *ſed obtinere*
28 cum E *quia*
30 optimatium E *optimatum*
31 tabellariam legem abſtuliſſe E *in tabellaria lege obtuliſſe*
32 idem E *id eſt*
171 2 occultaret E U *occultare his*
5 eſt Gabinia E *a Gabinio*
— ab E *d.*
6 Caſſia E *lex Caſſia*
7 a nobili homine lata eſt E *ab homine nobili lata*
— pace E *parte*
8 omni E U ↓ *omnis*
— rumuſculos E ↓ *ramuſculos* U *rivuſculos*
— populares E U ↓ *populari*
9 ratione U *racione*
— aucupante E U *occupante*
10 ne U *ut ne*
12 relinqui videbatur E *reliqui videbat*
13 perduellionis E *perduelliones*
14 quoad U *quo ad*
— vixit E *duxit* U *junxit*
— ſe E U ↓ *ſed*

p. l.
171 14 C. Popilium E *populum* ↓ *Cœlius populum*
15 nocuiſſe et E *nocuiſſet*
16 Marco ↓ *Co.*
18 fluctus E *fletus*
— ſimpulo E *ſimbulo* ↓ *ſimplo*
20 quidem avo E U ↓ *quidem. Qui*
21 Utinam E *Utinanque*
22 municipali ↓ *municipalibus*
23 quoniam ↓ *non*
24 populi Romani E ↓ *reip.*
— ſed ↓ *d.*
25 ab hoc E *a*
30 nihil E *d.*
31 duco, quam hic Conſul conſtituerat E *d.*
32 poteſtatem E ↓ *poteſtate*
33 demum E U *item*
— Sed ↓ *ſi*
— etſi ↓ *et ſic*
34 pro E *per*
— libertatem iſtam E U *in iſtam libertatem iſtam*
35 ut et U *ut de*
172 1 nota ↓ *vota*
3 tolleret E *tollat*
4 appellet E *appellent*
6 tantum E ↓ *tamen*
9 offeratur, uti ↓ *efferatur ut*
— in eo E U *ne* ↓ *d.*
— ipſo ↓ *ipſa*
10 honeſte ↓ *honeſta*
— gratificandi E U *gratificandis*
12 ſolebat ↓ *d.*
16 noſtra E *noſtræ*
18 ſequitur E *ſequar*
— quibus E *quod*
— agendi E ↓ *agi*
19 Quæ cum populo E U *d.* ↓ *Quæque*
20 agentur E U *aguntur*
— ſunto: id eſt E U *ſunt et*
21 ſedata ↓ *ad ſedata*
— Actor enim E U *Auctor enim et*
— et fingit E U *effingit*
22 quod E ↓ *quod ſi*
23 eſt enim ſenator is E *ſenatoris enim* ↓ *eſt enim ſenatoris*
— auditorem E ↓ *auctorem*
26 rogatus ↓ *rogitatus*
27 oratoris U *orationis*
28 aut E U ↓ *ut*
29 fit E *ſit*
— nullo E *nullum*
30 tolli diem E *tollit idem* ↓ *tolli diem.*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
172	30	aut cum E *ut cum* ψ *autem*
	33	addit E *adit*
	—	teneto E U *tenet*
	—	eſt ſenatori E *veſtri ſenatoris*
	34	militum E *virium*
	35	ærario E *oratio*
	—	quos amicos E *quo amicos*
173	3	omne E *omnes*
	—	diligentiæ ψ *et diligentiæ*
	—	memoriæ eſſe, ſine E *memoria eſt ne* ψ *memoriam eſſe ſine*
	7	minus ψ *magis*
	—	et humanum E *eſt atque inhumanius* ψ *et humanius*
	8	republica E *reſponſio* ψ *reſpublica*
	9	præſtantius ψ *præſcius*
	10	malæ E U *malo*
	11	actoris E U ψ *auctores*
	—	eſſe fraudem ψ *abeſſe fraude*
	—	dixi E *dici*
	12	quem E *quam*
	13	C. E *P.*
	—	de Cn. E U *dignum* ψ *deſignato*
	—	ſeditione ψ *ſeditionem*
	15	cui E *cum*
	16	turbarique ψ *turbari quod*
	—	permovet E *permonet*
	—	agi E U *agere*
	17	amittit E ψ *amitti*
	18	Sequitur E *d.*
	21	deinceps ψ *d.*
	22	auguri parento ψ *d.*
	25	auſpicio E ψ *auſpicia*
	27	reipublicæ ferre ψ *referri*
	29	leges E U *legis*
	30	tollit E ψ *tolli*
	31	Nondum cognitis ſeditioſis U *num dum mitis ſit ſedicionis* ψ *et nondum initiis ſeditioſis*
	—	ne cogitatis U ψ *negocialis*
	32	majores E U *majoris*
	33	noluerunt U *voluerunt*
	34	hæc E ψ *hoc*
	—	vis ψ *jus*
	35	et juſſum E *d.* ψ *juſſum*
	—	omnes E *omnis*
	—	ſingulis E *d.*
	—	niſi E *d.* U *ſed* ψ *ſi*
174	1	noluerunt U *voluerunt*
	—	enim E *etenim*
	2	adhibet E *adhibebit*
	—	conſilii ψ *auxilii*
	—	fuſe ψ *fuiſſe*
	4	magni ingenii E *magnus in ingeniō* ψ *magnus ingenio*
	5	actum E U ψ *factum*
	6	enim ψ *d.*

p.	l.	
174	6	quam E U *quæ*
	—	comitia E *amiſſa* ψ *d.*
	7	præterea ψ *propterea*
	—	comitia ψ *neque comitia*
	8	privilegii E U ψ *privilegia*
	9	omnino ψ *non*
	—	nobis E ψ *vobis*
	—	et E *d.*
	10	melius U *d.*
	—	de quo E ψ *de c* U *d'. c.*
	—	latrones ſciviſſe E *patroni civis* U *patronis tuis* ψ *patronis ſciviſſe*
	11	dicerent E U ψ *dicere*
	—	cunctam Italiam E *cuncta Italia*
	12	Sequuntur E U *Sed quid*
	—	captis E *capitis*
	13	ſint E U *ſunt*
	14	pæna par eſto E U *pænæ parento*
	15	multâ E *mulcta*
	18	librariis E *libritariis*
	20	creantur E *creatur*
	25	iis Cenſores E *in cenſore*
	27	poſſunt E *poſſent*
	—	ſint E *eſſent*
	29	integram E *integratam*
	30	jam E *etiam*
	31	Si nos E U ψ *Quid ſi non*
	—	locus ψ *locus tamen*
	—	nos E U *tamen*
	33	eſt E *d.*
	34	populi Romani E *reip.*
	35	dicendum E *dudum*
175	2	turpiſſimum puto E *impiiſſimum*
	3	animadverto E U *animadvertor*
	—	pleroſque E *hoſque* U *hos quoque* ψ *quoſque*
	—	magiſtratus U *magiſtratibus* ψ *in magiſtratibus*
	5	ſacrorum E *d.*
	—	dicendum U *d.*
	7	de jure E U ψ *jure*
	8	nam E U *non*
	9	perite, meo E U *peritum eo*
	10	judicio E *judico*
	—	At E U *nos ac*
	—	cogitare E U *cogitari*
	11	atque E U *etque* ψ *et quæ*
	—	Romani E *reip.*
	13	expecto E *ſpecto*
		Ad calcem iſtius libri in Cod. U *ſcribitur, ab ead. manu, Hoc de legibus Ciceronis, quod exaraſſe an corrupiſſe verius dixerim ambigo; adeo enim depravatum nactus exemplar fui, ut* Οἰδίποδι, *magis quam Davo, ad eam rem opus extiterit*

DE

OFFICIIS,

AD M. FILIUM,

LIBER PRIMUS.

Edit. Olivet.

p. l.
176 5 annum μ *per annum*
6 oportet μ *oporteat*
11 idem λ, μ *idemtidem*
12 orationis λ *d.*
15 dicendum λ, μ *diſcendum*
20 utrique μ *utraque*
23 exiſtimari μ *exiſtimare*
177 1 ſolum μ *d.*
2 jam illos λ *jam illis* μ *ſe jam illis*
3 eſt μ *d.*
5 nemini λ *neminem*
— adhuc contigiſſe μ *tetigiſſe*
7 et μ *d.*
— dicendi λ *dicendi ſtudium*
9 orator parum vehemens μ *vehemens orator. parum*
15 ſplendideque μ *ſplendide*
16 Iſocrate λ, μ *Socrate*
18 ad te λ *d.*
20 et gravia μ *gravia*
23 et λ, μ *d.*
26 eoque λ *eoque et*
31 pervertunt λ, μ *pervertant*
178 7 ſtabilia μ *ſtabilia certa*
10 Itaque λ *Ita*
— Academicorum λ, μ *Achademicorum*
11 Pyrrhonis, Herilli λ *pyrrhonis et erilli* μ *pironis et calii*
13 officio μ *officiis*
— delectum λ *delectatum*
14 Sequemur igitur λ *Sequimur igitur* μ *Sequimur*
15 ut λ *vero*
20 ſuſcipitur ψ *Initium hujus operis uſque ad hunc locum deeſt*
21 diſputetur μ *diſputetur. De dupplici diviſione, officii et medii diviſione*

MSS. λ, μ, ψ

p. l.
178 23 alterum λ, μ *alterum eſt*
25 hujuſmodi μ *hujus*
26 num quod λ, μ, ψ *numquid*
— alio majus ſit ψ *d.*
29 videtur λ, μ *videntur*
31 officii λ *de officiis*
— quoddam λ *quiddam*
33 quod λ *quoniam*
— κατόρθωμα λ *cathothema* μ *cathadoſma*
34 καθῆκον λ, μ, ψ *officium*
179 1 eſſe μ *d.*
2 dicant μ, ψ *dicunt*
4 Nam λ, ψ *Nam aut*
— factu λ, ψ *factum*
6 Tum μ *Cum*
— aut anquirunt λ, μ *aut inquirunt* ψ *inquirunt*
9 conducat ψ *conducatque*
12 rapere μ *recipere*
13 deliberando λ, μ *in deliberando*
17 ſolet, ſed μ *ſolet. debet*
18 utrum ψ *utrum ſit*
19 utrum ψ *utrum ſit*
— Ita quam λ *Itaque* ψ *Itaque quam*
— eſſe μ *d.*
20 debere reperitur λ *d.*
21 igitur μ *ergo*
— tum μ *tamen cum*
22 diſſerendum λ *diſſerendum eſt*
23 a natura λ *d.*
25 videantur λ, μ, ψ *videntur*
— quæ μ *quæcunque* ψ *quæ ei*
— anquirat λ *adquirat* μ *acquirat*
26 paret ψ *comparet*
27 item λ, μ, ψ *autem*
31 paululum λ, μ *paulum*
32 quod λ, ψ *quoniam* μ *qui*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
179 33 cauſas ψ *cauſaſque*
34 anteceſſiones ψ *anteceſſionem*
180 2 degendam ψ *regendam*
3 vi λ *d.*
6 celebrari λ, μ ψ *et celebrari*
7 a ſe obiri velit λ, μ, ψ *ſibi obedire velint*
12 tum μ *tunc*
13 rerum aut ψ *rerum*
14 beate ψ *bene beateque*
15 quod μ *id quod* ψ *d.*
— ſincerumque ψ *ſincerum quod*
20 quo λ *quo autem*
24 qui μ, ψ *quis*
25 animal μ *animal quod ad*
26 partium μ *pertinet*
27 animum μ *animam*
28 conſervandum μ *conſervandam*
31 efficitur λ *conficitur*
33 dicimus ψ *dicatur*
— laudetur μ *laudatur*
181 1 Formam μ *Fortunam*
4 perſpicientia λ *perſpicienda*
8 ineſt μ *eſt*
10 implicata μ *multiplicata*
14 perſpicit μ *perficit*
15 celerrime λ, ψ *celeberrime*
16 rationem λ *ratione*
17 et ſapientiſſimus ψ *d.*
— rite μ *d.*
20 parandas μ *peragendas vel parandas*
23 ipſis ψ *d.*
26 agitatio μ *cogitatio*
28 conſervabimus λ, μ *obſervabimus*
34 ducimus ψ *putamus et dicimus*
182 1 aſſentiamur ψ *aſſentiamus*
2 autem μ *d.*
— et μ *d.*
4 multamque μ *magnamque*
8 audivimus λ, ψ *audimus*
— ipſi λ *d*
12 conſiſtit μ *conſtitit*
13 tum ψ *cum*
14 ſtudiis μ *ſtudio*
17 verſatur λ, μ *verſabitur*
21 ſunt λ *d.*
— in qua virtutis ψ *quæ virtus*
22 conjuncta μ *conjuncta eſt*
24 cui ψ *cuiquam*
28 aut lege λ *ut lege*
30 Similiſque ψ *ſimulque*
31 quo ψ *quo juſtum eſt*
— fit ψ *ſit*
33 appetet μ, ψ *plus appetet*

p. l.
182 35 patria ψ *ſibi patria*
— vindicat λ *vendicat*
183 1 ita λ, ψ *ut*
— terris ψ *terra*
2 creari μ *procreari*
4 afferre λ *conferre*
10 audeamus λ *audemus* ψ *videmur*
11 exquirunt λ *inquirunt*
— ducta μ *dicta*
14 poſſint ψ *poſſunt*
— propulſant λ *pulſant*
15 impetum μ *d.*
16 afferre ψ *inferre*
18 aut μ *et*
21 Maximam autem partem λ *ex maxima autem parte*
22 aggrediuntur μ *aggrediuntur homines* ψ *aggrediuntur nonnulli*
24 avaritia μ *injuria*
26 autem μ *d.*
30 etiam λ *enim*
31 quibus λ *quibus in*
33 vituperanda λ *vituperanda eſt*
184 1 in μ, ψ *d.*
— inciderint μ *inciderunt*
4 ejuſmodi μ *hujuſmodi*
6 id μ *d.*
7 atque λ, μ *et*
8 errore λ, ψ *d.*
13 utrum λ *an*
14 et ψ *etenim*
15 cogitata μ, ψ *cogitatu*
16 aliquo λ *d.*
21 occupationibuſve μ *occupationibus ut*
22 debeant μ *debent*
25 plerique ψ *plurimique*
— expetunt λ *expetant* μ *expectant.*
26 ſolent μ *ſoleant*
— ducant λ *putant* μ *putent*
27 cum λ *d.*
— aſſequuntur μ *aſſequantur*
28 incidunt: diſcendi μ *incidunt. Sed Tullium non ſufficit inveſtigare verum. Sed equius vacare reip. voluntarie, quia nihil juſtum, niſi voluntarium. diſcendi*
30 quidem μ *quidam*
34 agere μ *facere*
35 qui λ, μ *qui dum* ψ *qui cum*
185 1 nihil λ *nil*
2 nihil operæ, nihil λ *nil operæ, nil*
3 Quoniam ψ *Quin*
10 quaſi μ *quaſi ſi*
17 ut μ *ut non*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
185 17 promiſſum facere λ, ψ *furioſo facere promiſſum*
19 migrare ψ *negare*
20 propoſui λ, μ, ψ *poſui*
23 Cum tempora λ, μ *Ea cum tempora* ψ *Et cum ea cum tempore*
— commutantur ψ *mutantur*
24 enim λ *d.* ψ *etiam*
— aliquod, et conventum ψ *adeo et convenire ita*
25 inutile μ *utile*
30 Nec λ *Hæc*
31 ſint μ *ſunt*
— inutilia λ *utilia*
— nec ψ *nec etiam*
32 cui λ *cui quidem*
33 majus non λ, μ, ψ *majus damnum*
— ut ψ *At*
186 3 Jam λ *Jam in* ψ *In*
5 pleraque μ *pluraque*
10 in μ *et in*
11 dierum —— induciæ ψ *dierum non noctium induciæ*
— pactæ λ, μ *actæ*
— noctu μ *nocte*
13 quidem λ *quidam* μ *quidem civis* ψ *videtur quidam*
— Fabium λ *Fabium eſſe*
14 nihil λ *nil*
16 ut λ, μ *d.*
17 ne appetentur λ, ψ *nec appeterent* μ *ne appeterent*
18 utrique μ *utriſque*
19 ipſi λ *d.*
23 autem ψ *etiam*
26 quid μ *quid faciat*
— poſthac λ *poſthac audeat* ψ *poſthac faciat*
28 conſervanda λ *ſervanda* μ, ψ *obſervanda*
30 hominis ψ *hominum*
33 autem λ *d.*
34 non immanes λ, μ *nec immanes*
35 Hernicos λ *Herninos*
187 2 Nollem μ *Nollam et* ψ *Nollem et*
— aliquid λ, μ, ψ *aliques*
6 at λ, ψ *vel*
7 cum ψ *tum*
— vi μ *d.*
8 ii μ *his*
8 imperatorum μ *imperatorem*
13 Ac μ *At*

p. l.
187 15 rebus repetitis μ, ψ *pro rebus repetendis*
16 ante μ *d.*
17 militabat λ *militavit*
18 unam ψ *d.*
21 pateretur μ *patitur*
— eum obligaret λ *eum obliget* μ *obliget*
25 ſcripſit μ, ψ *ſcribit*
— miſſum μ, ψ *dimiſſum*
30 perduellis λ *perduellio*
— lenitate μ *levitate*
33 Status λ, μ, ψ *ſtatutus*
35 poteſt μ *poſſet*
— eum, quicum λ *eum cum quocum* μ *eum quo*
— bella ψ *bellum*
— appellari λ, μ, ψ *appellare*
188 1 effecit λ, μ *efficit*
2 contra μ *contra remp.*
3 decertatur μ *certatur*
4 tamen ψ *tum*
— eaſdem ψ *d.*
6 propoſita λ, μ *poſita*
7 civi aliter λ, μ, ψ *civiliter*
13 præclara μ, ψ *præclara ſententia*
15 belligerantes ψ *belligerentis*
16 cernamus utrique μ *geramus. utrinque*
17 hera λ *d.*
— fors ψ *ſors*
21 magnis μ *magis*
22 gente λ, μ, ψ *genere*
23 ſinguli λ, ψ *ſingulis*
— promiſerint μ *promiſerunt*
24 conſervanda μ *obſervanda*
28 ab λ *d.*
31 ſervandam ψ *obſervandam*
34 juſta λ *juxta*
189 1 vulpeculæ ψ *vulpeculæ eſt*
— homine λ, ψ *ab homine* μ *eſt ab homine*
3 eſt μ *d.*
— cum μ *tunc dum*
4 eſſe λ *d.*
5 ac λ *et de* μ *et*
9 facultates λ, μ *facultas*
11 hæc λ *d.*
15 aliena λ, μ, ψ *alienam*
16 et quidem λ, μ *d.* ψ *equidem*
17 hique ψ *hi*
19 ab ψ *d.*
21 et μ *d.*
23 eſt λ, μ *d.*
— idem juſtum λ *ſit juſtum* ψ *idem ſit injuſtum*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
189 24 ne μ *ut*
25 quod μ *d.*
27 et relinqui ψ *quam reliquas*
28 plerumque ψ *plurimumque*
30 etiam λ *d.*
34 liberalitati ψ *libertati*
190 4 ſin λ, μ *ſi*
5 plus habebunt ψ *d.*
7 præclare μ *non præclare*
9 eſſe μ *d.*
10 quemque ψ *unumquemque*
11 lenioribus λ *levioribus*
12 jam λ *d.*
13 non ψ *nec*
14 plerumque λ, μ *plerumque eſt*
16 Atque hæc λ *At hæc* μ *Atque hoc* ψ *Atque hæ*
18 diligimur λ, μ, ψ *diligamur*
20 Sin ψ *Sin autem*
24 ſi ea λ *ſi in ea* μ *ſi*
26 annon λ, μ *an*
27 afferunt λ, μ *efferunt*
31 non reddere λ *nec reddere*
34 maximo μ *officio maxime*
35 animo λ *animi*
191 2 modo μ *morbo*
— repentino λ, ψ *vel repentino*
4 delata λ *delecta*
6 ſint μ *ſunt*
8 plurimum λ *plurima*
— ille μ *d.*
— tamen μ *Cum*
12 natura λ *naturæ*
15 diſcendo λ *diendo* μ *d.*
16 conciliat μ *conſiliant*
17 conjungitque μ *conjunguntque*
— ulla μ *ulla alia*
19 dicimus μ *diximus*
20 dicimus μ *diximus*
— enim μ *autem*
22 inter omnes ψ *d.*
25 ſic obſerventur ψ *ſerventur*
28 in λ *ab*
— in multas μ *in permultas*
30 comiter λ, μ, ψ *comiti*
31 accendat μ *accendant* ψ *accendit*
— facit λ *et facit ut* ψ *facit ut*
32 lucet λ, μ, ψ *luceat*
33 Una ψ *Qua*
— præcipitur λ, μ *præcipit* ψ *præcæpit*
35 aqua profluente λ, ψ *aquam profluentem* μ *aquam profluente*
192 3 aliquid ψ *d.*
6 ad μ *d.*
— lucet ψ *luceat*

p. l.
192 7 ſimus μ *ſumus*
8 autem λ *enim*
9 propior μ *proprior*
11 eſt λ *d.*
12 judicia ψ *d.*
13 multiſque λ *a multiſque* μ *multæque*
14 ſocietatis μ *ſocietas*
15 enim μ *enim communi et*
19 communia μ *et ſunt communia*
25 autem ψ *enim*
26 et λ, μ, ψ *d.*
32 movet λ *monet*
— ineſſe ψ *eſſe*
34 ineſſe ψ *eſſe*
193 1 amabilius ψ *ſtabilius*
5 conficitur μ *conſtitit*
6 dum ſunt ψ *ſunt deinde*
— inter——illi λ, μ *inter eos firma*
8 omnium μ *omni*
9 gravior ψ *gratior*
12 oppetere ψ *appetere*
13 Quo λ, ψ *Ex quo* μ *Eidem*
16 Sed μ *Sed et*
17 tribuendum μ *attribuendum*
18 maxime λ, μ *maximis*
20 perfugium λ, μ *profugium*
21 quibuſcum λ, μ, ψ *quibus*
25 amicitiis λ *amicis*
27 his λ *d.*
28 quid cuique μ *cuicuique* ψ *unicuique*
— neceſſe ψ *neceſſarium*
— vel ſine μ *vel nobiſcum vel ſine*
29 Ita μ *Itaque*
— iidem λ *idem*
30 Sunt quædam λ, μ ψ *Suntque*
31 ut ψ *ut ſi*
32 At λ *Aut*
194 2 deducendoque λ *demendo vel vertendoque* μ, ψ *ducendoque*
3 reliqui μ *relinqui* ψ *reliqua*
— quantum cuique debeatur ψ *quantumcunque cuique debetur*
5 ut nec μ *ut*
6 artis μ *d.*
8 facimus λ, μ, ψ *faciamus*
9 quoque λ *d.*
14 humanaſque μ *humanas*
17 etenim λ *autem*
18 virago λ, μ *virgo*
20 da ψ *dat*
22 laudamus λ *laudantur*
24 Decii ψ *duo Decii*
26 ipſe μ *d.*
— animi μ *d.*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

194 30 non μ *d.*
31 non λ *d.*
33 probe ψ *proprie*
34 propugnantem λ, ψ *pugnantem*
195 2 enim λ, μ *d.*
5 etiam μ *d.*
7 et λ, μ *d.*
9 media ψ *magna*
12 morem μ *moram*
14 excellit μ *excellat*
15 præſtare λ *præeſſe*
16 concupieris μ *cupieris*
18 plerumque λ *d.*
19 conſequantur ψ *aſſequantur*
20 vi ψ *d.*
— quo λ, μ, ψ *quod*
21 eſt μ *d.*
25 natura μ *naturam*
29 eſt λ *d.*
30 cupido λ, μ *cupiditate* ψ *cupidus*
31 aditis μ *additis*
196 1 cum λ *ut*
2 admirari λ, μ *aut admirari*
— nullique neque λ *nullique nec* μ *nullique*
3 perturbationi λ, μ *perturbatione*
5 ſed et μ *ſed ut*
6 vitæ ψ *pro uſu vitæ*
7 rerum ψ *rerum cauſa*
8 ſplendor λ *ſplendor eſt*
9 etiam μ *d.*
10 eſt in λ, μ *in*
12 et μ *etiam*
14 præclara λ *honeſta*
15 ducendum λ, μ *dicendum*
17 verſantur μ *verſentur*
18 a μ *d.*
26 gloriæ ψ *d.*
29 aut non μ *non*
32 et metu μ *tam metu*
— voluptate λ *voluntate*
33 cum λ, μ *tum*
34 etiam μ *d.*
197 1 removerint μ, ψ *removerunt*
— perfugerint μ *profugerunt* ψ *perfugerunt*
5 qua ψ *qua re*
9 otioſis λ, μ, ψ *otioſos*
12 aut μ *et*
15 gerendas μ *d.*
16 rempublicam λ *reſp.*
17 dediderunt ψ *dederunt*
— valetudinis imbecillitate λ *valetudine imbecillitatis*

p. l.

197 18 aliqua ψ *a*
19 laudemque concederent ψ *et laudem concedant*
21 admirantur λ, μ, ψ *mirentur*
23 et——putent λ *d.*
30 adjumenta ψ *adjumentum*
198 2 et μ *ſed*
3 eo λ, μ *d.*
5 eveniat μ *adveniat*
18 in ψ *etiam*
19 contingit ψ *contigit*
— ſunt ψ *ſint*
29 vere a ſe λ *vere ſe præbuit* μ *vere ſe ait*
34 diſciplinæ λ *diſciplinis*
35 Quin ψ *Qui*
199 2 verſaremur λ *conver ſaremur*
3 Q. μ *P.*
— videbatur λ, μ *videbantur*
— Parvi λ, μ, ψ *Parva*
4 eſt λ *d.*
5 exſcindenda μ, ψ *excidenda*
6 Tib. λ, μ *Titum*
8 attingit λ *ſi attingit*
11 quod ψ *quo*
16 otium μ, ψ *odium*
18 ipſa μ *d.*
19 qui λ, μ, ψ *quis*
24 meo μ *meo quidem*
— rempublicam ψ *rep.*
— ubi triumpharet μ *triumpharet* ψ *ubi triumphum*
29 efficitur ψ *efficitur virtute*
30 afficiendum λ *efficiendum*
32 id λ *d.*
200 1 etiam ψ *autem etiam*
— Punicum μ *Punicum fuit illatum*
7 nec μ *nec animo*
8 de gradu dejici λ *dejici* ψ *de gradu ejici*
— præſenti λ *præſtanti*
10 præcipere λ, μ *percipere*
— aliquanto μ, ψ *aliquando*
14 prudentia μ *prudentiæ*
15 quiddam μ *quidem*
19 autem μ *d.*
20 crudeliter μ *crudeliter agatur*
— eſt λ. *d.*
24 reperies λ *reperias*
25 et cogitatis et λ, ψ *et cogitationis* μ *cogitationibus*
30 leniter λ, μ *leviter*
33 ſapientis λ *ſapientis eſt*
201 1 ſuſcipiunt μ *ſuſceperint*
4 dimicareque λ *dimicare*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
201	7	pro patria *μ propriam*
	8	ne λ *nec*
	9	fuiſſet ψ *eſſet*
	10	vertit *μ*, ψ *pervertit*
	12	Arginuſſis ψ *Argis*
	13	putabant ψ *putarant*
	—	illa *μ d.*
	14	ſe *μ*, ψ *ſed*
	15	fuit λ *d.*
	16	qua ψ *in qua*
	19	rem *μ remp.*
	20	enim ψ *hic*
	21	poſtque *μ potius*
	—	nunc *μ d.*
	24	audent λ *audeant*
	25	præfuturi *μ*, ψ *profuturi*
	26	civium λ *omnium*
	29	tuentur *μ*, ψ *tueantur*
	31	ad λ *d.*
	32	perniciosiſſimam λ *pernicioſam*
202	1	diſcordiæ ψ *diſcordiæ ortæ*
	4	neque ψ *neque aut pecuniam aut*
	5	confectabitur λ *conſervabit*
	8	ea *μ eas*
	—	offendat *μ ſe offendat*
	9	oppetat λ, *μ*, ψ *appetat*
	10	eſt *μ enim eſt*
	12	uter ψ *utrum*
	—	adminiſtraret ψ *adminiſtrarent*
	14	præcepit *μ præcipit*
	18	audiendi *μ audiendi ſunt*
	—	putabunt λ, *μ*, ψ *putabant*
	19	cenſebunt λ, *μ*, ψ *cenſebant*
	26	cauſa ψ *d.*
	29	punitur λ, *μ*, ψ *puniet*
	31	eſt *μ d.*
203	2	vero ψ *autem*
	5	et λ *d.*
	—	voluntatem *μ voluptatem*
	8	æquabilitas ψ *æqualitas*
	—	et *μ et ideo*
	9	item λ, *μ*, ψ *idemque*
	11	video λ *video patrem*
	12	ſæpe ψ *ſemper*
	13	fuit λ, *μ d.*
	15	ſuum λ *d.*
	18	præſidentes λ, *μ preſidentes*
	22	etiam ψ *d.*
	—	ſecundiſſimis λ *ſecundis*
	23	hiſque λ, *μ iiſdemque* ψ *his denique*
	26	tunc λ, *μ*, ψ *d.*
	30	maximi λ, *μ maximi eſſe*
	31	reſpublicas regant ψ *remp. regunt*
	33	multos *μ*, ψ *multos reperimus*
203	33	aut *μ autem*
204	4	uſus *μ uſu uſus*
	—	amicis impertientes *μ animas impartientes*
	5	parta ψ *parata*
	7	utilem *μ utilem modo*
	8	liberalitati λ *libertati*
	9	pateat *μ*, ψ *pareat*
	10	vitæque λ, *μ*, ψ *vere*
	12	ut *μ d.*
	16	Hujus ψ *Cujus*
	17	non queat *μ nequeat*
	20	Quidquid eſt *μ Quidquid* ψ *Quid eſt*
	21	antegreſſa ψ *ante egreſſa*
	—	non *μ eſt non*
	25	veri ψ *verum*
	—	tueri *μ intueri*
	28	et λ, *μ*, ψ *eſt*
	30	id λ *d.*
	—	ſic *μ ſit*
	31	omnium ψ *omnem*
205	10	a reliquis λ *d.*
	—	ſubjecta *μ ſubjectiva*
	14	Hæc ψ *Hoc*
	—	decoro *μ decore*
	18	diceret λ *dicerent*
	19	eſt ψ *ſit*
	24	reliquarum λ, *μ*, ψ *reliquorum*
	26	quid *μ d.*
	—	cum ψ *tum*
	28	ſint *μ*, ψ *ſunt*
	—	natura λ *d.*
	31	quod *μ quoque*
	—	ſpectatur λ *expectatur*
	34	cum quodam lepore λ, *μ quodam lepore* ψ *d.*
	—	ſic λ, *μ ſed*
206	6	quiſque *μ quis*
	—	etiam *μ d.*
	—	diſſoluti *μ diſſoluti et fatui*
	9	maxime ψ *maxima*
	12	eo ψ *ea re*
	13	deducit ψ *ducat*
	14	ſequemurque λ *ſequimur*
	15	hominum λ *d.*
	16	conſocietatem *μ conſolationem*
	—	accommodatum *μ accommodatum eſt*
	19	probandi *μ probandi ſunt*
	—	qui ψ *qui vere*
	23	fugiendumque *μ quid fugiendum*
	—	Ita λ, ψ *Itaque*
	26	quidquam *μ quicquam debes*
	—	poſſit *μ poſſis*
	27	Hæc *μ Hoc*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
206 27 officii μ *officii mediocris*
31 elucebit ψ *lucebit*
— omnis ψ *omnis animi*
32 exſultantes ψ *exulantes*
33 hi λ *d.*
207 2 perturbantur μ *perturbentur*
— ora ψ *enim ora*
3 qui aut μ *qui*
7 ſedandoſque λ, μ, ψ *ſedandoſque eſſe*
8 ac λ, μ, ψ *aut*
9 ita μ *d.*
12 ſed μ *d.*
16 honeſtis λ, μ, ψ *honeſtatis*
17 ſit μ *d.*
20 ingenioſum λ, ψ *ingenuum*
21 Atticorum λ *antiquorum*
24 ſunt μ *d.*
25 illiberalis ψ *liberalis*
— ſi ψ *ſi congruo*
26 ac λ, μ *aut* ψ *ut ſi*
27 adhibetur ψ *adhibeatur*
28 quidam μ *quidem*
— omnia λ *d.*
29 delabamur λ *elabamur*
35 diſcendo λ *dicendo*
208 1 anquirit μ, ψ *inquirit*
2 paulo μ *d.*
3 modo μ *Caveat modo* ψ *Caveat monemus modo*
4 quidam μ *quidem*
— quis μ *aliquis*
7 intelligitur μ *intelligatur*
8 Sin ſit quiſquam λ, ψ *Sin ſit quiſpiam* μ *Sed ſi ſit quiſpiam*
9 ei λ *dico ei*
— ejus λ *d.*
12 natura μ *natura hominis*
13 diffluere ψ *defluere*
22 enim λ, μ *d.*
24 varietates ψ *voluptates*
27 At ψ *Et*
31 atque ψ *at*
32 contra ψ *contra autem*
34 ulla μ *d.*
— Pœnorum λ, ψ *Pœnorum gente*
209 1 præcipere ψ *præripere*
4 furere μ *furem*
7 ex inſidiis λ, μ, ψ *de inſidiis*
8 qui μ *qui ſi*
12 claſſi λ, μ, ψ *claſſis*
13 Itemque μ *Itaque*
— alium μ *accepimus alium*
14 de ψ *e*
15 et in patre λ *d.*

p. l.
209 16 Mancia λ *Mantida* μ *Mantina*
19 ne λ, μ, ψ *nec non*
21 vituperandorum μ *vituperandorum propter naturam*
23 cuique ψ *unicuique*
25 eſt μ *d.*
28 noſtra naturæ regula μ ψ *noſtræ regulæ*
30 nequeas λ, μ *non queas*
— emergit λ *emerſit*
— ideo quia ψ *ideoque*
35 imitans μ, ψ *imitaris*
210 2 inculcantes μ *conculcantes*
— irrideamur λ, μ *rideamur*
3 in μ *in omnes*
5 hæc μ *d.*
6 ipſe μ *d.*
— alius μ *aliud*
— in eadem cauſa λ *d.*
7 Num λ, ψ *Non*
11 autem λ *d.*
16 inſerviret λ *inſerviſſet*
17 et jucundum λ, μ, ψ *d.*
19 perveniret λ *veniret*
20 millies oppetere λ *miles oppetere* μ *millies appetere*
— illa μ *illa quæ paſſus eſt Ulixes*
23 ſuum λ, μ, ψ *d.*
24 ſuum λ *Si autem*
25 vitiorum ψ *malorum ſe*
28 Medumque ψ *d.*
29 Rupilius μ *Rutilius*
30 hoc ψ *hic*
31 ſapiens λ, μ, ψ *ſapiens vir*
34 erit ψ *eſt*
35 poſſimus ψ *d.*
211 3 iis μ *d.*
6 divitiæ μ *divitias*
9 ſe λ *d.*
12 aliqua gloria λ *aliquam gloriam*
19 Fit λ *Fiet*
21 inſtitutum conſequantur μ *conſtitutum conſequantur* ψ *inſtitutum ſequantur*
26 enim ψ *autem*
27 cum μ *tum*
28 adamavit ψ *amavit*
29 implicatur λ *in primis implicetur*
30 Nam quod ψ *Namque*
31 Prodicium λ, ψ *prodigum* μ *prodigum vitæ*
32 deligendum λ, μ, ψ *eligendum*
33 vivendi ψ *d.*
212 1 ſatu edito λ, μ, ψ *ſato*
2 item λ, μ *idem*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
212	3	ſtudia ψ *vitam*
	7	ſive felicitate ψ *felicitate*
	10	excellente λ *excellentia*
	11	habuerunt λ *haberent*
	14	modo λ *d.*
	15	quid λ *quid ita*
	16	eſt ei λ *etiam* μ *eſt*
	17	vitæ μ *d.*
	21	deligendo λ *eligendo*
	22	ut fortuna λ *fortuna* ψ *natura*
	24	contulerit ψ *contulit*
	28	Eam μ *Eam enim*
	30	delectent ψ *delectant*
	—	probentur ψ *probantur*
	31	diffuere λ, μ, ψ *diluere*
	32	præcidere λ *præſcindere*
	34	eſſe λ *d.*
	35	ſit ψ *eſt*
213	1	feret ψ *fert*
	3	patris λ, μ *patri*
	4	defenſitare μ *defenſare*
	6	fidem λ *d.*
	9	omnique μ *omninoque*
	10	impium μ, ψ *vitium*
	15	deligere μ, ψ *eligere*
	16	enim λ *autem*
	—	inſcientia μ, ψ *inſcitia*
	20	officiis λ *d.*
	—	cum μ *d.*
	21	volent μ *vellent*
	24	minuendi λ *diminuendi*
	29	tum μ *tamen*
	—	libidinum ψ *libidini*
	30	acceſſerit λ, μ, ψ *acceſſit*
214	2	ſuæ μ *d.*
	3	jure ψ *d.*
	7	agere λ *facere*
	—	alieno anquirere λ, μ *alio inquirere* ψ *alieno acquirere*
	9	fere ψ *fere omnia*
	10	ſit μ *ſit in*
	17	iis λ *d.* ψ *ab his*
	20	Principio λ *Principio enim*
	24	turpem λ, μ, ψ *formam*
	25	imitata eſt ψ *imitatur*
	33	fuerunt μ *fuerint*
	34	re μ, ψ *d.*
	35	ſint, nominibus ac μ, ψ *ſunt*
	—	ducamus μ *dicamus*
215	1	appellemus λ *appellamus*
	—	Latrocinari ψ *Ut latrocinari*
	2	adulterari ψ *adulterare*
	—	dicitur ψ *dicere*
	3	pluraque λ, μ *pleraque*

p.	l.	
215	4	eam ſententiam ψ *eadem ſententia*
	5	ab omni ψ *omne*
	—	quod λ *quod ita*
	8	teneant λ, μ *teneat*
	10	vero μ *non*
	11	apta μ *aperta*
	12	quidem μ *autem*
	—	veteri diſciplina ψ *veteris dɨſciplinæ*
	14	ne μ *d.*
	17	igitur λ *d.*
	21	ducere debemus μ *dicere ſolemus*
	—	forma ψ *forma virili*
	24	inepti λ, μ, ψ *ineptiis*
	—	offenſione λ, μ, ψ *d.*
	28	tantum quæ ψ *tantumque*
	31	autem λ *d.*
216	3	decori λ, μ, ψ *decoris*
	12	perſequantur etiam λ *ſequantur et* μ, ψ *ſequatur etiam*
	16	referta μ *referta ſunt*
	20	omnino ψ *d.*
	22	aliud λ, μ *d.*
	25	neque expreſſæ λ *d.*
	27	L. μ *erat Lucii*
	32	quid ψ *quod*
217	2	non iniquam ψ *nonnunquam utendum*
	3	jocoſis ψ *otioſis*
	4	providcat λ *videat*
	—	aliquod μ *d.*
	—	ineſſe ψ *d.*
	11	enim omnes λ *enim* ψ *d.*
	14	ratio λ *d.*
	—	deſinendi λ, μ *deſtinandi*
	16	quomodo μ *quoniam*
	20	aliquid μ *quid*
	21	conferemus λ, μ *conferamus*
	24	gravitate acriore ψ *acritate graviore*
	25	ſecandum ψ *ſecandum medici veniunt*
	28	nihil μ *nec*
	30	ex λ, μ *d.*
	31	ut λ, μ *d.*
	32	ipſum λ *d.*
218	1	indigna λ, ψ *indignas*
	2	repellere λ, μ, ψ *pellere*
	4	probari λ *approbari*
	6	militem μ *Thraſonem militem*
	7	perſequimur λ *perſequi* ψ *proſequi modo*
	9	eſt λ, ψ *et*
	10	adhibenda μ *adhibenda eſt*
	11	Cn. λ, μ *G. enim* ψ *C. enim*
	—	primus ψ *in primis*
	13	Palatio ψ *Palatino*
	14	vulgo μ *a vulgo*
	18	etiam ψ *et*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
218 20 dignitas λ, μ, ψ *d.*
24 modi λ, μ *generis*
28 dominare λ, μ *dominaris*
29 in μ *d.*
30 præſertim λ *d.*
33 hanc partem λ, ψ *hac parte*
34 quis? at quam multi μ *cujuſque* ψ *cujus quis? at nonnulli*
35 quarum ψ *Quare*
219 4 tenenda λ *ſuſcipienda* μ *retinenda*
7 velimus μ *volumus*
10 moderata λ, μ *moderanda*
15 continetur λ *continet*
16 hæc μ *autem hanc*
20 agentur, aut dicentur μ *aguntur aut dicuntur*
21 Itaque λ, μ, ψ *Ita*
28 principio ψ *in principio*
220 2 convivii dicta λ, ψ *convivio verba dignum* μ *convivio dignum*
4 poetam λ, ψ *d.*
6 Pericle! At enim μ, ψ *Pericles ait. At*
10 ſit λ *eſt*
12 inhumanus videatur λ *inhumanus videtur* ψ *humanius videatur*
— inſcientia λ, μ, ψ *inſcitia*
14 diſcrepant μ *diſcrepat*
15 apparent λ, μ *apparet*
16 deſiderant λ, μ *deſiderat*
18 eſt λ *d.*
— Ut μ *Ut enim*
19 paulum ψ *parum*
20 videndum λ, μ *vivendum*
26 ex λ *d.* ψ *ex elevatione*
28 ex ſubmiſſione ψ *et ſubmiſſione*
30 quodque ψ *quidque*
31 aliis λ *illos* μ, ψ *illis*
221 6 atque——ſentiat ψ *d.*
7 vero λ, μ *veri*
13 aguntur λ *agentur*
22 bene μ *d.*
23 ſicut λ, μ, ψ *d.*
26 ipſoque ψ *ipſo quoque*
28 et conſociationem μ *et conſocietatem* ψ *ejus ſociationem*
34 operæ λ, μ, ψ *opera*
35 illis λ, μ, ψ *in illis*
222 4 quidquam ingenuum λ *quicquam ingenitum* μ *quicquam ingenium*

p. l.
222 5 probandæ μ *probandæ ſunt*
6 fartores μ *ſartores*
— huc μ *his*
10 honeſtæ ψ *honeſtate*
13 etiam λ *d.*
14 ſæpe λ *ſæpe ſit*
15 ſic λ, μ *d.*
— contulerit λ, μ *contulit*
18 nihil libero ψ *libero*
26 communitatis λ *communicationis*
32 ut λ *d.*
33 ſunt λ *ſint*
35 Princepſque μ *Principem*
223 1 eſt μ *d.*
8 Etenim λ *Eſt enim*
9 quodam modo ψ *d.*
11 igitur ψ *enim*
13 judicat ψ *indicat*
19 hoc idem ψ *hæc quidem*
27 Lyſis λ, μ, ψ *Lyſias*
32 aſſequuntur λ *efferunt*
34 pertinerent ψ *pertinet*
35 Ita μ *Itaque*
224 3 eamque λ, μ, ψ *eamque etiam*
4 vel μ *d.*
10 agendi cogitandique λ *agendi, congregandi* μ, ψ *augendi congregandique*
— ea μ *d.*
13 animi μ *cum*
15 vincat λ *vincant*
17 neceſſitatem μ *neceſſitudinem*
18 deſideraret λ *conſideraret* μ *deſideret*
19 iſtam ψ *initam*
21 cultumque μ *cultumque vitæ*
25 docere μ *doceret*
26 conjunctionem ψ *cognitionem*
27 illi λ *d.*
31 ita λ, μ, ψ *partim ita*
32 conſervandæ λ, ψ *obſervandæ*
34 quoque λ *quidem*
35 ſuſcipiet μ, ψ *ſuſcipiat quiſque*
225 2 reipublicæ ψ *d.*
5 excellere ψ *excellat*
— ſocietate μ *poteſtate*
6 ſequitur λ, μ *ſequetur* ψ *ſequatur*
12 immortalibus μ *immortalibus reddantur*
16 duobus λ, μ *in duobus* ψ *de duobus*

DE

OFFICIIS,

LIBER SECUNDUS.

Edit. Olivet.			MSS. λ, μ, ψ
p.	l.		
226	3	hæc	μ *hoc*
	4	perſequar	λ *proſequar*
	5	earum rerum	λ *eorum*
	6	tum	μ *tamen*
	—	tum ex —— utile	λ, μ *d.*
	10	libri noſtri	λ *d.*
	13	operæ	ψ *operis*
	14	ſe ipſa	μ *ſeipſam*
	16	eſſet	λ *enim*
	17	aut	λ *d.*
	18	me	λ *d.*
	—	dedidi	μ *dedi, de*
227	3	literæ	λ *lites* μ *literæ et lites*
	5	moleſtias	λ, μ *d.*
	9	ſuperfuerat	λ *fuerat*
	10	tempori	λ, μ, ψ *temporis*
	12	tamen	μ, ψ *tantum*
	14	per	λ, ψ *præter*
	16	expetunt	λ *expectant*
	17	eſt	λ *d.*
	18	quam	λ, μ, ψ *præter*
	19	philoſophis	μ *d.*
	20	hæ res continentur	λ *ea res continetur*
	22	putet	λ *putat*
	24	anquirunt	μ, ψ *inquirunt*
	25	quæritur	λ, μ, ψ *ducitur*
	26	eas	μ *eas res*
	30	diſcendi	μ *dicendi*
	32	quodam	μ *quidem*
228	1	a	λ *d.*
	3	percipi	μ *precipi*
	—	tamen	μ *tum*
	4	perſequamur	λ *proſequamur*
	8	vivendi	μ *d.*
	9	alia certa	λ *certa*
	—	ſic	λ *d.*
	10	alia non	λ, μ, ψ *contra alia non*
	11	igitur	λ *d.*
	13	vitantem	ψ *evitare*
	14	diſputatur	λ, ψ *diſputantur*
228	15	elucere	λ *elicere*
	20	eſſe nolui	μ *tibi eſſe volui*
	22	propoſitis	μ *poſitis*
	23	pertinent	μ *pertinerent*
	25	honeſtatis	ψ *honeſtatis autem*
	28	quo	λ, μ, ψ *quo verbo*
	29	honeſtatem ab utilitate ſecernens	λ *at honeſto utile ſecerneretur* μ *ab honeſto utile ſecernens*
	30	eſſe	λ *d.*
	31	non	μ *non eſſet*
229	5	ſpem	ψ *ſpeciem*
	9	inanima	λ, μ, ψ *inanimata*
	—	ut	μ *et*
	13	quarum opere	ψ *quorum opera*
	15	ponuntur	λ, μ *ponunt*
	16	efficiet	μ *faciet*
	18	item rerum	μ *iterum*
	20	vel prodeſſe	λ, μ *d.*
	21	inanima	λ, ψ *inanimata*
	—	operis effecta	λ *operis effectiva* μ *opere effecta*
	25	conſervatio	λ *aſſumptio*
	27	et	λ *d.*
	31	effoderetur	λ, ψ *effoderentur*
	—	abdita	λ, ψ *abditum*
	33	pelleretur	λ *expelleretur*
	34	aut	λ *in*
	35	ſubveniri	λ, μ, ψ *ſubvenire*
	—	vi	λ *in*
230	2	petere	λ *patere*
	—	Adde ductus	ψ *At ductus*
	3	derivationes fluminum, agrorum	λ *d.*
	4	quæ unde	λ *quæſo unde* μ *quæ non*
	—	opera	λ *opere*
	5	ex——potuiſſe	λ *d.*
	8	Qui	λ *Quis*
	—	aut quæ	λ *atque*
	13	eiſdemque	ψ *eiſdem hominibus*
	16	Quis	λ, ψ *Quid*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
230	16	ſubveniret ψ *ſubveniſſet*
	18	miniſtrarent μ *miniſtrarentur*
	19	diſtat μ, ψ *deſtitit*
	—	beſtiarum ψ *ferarum*
	21	juris μ *viris*
	22	animorum ψ *hominum*
	28	belli μ *bello*
	30	Commemorantur μ *Commemoratur*
	31	Ageſilaus ψ *Archeſilaus*
231	9	plurimum μ *d.*
	11	inanimis μ *humanis*
	—	uſu et μ *d.*
	17	quaque ψ *unaquaque*
	20	turbatos μ *perturbatos*
	24	eos denique ψ *eoſdemque*
	28	poſſimus μ *poſſumus*
	30	ita μ, ψ *iſta*
	—	Magnani ψ *Magnam autem*
	33	pervehimur μ, ψ *provehimur*
	—	reflavit μ *reflaverit*
232	1	inanimis ψ *inanimatis*
	3	At μ *Atque*
	5	eas ψ *eas res*
	8	opibus μ, ψ *operibus*
	10	poſſimus μ *poſſumus*
	16	quam ψ *d.*
	17	rebus ψ *de rebus*
	20	ac ψ *aut*
	—	ducuntur ψ *deducuntur*
	26	ſunt μ *ſint*
	29	ſibi μ *ſæpe ſibi*
	30	promiſſionibuſque μ *promiſſioniſque* ψ *promiſſioniſve*
233	2	autem μ *enim*
	4	pertulit ψ *prætulit*
	5	quantum odium ψ *quanta odia*
	—	valeat ψ *valeant*
	7	interitum μ, ψ *talem interitum*
	8	eſt μ *d.*
	14	hæc μ *d.*
	—	judiciis ψ *indiciis*
	15	autem ψ *enim*
	17	id μ *id jam*
	24	capillum ψ *capillos*
	28	notis Threiciis ψ *notulis Thraicis*
	32	ſtigmatiam μ, ψ *ſtigmaticum*
	33	ipſe ψ *d.*
234	11	populi ψ *d.*
	12	de ψ *pro*
	13	exitus ψ *exitus autem*
	14	erat ψ *erat Romæ*
	25	qui μ *aliis qui* ψ *nequam qui*
	30	triumphari μ *triumphum*
	34	licentia μ *licentia delinquendi*
235	1	cupiditatum ψ *cupiditatum autem*

p.	l.	
235	5	P. μ, ψ *Lucius*
	7	illa μ *d.*
	13	maluimus ψ *malimus*
	17	volumus ψ *velimus*
	19	omnes ψ *d.*
	20	inſtituendam μ *inſtitutam* ψ *tuendam*
	25	utriſque μ *utriuſque*
	33	ſi ψ *ſi quem*
	34	nos μ, ψ *d.*
236	1	Hæc ψ *Hoc*
	6	beneficiis ψ *ex beneficiis*
	7	benefica ψ *d.*
	11	illud μ *illud eſt*
	14	perlucet ψ *prolucet*
	16	ſunt μ *d.*
	20	habemus ψ *adhibemus*
	23	capere ψ *carpere*
	—	omnes μ *homines*
	24	bonis μ *bonis viris*
	29	valeat ψ *valet*
	30	eſt μ *d.*
237	2	habere μ *haberet*
	3	illa μ *enim* ψ *d.*
	4	diſputatione ψ *diſputationem*
	—	ſubtilitas ψ *ſubtilitatis*
	7	dicamus μ *eſſe dicamus*
	10	pertinent μ *pertinerent*
	21	eos μ, ψ *eos haud*
	23	alteri μ, ψ *alteri proſunt*
238	1	admirabilitatem ψ *admirationem*
	3	quædam res μ *quidem*
	7	igni ſpectatum μ *dignum expectatu* ψ *dignum ſpectatu*
	14	habeas μ, ψ *habeat*
	15	poſſis μ, ψ *poſſit*
	27	occiditur μ *interficietur*
239	2	in conſtituta μ *et inſtituta* ψ *et in conſtituta*
	6	inops μ *in ocio* ψ *in initio inops*
	8	injuria ψ *injuriam*
	10	retinebat ψ *tenebat*
	14	ſemper ψ *d.*
	18	conſequi μ *perſequi*
	20	propter μ *per*
	22	ſuppeditet ψ *ſuppeditat*
	29	qui μ *quis*
	30	rentur ψ *reuntur*
	31	etiam ψ *d.*
240	2	numerum μ, ψ *nomen*
	3	veram μ, ψ *veram juſtitiæ*
	6	velimus μ *velumus*
	8	quod ψ *quam*
	10	qui ψ *quid*
	11	anquiritur μ, ψ *inquiritur*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
240	12	ita ↓ *ita ut*
	—	poteſt ↓ *poſſit*
	—	ejus μ *d.*
	14	ignoratione μ, ↓ *ignorantia*
	20	fere ↓ *fera*
	27	ſed de μ *ſed etiam de* ↓ *ſed de hominum*
	31	graviores μ, ↓ *gratiores*
	32	tum μ *tum a*
241	3	delegerunt μ *delegerint*
	7	ipſe μ *ipſi*
	8	et, qua μ, ↓ *ex qua*
	10	tum μ *d.*
	16	hominum μ *d.*
	18	Antipatri ↓ *Antipatris*
	—	filium ↓ *d.*
	21	blande μ *blande ſermone* ↓ *blando ſermone*
	22	cum μ *animi*
	23	excitat μ, ↓ *excitat gloriam*
	24	etiam μ *d.*
	25	modeſtiæ μ *modeſtia et*
	27	plurima ↓ *plura*
	28	noſtra ↓ *d.*
	31	nam ↓ *nam et*
	33	etiam μ *d.*
242	2	Norbanum ↓ *Norbatium*
	4	ut —— ulciſcendi μ, ↓ *d.*
	5	Julius μ, ↓ *pro M. Albutio Julius Cæſar*
	8	tribuat μ, ↓ *tribuatur*
	12	nominetur ↓ *nomineris*
	20	ut μ *d.*
	21	religioni μ, ↓ *religioni contrarium*
	27	eoque ↓ *eaque*
243	3	utroque μ *utraque*
	12	epiſtola μ, ↓ *in epiſtola*
	14	ratio μ, ↓ *rationis*
	15	corrupiſſes ↓ *corripuiſſes*
	16	ſperent — ſordidum μ *putent? Quid ſordidius* ↓ *putent? Quod ſordidum*
	18	quod ↓ *quam*
	22	opera ↓ *opere*
	27	moderate ↓ *modeſte*
	31	Ita ↓ *Itaque*
244	2	Modus ↓ *Modus autem*
	4	proverbii conſuetudinem ↓ *proverbium conſuetudinemque*
	6	deſiderent μ *conſiderent*
	8	viſcerationibus μ *ſcortationibus* ↓ *eviſcerationibus*
	9	gladiatoriis ↓ *gladiatorum*
	11	ſint μ *ſunt*
	13	amicorum ↓ *amicorum cauſa*
	14	quærenda ↓ *quærenda, vel opitulanda*
244	16	præclare ↓ *præclare dixit*
	19	etiam μ *et* ↓ *d.*
	20	nos μ *eos*
	21	admiremur μ *admirentur*
	27	illa μ *d.*
	29	quo tamen ↓ *quoque*
	30	etiam ↓ *enim*
	32	gravi ↓ *graviori*
	34	a μ, ↓ *d.*
245	1	temporibus ↓ *temporibus hoc*
	5	Appii μ *Publii* ↓ *Pauli*
	6	Luculli ↓ *Lucullus*
	8	munera ↓ *numerata*
	10	Mamerco μ, ↓ *Nam Mamerco*
	11	divitiſſimo ↓ *ditiſſimo*
	17	aſſe μ, ↓ *annonæ aſſe*
	27	C. ↓ *contra*
	34	Quanquam ↓ *Quanquam enim*
	—	manum μ, ↓ *manu*
246	1	hæc ↓ *ſunt hæc*
	4	interpretatus, et ↓ *intemperatus, ut*
	5	vituperat, quod ↓ *vituperaverat, qui*
	6	conjecerit ↓ *conjecerat*
	9	tum μ, ↓ *tamen*
	17	ut ne ↓ *d.*
	20	Ennius μ *Ennius dixit*
	25	ſummi ↓ *d.*
	—	perfugium ↓ *profugium*
	26	hos μ, ↓ *his*
	—	plurimis ↓ *plurimos*
	34	longe ↓ *d.*
247	2	populi ↓ *propter populi*
	—	multitudinis μ *magnitudinis*
	4	Conveniet μ *Convenit*
	6	vicinitatibus μ *vicinantibus* ↓ *in civitatibus*
	14	enim μ *etiam* ↓ *d.*
	19	honeſte ↓ *honeſtum*
	22	imperaviſſe μ *impetraviſſe*
	24	divertiſſet μ, ↓ *divertiſſent*
	30	conſtituti ↓ *conſtituta*
	34	hoc μ *d.*
248	2	beneficiis ↓ *beneficia*
	3	obſtringendos μ, ↓ *aſtringendos*
	7	toga dignitatis μ, ↓ *tota dignitate*
	12	ne de ↓ *de*
	13	viderer ↓ *d.*
	18	conſuluntur μ, ↓ *conſulunt*
	21	animum advertant μ *animadvertant*
	24	Si ↓ *Sed ſi*
	27	erit μ, ↓ *erit id*
	33	fortunati et ↓ *et fortunam*
	34	remuneratio μ *commemoratio*
249	1	Sed ↓ *Sed cum*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
249	4	dixit μ *dixerit*
	6	retulerit μ, ψ *reddiderit*
	7	putant ψ *d.*
	10	aut expectari μ *d.*
	11	et μ, ψ *aut*
	13	putet ψ *putat*
	15	etiam ψ *d.*
	19	non ψ *vero*
	28	quid ψ *quæ*
	29	Sed μ *d.*
	31	ne ψ *non*
	34	beneficiis ψ *beneficiis præſtandis*
250	1	eſt μ *d.*
	—	per μ, ψ *pro*
	9	eſt μ *eſt enim*
	—	etiam ψ *d.*
	10	ne ψ *non*
	11	largitio ψ *largitio fuit*
	19	vehementer μ *d.*
	20	male μ *egit male*
	21	oratio, et ψ *oratio fuit*
	23	tenerent μ *tuerentur* ψ *tenerentur*
	26	etiam ψ *igitur*
	30	obvenerit μ *evenerit*
	—	enim ψ *enim alteri*
	—	tamen μ *enim* ψ *tantum*
251	4	aut μ *et* ψ *ut*
	6	ſiquando ψ *quando*
	7	illi ψ *illi quidem*
	9	potius μ, ψ *potius quam hoc tempore*
	18	laudet μ *laudetur*
	—	enim abſtinentiæ μ, ψ *ſapientiæ*
	21	ut ψ *ut non*
	23	detulit μ, ψ *intulit*
	29	tetrius ψ *deterius*
	—	digreſſa ψ *egreſſa*
	32	etiam ψ *d.*
	33	oraculum ψ *oraculo*
251	34	perituram μ *eſſe perituram*
252	5	labefactant ψ *labefaciunt*
	10	cujuſque ψ *cuique*
	12	gratiam ψ *gloriam*
	13	data μ *data eſt*
	—	voluiſſe ψ *noluiſſe*
	16	improbe ψ *d.*
	19	æquitatem ψ *æquitatem lex agraria*
	23	antea μ *d.*
	24	eoque ψ *quo eo*
	26	præclariſſime μ *præclariſſima*
	—	reſpublica dilaberetur μ *reip. dilaberentur*
	27	cecidit ψ *occidit*
	29	Quid μ *Quid igitur in*
	32	Argis μ *ab Argis*
	34	Nicoclem μ *Motoclem* ψ *Nechidem*
253	4	poſſeſſiones ψ *poſſeſſores*
	—	nimis æquum ψ *minus iniquum*
	6	tenebantur ψ *detinebantur*
	22	dignumque μ *dignumque laudis*
	28	Habitant μ *habitet*
	29	ego μ *d.*
	—	tuear, impendam ψ *tutelam impenderim*
	31	novæ ψ *novem*
	32	eum μ *mecum et eum*
	—	ego μ *ego vero*
	35	non, ſi μ *ſi hoc non*
254	5	tantum μ *totum*
	8	hic μ *hic noſter*
	13	ii μ *d.*
	19	genera ψ *magnorum genera*
255	7	maximis μ *maximis uti*
	13	Male paſcere μ, ψ *Bene veſtire*
	18	quærenda —— etiam μ *quærenda pecunia et*
	19	medium Janum μ, ψ *januæ medium*

DE

OFFICIIS,

LIBER TERTIUS.

Edit. Olivet.

p.	l.	
256	1	Publium *μ d.*
	2	eſt *μ ſit*
	4	otioſus *μ otioſus eſſet*
	—	ſolum *μ ſolum eſſe*
	5	vox *μ vox erat*
	9	Vellem *ψ Vellem quidem*
	—	vere *μ d.*
	11	conſequi *μ jam conſequi*
257	1	hominibus *ψ omnibus*
	2	his *μ d.*
	6	vel *μ, ψ d.*
	7	ingenii *ψ negotii*
	12	a *ψ d.*
	24	tum *ψ tamen*
	30	conniti animo potes *ψ animo eniti poteris*
	32	ut *μ, ψ ut ne*
	35	diviſionis *μ quæſtionis*
258	4	ſolerent *ψ ſolent*
	26	etiam ſcribit *μ ſcribit ψ etiam ſcripſit*
	28	Coæ *ψ d.*
	32	perfeciſſet *ψ feciſſet*
	—	eſſe *μ d.*
259	4	veſtris *μ noſtris*
	8	Stoici *μ Stoici opinione*
	12	ii *μ d.*
	13	indolentia *μ, ψ indigentia*
	18	introducere *ψ inducere*
	19	videretur *ψ videtur*
	—	compararetur *μ comparetur*
	21	naturæ *μ vere*
	25	eo *μ omni*
	26	quod *ψ d.*
	31	omnia *μ d.*
260	2	compareant *μ comparantur ψ comparentur*
	4	fere *ψ ſane*
	5	putat *μ putant*
	—	item *μ autem*
	7	ſint *μ ſunt*
	8	iidem *μ quidem*
	10	ſunt *μ ſint*

MSS. μ, ψ

p.	l.	
260	12	quædam *μ quidem*
	—	dicunt *ψ dicuntur*
	13	his *ψ hi*
	16	juſti nominantur *μ juſtus nominatur*
	17	ſapientibus *μ ſapiente*
	18	ſapiens *μ ſapiens fuerit*
	19	ii *μ hi quidem*
	—	ſunt *μ d.*
	20	ne *ψ nec*
	23	utilitatis *μ utilis*
	24	quidem *μ d.*
	26	eſt *μ eſſet*
	29	eſt *ψ eſſe*
261	3	modo *ψ non modo*
	5	addubitare *μ dubitare ψ aliquid dubitare*
	7	quando *μ autem*
	13	Num *μ Non*
	—	obſtrinxit *ψ aſtrinxit*
	15	exiſtimat *ψ exiſtimavit*
	22	Erit *μ Erat*
	23	in *μ d.*
	25	veſtris *μ noſtris*
	26	anteponuntur *μ anteponentur*
	27	differuntur *μ differentur*
	30	aliquid non *ψ aliquod non eſſe*
	35	quam paupertas *ψ d.*
262	2	convictum *ψ conjunctum*
	8	eſt *μ eſſet*
	9	quod *ψ id quod*
	12	illud *ψ illud quidem*
	16	reſpublicæ continentur *μ, ψ reſpublica continetur*
	21	exigit *μ, ψ efficit*
	25	magis *μ deſunt omnia uſque ad verbum, contra,* (p. 264. l. 3.)
	29	alteri *ψ de altero*
	33	aut juvandis *ψ adjuvandis*
	34	imitantem *ψ imitantes*
263	2	abundantem *ψ abundantes*
	10	cuipiam *ψ cuiquam*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
263	27	aliam ψ *ſed aliam*
	28	hi ψ *hi ſunt*
	31	civium ψ *ſuorum civium*
264	5	animi ψ *anime*
	9	mihi μ *d.*
	14	utili μ *d.*
	15	naturæ ψ *d.*
	17	alteri ψ *d.*
	21	hujuſmodi μ *ejuſmodi*
	22	aut ψ *atque*
	24	decernit μ *decernet*
	26	transferantur μ *tranſferentur*
	28	faciat ψ *fiat*
	29	injuriam ψ *injurias*
	—	officio μ *d.*
	33	Nulla μ *Nulla eſt*
	34	neque ψ *neque enim*
265	3	ut μ *d.*
	7	omnes μ *d.*
	11	ſatis ψ *d.*
	13	id μ *d.*
	—	quia μ, ψ *quod*
	15	imponimus ψ *impoſuimus*
	19	per ψ *propter*
	23	quod ψ *qui*
	27	vitam ψ *vita*
	28	iſta μ *ita*
	31	videretur ψ *videtur*
	32	nullius μ, ψ *nullis*
	35	venerunt μ *venerint*
266	5	utilitatem μ *virtutem*
	8	utilitas et μ *utili*
	11	omni ψ *ea*
	—	habenda ψ *habenda eſt*
	13	aut ſummum ψ *d.*
	14	quidquid μ *quid*
	16	arripuit μ *arripit*
	17	furta ψ *furta; rapinæ*
	22	quas ψ *quam*
	25	pellatur ψ *tollendum eſt*
	27	id ſequantur ψ *inſequantur*
	—	videant ψ *videatur*
	29	pervenerint ψ *pervenerit*
	32	profecimus ψ *proficimus*
267	5	digito ψ *digito habens*
	6	ut ψ *ubi*
	7	palam μ *planum*
	9	idem —— inverterat ψ *d.*
	13	beneficio ψ *uſu beneficioque*
	15	bonis ψ *a bonis*
	21	nemo ne μ *nemove*
	23	ſemper μ *d.*
	25	quod ψ *ab his, qui*
267	25	poſſet μ *poſſet fieri*
	28	poſſint celare ψ *poſſent*
268	5	etiam μ *d.*
	10	ne μ *d.*
	11	ita μ *iterfuit* ψ *ita eſt*
	15	oppoſuit ψ *appoſuit*
	16	ſatis μ, ψ *ſane*
	—	Quirini μ *Quiritum*
	21	multa ψ *quemadmodum*
	—	inquit ψ *d.*
	23	ſic ψ *etiam*
	24	eſt ψ *eſſe*
	35	amici cauſam μ *amicitiam*
	—	et ut orandæ liti μ *ut perorandæ liti* ψ *ut orandæ lites*
269	1	jurato μ *juramento* ψ *verbo jurato*
	5	eum teneremus ψ *ea rogaremus*
	10	communibus μ *omnibus*
	11	Phintiam μ *Pintiham* ψ *Phitiam*
	13	tyrannus ψ *d.*
	14	morti ψ *neci*
	16	ipſi μ *ſibi ipſi*
	17	admiratus ψ *admiratus eſt*
	26	ſciverunt μ *ſtatuerunt* ψ *ſanciverunt*
	27	imminebat ψ *eminebant*
	28	Ægina ψ *Æginæ*
	—	crudele μ *crudele ſit, eſt*
	35	Illa ψ *Iſta ſunt*
270	1	Species μ *d.*
	8	ut μ *d.*
	9	libertatemque μ *liberationemque*
	10	Cyrſilum ψ *Curſillum*
	11	Xerxemque μ *Perſemque*
	14	poſt ψ *vero poſt*
	17	communicaret ψ *communicaretur*
	—	eſt ψ *eſt ei*
	25	hi μ *hi fecerunt*
	30	cauſæ ψ *plures cauſæ*
	33	gratia ψ *cauſa*
271	4	ejus ψ *cujus*
	6	non ſit ψ *ſit an non*
	10	norit ψ *noverit*
	13	vendere ψ *ſua vendere*
	15	fit μ *fuit*
	—	ais μ *agis*
	19	viciſſimque—— ſit ψ *d.*
	24	non, quidquid μ *quidquid* ψ *nunquid, quod*
	25	Immo—— eſt μ *d.*
	27	num μ, ψ *non*
	32	ea re, quia ψ *quod*
	35	ignoretur μ *ignoreturque*
272	2	hoc ψ *hæc*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
272 4 num id ψ *nunquid*
5 inquit μ *improbe inquit*
— erranti μ *niſi errant*
8 incurrere ψ *incidere*
9 eſt μ *eſt hæc* ψ *eſt hoc*
12 proſcribunt ψ *præſcribunt*
— bonam ψ *bonam ut aſſerunt*
17 vero ψ *enim*
18 autem ψ *etiam*
19 domini ψ *domum*
23 facere μ *d.*
28 celare ψ *d.*
29 tu μ *d.*
30 eos ψ *vel eos*
273 3 nec ψ *non*
5 dictitabat ψ *dictabat*
6 amicos μ *d.*
7 quidam ψ *quidam dixit*
8 quidem μ *inquit quidem*
10 ille ψ *ei*
13 poſtridie ψ *poſtera die*
14 convivium ψ *invenit convivium*
17 tantumne ψ *tantumne eſt hic*
18 Et ψ *At*
19 hæc μ *hic*
21 ille ψ *tulit ille*
23 negotium ψ *negotia*
25 ipſe μ *ipſe bene*
32 actum μ *eſt actum*
33 perito ψ *imperito*
34 aliud ψ *alii aliud*
— ſunt μ *d.*
274 6 iſte ψ *ille*
— vindicatus ψ *vindicandus*
7 tabulis, et ψ *tabularum*
11 AGIER. μ *agere*
— MELIUS μ *melius ſit et*
14 et diſſimulatione μ, ψ *d.*
15 ex μ *d.* ψ *in*
18 eloquetur μ *eloquatur*
21 addidit ψ *et addit*
26 quiret ψ *quærit*
27 Hecatonem ψ *Hoc Catonem*
28 officiis ψ *officio*
30 facientem ψ *facere*
34 etenim ψ *etenim qui*
275 4 certe iſtum ψ *recte juſtum*
5 reperimus μ, ψ *reperiamus*
11 dupli μ, ψ *duplicem*
12 jureconſultis ψ *juriſconſultis*
17 ea, quorum ψ *eas, quarum*
22 illum ψ *illud*
25 venundando μ, ψ *vendendo*
31 omnes μ *d.*

p. l.
275 34 paucis μ *deſunt omnia uſque ad verbum, falſum* (p. 277. l. 28.)
276 9 manu ψ *res manu*
10 igitur ψ *d.*
11 ſimulate ψ *diſſimulate*
12 excitaturus ψ *exercitaturus*
13 tu ψ *ſi tu*
14 tabulam ψ *tabulas*
15 eam ψ *eam ut*
20 hominum inter homines ψ *omnium inter omnes*
21 majores ψ *noſtri majores*
24 veri ψ *vim*
28 Quam ψ *At quam*
— Ut ψ *d.*
35 continetur ψ *contrahitur et continetur*
277 2 cuique ψ *d.*
3 illa ψ *d.*
11 alia ψ *altera*
13 inſcientia ψ *inſcitia*
30 ſatin' μ *ſatiſne*
31 eſt μ *d.*
33 Satrium μ *Satirium* ψ *Saturnini*
35 illorum μ, ψ *et nomen illorum*
278 1 num μ, ψ *non*
— Satrium μ *Satirium* ψ *Saturninum*
5 etiam ψ *d.*
6 ſint μ *d.*
9 ſolet μ *ſolet interdum* ψ *ſolet. Sed*
10 perviderit ψ *providerit*
17 At μ *Ac ſi*
27 Non μ *Num*
33 eſſet μ *eſſet judicatus a Fimbria*
35 hominem μ *deſunt omnia uſque ad verbum, aut,* (p. 280. l. 14.)
279 2 et laudibus ψ *d*
3 Fimbria —— Socrates ψ *non ſolum Fimbria, ſed etiam Socrates*
4 non honeſtum ψ *inhoneſtum*
6 Hæc nonne ψ *Hoc ne*
12 poſſis ψ *poſſit*
15 converrere ψ *convertere*
25 ducere ψ *illud producere*
29 adduxerit ψ *adduxit*
32 Prætorum ψ *Prætorium*
280 2 cæteri ψ *cuncti*
3 recta ψ *profectus eſt recta via*
5 ſtatuæ ψ *ſtatuæ factæ ſunt*
14 igitur ψ *ergo*
22 poſſit μ *d.* ψ *poteſt*
24 conſerat ψ *convertat*
— an μ *d.*
27 faciunt ψ *efficiunt*
— is ψ *is Pompeius*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
280	28	cujus ψ *de cujus*
	—	ipſe ψ *d.*
281	1	id unum μ *ſolum id unum* ψ *ſolum id dominium*
	4	tibi ψ *tibi, illum dico*
	6	dicit ψ *dixerit*
	10	id μ *d.*
	14	ab μ *d.*
	16	re tamen μ *d.* ψ *tamen*
	11	Non habeo μ, ψ *Nunc abeo*
	19	id μ *d.*
	25	Pelope μ *Penelope*
	—	proditum ψ *perditum*
	34	ac μ *aut*
	—	non ψ *non idem*
282	2	a C. μ *ac*
	5	eſt μ *d.*
	11	flagitium ψ *flagitioſum*
	18	ſin ψ *ſin autem*
	19	non —— filii μ *Fabricii*
	21	ſenatusconſulto μ *ſenatus conſilio*
	28	mihi ψ *enim*
	29	omnia ψ *omnino*
	31	ſoleremus ψ *ſolemus*
	35	Potius ψ *potius autem*
283	4	Sitne boni viri μ *hic deſinit*
	10	quia ſit ψ *Stoicus quia ſit plus quam*
	12	ejicere ψ *dejicere*
	16	utervis ψ *uterque*
	19	micando ψ *dimicando*
	—	cedat ψ *cederet*
	21	etiam ψ *ſibi*
	22	vero ψ *vero maxime*
	23	habere ψ *haberi*
	27	anteponet ψ *anteponat*
	29	reſcierit ψ *ſcierit*
	31	vinum ψ *venenum*
	33	quaſi controverſa ψ *controverſiæ et*
	34	ea ψ *niſi ea*
284	1	furacem ψ *furem*
	2	orichalcum ψ *auricalcum*
	9	ne ψ *d.*
	10	unquam ψ *nunquam*
	14	ſaluti ψ *ſanitati*
	16	qui ψ *ſit, qui*
	17	faciat ψ *fecit*
	23	eam ψ *eam per*
	24	eum ψ *d.*
	30	is, antequam ψ *inſanus quia*
285	4	tum ψ *d.*
	9	facias ψ *facies*
	13	Ac ψ *At*
	21	conformatione ψ *confirmatione*
	23	quidem ψ *quidam*
	24	optimum ψ *omnium optimum*
	27	At ψ *aut*
286	2	ſcitis ψ *ſatis*
	3	aſſimulavit; ne coiret, inſtitit ψ *inſimulavit; ne quo iret, inſtituit*
	6	ſacratum ψ *ſacrata*
	10	dimittamus ψ *obmittamus*
	17	ſuæ ψ *ſua*
	20	quid ψ *Quæ*
	26	diceret ψ *rediret*
	27	non eſſe ſe ψ *dixit ſe non eſſe*
287	3	etiamne ſi ψ *etiam ſi non*
	12	et ſumma habemus ψ *habeamus*
	15	at ψ *aut*
	17	etiam ψ *quidem*
	25	Fregiſti ψ *Fregiſtine*
	27	Addunt ψ *Additur*
	32	fieri ψ *fieri valde*
	35	Non ψ *Num*
288	3	quæ vis ψ *quid jus*
	4	affirmate ψ *affirmante*
	8	Jovis ψ *Jovi*
	14	modo non ψ *modo*
	18	populi Romani ψ *reipublicæ*
	35	quidem id ψ *id quod*
289	1	eſt ψ *eſt ex*
	11	Quod ψ *Quæ*
	—	eſſet ψ *eſſent*
	13	Veturius ψ *Vetruvius*
	14	quia ψ *qui*
	23	Furius ψ *Farius*
	34	Pœnis ψ *d.*
	35	non utile ψ *inutile*
290	9	nunc ψ *non*
	—	quidem ψ *quod*
	11	majores ψ *d.*
	12	in XII tabulis ψ *tabularum*
	—	ſacratæ, indicant ψ *ſacra, indicant ſancta*
	16	A. ψ *M. Auli*
	19	ab ψ *ab omnibus*
	26	ſtatim ψ *d.*
	29	docuit ψ *docuit vim*
	30	Galli ψ *Gallum*
	34	perindulgens ψ *nuper indulgens*
291	2	ad——Annibal ψ *aſſerunt ad ſenatum miſſos*
	3	ea ψ *niſi de redimendis ea*
	11	adſtringit ψ *diſtrinxit*
	12	igitur ψ *enim*
	16	diffugiſſet ψ *defugiſſent*
	28	ipſi ψ *ipſius*
	34	Annicerii ψ *Anniceni*
292	6	ſpe ψ *ſpecie*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
292 9 ſuavitates ψ *ſuavitatem*
16 ſpectandum ψ *expectandum*
21 libidinum ψ *libidini*
26 quoque ψ *vero*
29 magnitudinem——finiri ψ *magnitudine doloris detractionem fieri*

p. l.
292 32 comitas ψ *communitas*
293 6 aſpernatur ψ *ſed aſpernatur*
10 videretur ψ *videtur*
17 erunt ψ *tibi erant*
18 Sed ψ *Et*
20 ſic ψ *Sed*

CATO MAJOR,

SEU

DE SENECTUTE

DIALOGUS.

Edit. Olivet. — MSS. E I N U η, ο, υ, ψ

p. l.
294 6 adjuro E N U *adjuito* I *adjuvo*
7 in E η *d.* N *at in* U *ſub*
— fixa I ψ *firma*
8 Ecquid E I N U *Et qua depromeris enquid* η, ψ *Et qua deprimeris enquid*
— pretii U η *premii*
10 Flamininum E *Flamineum* I N ψ *Flaminium*
11 vir E ψ *vir Ennius*
— fidei E *fide*
12 certo E I N η, ψ *certe*
— Flamininum E *Flamineum* I N υ, ψ *Flaminium* U *ffiaminium*
13 Tite E *Atkice* N U ψ *d.*
15 Athenis ψ *ab Athenis*
— ſed E η *ſed etiam*
17 gravius N *graviter*
18 et major E *major*
19 ſcriber ο, υ, ψ *conſcribere*
21 levari E η, ψ *levare*
— te N *d.*
22 modice ο, ψ *modeſte*
23 certo E I N ο *certe* ψ *d.*
— Sed N *ſet*
— cum η *d.*

p. l.
295 1 fuit ο *d.*
— omnes N η *d.*
2 moleſtias, ſed effecerit N *maculas ſet effecerim*
3 digne N υ *d.* ψ *digna*
4 ætatis E N η *ætatis ſuæ*
5 et diximus multa E *multa diximus*
7 non Tithono E *non Titono* I *non ut Titone* N *Marco. Catoni ſeni non Thitono*
— ut Ariſto Chius E *ut Ariſtillus* I *Aryſtarchus* N *ut Ariſteus*
8 ſed N *d.*
10 facimus U *fecimus*
11 ferat ο *ferret*
— iiſque E ψ *hiſque*
— eum ψ *tum cum*
12 conſuevit E ψ *conſueverit* η *aſſueverit*
— ipſe U *d.*
— attribuito U *attributo*
13 in ſenectute υ *d.*
14 enim υ *d.*
— plura I *phyſica*
15 noſtram υ *d.*
16 Scipio ο, υ, ψ *d.*
17 excellentem η, ο *excellentiam*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
295 18 vel maxime υ *permaxime*
— nunquam——gravem E υ *ſenectutem tuam nunquam gravem tibi*
19 ſic odioſa eſt I *ſit odioſa*
20 Ætna ο *d.*
21 Cato ο *d.*
— haud υ *hanc*
— Scipio et Læli υ *d.*
22 enim υ *enim cum*
23 iis E *his*
24 ipſi I N U η, ο, ψ *ipſis*
— iis E *his*
26 optant U ψ *exoptant*
— adepti ο, υ, ψ *adeptam*
— ineſt ο, ψ *eſt*
27 inconſtantia ſtultitiæ N *eis inconſtantia*
— ſtultitiæ E I U η, ο, ψ *ſtultitia*
28 etiam ο, ψ *eam*
29 coegit η *cogit*
— qui E N η, ο *quid*
30 obrepit η *obrupit*
31 ſi ο *qui*
32 cum effluxiſſet E *ea fluxiſſet*
33 conſolatione I η, ψ *tamen conſolatio*
— permulcere poſſet η *placari poteſt*
296 1 veſtra N *noſtra*
— noſtroque I *veſtroque*
2 Deum N *dominum*
3 non N *d.*
— cum E *d.*
4 ſint I N *ſunt*
5 Sed ψ *Et*
— eſſe aliquid U *aliquid*
6 et E *d.*
— frugibus ο *fructibus*
7 maturitate E *in maturitate*
— vietum E *vetuſtum* I *ineptum* N η *victum* ψ *metum*
8 molliter ψ *fortiter*
— modo E ο, ψ *more*
— bellare N ο *pugnare* η *debellare*
9 niſi ψ *quam*
10 Lælius ο *d.*
11 quoniam N *quod*
— volumus U η, ο, ψ *et volumus*
12 certe E η *d.* I *omnes* ψ *recte*
— a te N ψ *d.*
13 ferre E *ſufferre*
— poſſimus η ο *poſſumus*
14 vero υ *d.*
— Læli E ο *O Læli*
— gratum E ψ *hoc gratum*
15 dicis ο *dicitis*

p. l.
296 15 Volumus——Cato ο *d.*
— niſi E *niſi tibi*
16 conſeceris η *cum feceris* ψ *feceris*
— quam ψ *qua*
17 quoque N *d.*
— iſtuc ψ *iſtud*
19 Faciam υ, ψ *Faciam vero*
20 veteri η *ut utar veteri*
21 quæ C. E I *quas G.* U ο, ψ *quas C.*
— quæ Sp. E *quas S.* I ψ *quas Sp.* U *quas ſemper*
22 Albinus I *Albinius*
23 tum E *cum* ψ *tum quidem*
24 putarent N *putant*
— ſpernarentur ο *aſpernarentur*
25 id E ψ *d.*
— videbantur ψ *d.*
— accuſare U *michi accuſare* ψ *d.*
26 accideret I *eſſet*
27 evenirent U ψ *evenirent omnia* ψ *convenirent*
— omnibus E *d.*
— ego E η *d.*
28 et E N *d.* U η, ψ *e*
29 vinculis I *vinculo* ψ *et laborum vinculis*
— laxatos ο *jam laxatos*
— eſſe U *d.*
— non E *d.*
— moleſte ψ *modeſte*
30 Sed η *Sed plerumque*
31 et nec E ο *et non*
33 ætati U *ætate*
34 quiſpiam η *d.*
35 copias ο *copiam*
— tolerabiliorem E η, ο, ψ *tolerabilem*
297 2 Eſt I *Et*
— ſunt ο, υ *d.*
4 eum ψ *cum*
5 hercule E *hercle*
— nobilis E ο *ignobilis eſſem* I *non eſſem ignobilis* N U η, ψ *ignobilis*
6 eſſes E *d.*
7 neque E N U η, ο, υ, ψ *nec*
8 levis ψ *non levis*
— ne E, U *nec* ο, ψ *d.*
— inſipienti N *d.*
9 omnino ψ *enim*
10 et Læli η *d.*
11 cultæ E η *bene cultæ* ψ *curæ*
12 deferunt η, ο *afferunt*
— in I U η, υ *d.*
13 id E I N U η, ο, ψ *id quidem*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

297 14 benefactorum N *Beneactorum* ο *beneficiorum*
16 Ego E • *Ego quidem*
— eum N υ, ψ *d.*
18 condita ψ *et dulcedine morum et affabilitate*
— gravitas N *gravitas, et dulci ſermonum affabilitate*
19 jam ψ *d.*
20 anno I *Annon*
— enim E *enim uno*
— primum fuerat I *prius fueram*
21 cumque N *cum*
— quartum E *quinto quarto* N η, ο, υ, ψ *quarto*
22 profectus ſum ad Capuam N *ad Capuam profectus ſum prætor, quem magiſtratum geſſi*
— quintoque E η, ο, υ *quinto*
23 deinde N *deinde ad Tarentum*
25 ille admodum η *ammovet*
— Cinciæ E *Cinthcæ* η, ο, ψ *Cynthiæ*
26 et η, ψ *etiam*
27 ſua υ *d.*
28 molliebat U *moliebat*
— Ennius E N η, ο, υ, ψ *ait Ennius*
29 Unus qui N *Hic unus* U η, ψ *Unus homo*
— cunctando U *cunctabo*
30 Non ponebat enim rumores I ο, ψ *Non hic rumores ponebat*
31 Ergo N *Sed*
— magiſque magiſque N *pluſque magiſque* E η *magis magiſque* ο, υ *poſtque magiſque*
32 recepit ψ *receperat*
33 Salinatori I ψ *Salinatori cuidam*
34 ita η *d.*
— Fabi E *maxime* η *Fabius*
298 1 Certe E *Et certe*
— ridens I *irridens* ψ *d.*
2 toga ψ *toga fuit*
3 Carvilio E I η, ο *Cornelio* ψ *Camillo*
— C. η *Q.*
— Flaminio E I *Flamineo*
4 Picentem E I N U η, ο, υ, ψ *Picenum*
5 augurque ο *augur qui* ψ *augurque qui*
7 contra U ψ *ea contra*
8 fieri η, ο, υ *ferri*
— Multa U *Multa vero* ψ *Multa autem*
— eſt E U *d.*
— admirabilius N *mirabilius*
9 filii η, ψ *filii ſui*
10 laudatio ο, ψ *viri laudatio*
11 ille ο *d.*

p. l.

298 12 modo, atque η *de modo, neque*
13 præſtantior ψ *præſtantior fuit*
— Qui η, ψ *Quis*
— antiquitatis? quæ η, ο *d.*
14 quæ I *in* N U υ, ψ *d.*
— juris E *juris et* I *viri*
15 memoria E η, • *memoriter* υ *d.* ψ *memoriæ*
16 tum E *tunc* ο *d.*
17 jam E I *d.*
— illo E *poſt illo*
20 fuiſſe N *eſſe*
21 tamen E *enim*
— ut η, ψ *aut*
22 navaleſve E η, ο, ψ *navaleſque*
23 ut triumphos υ *d.*
— recordentur η *recordarentur*
— et eleganter E I U *atque eleganter*
24 lenis ο, ψ *levis*
— qualem ψ *quale*
26 Iſocratis E ο, υ, ψ *Socratis*
— Panathenaicus E *Panatheticus* N *Phanateticus* η *Paneticus* ο *Panathenius* ψ *Panatheticos*
— inſcribitur N *dicitur*
27 et I *d.*
28 ſeptem η VI
30 ex E *ab*
— quæreretur ο *exquæretur*
31 quod ο *quo*
32 inſipientes E *inſpicientes*
33 conferunt ψ *transferunt*
34 feci E *fecimus*
299 1 Sicut I ψ *Sicuti*
— ſæpe E U *forte*
2 Vicit I *Vincit*
— confectu' E I N U *confectus*
3 quem ψ *cujus*
4 Anno ψ *Annum*
— undeviceſimo E η *uno de vigeſimo* I *vigeſimo*
5 hi conſules υ *d.* ψ *duo conſules*
— Flamininus E I U η, ο, ψ *Flaminius*
— M.' E η *M.*
— Acilius E η *Attilius* U *Aulius* ψ *Athilius*
6 Cœpione E I N η, ο, υ, ψ *Scipione*
— conſule ψ *conſulibus*
7 quidem E N U η, ο, υ, ψ *d.* I *per*
— Voconiam η, ψ *Vocaniam* ο *Voconicam*
8 Anno LXX natus ψ *d.*
— enim E *enim annos*
9 putantur ο *putabantur*
10 eis I *ejus*

p.	l.	
299	11	contemplor E η, ο, ψ *complector*
	12	avocet E *advocet* ο *vacet*
	13	infirmius E N η, ο, ψ *infirmum*
	15	quanta ο *quantacunque*
	—	cauſarum I *d.*
	—	quamque E ψ *quæque* I *quæt.(ſ quælibet)*
	16	unaquæque I *unamquamque*
	17	abſtrahit N *detrahit*
	—	iis E N ψ *ab his*
	18	in ψ *d.*
	19	tamen η *d.*
	—	adminiſtrentur E *adminiſtrantur*
	20	ergo E N *igitur*
	—	L. ψ *vel L.*
	21	Scipio E *O Scipio* ο, υ I N *d.* U *et*
	—	Curii ψ *d.*
	23	nihil agebant ο *d.*
	24	Ad η *At*
	25	et fœdus E U ψ *fœduſque*
	26	illa η *d.* ψ *illi ea*
	27	perſecutus η, ο, υ, ψ *proſecutus*
	28	rectæ E *veſtræ*
	29	dementes E I N U η, ο, υ, ψ *dementi*
	—	ſeſe flexere I υ *tendunt ſe flectere* N *ſe tendunt flectere*
	—	via N υ *vita*
	30	graviſſime E *graviſſime inquit*
	—	et tamen ψ *veruntamen*
	31	ſeptem et decem annos E *decimo et quinto anno* η, ψ *ſeptimo et decimo anno*
	33	interfluxiſſent E I N U η, ο, ψ *interfuiſſent*
	34	grandem E *grandem natu* υ *eum grandem*
	—	fuiſſe ψ *fuiſſe virum*
300	1	igitur ο *d.*
	—	afferunt η, ο, ψ *aſſerunt*
	2	ſunt ψ *fiunt*
	—	ut, ſi ο *iis*
	—	gubernatorem ψ *gubernatorem navis*
	3	curſent υ, ψ *curſitent*
	5	at——facit υ *d.*
	6	et meliora I *d.*
	—	facit U ο *faciat*
	—	Non E *Non enim*
	—	velocitatibus υ *velocitate*
	7	geruntur E *aguntur*
	8	ſententia E *et ſententia* υ *ſententiis*
	—	non orbari E N *orbari* η *non modo orbari*
	—	etiam E *d.*
	9	ſolet ψ *poteſt*
300	11	ſunt E I ο, ψ *ſint*
	12	præſcribo E U *perſcribo*
	—	et quomodo —— bellum E *et quomodo Karthagini reſiſtendum ſit. cui jamdiu male cogitanti bellum ſit inferendum* N *et quo modo Cartagini male jamdiu cogitanti reſiſtatur, multum* U *quomodo Carthagini male jamdiu cogitanti bellum inferatur*
	13	bellum I η, ψ *bellum inferatur*
	—	multo N *multum*
	14	cognovero N *penitus cognoſcam*
	15	palmam η *palam*
	16	avi E η, ψ *avi tui*
	17	eſt η *d.*
	18	conſequentes E *ſequentes*
	—	Anno E η, ψ *uno anno*
	—	Cenſorem E ψ *cenſore*
	—	novem ψ *tranſactis novem*
	19	Conſul iterum N η, ο, ψ *ſimul iterum conſul*
	—	me E *me ſimul*
	20	Num ψ *Non*
	21	ſuæ pœniteret E *penituiſſet ſuæ* I *pœniteret*
	—	enim E *tamen*
	—	nec ſaltu U *vel ſaltu*
	22	aut U *haud* ψ *nec*
	24	Lacedæmonios E N *Lacedæmones*
	25	magiſtratum υ *magiſterium*
	26	nominantur E ο *appellantur*
	27	labefactas ο, ψ *labefactatas*
	28	et reſtitutas E N ο, υ *d.*
	29	Cedo E *Cedo cedo* η *Credo*
	30	percontanti η, υ, ψ *percunctantur* ο *percontatur*
	—	Nævii η, ο, υ *Ennii*
	31	hæc η, ο, υ, ψ *hoc*
	32	adoleſcentuli E *et adoleſcentuli*
	33	ſeneſcentis U υ, ψ *ſenectutis (ſupra lin. al. ſeneſcentis)*
	34	aut E U η, ο, υ, ψ *aut etiam* I *aut etiamſi* N *aut eciam*
	—	ſi ſis natura N *ſit ſine naturali ingenio*
301	1	ætate η *in ætatem* ψ *in ætate*
	—	Ariſtides η *Ariſtoteles*
	3	etiam η, ψ *d.*
	—	avos η, ψ *avos et proavos*
	4	ne υ *d.*
	5	vero ψ *enimvero*
	6	ſenum E η *ſenem*
	—	oblitum η *d.*
	—	theſaurum E *theſauros*
	7	quæ I N ψ *quæcunque*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
301 7 quibus E *quibuſque* η, o. ψ *cui*
9 quid Pont fices ψ *d*.
11 permaneat *v d.*
12 etiam E N *d.*
13 tragœdias ſecit N ψ *tragœdiam ſcripſit*
— quod E *quo* I U ψ *qui v qui quod*
16 bonis E I N η, *v*, ψ *bona*
— ſolet E I N η, *v*, ψ *ſolent*
— quaſi η *d.*
17 removerent ψ *removerunt*
18 in η *d.*
19 Coloneum N *Coleneum*
— quæſiſſeque, num η *quæſiſſet : quæ an*
22 num Homerum E I N U ψ *d.*
— num Heſiodum——Gorgiam U *d.*
— num Simonidem E I o *Simonidem*
23 num Steſichorum E *num Terſicorem* I o *Steſichorum*
— quos E *eos quos*
— Iſocratem, Gorgiam E I *v*, ψ *Socratem, Gorgiam*
25 num Homerum N *Gorgiam, Homerum,*
— Xenocratem ψ *Socratem*
26 Cleanthem E N *Cloantem*
28 iis ſtudiorum o, *v his ſtudiis eorum*
— vitæ E ψ *et vitæ*
29 iſta U *d.*
30 ruſticos E *et ruſticos*
— Romanos N *d.*
32 ferendis E *in ferendis*
— percipiendis E η *percipiendis frugibus* N *percipiendis hiis frugibus*
— fructibus E *d.*
33 illis E U η, o, *v*, ψ *aliis* I *aliis malis*
— mirum E η, o, *v*, ψ *mirum ſit*
— ſe ψ *ſe per*
34 elaborant in eis E *qui in eis laborant* η, o *laborant in eis*
35 nihil ψ *non*
302 1 Serit E I η, o, ψ *Serunt*
— quæ I *ut* U *metitque* ψ *metuntque*
— proſint o, ψ *proſunt*
2 Synephebis o *Synophedis v hoc nepebis*
— dubitet E I N U *v dubitat*
3 ſenex E I N U η, o, *v*, ψ *ſit ſenex*
4 hæc E η *hæc quæ ſero*
5 prodere E η, o, *v*, ψ *prodeſſe* I *et prodeſſe*
6 Melius Cæcilius E *Quid Emilius Cecilius dixit*
— proſpiciente E *proficiente*
7 illud N η, o, *v*, ψ *illud idem dixit*

p. l.
302 8 nihil N *michi* ψ *mihi*
— vitii N *d.*
9 advenis U *adveneris*
— id ψ *illud*
— ſat E η, *v*, ψ *ſatis*
10 quod η, o, ψ *quod quis*
11 et E *At* η *etiam* ψ *et jam*
— fortaſſe E *quidem*
— quæ η, ψ *d.*
— vult: atque in ea quidem E *vult fortaſſe* η, ψ *atque in ea quidem* o, *v*, ψ *vult : atque in ea*
— quæ E *Et quæ*
12 ſæpe E *in ea ſæpe*
— etiam η, o *d.*
13 idem E *d.*
— vitioſius N o, *v*, ψ *vitioſius dixit*
14 equidem η *etiam*
— ſenecta N o *ſenectute*
— deputo I *reputo* N *puto*
15 eſſe η *d.*
— ſe o, *v d.*
16 Jucundum E *Hoc jucundum* η, *v d.*
— potius, quam odioſum η, *v d.*
17 fit E I U η, o, *v*, ψ *eſt*
18 a *v* in
— et diliguntur I *d.*
20 ducuntur ψ *diriguntur*
21 atque E *ac*
22 agens aliquid ψ *peragens aliquid v agens*
23 et moliens E *aut moliens aliquid*
— ſcilicet η *videlicet*
24 quod E *quod ſenes* η, *v*, ψ *qui*
— ut I η, *v ut et*
27 quidem I *equidem v quoque*
— diuturnam η *diurnam*
— explere η *expellere*
28 ipſa E I η, ψ *ipſa exempla v d.*
— me η *d.* o *maxime me*
30 et illud E *etiam illud idem* o *et illud diſcere*
— literis ψ *divinis literis*
32 Nec o, ψ *Ne*
33 non I *nec*
— tauri E η, o, ψ *vires tauri*
34 elephanti E I N *elefantis* η, o, *v*, ψ *elephantis*
— eſt U o, ψ *eſt naturaliter inſitum homini*
303 2 ſe E o *d.*
— exercentes *v exercitantes*
3 illacrymanſque E *illachrimanſque*
4 iſti E *ipſi*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
303 5 es nobilitatus η *eſt nobilitas*
6 Sex. Ælius E η, ο, υ, ψ *Sextus Emilius*
— multis E *et multis*
— annis η *d.*
— Coruncanius E *Corruncanius* η, ψ *Coruncanus*
7 præſcribebantur E U *perſcribebantur* ψ *deſcribebantur*
10 Orator η, ψ *Lelius orator*
— ſenectute E *in ſenectute*
11 etiam E *d.*
— virium ψ *virium et ſoncritate vocis*
13 equidem E *quidem*
— amiſi E *admiſi*
— annos E I N U η, ο, υ, ψ *annos meos*
14 facitque N *facit*
15 perſæpe ipſa ψ *per ipſam ſæpe*
16 Quod E I N U η, ο, υ, ψ *quam*
17 enim E *enim enim*
19 ne eas E *et has*
— relinquemus E *relinquamus* υ *relinquimus*
— adoleſcentulos E I N η, ο, υ, ψ *adoleſcentes*
21 Cn. et P. Scipiones, et avi tui E ψ *et Cn. Pompeius et Publii Scipiones etiam tui avi*
22 P. E *Publius*
— duo E *duo o Leli*
23 fortunati E *fortunati eſſe*
24 non E ο *non ſunt*
25 ipſa E η *d.*
26 etenim E I U η, ο, ψ *enim*
27 tradit I *tradidit*
30 ſuam η *d.*
— factam ψ *d.*
— adoleſcentia E *ab adoleſcentia*
31 fuiſſet ψ *fuerit*
— qui E *d.*
32 Pontifex E *et pontifex*
— viginti η xxx
33 duos annos I *duobus annis* U *quinque annos*
34 requireret η, υ, ψ *inquireret*
304 1 mihi η *d.*
3 ut I η *d.*
4 ſuis N. *d.*
— tertiam enim jam ætatem U *tercia enim jam ætate*
— vivebat ψ *viuebat*
5 nimis E *nimium*
6 loquax η *loquens* ο *d.*
— Etenim ψ *Ej. enim*

p. l.
304 6 ex N *lex*
7 fluebat η *fluit*
— quam ad E *ad quam* I *quæ ad*
8 corporis η *corporum*
— nuſquam optat E *unquam optabit* I ψ *nunquam optabat* U υ *nunquam optat*
9 habeat E *haberet*
— decem, at ut Neſtoris E *decem viros ſed Neſtoris ſex* η *decem, at* VI *Neſtoris*
— quod E *quod ſibi* η, υ, ψ *ſi ſibi*
10 dubitat E *dubitabat*
— ſit E *d.*
11 ago η, υ *ego*
12 equidem——Cyrus E η, ψ *et vellem equidem gloriari poſſe idem quod Cirus*
13 queo E *queo modo*
— me η *d.*
— quidem iis E *equidem his*
15 militaris ψ *militum*
16 depugnavi N *pugnavi* ο *depugnaverim*
— M? Acilio Glabrione E ο *M. Accilio L. Glabrione* η *M. Actilio Glabiono* ψ *M. Actilio et Cabione*
— Conſule E I *conſulibus* N *d.*
17 enervavit ψ *enarravit*
— nec afflixit E η, ο, *et non afflixit* I *d.*
19 nec enim η *nec certe* ο *non enim*
20 laudatoque ψ *ornato*
21 velis E ο *velit*
— ſenex η *ſenem*
— ſenem E *ſenex*
— mallem η *vellem*
22 quam eſſem η *anteq: fuiſſem*
— Itaque I *Ita*
23 voluit E η, ο *valuit* I N *maluit*
— cui E I N U η, ο, υ, ψ *quin*
24 utervis η *utruſque* ο *uter*
25 centurionis E ο *d.*
— num ο *unde*
— eſt υ *d.*
26 præſtantior E *præſtantior vobis* η *præſtantior nobis*
— modo E η *vero* ο *d.*
— tantum E *tamen*
27 næ ille non E *nec ille quidem* I η, ο *ne ille quidem* U *næ ille*
28 per ψ *pedes per*
— eſſe υ *ille*
29 humeris E *humeris ſuis*
— vivum U *d.*
— igitur ο *ergo*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
304 29 corporis η *corporis vires*
31 utare, dum E *naturæ cum* I *utare, cum* η *utere, dum*
— cum E *guadeas dum*
— ne I *non*
32 paulum η, o *paululum*
— debeant η *debent*
34 ſuaque I ψ *ſua*
— ætatis I N U o v *d.*
305 1 et infirmitas E I N U η, o, v, ψ *enim infirmitas*
2 et E I N U η, o, v, ψ *ſic*
— quiddam E *quoddam*
— habeat E I N U η, o, v, ψ *habet*
3 ſuo E *d.*
— percipi E η *recipi*
4 avitus E η, o, ψ *habitus* U *d.*
— Maſiniſſa E *Maſſiniſſa* I *Maximus* v *d.*
— quæ faciat E *ea quæ facit* I *quæ fecit* η, o, ψ *qui faciat*
6 ſit η *d.*
— cum equo E ψ *cum autem ſit in equum*
7 adduci v *abduci*
— operto I N ψ *cooperto* o *opertus*
9 officia E N *officia poteſt*
— munera N *munia*
— igitur E o *ergo*
10 ſenectuti o, v, ψ *in ſenectute*
11 Non ſunt I *Ne ſint* U *Nunc ſunt* o *nec ſint*
— Ne——ſenectute U η *d.*
— Ne E I *Nec*
— poſtulantur quidem N *nunc poſtulentur*
13 iis E *his*
— quæ non E I η, ψ *quæ*
14 ne o, ψ *nec*
16 At η *d.*
17 poſſint I ψ *poſſint Cato*
18 valetudinis v *invaletudinis*
— imbecillus E η, ψ *imbecillis*
19 aut ψ *at*
20 quod η *qui*
— ni E *niſi*
— ille o, v, ψ *illud*
— extitiſſet I *fuiſſet*
22 igitur o, ψ *ergo*
23 ſunt E U o, v, *ſint*
— adoleſcentes E I *adoleſcentes quidem*
24 ejuſque E *et ejus* η *ejus* ψ *cujuſque*
— diligentia N *diligenda*
25 compenſanda U η *compeſcenda*
— Pugnandum E *Pugnandum eſt* U o, ψ *Pugnandum namque*
27 valetudinis E N *valetudinis eſt*

p. l.
305 28 potionis η *potationis*
29 ſoli E U η, o, v, ψ *ſolum* I *d.*
— eſt I *tantum eſt*
— ſed E *ſed etiam*
30 hæc η *huic* o *hec vires*
32 et exercitatione E I N U η, ψ *exercitatiorum* v *exercitationum*
33 exercitando E N η *ſe exercitando* I o, v, ψ *ſe exercendo*
— Cæcilius comicos E *Celius comicus*
34 ſtultos I *d.*
35 ignavæ E *et ignavæ*
— ſomniculoſæ E I N η, o, v, ψ *ſomniculoſæque*
306 1 adoleſcentium E *adoleſcentum*
2 quam——omnium ψ *d.*
— adoleſcentium E *adoleſcentum* ψ *d.*
3 omnium o *omnium ſed ſtultorum*
7 ſuccumbebat η *ſuccurrebat*
9 metuebant E I N η, o, v, ψ *metuebant eum*
— verebantur E *verebantur ſibi* I N η, o, ψ *reverebantur*
10 vigebat o *vigebant*
— in illa domo patrius mos E *in eo animus patris*
11 ipſa η, o, v *ipſam*
12 retinet E *retineat*
— emancipata I N U η, o, v, ψ *mancipata*
— extremum I U η, o, v, ψ *ultimum*
13 in ſuos E *d.*
— quo E I N η, v *quo eſt*
15 eſſe η *d.*
— animo E *animo vero*
— erit v *d.*
16 omnia ψ *omnium*
17 cauſarum E *cauſaſque*
18 defendi E *defendo*
— nunc quam I *nunquam* ψ *non nunquam*
— orationes N *orationem*
19 pontificum E *pontificumque* o *et pontificum*
20 Pythagoreorumque E *Pythagoreo*
— quid E *quicquid*
— quoque die E *quoque in die* I *quotidie* η, o, v *quo die*
21 commemoro o *commemorabo*
22 his E *his omnibus*
23 elaborans E *laborans*
25 multum et v *d.*
— tueor v *tutor*
— animi I *animo*
26 quæ E η, o, v, ψ *quas*
— nequirem E *nequiverim*
27 ipſa E *ipſa tempora*

p. l.
306 28 acta I ↓ *jam acta* N *bene acta* η *ante acta*
— in his E *d.*
33 O E *Sed O*
34 aufert E *auſertur*
— nobis I η *a nobis*
— vitioſiſſimum E *vitioſum*
35 enim o, v *d.* ↓ *ergo*
307 1 præclari η *præclariſſimi*
2 eſſem ↓ *eram*
6 everſiones v *ſubverſiones*
7 clandeſtina I *clam deſtina*
— naſci E *eſſe dicebat* η *naſci dicebat*
8 ad o *id*
9 flagitium v *officium*
10 excitari I *excitari poſſe* η *incitari* ↓ *excitari poſſent*
— voluptatis E ↓ *voluptatibus*
13 voluptatem E *voluptatem dicimus* I *voluptas dicebat* ↓ *voluptatem dicebat*
— Nec I *Nihil* η *Neque*
— enim N v *d.*
14 omnino I *enim*
15 quod quo E *quodque hoc* η *quodque quo*
— poſſet N o, ↓ *poſſit*
16 incitatum η *incitatum aliquem*
17 tamdiu——nihil ↓ *quamdiu ita gaudent nil*
19 nihil E *nil*
21 longior N U η, o, v, ↓ *longinquior*
— extingueret ↓ *extinguetur*
— Hæc E *Hoc*
22 C. E *G.* o *d.*
— ejus E *ejus Pyrrhi*
23 Veturius E *Vetturius*
25 populi Romani N *publicæ rei*
27 Camillo I N *Æmilio* U *Emilio*
— Appio E *et P.* I N *P.*
29 hæc o *hæc dico* v *hoc*
— intelligatis N U *intelligamus* η *intelligeretis*
30 poſſemus η *poſſumus*
31 efficeret U *effecerit*
— liberet v *haberet*
32 inimica E *inimica eſt* ↓ *unica*
33 præſtringit E N U *perſtringit*
34 quidem I N U η, o, v, ↓ *d.*
— Flaminini E *Flaminei* N *Flaminii*
35 L. E *C.*
— Flamininum E *flamineum* N U *Flaminium*
— e E *a*
308 1 libidinem ↓ *libidinem nimiam*

p. l.
308 2 exoratus E N o, ↓ *exhortatus* I U η, v *exortatus*
— in convivio N *d.*
3 eſt η, o *d.*
4 rei N η *ſententia rei*
— proximus v *primus*
5 elapſus o *a manibus ejus elapſus*
6 tam o *d.*
7 conjungeret E *jungeret*
— dedecus η *decus*
9 audiſſe E *audiviſſe*
— quod I η, o *qui*
10 apud N *d.*
— audiſſet E η *audiviſſe*
— a Theſſalo Cinea E η, ↓ *a Theſſalo quodam cive* I *e Theſſalonia*
11 qui —— audientes v *d.*
12 faceremus N *facimus*
13 M.' E *M.*
— et U *d.*
— Coruncanium N *Coruncanum*
14 perſuaderetur v *perſuaderent*
15 M.' E *M.*
16 qui η, o, v, ↓ *d.*
17 quarto ↓ *quinto*
18 Coruncanius E N *Coruncanus*
— tum ex o, ↓ *tum*
19 dico ↓ *dixi*
20 præclarum ↓ *decorum*
21 ſpreta ↓ *d.*
23 igitur U *hæc* o *ergo*
24 nulla E η *ulla*
25 extructiſque ↓ *extentiſque*
26 ergo E *igitur* I η *d.*
— etiam U *d.*
27 et cruditate E *cruditate*
— inſomniis η *inſomnio*
28 ejus N *d.*
— non η *d.*
— divine ↓ *divinus*
29 appellat ↓ *appellavit*
30 hamo N U v *d.*
31 careat U ↓ *caret*
32 Duillium E v *Duellium* η *Duellum*
33 ſenem v *d.*
— delectabatur E *qui delectabatur*
35 gloria E *et gloria*
309 1 jam U *d.*
— revertar E *revertor*
2 Quæſtore o *queſtione*
3 Idæis E *Deæ*
— igitur o, v *ergo*
5 fient E I U ↓ *fiunt* η *ſunt*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
309 7 cœtu U *d.*
— et ſermonibus *υ d.*
8 noſtri E N *η, ο, υ d.*
— epularem E *d.*
— quia E *quod*
9 nominarunt E I N U *nominaverunt*
10 idem tum E *idem cum η tunc*
— vocant E *vocaverunt*
11 eo N *eo convivii*
— minimum N *d.*
— eſt *ο d.*
— maxime E ψ *maximum*
13 quoque *η d.*
14 admodum reſtant I *jam reſtant admodum* N *υ*, ψ *jam admodum reſtant η admonent reſtant*
15 mihi I *d.*
16 potionis *η potationis*
— etiam *υ d.*
17 ne *η nec*
18 etiam E N U *η, υ d.*
— modus E I N *υ*, ψ *motus*
— non E *d.*
20 delectant N *d.*
21 ſummo E I N U *η, υ*, ψ *ſummo Magiſtro ο ſummo magiſterio*
— poculis E I N U *η, ο, υ*, ψ *poculo*
22 Xenophontis E *Xenophontis dicitur* N U *υ Xenophontis eſt*
— minuta ψ *comminuta*
— rorantia E *rorantia delectant me*
— refrigeratio *ο refrigerantia*
23 æſtate E ψ *in æſtate*
24 Sabinis ψ *Sabinis locis*
27 tanta quaſi E *ο tanta in juvenibus quanta η*, ψ *tanta*
— Credo *υ d.*
28 ne E *η*, ψ *nec*
— moleſtum E I U *η, ο, υ*, ψ *moleſtum eſt*
29 Sophocles E *Sophocles reſpondit*
— affecto E ψ *effeto* I *effecta*
30 venereis U *venereis necne*
— Dii meliora, inquit E *inquit dii meliora dent*
31 vero E *vero ego*
— tanquam E I N U *η, ο, υ*, ψ *ſicut*
32 eſt U *d.*
33 ſatiatis——carere *η*, ψ *d.*
34 hoc E U *hæc*
35 dico eſſe jucundius E *eſt jocundius* U *dico eſſe jocundius*
— quam frui E I N U *η, υ*, ψ *d.*
310 1 ipſis *η*, ψ *d.*
2 parvulis E *parvis* N *parcis*

p. l.
310 2 rebus *η libentius*
3 ſi E *η, ο, υ*, ψ *etiamſi*
4 delectatur E *delectantur*
— ſpectat E *ſpectant η expectat*
— delectatur E *delectantur* U *d.*
5 tamen etiam E *autem*
— ultima E *ultima cavea*
6 lætatur E I ψ *delectatur*
7 eas E *d.*
— ſat E *ſatis ο d. υ fas*
8 quanti E *quanti pretii* I *quanto*
— animum I *η*, ψ *animum delectant*
9 contentionis E I ψ *contentionum*
10 omnium E *etiam omnium*
— vero *υ vere*
11 aliquod E I *η, ο, υ*, ψ *aliquid*
12 otioſa *η*, ψ *officioſa*
13 pene *η d.*
— atque E *et*
— C. E I N U *η, ο, υ d.*
14 lux E *lux oppreſſerit*
— noctu aliquid *η d.*
15 oppreſſit E *d.*
— cæpiſſet *η incepiſſet*
— delectabat eum I *delectabatur*
16 prædicere *ο, υ*, ψ *prædicare*
18 ſuo ψ *ſecundo*
— Nævius *η Ennius*
19 Pſeudolo E *ο*, ψ *ſedulo* I *η phedula*
— etiam E *d.*
— ſex E *ſeptem* ψ *d.*
— annos *η, ο*, ψ *annis*
20 Centone *ο*, ψ *Cethego*
21 ætate E *ætate ſua*
22 P. Licinii E *P. L.* I N U *η, υ*, ψ *P.*
— ſtudio *υ d.*
23 aut E *ac*
— his paucis *υ in paucis* ψ *his proximis*
24 Atqui *η, ο, υ*, ψ *Atque*
26 Suadæ *η, ο*, ψ *ſuadere*
— medullam E *medelam*
— in dicendo E *d. η, υ*, ψ *in diſcendo*
27 igitur *ο ergo*
28 voluptatibus *υ d.*
29 ſtudia E *ſtudia ſunt*
— doctrinæ *η docti ſunt*
— quidem N *d.*
33 certe ψ *d.*
35 nec *η non υ d.*
311 1 enim I U *d.*
2 rationem ψ *rationem proximam*
— recuſat N *recuſet*
3 quod *η quæ*
— accepit I *accedit* ψ *accipit*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

311 5 ipſius terræ E *d.*
6 gremio E η *in gremio ſuo*
— ac U *et v ac mox*
— excepit E *excipit* I ψ *recipit*
7 occæcatum E N η, o, v, ψ *occatum* I *optatum*
— quo I *quo vel*
8 vapore η *vaporem*
— compreſſu ſuo E η, o *compreſſum ſulco*
— diffindit η, o, v, ψ *diffundit*
9 nixa E N ψ *enixa* o *niſa*
10 erecta E *recta* η *tecta*
11 includitur ψ *induitur*
12 ſpici η, o, v, ψ *ſpicæ*
— morſus N U o, ψ *morſum*
15 requietem E N η, v, ψ *requiem*
16 oblectamentumque I ψ *oblectamentaque*
— enim E *d.*
— omnium E *omnium rerum* ψ *omnium eorum*
17 generantur e ψ *generat*
— tantulo I *tantillo*
— ex fici η *efficit*
18 ac E I N U η, o, v *aut*
20 viviradices E I N η, o, v, ψ *vites radices*
— nonne I o, v *non*
21 cum E *d.*
— delectent U *delectet* I *delectetur*
22 et E *et quæ*
— ſit o, v, ψ *eſt*
23 complectitur v *amplectitur*
26 nimia E *nimium* v *vinea*
— fundatur o, ψ *diffundatur*
— vere v *d.*
27 ad U *d.*
28 ſeſe E *ſe*
— quæ et E *quæ* η, ψ *quæ ex*
29 calore v *d.*
— primo E *primum*
— peracerba N *acerba* v *peracua*
30 tepore N η, v, ψ *tempore*
— caret E *calet*
31 tum η, o *cum*
32 adſpectu E *adſpectu etiam* o *aſpectu*
33 etiam o *d.*
— cultura et η *d.*
34 jugatio E o, ψ *congugatio*
— religatio ψ *reclinatio*
312 1 ſarmentorumque E *et ſarmentorum* I η, o *ſarmentorum*
— quam o *que*
2 immiſſio η *ammiſſio*

p. l.

312 3 ego E *igitur*
4 proferam N *referam*
6 ſcripſi ψ *compoſui*
— ne E η *nec*
8 deſiderium E *animum deſiderio* v, ψ *lenientem animum vel*
9 colentem E *colente*
— ſtercorantem ψ *ſtercoratum*
10 arbuſtis v *arbutis*
11 hortis E *ortis* v *omnia ortis*
12 paſtu η, o *paſtum*
— apium E η, o *et apum* ψ *tum apum*
13 modo E *ſolum*
— invenit v *invenio*
15 perſequi E ψ *proſequi*
— multa I N η, o, v, ψ *per multa*
16 ſentio ψ *ſenſi*
17 ſtudio I *a ſtudio*
18 loquacior I *loquentior*
19 M.' E *M.* o *d.*
— de Sabinis I *d.* η *et Sabinis*
20 triumphaſſet I *triumphaviſſet*
21 villam ego E *vitam*
— contemplans v *contemplatus*
23 ad E *cum ad*
24 attuliſſent E o *cum attuliſſent*
— ab eo E I N U η, o, v, ψ *d.*
25 præclarum o *tam præclarum*
26 imperare E I ψ *imperare Atque hoc* [*ut I*] *vobis pretioſum malarum cogitationum munus referte. et mementote âcie me vinci. at pecunia corrumpi non poſſe.*
— non jucundam efficere E *efficere niſi jocundam*
28 In agris——ſenes I *d.*
— agris N *agro*
29 tum E η *tunc*
— iidem o, ψ *id eſt*
— aranti η *in agris laboranti*
30 eſſe E *d.*
— factum v *dictum*
31 magiſter equitum E *d.*
— Ahala E *vala*
— Mælium E ψ *Emilium*
32 occupatum E *et occupatum* η *vi occupatum*
33 arceſſebantur η, v, ψ *accerſebantur* o *accerſebant*
— et Curius E *Curius* v *d.*
34 arceſſebant η, v, ψ *accerſebant*
— eorum E N U η, v, ψ *horum*
313 1 miſerabilis η, v, ψ *mirabilis*
— fuit U *erat*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
313	1	agri cultione o *agricultatione* ψ *agricultione*
	—	oblectabant N *delectant* η, ψ *dclectabantur*
	2	ulla E *hac ulla*
	—	vita v, ψ *d.*
	3	officio v *officio eſt*
	4	et delectatione E *delectatione etiam*
	—	quam N *qua*
	5	ad cultum E *et ad cultum* o *cultumque*
	6	ut ψ *et*
	—	quidam E *quidem*
	8	cella I *cellaria*
	—	olearia E *mellaria et olcaria*
	—	etiam E I U *et*
	—	penaria v *plenaria* ψ *promaria*
	9	eſt v *d.*
	—	abundat E η *abundat enim*
	10	ipſi ψ *ipſius*
	—	ſuccidiam η *ſuccidam* v *ſucciduam*
	11	tum E U η, o, v, ψ *d.*
	—	ſupervacanei N o, v *ſupervacaneis* ψ *ſupervacuum*
	14	olivetorumve η *olivorumve*
	—	dicam E I N U o, v, ψ *plura dicam*
	15	nil E N o, v, ψ *nihil*
	—	nec uſu E *uſu*
	—	ornatius ψ *ordinatius*
	16	fruendum o *fovendum*
	—	non retardat E ψ *retardat*
	17	allectat I N o, v *oblectat* η *delectat* ψ *ablectat*
	—	enim E *d.*
	—	aut E η *æque* U *d.*
	18	vel E U *aut*
	—	vel E *aut*
	19	ſalubrius η *ſalubribus*
	—	Sibi E *alii ſibi*
	—	igitur o, ψ *ergo*
	20	ſibi pilam E I o, v *et pilam*
	—	et I N U *atque*
	21	nobis E *nobis autem* ψ *d.*
	—	ex luſionibus multis I *d.*
	22	tamen, ut lubebit E *multum nimiumque uti libebit* I *uti libebit* η, o, v, ψ *utrum libebit*
	—	quoniam o *d.*
	23	poteſt E *non poteſt*
	25	ſtudioſe v *d.*
	26	laudatur v *laudetur*
	27	ei I *enim*
	28	agri colendi η *agricolandi*
	29	Critobulo E N o *Critobolo*
	—	Cyrum E *qui dicebat Cirrum*
313	29	præſtantem E *præſtanti*
	31	ſummæ virtutis o *ſumma virtute*
	32	comem E N η, o, ψ *comunem* U *como*
	33	conſeptum η *d.* o *conceptum*
	34	admiraretur E ψ *miraretur*
314	1	directos in quincuncem ψ *erectos in amæniſſimos*
	2	puram et ſuavitatem η *ſuavitatis*
	—	odorum N *odoris* o *odorum afflantem*
	3	afflarentur N *afflaretur* U *efflarentur* ψ *efflarent*
	—	e E N η *a*
	—	tum eum E *eum* v *tum*
	4	dimenſa—— ſum U *d.*
	5	ei E ψ *d.*
	—	reſpondiſſe E *dixiſſe*
	—	Atqui N *at quoniam*
	6	mea E *mea eſt*
	7	iſtarum o *illarum*
	8	ejus purpuram E *purpuram ipſius Ciri* I *purpuream ejus*
	—	nitorem N *virorem*
	—	ornatumque E *ornamentumque*
	—	Perſicum η *Perſarum*
	9	vero I U v, ψ *d.* o *cirre*
	11	igitur o *ergo*
	—	fortuna U *d.*
	12	ſtudia η *ſtudio*
	14	Corvum E I N U η, ψ *Corvinum*
	—	perduxiſſe E U o, ψ *vitam perduxiſſe* I *perduxiſſe ætatem* N *pervixiſſe*
	15	acta E *peracta* U *exacta*
	—	ætate E *ætas*
	16	interfuerunt v, ψ *interfuerant*
	—	Itaque E o *Et ita* η, v, ψ *Ita*
	18	illi o, v *ille*
	—	honorum η, ψ *bonorum*
	—	ejus E I η, v *hujus*
	19	hoc E U o *in hoc*
	—	beatior E *beatior fuit* v *beatior erat*
	—	media η *media erat*
	20	laboris vero E *laboriſve* I U η, v, ψ *laboris*
	—	autem N U η, v, ψ *d.*
	—	eſt E *eſt aucta*
	22	L. Cæcilio E *M. Cellio*
	—	quanta E *quantaque*
	—	Cala ino E *Catilio*
	23	elogium E η, o, ψ *eulogium*
	24	Notum E *notum ſcilicet*
	25	totum E I N U o, v, ψ *d.*
	—	igitur gravis E *gravis igitur ille* N *igitur ſtabilis gravis* o *ergo gravis*
	26	eſſet η, ψ *eſt*

p. l.
314 27 nuper η *d.*
29 ut E U ψ *d.*
— ante N *ante dixi*
32 voluptates——adoleſcentiæ η *d.*
33 eam ψ *d.*
34 conſtituta η *inſtituta*
35 quondam E ψ *quodam* I *d.*
315 1 defenderet o *non defenderet*
2 auctoritatem ψ *orationem*
— arripere U *afferre* o *eripere*
— ſed o *d.*
4 ipſa E *d.*
— honorabilia N *honorabiliora*
— quæ η *quo*
5 reduci η *d.*
6 quæ et E I o *quæ* ψ *quæ etiam*
7 morata E ψ *morigeratæ ſunt* I *moratæ ſunt* N o, v *memoratæ ſunt*
8 feci E *fecimus*
9 Lacedæmone E I η, o, v, ψ *Lacedæmoniæ*
10 nuſquam enim ψ *nunquam enim*
— tribuitur E *attribuitur*
11 proditum N ψ *traditum*
12 ludis E *in ludum* v *ludius*
14 acceſſiſſet N η, o, v, ψ *veniſſet*
— cum eſſent U *d.*
15 omnes E I η, o, v, ψ *omnes illi dicuntur* N *omnes illi dicunt*
— ſeſſum E *ſeſſu*
— recepiſſe U *accepiſſe*
16 cuncto η *multo*
— recta E *facienda*
18 præclara v, ψ *præclara conceduntur ſenectuti*
19 antecellit E I N U η, o, v, ψ *antecedit*
20 principatum v *principium*
— tenet o, ψ *teneant*
22 augures v *noſtri augures*
— nec E *et*
— tanquam η *quæ tanquam*
26 et iracundi E *iracundi*
27 ſunt η *ſua*
28 Ac E U *At*
— et N *et omnia*
29 non illius η, v *nonnullius*
30 videatur η *videantur*
— ſe η *d.*
31 omnis η *d.*
32 tum η *cum*
34 altero duritas E *illo et comitas* o *d.*
— comitas E *duritas*
— Sic ſe res E *Sed res ſe ſic* v *ſic ſe*
35 ætas I N *natura*

p. l.
315 35 vetuſtate E U ψ *naturæ vetuſtate* I *vetuſtatem*
316 1 ſed eam η *et etiam* v, ψ *et eam*
4 reſtat η *reſtet*
5 ſollicitam habere I *ſollicitare*
— angere o *augeri*
6 mortis ψ *ſcilicet mortis*
8 eſſe v *d.*
9 omnino N *d.*
10 etiam ψ *vero*
— deducit ψ *deducet*
— ſit v *d.*
11 certe E I *d.*
— igitur o *ergo*
13 ſum E *ſit*
14 eſt E *eſt etiam*
15 eſſe ψ *uſque eſſe* v *d.*
18 pauci E η, ψ *perpauci*
— ni E *niſi*
— accideret ψ *accidiſſet*
19 ratio ψ *oratio*
20 omnino η *d.*
21 Quod N *qui* o, v *quid*
— illud E ψ *iſtud* η *iſtius*
22 illud E I N η, o, v, ψ *id*
— eſſe v *d.*
23 tum η, o *d.*
24 ampliſſimam dignitatem E *ampliſſimas dignitates*
— tuis η, v, ψ *d.*
26 ſe E *ſe eſſe*
— quod E *quid*
27 Inſipienter E *ſed adoleſcens inſipienter* I *At ſi ſperet inſipienter*
— ſtultius E I N *ſtultius eſt*
28 Senex ne E *At ſenex nec quid* η *Senex* ψ *At ſenex*
29 eo ψ *d.*
— quam adoleſcens U *d.*
30 cum N *d.* η *aum*
— ille E v *ipſe*
— jam E I N U η, o, ψ *d.*
31 ô ψ *d.*
32 hominis ψ *hominum*
— expectemus E *ſpectemus*
33 Tarteſſiorum E *Tharſorum* η *Tarcheſiorum*
34 Arganthonius E *Artaconius* N *Architonus* U *Agarthonius* v, ψ *Archantonius*
— Gadibus E *in Gadibus* U *Gaditarus* ψ *d.*
— regnavit E ψ *regnaverat* o *regnaret*
35 et E I *d.*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
316 35 vixit I U η, v *vixerit* ψ *vixerat*
— ne E *nec* η *d.*
— quidem E v *d.*
317 1 videtur ψ *videretur*
2 advenit E *evenerit* U *advenit extremum* ψ *advenerit*
— tunc illud E *tum illud quidem* U *tum illud*
— tantum E *tantum enim*
3 recte v *d.*
4 unquam η *uſquam*
5 nec, quid ſequatur E o, ψ *quod ſequitur*
— poteſt E *non poteſt* ψ *quidem poteſt*
— cuique temporis I *igitur cuique tempus*
6 enim ψ *modo*
7 fabula E *fabula in fine*
8 probetur E *probetur is*
— neque E I η, o, v *nec*
— ad η, o, v *d.*
— vivendum I *veniendum* N *vivendum eſt*
10 eſt η, ψ *d.*
— honeſteque N ψ *beateque*
11 ſin proceſſeris o *ſi proceſſerit*
12 ſuavitate I *ſuavitatem*
13 æſtatem I *d.*
— veniſſe η *deveniſſe*
— adoleſcentiam E *adoleſcentia*
14 reliqua E ψ *reliqua autem*
15 demetendis o *metendis*
16 autem E *d.*
— ut ψ *ut jam*
— ante η *d.*
17 vero E *autem*
18 eſt η *d.*
20 mori E U ψ *emori*
21 cum η *d.*
— opprimitur ψ *opprimatur*
22 ſua ψ *cum ſua*
24 vi I *vel*
— avelluntur E *divelluntur* U *velluntur*
25 aufert v *auferet*
— quidem ψ *d.*
26 accedam ψ *accedo*
27 aliquandoque E η, ψ *aliquando*
— eſſe η, ψ *d.*
28 venturus E U *venturum*
29 Omnium ætatum certus eſt terminus E N U η, o, v, ψ *d.*
32 etiam E *d.*
33 illud U *idem*
— tyranno v *d.*
34 eſt v *d.*

p. l.
317 35 audaciter E I U η, o, v, ψ *audacter*
— reſpondiſſe dicitur I N U η, o, v, ψ *reſpondit*
318 1 cæteriſque E N v, ψ *certiſque*
2 eadem, quæ I *eademque quod*
— coagmentavit I *augumentavit* U ψ *conglutinavit* η *coagmentaverit* o *augmentaverit* v *coaugmentavit*
— navem E *navim*
3 ut o, ψ *aut*
— conſtruxit E *conjunxit*
— ſic η *ſicut*
4 optime E *d.*
— quæ o *quem*
5 omnis E *hominis* ψ *d.*
— ægre ψ *agere*
— facile v *facillime*
— divellitur I *diſſolvitur*
6 breve o *breve tempus*
7 ſit η *d.*
— vetatque U *vetat*
— injuſſu E η, ψ *ſine juſſu*
9 elogium E U η, ψ *eulogium* N *illud elogium*
10 dolore η, v *dolere*
11 haud ſcio N *neſcio*
— Ennius E *Ennius dixit* N v *Ennius ait* U *Ennius dicat*
12 Nemo E η *Nemo inquit* I *d.*
— neque E N *nec*
— funera o *funeam*
13 Faxit E *Faciat*
14 cenſet o *d.*
15 aliquis E I o, ψ *ſi aliquis* N *ille aliquis*
— iſque E v *uſque*
16 tempus ψ *tempus durat*
— ſeni E *ſeni eſt*
17 eſt E *d.*
19 certe ψ *certum*
20 igitur o *ergo*
— omnibus η *ab omnibus* ψ *in omnibus*
21 impendentem N *impendentem imminentem (ſed imminentem eſt interpretamentum)*
— timens, qui E η, o, v, ψ *quis timens*
— animo o, ψ *animo tranquillo*
22 recorder η, o, v *recordor*
23 ſolum I *timuiſſe mortem* o *tantum* ψ *d.*
— L. N *d.*
— interfectus η *interemptus*
24 curſum v *curſu*
25 Atilium E *Attilium* η *Actilium*
— profectus v *provectus*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
318	26	conſervaret E I η *ſervaret*
	27	vel E ψ *d.* η *vi*
	28	morte E *mortem* U *morte ſua*
	—	luit I v, ψ *luit Terentii* N *d.*
	—	Cannenſi ignominia temeritatem E *Cannenſi bello ignominiæ temeritate*
	29	non o *novi*
	—	ne E ψ *nec*
	30	honore ψ *honorem*
	31	quod η, o, ψ *quas*
	32	profectas o *provectas*
	33	Quod E η, o *Quid*
	—	quidem η *qui*
	34	id η *d.*
	—	extimeſcent I *extimeſcunt* ψ *pertimeſcunt*
319	1	ſtudiorum I N U η, o, v, ψ *rerum*
	3	et ψ *etenim*
	5	hujus E N U η, o, v, ψ *ejus*
	—	a E η, ψ *in*
	—	ſunt E ψ *ſunt autem*
	—	ergo——ſenectutis η *d.*
	7	ſic occidunt E *ſic*
	—	evenit E η, o, ψ *evenerit*
	9	quid η *quod* ψ *d.*
	—	ipſe E *ego ipſe*
	10	eo E *ego*
	11	quo E I U o, ψ *quod*
	—	abſum E *non abſum*
	—	veſtros N *noſtros*
	12	mihi que amiciſſimos E *mihi amiciſſimos* N *d.*
	13	eam quidem vitam E I *ea quidem vita*
	—	nominanda E I *numeranda* v *annumeranda*
	14	compagibus η *compaginibus*
	15	Eſt enim E *etenim*
	16	ex E *d.*
	—	demerſus η *demiſſus*
	17	locum I *ei locum* η, ψ *id eſt in locum*
	19	ordinem E *ordinum*
	21	ac E *aut*
	—	impulit N *impellit*
	22	nobilitas E *nobilium*
	—	etiam N *et*
	—	ſummorum E *d.*
	—	et E *d.*
	25	qui η *qui quum*
	—	philoſophi N *d.*
	—	quondam v *d.*
	26	delibatos E *delibutos*
	32	tot artes, tantæ ſcientiæ, tot inventa E o, ψ *tot ſententiæ tot virtutes*
	33	eas U *ipſas*
319	34	ſe E *d.*
	35	ne E U *nec* ψ *neque*
320	1	ſit E v, ψ *eſſet*
	2	admiſtum E *admixtum*
	—	diſpar ſui E *ſive diſpar*
	3	poſſit E o, v *poſſet*
	4	ſcire E *ſcire dico*
	5	ſint o, ψ *ſunt*
	6	ut I *ita ut*
	—	tum ψ *jam*
	7	reminiſci et η *d.*
	—	Platonis fere E *Platonem ferunt* I η, v, ψ *Platonis ſunt fere* N *Platonis fere ſunt*
	9	moriens N *d.*
	—	major hæc E *d.*
	10	dicit o, ψ *dixit*
	—	mihi E *mei*
	13	igitur o *ergo*
	14	nullum η *nullum animum*
	16	eorum ψ *d.*
	17	nunquam ψ *nunquam id*
	18	potuit E I *poterit*
	—	mortalibus η *mortalium*
	19	cum I *cum autem*
	—	tum E *d.* v *tamen*
	20	ex N *d.*
	—	inſipienti E *inſipiente*
	—	omni E *ab omni*
	21	admixtione ψ *amiſſione*
	25	ſolus v *d.*
	26	eſſe E *d.*
	—	ſomnum η *ſomnium*
	27	animi η *d.*
	—	maxime v *d.*
	28	multa E *multi*
	29	Ex quo E *Ex hinc*
	—	intelligitur η *intelligatur*
	30	corporis E *corporum*
	—	relaxaverint E *relaſſaverint* I U *relaxarint* η *laxaverint*
	31	colitote E U o, v, ψ *colitote inquit* I *colite inquit*
	—	ſin E *ſi*
	32	verentes η *venerantes*
	—	qui E *d.*
	34	moriens E o *moriens dixit*
	35	videamus v *audiamus*
321	1	aut E *ut*
	2	Paulum aut duos η *d.*
	—	avos E I ψ *avos tuos* η *d.*
	—	Paulum E *Publium*
	3	multos o *etiam multos*
	4	non E *modo non*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
321	5	pertinerent E *pervenirent*
	—	cernerent E *tenerent*
	10	ullo N υ *ullo aut* U ψ *ullo animi*
	11	erigens N *egitens*
	13	Quod E *quid*
	—	ni E η *niſi*
	14	maxime E *d.*
	—	immortalitatem υ *immortalitatis* ψ *mortalem*
	17	iniquiſſimo υ *nequiſſimo*
	18	cernat E η *cernit* ο *cernat ſtudio*
	20	veſtros E ο *noſtros*
	—	et E *atque*
	—	neque——cognovi E ο *Ego enim neque convenire habeo quos ipſe cognoviſſem ſolum*
	22	conſcripſi η, ψ *ſcripſi*
	23	neve E I U ψ *nec* N *d.*
	—	Peliam E I N η, ο, υ, ψ *Pilam* U *pillam*
	24	recoxerit E N U η, ο, υ, ψ *retorſerit* I *retraxerit*
	—	hac N *d.*
	25	repueraſcam η, ψ *repueriſcam*
	28	tamen E U *d*
	29	non libet enim E *nec libet*
	—	et ii docti, ſæpe E *etiam indocti* ο, ψ *et indocti*
	30	me E *me et*
	31	non E *d.*
	—	me natum E *natum me eſſe non*
	—	hac E ο, υ *iſta*
	32	tanquam E *quaſi*

p.	l.	
321	34	præclarum η *præclariſſimum*
	—	ad I N ο *in*
	—	animorum E *amicorum*
322	1	eos E η, ψ *illos*
	2	ſed E I N η, ο *verum*
	3	pietate I *virtute*
	4	vero η *vero ejus*
	6	ipſi E I η, ο, υ, ψ *ipſe*
	—	eſſe E *d.*
	—	meum ο *in eum*
	7	quod I N U υ, ψ *quo* η *d.*
	—	æquo I *eo*
	8	ex ſtimans E *extimans*
	—	longinquum ψ *longum*
	—	et diſceſſum I *d.*
	10	mihi I *in*
	—	ſolere ψ *ſolitum*
	11	levis ψ *lenis*
	—	nec I υ *d.* ψ *nec non*
	—	moleſta N *moleſtia*
	—	etiam N *d.*
	12	quod I N U υ *qui*
	13	credam υ *credebam*
	15	minuti E *minutiſſimi* υ *d.*
	—	cenſent ψ *volunt*
	17	optabile I *oblectabile*
	18	natura ο *naturam* υ *delectabile*
	—	rerum η *d.*
	20	defatigationem E *fatigationem*
	22	dicerem E *dicerem vobis*
	—	utinam υ *d.*
	23	audiſtis E *audiviſtis*
	—	re ψ *d.*

L Æ L I U S,

S I V E

D E A M I C I T I A

D I A L O G U S.

Edit. Olivet. — MSS. E I U η, κ, ν, ο, π, σ, ψ

p. l.

323 6 augur E I U η, ν, σ *augur ſcevola*
9 patre ν *patre meo*
10 poſſem E *poſſet*
12 ſtudebam ν *cupiebam*
14 unum ψ *d.*
— juſtitia U *induſtria*
16 multa E σ *multa narrare* U η, κ, ψ *multa narraret*
— hemicyclio E ν *emicicl*o U ψ *hemicyclo*
17 et ego E *ego*
18 omnibus E η *multis*
19 Attice I η, κ, ν, σ, ψ *ut opinor Attice*
20 cum η *d.*
21 quocum E *quicum* ψ *qui quom*
23 tum ν *d.*
324 4 ejus η, κ *cujus*
5 expoſui ο, ψ *diſpoſui*
— induxi I U κ, ψ *introduxi*
6 atque E I U η, κ, σ, ψ *atque ideo feci*
7 enim E U *d.* I *enim ipſe*
8 ageres I *ageres Attice* σ *agens*
9 cum E I ο, ψ *tum*
— omnium E ψ *omni*
— cognitione, tum I *cognitione hominum*
11 Majore E I U η, κ, ν, σ, ψ *Majore feci*
12 Catonem——diſputantem ψ *d.*
— induxi U η, κ *introduxi*
13 ætate E *d.*
14 ſenectute ψ *ætate*
— præ cæteris I U η, σ, ψ *præter ceteros*
15 accepiſſemus η *accepimus*
— maxime σ *d.*
17 differeret ν *viſa eſt*
20 videtur I κ *videretur*
21 ipſe E U *ipſa* I η *Ego ipſe*
23 hoc I *in hoc*

p. l.

324 24 ſcripſi E η, κ, ν, ψ *ſcripſit*
25 ſenior I *ſanctior*
— temporibus illis U ψ *d.*
— nunc E *nunc vero*
26 eſt ν *d.*
27 loquitur ο, ν *loquetur*
28 ipſum I *ut ipſum* η *d.*
— Mucius I U ν, ψ *Mucius Scevola*
— ſocerum I *ſocerum Lelium*
29 reſpondet ο *reſpondit*
30 quam E *quem*
— te I U η, κ, ν, ψ *d.*
— ipſe I *ipſe Actice*
32 iſta I *Hæc* E U *iſta vera*
— Læli I η, σ, ψ *ut dicis Læli* U O *Læli*
33 exiſtimare E *extimare*
— oculos I *ocellos (ſupra lin.)*
35 Atilium E *Attilium* κ *Accilium* ο *Ancilium*
325 2 Atilius E *Attilius* ο *Ancilius*
3 habebat ψ *habuit*
4 ejus E *d.*
— acta ν *geſta*
5 propterea I *præterea*
6 ſapientis ο *d.*
8 nec——ſapientem σ *d.*
9 neminem I η *inveni neminem* U *reperi neminem (ſupra lin. ab al. manu)*
10 eos E *ſapientes eos (a ſcriba exegeſeos ergo)*
11 ſapientium E *ſapientum*
12 etiam E *eſſe* I *d.*
13 ſapientiam ν *d.*
— exiſtimant I *homines exiſtimant*
14 eſſe ψ *d.*
— ducas κ *dicas*
15 credo E I *crebro*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
325 15 item ex te E η, κ, σ *item ex hoc* U *hoc item*
16 his E I *d.* U η, κ, ο, σ, ψ *in his*
18 veniſſemus η *conveniſſemus*
19 eſſes E η *es*
20 Scævola κ *d.* ψ *Scipio*
— quidem E *d.*
21 id κ *id quod*
24 quod U *qui*
— affuiſſes I *affuiſti* ν *affuiſti*
25 cauſæ E I η, κ, ψ *reſpondeo Cauſam* ο *reſpondeo cauſa*
26 quidem I κ *quidem reſpondiſti*
— vere E *vere exiſtimas*
27 ſemper σ *d.*
28 hoc ν *d.*
29 officii I *honeſti officii*
30 qui E I U η, ο, ψ *quod*
— ego E I U ο, ψ *d.*
31 agnoſco η *cognoſco*
32 nemo E *nemo fuit ſapiens*
33 enim E I U η, κ, ν, ο, σ, ψ *d.*
35 Gallum ——viro E *Gaium. ſed cave hos Catoni præponas perfecto viro et ſpectato* I η, ο *Gaium Graccum. ſed cave præponas Catoni hos quidem Maximo et expectato viro*
326 2 ais η *aiunt* σ *dicis*
3 dicta E κ *vero dicta inventaque* U *vero dicta*
— laudantur ν *narrantur*
5 id I *d.*
6 viderint I *videant*
— Moveor ν *Moneor*
7 orbatus ψ *turbatus*
— et, ut I U ψ *utque*
9 ipſe η *ipſum*
— quod ν, σ *quod ego*
10 enim η, κ, ν, σ *d.*
15 minime σ *d.*
20 everſis η *ſubverſis*
22 bella ο *d.*
23 bonitate κ, ν *benignitate*
24 Hæc κ, ν, σ, ψ *d.*
25 fuerit ψ *fuit*
— indicatum E *judicatum*
27 anno E *uno* η, κ, ο *uno anno*
— eſt E *eſſet*
29 tunc E I U η, ο, ν, σ, ψ *nunc*
31 poſſet E *melius poſſet* I ο *poſſit*
32 genere mortis σ *genere quid credendum ſit*
33 videtis I η, κ, ο *vos videtis*

p. l.
326 34 celeberrimos lætiſſimoſque ο *celeberrimos lætoſque* ψ *celerrimos lætiſſimoſque*
35 diem I η *d.*
327 1 a E I η, κ, ο, σ, ψ *d.*
— a E η, κ, ο, σ, ψ *d.*
2 quam ο *qui*
— exceſſit I *exceſſerit* η *exceſſiſſet*
3 potius η, κ, ο, ν, σ, ψ *deos potius*
4 qui I *quibus*
— hæc ψ *hoc*
5 animos η, ο, ν, ψ *animas*
7 Plus E *Plus enim*
— vel I η *vel auctoritas*
8 tribuerunt E *tribuere*
9 eorum η *eorum auctoritas*
11 tum E η *quæ tunc* η, ο, ψ *tunc*
— et præceptis E *præceptiſque* ο *vel præceptis*
— ſuis ψ *d.*
13 non I *tamen*
— tum illud E *non tum illud*
— ut in pleriſque I *d.* η, ο, ν, σ *ut plerique*
— ſed I *ſe*
14 dicebat ν, σ *d.*
— ſemper E *d.*
— e ν *d.* σ, ψ *ex*
15 corpore E σ *corporibus*
— exceſſiſſent U ο, ψ *exiſſent*
— optimoque η, κ, ο, ψ *optimoque vire*
16 cuique E *cuique iter*
17 item η, κ, ο, ν, σ, ψ *idem*
— qui I η, ο, σ, ψ *quique*
— quidem U ο *d.*
18 perpaucis I *paucis*
— Manilius E ν *Manlius* ψ *Malius*
19 etiam ν, ψ *et*
20 triduum η *triduo* ψ *per triduum*
21 fere η *d.*
— quæ I *ea quæ* η *qui*
— per viſum E U η *viſo* κ *perviſo*
23 vinculiſque E U *vincliſque* ψ *et vinculis*
24 faciliorem E *faciliores*
25 mœrere σ, ψ *mærore de hoc*
26 illa I *haud illa*
— veriora E I U η, κ, ο, ψ *vereor*
27 animorum ν *animarum*
28 eſt ο *ſit*
29 enim E *autem*
30 tamen ψ *tantum*
— gaudemus ν *congaudemus*
33 mecum I *mecum autem* η, ψ *mecum vero*
— quem I *quam*

p. l.

327 33 introieram E I U η, ο, ψ *iutroieram in vitam*
34 tamen ν, σ *d.*
328 1 cura η *d.*
— privata I *re privata*
2 et domus E ο *etiam domus* I U η, κ, ν, σ, ψ *et domus fuit*
— communis η *d.*
3 ſententiarum I ψ *et ſententiarum*
4 quam ψ *quo*
5 fama ν *forma*
6 quod ν, ο *quam*
8 paria I *pria*
9 videor E ψ *videar*
12 otioſi ν *ociſi*
13 item ψ *item huic*
14 cum ex te quæruntur ψ *d.*
— ſic U *d.*
— diſputaris I η, κ, ψ *diſputaveris*
16 pergratum E I U η, κ, ο, ν, σ, ψ *gratum*
— idipſum ν *d.* ο *ad ipſum*
19 ipſe ψ *ipſi*
21 quis E *quid*
— eſt I η *eſt enim* ο *eſt ita*
22 ponatur I ψ *proponatur* η *anteponatur*
23 eſt I *eſt amicitiæ*
— exercitatione η *diſputatione*
27 eſt ο *d.*
— res E *omnes res*
30 id η *d.*
31 differunt η, ψ *dixerunt*
34 mortalis ν *mortalium*
35 optantur ν *d.*
329 2 Coruncanium E σ, ψ *Corruncanum*
— judicabant κ *judicant*
3 ſibi habeant ψ *ſi habeat*
4 concedantque E *concedant tamen* I U η, κ, ν, ο, σ *concedant*
5 Ne E I *Nec*
— negabunt I *negabunt enim*
— niſi ψ *nil*
7 ut aiunt η *d.*
9 illis E I ο, ν, ψ *eis*
— ſintque E U η, κ, ν, ο, σ *ſitque* I *ſitque in eis*
10 hos κ *nos*
11 appellandos I *appellandos eſſe*
12 quia E I U η, κ, ν, ο, σ, ψ *qui*
— ſequantur I η, ν, ο *aſſequantur* U *ſequentur*
13 enim U *d.* η *etiam*
— perſpicere E *proſpicere*
14 inter σ *in*

p. l.

329 15 potiores ο *potiores ſunt*
16 et E I η, κ, ψ *d.*
18 propinquitati I *propinquitatis*
20 propinquitatis E κ *propinquitas* I *propinquitatis autem*
21 autem E *enim*
— quod ο *d.*
22 ipſa E *d.*
23 adducta ν *abducta*
25 autem U η, κ, ν, ο, σ, ψ *enim*
26 humanarumque E *et humanarum*
— ſumma η, κ, ο, σ *d.*
27 quidquam η, ψ *nihil*
28 homini ψ *hominibus*
30 etiam I *et* ο *eſſe*
— eſt ν, ο, σ *d.*
31 caduca E U η, κ, *ſunt caduca*
33 illi E *illi faciunt*
35 pacto I U ν *modo*
— poteſt η *non poteſt*
330 1 vitæ E U κ, ο, ψ *vitæ noſtræ*
3 metiamur η *mentiamur*
4 Gallos E I U κ, ν, ο *Gaios* η, ψ *Caios*
— Philos I *Philippos* ο *d.*
— vita I U ψ *omnium vita* (U *ſupra lin.*)
5 contenta η, ν *contempta*
— nuſquam E ο *nunquam*
8 cui η, κ, ψ *quis* ο *qui*
9 mutua ν *d.*
10 quicum E I U η, ψ *cum quo* ο *quocum*
— ſic E η *d.* ν *ſicut*
11 illis ψ *d.*
12 eſſet E U *eſt*
— eo η *illo*
13 illas E *illa*
— etiam E ψ *d.*
14 expetuntur E *expediuntur*
16 careas η *careat*
17 quoquo I ο *quocunque* ψ *quo quoque*
18 eſt η *adeſt*
19 moleſta I *moleſta res*
— eſt ψ *d.*
— pluribus E *plurimis*
20 de ν *d.*
21 tamen ipſa et E *tantum ipſa*
22 pauci ψ *perpauci*
23 facit ψ *fecit*
— amicitia η *d.*
24 partiens I U *patiens*
— leviores I ο *facit leviores*
26 bona ſpe E I η *bonam ſpem*
27 prælucet I *producet*
— debilitari E ψ *debilitare*
29 ſui ψ *d.*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
330 30 imbecilles ν, ο, σ *imbecilli*
31 honos E *honor*
— memoria I *et memoria*
— deſiderium E I η *et deſiderium*
33 vinctionem E I η, κ, ν, σ, ψ *conjunctionem* U *mentionem*
35 Id ο *Quod*
— intelligitur η *intelligatur*
331 1 concordiæque E *et concordiæ*
— ex η, ψ *d.*
— diſcordiis E *concordiis*
3 atque diſſidiis E *d.* I U κ, ψ *et diſſidiis* η *et diſcordiis*
5 quidem η, κ, σ *d.*
7 moverentur E *moventur* ψ *monentur*
8 hoc I ο *hæc* ν *d.*
— et E *d.*
9 re probant ν, σ, ψ *reprobant*
— extitit E ψ *extat* κ *extiterit* ν *exiſtat*
10 communicandis E *commutandis*
11 maximis E *maxime*
— Qui clamores ν *Quid amoris*
— tota E *in tota*
12 nuper ν *d.*
— in E *d.*
— nova fabula E *de nova fabula fuerunt* I *fabula fuerunt*
13 uter E ψ *quis*
— eorum η, ν, ο, σ *d.*
15 eſſe E η, κ *d.*
— ſtantes E U η, ο, ψ *ſtantes autem*
16 vera E U *re vera*
— facturos ν *d.*
17 poſſent E I *poſſunt*
18 altero η *alios*
19 quod η, κ, ο, ψ *quid*
— ſentirem E *ſentire*
— potuiſſe E *potuiſſem* η *potiſſime*
20 præterea ψ *præterita*
21 diſputant σ *diſputent*
22 etiam ab iſtis E η *et ab his*
23 ſæpe I *d.*
— ſed E I ψ *ſed expectamus*
— quoddam I *quiddam*
24 tuæ U η, ο *tuæ expectamus* ψ *ſuæ*
— tum E I U κ, ν, ψ *tu*
25 nuper η *d.*
— eſt ψ *d.*
26 contra E *circa*
— accuratam ν *accuſatam*
29 facile ei E *facile eſt ei oſtendere*
— ſervatam E κ *ſervata* η *reſervatam*
31 quidem η *d.*
32 enim E ο *autem*
332 1 conſiderandum E *mihi conſiderandum*

p. l.
332 1 num E I U η, κ, ν, ο, σ, ψ *utrum*
2 deſiderata η, κ, ν, σ *deſideranda*
— dandis E *in dandis*
3 mentis η, σ *beneficiis* ο *muneribus*
— acciperet I *reciperet* ψ *caperet*
4 an ο *an non*
6 ipſa η *d.*
— profecta E I ν, σ *profecta eſt*
— cauſa η, κ, ο, ψ *cauſa eſt*
— nominata E U η, κ, ν, ο, σ, ψ *nominata eſt*
8 ab iis E *et ab his*
— ſæpe η *d.*
9 cauſa E *gratia*
— autem κ *d.*
10 fictum E I U ν, ο, σ *eſt fictum*
— in ea E I U σ, ψ *d.*
— eſt I U *eſt in amicitia*
— id E *idem* U *d.*
12 natura E *natura quidem*
— mihi videtur σ *d.* ψ *mihi quidem videtur*
13 cum ν *in*
14 cogitatione I κ *ex cogitatione*
— eſſet habitura ψ *d.*
15 etiam E ψ *et* η *d.*
18 eſt ν *d.*
19 niſi E *in*
20 ſenſus ψ *d.*
— aliquem E ψ *quem*
21 congruamus E *congruamur*
— eo κ *eo homine*
22 perſpicere E U η, κ, ο, σ *proſpicere*
24 homines κ, ν, σ, ψ *d.*
25 eos etiam E I ο *et eos* U *eos*
— quodam modo E *d.*
26 quis E *quis enim*
— eſt ν *d.*
— M' E *M.*
— caritate aliqua et benevolentia I *aliqua caritatis benivolentia*
28 Sp. Caſſium E *P. Craſſum* I U η, κ, σ, ψ *P. Caſſium*
29 Melium E *Meſium* η *Mecium*
30 Pyrrho U *et Pyrrho*
31 non nimis E κ, ψ *nominis* U *nominis non*
— habemus E ψ *non habemus*
33 Quod U *Et*
— eam E *etiam amicitiam*
— vel κ *d.*
34 in hoſte E η, ο, σ, ψ *et in hoſte*
— enim I U ν, ψ *d.*
333 1 mirum E I U η, ο, σ, ψ *mirum eſt*
— cum eorum η *d.*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
333 2 uſu U *d.*
— bonitatem U *probitatem*
— perſpicere E *proſpicere*
3 et η *d.* ψ *ex*
4 perſpecto E η *proſpecto* ν, ψ *perfecto*
6 exardeſcit ν *d.*
7 quem quiſque E I η, κ, ψ *quam* ο *quem*
8 aſſequatur E ψ *aſſequatur id*
— deſideret E I *quiſque deſideret*
10 natam κ *natam eſſe*
11 in ſe eſſe arbitraretur E *virium eſſe arbitretur*
13 enim η *d.*
— ſibi E *vel*
— quiſque ν, σ *d.*
14 eſt κ *d.*
15 poſita E η ψ *poſita eſſe*
16 indigens η, κ *erat indigens*
17 ſed ego E *ſed*
20 conſuetudo η *d.*
21 ſicut ν *d.*
23 non ο *d.*
24 enim U *d.*
— natura E *a natura*
26 ejus η *d.*
28 Ab iis E *Ab his* I *At hii qui*
29 diſſentimus I *diſſentiunt* σ *diſſentientes*
30 ſuſpicere E *ſuſpicari* η, ο *ſuſcipere* ν *perſpicere*
31 tamque E *et tam*
32 quidem σ *d.*
33 diligendi ψ *intelligendi*
34 applicant η *appetant*
35 ſeſe E I U *ſe*
— propius ν *prius*
334 1 cœperunt ν *ceperint*
2 merendum I *vivendum atque merendum* ψ *promerendum*
3 quam U κ *nunquam*
— hæc U *d.*
— certatio I ν *concertatio*
4 Sic et E *ſicque*
— capientur ψ *caperentur*
5 et gravior E η, ν, ο, σ *gravior*
— ſi E *etſi*
7 natura ψ *d.*
8 quid ad hæc E η *aliquid adhuc*
11 meo η *d.*
13 ergo I U κ, ν, σ, ψ *vero*
— ſæpiſſime I *ſæpius* ψ *d.*
14 quidem η *d.*
15 dicebat I *aiebat*
16 vitæ η, κ, ν, ο, ψ *vitæ diem*

p. l.
334 16 vel ut non E *ut non ſemper*
— utrique, incidere E *incideret* I *utrique invidere* ν, ο, ψ *incidere*
17 ſentirent E I U κ, ν, ο, σ, ψ *ſentiretur*
18 etiam U *et*
— alias η *alios* ο *d.*
21 ponerentur E κ, ο, ψ *et toga ponerentur* I *toga ponerentur* U η *aſſumpta toga ponerentur*
22 ad adoleſcentiam E ν *adoleſcentiam*
— tamen ν *d.*
23 uxoriæ E I U η, ν, ο, σ, ψ *luxuriæ*
— conditionis E *condictione* U *d.*
24 poſſet I *poſſent*
25 amicitia ψ *amicitiam*
— ſæpe E η, ψ *d.*
— labefactari ν *labefactati eſſent*
30 etiam η *enim*
31 ut I *quod ut*
— miniſtri E *miniſtri eſſent*
33 id κ *d.*
34 quidvis η, ψ *quodvis*
35 auderent E ψ *audent*
335 1 eſſe E *d.*
— inveteratas η, κ, ν, ο, σ, ψ *inveterata*
2 ſolere E *d.*
— etiam E ψ *d.*
3 ita E U κ, σ, ψ *itaque*
4 modo ψ *modo ea eſſe*
— diceret E *dicunt*
7 Num E U κ, ψ *numne* η *Nonne* ν *Nam ſi*
8 contra E *circa*
— illi η *d.*
— debuere E I U *debuerunt*
9 Viſcellinum E κ, ο *Beccillinum* I *Beſillinum*
— Sp. Mælium E *Au. Milium*
10 juvare η *adjuvare*
11 rempublicam E *romanum populum*
12 æqualibuſque E *aliiſque (et ſic* U *in marg.)*
— Bloſius E I η, ν *Biſſius* ψ *Beſſus*
13 veſtræ E *noſtræ*
14 qui E κ *quo* ν, σ *quod*
— Lænati E η, ψ *cum Lænate* U *Lænate*
— Rupilio E *Rutilio*
15 hanc——feciſſet σ *d.*
16 Tib. E *ſibi Ti.* U *ſibi Tirreni* κ, ο *tanta ſibi*
— ſibi E *d.*
17 ego E *ego dixi*
— Capitolium ν, σ *Capitolio*
18 Nunquam E *et faces nunquam*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
335 18 id quidem E U ο, ψ *d.*
19 Videtis κ *videte*
— vox E *vox eſt*
— hercle U *hercule* σ *Quod hercle*
20 vel ν *d.*
— ille σ *d.*
21 ſe comitem I *comitem tantum*
— illius η *hujus*
22 amentia E κ *amicitia*
— quæſtione U *et quæſtione*
23 in Aſiam profugit σ *in aſiam profugus* ψ *d.*
24 peccati E *reatus*
26 manere ψ *permanere*
28 Quod U *Sed*
29 iis E *his* I *illis* η *ipſis*
— quidem σ *d.*
30 ſumus I *præditi ſumus* ψ *ſumus ornati*
31 aut E *vel*
32 aut κ, ν, ο, σ, ψ *d.*
33 nobis ο *vobis*
— quidem κ *d.*
35 Videmus E η, κ *Vidimus* σ *Videtis*
— Papum E *P.* I U η, ν, ο, σ, ψ *Paulum*
— Æmilium U η, ν, ο, σ, ψ *Emilium*
— C. Luſcino E *C. Licinio* I *Luximo* U *Luſcinio*
336 2 tum E η, ψ *tunc*
— M'. E *M.*
3 Coruncanium E U *Coruncanum*
— proditum E U η, κ, ο, ψ *traditum*
4 contendiſſe E *contendere*
5 quod contra fidem U *d.*
— contra rempublicam U *quod contra rempublicam* ψ *rempublicam*
6 hoc quidem ν *d.*
7 ſi E *nam ſi* I κ, ο *ſi enim*
— ſcio η, σ *d.*
— impetraturum non fuiſſe E *impetratum non fuiſſet* η *impetraturum fuiſſe*
8 ſit E *fit*
— viri η, ν *d.*
— et facere rogatum et rogare E *quod malum ſit et facere rogatu et rogare*
9 ſequebantur ψ *ſequebatur*
10 C. Cato E I *et C. Cato*
— minimus tum E U η, κ, ν, ο, σ *minime tunc* I *minimo nunc*
— Caius frater E *acer C.* I κ *cariſſimus* ο *acerrime*
— nunc I *ut nunc*
11 idem E *quidem* U *idem hoſtis*
12 lex κ *prima lex*

p. l.
336 13 eſt ν, σ, ψ *hæc eſt*
14 accipienda κ *acceptanda*
— cum E I η, κ, ν, ο, ψ *tum*
15 ſe ο, ψ *d.*
17 Deflexit ν *defluxit*
— enim E I κ, σ *d.*
— aliquantulum I U ο *aliquantum* ψ *d.*
18 majorum ν *malorum*
19 is quidem E *idem*
— paucos menſes η *per paucos dies*
20 Num quid E *Nunquid* κ *Nunquam*
— populus Romanus E *reſp. aut*
21 ſecuti E *ſuam ſecuti ſunt*
— quid——effecerint E ψ *qui quid in P. Scipione fecerint* ν, σ *in P. Naſicam effecerunt*
23 quoquo E I ο, ψ *quoque quem*
— potuimus E κ, ο, ψ *poſuimus* I *propoſuimus*
25 libet ν *jubet*
— enim η, κ, ν, σ, ψ *d.*
26 proclivius E I *proclivis* η *procliva*
— cœpit η *eſſe cœperit*
27 tabella ψ *tabula*
28 jam E ν, ψ *autem*
29 multitudiniſque E I *et multitudinis*
30 quemadmodum——quam ψ *d.*
31 reſiſtatur U ν *reſiſtant* η *deſiſtatur*
32 quidquam η *quidem*
34 inciderint σ *conſiderint*
35 in magnam aliquam U *aliqua* ν, σ *in rempub.*
— rem peccantibus E *remp.* U *in remp. peccantibus*
— diſcedant I *diſcant*
337 2 erunt κ *ſunt* ν *fuerint* ο *d.*
— ipſi E I ο *d.* η, κ, ψ *ipſius*
— fuerint I *fuerunt*
3 clarior E *clarior fuit* ψ *clarior fuerit*
5 pulſus E I ν, ο, ψ *expulſus*
6 fecit I *fecitque* η, ν, σ *Sed fecit*
— annis U ψ *annos*
7 fecerat U *d.*
8 conſcivit ν *aſcivit* σ *accivit*
9 Quare η *Quale*
10 non E ο *d.*
— ſed——vindicanda I *d.*
— omni η *d.*
— vindicanda E *eſt vindicanda* κ, ο *judicanda eſt*
11 ſibi E U κ, σ, ψ *d.*
— vel E U η, κ, ο, σ, ψ *d.*
13 non ο *d.*
14 hodie ſit E *hodie*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
337 16 honeſta η *juſta*
— amicorum E *et amicorum*
— ne E I U η, ν, ο, σ, ψ *nec*
17 ſtudium κ *ſed ſtudium*
— adſit E *ſit*
18 vero E I U η, κ, ν, ο, σ, ψ *verum*
— Plurimum E *plurimum enim*
19 valeat E *valet*
20 monendum E *commonendum*
— aperte ψ *apte*
21 et ο *et auctoritati*
22 habitos ψ *d.*
23 placuiſſe ψ *placuiſſent*
24 ſuis E *d.*
— argutiis η, κ, ν, ο, σ *argumentis*
25 ne η *ut non* κ *ut ne*
26 ſibi——moleſtum eſſe I *d.*
— ſuarum ψ *curam ſuarum*
— alienis E *alieniſque*
27 commodiſſimum ψ *Commendatiſſimum*
— quam E *d.*
29 eſſe ν *d.*
30 parturiat E *pariat* U ψ *pariat (ſed pareat ſ. l.)*
— pluribus E *multis*
31 multo ο *multum*
— etiam E ψ *d.*
32 breviter η *d.*
— adjumentique E *et adjumenti*
33 non E *et non*
— benevolentiæ E *benevolentiæ cauſa*
— expetendas ψ *appetendas*
34 habeat E I η, κ, ν, σ, ψ *haberet* U *habere* ο *habet*
338 1 appetere U η, κ, ο, ν, σ, ψ *appeteret*
— fieri E I U *fieri puto* ο *fieret*
3 putantur U *putantur eſſe* ψ *ſemper putentur*
— beati η, ο, σ *eſſe beati*
4 præclaram η *beatam*
5 tollunt ο *tollit*
— qua U ν *qua nihil*
6 enim iſta ο *enim* ψ *iſta*
7 ſpecie η *ſpecies*
— reapſe multis E ψ *re ipſa ab ſe multis in*
8 ullam ο *d.*
10 fugimus I η *fugiamus*
— cum E I η, κ, ν, ψ *ut cum*
11 ſibi contrarias aſpernetur E *ſpreverit* η *ſibi contrarias aſpernatur*
13 dolere E *condolere* ψ *dolore*
14 Ergo ν *d.*
— hoc U *d.*
— proprium E ψ *primum*

p. l.
338 17 arbitremur E I U ψ *arbitramur*
18 cur ψ *cui*
21 et E *aut*
22 enim ſunt iſti audiendi E *audiendi ſunt iſti quidem*
23 quandam E *quodam modo* U *d.* η *quandam rem eſſe*
— cum E *tum*
26 angor E *langor*
— tantum ψ *tamen*
27 non plus I *d.*
29 contrahat E U η, κ, ο, ψ *contrahat virtus*
30 ſimilis E U *ſimul*
31 contingit E *contingat* η, ψ *contigerit*
32 multis E η ν *in multis* ο *d.*
339 1 redamare E U η, κ, ψ *redamari* ν *reamare*
4 Quod ν, ψ *Quid*
5 ſe rem E *Seriem*
— attrahat I κ, ο *trahat* U *contrahat*
6 concedetur E I κ *concedatur*
7 adſciſcantque σ *aſſociantque*
8 eſt E *d.*
— enim σ *autem*
9 nihil rapacius, quam natura E *quam ſimilitudo amicitiæ nec reparatius natura*
10 conſtat ν *conſtet*
— quaſi η *d.*
11 eſſe E *d.*
— qui eſt E *quia* η, κ, ο, σ ψ *quæ eſt*
— conſtitutus E *profectus eſt* I U κ, ο *profectus* ψ *confectus*
12 etiam E *d.*
13 enim σ *d.*
— immunis, neque ſuperba I *immanis ſuperbia*
14 eiſque optime ψ *eique optimo*
15 abhorreret ν *abhorret*
17 etiam U *et*
— videntur κ *videtur*
— utilitatis η, ο, σ, ψ *utilitatum*
18 amabiliſſimum I *amiciſſimum*
— nodum κ *modum*
— amicitiæ ψ *d.*
23 præditi κ, ν, σ, ψ *d.*
24 liberaliſſimi U *liberaliſſimique*
25 atque——amicis ψ *d.*
— ſcio η, ν, ο, σ *ſciam*
— ne I *d.*
— opus ſit κ *poſſit*
26 noſtra ψ *d.*
28 eguiſſet ψ *egiſſet*
— ſed utilitas amicitiam I *d.*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

339 29 conſecuta ν, σ *ſecuta*
30 diffluentes I η, κ *affluentes*
32 pro Deûm η, κ, ν, ο *pro deorum* σ *prout Deorum* ψ *per Deorum*
33 ipſe ο *d.*
34 circumfluere E ψ *et velit circumfluere*
— in π *d.*
340 1 vivere E *pauper vivere* ψ *pauperrime vivere*
2 ſtabilis ν *tractabilis*
4 locus E ψ *locus eſt*
5 metuit E I η, κ, ν, σ *metuat*
— eum π σ *d.*
6 ſe E *d.*
— putat E I U η, κ, ν, π, σ, ψ *putet*
— tamen E ψ *tantum*
8 fuerint η *ſint* ο *fuerunt*
— ferunt κ *fertur*
9 tum exulantem ſe intellexiſſe E I η, ψ *tunc cum ſe exulem eſſe intellexiſſet*
10 neutris E η, σ, ψ *neutri*
— poſſet σ *potuiſſet*
11 illa E *illa in* U κ, ο, ψ *in illa* η *pro illa* ν *de illa*
— quemquam E I U η, κ, ν, ο, σ, ψ *quemquam amicum*
12 ut hujus ν, σ *quemadmodum hujus* ψ *ut ejus*
— parare E *habere* ν *ſibi parare*
13 potuere E I U *potuerunt*
— præpotentium I ν *potentium*
15 efficit η *facit* κ *efficiat*
— efferuntur E *efferentur* U ψ *efferunt*
16 fere I *ut fere* U *ferre*
— faſtidio E *faſtigio*
— neque E I U *nec*
18 hoc quidem ο *equidem* ν *hoc quod* ψ *hoc aliud quidem*
19 fuerunt moribus, imperio, poteſtate, E *fuere pluribus et imperio et poteſtate et*
20 ſpernique ab iis E U η, ν, ο, π σ, ψ *ſperni ab his*
— indulgeri η, κ, ο, ψ *indulgere*
21 plurimum ψ *primum*
22 quæ parantur pecunia I *pecuniam*
— veſtem ψ *veſtitum*
23 et——vitæ η *d.*
25 parant E I *parantur*
— parent I η, ν, ο *parentur* σ *parantur*
— cujus ν *ejus*
26 quidque E I *quicquid*
— qui I *d.*
— vincit E *vicit*

p. l.

340 26 viribus ο *moribus*
27 maneant η *permaneant* ο *manant*
28 quaſi η *d.* ν *quædam*
30 Conſtituendi ψ *Statuendi*
31 quaſi E *qui ſint*
— ferri π *d.*
32 probo ψ *approbo*
33 ſimus η, ο, ψ *ſumus*
34 non ν *d.*
341 1 reſpondeat E η *reſpondeant*
— ipſe ν, ο *ipſum*
4 ſic E η, π, σ, ψ *ſit*
5 ſit E *fiat*
— nunquam I *non*
6 precari η *precari aliquid* κ *precari ab amicis* π, ν, σ *precari pro amico*
9 Multæ quoque η, ν, ο, π, σ, ψ *Multæque*
12 officiis ν *d.*
13 ac E *atque*
— Hoc η *Hoc enim*
15 Divitior η, ο, π, ψ *Ditior* κ *Datior*
16 reſtricte E *diſtricte* ο *res ſtricte*
— ne E *ut*
17 defluat E *diffluat* ν *decidat*
18 congeratur ψ *congregatur*
19 vero η, ν, π, σ, ψ *eſt*
20 faciat η, κ, ν, σ, ψ *facit*
21 fractior ο *fractior eſt*
22 talem ο *tale*
23 eniti I *debere eniti* κ *debet eniti*
24 cogitationemque I *conditionemque* κ *cognitionemque*
25 finis ψ *d.*
26 quid E *quod*
— edixero η, κ *dixero*
— Negabat ο *Negabat enim* ψ *Negabant*
27 inimiciorem E I U ψ *inimicitiorem* ν *inimicorum*
— potuiſſe reperiri E *d.*
28 ſi E I U ο, ψ *d.*
— oſurus ψ *uſurus*
29 putaretur——crederet E *eſſe dictum a Byante putaretur crederet* ν, σ *ab amante eſſe dictum crederet*
30 unus I *d.*
31 e E I ψ *ex*
— ſed ν, σ *d.*
— aut omnia ψ *omnino*
32 ſententiam ν *ſapientiam*
33 quiſquam E *quiſque*
— poterit I U η, κ, ο, σ, ψ *poterit ejus*
342 1 plures ο, ψ *plus*
— anſas ο, ψ *cauſas*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

342 2 recte ψ *rectis*
— neceſſe erit η *d.*
4 quidem præceptum, cujuſcunque eſt U *quod præceptum ſit cujuſque* η *quidem præceptum*
5 Illud ψ *Illud vero*
7 inciperemus ψ *inceperimus*
8 deligendo E I η, κ, ν, ο *diligendo*
12 voluntatum E I *voluptatum*
— exceptione E π *exceptatione* ψ *deceptione*
14 caput I U η, κ, ν, π, σ, ψ *de capite*
— agatur I *agitur*
15 declinandum E *reclinandum*
— ſit η, κ, ν, ο, π, σ, ψ *eſt*
17 fama ψ *d.*
— nec E I *nec eſſe*
— exiſtimare ψ *exiſtimari*
18 aſſentationibus I U κ, ν, ο *aſſentando*
19 Virtus η *Virtus autem*
21 enim κ, ν, ο, ψ *d.*
— omnis σ *d.*
22 querebatur E *querebatur quidem* ν *d.*
23 eſſent ψ *eſſe*
— ut, capras E *capraſque* κ, ν, σ, ψ *capras*
— quiſque E *quis*
— haberet ν *d.*
26 quædam ψ *d.*
— qui ν *d.*
28 et conſtantes ν *d.*
29 niſi ν *niſi ſit*
30 ita præcurrit amicitia ψ *d.*
32 currum E I U κ, ψ *curſum*
33 utamur ν *d.*
— equis tentatis E *æquis tempeſtatis* I *æquis temperatis* U ψ *æquis tempeſtatis* (*cum e et r ſupra lin.*) η, κ, ο, σ *equis temperatis*
— amicitiis I *in amicitiis* η, κ, ν, σ *amicitia*

343 1 perſpiciuntur I η, σ, ψ *proſpiciuntur*
— quidam E I U η, κ, ν, ο, π, σ, ψ *quidam autem*
2 cognoſcuntur ο *cognoſcentur*
— magna κ *magnis*
4 ubi ο *niſi*
— inveniemus κ *reperiemus* ψ *invenimus*
5 anteponent E I U η, κ, ο, ψ *antepenant* ν *anteponunt*
6 jus η, σ, ψ *vis*
7 natura E *humana natura*
— eſt ψ *d.*

p. l.

343 8 obſcuratum iri ſe E *obſcurati iri ſe* I *excuſari* U π *obſcuratum iri*
9 ſe κ, ν, ο, σ *d.*
— ſit η *d.*
10 qui in κ, ο, ψ *qui*
12 Quid? hæc E *Quid hoc?* U *Quid?* η *ut hoc*
— omittam E *dimittam*
13 quam ψ *et*
— pleriſque η *d.*
14 inventu E I U η, κ, ο, ψ *inventus*
— deſcendat ν *deſcendant*
15 recte η, κ *recte inquit* ν, π, σ, ψ *dicat recte*
16 cernitur π *cognoſcitur*
17 tamen η *d.*
18 contemnunt I *contemnunt amicos*
19 Qui——præſtiterit ψ *d.*
20 hunc ex maxime ψ *Nunc ex maxime*
22 ejus ν, ο, ψ *ejus eſt*
— fides eſt ν *d.*
23 infidum σ *fictum*
24 qui E η, κ, ν, ο, π, σ, ψ *id eſt qui*
27 rebus π *d.*
— natura I κ, *ex natura* U η *naturæ*
— aut fidus E *fidus*
29 aut E *d.*
— delectetur E I U *delectetur animus* η, ο *delectetur amicus*
31 jamdudum ν, σ *dudum*
— tracto E *d.* κ *tractavi* π *tractavimus*
— Ita η, ν, π, σ *Itaque*
32 amicitiam ψ *amicitia*
— poſſe ψ *poteſt*
34 neve E *neque*

344 1 vel odiſſe E *odiſſe alium* I η, π, σ, ψ *amare vel odiſſe*
— ingenui η *ingenuum* ψ *ingenium*
2 aliquo U *alio*
— allatas E η, κ, ο, ψ *oblatas* U *d.* π *illatas*
3 ſuſpicioſum ο *ſuſpicione*
4 amico I *amicis* ν *aliquo*
5 Accedat ψ *Accedit*
— oportet ψ *oportet eſſe*
6 mediocre η *mediocre ſed magnum ornamentum*
7 ſeveritas I U η, κ, ψ *ſeveritas abſit*
— quidem E *quidem ſecum*
8 amicitia I *in amicitia*
— liberior E η *liberalior*
9 comitatem π, σ *commoditatem*
10 exiſtit ν *Extitit*
11 quando E *quandoque*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

344 12 homine dubitatio E η, κ, ψ *dubitatio omnino eſt hæc*
13 amicitiarum η *amicorum*
— debent E *debet*
14 ſatietates E *ſatietas* η, σ, ψ *ſocietates*
15 dicitur I κ, ψ *dicitur vulgo*
16 modios ο *medios*
— ſimul E σ *d.*
17 in herbis σ *d.* ψ *in rebus*
18 fallacibus ο *fallentibus*
21 modo ν *d.*
— eſt E *eſt enim*
22 quo ψ *quod*
— intractato ν *intacta* ο *intacto*
23 modo E I η, κ, ν, ο, π, σ, ψ *vero*
— animal π *animalis*
— in iis κ *d.*
— ſunt ψ *non ſunt*
24 etiam ipſis E *ipſi* η, ο, σ, ψ *ipſis*
26 ſuperiorem ν, ο, σ *d.*
27 Scipionis η *Scipio*
28 ſe κ *d.*
29 Rupilio E I U κ, ν, ο, σ, ψ *Rutilio*
— Mummio E *Mutio* ν *Nummino* ψ *Memmio*
30 fratrem σ, ψ *fratrem ſuum*
31 anteibat ψ *Hannibal*
32 ſuoſque——volebat U *d.*
— per ſe κ, ο, σ *poſſe*
33 omnibus ν *d.*
34 præſtantiam I *eminentiam*
— fortunæ ν *fortitudine*
— ſunt ο, σ *ſint*
345 1 impertiant E *impartiant* ψ *imparciantur*
— eam ν *ea*
— commuuicentque U *communicantque*
— cum η *d.*
2 ſint E I η *ſunt*
— ſi E I *et ſi* ν *d.*
— propinquos π *proximos*
3 eiſque ψ *eique*
4 in fabulis E ψ *in fabulis de illis audivimus* π *ut legitur in fabulis*
— ignorationem η, ο, π, ψ *ignorantiam*
5 famulatu ν *famulatum*
— ſunt U η, ψ *ſint*
6 inventi E I κ, ψ *inventi ſunt*
7 patres κ, ο, σ *per*
— duxerunt ν, π, ψ *dixerunt*
— quidem eſt E κ, ν, π, σ, ψ *d.*
8 eſt ο *d.*
8 patribus ψ *parentibus*
— faciendum E *faciundum eſt* I *faciendum eſt*

p. l.

345 9 præſtantiæ I *excellentiæ*
— maximus E κ *maxime*
10 capitur ο *accipitur*
12 exæquare κ *æquare*
13 non dolere ν *d.*
— amicis η, ν, ο, π, σ *d.*
14 plerique ν *plerumque*
— queruntur η *quærunt* π *conqueruntur*
15 ſi E *d.*
— aliquid κ, ν, ο, σ, ψ *d.*
16 ſuo ψ *ſe*
20 ſummittere ν *ſubmittere*
22 putant ν *putant ab amicis*
— contingit ν *contigit*
— etiam U ο *et*
24 hac E ν *ab hac*
26 ipſe κ *d.*
27 deinde etiam ο *Inde et*
28 ſuſtinere E η, κ, ν, π, σ *ſuſtinere poſſit*
— tu U κ *neque tu*
— quantumvis E ο, σ *quamvis*
— licet E U η *d.*
30 ejus Lucium E *Lælium* η, σ *ejus Lucinum* κ *ejus*
31 quidvis σ *quodvis*
33 et ingeniis E ν *ingeniis* ψ *d.*
34 et ætatibus ο *d.*
— ſi E *ſic*
346 1 pilæ η *pileæ*
— eos——neceſſarios η *d.*
— oportet E U ν, ο, σ *d.* I *debent*
2 tnm σ *tamen*
— dilexerunt η *dilexerint*
4 quidem κ *d.*
5 colendi E ψ *eſt* I κ *d.* η *diligendi*
— aliter E *aliter enim*
6 eorum ν, σ *eorum quorum*
7 ullam κ *illam* ν *d.*
8 non poſſunt——*poteſt eſſe* I *d.*
9 morum ſtudiorumque ν, σ *ſtudiorum*
11 ne I U η, κ, ο, π, ψ *ne quis*
— quædam I U η, κ, ο, π, ψ *quadam*
12 perſæpe E κ, ψ *ſæpe*
13 enim η *d.*
— Neoptolemus E *Pneoptholomus*
16 diſcedendum ο, σ *diſcendum*
17 vult E *ita vult*
— quod I η, σ, ψ *eo quod* ν *eo qui*
— non facile E *amici facile non*
18 in amicitia η *d.*
19 Eſt ψ *d.*
20 amico ν *inimico*
— impetrari E *impetrare*
22 enim η *d.*

p. l.
346 24 cum E I η, ν, ο, π, σ, ψ *tum*
— alienos I *alios*
26 eluendæ E U η, κ, σ, ψ *elevandæ*
27 diſcindendæ I *ſcindendæ*
— intolerabiles η *d.*
28 exarſerit σ *extiterit*
29 neque E I ν, π, σ *nec*
31 morum E U η, π, σ *aut morum*
32 reipublicæ E I η *rep.*
35 inimicitiæ I π, σ *ne inimicitiæ*
— etiam U *et* ν *d.*
347 1 enim I *d.* κ, ν *enim eſt*
2 amicitia ν *inimicitia*
4 eſt ο *d.*
6 danda ν *dandum*
— diſſidia I U *diſcidia*
7 fiant E *fiat*
8 vero U *tamen* ν *tunc vero* π *tum vero*
— eſt E I U *d.*
— etiam E U *d.*
9 e E I ψ *ex*
10 contumeliæ E *et contumeliæ*
— tolerabiles ο *intolerabiles* σ *tolerabiliter*
12 qui E I U ν, ο, σ, ψ *is qui*
13 cautio ν *captio*
14 una I *d.*
— incipiamus E I ν, π, σ, ψ *incipiant*
16 in ipſis U ν, ο *ipſis*
— ineſt I η *eſt*
17 genus E η *eſt*
— rara E η *ſunt rara*
18 difficilius E π, σ *difficilius eſt*
— quod ſit η *qui ſint*
— omni I *omne*
20 bonum I η *boni*
22 eſſe ψ *d.*
— Ita E I U η, κ, ν, π, σ, ψ *Itaque*
24 amicitiæ E ψ *amicitiæ eſt et*
25 ipſo η, ο, ψ *ipſe*
26 caritatis E *caritati*
— propter η *per*
— ſibi ψ *d.*
27 reperietur I *reperiretur*
28 is E I η *is amicus*
— quidem ν, σ, π *qui*
29 nantibus E I κ, ο, ψ *natantibus*
39 ipſæ κ, ν, π, σ *d.* ψ *ipſi*
— enim π *d.*
32 animantes E *amantes* κ *d.*
33 cum I *et cum*
34 id η *d.*
— ſit I U η, κ, π, ψ *fit*
— et ſe ipſe ψ *ex ſeipſo*
348 1 alterum I *alterius*

p. l.
348 1 anquirit E *perquirit* I π *requirit* η, ν, ο *acquirit*
— commiſceat E I U ν, ο, π, ψ *miſceat* σ *admiſceat*
2 ex ψ *e*
3 impudenter I *imprudenter*
— ipſi E *illi* π, σ *ipſi etiam*
5 non E U *jam non*
— autem I *d.*
6 ipſum E ψ *d.*
— ſui ο, σ *ſibi*
7 ea E *eam*
— tractamus I ν, π, σ *tractavimus*
8 confirmari E *tractari*
— homines ψ *d.*
9 primum η *d.*
10 deinde ο *dehinc*
11 unquam I *d.*
— et rectum ο *d.*
12 ab η *pro*
13 maximum ν *d.*
14 qui ex ea tollit E *d.*
15 iis E *his*
— exiſtimant E *extimant* ο *exiſtiment*
16 patere ο *d.*
17 quoniam ν *quem*
19 conſociata E U η, κ *ſociata*
23 tranquillitas π *d.*
24 ut E U ο, ψ *et* I *ut et* ν, π, σ, ψ *ut etiam*
25 ſit I ψ *ſit, ut vita ſit cum his beata*
26 neque E I U η, ν, ο *nec*
27 vero E *vero virtute*
30 enim E η, κ, ο *etiam* U *et* π *d.*
32 et deligendis E η, ο, σ, ψ *diligendis* ν *eligendis*
33 et colendis I *d.*
— præpoſteris E *propoſteris*
34 vetamur E *vetamur agere* I *vetamur facere*
— implicari η, ο, π, σ, ψ *implicati*
349 1 diuturno η *divino*
2 offenſione η *occaſione*
3 magis I η *maxime*
4 incuria ψ *injuria*
6 venditatio E I η, κ, ο, ψ *vendicatio*
7 deſpiciunt I η *contemnunt*
8 vero η, ψ *d.*
— cupiditate E *aviditate*
9 nihil inanius ο *d.*
10 exiſtiment E *putent*
11 permulti E *quam multi*
— putent π *reputent*
12 ad unum idem ν *admodum*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
349 13 contulerunt ν *contulerint*
— rerum ο *d.*
14 otioſi κ *otioſe*
15 totos σ *totis*
— eſſe κ *d.*
16 ſentiunt ψ *d.*
17 vitam η, ν, ο, π, σ, ψ *vitas*
18 degendæ π *degentis*
19 ea aſperitate eſt et immanitate naturæ E *eam aſperitatem eſt et immanitatem natura*
20 congreſſus U *ut congreſſus*
— ut hominum E U π, ψ *ut ſocietatem hominum*
22 anquirat E η *acquirat* I *inquirat*
23 poſſet E I η, ο *poſſit*
25 ſolitudine E *ſolitudinem*
— ibi ο *ſi*
26 rerum σ *d.*
— natura E *natura noſtra*
27 omnino ν, π, σ *vero omnino*
28 qui I *ut*
29 omnium U *d.*
31 ſolitum κ *eſſe ſolitum*
32 in E *d.*
33 perſpexiſſet σ *proſpexiſſet*
34 aliquem ν *aliquando*
350 2 adminiculum annititur E η *ad adminiculum admittitur*
5 anquirat ac E I *aut quid* η *aut quærat* σ *d.*
6 audimus ν *audivimus*
8 tum evitare E *cum evitare*
— ſapientis I *ſapientius*
9 et E *d.*
10 retineatur E *teneatur*
— monendi ο *admonendi*
11 accipienda E I κ, σ, ψ *ſunt accipienda* U *accipienda ſunt*
12 quomodo κ *quonam modo*
— quod E *ut*
— in I *d.*
13 meus κ *meus Terentius*
17 amicum ν *animum*
— ferri η, κ, π, σ, ψ *fieri*
19 impellitur I *compellitur*
— omni U κ, ψ *omnis*
— et I *d.*
20 monitio I *monitus* U *admonitio*
— deinde η, κ, ν, π, σ, ψ *deinde ut*
— objurgatio E I *ut jurgatio* U *jurgatio*
22 lubenter E *luculenter* I σ *d.*
— adſit I *abſit*
24 digna E I *homine digna*

p. l.
350 26 ut ο *aut*
27 nequeat ν *nequeant*
— enim E *d.*
— illud η, ν *illud proverbium*
28 melius E *melius eſſe*
— inimicos E *amicos*
29 videantur ψ *eſſe videantur*
30 eſt η *d.*
— ii E *hi ſcilicet*
31 debent E I σ *deberent*
32 capiunt U *accipiunt*
— debent E σ *deberent*
— vacare U κ, ο *carere*
34 correctione I η, ν, ψ *correptione*
351 1 vere ψ *d.*
2 alterum I *et alterum*
— libere η, κ *libenter*
4 amicitiis E *amicitia*
5 aſſentationem E I σ *et aſſentationem*
— eſt E *ſit*
6 levium I *tamen eſt levium*
— voluptatem E η, ο *voluntatem*
7 nihil I *et nihil*
8 Cum E *Tum*
9 veri ψ *verum*
— idque I ο *atque*
— maxime ν *d.*
10 delet ν *Debet*
12 id η, π, σ, ψ *d.*
— ne E *nec* η, σ *non*
— quidem κ *d.*
18 aſſentari E *abſentari*
19 ut ν *ut ita*
— ſub E I U ο, ν *in*
20 amici I η, ν, σ, ψ *amicitiæ*
— omnino η *d.*
21 horum ν *horum autem*
22 eſt ν *d.*
23 tam E *tantum* ψ *tam facile*
26 id eſt η, ο *et*
28 Conſul η, ο, σ *d.*
30 de me I *de me dico*
31 illa E η, κ, σ, ψ *illi*
— in E *fuit in*
32 ducem I *ducem eſſe*
33 affuiſtis ο *affuiſti*
— oratio E *oratio ſcripta*
352 1 Mancino E *Mutio* I η *Mancinio* U ψ *Manilio*
2 C. I *L.*
— Licinii η, κ, ν *Lucinii*
— videbatur I *videbatur valere*
3 cooptatio E *cohortatio* ν *coaptatio* σ *captatio*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

352 4 primum I *primus*
5 illius η *ejus*
6 id actum η *ita factum*
7 ſnm I *ſim*
— Prætore me E *populo romano per me* κ, ψ *per me Prætorem*
— Itaque U η, ν, σ *ita*
8 quam η, ν, ο, σ, ψ *quam ſumma*
9 ſcena E *ſcanda* ν *ſcanna*
— concione E *concionem*
10 loci η *d.*
— tamen ψ *tantum*
— valet E *patet*
11 eſt η, κ *ſit*
13 apertum E ο, ψ *aut apertum*
14 ne E I U *nec*
— aut U *nec*
— poſſis ν *d.* π σ *ſcis*
15 Quanquam I ν *Tamen*
— quamvis ο *d.*
16 tamen ο *d.*
17 is E *his*
19 ipſa ν, ο *ipſam*
21 enim ν, π *autem*
22 Hos π, σ *Hos tamen*
23 voluptatem U η, ν, ο, π, σ, ψ *voluntatem*
24 eſſe U ο *d.*
25 igitur ο *d.*
27 nobis I U η, ο, ψ *d.*
29 reſpondere I *reſpondere mihi* ψ *d.*
— ingentes I *ſed ingentes*
31 magnum E *maximum*
32 quamvis E I U η, ν, ο, σ, ψ *quanquam*
— valeat E I U η, κ, ν, ο, σ, ψ *valet*
33 allectant E *delectant* I *oblectant* ο *adjectant*
34 animum advertant I U η, ν, ο, σ, ψ *animadvertant*

353 2 qui ν *quem*
— ſe E *d.*
3 facillime E κ *facile*
4 qui ν *cum*
— aſſentetur E *aſſentatur*
— litigare E I U ο, ψ *litigaſſe*
— ſe ν *d.*
5 extremum κ *externum* σ *extremo*
— det E *declamans det*
— ſe E I U η, ο, ψ *d.*
6 vidiſſe E ο *luſiſſe* I U κ, σ *viciſſe* η, ψ *illuſiſſe*
7 ut in Epiclero E U κ *ut in* I *ut eſt illud Pacuvii*

p. l.

353 9 Hodie me E U *eo die* I *Si me hodie*
— comicos E I η, ο *coamicos* U *cannicos* σ *amicos*
— ſtultos ſenes I *d.* η *ſtultos* ψ *ſenes*
10 Verſaris E I U ο *verſeris*
— atque I *aut*
— luſeris E U ο *ut vixeris* I *ut illuſeris*
11 improvidorum E η, ο *et improvidorum*
12 credulorum E *incredulorum*
— Sed E *ſed etiam*
— amicitiis ν *d.*
14 hominem E η *homine*
— deflexit E I U η, κ, ν, ο, σ, ψ *defluxit*
15 illa prima I U η, κ, ο, σ *illam primam*
— eaque ipſa E I U η, κ, ο, σ, ψ *eamque ipſam*
17 Virtus, virtus E I U κ, ν, ο, σ, ψ *Virtus*
— inquam I *in qua*
18 enim ο *d.*
19 extulit I η, ψ *extollit*
20 oſtendit σ *d.*
21 viciſſimque ν *vicinuſque*
22 eorum κ, ν, ψ *d.*
— utrumque I *utrum*
25 ipſa E η *ipſa utilitas*
28 C. η *d.*
— Tib. ν, σ *Titum*
30 Rupilium E ψ *Rutilium* η, ο *Ruptilium*
31 Mummium E *Mutium* η *Numinium*
32 ego σ, ψ *d.*
33 adoleſcentis E *adoleſcentuli*
— Rutilii Virginii I *Tutilii et Virinii* U ο, ψ *Rutilii et A. Virginii*
34 Quoniamque ita E *Quanquam ut*
— comparata κ *comperta* ο *operata*

354 1 oriatur I *oriatur ex altera*
2 e ο *d.*
3 cum ο *d.*
— ut dicitur ν *poſſis*
4 anquirendi E *requirendi* η, ψ *acquirendi*
5 ſunt I η, σ, ψ *ſunt vere*
7 ſemperque I *etiam*
8 virtutem ψ *virtutes*
10 ſed σ *d.*
— et E *d.*
12 proponendam I *proponendam eſſe* η *præponendam*
13 rebus ψ *d.*
14 habeo E ψ *habeo quidem*
— poſſim σ *poſſum*
15 de E *et de*
17 Nunquam I κ *ego nunquam*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
354 17 offendi ψ *offendiſſe recolo*
18 nihil E I U η, κ, ψ *nihil enim*
— ipſe E η, ν *ipſo*
19 neque ψ *non*
23 ruſticationeſque σ *juſtificationeſque*
21 ſtudiis E *ſtudio*
— ſemper E U *d.* ψ *per ſe ſemper*
22 omne U *eſſe*
— otioſum η *otium*
23 et memoria ν *d.*
24 atque amantiſſimi η *d.*

p. l.
354 25 alunturque E ψ *aluntur* η, κ *ſed aluntur*
26 memoria E I η, κ, ν, σ, ψ *memoria mea*
27 afferret E I ν *affert*
28 enim ν *d.*
29 tolerabilia E *et tolerabilia*
— ſint η, ν, ψ *ſunt*
30 quæ ν *quid*
32 putetis E η *eſſe putetis*

P A R A D O X A.

Edit. Olivet.

p. l.
355 3 ſæpe σ *d.*
4 ſenatu ψ *ſenatum*
— ſententiam σ *ſententias*
— ex ψ *e*
5 uſu σ *d.*
6 illa σ *ea et*
7 majus σ *magis*
9 copiam σ *copias*
10 populari N *vulgari*
— mea σ, ψ *in ea*
11 ſane E N *plaue* I U η, σ, ψ *recte*
— vulgus I *vulgo*
— ea E *illa*
— eſt σ *d.*
12 neque σ *quæ nullum*
13 minutis I N U ψ *ſed minutis*
— interrogatiunculis E U *interrogationibus*
14 efficit I *effecit* σ *voluit*
15 horridum N *durum*
— tam incultum ψ *d.*
16 excolatur ψ *extollatur*
17 etiam E *enim* ψ *d.*
18 enim N *autem*
20 oratoriis ornamentis I *orationis ornamentis* U η *nullis ornamentis oratoriis*
23 opinionem N *opinionem vulgarem*
— omnium E I U ψ *hominum*

MSS. E I N U η, σ, ψ

p. l.
355 24 id eſt, in forum I U ψ *vel in forum* N η *d.*
25 alia ψ *talia*
356 1 eoque N *ideoque*
— ſcripſi E I U η, σ, ψ *hos locos ſcripſi*
— quæ ψ *d.*
— appellant I N U *appellantur* η *appellent* ψ *d.*
3 lucubratum ψ *lucubravi*
4 illud I *opus illud*
5 munus I *Tuſculanarum munus*
— hoc E *d.*
6 earum E I N U η, ψ *mearum*
— quibus uti η *quæ utuntur*
7 θετικὰ E *d.* I ENTICHOC *i. perfectica vel electica* σ ψ *d.*
8 acceptum E I N U η, ψ *apertum*
10 exiſſe E ψ *in hac eadem figura exiſſe*
11 PARADOXON I E N *d.*
12 Ὅτι——καλὸν E I U η, σ, ψ *d.*
13 quod —— eſſe I ψ *d.* N *Quod enim honeſtum ſit dicebant id ſolum bonum eſſe*
14 ne cui E I N ψ *tamen ne cuiquam* U *tamen ne cui*
15 non σ *d.*
— deprompta ψ *derapta*
17 poſcit I *poteſt* N *poterit* U *poſſit*
— mehercule E *mehercle* N η, ψ *hercule* U *hercle*

p. l.
356 18 magnifica I *magnifica domorum*
19 ſunt ψ *d.*
— rebus E *d.*
20 eſſe η, ψ *eſſe numerandis*
— rebus E I N U ψ *homines rebus*
— circumfluentibus U *circumfluentes* σ *confluentibus*
21 ea E *d.* I σ, ψ *et*
— deſiderare I *deſiderare ea* U ψ *illos deſiderare*
22 ſatiatur I *ſaturatur*
— ſitis E *ſanus* ψ *ſinis*
23 qui E *quæ*
— cruciantur E *cruciatur*
24 continentiſſimorum ψ *convenientiſſimorum*
— hominum ψ *d. (cum ſpatio)*
— majorum E η *majorumque*
25 ſæpe E I N U ψ *ſemper*
— qui N *quod*
— imbecilla E U ψ *imbecillia*
26 verbo E η, ψ *verbo ſolo*
— appellanda E η *appellanda eſſe*
28 eſſe E N η *ineſſe*
29 bonus ψ *bonorum*
30 obſint E I ψ *ut obſint*
— probis N ψ *bonis*
— licet E I *licet me hoc propter quod dico*
31 tamen vera I *d.*
357 1 bona I ψ *illum bona*
2 pecus I *pecuniam*
— ſupellectilem E *ſupellectile* N *ſupellectiles*
— neque non E *nec vero* I U η, ψ *nec-non*
3 ut opinor, qui I *qui, ut opinor*
— in ſeptem I η, σ, ψ *inter ſeptem ſapientes* N U *inter ſeptem*
4 Prienen E N ψ *plenam* σ *d.*
— ita E *enim ita*
5 rebus ſecum σ, ψ *d.*
— eſſet η *d.*
7 ne ſua quidem E η *ſua quidem non eſſe*
8 nos U *d.*
— Quid σ *quis* ψ *quod*
— eſt E I η *ſit*
9 virtute I *virtute eſt* ψ *veritate*
10 id bene——virtute eſt I *d.*
12 obſcuriora E *obſcura* σ, ψ *odioſiora*
— cum E I N U η *cum ſine appoſitione exemplorum*
— lentius I *levius* U η *lencius* ψ *lente*
— diſputantur I U *diſputant*
15 ullam E U *illam*

p. l.
357 17 aut auri E I U *auri* N η, σ, ψ *d.*
— ad ψ *d.*
— aut E *et*
18 ſupellectilis I *ſupellectilium* ψ *ſupellectiles*
— ad delicias N *d.* ψ *ad divitias*
19 ante σ *vobis ante*
20 Romulo E I U η, ψ *Romulo incipere*
— vultis E *vultis prius*
21 eam σ, ψ *d.*
22 iiſne E *hiſne*
— geſtis E *bene geſtis*
— atque E *an*
23 Numæ Pompilii E I U η *Numa Pompilius* N σ, ψ, o *Numa Pompilius*
24 urnulas ψ *fialas*
— filicatas E I N U η *delicatas* ψ *felicatas*
25 arbitramur η *d.*
26 Superbum I η *Superbum Tarquinium*
— quid egerit σ *d.*
27 item ψ *etiam*
— reliquos I *ceteros*
28 ſpectaverint E I N U σ, ψ *expectaverint*
— ſecuti E I N η, ψ *conſecuti*
— quis U *d.*
— cui voluptas σ *d.*
31 C. E I N U η, ψ *Q.*
32 Coclitem E I U *Oratium Coclitem*
33 Quæ E I N U *quæ vis*
— quæ I *ejuſque*
— devotavit E U *devovit* I *devotavit (ſed cum punctis ta ſubpoſitis)*
— atque E U *et* σ, ψ *d.*
— immiſit I *immiſitque* U *miſit*
34 C. η, ψ *Q.*
358 3 intercludendum ψ *iter claudendum*
4 interjectus E *interceptus*
5 abundamus N *habundamus*
6 cogitaſſe——expetendum E U *puteſne illos quicquam in vita ſibi eſſe expetendum cogitaſſe* I η *putamus nos illos cogitaſſe quicquam in hac vita ſibi eſſe expetendum* N *putamus eos quicquam cogitaſſe quicquam in vita orbi eſſe expetendum* ψ *an cogitamus nos illos putaſſe quicquam in vita ſibi expetendum*
7 eſſe I N U η, σ, ψ *eſſet*
8 iſti ψ *iſtius*
— hujus ψ *d.*
— ſententiæ E *ſententiæ meæ*
9 et jam E I U η *etiam* σ *d.*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

358 9 vel ipſi *σ d.*
— judicent *η judicarent*
— alicujus E *alicui*
— marmoreis E *d. σ*, ψ *majoribus*
10 fulgentibus——animum *σ d.*
12 eorum habuit E *η*, ψ *habuerit horum*
— nihil E *η*, ψ *nihilque* U *nihilque eorum*
— ſimiles E I N U *η*, ψ *ſe ſimiles*
13 hæc quidem E *hi quidem hæc*
14 adduci ψ *duci*
15 tamen arcte ψ *arte*
17 Tu, cum ψ *Tuum*
18 omnium E *d.*
— dederit E N U *dedit*
19 neque *σ atque*
— ipſe U *η ipſum*
20 inter quadrupedem E I N U *η*, *σ*, ψ *quadrupedem*
— aliquam E ψ *aliquem* I *d.*
— Quidquam E *An quicquam* I N U ψ *Quidquamne*
22 eſt maxime boni E *ſi maxime eſt bonus σ*, ψ *maxime boni*
23 neque E I *η*, ψ *neque enim*
25 potiundis E U *potiendis*
26 ſeſe E U ψ *ſe*
27 bonis ψ *bonorum*
28 e E U *ex* ψ *et*
29 nihil ψ *mihi*

359 2 Ὅτι——εὐδαιμονίαν E I U *η*, ψ *d.*
3 In quo——vivendum I ψ *d.*
— beate N *bene beateque*
4 ærumnoſum E *ærupnoſum*
5 nec E *neque*
— putavi I *eſſe putavi*
6 excruciabatur I N U *η*, *σ*, ψ *cruciabatur*
— non conſtantia E *et non conſtantia*
8 præſidio E I U *η*, ψ *præſidio munitus*
— comitatu E *comitatu ſeptus* I *comitatu circumſcriptus virtutum* U ψ *comitatu virtutum ſeptus*
— ejus E *d.*
10 in rebus ψ *ex rebus*
— fortunatis I N *fortunatiſſimis*
11 mortali E *η mortalibus* ψ *d.*
12 inſane, E ψ *inſane, o Marce Antoni* I *inſane, M. Antonii*
13 tantum *η*, ψ *tamen*
— uſurpas E *uſurpans*
14 beatiſſimus E I U *η*, *σ*, ψ *beatus*
— totus aptus E *captus totus*
15 ſeſe U *ſe*
— Cui I *cuique η*, ψ *cui vero*
16 ex ψ *et*
17 nihil I *nihilque*
18 eum E *Etenim*
— iſtis E I *σ*, ψ *iſtius* U *η iſtiusmodi*
19 vero *η d.*
20 ne E U ψ *nec*
— non modo E I U *η*, *σ*, ψ *non modo non*
21 ego I *d.*
— evigilaverunt E *evigilarunt* U. *laboraverunt*
23 nihil E *η nihilque tale*
— eo I *in eo*
24 neque E *nec*
25 hominibus E ψ *omnibus*
— an ψ *aut*
26 mors——poteſt *σ d. ſed alia manu ad extremam oram ſcribitur "mors terribilis his quorum laus emori non poteſt."*
27 non iis E *et non his*
28 autem I U *terribile eſt*
29 omnem *σ d.*
30 ducunt E *η σ dicunt* I *putant*
— te ærumnæ U *et ærumnæ*
— premunt E *η*, *σ*, ψ *premunt omnes*
31 te torquent *σ torquentur*
— dies I *per dies*
32 ſat E I U *ſatis*
— idipſum U *id ipſum quod habes*
— ne non ſit diuturnum E U *η ne diuturnum futurum ſit* I *σ*, ψ *ne non diuturnum ſit futurum*

360 1 ſtimulant *σ tuæ famulant*
2 metus *σ metus vel*
3 quæ te——ſinunt E *d.*
4 reſpirare U *η*, *σ*, ψ *ſuſpirare*
6 nemo ψ *non*
— Nec E *Neque*
7 ſunt ψ *d.*
— vita E I U *η*, ψ *vita eſt σ d.*
— quæ——eſt *σ d.*
8 eſſet autem fugienda I *σ d.*
10 debet N *docet η*, *σ*, ψ *decet*
12 Ὅτι——κατορθώματα E I U *η*, *σ*, ψ *d.*
13 Æqualia——facta I U *η*, *σ*, ψ *d.*
14 Parva——culpa ψ *d.*
— inquis E I N U *η*, *σ inquit*
— res E I N U *d.*
— at E I N U *ut*
— culpa E *culpa, ſive maxima culpa*
— nec E *neque*
15 rerum E I *ex rerum*
— vitiis E I *ex vitiis*
16 In quo E I ψ *non quo modo fiant ſed a quibus et in quo*

p. l.
360 16 peccatur, E I *peccatur.*
17 verteris E I *te verteris*
18 aliquantulum ψ *aliqua; tum*
19 inſcientia E I N U η, σ, ψ *inſcitia*
— Lapſa eſt σ *Interlapſa eſt* ψ *Lapſa eſt ipſius*
— ignota η *innota*
20 quam I *Quid dicam*
21 ac E I *et*
22 tranſilire I N U η, σ, ψ *tranſire*
24 tranſieris E I U η, σ, ψ *hinc tranſieris*
25 hoc E *in hoc*
28 quæ E *et quæ*
— naſcuntur ψ *naſcantur*
29 ſint E U *ut ſint*
— inter ſe E *pares inter ſe* I *pares*
30 eſſe etiam I η *ſint*
31 meliorem σ *melior eſt*
— temperante E I U *temperato*
— temperantiorem E I ψ *temperatiorem* σ *temperantior eſt*
— nec σ *ut*
32 nec E *neque* σ *ut*
— ſapiente E I U *ſapienti*
— poſſe fieri E U *d.*
361 1 perſpici E *proſpici* U σ *percipi*
2 poſſet E I N η, σ, ψ *poſſit*
— idem E *ipſe*
3 decem I *d.*
— pondo E N U ψ *pondo auri*
— aut temperantem E *an tu temperantem dices* ψ *aut temperatum*
4 eum I U η, σ, ψ *d.*
— qui ſe ψ *d.*
— effuderit E *offenderit*
5 conſentiens ψ *conſciens*
— ratione E I N η, ψ *omni ratione*
— et U *ac*
6 huic η *denique*
7 ſunt I ψ *ſint*
8 ne E U η, ψ *nec*
9 ut I *ut contra*
— paria η *comparia*
11 quando E I N U ψ *quoniam*
— proficiſcuntur I *proficiſcuntur animadvertunt, &c. (vid. Hearne)*
12 itemque E U *Itaque*
— manant E I *emanant*
— ſint E I *ut ſint*
14 A philoſophis ψ *Epicurus a philoſophis*
— inquis, iſta E I N U η, σ *inquit iſta* ψ *inquiſita*
— a I *de*

p. l.
361 15 diceres E I σ ψ *iſta diceres*
— diſputabat ψ *diſputat*
— bene ψ *d.*
— hercle E N *hercule*
17 quando E I N U η, ψ *quoniam*
18 bonis E I η, ψ *de bonis* N *a bonis* U *pocius*
— eſt U *ſit*
19 an N U *aut*
— homines σ *d.*
— doctiſſimi I *diſertiſſimi* N *d.*
— ſenſerint E ψ *ſenſerunt*
20 ne E I *nec*
— hominum η *horum*
21 poſſit E σ, ψ *poteſt*
22 omni E *animi*
23 delictis σ *dictis* ψ *delitiis*
— æque E I *et ſi ſenſerint æque*
— privatis E η *privatis hominibus*
24 quamcunque E I *et quamcunque* η *quantumcunque*
25 Nihilne I *nihilnum* N *nihilne facere poſſumus nihilne* ψ *nihilne num facile poſſumus*
— igitur intereſt I *facere poſſimus igitur intereſt* N *non facile poſſum intereſt igitur*
26 nam hoc E I *d.* η *nam hæc*
— dicet I *dicat*
— enecet σ, ψ *necat*
27 judicari E I N U σ, ψ *judicare*
— qualia E *æqualia*
— non facile poſſunt E *facere non poſſum* I N σ, ψ *facile non poſſum*
28 Saguntini ψ *Saguntuni*
30 adimi I *eripi*
31 non poteſt I η *vita eripi non poteſt*
— hæc E *hoc* I *hæc ſupradixit*
32 quoniam N ψ *quando* σ *quia*
— utro E N U η, σ, ψ *ultro*
— acceſſit E *acceſſit Saguntinius* I *acceſſit Saguntinis*
33 adjuncta I η *conjuncta*
— ſit E I *eſt*
34 ſi——procreavit σ *d.*
— adſit E *id* η, ψ *id ſit*
362 1 procreavit I *procreavit te*
2 aluit I *aluit te*
— erudivit I *erudivit te*
3 collocavit I *collocavit te*
— multitudine E I *multitudine ergo*
— præſtat η, σ, ψ *peccatur*
4 Eſt. Sed η *Sed* ψ *Eſt. Si*
5 liceat I *liceat*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
362 6 eſſe η *eſt*
7 Etiamne E *Etne*
— rebus ψ *d.*
— Etiam E η *d.*
8 modum fingere—— Hiſtrio ψ *modus tenere poſſumus. Hiſtrio*
— poſſumus I *poſſimus*
9 paulum η ψ *paululum*
— movit E I U *moveat*
10 et E N η, ψ *d.*
11 tu in vita N *in vita vero*
— quæ η, σ, ψ *qui*
— omni verſu I *omnique verſu*
12 peccare E I N U η, σ, ψ *peccaſſe*
14 videantur η, ψ *d.*
15 videri E *videri aut offendi*
— peccatur E ψ *peccetur*
16 atque E η *et*
— et E U σ, ψ *vel*
17 peccari σ *peccare*
19 Ὅτι——μαίνεται E U η, σ, ψ *d.*
20 Omnem ſtultum E *Adeſt omnes ſtultos* U *omnes ſtultos*
22 inſanum rebus vincam neceſſariis E I η, ψ *inſanum judico. Si quid in rebus ad victum neceſſariis eſſe invictum poteſt. (in* I *d.)*
24 contemptione E *contentione*
25 ne E I U η, σ, ψ *nec*
26 pelli ψ *expelli*
— poteſt? Quæ I *poteſt. quæ nulla eſt. Quæ*
27 etiam fugitivorum E *eſt fugitivorum* I *fugitivorum*
28 unum in locum E U ψ *uno in loco*
29 igitur ψ *d.*
— illa E ψ *ulla*
30 patrius σ *patricius*
31 Prædonum ille E *Sed prædonum illa*
363 1 reliquiæ conjurationis σ *reliquæ conjurationes*
2 converſæ E *converſæ ſunt*
— non I *non igitur*
— Itaque——nulla erat N *d.*
3 arceſſitus E I *ſed arceſſitus* η, σ, ψ *accerſitus*
— cum N ψ *ut*
4 tum E *tunc*
— fuerat E ψ *erat*
— eſſet E U *eſſetque*
— tum E *tunc*
5 eſſet η, ψ *d.*
— eſſet juris E *juris*
6 repetita σ *repentina*
7 Ac E I *At*

p. l.
363 7 tela ψ *tutelam*
— Jactam E *jactatamque*
8 nefariam ψ *nefariam, cum parietes deturbabas*
— duxi E η, ψ *ante me duxi* N *quod antedixi*
— perveniſſe E η *perveniſſe eam*
10 faces ψ *facies*
— aliquid I *tunc aliquid aut*
11 aut U *aut in urbe*
— Nihil E I *Nihil enim*
— neque E *nec*
13 eripuiſſes E *hanc eripuiſſes* I *hæc eripuiſſes* σ *hoc eripuiſſet*
14 conſilia U *conſilia in rep.*
— quibus—— ſtat E N U *d.* I ψ *cum meis curis vigiliiſque reſp. invicta ſtat*
— ſi hujus E *ſi cujus* I *Si modo rempub. Si jus* N *Si modo rempublicam. Si hiis*
15 æterni E *externi* N *eterni* U *d.*
— deleviſſes I *diſuiſſes*
16 conſilia η *d.*
— mihi ψ *d.*
17 ego E ψ *d.*
— confiterer I U η *faterer* σ *fateor*
— Sed ſi hæc nec feciſti E *Sed non feciſti* I *Sed ſi hæc non feciſti*
19 civis I *civis optimus*
20 maxime E I *maxime eram*
— ſenatus——quidem σ *d.*
21 ne nunc E *ne tunc* N *nunc* ψ *et tunc*
— quidem E I *quidem cives eras* U ψ *quidem es civis*
22 poteſt ψ *d.*
23 ac I N η *an*
— animo I N *animis*
24 armatis I U ψ *cum armatis*
25 privatorum E *privatarum*
— hoſtis I *hoſtis diceris*
26 Spartacus E *Sperticus* σ *d.*
— ſi tu E I U η *ſi tu es*
— propter ψ *per*
27 appellas E I U η, ψ *exulem appellas*
28 putent I *putant*
29 quid E I *ne quid*
30 nec E I *vel* σ *aut*
31 meum I η *meumque*
— ob E I ψ *ad*
— geſtas E I U η, ψ *ante geſtas*
34 mutarunt E I *mutaverunt* U η, ψ *mutaverint*
35 Num I N η, σ *Non* U *Et non*
364 1 tua E U *tua vero*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
364 1 ſica ψ *ſcitia*
2 tu E I U η, σ, ψ *d.*
— plurimos U *plurimos autem*
3 manu E η, σ, ψ *manus*
— deflagrarunt η, σ, ψ *deflagravit*
4 foro I U *foro etiam*
— communes η, σ, ψ *omnes*
7 etiam E I U η, σ *d.*
8 perhorreſcis ψ *perhorreſces*
9 operto E *opertum* ψ *portu*
— ubi ψ *d.*
10 eum E *cum*
— eſſe I *eſſe ſubjectum*
13 Ὅτι —— δοῦλος E I U η, σ, ψ *d.*
14 Solum —— ſervum E N U ψ *Adeſt omnes ſapientes liberos eſſe, et omnes ſtultos ſervos* I η, σ *d.*
16 aut σ, ψ *autem*
17 ſuis σ, ψ *d.*
19 teneat σ *finiat*
— repellat U *reprimat*
20 tum η *tunc*
— ipſe E *et ipſe*
21 parere E *patere*
— Dum E *dum autem*
— obediet E *obediverit* η, σ, ψ *obedierit*
22 liber E *liber quidem* I *etiam liber*
— omnino E *d.*
23 eſt hoc ψ *d.*
— enim I η, σ *d.*
— quorum E I U η, σ, ψ *quorum ego*
25 eſſet U ψ *eſt*
26 ſimulem ψ *ſimilem*
29 enim I *autem* ψ *d.*
— poteſtas vivendi I *vivendi poteſtas, vivendi* N *niſi poteſtas vivendi*
31 legibus quidem non E ψ *ne legibus quidem*
365 1 atque E *et*
— quia E *qui* η *quod*
4 feruntur E U η *referuntur*
5 apud eum η *d.*
6 maximum σ *d.*
7 ea cuique fingitur E U ψ *quiſque fungitur* I *quiſque ea fingitur*
8 contingit E *convenit*
— faciat invitus σ *d.*
9 etſi I *d.*
— eſſe E *eſſe poteſt*
10 eſt E *eſſet*
— et breve et E U *brevi* I *breve* η, σ, ψ *et breve*
11 igitur U σ *ergo*
12 nec hoc E *et hoc* I *ſervire*

p. l.
365 14 facta I *aſtricta*
— aut ψ *atque*
— aliquo U *alio*
— ſi E ψ *d.*
18 liber E I N U η, ψ *liber videtur*
20 recuſare σ, ψ *d.*
— audet U *audeat*
21 veniendum E I U ψ *veniendum eſt*
— abeundum E I U ψ *abeundum eſt*
— minatur ψ *d.*
— extimiſcendum E I U *extimiſcendum eſt* ψ *d.*
22 modo E *tantum*
— nequiſſimum ſervum E ψ *nequiſſimum*
23 in ampliſſima familia natus ſit E *ampliſſima familia natus* I *ampliſſimam familiam nactus ſit*
— ut in E *a*
24 ſtultorum familia ſunt E *familia ſtultorum. Sunt*
— lautiores I *laudatiores* ψ *laudatores*
25 ac topiarii E η *ſunt pari actu* ψ *acto piarii*
— pari ſtultitia ſunt E N U *ſtultitiæ ſuæ* I η, σ, ψ *ſtultitiæ ſuæ ſunt*
28 At ſumus —— principes E σ, ψ *E ſummis inquiunt principibus civitatis nati ſumus* I *Ex ſummis inquiunt principibuscivitatis ſumus* N *E ſummis inquid principibus civitatis ſumus nati*
30 tractant ψ *petractant*
— qui ungunt N *d.* ψ *qui jungunt*
— qui verrunt η *d.*
— qui ſpargunt E *d.* ψ *qui ſpergunt*
32 dediderunt E N σ *dederunt* ψ *tradiderunt*
33 ſervitutis η, ψ *civitatis*
— obtinent I N U η, ψ *tenent*
— Magna E *Sed magna*
366 1 Echionis E *Achiacis* N *Actronis* U *Actoris* η, σ, ψ *actionis*
2 Polycleti E *Polichre* η *policreti*
— Omitto —— habeas N ψ *d.*
— et E I *d.*
— habeas E *habeas iſta*
3 admirantem E *te admirantem*
— clamores E *et clamorem*
4 te E η, ψ *d.*
5 illa E *iſta*
— feſtiva E *feſtiva ſibi* ψ *feſtiva admirabilia*
— quoque σ, ψ *d.*
6 ita E *ita ne*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
366 6 non ut E *ut non* η, σ *non*
— vincula E *vitia*
8 Mummius E *Mumius* ψ *Memmius*
— mateilionem E N *macellionem*
9 cupidiſſime E *d.*
— ipſe——atrienſem σ *d.*
10 diligentem E U *diligentem ſervum* I *ſervum talia diligentem* ψ *d.*
11 M'. E *M.*
14 mullos ψ *nullos*
— exceptantem E *expectantem*
— et pertractantem N *d.*
16 ne in familia E ψ *nec infamia* I *non infamia*
20 voluntatem N σ *voluptatem*
21 affectatur E I U η, ψ *aſſentatur*
— muneratur E *numerat* I η, σ, ψ *munerat*
23 Quid I η, σ, ψ *Quid dicam*
— eſſe ψ *d.*
— liberalior E I U ψ *liberior*
25 non E *d.*
27 precari ψ *deprecari*
28 ſi E *et ſi*
— hæc ψ *hoc*
29 cupiditatum E *cupiditas* I N ψ *cupiditatis* U *illa cupiditas*
31 ſervitus ψ *timoris ſervitus*
33 Judex N *Index*
34 An E *at*
367 1 illa I ψ *d.*
2 ſapiens oratio N *eloquens oratio ſapiens*
— Eripite E *Erige*
— nos σ, ψ *vos*
— ex E I N U *a*
— Quæ eſt iſta ſervitus σ *d.*
3 claro E *præclaro*
— animi ψ *animæ*
— debilitati E I N U ψ *debilitas*
4 fracti E I N U η, ψ *fracta*
— nos σ, ψ *vos*
5 vindicari E *vendicari*
7 Nos——poſſumus η, σ *d.*
8 exaggerato E *exaggregato* ψ *exaggerati*
— nec ψ *quibus et*
9 Tu E *ſed tu*
— ne E *te nec etiam* I η, σ, ψ *te ne* U *te non*
11 hæc I *hoc*
— quomodo ψ *quo*
12 ne E *neque* I η, ψ *nec*
15 Ὅτι——πλούσιος E I σ, ψ *d.*

p. l.
367 16 Solum —— divitem E N U η *Adeſt, quod ſolus ſapiens ſit dives* I σ, ψ *d.*
17 tua E *tua M. Craſſe*
18 Proh——dives η, σ, ψ *d.*
19 et I *aut*
— Soluſne E *Soluſne es* I U *Soluſne tu* ψ *Soluſne eſt*
20 ne E I *non* σ *d.*
— quidem I U *d.*
— quid E *qui*
21 intelligimus I *dicimus*
22 cui I U *in quo*
— eſt E *ineſt*
24 te η, σ, ψ *ſe*
25 hominum E *hominis*
— nihil E N *et nihil* U η, ψ *qui nihil*
26 eſt I *d.*
27 es E I U σ, ψ *eſt*
28 putas η *putes*
— iſti ordini ne E *in iſto ordine non* I *iſto ordine nec*
30 ſpolias I *exſpolias*
31 aut ne expectas E I N U *d.*
32 at ipſe E *atque ipſa* I N ψ *atque ipſe* U *atque iſta*
— an ψ *aut*
368 3 quis ψ *qui*
4 Plures I σ, ψ *ſi plures*
— majore etiam E *maxima*
— Et I ψ *d.*
5 Danai E *Danao* ψ *Danaum*
6 cuique ψ *unicuique*
8 cupiditates E *cupidines*
— brevi E *brevi quidem*
— maximas N *magnas*
9 exhaurire I *exhauriri*
— quomodo ego E σ *quando* I *quonam modo ego* ψ *non*
10 etiam E I U η, σ, ψ *d.*
12 ſuis E ψ *ex ſuis*
— quod I *quippe*
— populus Romanus E I *populo Romano*
13 poteſt E I *poteſt contingere*
— hoc ψ *horum*
14 tibi I U *d.*
— poſſeſſionibus E *copiis*
— eo E ψ *ex eo*
— reficiatur ψ *reficietur*
15 ſex E *d.*
— auxilia ψ *d.*
16 te ψ *d.*
— ut E *ut non*
17 exoptas E η, σ, ψ *optas* I *exoptes*
— paupertatem I *paupertatem tuam*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

368 19 quærunt ψ *quærit*
20 opus σ *d.*
— eſſe ψ *d.*
21 pariter σ, ψ *partem*
— atque E *ac*
22 eodem E *eos quidem*
23 te σ *d.*
— auctore ψ *actore*
— judicii E *judicii ſive officii* I N *judicum*
— tuas E *tuarum*
24 in I *d.*
— patrociniis N *patrimoniis*
— interceſſiones E I N η, σ, ψ *intercifas*
— in E *et in*
— coitionibus E I N U *conditionibus* η, ψ *contionibus*
25 defænerandas N *defenandaſque* σ, ψ *deferendas*
27 libertis E U η, σ, ψ *liberis*
29 Syllani E *Sullaniani* ψ *ſi ulla*
30 tot E N σ *d.*
31 delectum E ψ *delectum et* I *dilectum*
33 hunc I *hoc te* N *hunc vere*
— ſibi ψ *ſub*
— eſſe ? cui autem quæſito opus U *d.*
34 Eſt enim E I N ψ *etenim*
35 fructus I *eſt fructus*
— in copia E *copia eſt* N *in copia eſt*
369 1 aſſequere σ *aſſequare*
4 re η, σ, ψ *te*
5 nobis E I N *nobis ſit* ψ *d.*
— æſtimanda E U *exiſtimanda* ψ *æſtimanda*
— ſit E I N U *d.*
6 æſtimemus E U ψ *exiſtimemus* σ *exiſtimam*
7 illam N *animo*
— pecuniam η *d.*
8 M'. E *M.* I *d.*
9 liberalitatem N σ *libertatem*
10 fratri E *Stratori fratri ſuo* η *d.*
— Hæc ψ *Nec*
11 virtutum E *virtutum poſſeſſio*
— pluris I *pluris pretii* N ψ *potius* σ *potiora*
— æſtimanda E *exiſtimanda*
12 plurimi ſit E ψ *plurimum*
13 divitiſſimus η, ψ *ditiſſimus*
14 ſint I *poſitæ ſint*
15 æſtimanda eſt E ψ *exiſtimanda eſt* U *exiſtimanda*
16 homines E *d.*

p. l.

369 17 enim E *d.*
19 aurata U *aurea*
— villis N *viſt*
— ſola E I η, ψ *ſolaria* N *ſolia* σ *ſolo*
20 marmorea N σ, ψ *marmore*
— tabulas E I N ψ *et tabulas*
— ſupellectilem N *ad ſupellectilem*
21 infinite N *infinitæ*
— concupiſcenti E N σ, ψ *concupiſcentiæ*
— ad I *d.*
— fructum U *fructus*
22 exiguus E *exiguum*
— detractis η *extractis* ψ *detractatis*
23 Uter E N ψ *Utrum*
24 divitior η, σ, ψ *ditior*
— an cui I *aut cui*
25 cujus σ *cui*
26 viribus ψ *utribus*
27 aliquantum N *aliquantulum*
28 verſer E *verſor*
29 et E ψ *aut*
— Luſcinos E U ψ *Luſcinios*
31 Labicano I *Loruopo* N *Larithopo* ψ *Larcopo*
— igitur N *vero*
— divitiores E N *ditiores* I *divitiores ſumus* U *ditiores ſumus*
32 quidem I *quidem eſſemus*
— æſtimatione E ψ *exiſtimatione* I *ad extimationem*
33 pecunia eſt E I U ψ *pecuniæ*
34 vectigal eſt E I U *vectigalium* ψ *vectigalem*
370 2 æſtimatores E *exiſtimatore*
— prata η *pratas*
— magno E U η, σ, ψ *magni*
— æſtimant E ψ *exiſtimant*
— quod U *quia*
3 poſſeſſionum minime N *d.*
— noceri N *nocere non* η *nocere*
— æſtimanda E η *exiſtimanda*
4 unquam E I U η, ψ *d.*
5 nec E *neque* U *nec in*
— nec E *neque* ψ *d.*
— incendio ψ *d.*
6 permutatione E I U η, ψ *perturbatione*
7 fructuoſas ψ *ſumptuoſas*
— ſempiternas ψ *ſempiternales*
8 ſolique E *ſoli*
9 nulla re ψ *nullam rem*
— egent E N ψ *indigent*
— nihil——ſentiunt I *d.*
10 requirunt E *requirunt amplius*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
370 10 autem ψ *d.*
11 atque U *et*
— in caſu poſitas E N U *η*, *σ*, ψ *in caſu poſitas poſſeſſiones* I *ſuprapoſitas poſſeſſiones*
370 14 ac E I U *atque η*, ψ *et*
— exiſtimandi *η*, ψ *æſtimandi*

SOMNIUM SCIPIONIS.

Edit. Olivet. — MSS. E K U X Y ζ, ψ

p. l.
390 3 M'. E K ψ *A.* Y *Anicio* ζ *Annio*
— Manilio K U Y ζ *Manlio* ψ *Mallio*
— Conſuli E K U X *conſule*
4 mihi ζ *mihi curæ*
5 quam E *d.*
7 aliquantoque E *aliquandoque*
— in E K U Y ζ, ψ *ad*
9 conſpicio X *aſpicio*
10 his K Y *in his*
11 ipſo E X Y *ipſe* ψ *d.*
— ita K U X Y *itaque* ζ *enim*
12 illum ψ *d.*
13 me ψ *d.*
15 accepti E *acceptum* X *ſuſcepti*
16 ſenex ζ *ſenior*
18 qui ad ψ *quia in*
20 fere E X *ſepe* ζ *ſæpe*
22 ſcribit ζ *ſcripſit*
— videlicet ψ *d.*
23 ea U *eadem*
24 quam K *magis quam*
— ut agnovi E K Y ζ, ψ *ubi cognovi*
25 cohorrui E *ſtupui*
26 trade ζ *manda*
391 2 tu ζ, ψ *d.*
3 id ζ *hoc*
6 deligere E ψ *delegeris a populo Romano* K *delegere*
7 iterum X *d.*
8 Capitolium K X Y ζ *in Capitolium*
9 perturbatam ζ *turbatam*
10 patriæ E *populo Romano*
12 converterit ζ *everterit*
14 ſummam ζ, ψ *ſumma*
15 in tuum E *tuum*

p. l.
391 18 rempublicam ζ *reip.*
19 exclamaſſet E *clamaſſet*
— ingemuiſſentque ψ *ingemuiſſetque*
20 quæſo E K Y *et quæſo*
21 e E U *ex*
— parum rebus E *paucis*
22 tutandum E X Y *tuendam* K U *tutandam*
24 definitum U Y *ac definitum*
26 hunc ζ, ψ *d.*
27 ſociati E *ſociari*
28 conſervatores ζ *gubernatores*
30 et E *an*
31 pater ζ *d.*
— arbitraremur E K *arbitramur* Y ψ *arbitremur* ζ *arbitrabamur*
32 ex E K U Y ζ *e*
— vinculis U Y *vinclis*
33 evolaverunt K ζ *volaverunt* U *evolarunt*
392 1 complexus E *compleſſus*
2 oſculans ζ *oſculatus*
— prohibebat ψ *prohibens*
— Atque ego K *At ego*
4 Africanum audio dicere ψ *audio dicentem*
— quid E *cur*
5 quin ζ, ψ *quid*
6 Deus is U ψ *cum is deus*
8 poteſt ζ *poterit*
12 circulos ψ *circos*
15 vobis E *nobis*
16 defugiſſe E *difugiſſe* ψ *fugiſſe*
— ſic E *d.*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.

392 18 ſit E K Y ζ, ψ *d.*

19 Ea E *quia ea*

20 laxati E *relaſſati*

21 is E *his*

22 circus E *archus* ζ *circulus* ψ *circum*

23 nuncupatis E *judicatis*

24 eæ E *hæ*

25 vidimus ζ *videmus*

— eæ E *hæ*

26 illa E K *ea*

27 citima E U *et citima* ζ *extima*

28 Jam Y *Jam vero*

33 tibi ζ *ubi*

34 qui E *quo*

393 1 ſummus ζ *Hic ſummus*

— ipſe K *ille*

— Deus U *Deus eſt*

3 ſunt K *d.*

5 illa, quam ζ *quem*

— nominant ζ *nominamus*

6 proſperus E *proſper*

7 Martem dicitis ζ *Martem appellamus* ψ *Martium dicitis*

9 temperatio E *temperatior*

10 illuſtret E K U Y *laſtret*

— compleat E *impleat*

11 conſequuntur E U Y ψ *ſequuntur* K *ſequentur*

— alter —— curſus ζ *veneris aſtrum et poſt Mercurii curſus*

— in K *d.*

12 convertitur E *committitur*

13 jam ζ *d.* ψ *eam*

17 recepi E *recepi qui cauſatur ex motu et impulſu orbium cæleſtium ad invicem*

— Quid ψ *Quis*

21 qui E K *et qui* U Y *et*

22 æquabiliter E ζ, ψ *æqualiter*

25 ſtelliferi ζ, ψ *ſtellifer*

— converſio K *verſio*

— acuto E K ψ *acute*

27 ima E K *una*

29 diſtinctos E *diſtincto* Y *disjunctos* ζ *diſtinctis*

30 nodus E K ζ *modus*

— eſt U *d.*

33 oppletæ E Y ψ *completæ*

394 1 ubi K *in illis gentibus ubi*

— illa E *ea* K *illa loca*

— Catadupa E ψ *Catadupla*

— præcipitat K U *præcipatur* Y *præcipitat ſe* ζ *præcipitatur*

2 accolit U *incolit* ψ *tollit*

p. l.

394 4 incitatiſſima E *d.* K *in incitatiſſima* Y *incitiſſima*

6 vincitur E *vincuntur*

8 Tum E K *Tunc*

10 ſpectato ζ *contemplato*

11 celebritatem ζ *celebrationem*

12 in terra K ζ *d.* U *in terris*

13 in ipſis E *ipſis*

14 incolunt E *incolant*

15 manare ψ *manere*

16 partim averſos E K U *d.* ζ, ψ *partim tranſverſos*

17 vobis K *nobis partim tranſverſos*

— expectare E K Y *ſpectare*

18 quibuſdam ζ, ψ *d.*

19 duos E *duo* ζ *d.*

— maxime ψ *maximos*

20 ſubnixos ζ *ſubnixos et hos*

21 pruina E *primamque*

— autem E *d.*

23 vobis K *nobis*

— urgent E U Y ψ *vergunt (ſed* U *in marg. al. urgent)*

— Nihil ζ *Nihil de his*

— veſtrum K *noſtrum*

24 quem incolitis ζ *d.*

26 anguſta K *anguſtata*

— quædam ψ *quidem*

27 Atlanticum E *Alathalanticum*

28 quem E K U ζ *quod*

30 aut tuum E K *autem tuum*

31 hunc E *iſtum*

32 tranſnare ζ *tranſnatare* ψ *tranare*

— Quis K U ζ *vel quis*

395 1 dilatari E U *dilatare*

— vobis E ψ *nobis*

3 etiam ζ *d.*

5 exuſtioneſque E *excurſioneſque*

6 certo K *d.*

— non modo non ζ *eam ut*

9 ante E *autem*

— ſint E U *ſunt*

11 noſtrum E U Y ψ *veſtrum*

12 populariter E *quaſi communiter loqui* K *loqualiter* Y ζ *loquelariter*

13 reditu ζ, ψ *reditum*

14 ſunt K *ſunt punctum*

— eandemque E *eademque*

— totius ζ *d.*

15 deſcriptionem Y *regionem (ſupra lin.)* ψ *diſcretione*

— vertens E *vergens*

18 extinguique E *et extingui*

— ipſa ψ *d.*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
395	19	penetravit Y *penetratum*
	—	ita quandoque E K ψ *quandoque* U *Cumque* Y *quando*
	—	eadem E K U Y *ab eadem* ψ *in eadem*
	20	iterum E *in terra*
	—	idem E U ζ *d.*
	21	annum ζ *d.*
	22	ſcito ψ *ſcio*
	23	ſi U *d.*
	—	omnia E *parata omnia*
	24	et E *ac*
	—	viris ζ *viris inſtituta*
	—	quanti E *quanta*
	25	pertinere ζ *pervenire*
	—	vix ψ *d.*
	—	unius E *d.*
	26	hanc Y *ad hanc*
	27	dederis ψ *deleri*
	28	te E *d.*
	29	loquantur E *locuntur*
	30	loquentur ζ, ψ *loquantur*
	—	Sermo——et ζ *Sermo enim omnis*
	31	anguſtiis E *anguſtus*
	—	cingitur E *angitur*
	—	iis regionum E *his regionibus*
	34	O E U ζ *d.*
	—	Africane ζ *d.*
396	1	cæli aditum ψ *cœlum aditus*
	—	patet E U *pateat*
	2	patriis E K U ψ *patris*
	5	te U *d.*
	—	is U *d.*
	7	demonſtrari ζ *monſtrari*
	—	Deum E *Demum*
	9	tam K *vitam* ζ *d.*
	10	quam K *quaſi* ζ *inquam*
	—	ut mundum K ζ *ut ipſe mundus*
	11	mortalem K ζ *mortalis*
	13	quodque K *quod et*
396	14	aliunde E Y *alicunde*
	17	moventur, hic ζ *moventur præbet. Hinc*
	18	ex K *et a*
	19	naſci ζ *fieri naſcive*
	20	gigneretur ψ *naſceretur*
	21	ne E ζ *nec*
	22	renaſcetur K *renaſcitur*
	—	ex ſe aliud E *ex aliquid* K U *ex ſe aliquid*
	23	Ita E *Id*
	24	ſit E *fit*
	—	ipſum ζ *d.*
	—	a ſe E *ex ſe*
	26	ullam ζ *illam*
	—	nanciſcatur E *patiatur* ψ *nanciſitur*
	—	ut ζ *a*
	—	impulſa E K U Y ζ *impulſu*
	30	Inanimum E *inanimo*
	—	pulſu E *impulſu*
	31	animal ψ *anima*
	32	animæ E K U Y ψ *animi*
	33	moveat E *moveant*
	—	et E *quia*
	34	autem ζ *autem hæ*
	—	de ſalute patriæ U *d.* (*ſed cum ſpatio*)
397	1	in ψ *ad*
	2	ſuam K *tuam*
	—	ſi jam tum E *ſi tamen tunc* K *ſuam* ψ *ſuam tum*
	3	cum K *tum* ζ *d.*
	—	foras E *foris*
	4	erunt E *ſunt*
	5	Namque Y *Nam*
	—	dediderunt E *tradiderunt* K *dederunt* U *crediderunt*
	6	earumque ſe quaſi miniſtros ζ *eorumque ſe quaſi miniſtris*
	8	circum E ζ *circa*

T I M Æ U S,

S E U

D E U N I V E R S I T A T E.

Edit. Olivet.

p.	l.	
412	5	cum P. E *pro*
	9	diſciplina ψ *doctrina*
	11	viguiſſent E *viguiſſet*
	12	Ciliciam ψ *Siciliam*
	12	Romam E ψ *Roma*
	13	decedens ψ *diſcendens*
	15	meo E *in eo*
	17	ſalutationibus E *ſalutationi* ψ *ſalutationis*
	—	percontatione E ψ *in percunctatione*
	18	* * * E ψ *deeſt lacunæ nota*
	19	Quid eſt E *Quidem*
	20	alterum E *d.*
	22	per E ψ *d.*
	25	enim E *autem*
	26	qui E *qui et*
	27	eſt E *d.*
	28	eam E *is*
	—	proponet E *preponit*
413	1	illam E *ea*
	3	quovis E ψ *quo*
	10	habere E *haberi*
	11	cauſis E *cauſa*
	12	inveneris E *invenerit*
	—	in E *d.*
	13	tanti E ψ *hujus tanti*
	15	et idem E ψ *idem*
	—	et ſui E ψ *ut ſui*
	16	ſi probus E *et ſi probus*
	18	exemplum eſt E *exemplum*
	22	immutabili æternitate E *æternitate mirabili*
	26	iis E *his*
	27	In omni oratione E ψ *omni orationi*
	—	explicandum E ψ *explicata*
	28	cum E *cum ea*
	29	diſputatur E ψ *diſputat*
	—	qualis ſit E ψ *qualis*
	29	quæ E *d.*
	30	neque E *nec*
	—	efficta E ψ *effecta*
	34	conſequimur E *conſequemur*
414	1	et ex E *ex*
	2	ſecum E *ſe*

MSS. E ψ

p.	l.	
414	4	et me——eſſe E *d.*
	—	judicatis E *videtis* ψ *judicetis*
	5	nil E ψ *ne quid*
	6	hæc E *d.*
	7	Probitate E *Probitati*
	13	fluctuans E ψ *fluitans*
	15	nec eſt E *non eſt*
	16	eum ψ *ei*
	18	non E *in*
	19	intelligentiam——nefas eſſe E ψ *d.*
	20	concluſit E ψ *incluſit*
	21	eſſe E *eſt*
	27	eorum E *id*
	29	abſoluto E *ſoluto*
	32	dicamus E *dicimus*
	34	ſicut E *ſunt*
	—	et pecudes E *pecudes*
415	2	in ψ *eſt in*
	5	dixerimus E ψ *diximus*
	6	plures E ψ *pluris*
	7	omnes animantes E *omnis animantis*
	10	ſuperiores E *d.*
	11	illius E *alius*
	14	atque E ψ *d.*
	15	itemque E *idemque*
	16	igni vacuum E ψ *gigni vacuum a ſpetie ac*
	20	aliquid requirunt E ψ *aliquod acquirunt*
	22	atque ψ *atque æque*
	—	adſtringit E *ſtringit*
	23	quæ ψ *quod*
	25	proportiove E *proportione*
	26	trium E *primo* ψ *primum*
	28	comparetur E ψ *comprobetur*
	30	id E ψ *et id*
	—	tum primum E *cum primum*
	31	vero, et E *autem*
	32	fuerunt E *fuerint*
	33	Quod E *Quid*
	—	univerſitatis E *univerſum* ψ *univerſi*
416	1	unum E ψ *unum enim*
	—	ipſum E *ipſe*
	2	colligaret E *colligeret*

VARIÆ LECTIONES.

p.	l.	
416	4	contigit E *contingit*
	—	inter E *ea*
	9	ab iis E ↓ *ex his*
	10	ea conſtructum proportione E ↓ *et ea conſtrictum compactione*
	11	ſe E *eſt*
	14	quatuor E *d.*
	15	omnes E *d.*
	—	hujuſce E *ejuſce*
	16	excederet E *excideret*
	—	in hoc E *ut in hoc*
	19	alter E ↓ *altera*
	20	affligere E ↓ *attingere*
	—	coagmentatio E *coaugmentatio*
	21	calore E ↓ *caloris*
	—	frigore E ↓ *frigoris*
	23	molitorque E *et molitor*
	25	abſolveretur E ↓ *abſolveret*
	—	ſeniove careret E *et ſenio vacaret*
	27	ſibi E ↓ *d.*
	—	decoram E *maxime decoram*
	28	animante omnes reliquos E *animanti omnis reliquas*
	29	omnes E ↓ *omnis*
	—	reliquæ formæ concluduntur ↓ *reliqua forma concluditur*
	31	medio E *mediis*
	32	effici E *efficere*
417	2	ſimilitudo E *diſſimilitudo*
	—	Omni E *Omnia*
	4	poſſet E *poſſit*
	—	ne E *nec*
	5	extrema E ↓ *externa*
	7	aut E *ut*
	8	neque vero E *nec vero*
	9	Ita ſe ipſe E *Itaque ipſe ſine*
	—	ſui E *ſe*
	12	affinxit E *affixit* ↓ *adfixit*
	—	quia E ↓ *quoniam*
	13	repellendum E *appellandum*
	—	nec alia E *aut aliqua*
	14	ingreſſus corpore E ↓ *ingreſſum corporis*
	16	cohiberet E *cogeret*
	17	ipſe E *ipſum*
	21	eum effecit E *illum effingit*
	23	ex abſolutis atque perfectis E *d.*
	24	ejus E ↓ *eo*
	26	et volubili E *volubili*
	28	notus et familiaris ↓ *notum et familiare*
	29	beatum Deum E *deum beatum deum*
	30	ei E *ejus*
418	1	corpori E *d.*
	—	ex E *ex ea*
418	3	corporibus E *ex corporibus*
	5	inter E *et inter*
	6	id E *in*
	—	cum E *quando*
	8	vi ↓ *d.*
	9	copulationis alienam E *copulationem aliaque*
	13	ſecundam E *ſecunda*
	14	eſſet——tripla E *eſſet ſecunda : ſic quæ altera prima retropla*
	16	quæ E *d.*
	18	partes E *partis*
	19	in E *d.*
	23	eademque ↓ *parique*
	—	alteram——ſuperatam E ↓ *d.*
	25	autem E *d.*
	26	ſeſquioctavo E ↓ *ſeſquioctavi*
	28	intervallo E *intervallo ad reliquum*
	—	numerus ad E ↓ *d.*
	29	eandem ↓ *eadem*
	—	proportionem E *proportionum* ↓ *proportione*
	—	comparationemque E *comparationem* ↓ *comparatum*
	30	CCLVI E CCL
	31	hæc E *hoc*
	—	jam omne E *et jam omnem*
	32	duplicem E *d.*
	—	mediæque E ↓ *mediamque*
	34	torſit E *intorſit*
	—	quæ E *qua*
419	1	eodem E *eadem*
	—	eas E *ea*
	3	nominavit E ↓ *notavit*
	—	eamque E *eademque*
	5	a media E ↓ *mediana*
	—	direxit E *duxerit*
	7	partes ↓ *partes cœli*
	—	orbes E *orbis*
	11	cum ↓ *quem*
	—	procreator E *procurator*
	12	divinitate E ↓ *voluntate*
	15	profectus E *profatus*
	16	circumjecit E *circumierit*
	—	divinæ ↓ *divinius*
	—	ſempiternæ E *ſempiternæque*
	18	effugit E *effingit*
	19	animus E ↓ *unus*
	—	concentioniſque E *conſentioniſque quæ* ↓ *contentioniſque quæ*
	20	intelligentiam E *intelligentia*
	21	nihil E *nihil eſt*
	23	vinctus ↓ *junctus*
	—	natura E *d.*
	24	ipſe E *ipſo*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
419 25 rurſus individuam E *rurſum individuum*
28 aptum E *actum*
30 vera. quæ ↓ *utraque*
— cum in E *cum* ↓ *in*
32 ſe E *ſeſe*
33 cieri E *veri*
34 omnia E *d.*
35 firmæ E ↓ *firmat*
— veræque E *veraque* ↓ *vere quæ*
420 1 Cum E *Quando*
— eædem E *eadem*
2 ſenſu, ſed E *ſenſus et*
— continentur E *continetur*
— tum intelligentia —— illa ſeptem E ↓ *d.*
8 Ita —— convertit E ↓ *vis natura converteret*
— terram E *terra*
9 circumvectio E *circumjectio*
11 celeritati parem E *celeritatis partem*
12 eaque —— ſe E ↓ *eaſque inter ſe concurſationes*
13 alii E ↓ *aliique*
— viciſſimque E *viciſſim*
— ſiderum E *d.*
14 collocatio E *collocata*
16 quam E *quod*
17 unumquodque E ↓ *ibi quidque*
18 e E *ex*
19 corporibus E *corporeis*
21 tum E ↓ *tunc*
22 in eoque hærentia E ↓ *in eaque inhærentia*
23 luſtrarent E *luſtraverit*
24 vero unius E *cujus* ↓ *unius*
25 ea E *et a*
— vinci E *adjuncti*
27 Helicis E ↓ *felicitate*
— vertebantur E *vortebat* ↓ *vertebat*
— quam E ↓ *quia*
28 contrarie E *contraria*
30 quæ in iſtis ↓ *quæ in*
31 declaret E ↓ *declararet*
33 doceri E *noceri*
421 1 generata E *generatas*
6 commetiuntur E *commentiuntur*
8 præditos E ↓ *præditum*
11 denique E *demum*
— confectis ſuis E *confectiſſimis*
12 cumque E *Quinque*
14 ſe E ↓ *d.*
17 ortum E *exortum*
18 effinxerat E *et finxerat*

p. l.
421 19 intus ↓ *d.*
24 et aerium E *ethereum*
25 aquatile E ↓ *d.*
26 ita ut E *ut et*
27 Cumque E *cumque enim* ↓ *Cumque eum*
— univerſitatis E ↓ *univerſi*
— naturæ E ↓ *natura*
28 ſapientiæ quam E *ſapientiamque* ↓ *ſapientiaque*
29 effecit E *efficit*
— cælum E *omne cælum*
30 hac E ↓ *d.*
32 æque E ↓ *de quo*
33 in omnibus E *omnibus*
— celeraret E ↓ *celaret*
— alterum E *d.*
— anticam E *aliquam* ↓ *antiquam*
34 Quinque E *Quidque*
422 1 autem E *d.*
— eum E *enim*
— expertem E *et expertem et*
5 mutabili E *mutabiliter cum*
8 corporum E ↓ *deorum omnium*
9 gignerentur E *jungerentur*
— Flexiones E ↓ *Fluxiones*
10 quæque ↓ *quorum*
— anteceſſioneſque E *quæque anteceſſiones*
11 eos E *eorum*
12 contraria E ↓ *contrariaque*
— labantur E ↓ *labuntur*
13 quibuſque E *quique* ↓ *quiſque*
14 terrorem ↓ *errorem*
— ſi E *ſed*
15 ſub oculis E ↓ *ob oculos*
23 viris E *d.*
— progeniem E *e progenie* ↓ *de progenie*
26 habere E *haberet*
— quanquam —— rationibus E *omnibus*
27 ratio ↓ *oratio*
— ſed E *d.*
— quia E *qui*
28 legi E *regi*
30 dicatur E *ducatur*
31 Phorcyn E ↓ *d.*
32 atque E *et*
— quos E ↓ *d.*
33 uſurpari et appellari ↓ *uſurpare et appellare*
423 1 oſtenduntur E ↓ *ſe oſtendunt*
2 declarantur E *celantur*
— quoad ↓ *quo*
3 omnia E *omnis*

VARIÆ LECTIONES.

p. l.
423 3 fatur E *fatetur*
6 vinctum ψ *junctum*
8 nec E *neque*
14 tenebit E *tenebat*
15 eodem E ψ *ex eodem*
— quid E *quod*
— ſint, quod E *ſunt* ψ *ſint*
16 poſſit E *poſſint*
18 qua E *qua me*
— me E *vi*
24 ſinu E *ſimul*
27 ſuperioriſque E ψ *ſuperiſque*
29 ferme E *forme*
— incorruptas ψ *incorrupta*
— ut E *aut*
— idem E *iiſdem* ψ *iſdem*
30 ſed E *ſi*
— atque E ψ *atque etiam*
— Toto E *Tecto*
— omnino ψ *omni*
31 animorum E *annorum*
424 2 fore E *d.*
4 ſe E *d.*
— habebant ψ *habebat*
6 corpora cum E *corporatum* ψ *corpora*
7 tum acceſſio E *acceſſio* ψ *tum abſceſſio*
— neceſſe E ψ *principio neceſſe*
8 excitatum conjunctumque ψ *excitato conjunctioque*
12 dediderit ψ *dederit*
14 aptus E *actus*
16 figuram ψ *naturam*
— ſi E *ſic*
20 unius, ſimul E ψ *uniſſimilis*
21 et inſitam E *d.*
22 aere, aqua E ψ *anima*
— et E *d.*
— inſederint E *inſederit*
23 denique E *d.*
24 pervenerint E ψ *pervenerit*
26 extra E *extraque*
27 alios in ſolem E ψ *alioſque in terra*
— lunam E ψ *luna*
28 ſignificationem E ψ *ſigna et*
30 permiſit E *d.*
31 quantumque eſſet E *quantumcunque eſſent*

p. l.
424 32 ſequentia E ψ *conſequentia*
— perpolirent E *perviverent*
33 ut E *d.*
34 ejus ψ *ejus quam*
425 1 niſi quatenus E *quatenus non*
3 cum E *ſi*
4 accepiſſent E *cepiſſent*
5 imitantes E *imitantis*
6 aeris E *animæ*
9 quæ E *quibus*
10 injectis E *inliquetis*
— itemque E *atque*
11 animo divino ambitus illigabant E *animi divini ambitu ligabat*
12 immerſi E *emerſi*
13 totum E *motu*
17 ſex——lævore conſedit E *d.*
24 ſi in E *is*
25 Omniaque——referuntur E *d.*
27 in re levi et ſplendida E *d.*
28 videntur E *videantur*
30 attingunt E *attingit*
— præter——commiſſuræ E *d.*
34 dextra E *dextram*
— lævaque E *lævamque*
426 1 ora E *et ore*
2 Atqui E *Atque*
4 Deus E *d.*
5 efficit E *effecit*
7 frigoris——liquoris E *refrigerandi, calefaciendi, concreſcendi, loquendi loquendi*
9 alia E *autem*
10 et aqua, et terra, et aer E *aqua, terra*
12 profitetur E *d.*
13 ſecundas cauſas E *ſecundas*
14 cum E *d.*
20 nunc E *non*
21 humano E *hominum*
23 cognitiones E *cognitionem*
26 aſpectum E *adſpectu*
27 ad E *et*
28 demenſæ ſunt, et E *de immenſo*
31 deorum E *neque deorum*
32 neque E *d.*

CORRIGENDA.

P. 21 l. 16 Syracuſas — 21 17 Syracuſis—76 30 ſuperſtitionibus—154 35 pietati—165 10 violentius—190 17 officio — 197 35 deſpicientia — 215 35 ſignificatio — 246 7 diligenter — 275 23 Catonis — 295 26 adipiſcantur — 320 13 igitur — 328 13 quemadmodum—332 28 ſuperbum — 336 35 magnam—340 1 abundantia—346 33 ut

4093

THE INSTITUTE OF MEDIAEVAL STUDIES
10 ELMSLEY PLACE
TORONTO 5, CANADA.
4093.